

ВАСИЛЬ
ШЕВЧУК

СИН
ВОЛІ

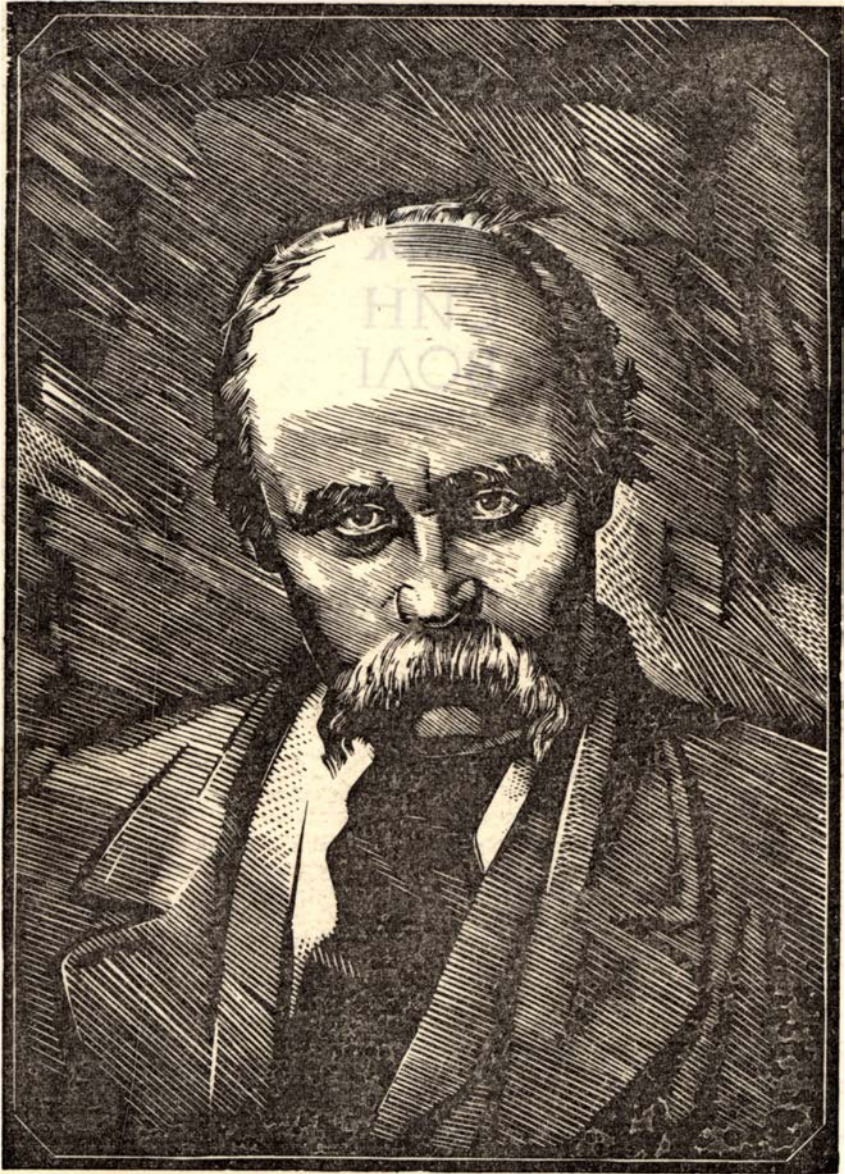
**ВАСИЛЬ
ШЕВЧУК**

**СИН
ВОЛІ**

**ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ**

nurtom.com

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

СИН ВОЛІ

*Роман
у двох книгах*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1989

До історико-біографічного роману відомого українського радянського письменника увійшли книги «Син волі» і «Терновий світ». Це художній життєпис Т. Г. Шевченка. Труды і дні Кобзаря показані на тлі широкої панорами суспільного руху в Росії і на Україні першої половини минулого століття.

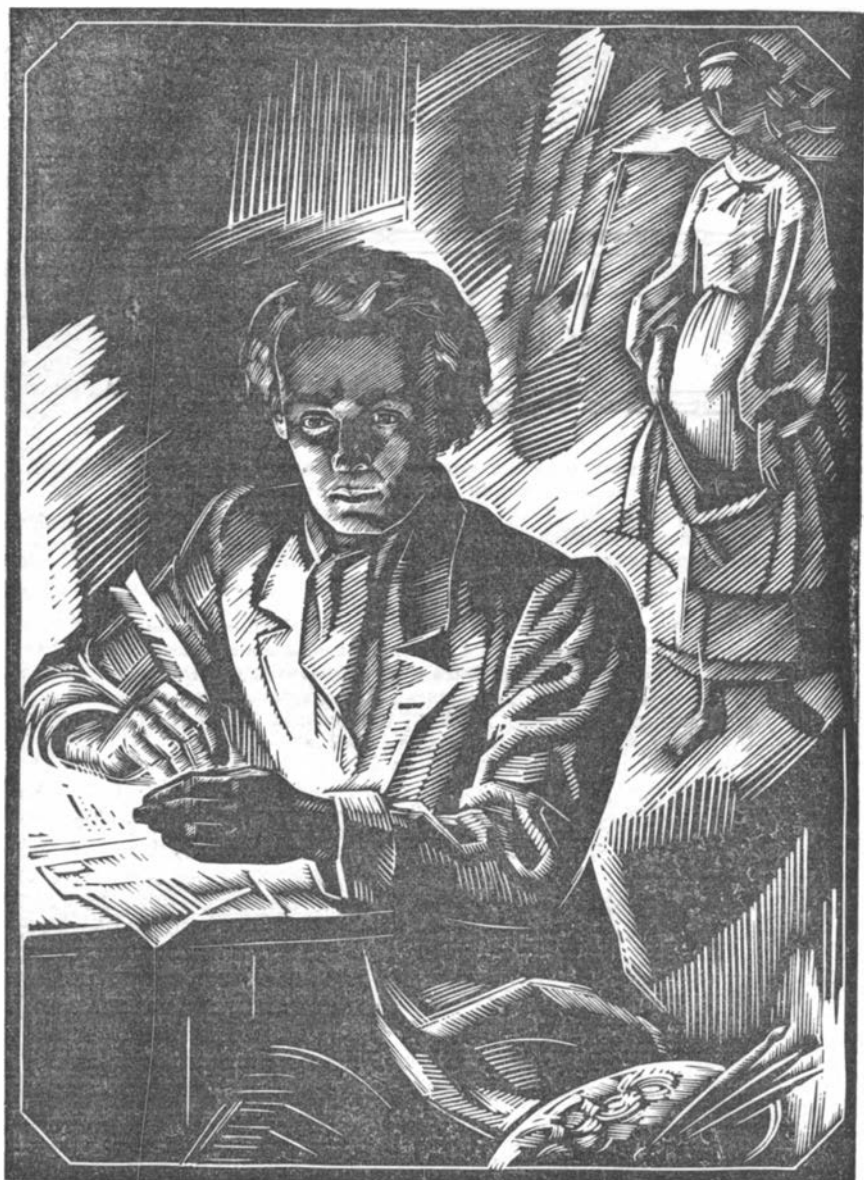
В історико-біографический роман известного украинского советского писателя вошли книги «Сын воли» и «Терновый мир». Это художественное жизнеописание Т. Г. Шевченко. Труды и дни Кобзаря показаны на фоне широкой панорамы общественного движения в России и на Украине первой половины прошлого столетия.

Гравюри *В. С. Перевальського*
Редактор *М. М. Габрійчук*

Книга перша

СИН ВОЛІ

Хто б міг подумати, яка ворожка могла йому вгадати цю невеселу подорож!.. Два тижні тому він був ще вільним соколом, а нині їде Санкт-Петербургом, містом своєї молодості, під пильним наглядом двох охоронців, ніби якийсь варнак... До Гатчини він ще тримався, легко прогони сум, недобрі передчуття і навіть здатний був кепкувати з похмурих церберів, що прагли якнайшвидше привезти й здати його, Шевченка, у Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії. Коли ж збагнув, що скоро кінець шляху, щось напливло на нього, мов синьо-чорна хмара, притисло, душу вгорнуло в кригу. А як долинув з неба над болотистим полем високий голос жайворонка, на очі самі набігли сльози. Натяг на лоба капелюх, аби ніхто не бачив його таким, розслабленим, і потім довго й тяжко долав ту хвилю розпачу...

— Ну, слава богу, приїхали! — зітхнув, коли спинилися біля воріт, яких у всій Росії боялися не менше, ніж страшної брами пекла.

Жандарм зиркнув на нього і посміхнувся.

— Возславиш ім'я господнє, як звідси вийдеш... — мовив багатозначно.

— А може, я невинний?

— Перед престолом усяк у чомусь та завинив.

— І ви?

— Ми — перст вказуючий, — сказав жандарм.

— І ми ж — кулак караючий, — стрибнув на землю офіцер. — Гей, хто там є? — постукав у куту браму.

Тарас устав, поглянув на Літній сад, який, увесь просвічуючись, тремтів весняним дрожем за Рубіконом, сиріч Фонтанкою, на Ланцюговий ажурний міст і на Михайлівський величний замок...

Повіз сіпнувся й рушив у двір розбійницького вертепу, як називали цей дім в оточенні Карла Брюллова.

— Кого привіз на цей раз? — спитав жандарм, що відчиняв ворота.

— Та... солов'я... — махнув рукою офіцер. — Співав усю дорогу.
— Хохол, напевне?
— Точно.
— У нас таких чимало зараз кукає. Та все пани, студенти!... —
зірнув цікавим зором новоприбулого.

— Попов приймає?

— Знамо. Малороси — його парафія.

З уїдлигим залізним скрипом зійшлися стулки брами, і Петербург відплив кудись у невість. Душа Тарасова була ще там, на волі, на розбагнючених весною вулицях, біля Неви, на набережній, де Академія, в якій пізнав він щастя відчутти себе людиною, а не рабом, в якій піднісся до осяйних вершин мистецтва, а тіло, сам він, власне, його жива натура, невідворотно втискувалися у цей жахливий закут, юдоль печалі й знищення людського в людях.

Сидів, не знаючи, що має діяти, і відчував, як кожна найменша часточка його ества кричить, волає, рветься на світ, на вільну волю, якою він не навітався за дев'ять років. Десь з глибини душі, а може, й тіла повіяло старим, забутим холодом його кріпаччини, як повіває з яру серед весни останнім чорним льодом...

Ось він, — кивнув на нього офіцер чиновнику в партикулярнім одязі, який прийшов прийняти бранця.

— Папери з ним?

Жандарм зіскочив з воза, зняв чемодан з печатами.

— Чудово, — потер чиновник руки.

— Добридень вам, — сказав Тарас, здивований його невічливою вістю. Приїхала у двір людина, а він...

Чиновник глянув на офіцера, який лише стеноу плечима, зиркнув краєчком ока на двох жандармів, що саме вийшли з флігеля, і, гасячи в очах веселі бісики, вклонився гречно «гостеві»:

— Ласкаво просимо, ваше високоблагородіє! Давно на вас чекаємо. Світлиця вже приготована...

Тарас стрибнув на землю.

— Сміятися з чужого горя...

— Pardon, mon cher *, — вклонився знову. — Вибачте! Я геть забув, що маю діло з художником і сочинителем поем та віршів... Сидоров! — гукнув жандарма, який стояв на варті біля дверей у флігель. — Візьми його й замкни у вільнім номері!

Синьомундирий Сидоров підскочив чортом, узяв рушницю навпереваги, так ніби звідси можна було втекти посеред дня, при всій чесній компанії жандармів та чиновника, і мовив хмуρο, з притиском:

— Вперед!

Спрямовуючи багнетом, погнав його в одні, у другі двері й сєрдито хряпнув третіми за спиною в арештанта. Лунко два рази клацнув ключ у замку, хтось щось сказав до когось у коридорі, і стало тихо.

* Пробачте, мій дорогий (фр.).

Тарас оглянувся в своїй новій оселі. Вузьке ліжко, столик, один стілець... І тут помітив ґрати, які прийняв спочатку за звичайнісіньку, хіба що трохи густішу, раму. Вони найдужче вдарили йому по серцю. Ґрати — різновид клітки, символ неволі, горя, краху людських надій!.. А ще — ганьба. Колись було в Кирилівці в'язниць боялися дужче від ран та смерті... Звірі й ті у неволі гинуть, а тут жива людина, подоба божа!.. Господи, і той — твоя подоба, що збиткувався, грався із ним, як кіт із мишею, в дворі цього вертепу? І Сидоров, який загнав багнетом його, мов татя, у клітку-камеру? І Юзефович київський, що удавав із себе людину чесну й віддану своїй землі, народові, а в мить тяжку, жертвну відрікся, арадив друзів?..

Сів на убоге ложе, щоб припинити, втишити в усьому тілі незвичну млість. Так, ніби він не їхав сюди із Києва, а йшов чи біг... Не здатись тільки б, витримати!.. Пусте. Він просто стомлений. Весь шлях не був ні хвилики на самоті. Дванадцять днів дороги, жартів, співу і... боротьби з самим собою, з острахом, що, як змія, вповзав у душу!.. Він навіть їх, своїх похмурих стражів, примусив з ним співати улюблених його пісень.

Ой Морозе, Морозенку,
Ой да ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!..

І сміх і гріх! Виводили — аж ліс дзвенів, аж хурман втирав слюзу...

Десь зрошує слізьми дорогу, — сюди ж, у стольний Санкт-Петербург, — Миколина нещасна мати, яку він бачив у Броварах... Його везли, мов на пожежу, і день і ніч, лиш коней перепрягали, а їй ще довго їхати... Оце тобі, Миколо, шановний пане Костомаров, і мудрий цар, якому ти хотів віддати під тверду руку союз слов'ян, об'єднання братів народів!.. Він хоче сам узяти, загарбати. А ти йому: будь ласка, прийміть від нас, од братчиків!.. Сліпці! Не персні з образом святих Кирила та Мефодія, не папірці статутні, а сокири, та вила, та гострі коси!.. Вішальникові, катюзі кращих синів Росії хотів читати проповіді про благочестя, рівність і всеслов'янську єдність!.. Дитина еси, Миколо, хоч і професор...

Почулись кроки, брязкіт, — напевно, зброї, — різка, прихрипла мова. І знову все затихло...

Невдовзі грюкнули залізом двері, хтось увійшов чи вийшов з такої ж, мабуть, камери...

Тут уже чимало братчиків. Він достеменно не знав, хто саме, крім Костомарова та двох студентів: Андрузького й Посяди... Може, й Гулак сидить — він був десь тут, у Петербурзі... Чи то Куліш та Білозерський встигли перевезтися через кордон, чи їх також схопили?

Із вулиці ледь долинає стукіт швидких коліс... Хтось засміявся голосно... Там ще живуть, а тут... Що тут на них чекає?

Тяжкі, brutальні допити з метою знівечити, втоптати в твань високі їхні помисли і їхні душі, виповнені любові й болю за свій народ, за люд, що стогне, мучиться під тягарем кріпаччини? А потім... Потім буде не те, що бог дасть,— що цар звелить!

Не згледівся, як почало темніти. Помітив це, коли заклацав ключ у замку і в ледь прочинені окуті двері його спитали басом:
— Вечерять будете?

Хотів відмовитись, та схаменувся вчасно. Тому, хто прагне витримати і не зламатися, треба не тільки сили духу, а й сили тіла!

— Буду.

— Як маєте за що, то можу принести вам з трактиру. Бо на харчах казенних...

— Спасибі. Ось карбованець,— підвівся з ліжка і підійшов до шілини. Поклав монету в простягнуту лапату руку, пождав, допоки двері знову відгородили його від світу, й рвонув тісного коміра. Кинув на ліжко шарф, що заяснів у сутінках кривавим тихим полум'ям і нагадав чомусь гусара, що на поромі перед арештом хотів зіпхнути у воду чемодан... Не допустив, злякавшись, що там навіки кануть його найкращі вірші, його рукописи, які зібрав, на лихо, по всіх знайомих. Тепер жандарми мають що почитати!

...Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступас; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога...

Є вірші, є... І є за що вчепитися, заслати його в Сибір!.. Можливо, треба було... Ні, він не зміг! Це ж діти його... Щоб батько та рятувався смертю своїх дітей!.. Ти певен, що тут не вб'ють, не знищать?.. Надія є: їм треба документальні свідчення його крамольності, його вини. Вони тут тихо скнітимуть,— як не потрублять миші,— аж доти, поки не вдарить дзвін свободи... А вдарить?.. Вдарить! Чим більше зло, тим вік його коротший... Довгенько щось Росія терпить... Коли найкращі люди ідуть на смерть, на каторгу в ім'я святої волі, вона — близька, вона, як кажуть, не за горами! Рилєєв, Пестель... То все — було!.. І зараз є... Ти говориш про тих, що нині звозять сюди жандарми?.. Не тільки. Є і в Пітері... Тс-с!.. Я мовчу. У мене не розживуться синьомундири!..

Заклацав ключ, поволі, немов самі собою, одчинилися рипливі двері, і в порозі виріс Сидоров із тацею в міцних руках. Пройшов до столу, справно поставив тацю з посудом і зняв серветку.

— Ось, пане, їжте,— мовив. І осміхнувся у вуса. Потому старанно з кишені виловив дрібні монети й подав ув'язненому.— А це на завтра буде.

— Залиш собі.

— Спасибі,— сказав нетвердо якимось, не по-тутешньому.

— Не з України часом? — спитав Тарас.

— Сидоренко... — всміхнувся гірко.

— Служиш уже давно?

— Дванадцять років...

— Сидоров! — гукнули десь у коридорі. — Дивись мені, соба-
чий сину!

Солдат стенов плечима, мов вибачаючись перед Тарасом, і швидко вийшов.

— Тут я! — озвався також різко, замкнувши двері.

— Ні, ти таки доходишся!

— Приносив їсти панові, вашблагородіє.

— Ха! Панові... Це, Сидоров, такий же пан, як ти, дурна твоя макітра.

— Так точно, ваше благородіє! — вигукнув солдат зраділо. Як забирав порожній посуд, не поспішав, усе придивлявся вишком чи щось хотів спитати, та не наслідювався.

— Ви й справді, пане, будете з людей простих? — озвався-таки півшепотом. — Бо в нас тут все пани й пани...

— Художник я, чоловіче, — сказав Тарас.

— Виходить, пан...

— Та як дивитися. Я з кріпаків, і рідні мої в неволі.

— Втекли від пана?!

— Викупили. Знайшлися добрі люди.

— Бредня. Немає таких людей...

— Є, друже, є!

— У бідних чортма за що, а панство...

— Ну, Сидоров! — почулось нагло із коридора.

Солдат зіп'явся навшпиньки і тихо вийшов.

— Слухаюсь, вашблагородіє!

Двері замкнули знову. Десь у дворі, а може, то й на вулиці, гоїдилося й лишилось світло, і на його ясному тлі вирізьблювалися, мов на гравюрі, холодні чорні ґрати... Ніколи і не подумав би, що ці залізні рамці так можуть діяти, впливати на душу!.. Здавалося б, шматки металу, пруття, аж ні, так ніби воно лежить, те пруття, отут, на грудях!.. Певно, в його душі озвався первісний страх людини, що прагла мати всюди шлях до швидкої втечі й остерігалася всіляких пасток... Власне, і товариство їхнє було не чимсь, а пасткою. Відкрите, всім доступне, з промовами та писаниною! Приходь, намотуй собі на вус і — так і так, мов, пане губернатор... Воно й не диво, що хтось доніс... Тепер усе пропало! Стільки труда покладено, роздмухано вогню в серцях; із іскорок, що ледве-ледве тліли...

— Виходь! — почулось.

Глянув і здивувався: в камері стояв жандармський унтер, а Сидоров йому присвічував. Задумався і не почув, як відчинили двері. Треба надалі бути пильним...

Коли Тарас підвівся, похмурий унтер вихопив із чорних піхов шаблю і вмить зробив чверть оберту, мов даючи йому дорогу.

Сидоров пішов попереду, Тарас слідом, за спиною у себе чучучи холодний подих унтера. А може, шаблі?..

На вечір похолоднішало. З невидимих весняних хмар спадав сніжок, метеликами в'ючись довкола ліхтаря...

Двором і вулицею ішли вже тільки вдвох з унтером, який його спрямовував короткими «вперед», «ліворуч!».

— Не скажете, куди йдемо? — спитав хтозна для чого. Людині в його становищі...

— Мовчати! — гаркнув унтер, наче від тиші нині залежить їхнє життя.

Повз вартового, — виструнченого, як на параді, — ввійшли в якісь високі двері, крутими сходами зійшли на другий поверх, ледь-ледь освітлений і через те якийсь тривожний і таємничий. Унтер постукав в одні з кількох, що видні були, дверей і ввів Шевченка до кабінету, де за столом сидів чиновник, який приймав його сьогодні від двох киян.

— Тарас Григорович! — підвівся він, мов стрів старого приятеля. — Іди собі, голубчику, — звелів недбало унтерові. — Прошу, прошу сідати! — узяв за лікоть «гостя» і м'яко підвів до крісла. Сам сів навпроти. — Вибачте за мій невдалий недавній жарт... — приклав до серця руку. — Тут, серед цих жандармів, важко не огрубіти. Ще раз прошу пробачення! Я ж не представився. Попов Михайло, Максимів син. Прошу любити й жалувати!

— Тарас Шевченко...

— Знаю. Як виявляється, у нас із вами є спільні, так би мовити, знайомі...

— Цікаво... Хто ж це?

— Зайцев. Іван Кіндратович. Художник теж і друг Ширяєва, в якого ви... Не буду! — підніс покірно руки, помітивши, що гість нахмурих брови. — Кому приємно згадувати свою біду... Ви потім вчилися у Академії мистецтв?

— Так.

— Дещо бачив із ваших творів — гарно! З вас міг би вийти великий майстер. Жаль!.. Ви не думайте, що як жандарм, то й... Ви, напевно, знаєте Віссаріона Белінського? Так я колись, іще в гімназії, навчав його. Блискучий був гімназист! З апломбом був, щоправда, з претензіями на геніальність... Та хто не мріє в молодості перевернути гори й розкрити людям очі на абсолютну істину!.. Це правда, що вас з кріпацтва викупила августійша імператорська родина?

— Художник Карл Брюллов намалював портрет Жуковського для імператорської родини, і за ті гроші мені купили волю.

— Я уявляю, — зітхнув Попов, — які були ви раді, які щасливі!.. Коли б у вас на грудях, де носять хрест, побачив зараз портрет його величності, не здивувався б...

— Тоді мені потрібно було б зробити з себе цілий іконостас, — сказав Тарас не без лукавства. — Сошенко, Венеціанов, Жуковський, Віельгорський, Брюллов, Мокрицький — всі брали участь у викупі.

— Чудово, що ви про те не забуваєте, — примружив очі слідчий. — Це так природно... Дивно лише, що ви, як кажуть, пусти-

лись берега в своїх поезіях... Вас, мабуть, хтось підштовхував, навчав, виводив нишком-тяшком на цю страшну дорогу? Немислимо, аби людина, викуплена його величністю, була така невдячна, сама додумалася висловлюватися в такому тоні про імператора й імператрицю!..

— Тут ви вгадали,— зітхнув Тарас.

— Хто ж він такий? — напружився, мов гончий пес, пан слідчий.— Я ж бачу, ви людина порядна й щира. Прізвище?!

— Недоля.

— Так...— схопив перо, підсунув аркуш.— Ім'я, по батькові? Де проживає?

— Імен, на жаль, багато...

— Назвіть усі.

— Пригнічення, несправедливість, обман, знущання, злидні, визискування, брехня, підступність, здирство, хабарництво... І батьком всього цього вважається межи людьми їх імператорська величність...

— Досить! кинув перо Попов. Помовчав, важко дихаючи, знов усміхнувся приязно.— Ви жартівник, мій дорогий Тарасе Григоровичу... От тільки місце вибрали непідходяще...

— Жартувала баба з колесом...

— Ви ще й дотепний! Жаль, жаль... Такий талант змарнується... А все ж ви, батечку, ну як би це сказати м'якше, не зовсім мудрі. Коли вже вскочили, то вибирайтесь, кайтесь, шукайте хоч би шпарки, в яку пролізти можна! А може, ви ще не збагнули, куди попали і по якому ділу?

— Куди — збагнув, а от за що — не знаю.

— І не догадується, що вам загрожує?

— Якщо вини не знаєш, то як же можна визначити за неї кару?

— Мудро... Одна лише поправочка: ви добре знаєте свою вину. Не гірше од нас. А нам усе відомо!

— Тоді навіщо допит, уся оця комедія? — відкинувся Тарас на спинку крісла. І дурню ясно, що цей колишній вчитель ще тільки хоче взнати...

— Це ще не допит. Це тільки дружня бесіда,— сказав Попов крізь зуби, мов натякаючи, що ягідки попереду.— Я що, я голуб лагідний... А от коли потрапите у кабінет Леонтія Васильовича... Знайоме вам таке ім'я?

— Ні.

— Ви не чули про Дубельта, начальника всього цього хазяйства?

— А граф Орлов?

— Орлов — шеф корпусу жандармів і наш, звичайно. Проте ви діло матимете із генералом Дубельтом. А це така людина,— скажу відверто, бо ви мені подобаетесь,— що ліпше з нею не зустрічатися...

— Та я й не прагнув зустрічі,— знизав Тарас плечима.

— Хто зна, хто зна... Діяльність ваша у Малоросії, чи, як ви кажете, на Україні, доводить нам красномовно, що навпаки, що ви

так гаряче хотіли нас побачити, погомоніти з нами і попросити у нас притулку на довгі роки!

— Бог свідок, я...

— Не треба таких високих свідків,— підніс правицю слідчий.— Оскільки ви і з богом не дуже панькаєтеся, то ми не маємо підстав вважати «божі» свідчення за щиру правду.

— Ви хочете мені накинути ще й богохульство?

— Думаю, що буде досить цілком земного. Згодні?

— Негарно, добрий паночку, загонити мене на лід,— сказав Тарас.— Я ж посковзнутись можу, упасти й нехотя собі зламати шию. Вам буде жаль...

— Йй-богу, гарно сказано! — всміхнувся слідчий.— Справді, я не хотів би, щоб ви зламали шию. Не твердитиму, що поділяю погляди Віссаріона... Проте у Пушкіна схвилювано й правдиво мовлено:

И за учителей своих
Заздравный кубок подымает...

— Якби ми зараз сиділи з вами десь у трактирі чи на балу, я з радістю підніс би повний келех за вчителя свого Брюллова,— сказав Тарас.

— Тільки від вас залежить, чи зможете ви це зробити найближчим часом. Треба зізнатись щиро, назвати нам людей, які спонукували вас до писання крамольних віршів. А ще — покайтесь і попросити прощення у государя.

— Я ж вам сказав...

— Нічого ви не сказали,— спинив Попов.— Ви ж бачили, що я нічого не записав. Слова, слова... Потрібне діло, друже мій... Очолював слов'янське ваше братство пан Костомаров? Чи ви?

— Я не належав ні до якого братства і через те не можу нічого вам повідомити.

— Припустимо...— всміхнувся криво слідчий.— Я вам повірив би, коли б не пан Андрузький, який, — і, мабуть, небезпідставно,— твердить, що ви були душею Братства святих Кирила і Мефодія, його натхненником і, так би мовити, вождем духовним...

— Видно, ви налякали його до смерті і він сказав те, що хотіли від нього чути.

— Та ні, зізнався щиро і добровільно, за що і буде винагороджений.

— Іуду теж нагородили, та він чомусь повісився...

— Чи не вважаєте себе месією? — спитав з лукавим усміхом.

— Ні. Я поет, художник.

— Е-е, не кажіть!.. Із ваших віршів видно, що ви берете вище. Признайтеся. Я не скажу Леонтієві Васильовичу. Цікаво просто. Все-таки я ж був колись учителем... Exegi monumentum aegre perennius, як мовить нам Гораций. Я знак безсмертя собі воздвиг... Ви не вивчали латинську мову? Вибачте, я геть забув, що ви були... Як мовиться, із грязі в князі.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу шлякового,
На Вкраїні милій...

- Я був тоді смертельно хворий...
- Хіба здоровому спаде на думку писати такі рядки!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіть
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

— У вас чудова пам'ять і вимова цілком пристойна. Ви часом не з України?

— Ні. Просто часто мені доводиться займатись вашим братом. А як було б прекрасно, тихо, мирно, коли б ви раз і назавжди покидали з голів химери і примирилися із тим, що є, що буде...

— Того, що буде, ніхто не знає...

— Знаю. Імперія, як і тепер!

— Вам легко жити: вірите! А іншим, бач, відмовляєте в потребі віри, в праві на власну душу.

— Вірте і ви в царя, в імперію, і в душах ваших буде мир та любов!

— У рабських душах?!

Запала довга тиша. Попов гортав рукопис його «Трьох літ».

— Хоч це вам здасться дивним, — мовив нарешті глухо, — я розумію вашу палку неприязнь до кріпосництва... Коли б ви паном вирости і мали душ, скажімо, двісті, то заспівали б іншої... Моя вам дружня рада: не зачіпайте цісі теми, принаймні тут, де в кожного є кріпаки, що теж не дуже втішені своїм становищем. Он в генерала нашого два роки тому теж збунтувалися його селяни... Тепер він чортом дише на всіх підбурювачів. Так що шануйтеся...

— Дякую. А чим я маю вам заплатити за цю пораду?

— Колючий ви, — всміхнувся слідчий. — Я з чистим серцем, а ви б'єте простягну на вас у біді достойну, дружню руку...

— А може, в ній безчестя?

— Безчестя в бунті, а не в розкаянні. Розкаяння і допомога слідству...

— Напевно, ви вважаєте, що я не маю честі, й тому пропонуєте мені таку бридоту?

— У кожного свої обов'язки перед Росією і государем...

— Ви ж не кріпак, самі такі обрали.

— Обставини бувають дужчі від нас самих... А потім, чом ви, борячись з самодержавством, не припускаєте, що хтось глибоко вірить у досконалість такої влади і відданий не тільки тілом, але й душею?

— Хто вам сказав, що я борюся з самодержавством?

— Вірші. Найкращі свідки — вписані сюди поезії, — поклав на зошит руку. — Не кимось, — прошу відзначити, — а власною-

таки рукою. Те, що сказав студент Андрузький чи ще там хтось, є змога і заперечити, довести, що все брехня та наговір, за щось там чорна помста, а тут, як кажуть, супроти факту не попреш. Бо що написано пером...

— Того не виволочеш волом.

— У нас не так говориться. Та це дарма, важлива суть... Скажіть, а де ваш перстень? — спитав, уп'явшись поглядом у праву руку, яку Тарас поклав на стіл.

— Перстень?.. — протяг, шукаючи найкращу відповідь. Пильнуй, пильнуй, Тарасе! Ця підколодна гадина кусає враз. — Я ж не панич, — всміхнувся, — щоб начіпляти перспів. Подумать можна, що ви мені колись давно подарували перстень... А може, й це чийсь наговір?

— Ви не носили цього святого знака?

— Не розумію...

Попов замовк, задумався. Гортав недбало зошит.

— Хотілось вам допомогти, — сказав нарешті тихо. — Порятувати вас од Сибіру й каторги... На щастя, братство ваше накрили ми ще в зародку, з малим гріхом. Колеги ваші, мабуть, відбудуться лиш переляком та, може, висилкою... А з вами діло гірше. Поет, який дерзнув супроти їх величності, — це вже бунтар, злочинець, і не якийсь — державний! — підніс покритий прозорим пухом палець із довгим гострим нігтем.

«Мов хижий кіготь... — зринула тривожна думка. — Вп'ється — не оддереш...»

— Я не дерзав... — промовив. — Все те саме писалося. Найде, як хмара, вдарить розлогим громом, блисне і — ллється, ллється, ллється!..

— Ви хочете мені сказати, — всміхнувся хитро слідчий, — що ви лише записували, яко Мойсей, нечутний для інших голос божий?

Тарас кивнув. Напружився, чекаючи нових питань, в яких напевно ж буде й нова підступна пастка.

— Отже, ви щиро віруючий і навіть більше — речник самого господа? Припустимо. Це все чудово, складно й могло б вам трохи допомогти... Коли б не два моменти. Один: для речника потрібна віра беззастережна, а ви в своєму «Exegi monumentum» замахуєтеся і на всевишнього. Пригадуєте?

Як понесе з Украї
У синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.

А другий момент — ще тяжчий для вас, оскільки він не приватний, а філософський, чи богословський. Із ваших слів про «божий глас» виходить, що й вседержитель осуджує самодержавство

і государя імператора, свого ж таки помазаника. Погодьтеся, це вже, батечку, скоріше схоже на маячню!.. — Примружив білясті очі, смачно пошкрібся в баках і позіхнув. — То, може, будемо самі писати вірші й відповідати за них самі? Чи ви наполягаєте, що автором «Закону божого» були не ви, а теж господь?

— Я не писав такого вірша.

— Лише записували?

— Ні. Я не маю твору з такою назвою. Чи, може, ви приписати хочете мені євангеліє?

— Тарасе Григоровичу!.. — докірливо розвів руками слідчий. — Ми теж не ликом шиті... Якщо не ви, то хто? Гулак, Куліш чи Костомаров?

— Ви про таке питаєте, чого не знаю, — стримано сказав Тарас, хоча в душі вже закипала злість.

— Все ясно — ви бажаєте погомоніти із генералом Дубельтом... — сказав Попов не скоро. — Ну, що ж, як мовиться, я умиваю руки. Стосовно вас моє сумління чисте. Я щиро прагнув виручити вас із біди...

— Спасибі, — зітхнув Тарас полегшено. — Вже якось воно та буде. На сміливого собака гавка, а боязкого рве.

— Язык — ваш ворог, — кинув похмуро слідчий. — Унтер! — гукнув, підводячись.

В порозі виріс унтер.

— Я тут, ваше благородіє!

— У камеру! — зиркнув спідлоба на Шевченка. — Та накажи, щоб пильнували добре! Бо не дай бог...

— Дозвольте йти? — заждавши, спитав жандарм.

Лише махнув рукою.

— Добраніч вам! — сказав Тарас, виходячи.

— Що? А-а... Ходи здоровий, — буркнув.

У камері було волого й холодно. Стояв важкий, аж млосний морок. Тільки серед підлоги ледь-ледь відсвічувалося вікно у ґратах, вище і вужче справжнього... Життя й мистецтво... Дійсність і відображення його у творах... Звідки вони дізналися про «Закон божий» чи «Книги буття українського народу»? З чуток, доносу? Чи мають тут примірник?.. Казав же їм: не треба цих паперів! Витворили на власну голову та ще й, мабуть, розмножили... Розумні ж наче, професори та вчителі... Цей теж учитель ніби... Благопристойний хранитель трону й самодержавства!.. Котра уже година? За північ, певно... Чи то вже знають в Академії про злу його пригоду? Брюллов поміг би, може. Великий Карл велику має силу!..

Ліг на холодне ліжко, не роздягаючись. Такий був день, а не втомився. Мабуть, через напруження... Видать, що правду каже цей сзуїт: не вирватися йому із їхніх залізних рук!.. Повимічали, бачив, у рукописній книжці місця, в яких правдиво мовиться про них — катів народу. Іч, закрутило в носі! Покайся, мовить, викажи своїх братів по мислі — і будеш, може, прощений!.. Вони по вуха в злочинах, а каятись велять йому. Вони вділили дециду, щоб

викупити його з кріпацтва,— а хто ж його туди загнав, ще не народженим зробив рабом?.. Сама цнота, ображена його правдивим словом!.. Їх не цікавить правда, чужа душа,— турбуються лише про власну шкуру. В крові, в сльозах купаються і розпинають кожного, хто їм про це розкаже, ба навіть тільки ледь натякне!.. Здавалося б, почуй, збагни, одумайся,— ні, затуляють вуха й велять заткнути рота, замкнуть вуста безстрашні, що мовлять слово правди. Щоранку ревно моляться Ісусові, що постраждав за істину, а потім з легким серцем йдуть розпинать, як Ірод, своїх ісусів!.. Господи, якщо ти бачиш, чому мовчиш, не вдариш правдивим громом в скверну?.. А може, ти, всеблагий, із ними радишися в ділах земних, бо стільки горя послав на люд простий, беззахисний і незлюбивий?!

Хтось гомонить у коридорі... Міняють, певно, вартових... Пильуйте, каже, добре... Гадає, що я тікатиму, що десь довкола бродять з ножами за халявами мої завзяті спільники... Гай-гай! Ніхто й не писнув, шаснули одразу врозтіч, палять десь там книжки й рукописи... Ледь не два тижні їхали. Двох-трьох тих «спільників» було б достатньо, аби нехай не визволити, то хоч папери взяти!.. Чого йому не говорили і ким лише не називали, а як дійшло до діла, а як спіткала його біда — і вусом не повели, зоставили його одного віч-на-віч із сонмом царських завзятих слуг і стражів самодержавства... Спокійно спи, мій враже в личині друга, визволити нема кому! Ми всі одні, самотні, позбавлені священних прав на дружбу і товариство, на ту велику єдність, що звуть народом. У полі один не воїн, кажуть. І не людина! Люди не можуть жити кожен сам по собі, тремтячи й остерігаючись усіх і вся. Це дикий, тваринний стан, який на руку тільки тим, хто при владі... Що там вони створили, братчики, якось подобу єдності, ідею, дух, що тільки мав набрати форми, а їх луп, луп по головах — та в каземат, та під тортури страхом! І знову: ти врятуєшся, коли утопиш іншого... Продай, тремти, лижи, канюч, принижуйся!..

Схопився з ліжка. Рвучко ступив на тїнь од рами й ґрат і відсахнувся. Ґрати!.. На душах наших ґрати... І ті стократ страшніші цих, віконних!..

Постояв трохи в мороці, як у воді, й, відчувши холод, тихо пройшов між ліжком та злою тінню до стільця. Зняв і повісив на нього верхній одяг, намацав ковдру й сторожко, мов у незнану річку, заліз під неї. Ось він, в'язничний затишок, пристанище тривожних дум і скорбних снів! У казематі навряд чи можуть снитися чарівні сни... Хто знає... Людська душа — вмістилище таких скарбів!.. Хто міг сказати тоді, наприклад, як він сидів, нещасний, під кабінетом пана і ждав наказів, що він, отой засмиканий і шмаганий «неоднократно» хлопець, колись поетом стане і що його прийматимуть у всіх маєтках панських на Україні?..

Зітхнув, зручніше вмоцнюючись. Тут не поніжвися, на цім спартанськїм ложі!.. Згадав, як довго й трудно збирався на Україну. Хтось, певно, думав, що він одвик і збайдужів, а він боявся,

серце своє притримував, щоб там йому, зболілому за рідним, милим краєм, не розірватись з горя. А ще йому здавалося, — хоч соромно тепер признатися й собі самому, — що воля його лише для Петербурга, що там, де він сховався в тернисті шляхи кріпаччини, вона розтане, «яко віск розтає перед лицем вогню», і він впаде в неволю, мов звір у яму, викопану й накриту хмизом на потаємній його стежині до водопою...

Сон не приходив. В місті, як у селі, озався півень, інший його підтримав... Перші? А може, другі?..

Спочатку він послав гінців: «Кобзар» — свій трудний первісток і «Гайдамаків»... Тільки тоді наважився ступити й сам на рідну землю, глянути в глибокі, журні очі своїх людей, з якими вкупі виріс і від яких пішов у світ. З чужої волі, спійманий в степу, бездомний, але не вільний...

Були там, правда, й інші — неситі панські очі. Він цих боявся найбільше, як вирушав із Петербурга... Точніше, він остерігався панства — свого ж таки, «рідненького», — яке чомусь до нього стало липнути та родичатися, коли пішов по Україні його «Кобзар»... А може, то йому послала доля таке важке й химерне випробування?..

Почулася чиясь хода, різкі команди.

— Усе гаразд? Спокійно?

— Так точно, ваше благородіє!

— На місці всі «голубчики»?

— А де ж їм, бідним, дітися...

— Ну, Сидоров! Ще раз таке почую, заробиш карцер!

— Слухаюсь!

Поволі стихли кроки. Тінь од вікна погойдувалася, неначе пружна хвиля... Далеко десь полинув дзвін курантів... А може, те йому лише здалося...

Не спалося. А ніч була як море...

...Сповна відчув, що вдома він, на Україні, як з-за Дніпра побачив на горах Київ. Про цю святу, щасливу мить він мріяв довгі роки, вона йому ввижалася у вогкі, холодні ночі в Санкт-Петербурзі, коли найдужче праглося тепла землі, високого, ясного неба і сплеску крутобоких дніпрових хвиль...

— Заждіть, заждіть! — гукнув нестямно кучерові, стрибнув на землю, ніби зустрів тут батька рідного, й побіг до річки. Хвиля, хтозна-чому і де здіймаючись, з глухим, журливим шумом накочувалася на вкритий піною та черепашками піщаний берег, спинялася на мить якусь, зітхала й відходила кудись униз, в глибини, щоб дати місце іншій. Вода була прозора, ледь-ледь жовтава, з блискітками, що вдалині зливалися в суцільне сяйво-марево, в якому плив вітрильник і тихо слались чайки...

Присів, набрав води у пригорщ і хлюпнув собі в лице. Заплющивши від щастя очі, слухав, як дихає старий Дніпро, як скочуються щоками сльози, змішані з його солодким плином...

— Ви, пане, що, давно води не бачили? — спитав похмуро хурман, коли Тарас невдовзі сів на візок.

— Ви тільки гляньте, дядьку, яка краса! — розвів руками, ніби були то в нього крила. — Дніпро! Дніпро!!!

— Вода, та й годі, — буркнув.

— Козацький батько!..

Хурман спідлоба глянув на подорожнього, всміхнувся у вуса й мовив смиренным голосом:

— Батьком у нас Микола, російський цар...

— Та ви й самі чи рід ваш, певно, з вільних людей.

— Згадала баба, як була дівкою, — сказав нескоро хурман і хльоснув коней віжками. В'їжджали саме на наплавний міст.

По той бік, вже біля гори, їх зупинила варта. Унтер спитав гранично коротко:

— Хто і куди?

— Учень Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Шевченко Тарас Григорович, — дістав Тарас папери. — А їду в Київ. Поки що...

Суворий страж махнув рукою. Коні взяли завзято з місця: збавнули, мабуть, близькість спочинку й торби з сіном або вівсом.

Тарас притих. Вдивлявся в горби обабіч, вкриті чагарником та деревою, в хатки, притулені на латочках під кручею, на бастіони й вежі, що вимальовувалися на тлі ясного неба, й не міг собі простити того дурного «поки що...», яке сказав він унтеру. П'ять літ уже на волі, а й досі десь на дні душі лежить тремтливий острах перед усяким, що має силу й владу тебе як стій образити. Ну що йому до того, куди ти потім вирушиш?.. Самому бридко й сумно...

Фортеця, яку вже вкотре перебудовували, зустріла їх іще одним шлагбаумом, смугастою, в зріст чоловіка, будкою і вартовими. Правда, тут не питали, хто він, стояли так, для форми, бо хтось колись поставив. Ніколи ще, напевно, біля Печерського монастиря не скупчувалося стільки солдатів, муровщиків та землекопів. Здавалося, вже почалась війна і ворог обліг фортецю; ждали немовби тільки приступу...

Хурман спцінив натомлених, аж мокрих коней біля зеленого будинку з вівіскою «Трактир» і запитав:

— Тут зупинятиметеся?

Тарас мовчав, вагаючись. Він їхав, власне, в Київ, а тут було щось...

— Пане! — нетерпеливилося хурманові. — Ви що, спите?

— Ні, думаю.

— А що тут, пане, думати! Трактир пристойний, є номери і де поїсти й випити.

— Чогось мені не хочеться тут поселитися... — зітхнув Тарас. — Немовби їхав, їхав та й опинився знову в Санкт-Петербурзі...

— Є ще трактир. Аж на Подолі, правда...

— Вези туди! Одержиж на могорич.

— Вйо, вйо, соколики! — підбадьорився вусань обіцянкою. — Ви гарно, пане, вдумали. Там тихо й мирно, поряд базар, притика й наша поштова станція...

— Трактир стоїть біля Дніпра?

— Коли висока повинь, то можна з вікон просто ловити рибу й смажити, — розговорився хурман. — А понад ним на кручі, немов на небі, сяє хрестами й банями золотoverхий собор Михайлівського монастиря...

— Я знаю, я вже бував колись давно у Києві, — розхвилювався Тарас, пригадуючи всю ту красу. Небавом він побачить знову диво старого Києва, вбере душею, — вільною від пут неволі! — вічність, що тут витає...

З пагорба йому відкрився раптом високочолий гóрод! Не в первозданній своїй красі, а в ранах, викарбуваних віками, не у могутті й величі, а вже в руїні, в скорбнім напівжитті, де кожен камінь — спогад, та й той напівзабутий... Скільки його плюндровано!..

Віз покотився вниз, і стародавній Київ поволі став ховатися за височенним зеленим пагорбом. Ліворуч, вже в долині, проплив фонтан, з якого брали воду, як із криниці, й віз знову рушив ярм, вже до Дніпра. Між віттям старих в'язків та кленів невдовзі зблиснула його гладінь, і там десь, у тому просторі з води та неба вихопився протяжний зойк пароплава. Дітище нових часів гучним залізним криком віщало світові про свій прихід.

— Реве — аж страшно робиться, — кивнув на річку хурман.

— Нового завжди страшно, — сказав Тарас. — І ко́леса колись боялися люди...

— Цього, що в возі? Ат, не смішіть! — нахмурився, гадаючи, що то його беруть на кпини.

— Вже наші діти думатимуть, що парова машина така ж звичайна, як кінь чи віл.

— Димить, смердить, гуркоче, — скривився хурман.

— Мабуть, така натура в неї. Зате ж і сила!..

Виїхали на вільний простір. Зліва дорога йшла до Братського монастиря та контракткових торгів, праворуч, зовсім близько, плескалася у берег річка, далі, аж ген по той бік, зелено прослався острів, знову синів Дніпро затокою, за нею стінкою стояв старий високий ліс...

— Приїхали! — зіскочив хурман з воза, зняв чемодан і мовчки поніс у дім під вивіскою.

Тарасові не залишилось нічого іншого, як взяти свій старий портфель і рушити услід поважним паном. Його зустрів господар і, ледь вклонившись, мовив:

— Ласкаво прошу! Панові найкращий номер?

— З вікном на річку маєте?

— Аякже. Все для пана!

Тарас дістав полтиник, тицьнув у руку хурманові, що мовчки м'явся поруч.

— Спасибі.

— Вам спасибі, що довели!

Невдовзі вже стояв у номері й вдивлявся в далеч річки крізь невеликі, проте прозорі й чисті шибки вікна... Звершилося! Він на землі українській, в самому Києві, ось зовсім поряд із нескоримим

старим Дніпром!.. Що ж серце не засміється в грудях, не затріпоче пташкою, а причаїлось, ніби його приклали каменем?.. Щоб не заїхав був до Качанівки, не надивився за ту наругу панську... Не пригадав... Не глянув у безнадію... Ой Дніпре наш, Дніпре, широкий та дужий!.. Де все воно поділося? І вільний дух, і помисли про рідний край, і мужність, з якою кожен ішов на смерть, немов на свято, тільки б вона була за волю... Дивно: заснув народ, мільйони впали у летаргічний духовний сон... Навіки? Чи до пори?.. Хто у прийдешнє гляне, коли забуто, у сні поволі втоплено й близьке, й давноминуле!.. Позбав народ минулого, і він спокійно змириться з своїм гірким сучасним, а над майбутнім і не замислиться... Жахлива, чорна істина, яка холодить у жилах кров!..

Зітхнувши, взявся до чемодана. В нього так мало днів, а Київ такий великий і мальовничий!

Небавом вийшов на божий світ, — на дивний світ для художника! — і роззирнувся. Всюди була краса, усе докруг просилося в його альбом, в його за всім цим до болю спраглу душу. Спершу, напевно, треба пройтись, оглянуть, вибрати, а вже тоді... На Гору, в старе, прадавнє місто, звідки все почалося! Крута гора... А як-то було на неї дертися з мечем в руці, під градом стріл? Напевно, тут не дерлися, а лізли там на стіни, де тільки вал та рів під ним. Він десь читав, що город взято було Батисм від тих воріт, що на Печерськ, в долину Хрещатий яр...

Чим вище він піднімався по кручі, тим більше дух захоплювало від перспективи, що відкривалася на Задніпров'я та на Поділ. Десятки верст, величних і неповторних, прослалися чарівним світом, казкою, в яку нелегко ввірувати. На проміжній терасі недавно був розбитий парк. Найширша його алея вела до міста, повз монастир. Вже, власне, з гóрода, з гори побачив вулицю і шлях, яким недавно їхав, фонтан, новий будинок на три високих поверхи, що піднімався важко по той бік яру-вулиці. Праворуч, зовсім близько, білів костюл... На Київській горі-легенді, горі-великомучениці ксьондзи й пани поставили свою божницю, капище кривавих світських згубців та єзуїтів!

Звернув праворуч. Удалечі йому відкрився собор Михайлівський, золотoverхий. Чомусь сплигло далеке місто Вільно, церква святої Анни і Ядзя, чарівна юна Гусиковська, що молиться за те, щоб в скорім часі прийшла «кохана вольность»... Може, вона йому найбільш подобалася своїм великим уболіванням за долю Польщі, може, любив її за пристрасну її готовність офірувати все, що мала, навіть саме життя, на благо краю рідного, свого народу...

Біля собору, на моріжку, побачив сплячу жінку із немовлям. Обвітрені, ледь-ледь прикриті латаним убогим одягом... Його сердешна Катря!.. А мо', прочанка? Тисячами вони бредуть до Києва благати в бога долі!.. Так, ніби він живе десь тут, на цих сумних руїнах... Ні, бог цей край, цей гóрод давно забув!..

Тихенько сів на лавку, дістав альбом та олівець і швидко накидав контур сплячих. Двором проходив розкішний піп, і він попав у начерк, бо тій нещасній треба через цього вгодованого слугу

господнього звертатися по допомогу до вседержителя. Жаль праці, жаль молитви із скорбних уст!..

Відчув: хтось дихає йому в потилицю. Оглянувся і вгледів пильний погляд, який одразу ж, спійманий на підгляданні, засяяв тихо усмішкою.

— Пробачте, пане... — знітився той чоловік. — Я, знаєте, також художник трохи... Ви так схопили з ходу й дали такий суспільний тон!..

— Шевченко, — подав Тарас правницю.

— Тарас Григорович?

— О! Ви знаєте мене?

— Мій дорогий, та хто ж не знає вас на Україні!

— От бачите... Примусили мене...

— Йй-богу, слава про вас пішла, як хвиля по синім морі! Знаєте, я ваш «Кобзар» напам'ять вивчив і «Гайдамаків».

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, геться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться...

О, я забув назватися! Учитель малювання у Кисво-Подільському повітовому дворянському училищі Олекса Фролович Сенчило-Стефановський.

— Звучить поважно, наче «його величність государ імператор всія Русі», — всміхнувся Тарас.

Сенчило розвів руками:

— Звичка... Посада, титул більше важать, аніж сама людина, її ім'я...

— Та хай воно все западеться! — гукнув Тарас. — Сідай, Олексо, та розкажи, як тут живете-масте.

— Ат... Що розказувати, — присів Сенчило поруч. — Тихенько спали, поки ти не збудив, не вмив нам очі... Нині ж і в нас уже щось робиться... Є славна молодь... Перший — Куліш Панько. Кебетний та заповзятий! Треба вас познайомити.

— З простих чи пан?

— Та... з кармазинників. Проте душевний хлопець, до рідного всього аж трусується. Записує пісні, казки, повір'я... А ще — малює. Пробує...

— А ти з яких? — спитав Тарас похмуро.

— Я з богомазів... — скрушно зітхнув Сенчило. — Ще й самоук, здавав лише екзамени на вчителя із малювання, спочатку тут, а потім і в Академії...

— В Санкт-Петербурзі?

— А де ж іще...

— Давно?

— Сім років тому.

— А-а, я тоді ще був... Бодай не згадувати! Був кріпаком, підмайстром у Ширяєва...

— Зазнав біди?

— На трьох би, брате, вистачило!

Примовкли. Кожен перебирав не кращі дні свого дитинства, молодості.

— Бач, тихий ангел пролетів, — сказав Тарас, щоб збити печальну хвилю спогадів. — Дивись, уже прокинулася прочанка та чи покритка, — вказав очима на моріжок. Дістав мерщій карбованця. — Піди віддай, — тицьнув Сенчилу в руку. — Бо я не можу, плакати му...

Пішли поволі містом. Тарас вдивлявся у вулиці — знайомі й ніби раніше ним не бачені — й чув на собі цікавий погляд друга, з яким вони одразу зішлись серцем. Власне, це був він сам, такий, яким він мріяв стати колись, іще в Кирилівці, в своїх «малярських» мандрах. Нівроку, гарно вдягнений, незахарчований... У порівнянні з ним він, Шевченко, в своїм плащі, — чи балахоні! — та картузі з простої біло-сірої парусини здавався, мабуть, учнем на побігеньках...

— А що, Олексо, взяв би мене до себе помічником? Розтерти фарбу, збігати кудись по щось...

— Збиткуєшся, Тарасе, з мене, бідного? — спитав Сенчилу вражено. — Не всім же бути...

— Вибач! — узяв Тарас його за лікоть. — Це я згадав, як прагнув малим потрапити до богомазів і вивчитися у них малярству.

— Масш тепер навчителя? — простив Сенчилу.

— Маю. Найкращого на всій Русі. Сам Карл Брюллов!

— Ні, ти таки щасливий! Тільки не подумай, що я погано заздрю!.. Може, колись Брюллов пишатиметься, що був твоїм учителем...

— Ну й жартівник! Береш мене на кпини? — аж зупинився. — Таки образився на мій невдалий жарт...

— Йй-богу, ні, Тарасе! — приклав до серця руку. — Брюллов великий майстер. Проте таких Росія мала й матиме... Ти ж, як поет, — єдиний, один у нашій країні, може, навіть — на цілий світ... Твій голос — голос божий, знамення, поклик волі!..

— Братику, — спинив Тарас ту похвалу, злякавшись її, мов присуду, — не гарячкуй, не квапся робити з мене ідола! Я з плоти й крові... Мучуся, шукаю, йду навпомакки...

— Тарасе, ми зневірилися, упали духом. Людям потрібен світоч, зірка, що всіх веде до спільної мети... Ти, батьку, нам возсівай!..

— Не думав, що хрест мій такий тяжкий... — сказав Тарас схвильовано.

— По спині й хрест, — зиркнув Сенчилу пильно, мов визначаючи фізичну міць Шевченка. — Он пан Куліш щупленький, а не боїться, ба навіть прагне взяти на себе цю важучу ношу... Вибач, я мушу йти. Щось прихворіла мати, і зараз прийде лікар... Я тут живу, в отому домі. Неподалік живе й Панько, он вікна його по-

мешкання, біля тополі... Де ти спинився? Ввечері я забіжу й, коли не проти, стрінемося із мислячою, хоч молодую, громадкою твоїх палких прихильників. Вони щасливі будуть...

— Я оселився в тому трактирі, що коло станції, біля Дніпра.

— Чудово! Ще раз вибач,— розвів руками.— Треба було б запрошувати тебе до хати...

— Вітай же матір, брате, й не потерпай. Ще матимеш таку нагоду.

— Хочеш до нас у Київ? — з подивом спитав Сенчило.— Ми тут взялися цвіллю...

Тарас на мить замислився, бо й сам іще не прикидав свого життя на рік чи два. Згадавши Санкт-Петербург, промовив журно, тихо:

— Там чужина... Є, правда, люди душевні, чесні, мудрі... А скільки, брате, панства! Собачники та горлохвати, кріпосники, лакузи царські, наволоч у позолочених мундирах!..

— Гадаєш, тут нема таких?

— Я знаю... Їх розвелось, як сміття, як сарани!.. Все ж тут народ мій, моя земля. Хочу пізнати люд свій і рідний край, віддати їм всього себе — до крихти, до краплі крові!.. Слізьми ніхто ще муру не розколов. Тож досить сліз! Час діяти, шукать рятунку! Тисячі, мільйони в рабстві скінують, кладуть життя на панські статки та забаганки!..

— Батьку, тихіше!.. — знітився Олекса, скося зиркаючи навколо.— Ще хтось почус...

— Добре,— сказав Тарас, віддихуючись. Як здумас чи заведе про злу неволю мову, серцю у грудях тісно.— Біжи до матері, а я ще трохи тут похожу, мо', щось змалюю...

— Ввечері чекай на мене!

— Буду в своєму номері.

Лишившись сам, Тарас зайшов у двір Софійського собору, вишукуючи собі місцини для змалювання. Все тут було достойне пензля чи олівця, проте він мусив вибрати одне, найліпше, бо мав часу так мало, а Київ такий багатий на красвиди й старовину! Десь тут колись, при Ярославі Мудрому, писались книги, вчилися боярські діти... А діти смердів, воїнів, простих киян?.. За панством хіба протовнишся!..

Сів під старою липою, дістав альбом та олівець. Хотів, не мудрствуючи лукаво, зобразити фасад собору, браму з дзвіницею, що височить над нею. Зробив штрих, другий, третій і зупинився... Що він там за один, отой Панько, чого насправді прагне? Просвітлення свого народу, волі? Чи слави власної? Ой ці пани та паничі!.. Он вивели полк на Сенатську площу, вишикували плече в плече... А їх з рушниць, з гармат — беззахисних!.. Гадали, цар злякається? Смішні... Та він залив би кров'ю весь Петербург, усю Росію!.. Треба піти поглянути, погмоніти з цим Кулішем. І паничі пороку бувають путні. Навіть у Петербурзі стрічав таких. Завзяті, добре виховані й освічені, що дай бог кожному. Запалюються, немов суха солома. Й так само швидко гаснуть. Хто не зазнав на власній шкурі

панщини, хто не робив під нагасм, надовго того не стане, влізе в якусь шпарину, перетремтить; ще й буде потім каятися і що є сили впевнювати словами й ділом, що вірнопідданішого нема в усій державі...

Сховав малярське причандалля, підвівся й рушив до Куліша.

Застав Панька за малюванням. Кімната вся була завішана людськими постатями, накресленими вугіллям і тушувальним олівцем, а на мольберті стояло майже чисте полотно з накиданим легкими контурами обличчям.

— Ану ж вгадайте, хто завітав? — спитав Тарас, відчувши себе в своїй стихії.

Куліш оглянувся, ледь осміхнувся, — ніби зробив велику ласку, — і відказав:

— Шевченко.

— Він, їй же богу! — вигукнув Тарас, зраділий, що стрів і тут товариша по ремеслу, або покликанню. Подав Панькові руку. Той, ніби якось нехотя, простяг свою. Рука була міцна, кістлява. — То як же ви впізнали мене, добродію?

— Олекса був і розповів.

— А-а...

— Ви гадали, що бог мені благовістив появу вашу в Кисві? — підколупнув, усе ще мило так усміхаючись.

— Та ні... Пробачте... — зніяковів.

— Сідайте, прошу!

— Дякую.

Сів на стілець, що був один лиш вільний од книжок, паперів, полотен.

— Читав, читав я ваш «Кобзар», — сказав Куліш, вважаючи, що саме це найбільш цікавить гостя. — І «Гайдамаків»... Добре! Жаль тільки, є недогляди... А втім, їх можна виправити. Ми ж люди, так би мовити, свої. І справу спільну робимо...

— То, може б, ми були на «ти»? — спитав Тарас. — Щоб легше вести мову і почувати себе вільніше.

Куліш не зміг одразу відповісти. Зробивсь серйозним, очі ще погарнішали. Нарешті мовив стримано:

— Нехай і так. Хоча в народі нашому...

— А в запорожців?

— Добре, — всміхнувся знову. — Звідки у тебе стільки всіляких знань з історії та етнографії? Здається, ти не вчився в університеті...

— Я ж виріс на Звенигородщині, в селі Кирилівці, вважай, в самій історії. Мій дід Іван брав участь у Коліївщині... А ще — книжки. Знайшлися щирі люди і в Петербурзі, зглянулися на сироту, порадили, що прочитати, довірили свої скарби... Та й в Академії навчають теж не тільки малюванню... О! Що це ти малюєш? Автопортрет?

— Та-а, пробую... Чомусь ніяк не вловлюється...

Тарас умить примружився, зиркнув на контур і на модель.

— А дай-но, Паньку, пензля!

Куліш подав, не знаючи, як поведеться.

— Ти хочеш... — почав було.

— Сідай сюди, — підвівся Тарас рішуче. — Отак, отак... Посунься трохи... Дивись на мене... Славно!

Схопив палітру, змішав коричневу та чорну фарби й швидко поклав мазок.

— Надовго?

— Що?

— Прикував мене?

— А-а... Можеш триматись вільно і розмовляти.

— Що ж вийде?

— Образ. Я ж Куліша малюю, а не його парсуну. Мені побачить треба, який ти є. Твої думки, природу, уподобання...

— Отак, при першій зустрічі? — скривився в посміщці. — Не забагато?

— Хтозна...

— А як же з пудом солі?

— Ат! — відмахнувся Тарас, працюючи. — Як кажуть, видно пана і по халявах. Та я вже й знаю дещо про Куліша...

— Що? — насторожився.

— Не потерпай, хороше.

— Коли ж ти встиг узнати?

— Мені той самий янгол благовістив.

— Сенчило? — нахмурився Куліш. — Поганець!.. Щоб так, уперше стрівши...

— Він знає мене давно.

— Ви з ним раніше здибувалися? — спитав чомусь ревниво.

— Читав «Кобзар».

— І-і, братику! Поет і вірші суть не одне й те ж саме.

— Я — суть мої поезії і навпаки, — промовив твердо, не залишаючи тим самим місця сумніву.

Куліш збагнув це й змовчав. Побоюючись за свій портрет, набрав значної пози й весь час тримався неї, так ніби прагнув змусити митця побачити себе таким.

— Не дмися так, — сказав Тарас. — Ти ж поки що не ментор, не вождь, не батько кошовий...

— Ти й це в мені побачив? — спитав Куліш, здивований. — То, може, ти віщун, кудесник? — захихотів непевно якимось.

— Паньку, при малюванні модель завжди стає у позу своїх найвищих духовних злетів і заповітних, таємних мрій. Художник мусить вибрати лише суттєві риси, глибинний смисл, натуру й відкинути все показне, уявне...

— Ти хочеш цим сказати, що я не здатний...

— Що ти! — змахнув Тарас руками, в яких були палітра й пензель. — Колись мені один дячок-художник сказав, уважно вивчивши мої долоні, що я не маю здібностей ані до чого, навіть до шевства й бондарства. То як же можу гадати я, той, що поправ ногами велике те пророцтво?! Ще не стомився?

— Дякую. Мені не зле... Дозволь хоч красм ока глянути...

— Ні. Ще не час. Бо потім тобі ввижатиметься пів-Куліша, — всміхнувся. І снохмурнів. — Ти знаєш, я боявся їхати на Україну... Боявся, що, крім плачу, нічого тут не почую...

— Всі ви в тім Петербурзі!.. — буркнув на те Куліш, немов Тарас образив чимось його самого чи рідний край.

— А стрів тебе, Олексу — й душа моя всміхнулася! Правий, мабуть, Гребінка, а з ним Григорій Сковорода, що сплячий — це ще не мертвий...

— Ти бачив Євгена Павловича, ви знаєтеся? — аж весь подався Куліш до нього.

— Вже років сім, наневно. І їхали вдвох з Петербурга аж до самого Ніжина.

Куліш примовк, нахмурився. Його щось гризло, мучило, й Тарас прийшов на поміч:

— Ну, як тут, брате, є ще порох в порохівницях?

— Збираємо собі потроху... А звідкіля ти знаєш Сковороду?

— Я списував колись, малим, його пісні, — зітхнув Тарас, згадавши себе у полі біля овець. — Пишу, співаю, плачу... Минуло стільки років, а все не можу згадувати того без сліз...

— Видать, багато перестраждав?

— Бодай не згадувати!.. Мені вже двадцять дев'ять... А ще п'ять років тому був кріпаком! — поклав мазок, та так, що пензель переламався. — Пробач... Ти знаєш пісню про Сагайдачного?

— Та мабуть же...

— Тоді підтягу! — поправив на полотні ледь-ледь припухлі, мов у дитини, губи й змахнув рукою, ніби дячок чи регент перед церковним хором:

Ой на горі та жєнці жнють,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть!..

Куліш йому підспівував, проте несміло, ніби не знав ні слів, ані мелодії. А може, просто не мав до співу хисту.

— Та в тебе ж голос янгольський! — гукнув, коли вони дістались до Сагайдачного. — І треба ж: усе одній людині!.. Ні, тут господь розщедрився...

— Мабуть, з похмілля був, — сказав Тарас суворо. — Забувся волю дати.

— І все-таки тобі роптати на нього гріх. Вже й волю масш.

— Маю. Коли б не добрі люди, то мав би я від бога дулю з маком!

— Свят, свят... — Куліш перехрестився. — Ти з глузду з'їхав, брате! А може, бог так випробовував тебе, вдивлявся, чи ти достойний його щедрот?

— Моїх братів, моїх сестер, мільйони душ, уярмлених лукавим панством, теж випробовують на небесі? В ім'я чого? Блаженства, може, райського? Аби потрапити по смерті в рай, потрібно тут життя прожити в пеклі?!

— Ти перебільшуєш свої й чужі страждання,— сказав Куліш.— Пани ж не звірі, люди... Ну, є погані, грубі,— підвищив голос, бачачи, що ці слова слейні дратують гостя,— та в більшості своїй порядні й чесні, навіть патріотичні... Візьми того ж Тарновського... Чи Скоропадського...

— А знаєш ти,— скипів Тарас,— з кого завів собі гарем Тарновський? З небог!

— Брехня! Щоб пан Григорій, любитель муз, відомий на всю Росію меценат!.. Тобі на нього наговорили злі язики, а ти й повірив. Гріх, брате, гріх!..

— Я щойно із Качанівки. Та й в Петербурзі бачив мерзенні наслідки його родинних «благодіянь»...

Куліш не знав, що мовити. Його це також вразило. Сидів, схиливши голову, й кусав нервово губи.

— Дивись сюди!— звелів Тарас. Примружився.— Бракує чогось очам... Сум'яття в них... Гординя... І щось таке...

— А йди ти під три чорти!— образився нараз Куліш, підвівся і відійшов аж до вікна.— Малюєш, то й малюй портрет...

— Ну, добре,— сказав Тарас примирливо.— Лице, вважай, готове... Решту сам доведеш до толку. Кебети в тебе стане... На перший раз достатньо. Еге? Ввірвався, наговорив аж сто мішків тієї вовни... Вибач! Мені вже час. Ось пензель, ось палітра. Ось мій портфель... А по цій мові будьте здорові!

— Де зупинився?— спитав Куліш, не озирнувшись.

— В трактирі біля поштової станції.

— Надовго?

— Ні, на кілька днів. Додому вже подать рукою. А я не був там аж чотирнадцять літ!..

— Пробач і ти,— оглянувся-таки Куліш.— Гадаю, ми ще стрінемося... Як там не є, а мусимо триматись разом. Діло ж у нас одне!

— Сенчило прийде до мене ввечері. Приходь і ти.

— Спасибі... Може б, ти підписав малюнок?

Тарас узяв тоненький пензлик, вмочив у першу-ліпшу — червону — фарбу і розписався на полотні.

— Тепер мені всі заздритимуть!— сказав Куліш, поглянувши на свій портрет.— Освітлений твоїм сянням, і я, гляди, уславлюся... Принаймні тут, у Києві...

— Недовідомі путі господні, як говорив колись мій вчитель-дяк, коли не мав чим похмелитися, та не втрачав надії. Ще, може, ти колись боятимешся цього портрета, підпису і відречешся тричі, допоки півень прокукурікає!

— Я ж не Петро, і ти — Тарас, а не Ісус,— сказав, неначе вдарив.

— Поети теж, як і путі господні, невідомі...— протяг Тарас, жартуючи. І раптом сам збагнув, що мовлено цілком серйозно. Хто знає, що напишеться сьогодні, завтра чи через рік... Майбутнє його не буде сонячним, бо все в п'яті докола, бо сльози його пекучі не змиють зла й неволі на цій землі...

— Ти слухаш мене чи ні?— спитав Куліш.

— Я думаю... Про долю нашу... Паньку, ти познайом мене з людьми хорошими. Мені казав Олекса, що є такі.

— Зустрінешся, побачиш сам.

— Ну й добре! Тепер бувай. Пройдуся трохи містом та подивлюсь... Я стільки марив у Петербурзі цим днем, цим щастям!

Надів картуз, узяв портфель і виїшов на помережану вже довгими густими тінями парку червневу вулицю.

Вони зійшлися, як неофіти, за дві доби до виїзду Тараса з Києва. Правда, не в катакомбах, а на зеленім лузі під Межигір'ям.

Тарас приплив вітрильником, який добув Сенчило і сам же вів, не сидячи, а стоячи біля стерна. Його лице, постава, рухи, — все, все змінилося, відколи сіли в човен і підняли вітрило. Так, наче щось, а може, хтось прокинувся в його душі, розправив груди, плечі. Свистів у снасті вітер, вились довкола чайки, похлюпувала густа вода, і ясне сонце зблискувало на синіх хвилях...

Мовчали, ніби слово могло порушити цю благодать, гармонію їх і Дніпра... Невже й вони, славетні їхні діди та прадіди, пливли отак, вчаровані красою вод, і неба, і берегів?.. Що в їхніх душах діялося, які думки снували у їхніх буйних головах під час морських походів?.. Достеменно вони з Олексою уже того не знали, не розуміли. Хіба що так, душею, чимось отим у серці, в кожній найменшій фібрі тіла, що робить нас спорідненими з людьми давно померлими і ненародженими... Он він стоїть, Сенчило, і в ньому грає, бурхає відвага тих забутих старих часів! Спитай, куди він править, і, мабуть, скаже, що на Скутару або Стамбул, де знемагають його брати та сестри в тяжкій неволі... Він сам торік, як плив Балтійським морем у Швецію, — і не доплив через хворобу, — відчув себе на Чорнім морі, у байдаку, межі січовим славним товариством, що линуло на поклик-плач:

О милий боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізах руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...

Вітер дзвенить вітрилом, жене круті зелені хвилі лозами і пинить воду за байдаком!..

— О господи! — Олекса сів на зчорнілу лаву й всміхнувся тихо, ніяково. — Я не терплю вітрил опущених і голих щогл... — озвався враз, немов вони вели розмову, а не мовчали.

— А я — човнів прикутих, на ланцюгу, — сказав Тарас. — Довкіл воді!.. Пручаються, ланцюг весь час посмикують, а попливти не можуть...

— Он Вишгород! — вказав Сенчило на правий берег, що був од них по ліву руку.

Хатки, руїни, церква... А був же гóрод, згадуваний не раз в літописах, ще починаючи від Ольги й Ігоря!.. Та й Межигір'я, кажуть,

уже не те, спалив його Потьомкін, щоб догодити своїй любасці... І пам'ять нищать! Мабуть, вона страшна для самодержців... Бо воскресє, будить заснулий дух, б'є в дзони, кличе у храм свого народу, де зберігається серед святинь безсмертна його душа!..

Ще здалеку з Дніпра побачили хрести та бані Межигірського монастиря.

Тарас устав, відчувши, як хвилювання йому стискає груди. Цей монастир був особливий. Сюди приходили на схилі літ ті запорожці, які вціліли в кривавих битвах, звідси на Січ привозили попів, дияконів, які могли орудувати шаблею так само вправно, як і хрестом. Козацький дух тут жив найдовше в душах під скорбним чорним одягом...

Куліш зустрів їх біля притики. Притримав човен, поки вони вгамували вітрило.

— А інші ж де? — спитав Олекса.

— Будуть. Спочатку ми оглянемо старе гніздо орлине, щось замалюємо, а потім час настане для каші й чарки. Хлопці вже поста-раються, щоб пригостити батька, — так звуть вони тебе, Тарасе, — за добрим давнім звичаєм! Ну, як пливлося?

— Гарно!.. — гукнув Олекса. — Вітер у спину дув, старався, неначе знав, для кого.

— Ви, братики, хваліть, та міру знайте, — сказав Тарас по-хмуру.

— Теж правда, — підтримав його Куліш. — Гіркого також треба. Щоб не завадило, бува, солодке.

— Хіба йому ще мало всипали по тих журналах! — мовив Олекса. — Справжнє не перехвалиш.

— Хто зна, хто зна... — озвався Куліш непевно. — Воно якби підсипати... Та тільки не з того боку...

— Паньку! — спачнув Олекса. — Хочеш, щоб ми ще раз втлумачили, що це тобі не по губах салата?

Куліш притих, насумрився.

Тарас не став втручатися. Нехай собі! Він гість. Сьогодні тут, а завтра... Поет зробив свою роботу, як написав. Все інше — то вже не його турбота. Одне збагнув за дні, прожиті на Україні: його думки знаходять щирий відгук, тривожать, будять, збу-рюють. А це — найбільше щастя! Страшне, коли волаєш до порожнечі! Що може бути гіршого від голосу, що вопіє в пу-стелі!..

Ступав двором монастиря, і кожен крок відлунював йому в душі. Послухати б — хоч краєм вуха — козацькі думи, спогади, які роїлися в смиренних сивих головах... Щоб хтось тоді додумався та позаписував хоч основне, почуте од цих ченців, ото була б історія!..

— Тут був колись послушником сам Залізняк, — долинули слова Панька.

— Максим?

— Еге ж. Так люди кажуть... Ти знаєш, я добився дозволу від губернатора на огляд усіх архівів Київщини.

— Чудово! Ти ж розпитуй старих людей про Коліївщину. Бо все загине, вивітриться з людської пам'яті...

— Це тут похований Семен Палій? — озвався Олекса пошепки.

— Так, — кинув нехотя Куліш. Ще гнівався за ті слова, що мовлені були Сенчилом біля притики.

— А чули, як Семен Палій прощався з братчиками-січовиками, коли надумав піти в ченці? — спитав Тарас. — Не чули? Мені повідав один старий, якого я пригостив чарчиною в трактирі... Прибув Палій з ватагою січовиків у достославний Київ і на торговиці, що на Подолі, скупили всю горілку, мед та вина й гульнули так, що весь Поділ три дні був п'яний. Потім ватага та у супроводі хмільних киян посунула до Межигір'я, а попереду знай витанцьовував старий козак, прощаючись із вольним білим світом...

— Йому було що спокутувати в монастирі, — сказав Куліш похмуро. І спохватився: — Хлопці, як хочемо щось змалювати, то час до діла братися! Вже сонце ген на заході.

Порадившись, всі троє вийшли за ворота, щоб видно було церкви, стіну, будинки за огорожею, і заходилися біля паперу.

Десь за годину Куліш закрав альбом, дістав хустинку, витер на лобі піт і підійшов до дерева, біля якого сидів Тарас.

— Ну як? — спитав. — Виходить?

— Це ж не картина, а лиш етюд, — озвався. — Що, вже пора?

— Не чуєш, як пахне з луку кашею?

— Йй-богу, пахне! — вкинув альбом у пащу свого портфеля, услід жбурнув олівчика. — Сенчило теж намалювався? Чи трудиться в поті чола?

— Спить, аки праведник. Лише півцеркви й намалював.

— Олексо! — гукнув Тарас. — А бог же бачить, сидячи на небесі!

— Я спав во славу господа... Немов димком десь потягло?... — всотав повітря носом.

— То пригоряє каша, — сказав Тарас.

— Чого ж ми тут стоїмо?! Ходімо швидше, може, ще порятуємо!

Під вербами посеред луку, вже аж червоного від повені липкої смілки й призахідного низького сонця, ледь-ледь диміло вогнище, а біля нього поралися п'ять юнаків. Коли вони помітили тих, що підходили, всі повставали й зняли брилі та картузи.

— Оце і є мала громада ваша? — спитав Тарас у Куліша й Сенчила.

— Найліпші, цвіт, — сказав Куліш.

— Твої палкі прихильники, — додав Олекса.

— Тарасе, ти ж шануйся, — шепнув Куліш. — Для них ти світloch істини, вважай, пророк...

— А чарку можна випити? — розвеселився чомусь Тарас. На нього іноді таке знаходить. Коли врочисто надто, йому сміятися хочеться і жартувати. Видно, душа його протривить умовностям, яких все більше входить у міжлюдські взаємини.

— Одну хіба, для апетиту.

— Скажуть: це не козак!

- Козак, по-твоєму, повинен пити цебром?
- Не знаю... Треба буде про це спитати у Кухаренка.
- Це ж хто такий?
- Кебетний, славний чолов'яга із чорноморців.

Куліш нічого на те не мовив: підходили до кашоварів. Прокашлявшись, почав було:

— Панове! Це вам усім відомий...

— Облиш, Панько,— спинив Тарас.— Не на балу ж ми...— З усмішкою ступив у гурт притихлих молодиків.— Здорові будьте, хлопці! Чого це ви так посмутніли? Мо', не вдалася каша?

— Та ні... вдалася,— зважився один із них на відповідь. І шарівся.

— Це Білозерський Василь,— втрутився-таки Куліш.— Тобою снить...

Тарас подав хлопчині руку й відчув його легенький, скромний потиск.

— Тулуб.

— Маркович.

— Пильчиков.

— Навроцький...

— Каша сьогодні — просто чудо! — гукнув Олекса, вже скуштувавши страви.

— Тоді чого ж ми баримося? — підтримав його Тарас, зрадівши нагоді визволитися з-під зачарованих очей «громади».

Як посідали довкруг казана, поставленого на камінці, Куліш узяв чималу гранчасту пляшку, налив горілки в чарку й подав її з малим поклоном гостеві.

— Здорові будьмо! — коротко сказав Тарас і випив.— Ух же й міцна!..

— Закушуйте,— подав Василь шмат сала.

Коли пройшла по колу стара срібляна чарка й ложки зашкрябали в дно казанка, вжили неквапно ще по одній, і всім схотілось висловитися. Усім, крім гостя. Він спохмурнів, заглибився в свої думки. Як вип'є, людська біда пече йому ще дужче, і те, що робить для краю рідного і для свого народу, тоді йому здається таким малим, мізерним. Слова втрачають свій вищий смисл, він прагне діла й гаряче картає інших, друзів, за бездіяльність.

— Батьку, мо', прочитали б нам щось нове? — несміливо спитав Василь.

— З нового маю лиш «Гамалію»,— сказав Тарас.— Гадалось надрукувати, та...— лиш махнув рукою. Оглянув луг, притихлий у вечоровім мороці, багровий відблиск сонця десь на Дніпрі, що, ніби кров козацька, палав і гас поволі, ковтнув судомно терпкий клубок, що підступив йому до горла, і мовив, наче заголосив:

Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі

Із нашої України!

Чи там раду радять, як на турка стати,—

Не чуємо на чужині.

Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!..

Читав, а друзі його нові сиділи, поопускавши голови. Гіркою була біда невольників, що виглядали з моря козацьких чайок, сумно дзвеніли їхні залізні пута, та й цим сердешним хлопцям було нелегко. Воля у них якась химерна — тільки для живота, та ще для ніг. Уж, пий що хочеш, іди куди бажаєш, а мислити чи говорити зась...

Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє,
Сам хурдягу розбивас,
Кайдани ламас!..—

рвонув Тарас, як струни, голос, і хлопці враз стрепенулися, мов теж були в тій битві й рубали люто ворога...

Коли сміливці визволили своїх братів з неволі і вихопилися з Босфору в море, де тільки хвилі й вітер, та ще розлога пісня, мала громада київська сиділа довго мовчки. Цей твір був чимось більшим, ніж розповідь про вдалий напад запорожців на бусурман, у ньому щось приховано було таке, що кров холодить, душу шматус давнім, пригаслим бодем...

— Батьку, це як молитва! — першим озвався Олекса.

— Як дзвін на сполох! — скочив на рівні ноги Білозерський. Хотів іще щось мовити, та не знаходив потрібних слів і тільки дихав важко і м'яв бриля.

— О господи! — гукнув Тулуб. — Невже ніколи більше не буде воля сяяти? Козак в ярмі, козак на панськiм полі оре та сіє панові!

— Скрізь чужаки, обсіли, мов сарана, і соки п'ють... — сказав Куліш.

— А наші пани одказуються? — спитав Тарас крізь зуби. — Свої пани ще гірші! Брат поневолив брата, козак такого ж козака і, щоб не втратити цих привілеїв, патинки лиже кожному, хто дав йому те право!..

— Тарасе, це не основне, — спинив Куліш його гарячу мову. — Нам треба дружно стати, плече в плече, щоб визволитися...

— З ким? Із Тарновським?! — спанув Тарас. — Чи, може, з паном Галаганом, в якого ціле військо закутих — рідних, козацьких! — душ?

— В тобі кричить недоля твоя колишня, — сказав Куліш. — Згадаймо, як там у Котляревського? «Де общес добро в упадку, Забудь отця, забудь і матку, Лети повинність ісправлять».

— Я полечу хоч зараз, я тут увесь. А панство наше кине свої маетки? А сам ти, Паньку, скажеш своїм братам-невольникам, що ти віднині вже їм не пан?

— Ну, я скажу... — озвався Куліш спроквола, — а що це дасть? Це ж крапля в морі.

— З краплі й дощ починається. Сьогодні — ти, він — завтра, — вказав рукою на Білозерського, що відійшов за вогнище. — А далі — інші...

— «Далі» твого не буде, — сказав Куліш. — За звільнення своїх селян карають. А я не можу дражнить собак, я маю внести нову снагу в заснулий дух козацтва!

— Не муч себе, — махнув Тарас рукою. — Трудящий люд сам визволиться. Терпіння лусне — й ріками поллється панська кривця!

— Так не кричіть, ще хтось почує, — прошепотів Навроцький. Він весь тремтів. Від холоду чи від страху?

Вогонь пригас, жар брався сірим попелом.

— Пора і в Київ. Поки-то доберемося... — сказав Олекса сонно.

— Ваш човен тут? — спитав Куліш у когось із юнаків.

— В затоці.

— Ідьте перші. А я — з Тарасом та Олексієм.

— Добраніч!

— З богом!..

Мовчки брели травкою. Небо ряхтіло зорями, й на тому тлі темніли, неначе підняті до бога руки, хрести козацького монастиря... А трохи далі, десь за притикою, біля води, горіло кілька вогнищ.

— Хтось пізно кашу варить, — сказав Олекса.

— Мабуть, якісь бурлаки...

— То плотарі, — вточнив Куліш. — Сплавляють ліс на низ Дніпра...

— Ходімо до плотарів! Побудемо межі людьми, мо', щось розкажуть, пісню якусь запишемо! — ожив Тарас, немовби й не він допіру думав про ліжку в номері свого трактиру.

— Пізно, — мовив Куліш. — А втім, якщо громада...

— Ви йдіть, а я посплю в човні, на парусі, — рішуче сказав Олекса. Стенувся, ніби його морозило, й пішов у бік прятки, де ледве мріла щогла.

— Я, може, Паньку, марив такою ніччю в Санкт-Петербурзі... — сказав Тарас. — Під рідним небом, з рідними мені людьми, під звуки пісні!.. Чуєш, вони співають!..

— Добре, — погодився Куліш. — Ходімо.

Вони пішли поволі на світло вогнищ. Пісня росла, манила, кликала, як журний голос матері...

— От хрест святий, співають про гайдамаків!.. — шеннув Тарас, прискорюючи ходу...

...Благословенна будь дорога у рідний край! Де б не бродили ми на цій землі великій, чим не втішали б цікавий зір, оцей маленький куточок світу не полишас і вічно вабить, наче ясна зоря.

Візок котився споро, і з кожним обертом його коліс коротшою ставала відстань, що розділяла його, Тараса, і ті місця, де виріс і де не був відтоді, як сиротою-підлітком його взяли до двору й одвезли панові в далеке місто Вільно. Душа його роздвоювалася. Ще раз у раз у ній зринали Київ і та чудова ніч на Дніпрі під Межигір'ям, де прилучився знову до потаємних глибин народу, та вже

вповзав терпкий, холодний острах і нетерпіння скоріше в'їхати в своє село, обняти рідних. Мучив його найдужче одяг, що міг стати перепоною між ним та бідними його братами й сестрами. Допоки-то вони заглянуть до нього в душу, впевняться, що він такий же, як і колись!..

Ті плотарі — тямущі люди. Зовні, можливо, навіть вони убогіші, забитіші від кріпаків Качанівки, а як довірилися йому, розкрили серце, — всуціль онуки гайдамаків!.. Куліш жажнувся. Добре, що хоч мовчав. Коли пливли до Кисва, дав волю гніву. Ти не шкодуєш для них життя, обурюювався, а при нагоді вони підпалять тобі маєток!.. Правда. Хіба свій пан солодший? Чи не живе так само з гіркого поту їхнього?.. А як співають! Ніби сама земля їх деревляньська дзвенить устами їхніми!..

О, щось мугиче хурман. Мотив сумний, розлогий, мов чистий степ...

— А що це ви співаєте? — спитав у нього.

Дядько одразу стих, зіщулився.

— Ет, щось верзеться, пане...

— Який я пан! — обурився. — Я теж мужик.

— Еге, еге... — погоджувався, але дивився спідлоба, хитро, наче на дивака.

Коли його так само стрінуть рідні!.. Люди такі затуркані, підбиті страхом. Кожен, хто в сурдугі, для них уже — тривога і небезпека. Одяг — це теж ознака стану, межа, яка роз'єднує на два світи. Світ свитки і світ жупана чи сурдуга!.. Він з'явиться в своїм селі зі світу, ворожого його братам, односельчанам... По одягу — він пан Шевченко. Смішно... Хто ж ти єси, Тарасе? Вже не кріпак. Проте й не пан. Син волі!.. Як іскорка, вона яскріє під сірим шаром попелу... Допоки є, не згасла ота помншена стократ зоря, — живе й надія... Колись хтось має прийти, роздмухати святий вогонь і, високо його піднісши, вказати шлях до визволення всім поневоленим!..

Віз стукотить, погойдується, немовби човен, у хвилях жита. Панського... Довкіл усе тут панське, усе чуже. Хіба що сонця й неба ще не загарбали, не роздали панам та підпанкам за псячу службу!..

Вже впізнає урочища, місця, з якими зв'язані його дитячі мандри, його сирітська доля. Сумні, тяжкі ті спомини, а все ж од них повіяло чарівним чимось, ніжним, як пахощі весняних, перших квітів... Країна його дитинства, нещасна його земля!..

Не спостеріг, як сльози стали скочуватися по щоках. Хурман побачив те й одвів від нього очі. Похльоскуючи старим куценьким батіжком, знов замуликав пісню:

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!..

Тарас підтримав пісню, тоді повів, і хурман не відхилив, як перше, його плеча, не заховався в свою селянську мушлю, у свій тепер єдиний, останній, може, захисток.

Ой як мені не пугати,
Що все гори та байраки:
Ніде мені гнізда зянти
І діточок розплодити!..

Співаючи отак дуєтом, підїхали до крайніх хат Кирилівки. Тарас притих, немовби ввійшов у двері храму, й поволі зняв соло-м'яного бриля.

— Ви звідси родом, пане? — спитав, теж тихо, хурман.

— Моє село...

— Гм-м... Енгельгардта ніби...

— Мої хати, мої сади, моя калина в лузі... І сонце, й небо, й жайворонки!.. Я виріс тут, і батько мій, і дід, і прадід...

— Всі ми десь виростали, — мовив, зітхнувши, хурман. — Тільки нема у нас свого нічого...

— Все наше, все! — розкинув руки, ніби хотів обняти безкрайї степ. — Було і буде наше!

— Химерний пан, — стеновав плечима хурман. — Куди вам треба?

— Знаєш ставок і греблю?

— Знаю.

— Отам живе мій старший брат Микита.

— Грушівський? Ви, напевно, Тарас Шевченко! — вигукнув. — Це ваш «Кобзар» і «Гайдамаки»? Господи, а я й не втямив, кого везу!.. Вернусь додому, в Лисянку, так не повірять!..

Тарас не знав, як бути і що казати хурманові, який аж сяяв, радіий, що віз його, поета.

— Спасибі вам на добрім слові, дядьку... — таки озвався вдячністю. І не гадав, що тут, у темних панських селах, почуті його думки-поезії. — Ви вчилися десь?

— В дяка навчався зиму... А ваш «Кобзар» напам'ять знає весь наш куток, старе й мале!.. Ні, не повірять, скажуть, що перебрав чи з глузду зїхав... Он, он обійстя ваше! — вказав зненацька пужалим, як проминули дякову хату-школу.

Схвилюваний, Тарас не зміг розгледіти в буянні бишень, яблуню свою стару оселю. В очах усе зливалось, пливло в туман... Здається, двір Коваленка?.. Якось писав йому Микита, що від родини їхньої лишилось тільки двоє: Павло й Оксана, сироти... Тут мало хто встигає догодувати своїх дітей, побачити малих онуків...

— Тпр-пу! Є живий хто? Стрічайте гостя! — крикнув, натягши віжки, хурман.

Тарас дивився на почорнілий, похилий тин, на хату, що дужче вгрузла в землю, на яблуню біля причілка й ковтав судомно сльози. Ось те гніздо, з якого він так гірко рушив у невідомий жорстокий світ і до якого нині вже прилетів, окрилений своїм талантом, музами!..

Ніхто не ввійшов з хати. Лише руденький песик задзявкотів, ховаючись — задком, задком — у дрова. Видать, йому, сердезі, перепало від злих гостей...

Тим часом хурман зняв чемодан, поклав портфель на нього. Тарас дістав з кишені гроші.

— Батьку, не обижайте,— мовив, знімаючи хурман, хоч був напевно за віком старший.— Мені найбільша плата, що з вами їхав, слівав, чув мову вашу. А не повірять дома, як розкажу!..— всміхнувся.

Тарас не став його вмовляти. Подав сердечно руку, потис міцні брунатні пальці хурмана.

— Спасибі вам!

— Пишіть іще.

— Писатиму...

— Жаль, не повірять! — ще раз зітхнув візниця. Війкнув на приптітих коней, стрибнув на віз.— Прощайте! Мій прадід був у гайдамаках... Вйо, вйо!

Візок закрила куряба. Й коли вона осіла, вулиця була порожня, лиш дерева погойдувалася на крутосхилі.

Село непаче вимерло. Ніде нікого. Мабуть, усі на полі панському. Пора гаряча, літня, час полоття, косіння трав...

Заніс у двір своє добро й хотів зайти до хати. Та передумав. Спершу піде в садок, до матері. Пригадував окремі риси її лица, а повністю не міг ніяк побачити. Чомусь воно розходилося, мов акварельна фарба на зволоженому папері. Це ж він не зможе навіть намалювати її портрет з уяви!.. Батька також забув...

Погладив кору яблуні — ласкаву, теплу, — бережно, самими пучками пригнув тоненьку гілку, обліплена ще зовсім юним плодом, і притулив до скроні. Яблучка були пухнасті й ніжні, немов малі курчатка...

Стежка виляса вниз, блискуча, ніби покрита лаком або поливою. Обабіч пнулось зело, звисали стебла, листя... То подорожник, а то пирій, а ген спориш, і тут же поряд лапятий мак...

Могила була в барвінку. Мати його любила вельми, й, коли вона померла, дочка найстарша, Катря, пересадила його сюди з-під тину...

— Добридень, мамо...— мовив беззвучно, серцем тільки.— Ось я й прийшов... Пробачте, що я забув обличчя... Я, мамо, вільний, вільний!.. Як запорожець, мамо, чи в небі сокіл!.. Можна, я сяду тут, скрачку? Як ви померли, рідко я ласку бачив... Люди такі жорстокі, мамо... Жорстокий світ!.. Минуло стільки років, як вас не стало, а що довкіл змінилося? Неволя та ж і та ж біда... Я вирвався, а інші ваші діти й онуки ваші, мамо, в тому ж ярмі!.. Я жив по правді й житиму... Не задля себе, мамо, а задля них, моїх братів зведолених по всій Україні. Воля серед неволі — біда також, бо знаєш, що втрачають люди, у чому їх окрадено... Так, мамо, це нелегко і небезпечно... Мабуть, мій хрест такий. Хтось мусить... Ще допоки у наших душах жевріють останні зблиски пам'яті, мене почують, вийдуть мені назустріч. Бо потім буде пізно...

Прогув важкий, рохманний джміль і сів на квітку.

Так закортіло його погладити, що простягнув до нього руку, не боячись, що вжалить. Джміль забринів погрозово, проповз по

краю квітки, злетів і щез у зелі... Здавалося, Тарас зустрів у ньому друга свого дитинства, щось невід'ємне, вічне на цій землі... А може, то джмелиним рідним голосом озвалася до нього материна душа?..

Звів очі на буйний сад, леваду й струмок, що біг за нею між верб, кущів калини, на той, високий, берег, що затуляв від нього степ, і попливло, озвалося його дитинство, яке давно минуло в цьому раю, з якого цар з панами зробили пекло. Вже вечоріє, а ще не чути в селі людського голосу, ще всі, всі, всі — старе й мале — на панщині... Німе село, німі раби!.. Щоб міг один нікчема, пан Енгельгардт, прожити вік у розкошах, живуть у злиднях тисячі!.. Заради волі тисяч мільйони ходять, брязкаючи кайданами, одягненими на їхні душі!.. Господи, і ти взираєш мовчки на цю ганьбу, ти мирушся з оцим гріхом смертельним твоїх створінь, обранців долі-шлюхи?.. Пробачте, мамо, вирвалося погане слово...

Заторохтів далеко десь, за цариною, віз... Левада, верби, берег взялись рожевим тоном... Долинув чийсь високий голос... Десь заіржало тонко мале лоша, й до нього глухо, стримано озвалась мати...

— Тату, там хтось сидить над стежкою!.. — почувся шепіт зляканої дитини.

— Хто? — одізвався байдужий бас.

— Не знаю. Здається, пан...

Тарас підвівся. Знявши дірваний бриль, до нього йшов Микита. Щоб десь зустрів, а не в городі, то не впізнав би: панщина зробила з нього діда. У тридцять два!

— Добридень, пане... — тихо промовив брат, спинившись за кілька кроків.

Тарас ледь стримався, щоб не заплакати.

— Не впізнаєш? — спитав як міг бадьоріше.

— Ні, пане...

— Братику, це ж я, Тарас!

Микита з подиву впустив бриля, нахмурився, і раптом сльози, мов сік із клена, закапотіли йому з очей.

Тарас підбіг, обняв Микиту.

Довго стояла мовчки, нишком втирали сльози, зиркали один на одного, немовби ще не вірили, що доля їх звела до купи на цій батьківській стежці, біля могили матері.

— Мамо, там тато плачуть з паном, — долинув той же дитячий голос і вивів їх із стану заціпеніння.

— Йй-богу, пан! — гукнув Микита вражено.

— Прошу тебе, — торкнувся братової руки. — Не називай таким поганим словом... Я зараз скину все це й вдягнусь у людський одяг. У тебе є?..

— Та знайдеться... Ходив би й так, хай бачать, що в люди вибився.

— Люди, Микито, тут. А там!.. — махнув рукою.

— Тобі видніше... Був би хоч написав, коли приїдеш.

— Думалося, поїду вчитися аж до самого Рима, — зітхнув Тарас. — Не вийшло.

— Бог з ним, з тим Римом. Добре, що не забув свого села та роду! Ходімо, в хату, братику, та повечеряємо, чим бог послав, — ступив Микита вбік, аби звільнити стежку.

— Ото Надійка, певно? — спитав Тарас, помітивши за рогом хати дівчинку.

— Вона, вона. Надійко, а йди сюди! Не бійся, це дидько твій.

Тарас обняв дівчатко й поцілував.

— А Сава ж де?

— Ще в полі, біля овець.

Із хати вийшла худенька жвава жінка.

— Моя стара, — сказав Микита.

— Здрастуйте, — вклонилась гечно гостеві.

В її ході, у голосі було щось ніби материне. А може, так йому здалося, що поралася вона, де й мати, і вже була змарніла.

Обняв невістку, чмокнув у висхлу, темну щоку.

— Так ось яка ти...

Жінка скривилась гірко й, плачучи, пішла до хати.

— Хвора вона, нездужає робити справно панщини, — сказав Микита.

Тарас промовчав. Серце йому взялося холодом, немов туди вповзла змія. На панщині померла мати у сорок літ, а батько — в сорок чотири...

Микита взяв чемодан з портфелем і запросив до хати гостя. Надя шмигнула слідом.

Хата була такою ж, як і колись. Нічого тут не змінилося. Ті ж стіл і лави, полук, над ним високо жердка для одягу, в кутку старенька скриня... Ті ж образи, у маминих ще рушниках... І піч та сама, з ямкою на передпіччі, де ставлять горщики, аби зручніше взяти їх рогачем... Хіба що стала нижча його хатина: вгрузла чи виріс він...

— Надійко, біжи до Йосипа, скажи, що дядько Тарас приїхав, — звелів Микита доньці. — І тітці Ярині теж!

— А де Марійка?

— В Зеленій зараз, у Катерини, — знайшов Микита пляшку. — На тому тижні були у нас Красицькі й забрали трохи погостювати.

— Не зобиджаєте?

— Та що ти, брате!..

Тарас дістав гостинці. Коли вручав тернову хустку братовій, згадалась знову мати, пов'язана такою ж хусткою у день приїзду батькового з чумачки...

Першими прибігли діти. Поріг розквіт барвінковими очима.

— Це все Яринині? — сплеснув Тарас руками. — Наш маляр п'с, а діла не забуває... Оце Устина, старшенька? А це Лаврентій, певно? Найменший, звісно, Логвин? — Давав гостинці, гладив їх по голівках, і щось таке в душі його творилося, чому не міг сам дати

назви. Може, то закричали тужно його сини, які могли вже бути серед живих і на яких ще не було й надії...

— А Йосип що ж?

— Побачиш. Мотря вже споважніла, — сказав Микита весело. — На осінь ждуть.

— Дід ще живий?

— Живий, живий. Діждусь Тараса, каже, та й умиратиму. До діда завтра сходиш, бо доєї спить, лягас разом з курми.

До хати вбігла сестра Ярина, кинулася було до гостя і зупинилася на півдорозі, злякана його незвичним панським виглядом.

— Я, сестро, я... — сказав Тарас крізь сльози й ступив до неї.

— Господи, а я ж подумала, що хтось прийшов з Вільшаної! — сміялася на грудях в нього. — Аж це Тарас...

— Признала? — гладив її волосся, мов повернулося до них дитинство. — А твій же де?

— Боїться зайти до хати, ірод. Ти так його пужнув листом, що...

— Кинув, може, пити?

— Ні, п'є, — зітхнула, — а битись остерігається.

— Гукни ж його.

— Надійко, поклич-но дядька Федора, — сказав Микита. — Можна б уже й до столу.

Йосип ввійшов бочком, несміливо. Без слів обняв Тараса, втер мовчки сльози кулаком, як і давно, маленьким. Йому прийшлося найтяжче, коли померла мати.

Його дружина тільки всміхнулася приязно...

Влетів до хати Сава, Микитин син. За ним ступив із острахом Яринин маляр...

— Прошу до столу, гості дорогі! Чим бог послав... — гукнув Микита повагом, коли Тарас роздав гостинці родичам.

Просиділи до других півнів. Діти давно вже спали покотом, і як розходилися, сестра взяла с собою лише найменшого. Вкутала його в дарунок, — жінкам усім привіз хустки, — поцілувала сонне кирпате личко. Мати!..

— Я проведу вас, — звівся й собі Тарас.

— Відпочивав би ліпше, — сказав Микита.

— Хочу на нашу ніч поглянути.

— Ніч скрізь однакова.

— Е-е, не кажи!.. Тут ночі — диво дивне, молитва, пісня...

Справді, надворі ніч стояла, як зачарована. На небі зір без ліку, і майже повний місяць, а на землі — в садках біліють хати, блищать ставок під місяцем...

— Жаль, солов'їв не чути!..

— Переспівали, — тихо озвався Йосип. Інші пішли вперед.

— А де Оксана? — спитав Тарас по хвилі.

— Яка?

— Сусідка наша, дочка Степана Коваленка...

— В Пединівці. Четвертий рік, як вийшла заміж. Карпо Сорока. Може, ти й знав його. Побіля хати старезний дуб...

- Забулося...
- Діток у неї двоє. І чоловік півроку.
- Слухай, а де мій друг Гнат Бондаренко?
- В Кирилівці. Вже другий рік за титаря.
- А дяк Богорський?
- Згадував тебе не раз. Нап'ється і ну себе жаліти. Я, каже, їм, антихристам, «аз, буки, веді», а він мене — різками, як школяра!..
- Дійшло-таки, запам'ятав, старий бурсак! Підстрибує?
- Кудись подався ще в тридцять шостому й пропав... Ось ми і вдома. Зайдеш?
- Йди спи, — обняв за плечі братика. — Он Мотря жде... А де ж Ярина? Їй не попросалися...
- Той Федір у неї — добра штучка.
- Бідаха...
- Ну, добраніч!

Затихли кроки, рипнули сінешні двері, й стало — немов у вусі. Іноді зітхне в хліві худобина, озветься писком пташка, стривожена легким поривом вітру, що налетить зі степу... Рай, тихий рай!.. Навіщо шукать, благати іншого, як маєш цей, не вимолений, а справжній, рідний, даний тобі дідами й прадідами?.. Тут жити б, славити щедроти божі гімнами, коли б не пекло панщини, не зло неволі, рабства!.. Чим же ми завинили перед тобою, господи, за що караш тяжко людей своїх?..

Побрів поволі вулицею, пригадуючи, чия де хата, й село вповнювалося перед його уявним зором постатями кирилівчан. Він бачив між них себе, малого, бездомного й завжди напівголодного, з одним просвітком — милою її красою. Оксана, друг його дитинства... Аж потім вже, підрісши, він зрозумів те щастя, що випало йому, сердезі, у цім раю, у цьому пеклі. Очі її світили, як дві зорі, на петербурзькому сумному небі, кликали його думки, його отерплу душу з убогого горища маляра в оці степи, під це високе лебо, в цей дивний світ, у давню козацьку волю!.. Може, вона і є та сама, його єдина, суджена, його щаслива нещасна доля?.. Вільно і Петербург осяювались для нього іноді дівочим щирим усміхом, та сяйво те згасало, не розгорівшись. Вічною була лише її зоря, Оксанина...

Минувши крайню хату, подався в степ. Стежки були ті самі і слалися йому самі під ноги, так ніби він нікуди й не виїздив. Брів світом, вповненим хлібами, небом, зорями й великим ясним місяцем, і дух його возносився в якісь чарівні сфери, у ті високі мислі та почуття, де завжди, коли таке траплялося, і сам він чувся часткою землі, природи, людства, і міг піднести інших своїм простим, схвильованим, з душі добутиим словом. Вони, слова ті, бралися хтозна-звідкіль, ладналися в рядки, лилися, мов з джерела жива вода, й спиналися також самі собою... Нині він просто йшов і зносився на крилах пісні, створеної колись давно таким же, як він, співцем, загубленим навіки в часі й просторі, але живим, оскільки жило його творіння, його душа...

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!

Той, що створив цю пісню, мов побував у нього в самій душі!...
А може, він, Тарас, народжений з цієї пісні?..

Рада б зірка зійти — чорна хиара наступас;
Рада б дівка вийти, так матуся її не пускас.

Яка краса, яка висока, чиста, ясна поезія! А ті, естети випечені, копилять губу, кривляться, не визнають того, що живить душу мільйонам, втримує її на рівні буття людського і в чорній ночі рабства!..

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітила,
А дівчина вийшла, козаченька та й звеселила...

Співав і слухав серцем чуже палке кохання, виповнювався його жагою, вірністю і чимось, ще не збагненням, тим, що дало їй вічність.

Сіяли в небі зорі, й когось хтось десь, напевно, ізвеселяв, як і тоді, коли творилось диво самої пісні!..

Вмовк, як побачив у світлі місяця крилате віття дуба й за ним біленькі стіни... Пединівка!.. Карпова хата... Як він сюди потрапив? Вийшов з села у степ, під зоряне безкрає рідне небо, а ноги вкупі з піснею, бач, привели до тої, яка його збудила, як будить теплий вітер замерзлу річку. Може, вона й не відає, що натворила в його душі, яку зняла в ній бурю, що й досі ще не вщухла... Вже чотирнадцять років, як він її не бачив, не грівся в сяйві її очей, а не забув, не зміг забути. Може, знайшов би іншу, взяв би її за жінку й мав би тепер своє пристанище, як інші люди на цій землі, так ця любов дитяча, великі карі очі його Оксани всюди йому являлись, змушували в останню мить, — було й таке! — тікати в свою самотність. Їй вже давно за двадцять, а він її ще й досі бачить юною, вона живе у ньому без жодних змін, над нею не владний час... Сьогодні, тут, якщо діждеться ранку, той давній образ може навіки щезнути чи перейти в реальний, теперішній. Яка ж то нині його чорнява юнача мрія, його зоря?.. Він і жадав, і водночас боявся цієї зустрічі, цього великого перевороту в своїй душі, боявся пустки. Стільки довкола рушиться, а жити треба, треба на щось сподіватися, іти до чогось, прагнути і наближати нові часи!..

Сів під кущем калини, який ховав його самого й не заважав дивитися на сонний двір. Чи то ж відчує його Оксана-ласочка, його любов єдина, що він тут, поруч, що серце б'ється голосно, як і колись?.. Ні, мабуть. Діти, клопоти... Вона живе. Він — тільки прагне жити людським життям!..

Світало. Місяць поблід і став хилитися до видноколу. На сході зір поменшало. Війнув вітерець!..

Оглянувся, чи можна звідси вибратися, аби ніхто не вгледів. Був би він у простому одязі!..

Вже добре бачив на тлі стіни і вікна, й двері...

Вдарив, немов куранти, півень. Його підтримав інший. Селом пішла могутня хвиля півнячої симфонії — провісник дня.

Ще можна було покинути свою таємну схованку, — що нагадала йому пристанище дитячих літ, — зійти в яроч, лишивши в душі ту дівчину, якої вже, напевно, ніхто, крім нього, не пам'ятав. Він навіть звівся, струшуючи з гілок росу, та ноги мов приросли. Хто знає, коли він ще приїде в своє село, наважиться прийти сюди... Хоч глянути, красчком ока!.. Стільки до цього йшов — і зараз втекти отак, злякавшись правди?..

Десь заскрипіли двері чи журавель. Почувся плач дитини... Тарас увесь напружився: йому здалося, що то в Карповій хаті, що то маля Оксанине озвалось до нього плачем. Може, йому нездужається... Таке мале, а вже страждає, бідне...

Двері враз провалилися у темні сіни, і на порозі виріс Карпо Сорока. Хоч знав його колись давно, тепер не міг впізнати. Карпо потягся смачно й пішов у хлів. Невдовзі вигнав у двір корову, припнув її налігачем біля воріт, ще раз оглянув небо, — чи не збирається, бува, на дощ, — і повагом пішов до хати.

Тарас і дихать перестав. Хоч він давно жив по містах, знав достеменно, що зараз має вийти з дійницею в руці Оксана. Тут кожен крок розписано давно й навіки. З досвітку і до темна. Лиш народившись, людина входить у круговерть життя-борні, життя-страждання... Ось вона! Худа, висока, чорна, немов циганка... І тільки очі, очі її, Оксанині, мов дві зорі!.. Чув, як спадають сльози його лицем, як серце рветься в грудях, що стали враз тісними... Пройшла двором, спинилася біля корови і, мовби щось відчувши, дивилась довго й сумно в той бік, де він ховався. Зітхнула врешті й сіла доїть корову. Вуркали тугі цівки, туманом плив довкола дух молока...

Таку красу, таку людину висушили, не давши їй розквітнути, ввійти в силу!.. Бачив із нею поряд такого ж віку паній, і серце бралось кров'ю... Навіщо він сюди приїхав, що сподівався вглядіти?! Неволя все руйнує, нищить, півечить!.. Мій світє ясний, зоре моя пригасла на панським полі! Чим же я розплачуся з ними за цей розбій, за цю страшну наругу!.. Тягло метнутися до неї в двір, поцілувати руки, які колись втішали його в сирітському горі, а потім довго снилися на чужині, та він не смів. Вона — дружина, мати, й тепер належить іншому, а він — бурлака, вільний, але не вольний діяти на зло комусь.

Пішов назад, у поле, й ще довго чув веселий вуркіт цівок, дух молока. І роси були на смак солоні аж до Кирилівки...

Дід упізнав Тараса. Правда, йому сказали, що він приїхав, підготували старечі очі до споглядання не знаного в роду Шевченків «пана». Старий аж був ображений, що внук прийшов до нього у шароварах і вишитій простій сорочці.

— Гм, гм... — поплямкав ротом, як обіялися і почоломкалися за християнським звичаєм. — А Йосип мені казав, що ти незгірше вдягнений од панича... Видать, збрехав...

— Ні, діду, правда,— сів поруч з ним на призьбу й поклав портфель з малярським причандаллям: хотілося намалювати діда, поки ще топче ряст.

— Нехай би люди бачили. Та й економ...

Коли б це був не дід Іван, сказав би йому!..

— Ще здужаєте? — спитав натомість.— Чого це ви посеред літа в кобеняку?

— Хіба тепер, Тарасе, літо... Колись було! В одній сорочці ходиш од снігу аж до снігу.

Жаль, очі в діда уже пригасли, вицвіли. І вид якийсь напівзастиглий...

— А може, ви постаріли? — обняв кістляві плечі.— Це ж котрий вам?

— Та вже до сотні наближається,— озвався старий вдоволено.— Нікого нема в селі старішого.

— Я хочу вас намалювати, діду,— сказав Тарас, побоюючись, що дід ще може і не погодитись.

— Малюй. Хай буде тобі та людям пам'ять. Велике прожив життя!..

— А ваші ж де, на панщині? — спитав Тарас, не бачачи в дворі, крім діда, й душі живої.

— Гонять до сходу сонця. З дітьми. Щось десь не так, одразу б'ють, жінок вагітних і тих не милують.

— А ви мені про панський одяг мовите... — сказав Тарас похмуро.— Щоб люди мене сахалися?

— Не всякий пан...

— Усі вони — катюги!

Дід озирнувся, крекнув у сиві вуса й промовив майже пошепки:

— Такі слова, онучку, пахнуть каторгою...

— А тут хіба не каторга?

Старий нічого не відказав. Сидів похмурий, думний... Якраз такий, як треба для малювання.

Тарас дістав швиденько альбом і перший, який до рук потрапив, олівець. Так, так, дідуно... Переверніть у пам'яті своє життя і покладіть на шальки добро та зло... Побачите, що переважить...

— Може, воно і так... — озвався, немовби сам до себе.— Все ж каторга удома легша, межи людей, на нашій-таки землі...

— На нашій — не своїй землі! — спанхнув Тарас. І схаменувся. Навіщо він сперечається, тривожить душу дідову!.. Чим далі, тим болючіша йому ганьба-неволя свого народу, він ледве-ледве стриmuється, щоб не волати до серця й мозку кожного, з ким починає мову про цю кричущу несправедливість, про цей людський,— чи божий! — смертельний гріх. Допоки ж, браття, будемо терпіти зло!..

— Малюєш? Жаль, що я погано бачу... — сказав старий.— Про коліїв ти написав геть-чисто як все було. Здавалося, не залишилося від них і сліду... Аж ні, не вмерла слава!..

— Спасибі вам...— розхвилювався Тарас од слів старого.— Коли б не ви, не ваші розповіді про Коліївщину!..

— Я багатьом, Тарасе, розповідав, а ти один почув душею, серцем... Батько твій, умираючи, сказав слова пророчі, що з тебе станеться великий чоловік.

— Або ледащо, також велике, — додав Тарас, зніяковівши від дідової хвали.

— Ледащо тим прикметне, що байдуже йому до всього, крім живота, — не приставав старий на жарт.— Ти ж плачеш о всім народі, молишся за весь народ...

Тарас притих. Так коротко і так високо ніхто ще досі не оцінив його поезій. Ось вона, прекрасна мить, заради якої варто пройти усе, що він пройшов, і витримати, що б не послала доля йому в майбутньому!..

— Таки Тарас?! — почудось нагло поряд.

Звів очі й вгледів кремезного, міцного дядька, який ішов до нього, розкинувши широко руки.

— Не впізнаєш? — осяяв вуса усмішкою.— Гнат Бондаренко!

— Хіба тебе впізнаєш,— розрісся, ніби столітній дуб! — зрадив Тарас товаришеві.

Вітаючись, вони вдивлялись з подивом один в одного і засміялися нарешті разом.

— Ну й Гонта!

— Ну й Залізник!

Знов обнялись і ще раз поцілувалися.

— Ти й досі ще гайдамачиш? — спитав друзяка Гнат.

— А ти забув дитячі наші ігри?

— То як дивитися...— насумрився.— Сам добре знаєш, як кріпакам козакувати...

Запала тиша. В'яла весела радість зустрічі.

— Ви побалакайте, а я піду полежу, — устав старий і сторожко, мов був скляний, пішов до хати.

— Ну, як ти? — сів на призьбу Гнат.

— Малюю ось...

— Похожий. А пам'ятаєш, як ти мені кобилу Кошицеву намалював? А школи нашої не позабув?

— Гірка була наука. Мені ще й досі сняться різки дякові...

— Те що, — озвався різко Гнат.— От нагаї на пацській стайні!..

— Мене також не поминула ця благодать, — сів поруч.— Лише п'ять літ, як я на волі.

— Щасливий.

— Ні! Довкола стільки горя, наруги, зла, що серце сходить кров'ю. Я вирвався. А ти, Микита, Йосип? А вся Кирилівка, увесь народ наш бідний? Як можу я дивитися на цю ганьбу й радіти, що сам тепер на волі!..

— Ні, ти радій, Тарасе. Хай вороги не тішаться, що ми й на це не здатні.

— Коли б мені сказали: вернися сам у кріпаки — й за те народ твій звільнимо, я з радістю одяг би знов кайдани!

— Тарасе, ти згориш, як свічка, що надто ясно світить,— промовив скрушно Бондаренко.

— Не можу, брате, блимати. В душі таке щось діється, вирує так!..

— Ти плачеш?

— Глянь довкола, прислухайся... Село неначе вимерло!.. Як у хліві, з якого вранці вивели волів до плуга... А ми ж бо козаки, ми ж люди, ми всі — народ, що потрясав Стамбул, Варшаву, кров'ю писав свою історію, свої права та вольності! Де все це нині, хто ми?! Раби німі, худоба, яку пани мордують...

— Тихіше!.. Ще хтось почує та донесе до панських вух...— злякався Гнат.

Тарас махнув рукою.

— Згадай, куди загнали Залізняка...

— А Гонту, брате, четвертували.

— Я нині — титар...

— Читав мою поему про Коліївщину?

— Аякже!

— Титар був закатований.

— Хоч круть, хоч верть...— розвів руками Гнат.— Немає нам, Тарасе, куди подітися!

— Я знаю шлях, та ще мости на ньому не всі помощені...— сказав Тарас неголосно.

Гнат тільки глянув і не спитав нічого.

Сиділи довго мовчки; кожен шеретував почуте нині й сказане.

— Недавно в нас, у Павлівці, убили пана, — першим озвався Гнат.— Шмагав людей, безчестив сільських дівчат, а потім бив вагітних...

— І що?

— Розправилися, мов з гайдаками. Суд був. Пішли на каторгу...

— А що ж на те кирилівчани? Їм не пече?

— За сповідними розписами, у нас сімнадцять покриток. І кожен другий битий...

— А ти дивуєшся моїм сльозам!..— скочив Тарас на ноги.— Він хоче їм читати тихі проповіді та просвіщати їх підлі панські душі!.. Дурний єси!..

— Про кого ти?

— Про Куліша. Завівся в мене такий ласкавий приятель... Під корінь всіх — чужих, своїх! Щоб потім комусь іще не закортіло на шию людям сісти!..

І знов між них постала тиша. Гнат озирався нишком, чи хтось не чув, не бачив. Тарас ходив нервово тісним двором, гамуючи налите гнівом серце.

— Їдь швидше звідси, — озвався Гнат, підводячись.— Не муч себе. І нам нічим не допоможеш, і сам ускочиш в якусь біду...

— Мої брати тут, сестри! — скипів Тарас.

— Збери, як можеш, гроші та й викупи свою рідню.

— Ми вирвемо усіх людей з неволі!

— Ти ж сам сказав, що треба ще мости робити на тій дорозі. Як мовиться, синиця в жмені ліпша од журавля, що в небі... Ідь, Залізничче, з миром і, як pomoже тобі господь, добийся волі хоча б своїм!

— Це ж прірву грошей треба, — сказав Тарас похмуро.

— Чи ріки крові... Ввечері приходить до мене. Зійдемося усім школярським братством!

— Брат во різках Богорського!

— А що? І досі, як згадаю, всю спину мені пече.

— Зате зробився титарем.

— А ти — поетом.

— Госюди, а я то думав, звідки вони беруться, вірші!

— Все, все з вишневих різок, братику, — обняв Тараса Бондаренко.

Провівши Гната до воріт, Тарас зайшов у хату. Дід спав на полику, не роздягнувшись. З покутя світив очима Саваоф... Заплатившись у павутинні, дзижчала тоскно муха...

Тихенько вийшов з хати. Поклав альбом та олівець у свій бувальний у не одних бувальцях старий портфель... А може, і справді збирати гроші не на поїздку до вимріяного роками Рима, а на братів?.. Паскудно як звучить звичайне слово, коли його ужити в паскуднім ділі! Гроші на брата... Мовби на коня, корову!.. Людьми торгують, нелюди!.. Почому брат? А що ви просите за цю сестру?.. Як скинете хоч п'ять карбованців, то я візьму... Єдиний шлях добути гроші — портрети панські! Взяти в одних панів, дістати пензлем із гаманців, набитих туго, й віддати в інший гаман. Мета така висока, що задля неї можна й залізи в твань, в якій живе і борсається вельможне панство!.. Він малюватиме одну за одною надуті, ситі пики й лупитиме з них, скільки зможе. Гроші в них все одно украдені, чужі, кріпацькі, зібрані із поту й сліз. Проп'ють їх, десь змарнують на чужині, а так — підуть на волю. Чудово!.. Нині можна й полишити своє село, братів, сестер й поїхати, як домовлялися, в оте Убіжище, де жде Гребінка. Він обіцяв представити його панам-сусідам, які зберуться скоро на пишній бал із приводу чи іменин, чи ювілею якогось дуки. Йхати!.. І не казати своїй рідні ні слова, щоб їх отак не мордувало тяжке ждання, як мордувало колись його. Добуде й скаже. Воля дорожча Рима!..

Хто ж це іде селом, так гупаючи? Для череди ще ніби рано... Може, ввійшли в село гусари?.. Брязь, брязь рушницями...

— Кругом!

Гуп, гуп... А-а, вартових міняють! Жандармам теж не спиться. Недремне око його величності государя!... Добре, що не всевидяця... Півцарства вже було б на каторзі! По всій імперії клянуть царя, міністрів, тупу чиновну братію. Все прогнило, погрязло в брехні, моральній нищості та в хабарах!.. А кажуть, все благоденствує... Кріпак радіє своїй неволі, солдат безглуздій муштрі, усі малі народи — високій царській милості, що внеможливила духовний їхній розвиток, завела до стану бидла, яке ще їсть, працює, множитья, але душі не має уже давно!..

...Гребінка його зустрів, мов брата. Ніщо тут, власне, і не нагадувало про панський двір. Все просто, щиро, по-старосвітськи. Не дім, а добра хата, не флігель для приїжджих, а звичайнісінька собі хатина, розписана, немов яйце на великдень. І гошпидина, стара удова, турбується не про мастки-статки, а лиш про те, щоб усі були наїдені по саме годі. Правда, є дворових душ п'ять чи шість. Та що це за дворові! Рідня чи добрі приятелі... Євген прослав рідно в саду, під грушею, лежить у синіх шароварах та вишиванці... Рай на землі! Утечище од всіх скорбот, що ними світ переповнився. Рай серед пекла... Праведник, який не творить зла й заплющує смиренно очі на муки ближніх... Праведник?..

— Лягай, Тарасе, та відпочинь з дороги, — посунувся на край ряднини. — Завтра у нас похід у Мойсівку, де буде справжній шарварок. Такого ти не бачив і в Петербурзі!.. Обідати нас погука паньматка...

Тарас сів поряд. Раптом йому одкрився духовний світ Гребінки, якого він раніше ніяк не міг збагнути. Вони давно знайомі, Євген зробив для нього багато справді доброго, не раз підтримував, намовив Мартоса на видання тепер уже відомого всій Україні «Кобзаря», і, попри все це, друзями вони не стали. Мабуть, причина в цьому хуторі, в Убіжищі, якого, вважай, і в Петербурзі не покидав Євген ніколи, прагнучи прожити життя без зайвих бур, без ризику. Він добрий, чуйний, лагідний, залюблений у степ, садок та хату на березі крутому Оржиці... Малорос, сказати можна, хрестоматійний, такий, якими нас хотіли б бачити і друзі, й недруги... А де ж оті, засмагли, дужі, з шаблею в міцній руці, з розмаяним на вітрі чубом? Де лицарі, що йшли на смерть, на муки за рідний край, за волю, за те, щоб плем'я наше не стерлося з лиця землі, щоб слово не онімело в німих устах нащадків? Хіба їх кров не обізветься у жилах правнуків, не збурить їхні душі бажанням люто вирватися із панських пут, з кайданів?..

— Ти спиш? — спитав.

— Дрімаю... — сказав господар. І запитав: — А що?

— Ти сам дрімаєш і присипляєш інших.

— Лягай і спи...

— Спасибі. Колись із нас сміятимуться, що ми проспали свій рідний край!.. Вже й так нас звать тетерваками й мають скрізь за ніщо...

— Я ж говорив: не їдь, Тарасе, на Україну, — сказав Євген не скоро. — Ти ж не послухався...

— Боятись глянути у вічі правді?

— Правду не всяк витримує...

— То що ж мені, сховатися у нору?

— Ще наш Григорій Сковорода вважав безпечнішим гніздо мостити в травці, а не вгорі, де кібчики чигають хижим оком...

— А як на мене, то ліпше смерть у кігтях кібця, ніж під копитом вола чи хряка!

— Ліпше прожити життя і вмерти своєю смертю.

— Прожити? Чи, може, проживотіти?

Гребінка не відповів. Дрімив собі, і жодна рисочка не ворухнулася на його лиці. Нараз ледь-ледь здригнувся і насторожився.

— Обідать час! — промовив і спритно встав.

— Не кликали ж...

— Борщем запахло. Отже, пора творить молитву і приступати. Не встигли вийти з саду, як справді стріли покликача.

— О! — підніс врочисто палець і усміхнувся господар гостеві...

...У Мейсівку вони приїхали після свіданку. Євгена Павловича вітали вельми радо. Чутка, що він прибув, пішла палацом, і гості висипали з усіх кімнат та зали, щоб глянути на вславленого письменника.

Тарас тримався осторонь. Розцідувавшись з якимсь панком, Гребінка взяв його за плечі і підштовхнув легенько у бік Тараса.

— Знайомтеся! Це Олександр Афанасьєв-Чужбинський. А це... Тарас Шевченко.

— Кобзар?! — засяяв Афанасьєв.

Тарас обняв його: він першим із земляків прислав йому із України відгук на першу книжку. Віршем!

— Спасибі вам, Олександрє... То був для мене голос землі моєї, серця, що усміхнулося мені навстріч.

— Прошу до мене, хлопці! — узяв нових гостей під руки Олександр. — Умійтеся з дороги, струсите з одежі пил. Я маю тут хоч невеличку, проте окрему «комнату», сиріч свою світличку.

Палац Волховської, на диво, був якийсь легкий, прозорий ніби. Може, його таким робили великі, світлі вікна, а може, те, що в нім жили бездумно, пускаючи на вітер тисячі та й сам масток, бо господиня не вболівала, що і кому залишить після себе. У неї, власне, була одна турбота — розтринькати своє майно, і з цим веселим заміром вона справлялась легко, незважаючи на свій уже похилий вік.

Причепурившись, Гребінка тут же спустився вниз.

— Як прочитав, Тарасе, я твій «Кобзар», щось сталося таке, таке зі мною!.. — розхвилювався Чужбинський. — Сиджу, не бачу світу, і серце ледь не вискочить мені з грудей... «Ось він, прийшов, явився!.. — снується думка. — Господи, невже таки ти зглянувся на Україну!..»

— Спасибі... я... — не знав Тарас, що мовити. Не сподівався, їдучи сюди, почути такі слова.

— Всі тут немов прокинулись від «Кобзаря»!..

— Дозвольте? — з'явилася в порозі усмішка ледь не до вух, а слідом вповзло пуще. — Тут, кажуть, Тарас Григорович?

Тарас підвівся.

— Закревський, Віктор. Прошу не плутати мене з Платоном, моїм єдиноутробним братиком, що зневажає мене за те єдино, що я не вдався в нього, — обняв Тараса, ніби вони давно знаомі. — То ось який він, Тарас Шевченко! — відсторонився, щоб роздивитися. — В такій звичайній чарці таке вино!

— Софія вам доводиться...

— Моя сестра, — махнув рукою Віктор.

— Читав її роман і повість. Гарно!
— Як сходить сонце, зорі одразу бліднуть...
— Можна? — ввійшов новий відвідувач.
— Пан Лукашевич, — представив його Закревський, і, як здалось Тарасові, не без іронії. — Відомий вам етнограф. Між іншим, теж Платон, як і мій брат...
— Платон Якимович, — вклонився гречно.
Тарас також вклонився.
— Поручкайся, старий самітнику, зі славним нашим гостем! — гукнув Закревський.
— Здрастуйте, — подав, скривившись, руку пан Лукашевич. Й спитав бридливо в Закревського: — Ти вже залився зранку?
— Не висох ще після вчорашнього, — всміхнувся той. — Мон cher Капніст! — розкрив обійми, вгледівши нового гостя. — Ось він, кобзар Тарас Шевченко!
— Вітаю вас у ріднім краї, — мило всміхнувся Капніст. — Щасливий, що маю честь...
— Олексо, без церемоній, — спинив його Закревський. — Ми ж козаки, брати свободи й рівності! Облобизай Тараса, а ти — його... Отак... Амінь!
— Ти вже того, занадто!.. — насумрився пан Лукашевич, аж вид йому почервонів. — Кричиш, шумиш...
— Я знаю, чого ти трешся-мнешся, — примружив очі Віктор. — Тобі, Платоне, муляє...
— Панове! — вчасно прийшов Гребінка. — В залі жде господня, що хоче теж побачити і привітати поета нашого в своєму домі.
Тарасові дали дорогу, і він у супроводі своїх прихильників пішов до зали. На всім шляху його вітали радо окремі гості, а біля входу, де стовпилося з півсотні гарно вбраних чоловіків, жінок, дівчат, зустріли оплесками, якимись вигуками, що їх не зміг почути виразно від хвилювання. Невже його поезія, його думки, його криваві сльози знайшли такий палкий, сердечний відгук у цих людей, панів, яких картає він за муки свого народу, вважає, у кожному слові своїх книжок?..
— Тетяно Густавівно, дозвольте вам представити Тараса Григоровича Шевченка, поета і художника, — долинув до нього голос Євгена Павловича, й Тарас побачив перед собою стару, всю білу пані, що приязно йому всміхалася і подавала руку. Взяв обережно, ледь-ледь потиснув і відпустив. Годилося б поцілувати, але не зміг примусити себе.
— Ви так люб'язні, що завітали до нас на свято ангела мого покійного... Ви, мабуть, десь купили неподалік маєток? На скільки душ?
— Я ледве сам з душею вирвався від Енгельгардта! — сказав Тарас так голосно, що всі довкола стихли.
— Чудовий у вас, паничу, батечко! — силеснула білими руками пані. — Пан Енгельгардт...
— І ворогові не побажаєш, — буркнув Тарас. І раптом йому здалося, що настає вечір.

Гребінка, як добрий дух, прийшов на поміч.

— Пані, я заберу од вас Тараса Григоровича, бо тут ще є дами, які горять бажанням з ним познайомитись... Вже вибачай її, стару, — шепнув Тарасові, як відійшли. — Йй цього року стукнуло вісімдесят.

— Ого! — простив Тарас. — Нівроку собі бабуся... А мати моя померла в сорок...

— Коли кому написано... Ви, пані Ганно, все розквітаєте! — перепинив струнку чорнявку із чорними, аж ніби синіми, очима.

Такої вроди Тарас не бачив навіть у Петербурзі. Умить забуто прикрість із господинею, сумні думки. Вся зала втонула в сонці...

— Знаєте, ми «Катерину» вашу читали не менше ста разів, — сказала, ніби завуркотіла струмком весняним.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні веньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько...

— Ви так читаєте, що я свій вірш не впізнаю! — спромігся на комплімент Тарас. — Яка вимова, дикція!..

— На Полтавщині у нас не те, що за Дніпром, — сказав Гребінка. — Слухай, мотай на вус. Тут мова, брат, не займана, без будь-якого домішку.

— Платоне, а йди сюди! — покликала красуня пана, що йшов поважно залюю. — Мій чоловік.

— Закревський.

— Ми чули, ви художник, — всміхнулась мило Ганна. — То, може б, ви намалювали з нас двох портрети? Ми живемо тут недалеко...

— Знаю. Сьогодні мимо їхали з Євгеном Павловичем.

— Як жаль, що нас там не було!

— Тарас Григорович! — пішов на нього, немов ведмідь, Тарновський. — От добре, синку, що я тебе побачив. Є діло. Треба зняти копію з портрета князя Респіна.

— А де портрет?

— В Яготині. Капніст тобі туди покаже шлях. Я чув, що й ти, Олексю, бажасш мати копію з того портрета?

— Правда.

— Тоді вважай, домовилися...

Тарновський вииняв хустку і смачно, з шумом висякав свого великого важкого носа. І, не поглянувши на товариство, пішов собі.

— Кажуть, у нього Глинка писав «Руслана і Людмилу», — озвалась Ганна.

— Істинно, — сказав Тарас. — Сам Глинка мені про це розповідав.

— Щасливий! Ви знайомі з генієм...

— А чули, які романи він написав на вірші Віктора Забіли? — спитав Капніст.

— Я чув, я знаю,— встрияв і собі Чужбинський.

Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ламас...

Тарас скривився і підхопив:

Плаче козак молоденький,
Долю проклинас...

— Ще, ще, Тарасе Григоровичу! — аж подалась до нього Ганна. — Голос у вас!..

— Я ліпше вам заспіваю іншої, — не став Тарас маніжитись. — Підпомагайте!

— Новий романс столичний? — засяяли її великі й гарні, до щему в серці, очі.

— Ні. Це «романс» тутешній. Таких столиці не написать... — сказав Тарас. Притих, знайшов тональність і заспівав — широко, вільно, ніби посеред степу, їдучи на мажі з сіллю:

Ой у полі криниченька,
З неї вода протікас.
Ой там чумак сірі воли пасе
Та з кряниці напуває!..

Бачив, що панство враз причаїлося, здерев'яніло. Зала була заповнена німими постатями, немов скульптурами...

Зробивши паузу, він перейшов на повну силу голосу:

Воли ревуть, води не п'ють,—
Бо в Крим доріженьку чують.
Ой бог знає та бог відас,
Де чумаченьки почують...

Співав і ніби бачив себе в степу, на возі, під всіяним зірками небом. Неквапно ідуть воли, ришлять колеса, линуть ключем на південь гуси чи журавлі... Похитується широка спина батькова у вицвілій старій сорочці, а сам він, батько, ніби весняний птах, дзвенить журбою-піснею...

Насипали над чумаком
Та високою могилу,
Ой посадили та в головоньках
Та червону калину...

Коли замовк, у залі якусь хвилину-другу стояла мертва тиша. А потім — ніби постріл:

— Обідать подано. Прощу до столу, гості дорогі! — промовив син Волховської.

І раптом зала вибухнула шаленим шквалом оплесків. Хтось щось кричав, хтось навпростець протовплювався до того місця, де ще у чарах пісні стояв Тарас...

Закревська також стямилася і привселюдно оповила руками шию співака й поцілувала його в наповнені сльозами очі.

— Та ви ж, як бог, співаєте!..— промовила також крізь сльози. І розвела руками.— В простій селянській хаті вродилося таке незнане диво!..

— Дай же і я чоломкну тебе, Тарасе-братику, — поліз, сопучи, пан Лукашевич.— Багато я чув чудових співів, а щоб такий!..

— Прощу, прошу до столу! Обідать час, панове!

Тлум став поволі рідшати, переміщатися до інших, менших зал...

...Удвох з Капністом він їхав, нетерпеливлячись, до Лукашевича у Березань. Щоправда, пан Олекса не полюбляв чомусь Платона Якимовича і супроводжував Тараса тільки до яготинського мастку князя Репніна, де сам тоді він тимчасово жив.

— І справді в нього є стільки книг? — спитав Тарас, не вірячи, що в цій глухій далечині, в якогось пана-хуторянина ховаються такі скарби.

— Не знаю, люди кажуть... Він вихваляється, де тільки може.

— А був на Січі?

— Їздив. І за кордон, в Червону Русь та Чехію. Щось там придбав з рукописів...

Лице Капніста при цьому стало якесь лихе, потворне. Дивний він чоловік: від настрою враз перемінюється, мов додають до нього різних контрастних фарб.

— Ви знаєте, коли казати широко, я вражений тутешнім панством,— мовив Тарас задумливо.— Як їхав із-за Дніпра, готовий був... Ет, що недобре згадувати!.. В нас там здебільшого пихата шляхта. Кривці з нас попили!..

— Кров п'ють усюди... Ї питимуть, допоки ми не станемо, як інші люди, вільними від злої сили самодержавства...

— А правда, що ви були зі святими лицарями свободи у грудні двадцять п'ятого?

Капніст поправив віжки, нокнув на конячину.

— Хто був — загув,— озвався.— Волконський, князь, що жінка за ним в Сибір поїхала, то ж рідний брат Репніна.

— Не розумію.

— Є давній звичай. Коли славетний рід переводиться через відсутність чоловіків, комусь із рідних по материнській лінії передають і титул, і всі права та прізвище... От ми вже майже й дома!..

— Це Яготин?

— Ото палати княжі... На дощ збирається?

— Щось дуже схоже... Гарно!.. Палац, парк, річка, хмари...

— А Репніни і досі ще листуються з опальним родичем,— не міг Капніст спинитися. Видать, йому з думок не йшла ця тема.— Старого князя, власне, позбавили усіх постів, «замкнули» тут, а він не хилив голову... Не жарт, колишній віце-король Саксонії, губернатор Малоросії, член Державної ради!.. Цар побоявся, щоб він не став на Україні гетьманом... Княгиня ж — внучка Кирила Розумовського...

— Дружина князя Репніна?

Капніст кивнув. І раптом зробився майже красенем, підсвічений якимось внутрішнім, незримим сяйвом.

— А правнучка Кирила-гетьмана, княжна Варвара, що за душа!

Невдовзі в'їхали в розкішний парк, у глибині якого білів палац. Одразу стало душно. У верховітті навіть не ворушилось листя, хоча велика, аж чорно-синя хмара закрила вже півнеба.

— Но, но! — захльоскав віжками Капніст. — Не вистачало, щоб ми намокли за чверть версти від дому.

Кінь припустив. Колеса зашурхотіли м'яко по вкоченій жовтавій ріні, й тому здавалося, що дощ уже почався.

В'їжджали в двір, під флігель, де жив Капніст, немов за ними гналися розбійники або вовки.

— Ху-у!.. — засміявся, отдавши віжки конюхові, Капніст. — Проскочили... Не знаєш, де княгиня? — спитав слугу, що вибів їм назустріч.

— Їхні сіятельства ось тільки що пішли гулять по саду.

— Спитати треба дозволу, — сказав Капніст Тарасові. — Картини у вітальні. Підемо в сад?

— Ходімо... — здвигнув Тарас плечима.

Княгиню з донькою вони знайшли на луці, коли вже чорна хмара, немов кошлата овеча шапка, накрила весь Яготин.

— Вертайтеся, — підбіг Капніст. — От-от гроза почнеться!

Стара княгиня глянула з-під капелюшка на темне небо, скривилася, мов дитинча, в якого хочуть забрати іграшку, й промовила м'яким, та владним голосом:

— Ще обійдемо хоч раз лужок, устигнемо.

Тарас вклонився мовчки, бо Олексій Васильович забув його представити. Відповіла лише княжна — висока, ставна дівчина уже в літах: напевно, їй було за тридцять...

Тим часом лунко ударив грім, де взявся дужий вітер, і дощ линув немов з відра.

Капніст схопив за руку стару княгиню і кинувся із нею в сад. Княжна побігла слідом.

Тарас лишився. Може, що не покликали його пани, а може, що не хотілося йому страхатися святої зливи перед жінками. Виямокне — то й що? Надворі літо, дощик хоч і рясний, та теплий...

Іди, іди, дощику!
Зварю тобі борщику
У новому горщику.
Тобі каша, а нам борщ,
Щоб рясніший ішов дощ! —

згадав дитячу приспівку. Дощ — благодать, дощ — хліб і мед, дощ...

— Ради бога, вибачте! — підбіг Капніст. — Я думав... Я геть забув вас познайомити і запросити!..

— Пусте, — сказав Тарас, потішений тим, що Капніст не впав нітрохи в його очак.

- Чому ви тут лишилися?
- Не знаю... — мовив щиро. — Чудовий дощ!
- Ви мокрий весь.
- А ви сухий?
- До ниточки!

Йшли, сміючись, байдужі до зливи й грому. А на балконі лебідкою на них чекала княжна Варвара. Порожевіла, збурена грозою, бігом.

- Швидше! — махнула їм рукою, немов крилом.
- Го-го-го-го! — розкрилив руки й собі Капніст. — Прекрасний дощ, божественний!..

До Березані приїхав пізно ввечері. Платон Якимович іще не спав. Удвох з якоюсь пишною, ще молодою жіночкою пили наливку в залі, або світлиці, й розкішні вуса його стовбурчилися, як у ката.

Тарас ввійшов, не дочекавшись, поки слуга запросить, і привітався, мабуть, занадто голосно, бо пан Платон розлив наливку з чарки. Нахмурившись, уже збирався гаркнути на пізнього такого гостя, але впізнав Шевченка й розплився в щедрій усмішці.

— Тарас Григорович! Оце презент! А я, по правді кажучи, й не сподівався.

— Знали, чим заманити, — книгами... — обняв Тарас господаря, що встав і вийшов йому назустріч. — Не бачу щось... Напевно, у кабінеті?..

— Терезіє, — гукнув Платон до жіночки, — подай-но ще карафу! Та й закусити, що бог послав.

Терезія звелась немовби аж невдоволено, хитнула звабно стегнами й понесла свою красу з світлиці, мов повну чару.

— Дружина?

— Як сказати... — всміхнувся, ніби муркнув, Платон Якимович.

— Аж проситесь на полотно! Натура!

— То намалюй! — спіймав його на слові. — Я заплачу, що скажеш. Краса, вона недовговічна... А так було б колись на що поглянути і що згадати...

— Як пустиш покриткою?

— Ну що ти, що ти! Вона шляхтянка, вільна. Та й розпечатана не мною грішним...

— Жаль?

— Все, все в руках господніх, братику!.. — зітхнув грайливо, вгледівши в дверях Терезію, що спритно несла тацю з карафою і тарілками. — Терезіє, це пан Тарас, художник із Петербурга.

Вона осяяла таким зеленим поглядом, що проникав до дна душі, ледь-ледь присіла, як роблять панночки, що вчилися в інституті, й промовила нарозспів, ніби і не по-нашому:

— Тер-резія.

— Тарас Григорович тебе змалює.

— Справді? — зраділа жінка. — Мене ніхто ніколи не малював!

— Не дивно. В цій Тмутарокані... Поїхали б у Петербург...

— Ну що ти, що ти, братику! — сполошився Платон Якимович. — Хіба їй тут погано? Терезіє, запрошуй гостя!

Іч, налякався! Де він таку дон'яв? Щастить, щастить Платонам! Самі уже підтоптані, а бач, яких красунечок собі взяли... Закревська — просто диво!..

— Прощу, Тарасе, спробуй моєї власної, — підсунув повну чарку Платон Якимович.

Тарас узяв і випив мовчки.

— Оце таки по-нашому! — потер господар руки. — Бери, що є, закушуй.

— Спасибі. Я вечеряв в Яготині з Капністом. У вас був дощ сьогодні? А там такий вперіщив!.. То де ж твої, Якимовичу, книжки, пісні, літописи?

— На все свій час, — пригладив господар вуса. — Завтра настане їхня черга... Такі діла робити треба, братику, при яснім сонці...

— Тоді дозволь мені піти спочити. Наїздився за цілий день...

— Це можна. Федоре!

Влетів слуга й завмер, мов камінь, біля порога.

— Федоре, — звелів уже ласкавіше, — влаштуй ось пана на ніч. Гукни Параску, треба ж постіль послати гостеві...

Терезія грайливо пирхнула. Цей ритуал, напевно, тут відбувався не вперше.

— Не клич нікого, Федоре, — сказав Тарас, як вийшли в сіни чи коридор. — Сам постелю. А хто така Параска?

— Покоївка, — озвався тихо Федір. — Була торік при панові, тепер же...

Федір не доказав. Завів його в кімнату з міцним широким ліжком, добув вогню і запалив воскову свічку.

— Мо', щось бажаєте?

Ні. Тільки сну

— Добраніч вам.

— Спасибі. Пан довго спить?

— Вилежується..

Слуга пішов. Роздягшись, Тарас пірнув під прохолодну ковдру, дмухнув на свічку. В темряві переглядав минулий день. Вже ледь не місяць кружляє він Лівобережжям, знайомиться з тутешнім панством, — здебільшого зі старшій колишніх! — і не збагне його ества. Там, за Дніпром, це — шляхта, недобитки козацьких шабель, панство, що відродилось і розрослося під скіпетром царів російських. Там — вороги, одверті, навіть чесні в своїй ворожості його народові. А тут — і віра, і кров одна... Колись же їхні діди і прадіди, напевно, десь пліч-о-пліч ішли на смерть за волю, за рідний край, а нині одні — пани, а другі — в них у рабстві. Діди лежать, можливо, в одній могилі, вбиті одним і тим же недругом, а внуки за стіл не сядуть разом, не знайдуть мови спільної, бо вороги.. Щоправда, вже щось бродить, багато хто із цих панів соромиться свого становища, яке їх змушує визискувати братів по роду-племені, шукають навіть виходу — хто в «мочемордії», хто у збиранні та виданні народних старих пісень, — як Лука-

шевич,— хто у журбі за тим, що вже минуло і поросло травною... Може, коли б їм дати поштовх, підняти їх і вивести на спільний шлях до волі, заговорила б козацька кров?.. Яка ж вона: та, що лилася в битвах, чи та, що в наших жилах?.. А може, то не мак червоно горить, куди не глянеш, по всім степену, а наша кров, пролита впродовж століть!.. Розвихрено летять полями коні, гарячим сяйвом зблискують козацькі шаблі... Віктор, Платон Закревські... Поряд Платон Якимович на вороному, з шаблею... Тарновський мчить, і кінь під ним аж світиться від дорогої збруї... А далі, ген по той бік поля, суне, як хмара, лава вершників... І вся чомусь назустріч першій лаві!.. Він мчить між них,— теж з шаблею і на коні,— гукаючи, щоб повернули, що тут свої... Не слухають. Земля двигтить, здіймається до неба чорна курява... У ній, мов тіні, лица його братів Микити, Йосипа, Варфоломія... З ними слуга Платонів Федір, Гнат Бондаренко, ще хтось з кирилівчан, із яготинців!..

Прокинувшись, не міг прийти до тями. Лежав, облитий липким, холодним потом, і важко дихав. Праща й досі ще відчувала руків'я шаблі, в горлі стояв луною крик...

Двері тихенько рипнули, і в щілині з'явилися злякані й цікаві очі Лукашевича.

— Ти вже не спиш?

— Заходь, заходь.

— Мені сказали, що ти кричиш.

— Приснилась якась химерія.

— Бо слався сам... Параска так прослала б, що спав би, мов убитий.

— Параска — моя сестра.

— Того не може бути! — гукнув Платон Якимович.— Я не купляв нікого у Енгельгардта... Вона тутешня із діда-прадіда.

— І все ж — сестра, — сказав Тарас уперто.

Платон задумався, пошкріб міцну потилицю.

— А-а! — посміхнувся.— Втямив. Це фігурально мовлячи...

Прекрасно! Може, навіть і благородно. Та, вибачай, безглуздо... Бог створив Парасок на радість нам, мужчинам.

— Бог створив — людину.

— В двох іпостасях.

— Рівних. Бо внеможливив життя одної, котроїсь, без іпостасі другої. В письмі святому сказано, що жінку створено було пізніше, отже, як майстер вже мав досвід і міг творити краще і досконаліше. Ти тільки глянь на себе і на Терезію...

— Тьху! — спалахнув Платон Якимович.

— Не вболівай. Чоловіки також потрібні, корисні... — не пощадив його Тарас.— Терезія ж — то материнське лоно. А що є в світі вищого, як мати? Мати!..

— Виходить, я повинен їй мити ноги?

— Мудрий ти чоловік, Якимовичу. Як в око вистрелив! Мити і юшку пити.

— Ти жартівник, — всміхнувся.— Вставай мерщій, вмивайся, бо снідання уже готове.

— А кажуть, ти довго спиш.

— Хто каже? Федір, може? — нахмурився Платон Якимович.

— Ні. Чув у Мойсівці. — уникнув правди, щоб не послати нею слугу на стайню.

— У Мойсівці всього почувеш... Тільки не всьому треба вірити... Приходь мерщій. Поснідаємо — й за харч духовний.

Духовний харч і справді був неабиякий! Найперше Тарас припав до Львівського літопису, і повстання Трясила, яке його давно цікавило і хвилювало, заграло зовсім іншими, новими гранями. Тут недалеко, під Переяславом, велась війна за визволення всього народу з ярма духовного і політичного, тут пролунав, можливо, перший дзвін того походу, в який повів Богдан Хмельницький свої полки супроти Речі Посполитої. Кров пролилася немарно, вона відлунилася за два десятки літ у переможних битвах, у визволенні землі української від злої волі шляхти і короля!.. У визволенні... Де ж ділася ота здобута такою кров'ю воля?.. Коли б не ці рукописи, не жалюгідна кількість книжок, що чудом вирвалися із забуття, ми вже послули б ходячи. Щоправда, є ще думи, пісні, казки, легенди... Проте вони підтримують і живлять душу; розум жадає правди чистої, імен та фактів, прагне знайти причини явищ, добути з них суспільний досвід, визначити своє духовне ставлення до днів давно минулих і все ж близьких. Історія — коріння древа нації, його зв'язок живлющий із джерелом, що б'є з землі...

— Ну як? — ввійшов Платон Якимович до кабінету.

— Це суцільний скарб!

— Як будеш їхати до Петербурга, візьмеш, даси в цензуру. Десь видрукуємо — нехай читають люди...

— Він був друкований в Москві, чотири роки тому.

— У мене ще є дещо, прилучимо й так подамо в цензуру, — сказав Платон Якимович багатозначно. — Такі книжки, Тарасе, в нас мають бути в кожній хаті.

— Це золоті слова, Платоне! Коли б паня розщедрилися на те велике діло...

— Не всі паня такі, як я, твій скромний друг, — зітхнув Платон Якимович. — Я вчився, брате, з Гоголем у Ніжинській гімназії вищих наук, навчався потім у Рішельєвському лицейі аж у Одесі, збирав пісні та думи...

— Хочеш, я поцілую тебе за це?

— Ну що ти!.. Труджаюся задля свого народу, для України.

— Ти, кажуть, був на Запорозжжі, на Хортиці? Там є хоч щось? Я хочу теж поїхати, хоч красм ока глянути.

— Поїдь. Далека, правда, й тяжка дорога...

— На Січ ми всі повинні їздити, як мусульмани в Мекку! Там серце наше, одвічний дух народу й волі!..

— Налізло всіляких зайд! — обурився нараз Платон Якимович.

— Зло у самому рабстві, — махнув Тарас рукою, неначе шаблею. — Чужі, свої!..

— Е-е, не кажи! З своїми легше.

— Правда... — всміхнувся на те Тарас. Своїх давно б упорали! Коли б не братство панське, не спільна їхня сила, народ хіба посив би свос ярмо!.. О! Може, в тому істина, що й люд увесь поневолений повинен, мусить дружно, плече в плече, повстати й гуртом зламати панство?.. В книжках, які він читав про Січ та Запорозжя, є свідчення того, що Січ приймала всіх голяків і приглядалася та хуторів, хоча оті «добродії» були й своїми...

— Ось намалюю портрет Терезії, — сказав Тарас рішуче, — й гайну на Січ! Коли-то ще я матиму таку можливість...

— Оженишся або підеш на службу і поминай як звали! Вже, певно, с на оці якась чорнявка?

— Козак спочатку їде на Запорозжя, а вже потому жениться. Отак і я... Платоне, завтра ж.. ні, краще зараз же почну портрет Терезії!

..Вітер, низовий, дужий, пружний, котив за ним цукий кураї, що схожий був на голови у малахаях. Хмари повзли вгорі похмурі та щедросльозі, ніби були то плакальниці по запорозькій вольниці, що тут колись гуляла... Тепер гуляв канчук по спинах онуків славних лицарів!.. На Хортиці статечні німці-колоністи копали бульбу й гергали межі собою, ніби зальотні сірі гуси. Коли сказав їм з докором, що тут колись жили та билися із ворогами козаки, вони лише посміювалися...

І Чигирин, гетьманська резиденція в часи хмельниччини та після неї, зустрів його руїною та запустінням. Ніщо тут, власне, і не нагадувало тієї слави... Тясьмин дрімав, зарослий кугою та осокою, і понад ним літали не шестикрильці-соколи — душі тих, що полягли за волю, а вороння. Чогось воно, зібравшись у чорні зграї, то кружеляло над Чигирином, то враз, немов сполохавшись хтозна-чого, вкривало стелю чи гору, де був Богданів замок, своїм сумним покровом... Може, і досі сніяться віронам козацькі очі, видовбані тут сто шістдесят п'ять років тому, як турки в лютий битві взяли фортецю, вирізали усе живе довкола...

Хатки, хатки... Густа осішня курява на спорині, на долухастих пустищах та під тинами, де бабраються ліниво кури, свині та дітлашня... Єврейський говір... Сонний, спідлоба погляд стрічного... Важка, помірна хода волів, порипування старого воза...

Ішов і ледве втримував себе від того, аби не звести руки й не крикнути крізь сльози й гнів до бога, світу цілого про цю страшну трагедію його землі, його народу-мученика!.. За віщо ж ти впродовж століть карасш люд свій, господи? Чи ми не ставили тобі церков, чи не приносили тобі офір, вертаючись із битви з половцями в далекім Полі? Може, ти так на нас розгнівався за те, що ми не стримали нещадних орд Батия, впустивши їх у храми, де ти витав? Тоді дозволь лиш нагадати, господи, що ми стояли мужньо і падали вже тільки мертві, що вороги ввійшли по наших трупах і по мечях... Ми добрі були й довірливі. Занадто, може... І піднялась рука у тебе, господи, за це карати, коли ти сам велів нам бути такими в своїх священних заповідях!..

Спинився біля єдиної в Чигирині, та й то обдертої, кам'яниці, де мали бути «присутственные места» Богданової столиці. Почув би його думки тутешній справник! Ще їдучи до Чигирина, він знав, що той гребе ногами землю і скрізь, де тільки може, вишукує ворожий дух, крамолу. Він десь, напевно, вчитав, що тут колись потужно билось велике серце України, і прагне вислужитися, підслухавши, — чи уявивши! — хоча б слабке відлуння того биття. Як там не є, а мусив зайти і взяти дозвіл у пана справника на огляд «города» та виїзд з нього.

Стрівся з чіпким, суворим поглядом.

— Слухаю вас, пан...

— Шевченко.

— То чим служити можу?

— Ось тут, на подорожній, поставте свій автограф.

— Не зрозумів.

— Ну, дайте дозвіл на прожиття і виїзд.

— Чого приїхав?

— Глянути на Чигирин, дихнуть його повітрям і змалювати дещо.

— Щось ви, панове, внадилися!..

— Тепер вже я «не зрозумів».

— Тут був Куліш...

— А-а, пан Панько! І що ж він?

— Ходив, бродив, розпитував і малював. Не можете ніяк забути! Та зрозумійте, що назавжди покінчено і з Україною, і з вільнодумством!

— Спасибі вам, що пояснили, — приклав Тарас до серця руку. — Тепер ми твердо знаємо. А то були вагання...

— То-то ж! — закозирився. — Давай бумагу. Шмякну тобі що треба.

Вийшов, ще посміхаючись, на сонну вулицю. І сміх і гріх! І сльози... Ось хто тепер панує, де панував ти, Хмелю... Ясновельможний посол його величності у чині справника!.. Він може, має право та повноваження будь-що зробити з кожним, хто потрапляє йому на очі, бо він — всевладна рука царя. Цей туполобий страж спокійно може собі дозволити читати проповіді й напоумляти професорів, поетів, художників, бо він себе вважає вищим, бо він отут, у Чигирині, і цар, і бог...

До Суботова вела вузька дорога попід горою. Заросла густо споришем, так ніби тут не їздив ніхто возами. Певно, в селі лишилось мало дворів, що мають коней або волів. Ще трохи — й піде весь край з торбами. Тільки куди ж іти? Де с земля жирніша, і літо лагідніше, й дощі рясніші, й народ охочіший до праці в полі?..

Неквално, сонно в'ється в долині тихий Тясмин. За ним махають крилами два вітряки й поблискують хрести дівочого монастиря. А на горі, праворуч, темніють убогі залишки гнізда орлів Богданових і біля них чорніє трагічно й моторошно високий хрест...

Богданів хутір зустрів пришельця храмом, що схожий був на саркофаг. Запущеність, похилий хрест на геть облізлій бані наві-

ювали гірку печаль. Ні огорожі, ні деревця, ні будь-якого знаку турбот людських... Воістину гробниця волі й долі!.. Ще й, мов на сміх, цей хутір тепер належав не панові чи кріпакові, а козаку, що чудом якимсь уник кріпащини. Можливо, аби душа Богданова, що й досі тут витає, не знала, що пороблено з його орлами, як гнуть вони міцні козацькі спини на панським полі?..

— Добридень вам, — почув нараз несміливе.

Ось він, козак Антін Яременко, прямиий нащадок гетьмана! Ні, не по крові, — якої вже, напевно, не залишилося ціде і сліду! — а по руїнах хутора. Стоїть худий, спрацьований, у полотняних штанях і латаній старій сорочці...

— Козаче, я тобі не пан, — сказав Тарас, подаючи правицю. — Мене Тарасом кличуть. Шевченко я.

— Невже отой, що «Гайдамаки»? — спитав господар вражено.

— Не хто ж, а він!

— Ні, правда?

— Ось хрест святій! — перехрестився.

Яременко заметушився внутрішньо, зиркнув сюди, туди й на решті гукнув кудись за поруйноване склепіння льоху:

— Гафіє! Текле! Синку! До нас прийшов кобзар Тарас Шевченко! Несіть хліб-сіль, стрічайте гостя! Батьку, — вклонився вже Тарасові, — прошу до хати!

Антін ураз перемінився: з пониклого зробивсь стрункий, з байдужого став енергійним, гострим на слово й погляд. Козак, справжнісінький тобі козак!

— Я вашу книжку, батьку, позичив і переписав. Пишу і люто плачу. Вмиюся і знов пишу...

Тарасові клубок застряв у горлі. Ніколи він не думав, що ті рядки, які самі мережилися відгомонам його думок, так привітають люди, візьмуть у душу, ніби свої думки...

І справді, його зустріли хлібом на рушнику, ввели в світлицю, як дорогого гостя, і посадили під образами. Господар сів навпроти, поклав на стіл важкі брунатні руки й захоплено дививсь на гостя. Потім примружив гарні-гарні прекарі очі і прочитав по пам'яті:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі...

Зітхнув, утер щоку долонею і осміхнувся:

— Пишу і плачу... Думав: не вже людина може отак сказати? Питаю у Куліша, а він сміється й мовить: «Та ми з цим паном «богом» пили по чарці-другій під Межигір'ям!»

— Правда. Таки пили... — всміхнувся на те Тарас.

— Гафіє, а ке сюди карафу! — зрадів Антін. — Мо', й з нами, батьку, вип'єте?

— Якщо дасте, то вип'ю, — сказав Тарас. — Бо я ще, правду мовлячи, і не обідав...

— Гафіс, Текле, швидше несіть усе, що маєте! — зрадив Антін такій «людській» розмові. — І правда, що ви кріпак з Кирилівки?

— Був кріпаком, та визволився, — озвався хмуро.

— Вибачте, — збагнув Антін, що зіпсував веселий настрій гостей. — Я думав, що ви з панів. Не вірилось, що з голяків, таких, як ми... — Налив по чарці. — Будьмо!

Тарас кивнув і випив. Лише тоді побачив, що чарка в його руці старого срібла...

— Викопав її в городі, — сказав Антін.

— Мабуть, іще часів хмельниччини...

— Дарую вам. Прошу вас, не відмовляйтеся! — підніс благально руку. — Мені приємно думатиметься, що ви п'єте з моєї чарки.

— Дякую.

За борщиком та за варениками Тарас ловив якісь аж надто пильні погляди, якими його вивчав господар, неначе був художником, і врешті-решт не витримав:

— Чого ви так придивляєтесь? Я вам когось нагадую?

— Ні, батьку, ні, — зніяковів. — Я думаю, я прикидаю... Коли б нам вас за кошового...

— То що було б? — спитав Тарас, відчувши під серцем холод.

— Не відаю... Та щось було б! За батьком таким, як ви, пішли б усі. Ми вигребли б царя і панство нічисто!

— Козаче, то не жарти.

— Я не жартую, — мовив Антін спокійніше, але так само вперто. — Ми почали б, а там — поляки, далі — простий народ московський. Хіба холопство їхнє солодше, батьку, нашого?

— Неволя скрізь однакова. Проте ще треба спершу збудить людей, розбурхати...

— А ви пишійть! Правдиве ваше слово гучніше дзвонів, дужче од ста гармат! Я знаю це по собі. Я ніби став стосилим. Читаю, гніваюся і наливаюсь міццю, скидаю пута з серця, підношусь духом!..

— Антоне, де ви вчилися? — спитав Тарас, здивований його словами.

— В дячка. А що?

— Говорите, немов поет.

— До «Гайдамаків» ваших я знай мовчав, душа моя дрімала, як віл у сплеку.

— Будемо будить людей, знімать з очей полуду, з душі — байдужість, відчай. А там саме покаже...

— Будити і запасатись зброєю!

— Тихіше...

— Ех, злетіти б на вороного та вихопити із піхов шаблю! — блиснув козак очима. — Хоч перед смертю глянути б... — пригас, пригас. І заспівав, на подив, словами із «Гайдамаків»:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.

Ой літас орел сзый,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята...

- Хто склав до слів цих музику? — здивовано спитав Тарас.
— Не знаю, — знизав Агтін плечима. — Йї співав під кобзу старий кобзар, як гайдамаки пожі святили.
— Ти ж там не був, того не міг почути.
Дід, може, був... Чи прадід...

Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити...

На другий день він виїхав з Чигирина, і всю дорогу аж до Кирилівки, де мав хрестить дитину у брата Йосипа, в його душі лунала та дивна пісня, створена хто знає ким.

Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава...

...Тривожні й щемні слова Антонові про кошового спливли на думку знову, як він побачив княжну Варвару Рєпніну. Власне, це вже була не перша зустріч, коли вважати за першу ту, під час грози. Княжна і правнучка, хоча й не обраного народом гетьмана! Нехай і з волі царської, та все ж носив таке звання її химерний прадід. Козацький син, граф, президент Академії наук і гетьман. Бідняк і власник тисяч кріпацьких душ. Брат фаворита імператриці...

Його привів до неї Варварин брат Василь, який зустрів художника і влаштував у флігелі. У вітальні були також княгиня, князь, дві дівчини, одна з яких одразу впала в око.

Спочатку його представили княгині й князеві, а потім уже княжні Варварі.

— Моя сестра, — сказав Василь.

— Шевченко.

— А ми знайомі з вами, — всміхнулася княжна Варвара, й лице її враз засвітилось ніжністю. — Ви пам'ятаєте оту раптову зливу?

— Ще б пак! — всміхнувся Тарас також. — Я вимок геть. А через мене й Капніст!..

Цей спільний спогад прибрав одразу всі перепони, що розділяють людей, які допіру лиш познайомилися. А може, в тому зрушенні було й щось інше, дужче. Нова людина часто несе в собі дух перемін, прийдешню нашу долю.

— А це Глафіра й Таня, — знайомив далі Василь Миколайович. — Глафіра теж малює...

Ось чим вона сподобалася одразу! А може, й тим, що молода і гарна... Поруч з княжною Варварою вона здавалась підлітком.

— Ви малюватимете портрет папа́? — спитала княжна Варвара.

— Ні. Тільки копії з портрета Горнунга.

— Ви бачили його?

— У вересні, як ви були у Седневі, я заїздив навмисне, щоб подивитися.

— Жаль... Де були ви потім? Мабуть, у тих Закревських?..

— Їздив на Запорожжя, у Чигирин, додому, в своє село Кирилівку...

— Як ваші рідні? Усі живі, здорові?

Тарас нахмурився, і те княжна помітила.

— Пробачте. Певно, я завдала вам болю?

— Батьки давно померли... Брати і сестри тягнуть своє ярмо кріпацьке...

В очах княжни з'явилися сльози.

— Треба їх якось викупити, — сказала згодом твердо.

— Для цього я і беруся за всі замовлення. За рік чи два добуду таким ось робом гроші і визволю.

— Тарасе, ви свята людина! — запально вигукнула княжна. І спохватилася: — Дозвольте вас так називати...

— Дякую.

— За що?

— За ваше добре слово.

Вона помовчала якусь часину, видно, на щось одважуючись, і запитала:

— Взятися б ви намалювати портрет папа́ і двох маленьких діток Базіля?

— Я ж вам сказав.

— Домовилися!

Хоча доквіл снували інші гості та домочадці, в них утворився якийсь особний, лише для двох призначений духовний світ. Слова, які тут вимовлялися, були прості, звичайні, проте вони лунали для них обох по-іншому, бо в них була якась своя тональність, свій колорит. Лице княжни Варвари взялось легким рум'янцем, великі карі очі осяяло душевне чисте світло, змінилися жести, рухи... Співзвучність душ! Княжни й сільського хлопця, ще й кріпака?.. Ти ж вільний, поет, художник!.. Душу не переробиш. Вона така ж, та сама, що і колись. П'ять вільних років — то тільки шоста частка мого життя... Зате яка!.. Це правда. За них прожито більше, ніж за усі кріпацькі... Тепер тебе приймають як рівного в такій сім'ї!.. Приймають, бо я артист... Не тільки. Ти став борцем за волю, за свій народ, твої пісні доходять до найглухіших сердець по всій Україні!..

Він помічає раптом у найвіддаленішому кутку вітальні Глафірині уважні, гарні очі, й душа його вже опускається на грішну землю.

— Кого чи що ви там побачили? — спитала параз княжна стурбовано.

— Прекрасний твір, — всміхнувся.

— У нас картин чимало, — зраділа чомусь княжна. — Ви ж оглядали деякі, як заїздили...

— Є твори, в які вдивляться можна усе життя.

— Це правда. В Женеві я...

— Григоровичу, вам не набридло це тет-а-тет? — підплив Базіль. — Моя сестра — філософ. І взагалі, як для слабкої статі, вона розумна надто.

— Розум не може бути вадою, — сказав Тарас.

— От бачиш, злий Базілю! — торжествувала княжна Варвара. — Ти кажеш так, бо любиш жінок вродливих, але дурненьких...

— Краса — це розум жінки!

— Краса від бога, братику, а розум можна і вдосконалювати, — не залишилася в боргу княжна Варвара.

— Навіщо, Варю? — спитав Базіль і взяв під руку гостя. — Ходімо ліпше вип'ємо чогось міцного!..

— Нікуди він не піде, Базілю! — сказала владно, хоча і зовсім тихо княжна Варвара, й Базіль одразу знітився. — Йди сам, коли бажаєш. А він — поет, володар душ!.. Ви ж не п'єте, Тарасе?

— Т-а... як коли... — зам'явся.

— Вливати вино в уста, якими говорить бог, — блюзнірство. Ви згодні з цим?

— Звичайно. От тільки... де ви бачили такі вуста?

— Кажу про вас, Тарасе.

— Ну, я піду, — озвався Базіль, задкуючи. — Мої вуста ще, слава богу, лише мої!

— Пробачте, що я так грубо... — мовила княжна Варвара. — У нас пішла тут мода на вільнодумців, що п'ють на знак протесту, чи мочеморд. (Бридке яке придумали собі наймення!) Закревський Віктор у них тепер отаманом... Не піддавайтеся хоч ви на цю оману!

— Я постараюся, — вклонився чемно.

Очі з кутка молили, кликали. Княжна також помітила те пригання.

— Глафіру ми взяли в сім'ю маленькою, — сказала раптом сухо. — Я їй була за матір, бо рідна вмерла ще при пологах. А за три місяці помер і їхній батько.

— Тяжка сирітська доля... Сам сиротою виріс. Згадаю — страшно робиться... Хто йде, скубне, як той бур'ян, що при дорозі!..

— Бідний...

— В селі в нас мало хто дожива до старості. Тяжка робота, злидні...

— Яка ганьба — це рабство! — промовила княжна Варвара палко. — Коли б я мала владу, я знаю, що зробила б!..

Вона була цієї миті така прекрасно-гнівна, така піднесена в своїм пориві творить добро, що у Тараса пробіг мороз по спині. Ось жінка — друг, натхненниця, чийсь добрий ангел!.. Досі він не стрічав такої і, правду кажучи, не сподівався колись зустріти.

— Мені Капніст розповідав, що ви та гетьман Розумовський... — тихо почав Тарас.

— У прадіда мого у шафі лежав батіг, з яким він пас худобу в Лемешах, — сказала княжна Варвара просто. — І я пишаюсь тим багатом не менше, аніж гербами князів Волконських та Респніних.

— Ви дивна жінка!

— Дивна... Бо ви не знаєте, що декабрист Волконський — мій рідний дядько, що батько мій давно в опалі, ще й під ганебним слідством, що ми усі тут, власне, як на засланні... Ваш друг Капініст, між іншим, сидів також у Петропавловській...

— Як декабрист?

— Принаймні у тій же справі. Й звільнений був у відставку...

— Все філософствуєте? — прийшов з буфетної Варварин брат, причмокуючи губами. — А дами там ображені, що ти, сестрице, заволоділа гостем і не даєш можливості нікому з ним поговорити.

— Про що? — примружила княжна Варвара очі. — Цікавлять вас, Тарасе, нові паризькі моди й плітки місцевих паній? — спитала різко, з викликом. І схаменулася: — Пробачте ще раз...

— Варет, сьогодні ти помилилася. Вони бажають, аби Тарас Григорович їм прочитав поему про Катерину.

— Дива, та й годі, — мовила на те княжна Варвара. — Тарасе, ви розворушили й таку застиглу силу, як маєткове панство! Ідіть, ідіть читайте. Я теж послухаю.

Тарас пройшов на інший край вітальні й, коли Базіль оголосив, хто й що читатиме, почав гранично просто, мов ведучи розмову на добрій, дружній бесіді:

Катерино, серце моє!
Лишемько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитас, привітас
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!..

Передихнув, понизив трохи голос, бо й сам чомусь розхвилювався:

Вичуїла Катерина,
Одсує квартиру,
Ноглядає на улицю,
Колише дитинку...

Читав, і серце бралось мукою, тією, що п'ять років тому примусила його полишити чарівні пензлі, фарби і взяти до рук перо. Вже не було вітальні, укоханих в добрі жінок, а тільки ліс, та поле, та в ньому бідна покритка із немовлям...

Реше, стогне куртовива,
Котить, верне полем...

За що вони страждають, ошукані в своїй довірі чи просто взяті силою? Святе, найвище в жінці осквернено лукавим панством, кинуте на глум під ноги людям! Щастя стає трагедією, любов

бідую... Мало їм поневолити труди і дні людини, ще треба вбити душу, не полишити у ній нічого божого, того, що нас тримас на висоті людського духу і не дає нам стати бидлом, яке лиш знає плуга та жмут трави!..

Як дочитав і повернувся душею в затишок вітальні князя Рєпніна, побачив — жіноцтво плакало. Невже і в них ще є в серцях щось схоже на співчуття до скривджених своїх сестер з народу, невже й вони ще здатні проїнятися горем ближнього, коли той ближній тільки простий кріпак!..

Першим озався князь Миколай Григорович:

— Прекрасно, дивно!.. Тільки, на жаль, втрачається художня сила... Я, що прожив так довго на Україні, і то не все уловлюю... Коли б ця річ була написана доступно для всіх нас мовою, воістину їй не було б ціни!

— Так, так, — підтримала його княгиня, онука графа-гетьмана, що зберігав у шафі батіг свого дитинства. — Все зрозуміло начебто, а глибина поезії лишається поза душею...

— Можливо, ця поезія для інших душ... — підкинув слівце Базіль. Підвівся і поспішив туди, де звук шукати найвищий смисл свого буття, — в буфетну.

— Інші — всі неписьменні, — не поступилася стара княгиня.

— Поезія без читача — це той же голос, що вопіє в пустелі, — промовив князь.

— «Кобзар», папа́, читають всюди, — втрутилася княжна Варвара.

— І переписують, щоб мати власний, — підтримала її Глафіра.

— Де? Тут, — підвівся князь. — А вся Росія-матінка що-небудь відас про ці чудові вірші? Тож-то й воно! Що толку з того, що ми поплачемо з біди людської! Треба будить Росію, всій розкривати очі на те, що рабство — анахронізм!.. Пробачте, я вже піду... Спасибі за гарний вечір!

Княгиня теж устала.

— Варваро, донечко, ти проведеш мене до спальні? — мовила, коли княжна збиралася заволодіти гостем.

Варвара згасла, ніби згадала враз, що їй уже за тридцять і що давно одквітла її дівоча двина.

— Я мушу йти, — озвалась журно. — Подумайте над тим, що мовив тут князь Рєпнін. Він не завжди був таким анахоретом... Знає людей і світ.

— Спасибі. Я подумаю.

— Ми мало так знайомі, проте я вже упевнена, що бог вам дав не тільки значний талант, а й розум такої ж сили.

— Дякую за добре слово. Розум — це рідний брат таланту...

Уже в своєму флігелі, — він ще не жив ніколи в таких розкішних апартаментах! — Тарас зітхнув полегшено. Ліг на м'яке широке ліжко, заслани тонким, з мережкою по всьому краю, простирадлом, і стомлено заплющив очі... Чудна княжна Варвара!.. Мудра і через те нещасна, мабуть... Кого вона в цім вавілоні мойсівському, — бо ж там збираються усі достойніші пани-сусіди, — могла зустріти собі

до пари? Одні собачники та мочеморди!.. Ї, правда, двос-трос із офіцерів, скажімо, Яків де Бальмен, та й ті весь час у війську та у походах... Яків йому сподобався чи не найбільше. Граф, офіцер, а щира душа!.. Не сподівався зустріти тут таких панів, такий прийом. Скажи комусь, що в домі князя його приймають, мов брата рідного, то не повірять... Яка дочка!.. Яка Глафіра!.. А Ганна, Ганна, що чарувала всіх на балу у Мойсівці!.. У неї диво-очі, якісь аж чорно-сині! І вся вона... Він намалює її портрет, він скаже їй... Хай подумки... Заснути б швидше, може, вона присниться... Відна княжна Варвара... Щось є у ній... Розумні й до болю чесні очі...

Тихо поплив у них, як в озеро...

...Вперше він зрозумів, що не байдужий князні Варварі, коли вона приревнувала його прилюдно до вихованки. І це злякало. Не тим, що так боявся дівочих чар, а тим, що знову щемно згадав Суботів і козака Яременка, який хотів хоч перед смертю гульнути з шаблею на вороному. Здавалося, сама весільна доля, — а може, біль України! — ведуть його до того, щоб він з'єднав людей в однім палкім пориві до визволення з-під чорних сил кріпаччини й самодержавства!.. Дивно, що навіть князь з презирством мовить про поневолення селян панамі... А Лукашевич, Капніст, Закревський... Віктор. Платон помовчує і, кажуть, сам на стайні б'є кріпаків. Платон навряд чи стане за долю краю рідного... А втім, натхненний Ганною... Далась тобі та Ганна!.. Жінки в ділах історії відіграють активну роль... Гадасш, правнучка Кирила-гетьмана підніме панство?.. Мабуть, вона сама собою і не спроможеться, а той, хто з нею, ніби духовне віно, візьме права... Ой, не сміши! Яке було гетьманство, такі й права!.. І все-таки для тих, хто звик дивитися цареві в рот і визнає права й закони лише з його благословення, Кирило — справжній гетьман...

Жбурнув сердито пензель. І лізе ж до голови таке дурне!.. Чому — дурне? Коли ти їй до серця, вона — тобі!.. Мені до серця Ганна, чужа дружина. Стрів би її п'ять років тому, коли була ще дівчиною!.. Вона пішла б, гадасш, за кріпака?.. Проклятий світ, прокляті люди! А ця піде за вільного, але простого, бідного?.. Ну... твій талант... Що мій талант?.. Багатство... Він мій лише наполовину!.. А чий же ще?.. Народу, краю рідного! Я їй такий до серця, а як підніметься зі дна душі моєї усе, що там зібралося, як потече сторіками по Україні, вона мене жажнеться, мов юродивого! Я їм читав написане уже давно, а те, що вирвалося у Березані, як повернувся з мандрів на Запорожжя та Чигиринщину, не прочитаю, навіть не покажу. Це не для них. Для інших душ, як мовив княжич. Платону навіть не прочитав... То буде потім... Потім? А зараз óсліп кинутися, мов у жертвне вогнище?.. Коли для краю рідного, усяка жертва виправдана й свята по суті! Може, це ще й приємна жертва... Стати — хай тимчасово — власником кріпацьких душ?.. Ти можеш їх не взяти... Вона візьме! Для неї це хоча й огидний, та все ж природний суспільний стан... А як же її слова?.. Слова й діла не завжди одне і те ж. Поговорити можна. А щоб звільнити, знищити несправедливість — замало слів, потрібне чесне діло!..

Узяв тоненький пензель, змішав дві фарби й легко торкнувся копії, яку, вважає, закінчував. Князь мов дививсь на нього і водночас — крізь нього, неначе він був духом, а не людиною із плоті й крові. Це нерувало, муляло. Коли б не знав живого або хоча б не вірив його словам, сказав би зараз без етикету цьому вельможі... Брат декабриста, нині опальний князь... У них свої рахунки з самодержавством... І це вже щось. Для доброго, святого діла нема дрібниць, все має піти на користь справі!..

— Пане, пани вас кличуть на вечоровий чай, — несміливо сказала дівчина, яку недавно взяли з села в покоївки.

— Я вже казав тобі, кирпата, що я не пан! — обурився Тарас укотре. — Художник я, але не пан. Такий, як ти. Збагнула?

— Так не буває, щоб пан та був людиною. Чи те, чи те... — всміхнулася лукаво дівчина.

Ця філософська думка, що визріла десь у глибинах його народу, попала прямо в серце. Або ти пан, або людина. Третього не може бути...

— То ви прийдете чи вам сюди принести?

— Прийду, прийду. Лише помію руки.

Дівчина нечутно зникла, а він стояв і вдумувався в страшні слова, промовлені йому дитинними її устами. Можливо, вона вклала у них простіший, звичайний зміст і йшлося в них про пана та кріпака; для нього ж вони лунали мов одкровення. Як же йому, сердезі, жити між двох світів, як поєднати, злити ці два світи для себе і для борні!..

Варварі нетерпеливилось, й вона прислала знову покликача.

Вже за столом, за чаєм, Базиль йому й собі знай підливав міцного рому, й тому невдовзі вони удвох із княжичем дійшли такого стану, коли їх, зрілих уже людей, враз потягло на витівки, як хлопчаків. Княжна хотіла угамувати, проте Базиль відтрутив її з рішучістю, достойною якогось ліпшого застосування:

— Варет, будь ласка, не заважай! У нас з Тарасом чудовий настрій, і ти не псуй його своїми проповідями!

Княжна як стій насумрилася. Дивилася у чашку з чаєм, і це чомусь Тарасові здалось смішним, ба навіть вартим кари. Він підморгнув до молодого князя і помінявся з ним місцями, аби сидіти біля Глафіри.

Дівчина йому всміхнулася мило й сказала зовсім тихо, щоб не почув ніхто, крім нього:

— Варвара буде гніватися...

— Заради вас я згоден на будь-які тортури!

— Я — третій зайвий, — сказала сумно дівчина.

— Вас це гнітить?

— Можливо... Гляньте, гляньте, Варвара зблідла... — прошепотіла Глафіра злякано.

— А може, я тут зайвий? — спитав Тарас.

— Ще ні, — зробилась ураз серйозною. — А втім...

— Гадаєте, княжна Варвара...

— Схоже. І це вже крутить у носі князеві й старій княгині...

— Ви так висловлюєтесь, неначе пишете байки чи ще якусь сатиру.

Я ж родичка, хоча й далека, Миколи Гоголя.

— Та ну?

— Тихіше! На нас і так вже дивляться...

Опісля чаю Тарас із княжичем затіяли гру в сліпу бабу, і в салоні знявся такий гармидер, якого тут, напевно, ще не було з часів Кирила Розумовського, що збудував палац і все довкола нього. Княгиня й князь уже пішли в свої покої, і не було кому спинити чи втихомирити підпилих санкт-петербурзьких жартівників. Варвари вони обос дружно не помічали, й та навіть мусила сама ходити салоном з зав'язаними очима й ловити спритну молодь. Глафіра їй піддалась навмисне, і це княжну обурило. Вона взяла шовкову хустку, тицьнула її Глафірі, пішла в куток і сіла в глибоке крісло. Можливо, іншим разом це вплинуло б на запальних гравців, а зараз ніхто на те і не звернув уваги. Глафіра так старанно виконувала свою комічну роль, що весь салон перетворився скоро в якесь погромище...

Першою прийшла до тям мадемуазель Рекордон, гувернантка малих княжат. Вона нараз спинилася, оглянулася із явним жахом і запитала:

— А нас за етот шалость не будут трошки виссч?

Гра припинилася. Базіль зібрався був засміятися, та передумав і став знімати пояс і заголяти свою гладку широко спину.

— Я першим іду на стайню,— мовив, удаючи і страх, і виклик долі.

Жарт не підтримали. Глафіра знайшла очима княжну Варвару й теж заховалася в глибоке крісло. Учитель Штрандман метнувся наводити в салоні лад, так ніби й справді всім їм загрожувало шмагання на княжій стайні.

І тут Тарас, щоб розігнати гнітючий настрій, озвався знову весело:

— Сідайте всі, панове, я покажу сільське весілля в лицах!

Підбадьоріла публіка сяк-так вместилася, і, напустивши на себе виду старого батюшки, Тарас почав «виставу».

— А підійдіть-но ближче, новопре... тьху!.. суть новобрачні й станьте по праву руч, бо я по божій милості сліпий на ліве око й не відчуваю оним живу ю плоть... Чому одразу четверо?

— Нас двоє, батюшко,— зашебетав Тарас жіночим голосом. І знову басом:

— Зрю, зрю, но токмо не ворушіться і не множайтесь!..

— Господи, то як же їм без діток!.. — заголосив Тарас бабусею.

Всі засміялись...

Раптом княжна звелась на ноги і гнівно мовила:

— Тарасе, як ви можете! Поет-пророк, якому доля випала благовістити своїм братам по вірі й по народові, ви тут блазнюєте, жбурнувши свій святий вінець під ноги! Молюсь за вас, а ви, Тарасе...

У повній тиші, вражений її словами, Тарас підбіг до неї, схопив бліду, тремтячу руку й поцілував.

Княжна спихнула. Очі її взялися туманом.

— Ну як... Ну як ви можете!.. — прошепотіла й ледь-ледь погладила його пониклу голову...

У дивному сум'ятті духу прийшов Тарас до флігеля, сів у п'єтмі на круглий м'який диван, який білів при місяці, що заглядав в одне вікно й ледь-ледь присвічував йому замісто свічки... Яка людина, жінка! Яка духовна сила й готовність жертвувати заради інших, бути для них зорею ясною в тяжкі хвилини!.. Така не дасть ні збочити, ні занепасти духом. Біблійна жінка!.. Гетьман був іграшковий, а правнучка, на подив, справжня, пишна своїм духовним світом... Як же вона сказала? «Жбурнувши свій вінець під ноги!» У нього, правду кажучи, мороз поповз по спині при цих словах... Ніколи він не замислювався, яким повинен бути, він просто був таким, яким удався... Може, вона і має рацію, можливо, й справді він мусить бути речником високих істин, прапором, завжди й у всьому цільним і непогрішним? Витівками чи недотепним жартом руйнується його пресвітлий образ, лице співця-пророка, що вимальовується з його поезій. Коли читав недавно свою «Сленую», вони усі розчулені були до сліз, хвалили його російську мову й російський вірш, і раптом він — лицедій, зображує сільську комічну сценку!.. Княжні було від чого забути такт і вичитати йому, немов хлопчиськові!.. Звичайно, має рацію. Проте чи зможе він утриматися в її прекрасних рамцях, весь час недремно стежити за тим, щоб бути в образі, який вона вважає для нього справжнім, істинним? Нудна це, мабуть, штука — поет-пророк! Ні випити, ні закусити, ні мовити людське, звичайне слово, поупадати за молодницею, яка тебе хвилює і збуджує в тобі земну, — і зовсім не поетичну. — пристрасть... Йй що! Намислила його таким і хоче, щоб він з живого й грішного перетворився на світлий символ віри, на пам'ятник собі самому. Невже його поезії окреслюють його таким? Ні! Мабуть, ні... А втім, хто прагне зрушити зневірений народ до волі, той має стати світочем, який горить, не гаснучи, і по якому звіряють шлях до істини!..

Устав, пройшовся по кабінету, вже вирізняючи усі предмети. А чи підуть за ним таким, Варвариним, козак Антін Яременко, Гнат Бондаренко, оті чудові хлопці, що пригощали їх із Паньком під Межигір'ям? Хтозна, хтозна... Далась тобі та клята думка, висловлена в Суботові!.. Коли б деінде, може, уже й забув би, а там, де тінь Богданова, його душа, витає і квилить досі чайкою (совою вис!), вона здалась пророкою, велінням тих, хто вмер колись за волю, за Україну. Не може ж так тривати вічно. Повинен же хтось прийти, вдихнути в груди людям вогонь борні й пожертви, зібрати всіх в одну могутню силу, вдарити і розірвати пута!.. Гадаєш, ти достойний такої честі?.. Інші вважають так. Яременко не перше мовив слово, він лиш надав цій думці козацького смислу. Ще в Петербурзі висловлювалися такі думки, і тут, у нас на Україні, я чув не раз.

Я ніби збудив надію. Старші мене тут кличуть батьком, як-то колись отаманів...

Ввійшов до спальні, рвучко ліг не роздягшись... Ідоли ж завжди в одному одязі!.. Всміхнувся. Ця Варвара-великомучениця, — в дівках сімнадцять років! — вжене його в якусь біду... Побачимо! Коли є шанс зробити щось для волі, чому б... Облиш! Глафіра тобі ж сказала ясно, що князь з княгинею вже насторожі... Донечка у них така, що не стриножиш, — вирветься... Вона тебе облутає, що не посмієш і вгору глянути... Бридня. За мною, братику, стоять полки козацькі, що сплять давно в могилах, кріпацький люд з обох сторін Славутича, вся чорноморська вольниця! Я знаю, бачу, вірю, що лиш поклич — підніметься увесь народ!.. Ти ліпше добре виспись... Хай буде те, що буде!.. Це відступ?.. Ні. Для рішень час не настав. Є тільки дух, ідея. Мов задум твору. Потім прийде натхнення, думка набуде форми й виллється живим, гарячим словом, що, мов місток, проляже до інших душ...

...Як не тримався образу, в який його убгала княжна Варвара, та при одній okazji, — весілля, славні люди! — не згледівся, як випив зайву чарку, й святий вінець пророка схитнувся у нього на голові, а може, навіть й упав під ноги. Достеменно про те не міг сказати, бо погуляли добре і він збагнув своє падіння аж у Зеленій Рудці, в мастку панів Закревських. Вродлива пані Ганна йому принесла чималий ківш розсолу. Напився всмак і запитав:

— Я часом не у раю?

— Який же ви, Тарасе, непам'яткий... — всміхнулась Ганна сонечком. Щось підняла з підлоги, сховала нишком кудись за пазуху і так на нього потому глянула, що дух йому перехопило...

Тепер ходив похмурий і насторожений, чекаючи на «день суботній», коли княжна, — чутки біжать, розходяться, як у степу пожежа, — почне його шмагати різкими притч та алегорій. І дочекався. Між аркушів його «Слепой», яку княжна для нього переписала, знайшов її послання.

«Немногим даны в удел лира и свирель, но имеющие сердце любят вслушиваться в бряцание певцов восторженных или жалобно вопиющих, и в ответ на их золото есть и у них для обладателей высокого таинственная молитва и искренние желанья, и они (имеющие сердца), чающие в будущем прекрасного, воскликнут: бедная Оксана *! Люди тебя погубили, и твой поэт забывает тебя».

На другім боці аркушика містивсь не менш прозорий натяк, який його розчулив. Вона так прагне, бідна, порятувати грішника, уберегти для людства його талант, перебираючи на себе тріудну роль ангела, що осіняє його святими крилами.

«...Грех и соблазн стараются пошатнуть сосуд, и чистая, золотая струя на самом краю готова выкатиться из него и быть поглощенной грязью разврата... Горячая слеза упадет из очей ангела на сердце поэта — она его прожгла и обновила: он не погиб — нет!..»

* Героїня поеми «Слепая».

Читав і каюся за зайвину, що вплив був на весілі (за Ганну — ні!), за те шаленство, яке вони чинили з його високомочемордієм Закревським Віктором, і серце пік йому великий сором перед княжною. Свята душа! Уболіває за нього так, неначе рідна мати або дружина... Чим він припав до серця цієї мудрій чистій дівчині, чим сколихнув її давно вже приспане бажання кимось опікуватися, когось любити ніжно, комусь віддати трепетно усю себе? Незаймавість і непотрібність — важкий тягар, який носить тяжко і найсильнішим духом!..

Не смів піти і глянути княжні Варварі в очі. Хотілось чимось виправдатись, очистити душу й стати хоча б на час таким, яким він має бути в її очах. Тим паче був і привід: уже давно тривожив його новий сюжет чи тема, душа виловнювалася тим почуттям, тим настроєм, з якого завжди й рантом народжувалися його поеми. Правда, таких поем, якою мала бути зароджена в його душі недавно, ще не писав. Хотів у ній з'єднати почуте все і пережите в Яготині, своє життя і мученицький жертвний подвиг лицарів святої волі, які пішли за неї на шибеницю або в Сибір, не каючись і не схиливши голови перед всесильним деспотом, що сів на трон, пройшовши по їхніх долях. Хотів створити пісню, гімн їхній мужності й самопожертві, бо тільки так, безстрашно, не озираючись і не жалкуючи за тим, що вже полишено й до чого вже немає нам вороття, добути можна істину, перемогти ворожу силу, вирвати із неї долю свого народу. Горів минулим, давнім, а линув думкою в прийдешнє, де не буде неволі, зла і розбрату. Ловив у фактах, вчинках могутню волю інших, тих, що звершили визначене для них історією, а сам еднався серцем з тим поколінням мислячих і не бажуючих і далі жити в рабстві, коли єдино, на що потрібен розум, — щоб славословити тиранство й гніт, бездарність і нетерпимість тих, хто при владі й силі. Він розумів, що змусило піти на ризик змови й на відчайдушний, приречений ще на початку крок на Сенатську площу. То був не бунт, а відчай людей, які не бачили для себе змоги ждати й збирати сили. Іноді йому самому хочеться, — до болю в грудях, — вийти на свій майдан і крикнути тиранам в очі правду!..

Дістав папір, вмочив перо в чорнило й пірнув у твір, як завжди, усім єством, забувши про все на світі. Писалось легко й важко: рядки лягали швидко, немов самі собою, проте невдовзі виступив на лобі піт і стало чути серце. Що не кажіть, а вірші, доступні всім, давались значно важче, аніж свої, що спурхували, мов солов'ї, і сповнювали солодким щемом душу. Тут він писав, нехай — творив, а там, на ріднім терені, рядки лилися, виспівувалися, немов чекали в серці на мить свого народження.

Воістину чотири дні трудився в поті чола і все заради того, щоб зрозуміли його до титли й коми це тільки рідні люди, а й ці пани... Чому вони, проживши стільки років на Україні, не вивчили, не осягнули мови її народу? Бездарність? Ні. Тут знають аж кілька мов, і по-французькому всі розмовляють краще, ніж по-російському. Зневага? Мабуть, гірше, бо зневажати можна те, що існує, що

визнаєш... Вони вважають, власне, що це й не мова, а діалект, «нареччя», яке того не варте, щоб витратити на нього час... О господи!..

Жбурнув перо, — стемніло! — й не став світити свічки. Сьогодні мусив піти в так званий великий дім, бо вже розпитують, чи не розгнівався він на княжну Варвару за те її послання.

Він припизився трохи й застав лише княжну, Глафіру, Таню та Рекордон.

— Добри вечір! — вклонився всім одразу. — Хтось десь сказав, що хтось на когось сердиться. Не вірте! Все то вигадки.

Княжна Варвара почервоніла, а далі зблідла і підійшла до нього, тримаючи в руках червоний вовняний шарф.

— Це вам, — промовила, ховаючи від нього очі. — Мені здалось, Тарасе, що ви на мене гніваєтеся... Чотири дні!..

— Спасибі!.. Я захопився одним цікавим ділом...

— Щось пишете? — насторожилася чомусь княжна. Напевно, вона боялася вже не лише за поведінку свого поета, а й за майбутні його писання. Вийде із послухання чи, приклонивши голову, піде по стежці праведній, що любя їй?

— Розледачів, розніжився, — сказав Тарас сердито. — Тепер тягну, немов у плуг запрягся!..

Ввійшов лакей і тихо прибрав зі столу. За ним пішла, не попрощавшись, і гувернантка. Зостались тільки Тарас, княжна Варвара та сестри Псьол.

Запала тиша. Тарасові вона здавалась схожою на передгрозя і нерувала. Він сів у крісло біля Глафіри й Тані, що розглядали якийсь альбом, і запитав:

— Казав Капніст, що дід ваш був на Запорозжжі кантаржієм *. Це правда?

— Так, — сказала Таня. Глафіра наче і не почула. Вона була напружена і насторожена, хоч удавала, що геть спокійна.

— А чули ви, що хто привів би на Січ тасмно жінку (бо явно заборонялося), тому присуджувалася негайна смерть? — спитав Тарас. — Щоправда, був і такий химерний звичай. Якщо засудженого до страти погоджувалася собі узяти за чоловіка котрась з дівчат, які жили в зимівниках, його прощали. Мабуть, січовики вважали одруження страшнішим смерті, і тут вони, звичайно, мали рацію...

— Як говорити такі дурниці, — не витримала княжна Варвара, — сиділи б краще й далі в самотині.

І знову стало тихо. Шумів надворі вітер, і хльоскав дощ по вікнах.

— О, тихий ангел пролетів... — мовив Тарас невдовзі.

— Ви вмієте ще й розмовляти з ангелами? — озвалася княжна Варвара. — То розкажіть і нам, про що вони говорять.

Тарас схопився з місця, побіг у той куток вітальні, де на тендітнім столику завжди було чорнило, папір та пера, сів і почав писати.

* Хранитель базарних вагів і мір.

Відтоді, як увійшов і глянув на бідолашну княжну Варвару, в душі зажеврили рядки присвяти — відповіді на всю її турботу та вболівання.

*На пам'ять 9 ноября 1843 года.
Княжне Варваре Николаевне Репниной*

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар господний, вдохновеньем,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихоструйными речами
Мечты о рае пробудил.

Поклав перо, взяв аркуш і, підійшовши, подав княжні Варварі.

— Прийміть оцю присвяту, а твір я вам вручу пізніше.

Княжна взяла, хвилюючись, неначе брала не аркушик, а немовля, що тільки-но прийшло у світ, і прочитала. Щоки її поблідли, губи тремтливо стиснулися, немов вона збирала всю силу волі, щоб не вчинити чогось такого, що недозволено в їхньому колі, й стала читати вірш удруге.

— Дайте мені ваше чоло, — сказала вона нарешті й поцілувала поета чистим поцілунком, в якому була, проте, й прихована від інших пристрасть...

Поема була закінчена в селі Андріївці, поїхати куди умовив його Базіль, і прочитати її Тарас міг тільки аж у кінці листопада, як повернувся до Яготина. В Андріївці ж одверто вперше йому зробили натяк на те, що віл повинен знатися з волом, а кінь з конем. Базіль кривився тяжко, плювався, лаяв усе на світі, проте сказав: «На біса тобі, Тарасе, моя сестра!.. Знайди собі гарненьку та молоденьку, женись...». — «Я не збираюся займатись цим найближчі роки», — утішив його Тарас, хоч сам не був упевнений в своїх словах.

Коли вони приїхали й попали якраз на чай чи на легку вечерю, де всі були, окрім княгині, що занедужала, Тарас уперше виконав свою тяжку обіцянку, якої, власне, прямо і не давав: не підійшов і не подав руки княжні Варварі, хоча вона схопилася на рівні ноги, як тільки він з'явився в дверях вітальні. Вклонився всім і сів за стіл на вільне місце між Базілем і Танею. Варвара вмить зів'яла, нахмурилася і не звела на нього погляду, аж доки чай скінчився і старші вийшли. Правда, Капніст, що саме в них гостював, лишився.

На Базіля найшла весела хвиля, — посилена недавно в шинку, — і він, хоч як це муляло сестрі Варварі, знов заходився варня-

кати та жартувати. І цього разу всі камінці, хоч непомітно, кидати в її горід. Почав з молитви, яку вона дала Тарасові перед від'їздом з Яготина.

Хтось вжив за бесідою це милозвучне слово, і князь Базіль не пропустив нагоди:

— Бідний Тарас Григорович, — зітхнув печально. — Іншим дають у путь-дорогу ковбаси, хліб та шинку, йому ж — молитву... Спинимось, було, обідати; я наминаю, аж тріск іде, а він, сердешний, вийме напахчений духами аркушик, підніме очі гóрі й проказує свою молитву... А може, ти, Тарасе, лише дивився в аркушик, а сам молився: «Господи! Пошли мені смачне стегно свиняче й кільце кров'янки, бо я охляну, господи, й не зможу денно й нічно читати цю молитву?»

— Не слухайте його, панове, то він усе вигадує, — сказав Тарас, не гніваючись, бо сам любив дотепний жарт. — Молився я єдино, щоб він не з'їв усіх припасів за одним присідом уже на першій станції.

— Е ні! — схопився княжич з місця. — Читав молитву чи не читав? — спрямував довгий палець, мов пістолет, у груди.

— То й що?

— Ось бачите! — зрадів Базіль. — Молитвою Тарас три дні перебивався, а на четвертий — не витримав і согрішив со чаркою, со ковбасою і со шинкаркою...

— Стривай! А де взялась шинкарка?

— ...І со борщем, який з усмішкою нам подала шинкарка! — вточнив Базіль.

Варвара, яка сиділа поміж Капністом і Рекордон, зіскочила, немов дівчисько, на диван, пройшла за спиною свого сусіда й побігла геть.

— Василю, ти переборщив, — сказав Тарас докірливо.

— Вона також не знає міри...

— Це все ж, Базілю, не виправдання, — мовив Капніст. — Є речі, з яких не слід сміятися...

— Мене вони поставили в чортзна-яке становище, і я ж повинен панькатися! — скипів завжди веселий княжич.

Тарас відчув, що йдеться про ту розмову, яку з ним мав Базіль в Андріївці, й душа його взялася болем. Не так за себе, як за княжну Варвару. Хотів негайно, зараз же зробити щось для неї, підбадьорити її і втішити. Тяжкі часи для неї ще попереду. Видно, це квіточки, а ягідки ще не дозріли...

— Чого, Григоровичу, похнюпив голову? — спитав Базіль.

— Я думаю.

— Про що! Йй-богу, я не хотів, так вийшло...

— Давай покличемо твою сестру. Ти вибачишся. Я ж прочитаю свою нову поему. Гаразд?

— Мене звільни од вибачення і від поеми! — сказав Базіль. — Тим паче я ще не був у мами.

— То ти ж пришли Варвару!

— Скажу дружині. Швидше її послухається.

— Мені пора,— підвівся й собі Капніст, коли Базіль, кивнувши всім, пішов з вітальні.

— Прошу, побудьте трохи,— спинив Тарас.— Я прочитаю зараз нову поему.

— О! Тут написану? — засяяли в Капніста очі.

— Тут і в Андріївці.

— Це та, присвячена княжні Варварі?

Тарас кивнув. Дістав з кишені зошит і стрівся раптом з поглядом притихлої давно Глафіри. Ступив до неї.

— Побудьте й ви. Сьогодні вам читатиму...

— Нам чи княжні Варварі? — спитала гостро дівчина.

— І вам. Поема їй присвячена, але написана вона для всіх.

Вийшла княжна Варвара і мовчки сіла біля Капніста. Той щось спитав. Вона похмуро відповіла.

Тарас наблизився до канделябра, де щойно лакей поставив високі свіжі свічі. І враз щось щемно й холодно йому стиснуло серце, як це було щоразу, коли виносив на суд людський своє нове творіння. Передихнув, кивнув чомусь Глафірі й почав тремтливим від хвилювання голосом:

Дванадцять приборов на круглом столе,

Дванадцять бокалов високих стоят:

И час уж проходит,

Никто не приходит;

Должно быть, друзьями

Забыты они.

Они не забыты,— в урочную пору,

Обет исполняя, друзья собрались,

И вечную память пронесли собором,

Отправили тризну — и все разошлись.

Дванадцать их было; все молоды были,

Прекрасны и сильны; в прошедшем году

Наилучшего друга они схоронили...

Як прочитав усю поему, згорнув рукопис і підійшов нетвердим кроком до княжни. Вона тихенько плакала...

— Прекрасно, сильно! — ступив Капніст навпереріз.— Проте не все. В окремих місцях розтягнуто, і є рядки, подібні до вже колись написаного...

Тарас обминув одного з живих героїв твору і зупинився перед Варварою.

— Це вам,— промовив глухо.— Ще до цього рукопису належить мій автопортрет, який вручу вам завтра.

І вийшов геть, не вислухавши її подяки.

...Зайшла зима. Холодна, сніжна, вітряна. Тарас мав більше часу для малювання, яке добряче був занехаяв за «Тризною» і справами, що в них усе було невпевне та ефемерне, як уві сні. Годинами сидів з палітрою і проганяв думки про те, що вийде з «Варваріади», як сам назвав взаємини свої з княжною. Тепер він більше їздив, вивчив усюди настрої простих людей і панства, бо, як сказав би колись у Римі старий Катон, й наш Карфаген повинен бути зруйнований... Княжна Варвара не полишила його у спокої, як він її. Подарувала власне оповідання-сповідь, що

звалось «Дівчинка», і тим його на кілька днів розхвилювала знову. Бідна, нещасна жінка, що вже стоїть на тій трагічній грані, коли всуціль попереду самотина, а за тобою — пуста. Пропаша сила, зайва душа на світі... Страшно!..

Прощання їхнє, власне, вже почалося у ті години, коли вони відтворювали на полотні чужих дітей. Він малював, вона, як мати, бавила базіленят. Вдивляючись у їхні милі личка, в шовкові кучері, в невинно-хитрі очі, в яких було, здавалося, щось від княжни Варвари, Тарас ледь-ледь вгамовував у грудях сум, що дужче й дужче його поймав, спливаючи терпким клубком до горла. Боявся щось промовити чи попросити прибрати ліпшу позу, аби себе не виказати і, може, навіть не розридатись. Власне, він не кохав княжни Варвари... Це щось було святіше і значно вище того кохання, що викликала у нього в серці Ганна і що могла б, напевно, викликати Глафіра. Бідна княжна Варвара... Він чув її тужливо щире душу, він міг би поряд жити на будь-яких умовах, не виключаючи й любовний статус, бо не була байдужою йому як жінка...

— Васю, сиди рівніше. Варю, тримай отак голівку, — рахубилася з дітьми княжна. Потому поділувала хлопчика, поправила на грудях бант у дівчинки... Вся — доброта, вся — ласка!..

Тарасові заслало слізьми очі.

Щоб не помітила того княжна і діти, поклав палітру, пензель і швидко вийшов...

За кілька днів прощався зі ще одним красивим сном.

Надворі знялась така хурделиця, що він одразу ж після сніданку заліз у ліжку знову й переглядав журнали, які, хоча й з запізненням, одержували в Яготині. То тут, то там стрічалися знайомі прізвища, і він неначе бачив їх в іпостасі — в тракторі десь, у театрі чи на залитих північним снігом нічних мостах, які так любить у Петербурзі вся артистична братія... Пливли думки. Поволі й сам впливав із круговерті, яка його тримала тут, мов на припоні... Гребінка вже давненько у Петербурзі... Брюллов сидить з палітрою в одній руці й застиглим пензлем в другій перед своєю замученою уже давно «Облогою» і думас про свій невдалий — тепер уже колишній — шлюб... З ним надломився великий Карл... А може, творчим людям найкраще жити, як бог пошле, бурлаками, щоб воля їхня не знала пут сімейних? Як ризикуєш, то тільки сам. Удача, слава самі знайдуть, з ким поділитись радістю, а горе, сум чи злий талан осилиш сам. Зламаєшся — теж з легким серцем, знаючи, що не завдав нікому болю...

Вітер свистів та вив за вікнами, й Тарас не зразу почув несміливий, примерзлий стук у двері. Як одчинив, до хати ввалилось щось велике, заліплене так щед्रो снігом, що годі було вгадати, хто це.

— Добридень вам, — озвалось густим, охриплим голосом, який Тарас уже десь чув.

Він зняв кожух із подорожнього, струсив. Тим часом гість стягнув заляклякими руками шапку.

— Федір?! — впізнав Тарас слугу Платона Лукашевича. — Яким ти вітром?

— Панським,— скривився той, зриваючи бурульки з вусів.— Прямо із Березані...

— На конях їхав?

— Пішки...

— Всі тридцять верст?!

— Я р-рано в-вийшов... — раптом почав тремтіти Федір.

Тарас побіг в їдальню, налив горілки в келих (добре, що був учора Фішер * із своїм запасом!) і влив — у гостя рука не слухалася — прибульцю в рот. Той хекнув, весь стенився, немов витрушуючи з грудей мороз, й лише тоді поліз за пазуху й дістав якусь цидулку.

— Вам пан прислав...

Тарас схопив той папірець і прочитав, злякавшись, що там таке нагальне діло, в якому кожна мить на вагу життя чи смерті. «Брате! — писав Платон.— Як зможеш, прибудь до мене. Маю листа зі Львова від Головацького. А ще — вино токайське, яке мені привезли вчора з Києва. Платон».

— Це все? — спитав похмуρο Федора.

— Нічого більше не давали Платон Якимович...

— Скотина твій Платон Якимович! — скипів Тарас.— Скидай скоріше чоботи й лягай у ліжко! — крикнув.— Погнать людину за тридцять верст чортзна-чого... Скотина!.. Чого стоїш? Негайно знімай свою вузачку і — в тепле ліжко!..

— Треба назад іти... — озвався сумно Федір.— Наказано сьогодні ж бути вдома...

— В степу замерзнеш!

— Мушу. А то приб'є. Вже краще...

— Я не пущу!

— Спасибі... Ліпше я вже піду. Назад дорога довша.

Федір став одягатися.

Тарас пішов до кабінету, вмочив перо й написав, роздрипуючи чорнило: «Як можеш ти, козацький син, через якусь дурницю чинить таку жорстокість?! В. мороз, в завію послати людину пішки за тридцять верст! Оце любов до ближнього? Оце козацька воля, якої ти бажаш для України? Катюги всі ви, змії, що ссете кров з грудей свого народу! Ноги моєї не буде більше у Березані!»

Згорнув, тицьнув у руку Федорові.

— На. Віддаси своєму панові,— сказав похмуρο.— З богом!.. Стривай! Ти їв сьогодні?

— В корчмі, недавно... Може, не віддавати панові цей папірець? — спитав тривожно.

— Треба,— сказав Тарас.— Ми надто вже терплячі до цих свиней годованих.. Їх треба всіх!.. — махнув рукою.

— Добре... Здорові будьте, батьку!

Пішов у сніг, в хурделицю. А чи дійде?..

Метався по кабінету, й думки також металися, пекли нестерпно душу. Хотів піти до князя, щоб попросити коней до Березані,

* Домашній лікар Рспніших.

і не пішов: одного поля ягоди! Словами добрі, лагідні, а як до діла... Смішно! Свої пани, не шляхта!.. Розвісив губи, радий, що всі до нього приятні, приймають, ніби рідного, ще й називають братом!.. Ось він, твій «брат» Платон в натурі, без машкари. Собачник, собача кров!..

На другий день ополудні той самий Федір знову прийшов до нього за тридцять верст і мовчки подав шматок одірваного смяк-так паперу. Цидула ця була коротка й така відверта, що далі нікуди: «У мене таких олухів, як той, що привіз тебе до мене, триста!»

— Ти знаєш, що написано на цім папері? — спитав Тарас у Федора.

— Мені того пан не казав.

— Що він вродзоний шляхтич, а я кріпак недавній і що таких, як брат мій, який привіз мене у жовтні до Березані, у нього триста душ.

— Дозвольте мені піти, — сказав похмуро Федір.

— Не змерз?

— Ні. Пан помазав оцтом біля хвоста...

— Бий?!

— Лиш погладив. Якихось два десятки всипав, і то не сам!.. — всміхнувся криво Федір.

Від гніву дух перехопило. Безсилий був щось вдіяти, і це найбільше мучило.

— Листа звелів не брати, — долинув хриплий голос.

— То йди... — промовив, стримуючи сльози. — Вибач, що я тебе підставив під батоги.

— Йому що є причина, а що нема!..

Як справився з осклілим серцем, Федір уже пішов. Чорніло тільки розталим снігом, де він стояв...

Останній акт «Варваріади» розіграно було на рівні поганих драм. Капніст узяв на себе роль духівника, довіреної особи батька-матері і виконавця вироку, що за всіма ознаками був остаточний й оскарженню не підлягав.

Почав з княжни Варвари, а як добився успіху й скарав її самотністю, можливо, на все життя, узявсь за іншу жертву.

Коляска вже була готова, коли ввійшов до флігеля і запропонував, а може, просто оголосив:

— Ну що, Тарасе Григоровичу, засиділись ви, мабуть, тут. Поїхали до Ковалівки! Моя дружина скучила, та й є про що поговорити вам тет-а-тет...

— З речами чи без речей?

— Навіщо ж так! Нам треба поговорити. Без зайвих вух, не кваплячись...

— Ця прямота вам робить честь.

— Я ж офіцер, Тарасе, а не манірна панночка.

— Там знають?

— Так.

— Поїхали!

Як тільки вихопилися з Яготина, Капніст почав розмову:

— Я можу бути з вами цілком одвертим?

— Дивно... Боюсь, що ви не зможете,— сказав Тарас, дратуючись. Аби чогось не сталося, заметушилися, мов шершні!..

— Ви розумний, Тарасе, добрий, і не хотіли б, аби сімейству, яке вас щиро любить і поважає, зробилось зле?..

— Я не замислив нічого злого для Репніних.

— Буває зло приховане...

— Ви обіцяли бути цілком одвертим.

Капніст помовчав, глянув красчком ока на співрозмовника — сиділи поряд — і запитав:

— Ви бачите, в якому стані княжна Варвара?

— В добромu, живомu стані.

— Ви не шануєте її нітрохи?

— Люблю, як може брат любити свою сестру.

— Облиште ці химери! Княжна також мені про це співала.

Ми ж не малі й не з'їхали ще, слава богу, з розуму, аби повірити в безглузду байку. Братство таке, як правило, веде до шлюбу...

— Це не природно?

Капніст промовчав. Потім сказав із притиском:

— Варвара роду княжого...

— А я — кріпак! — скипів Тарас. — Із цього й треба було почати.

— Ви не кріпак — художник,— мовив Капніст спокійно. —

І все ж княжні Варварі...

— Потрібен князь?

— Принаймні...

— Даремно ви так сполошилися! Із неї вийшла б гарна, розумна, добра жінка, та вся біда у тому, що серед ваших княжичів, та усіляких інших панів-псарів немає їй до пари жодного.

— Вважаєте, що тільки ви... — всміхнувся Капніст.

— Ні, не вважаю! Мені її безмірно жаль, та я нічим не можу допомогти... Я з кріпаків, з народу, і місце моє між бідних, простих людей. Варварі ж зась. Для вас народ закритий, як і для нього жорстока ваша каста. У нас дороги різні, й вони зійтися можуть лише в бою — лице в лице, у лавах, повних зненависті!..

Капніст нічого не відповів.

— Даремно її козацький прадід беріг батіг у шафі. Хто паном став, напився з народу поту й крові, тому нема шляху назад, між ним і нами прірва.

— В тобі кричить образа,— сказав Капніст, вдоволений, що так успішно — і швидко! — виконав свою нелегку місію.

— Ні, гнів,— сказав Тарас. — Ви стямитесь, та буде пізно!

— Згоден, що нас колись приріжуть свої ж селяни,— мовив на те Капніст. — А поки що прошу вас більше не повертатись у Яготин.

— Тепер все ясно. Дякую. Одне питання тільки. Це воля князя чи і княжни Варвари?

— Й княжни Варвари.

— Бідна... — зітхнув Тарас. — Не допомгла, сердешній, і прадідівська реліквія...

Щоб не було пересудів серед домашніх, йому іще «дозволили» вернутися на кілька днів, скінчити портрет онуків князя і копії його портрета.

Назовсім поїхав він з Яготина на другім тижні уже нового року.

Княжна Варвара кинулася йому на шию і, плачучи, перехрестила йому чоло.

Тарас хотів щось мовити їй на прощання, але не зміг. Ховаючи налиті слізьми очі, метнувся геть з кімнати.

Баскі булані вже нетерпляче місили білий, дитинно чистий січневий сніг, що під копитами ставав брудним, аж чорним...

Вже почало світати, а він лежав одягнений на ліжку в камері й переживав іще раз сумне прощання в Яготині. Найбільше йому тепер боліло, що за усім тамтешнім побитом і жениханням, — коли так можна висловитися про їхні складні взаємини, — він призабув важливіше — неволю рідних йому людей. Звичайно, брав замовлення і малював портрети, проте не в повну силу. Може, той задум був ще з самого свого початку більше, ніж легковажний і нездійснений, але ж він був, і спробувати його здійснити — святий обов'язок!.. Його п'янила воля, нове становище межі людьми, — чи пак, панамі, — і він пустився берега... Страшно тепер подумати, що з ним було б, якби узяв княжну Варвару. Появ жону, як мовилося в старі часи... Від того він не став би князем, та увійшов би в її родину, в кола, в яких він був лише гостем. «Це хто такий?» — питали б люди, — чи цак, пани, — й відповідали б пошепки: «А-а, муж княжни Варвари...» — «Чого це він такий похмурий?» — «Вірші уже йому не пишуться...»

Всміхнувся. Добре тепер тобі вигадувати, як там було б!.. Так добре, що далі просто нікуди. Лежиш собі, відпочиваєш. Одне погано тільки, що на замку й за ґратами і що твоя прийдешня в чужих руках... Усе в руках господніх!.. Голос княжни Варвари? Мабуть, вона за ним печалиться, шукає, як би вирвати його з жагдальських лабетів... Це щастя, що він один як палець, що не страждають нині його дружина, діти!..

Фонтанкою промчав якийсь спізнілий, — а може, ранній надто, — екіпаж, і знову стало тихо. Як добре, що є в людини пам'ять, що все прожите нами належить нам і що до нього короткі руки навіть синьомундирих!.. Ось тут його мордують, — лише морально поки що, — а він всю ніч гуляє по рідній своїй землі, мов той козак-нетяга, й ніхто йому того не може заборонити. Йому кують кайдани, а він ширяє соколом над запорозьким безкраїм степом і видивляє кризь чорну млу кріпаччини святую волю, чує пісні свого народу старих часів, як це того не змусили зійти з коня, віддати гостру шаблю і похилити голову... Допоки в нас є пам'ять і є душа, ми вільні навіть у казематах, а без душі, без пам'яті — раби й на вольній волі!..

Десь дзигарі пробіли п'ять. Почулася різка команда, кроки. Хтось перевіряв замок дверей, пристукнув, мов кінь копитом, чоботом, і кроки — інші, сонні — прогупотіли, тихнучи...

Заснути б!.. Він заплющив намучені безсонням очі, й сон огорнуло його туманним мревом, як немовля...

Прокинувся від обережних поштовхів.

— Як ви мене злякали! — зітхнув солдат полегшено. — Я вже було подумав... Вставати час.

— Не спалося мені всю ніч, земляче...

— З незвички всім не спиться. Та це мене. Людина звика до всього. Спершу було в казармі я теж не спав — все думав, думав... А довелося якось ставати в стрій з шпіцрутеном — я навідріз! Успали й мені з півсоти — допомогло...

— Ну, Сидоров! Опять болтаєш! — почулося десь у коридорі. Солдат швиденько вийшов і причинив важкі окуті двері.

Було вже зовсім видно. На вулицях усе густішав гуркіт та цокання об брук підків. Санкт-Петербург — простий, трудящий — ставав до праці. Панський ще міцно спав...

Коли ж за нього візьмуться його нові мучителі? Десь серед дня, напевно. А може, їх примусить нагальність справи і значення, яке, з усього видно, їй надають, приїхати сюди ще зранку... Жаль, не звільнив свою рідню!.. Для того, — аби добути гроші, — він розпочав, як повернувся до Петербурга, свою офортну серію про Україну. Тепер вона приречена, як і багато дечого в його житті!.. Не мав ілюзій щодо своєї долі, бо тут було недремне «око государево», а він посмів у віршах сказати щирю правду й про августійших катів народу. Спочатку мав би викупити братів, сестер, а потім уже до діла братися... А втім, у цьому теж є небезпека відступу: свої, приватні справи, коли на них зважати, так нас засмоктують, що на велике діло не залишають уже снаги. Вони ж нам служать часто і виправданням байдужості чи небажання офірувати в ім'я народу, волі та справедливості. Своя сорочка до тіла ближча — істина, чи постулат, що робить народ безсилим, кволим і непридатним до громадянських рішучих дій...

— Ви й досі ще не встали? — привіс Сидоренко з трактиру тацю з їжею.

— Журюсь, що дечого не доробив, — сказав Тарас. — Коли б знаття...

— То ж недаремно кажуть, що від суми та від тюрми...

— Тоді про це не думалося...

День проминув у марному чеканні виклику до кабінету слідчого. Уже надходив вечір, коли цей друг сердечний і рідний батько заблудлих душ з'явився сам. В партикулярнім одязі, з привітним, милим усміхом.

— Ну, як ви тут? — спитав з порога, ніби прийшов у гості.

— Кукаємо, — сказав Тарас.

— Це що... — оглянув Попов похмуру камеру, неначе був уперше. — У Петропавлівській — ото, скажу вам, камери! Каміня, вогкість, а на додачу — ще й пацюки... Зайдеш по службі іноді на п'ять хвилин — п'ять днів потому моторошно... Не дай вам бог!..

— Сідайте, — вказав Тарас на ліжко.

— Спасибі. Я вже якось.... — всміхнувся Попов. — Хоч тут не камери, а номери, як у готелі, сидіти в них не з медом! — пожартував. І все ж присів на край вузького ліжка. — Сідайте й ви.

— Я й так сиджу, — підтримав жарт.

— Печально...

— Радуватись нема підстав.

— Ви знаєте, я всю добу продумав, шукаючи для вас якогось виходу... Не поспішайте мене спростовувати! — підніс рішуче руку. — Гадаєте, мені приємно, коли такі таланти, такі уми Росії марнуються, йдуть у Сибір, на каторгу або в солдати? Я патріот... Не смійтеся! Так, патріот. І гірко мені дивитися, як із дурного розуму... Пардон! Через свою наївність і недосвідченість такі чудові люди занепащають собі життя.

— Дивно мені це слухати, — сказав Тарас.

— Не сподівались, що й тут є чесні, порядні люди?

— Та ні... По правді кажучи, не сподівався, що ви мене вважаєте за простачка, якого можна пошити в дурні баєчкою.

— Не вірите, — промовив сумно. — А я ж до вас зі щирим серцем... Як здумаю про вашу зустріч з Дубельтом або Орловим, мені стає не по собі. Ото жандарми істинні! Ми, вся молодша чиповна братія, їх боїмося, ніби самі у чомусь винні, самі дерзнули в помислах... Бр-р!..

— І чого ж ви хочете? — спитав Тарас.

— Вам слід признатися, — сказав Попов схвильовано. — Покаяться і попросити милості у государя...

— У чому маю каятися?

— В своїх злочинних намірах.

— А признаватися?

— Все розказати одверто, назвати співучасників, розкрити всі нюанси злочину...

— І що за те?

— Гадаю, що государ зважатиме на каяття і на всіляку поміч у розкритті...

— А тридцять срібників?

— Не розумію.

— Будуть, питаю, тридцять срібників? Іуда їх одержав, а чим би я поступавсь Іуді Іскаріотському, якби пристав на вашу раду!

— Отже, вам є із чим таїтися?

— Нема.

— Дозвольте тоді спитати, за що давати срібники?

— За принцип зради. Чи за готовність зрадити. Ви думаєте, що, поламавши в людині гідність, зробите її вірнішою престолу і батьківщині? І дерево з гнилим нутром не дерево, а порохня, ні на що вже не годна й недовговічна.

— Коли вже ви так любляете художні образи, я теж скажу: й здоровому, міцному дереву порою слід зігнути, щоб не зламала буря. Шквал пролетів — розпрямилось і знов живе і зеленіє...

— А як з душею, совістю? — спитав Тарас.

— У дерева нема душі, — зірвався з тону слідчий.

— А в мене є. І в кожного, кого ви нині прагнете зігнути вітром влади, погроз, обіцянок. Нічого ми такого не наробили, щоб нас ламати, нівечити, плювати нам у душі.

— Ви посягнули на лад, у нас існуючий.

— Коли і чим? Я вже сказав, що ні про яке там товариство...

— А хто писав оці рядки?

За богами — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, лузати!..
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло с а м и х: може, вдарять
Або дуля дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пьку...

— Не правда, може, скажете? — спитав Тарас похмуро, бо що тут може він заперечити.

Попов знизав плечима:

— Я при дворі, тим паче при виходах їх імператорської величності, не був ні разу...

— І я не був. Хіба що у Петергофі...

— От бачите. А написав, облив багном щонайдостойніших людей імперії!

— Такими їх уявляють люди по їх ділах.

— Хто? Імена! — подався Попов до нього, на мить забувши, що він прийшов як добрий друг.

— Візьміть ревізькі книги усіх мастків панських і прочитайте, — сказав Тарас. — Як мовиться, несть їм числа!

— А ти, Шевченко, штучка!.. — скривився на те Попов. — Виходить, правду каже твій землячок Андрузький, що ти у цьому ділі був голова. Ну, може, і не голова... А що душа, то це мені вже ясно!

— Як видно, він сказав вам те, що ви хотіли від нього чути.

— Найбільше кажуть власні твої поезії, — всміхнувся хитро слідчий. — А це ж, звичайно, лиш невеличка частка того, що робиш, думаєш...

— Що я роблю, всім видно. Ну, а що думаю, то вже, пробачте, власна моя парафія, і вам до неї зовсім немає діла.

— Нам є до всього діло. Ми — око й вухо государево.

— Звучить, нівроку, гарно. А пахне але. Послухали б, що про вертеп ваш кажуть у Петербурзі!

— Боятися, отже, — гмикнув самовдоволено. — Й сидять ти-хенько, мирно. І тільки ви, панове, з дурного розуму затіяли свою возню зі слов'янством...

— Принаймні я нічого на затівав, — сказав Тарас, не уловивши, куди він гне.

— Я знаю, ти, Шевченко, дививсь на це як на дитячу забавку... — примружив слідчий очі. — Ти прагнув значно більшого, того, про що твої наївні слов'янофіли не сміли навіть мріяти!..

— У вас тому є докази? — спитав Тарас спокійно, хоча під серце вповз холодок. Як стали їм відомі найпотаємніші його думки?

— Коли б були, ми трусонули б так ті губернії, що тільки пух!.. — розкрився лише на мить і знову вліз в овечу шкуру слідчий: — Це жарт, звичайно. Вибачте. Як патріотів, вам тяжко слухати такі погрози. Все розумію. І співчуваю навіть... Я вже піду, — підвівся. — А ви собі подумайте. По правді навлячи, у вас нема ніяких шансів на порятунок. Окрім одного. Того, що я пропоную. Похилу голову меч не січе!

Не попрощавшись, вийшов.

Тарас сидів у сутінках і намагався визначити, що знають тут про нього й по що Попов приходив. Не мав і краплі сумніву в його зміїній суті. Бажав лише дізнатися, чого йому потрібно, яка мета кінцева його відвідин. Щось він уже прокохав про той ледь-ледь розгорнутий великий замір визволення з-під панства чи тільки вчув, помітив його страшну самодержавству тінь?.. Згадав лише Андрузького, який не знає більше, ніж інші братчики... Добре, що на гарячих диспутах про товариство, його мету й можливості він не сказав нічого про те, над чим три роки трудився сам і люди, які збирали силу без балачок, мовчазно, зате напевно знаючи, на що ідуть, заради чого готові вмерти!.. Єдине, за що вхопитись можуть цареві пси, — це Кухаренко, точніше, їхнє листування, в якому, правда, нема нічого «предсудительного». Ну й слово вигадала тупа чиювна братія! Язик зламати можна. За півверсти смердить мундиром і канцелярією... Ач, закрутило в носі їм від поеми «Сон»! Образилися за «царствующий благополучно дом» і за придворну зграю — «щонайдостойніших людей імперії». Яка імперія, такі й достойники, що підсирають її устої!.. Ніяких шансів, каже, на порятунок... Окрім одного — зради!.. Йому тепер не страшно, бо він здійснив найголовнішу частку свого призначення: мов Прометей, дав Україні живий вогонь неспокою, самоповаги, гідності й жаги до волі. Правда, лише жаги. А міг би дати й волю. Ще б рік, два, три!.. Тривалий, глибокий сон знесли його народ, занурив у безнадію... Каже, що трусонули б так ті губернії, що тільки пух!.. Це ж може хтось збудити народ навмисне й кинути катан під ноги... Він розпочав розбурхувати, за кроком крок, поволі, не гарячкуючи, а тут візьмуть і зроблять кровопускання... Господи, якщо ти ще на небесі й якщо тобі не затягло полудою недремні очі, не допусти!.. Що той Сибір, що каторга, якими тут погрожував йому жандарм! Його заслати можна, скарать на горло навіть — то все пусте; поезії його вже вилетіли у білий світ, між люди. Тільки б не вмер народ і воля жила б у нього в серці, хоч ледве тліла б малою іскрою під попелом згорілих душ!..

Схопився і заходив тісною камерою, мов щось його погнало. Думки на мить примовкли, а потім тихо вишикувалися в струнки рядки поезії і полилися, збурюючи тривожно серце:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.

Чи хто згадає, чи забуде
Мене в свігу на чужині —
Однаковієнько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі...

Дістав з кишені згорнутий в маленький зшиток аркуш, шмат олівця і сів мерщій, щоб записати... Темно! Вогню нема. І свічки... Хай буде так! Звикати треба в пам'яті тримати все, що зрине в це врем'я люте його життя...

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись.
Молися, сину: за Україну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...

Ковтнув невольні сльози, що підступили йому до горла, й мовив уже вголос, з болем, неначе був на людях, серед людей:

Та не однаково мені,
Як Україну злі люде
Присяють, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Заплющив очі і сів, знеможений стрімким душевним спалахом, на арештантське ложе. Всміхнувся. Він прикутий, а муза його ширяє вільно!.. Завзяті царські цербери, ну що ви знати можете про серце співця людей!.. Похилу голову меч не січе... А гордїй — меч не страшний!

Сон навалився хмарою. Солодкий сон...

І знову його збудив Сидоренко.

— Ну ви й спите! — всміхнувся. — Одразу видно, що без гріха.

Тарас не став спростовувати його хоча і мудру, та хибну думку. Праведники спокійно можуть спати перед судом царя небесного. Царі ж земні найдужче бояться правди й праведників.

— Вчорашній гість нагнав на мене такого сну, — промовив, устаючи.

— У нас його тут звуть іще спокусником, — сказав солдат неголосно. — Всім стеде вельми м'яко, а спати — як прийдеться... У душу влазить, лащить... Прошу в проходку!

— Сидоров, давай сюди! Ну, Сидоров!..

— Чого це він завжди кричить? — спитав Тарас.

— Хто, унтер? Така у нього служба. По крику й честь. Цей хоч не лізе битися. А був до нього унтер — не дай вам бог!..

— Чому — мені? — стривожився.

— Від нас частенько таких, як ви, передають покутувати до в'язь, які стоять за Каспієм чи на Кавказі...

— Сидоров!

— Прошу в проходку! — виструнчився Сидоренко.

Ця новина лягла на душу каменем. Він знав з дитинства, що лучче вмерти, аніж піти в солдати. До тих, що він уже прожив, додати строк у чверть століття, і виїде... Боже праведний! Усе життя!..

Сяк-так поснідав чаєм та куснем хліба, — решту віддав Сидоренку, ліг на мишасту ковдру й дивився в сіре небо, якого ледь виднілася вузька — над дахом! — смужечка. Ото і все, що має нині з безміру небес і степу, з волі!.. На чому й де спіткнувся? Як дав себе загнати в пастку?.. Мабуть, ті зібрання, де більше дискутували, аніж робили діла, тепер вилазять боком... Це ж так спокусливо остерегти від змовників його величність, престол і всю імперію!.. Щаблі, які долати мав би десятки літ, опустяться тобі до ніг. Будь ласка! Ти знаменитий, чиновний, можний, знаний самим царем!.. Імперії міцні людьми, які живуть чеканням зради ближніх. Тому вони й зникають урешті-решт, руйнуються, бо хробаки-донощики підточують колись тверду основу, знекровлюють найперше мозок нації або держави. Ледь-ледь озвалася суспільна совість Києва, замислилася над тим, як ліпше побудувати життя народу й краю, а підлість вже насторожила вуха, а хробаки імперії заворушились, виповзли на ще здорове тіло — і почалася мерзена їхня трапеза!..

Солдатська зла недоля страшніша, ніж кріпакова. Солдат завжди під наглядом, завжди в гурті нещасних, таких, як він. Той, хто додумався до цього зла пекельного, не був людиною, ба навіть звіром, бо звір не стане мучити так тяжко й довго жертву!.. Може, сказати все, жбурнути їм у піку те, що на думці в нього, і заробити почесну смерть? Забігали б, як пацюки у повінь!.. Їм ці слов'янські братчики тоді здалися б дітьми, а їхні вчинки — грою!.. Спокійно... Може, з ним теж уміло граються... Солдат, здається, ширій. Тут не театр. Актор і то не зможе зіграти так правдиво. Попов он грас добренького, та пальці знати... А як старасться! Згадав, безбровий, Пушкіна! «И за учителей своих за здравный кубок подымает...» Нічого собі навчитель юності! Такий навчить.. Про вовка, бач, помовка, а він і в хату!

Як тут? долинув голос із коридора

— Порядок повний, ваше благородіє!

— Та не кричи так, братику!.. Подумають, що горимо. Або що хтось утік із камери...

— На місці всі, вашбродіє!

— Ну й голосок...

— Стараємося!

Заклацав ключ у дверях.

Тарас підвівся на ліжку і, сидячи, чекав на гостя.

— Ну ти, Шевченко, й завдав роботи нашим перекладачам! — ввійшов поважно слідчий. — Потіють, бідні, трудяться, а прочитаєш, вибач,— беліберда. За що тебе так розхвалила критика?

А землячки на тебе просто моляться! Вбий, не збагну... А може, ти кудесник або чаклун?

— Був би я чаклуном!.. — зітхнув Тарас.

— Майнув би звідси в Київ, на Лису гору?

— Таж не сидів би...

— Чим же тобі погано з нами? — примружив білі вії. — Гуляеш, їсти щодня дають...

— У гостях добре, мовиться, а вдома краще!

— А де ж твоя домівка? В Кирилівці ти вже чужий, відрізана, як кажуть, скибка... у Ренніних... — поглянув гостро, з по-смішкою. — Схопив, здається, облизня... Ну ти й пахаба, братику!

— Княжну Варвару ви б залишили в снокої, — сказав Тарас, підводячись.

— Бо що? — наїжився.

— Орлову може це не сподобатися. Вони, здається, родичі...

Попов принишк, зіщулився.

— Спасибі за попередження, — озвався нарешті тихо. — Я це сприйму як відгук серця вашого на все, що прагну зробити вам...

— Ви й тут пенцирі.

— Ясно, що ви мені не вірите... Хоч прикро, я не ображаюся... На вашім місці, певно, і я не йняв би віри... З якої речі, справді, жандарму-слідчому та вболівати за тих, які надумали підняти руку...

— Нічого ми не надумали, — сказав Тарас.

— Пробачте... Про це мовчати треба. Я розумію.

Тарас згорнувся в камінь. Щось десь пропюхав певне чи так, старі доноси про Ренніна? Варвара йому розказувала про ці чутки, про те, як радо пани-українці з Лівобережжя зустріли князя, коли вертався на Україну...

— Вам не здається, що гра свічок не варта? — спитав тим часом слідчий.

— У карти я не граю.

— Чого ж це ви? Такий азартний...

— Ні на що. Та й не навчився змалку. Це гандж на грані злочину, та що поробиш... Винен!

— Ви жартівник, — всміхнувся слідчий. — Хочете сховати ліс за підліском?

— Не зрозумів... — удав Тарас наївного.

— Старий фортель злочинців — признатися в якійсь дрібниці, аби уникнути кари за більший злочин.

— Більший ще треба мати.

— Бунт, повстання, по-вашому, лише якась невинна забавка?

— Не можу мати думки про те, чого не знаю, чого в житті не бачив. На Україні всюди було спокійно.

— Я не сказав би... Слухайте! — подався до нього слідчий. — Коли повстала Польща, ви, як мені згадалося, були у Вільні?

— У Вільні був Енгельгардт. А я при ньому служкою. Та й ми втекли швиденько до Петербурга.

— А хто це — ми?

— Ми з Енгельгардтом. Правда, він сам поїхав, мене ж послав етапом, мов каторжанина...

— О, виявляється, ви вже знайомі з оцим нелегким способом мандрів в край віддалений! — гукнув Попов. — І, попри це, дерзнули... Тут треба мати мужність і силу волі. Браво!

— Я не дерзав, мені звесіли і повели, — звернув Тарас зі стежки, яку йому прослав Попов.

— Хто? — стрепенувся слідчий.

— Таж Енгельгардт.

— Того не може бути! Щоб Енгельгардт брав участь в кральовій змові?..

— У змові? — посмикував Тарас за нитки цього вертепу.

— Гадаєш, нам не ясно, що ваше всеслов'янське братство лише більш-менш пристойна ширма?..

— До чого тут слов'янське братство?

— Я так і знав! — зрадів Попов. — Гулак та інша братія — самі собою, а ви окремо, глибше?

— Еге. Ми з паном Енгельгардтом...

— Де він живе?

— За рогом, тут, на Моховій, дім Щербакова. Пан Енгельгардт, Павло Васильович.

— Полковник гвардії його величності? Хіба він теж із ваших, із малоросів тобто?

— Пшепрашам, трохи поляк, а трохи німець...

— Чорт знає що! — утерся слідчий хусткою, що вже була геть мокра. — І він у вас був, кажеш, за головного?

— Людина — кремінь. Спробуй десь не послухатися — на стайню зразу ж!

— Тобі, напевно, теж перепало?

— Вишмагали за паршивеньку свічку. Я малював...

— Щось я тебе, Шевченко, не розумію... — сказав Попов, помовчавши. — То брав полковник участь у вашім ділі?

— В якому ділі?

Хтось за дверима пирхнув.

Попов підвівся, мовчки оглянув ще раз бранця, що незворушно стежив за ним прясним поглядом, і видихнув із явним розчаруванням:

— А я прийніс запитання, які збирається тобі поставити наш генерал... Тепер не дам! Побудеш в його руках, одразу порозумнішаєш. Він умовлять не любить... Ти ще згадаєш, братику, моє благé бажання допомогти, та буде пізно!..

Вийшов, щосили грюкнувши зозла дверима. Тонко задеренчало скло у вікні за ґратами, і стало тихо-тихо. Невдовзі клацнув двічі ключ у замку.

Не каюся, що поведив за носа цю білоброву бестію. Бач, уявив, поганець, що має діло з тетерваком, якого легко можна накрити сільцем підступності!.. А що, як хтось повірить цьому «друзяці», й щиро розкриє душу?.. Добре, що він нікого з братчиків не посвятив у той насправжній повстанський план, який у серці виплекав і вже

почав потроху здійснювати на Україні... У ньому теж братерство. Не всеслов'янська – бідацька єдність усіх слов'ян... Щоб роки три-чотири побув іще на волі, здригнувся б трон, завирувала б уся імперія!.. Так по-дурному вскочили. Тепер усі затаяться, позалізають нишком поглибше в нори. А жаль... Була надія!.. Республіки братів народів... Славно!..

— Даремно ви, Тарасе, взяли на кпини слідчого, — ввійшов Сидоренко з обідом із трактиру. — Хто прагне в рай, і чортові повинен свічку ставити... Тепер він буде мститися за те, що ви його пошили в дурні.

— Як бог не видасть, свиня не з'їсть, — махнув Тарас рукою. — Склади мені компанію. Самому сумно їсти.

— Не велено, — зітхнув солдат. — Спасибі... З усього видно, скоро вас поведуть до Дубельта, — сказав тихенько. — Там ви вже не дражніться...

— Дякую. Ти як сюди попав, земляче? Пан здав за щось чи витяг номер?

— Ат, із дурного розуму. Найшло — і вліз у це лайно... Біжу, бо унтер!..

— Сидоров!

— Я тут! Обід приносив.

— Ну, Сидоров, наплачешся на гаунтвахті!

— Велено ж приносити їм обідати...

— Дурак! Базікать з ними не дозволяється! Утямив?

— Слухаюсь, вашблагородіє! — гукнув чимдуж Сидоренко і чітко вийшов у коридор. Ще й підморгнув Тарасові...

За ним конвой прислали на третій день. Кремезних два жандарми ввалилися, немов ведмеді, в двері й одразу вихопили із піхов шаблі.

— Пішов! — звелів один і першим рушив з камери. За ним — Тарас. А другий гримів слідом підковами, як добрий огир.

Був теплий день. Весною пахло навіть у цім дворі, де все нове, весняне пригничувалося ще в брості. Десь, на Фонтанці мабуть, заклично кахкали розбурхані квітневим вітром крижні... Блакить і простір!.. Воля!..

— Пішов! Пішов! — паняє, немов худобину, конвойний вістрям шаблі.

— Послухай, ти, обережніше, — сказав Тарас. — Не знаєш, хто я, що я, а вже поводишся, мов з каторжанином. А може, я ні в чому не завинив?

— Дивак. В Росії всі винуваті в чомусь!

— Окрім царя і нас, жандармів, — з усмішкою додав його напарник. — Давай, давай!

Вони ввійшли у більший корпус, спустилися два марші вниз, а потім стільки ж пройшли одразу вгору і коридором вийшли до розмальованих, парадних мабуть, сходів. Дивно, що він цього нічого не пам'ятає, хоча вже був тут у день приїзду...

Ступав по білих сходах і роздивлявся химерних левів з крилами на золотавих поручнях, пастушок поряд з вівцями на

мармурових стовпчиках. А потім звів на стелю очі й пірнув у вік минулий, де ще могли вживатися і пастораль, і диба, і безпросвітний несмак кріпосника...

Нараз себе й жандармів побачив у величезнім дзеркалі. Зарослий весь, неначе старий варнак із лісу... Пан генерал злякався...

Годинник-ваза, який стояв над дзеркалом, пробив четверту годину дня.

— Давай-давай! — штовхнули в бік. — Роззявився...

— А може, він ніколи себе не бачив у дзеркалі? — хихикнув другий.

— Зараз йому розпишуть пику! Назад ітимає, то не впізнає.

Жандарм постукав у позолочені високі двері, прислухався... і відчинив.

— Дозвольте ввести, ваше превосходительство!

— Введіть, — сказав похмуро Дубельт, спідлоба змірявши заарештованого. — Самі побудьте там, за дверима.

У кабінеті, крім генерала, було ще двоє: Попов і незнайомець, так само в партикулярнім одязі. В каміні горів огонь. На столику стояла пляшка й прозорі зграбні чарочки...

— Що, випить хочеться? — вловив Тарасів погляд пан генерал.

— Ні, — відповів спокійно, як наповчав його земляк Сидоренко.

— Ти, кажуть, дружиш з Бахусом?

— П'ю, як і всі, не більше.

— А вірші пишеш п'яний чи при тверезім розумі?

— Певно сказати не зважуся...

— Пакость таку писати можна лише в гарячці, — бридко скрикнув Дубельт, ткнувши рукою в грубий зошит.

Тарас промовчав.

— Ось вона, мужицька вдячність! — підніс повчально палець пан генерал. — Воля таким шкідлива! Викупили, знайшлись добренькі... Хто із кріпацтва викупив? Який болван?

— Тут, ваше превосходительство... — хотів Попов сказати щось. Та генерал його спинив.

— Ну? — запитав Шевченка, пронизуючи його суворим поглядом.

— Сказати можна, сам імператор... — протяг Тарас, любуючись очима Дубельта, що враз полізли рогом. — Великий Карл намалював портрет Жуковського для імператорської родини, і за ці гроші я викуплений у Енгельгардта.

— Який ще Карл? — отямилось превосходительство.

— Брюллов.

— А-а, це від нього втекла дружина, знаю! Таки болван, — поглянув багатозначно на двох своїх помічників. Ті усміхнулись трепетно. — А чом це ти, художник, не малював, а кинувся писати вірші? Щоб сіять смуту і невдоволення?

— Ні. Я з дитинства любив поезію і малювання. Почав писати ще кріпаком...

— Навіщо, в ім'я чого?

— Вони самі писалися, — знизав Тарас плечима. Їх підхопили, видали й просили ще писати...

— Хто?

— Земляки, українці.

— Продовжуйте, — кивнув Попову Дубельт і пересів у крісло біля каміна.

Попов прокашлявся, заглянув скося в якийсь папір і запитав:

— Є свідчення, що ви були активним членом товариства святих Кирила та Мефодія. Хто заснував це товариство? Хто написав його статут?

— Я тільки тут почув про це, і свідчення, коли вони насправді є, брехливі.

— Святий, святий!.. — озвався Дубельт. — Вперше він, бачте, чує... А хто кричав найдужче на зібраннях і закликав до вишчення усіх панів?!

— Не знаю. Бо я не був присутній.

Попов заждав, чи ще щось скаже Дубельт, і запитав так само різко, як генерал:

— Де ви збиралися дістати зброю, коли і за яких обставин застосувати?

Запала тиша. Чути було лише рипіння пера.

— Я вже сказав, що не причетний до будь-якого товариства. І через те не можу на це питання відповісти, — промовив Тарас спокійно, хоча й стривожився. У товаристві, власне, не ставилося питання збройних виступів... То, може, хтось потрапив до рук жандармів з інших, тих, що слов'янську єдність і спільну волю прагли здобути в битвах, кров'ю?

— Ми володієм свідченням, що саме ви спонукали всіх до активних, рішучих дій і що людей лояльних і щиро відданих престолу та імператорові ви називали не раз падлюками. Це правда?

— Ні.

— Все бреше! — схопився з крісла Дубельт і знову сів. — Ну, ти в мене дограсяся! — додав кризь зуби. Рвучко налив у чарку, випив. Потому плюнув люто в огонь каміна.

— Більшість із ваших віршів — пасквілі на лад, на уряд. Може, ви їх навмисне писали так, такими, щоб розповсюджувати ідеї вашого таємного товариства і готувати збройне повстання? — спитав Попов.

— Писав, та й годі, — мовив на те Тарас. — А про якесь повстання я вперше чую...

— Як ви дійшли до того, що написали бридкі, злочинні вірші супроти священної особи государя імператора та августійшого його семейства, забувши в них своїх високих благодійників?

Тарас замислився, не поспішав дати відповідь. Тут треба, мабуть, сказати правду, оскільки він не скаже більше, як вже сказав у віршах. Правда ця проти них, за нього. Не пасквілі він написав, а те, що чув, що бачив скрізь на власні очі!

— Бувши ще в Петербурзі, я всюди чув невдоволення та гнівний осуд государя та уряду. Повернувшись на Україну, почув

ще більше й гірше між молодими людьми й статечними; я побачив нестерпну бідність і неймовірне, просто-таки жахливе пригнічення селян панами, посесорами та економами-шляхтичами, й все це робилося й робиться іменем государя та уряду. Неправда, зло, неволя, гніт, безправ'я!.. Від цього можна не те що віршем висловити своє обурення, а навіть з глузду з'їхати. Якби ви тільки глянули на це життя, на ці страждання!..

— Досить! — схопився Дубельт на рівні ноги. — Чи ти і нас бажасш понавертати до Товариства святих Кирила й Мефодія? А ще казав, що не ганьбив ніколи уряду та государя. Якщо вже й тут, при нас усіх, не стримався і розпустив дурний язик, то що вже мовити про зібрання у Києві!.. Негайно, все, що знаєш! — затупотів ногами. — Бо я звелю застосувать тортури! Мої хлоп'ята зроблять за півгодини з тебе торбу із переламаними кістками!.. Ну?!

— Крім того, що вже сказав, нічого я не знаю, — мовив Тарас спокійно. І тим ще більше підлив в огонь олії.

— Недолюд, виродок! — пустився зовсім берега пан генерал. — Згную в тюрмі, на каторзі! Геть, геть з моїх очей, бо я приб'ю тебе на місці, зараз же!.. Конвой! Конвой! — заверещав, неначе його хтось пік чи різав. — Забрати його!

Влетіли два молодці з оголеними шаблями, взяли під пахви й вивели.

— Пустіть! Якого біса!.. — повів Тарас плечима уже на сходах любіля дзеркала, й вони прибрали руки. Поправивши мундир, один пішов попереду, а другий, кинувши своє «давай!», ступив назад.

— А ти, брат, штучка!.. — мовив, коли спустились сходами в напівпідвал, і, як здалось Тарасові, захихотів.

У камеру його ввели, як у могилу. Морок тут був густий, застошний. Вікно і навіть ґрати на тлі його зливалися в суцільну темну пляму...

Не чув, коли пішов конвой, коли замкнули двері, — йому щоразу серце проймалось тихим болем, — і як приліг на ліжко. Лежав, дивився в темніть і намагався визначити, чим повернулася до нього доля — спиною чи осяйним своїм лицем. По тому, як було смеркотно в камері, в його душі, напевно, міг зробити сумний для себе висновок... Тоді поглянув на діло так, немовби в ньому йшлося про когось іншого, а не про нього. Переглядав з цікавістю виставу «Допит у генерала» і не знаходив похибок у поведінці й відповідях героя драми. Може, було б прикинутися таким, яким його вважає пан генерал?.. Хто знає, чи допомгло б, а сам би потім бридився не день, не два. Для Дубельта він хлоп і бидло й досі, дарма що вже поет, художник, що вільний двадцять років... Минуло дев'ять років, як він на волі! Сьогодні двадцять перше, а завтра двадцять друге — день визволення, день, найщасливіший в його житті!.. Аж дев'ять років!.. Тільки якихось дев'ять років... А тридцять три прожито!.. Вже тридцять три... З них двадцять чотири роки — в пітьмі неволі! Ні, трохи більше. Від п'ятого числа, коли його взяли жандарми на перевозі через Дніпро, він,

власне, втратив волю. Надовго?.. Може, на все життя!.. Якщо пошлють солдатом десь на Кавказ чи на Урал, за Каспій, назад йому не повернутися... Украли іроди сімнадцять днів! Не повних дев'ять років...

Йому так жаль зробилось отих украдених у нього днів, що слюзи виповнили розплющені широко очі й поволі стали скочуватися по скронях...

Не витирав, не намагався угамувати. Тут їх ніхто не бачитиме, а може, стане легше...

Коли приніс Сидоренко вечірній чай, удав, що спить.

— Ну й чоловік! — не побудившись, зітхнув солдат. — Після такого допиту спить, як дитя...

Це звеселило трохи. Пожалкував за часм навіть. Та не покликав, не попросив принести знову: мабуть, усе вже випято, і землякові було б незручно...

На вулиці або в дворі тим часом спалахнуло світло, й камера ледь проясніла. Грати лягли на двері й стелю побіля них, мов перекрили дужче йому дорогу звідси. Гай-гай! Недарма кажуть, що до в'язниці широкий шлях, а з неї — тільки стежечка... Погрожував йому тортурами... Кортить катюзі вишмагати, як кріпака, не може він змиритися, що хтось позбувся неволі, що став також людиною, та ще й не просто там міщанином, ремісником, а як-не-як художником, ще й вихованцем уславленої на всю Росію Академії!.. О, їм усе дозволено! І вишмагають, і покалічать, і ти ніде, ні в кого не знайдеш правди, захисту, бо там, де йдеться про імператора або імперію, закон втрачає силу і діє тільки примха та дикий страх тирана, що десь глибоко в серці невольно носить сумнів у правоті й законності своєї влади. Сумнів — це звір, який постійно жадає жертви, крові. У грудні двадцять п'ятого він випив повну чашу, цей царський звір, ця сутність царя Миколи Першого. Відтоді страх стоїть за тронем тінню, мов кат з мечем. Котилися ж із плахи імператорські голови!..

Коли б йому заснути й справді. Ранок мудріший вечора. Хоч правду кажучи, навряд чи він щось вигадає, щоб вирватися з цього сілця. Тут звикли не виявляти істину для блага тих, хто мав недолю сюди потрапити, а навпаки, доводити вину будь-що, бо в тому їхня служба, бо цар повинен знати, що Третій відділ пильно стоїть між ним і підданими, що тільки в них, жандармах, його безпека й спокій..

Заплющив очі. Тихо почав наспівувати далеку журну пісню, що хтозна-як потрапила до нього в душу. Певно, її співала мати біля коліски Йосипа... А мо', сестра... Попри неволю й злидні, в селі у них співали й знали пісень без ліку... Навіть серед двірні у Вільні жили ті милі співи. І в Петербурзі. Тільки зберуться двос-трос кирилівчан і впевняться, що пан не вдома, зразу ж озветься з серця пісня. То був немовби голос землі, з якої вирвали їх повелінням пана й упхнули в цю собачу будку біля палат, де мешкає вельможний їхній власник... Що сталося б з убогим тим козачком Тарасом, якби не пісня рідна, не земляки!..

Пробило десь дванадцятую, а сон не йшов. Натомість пливли думки, летіли, неначе дикі гуси в осінньому сумному небі... Боже, це ж він уже, напевно, не проведе їх поглядом на вольній волі, вільний, як і вони!..

І знову сльози тисли йому судомно горло. Проте здолав їх, змусив йому скоритись. Мовчки співав собі ту пісню, що присипляла братика, а сон не йшов, бродив усе десь манівцями міста... Як він бродив у першу свою весну в Санкт-Петербурзі... Скільки сплигло води за ці роки, як все довкіл змінилося!.. Й найбільше він...

Не спалося, а піч — як сива туга... Немов туман, що з моря вповзає в місто веснами...

...Уперше вийшов з двору аж навесні, коли водою взявся і задзвенів струмками столичний сніг. Стояв туман, в якому ледве гадувалося низьке квітневе сонце. Баскі змокрілі коні вихоплювалися за кілька кроків, хлюпали на нього талим снігом і пропадали знову. Сани навпереміш з каретами... Тулився до вогких стін, покритих слизькою пліснявою, — гав не лови, бо це тобі не Вільно, а Петербург! — і прагнув щось розгледіти, побачити незнане місто не тільки першим планом, а й з перспективою, як на картині. Старий Рустем навчив його цій мудрості. Щоправда, він показував на полотні, накреслюючи умілим, звичним рухом деталі плану і перспективи... Туман також був сірий, як полотно...

— Побережись! — гукнув з туману кучер. Протупотіли мимо швидкі копита, зблиснула карета золотом, і щезло все... Натомість вималювався ажурний міст, підвішений на ланцюгах над річкою або каналом. Складалось дивне враження: міст вів кудись у невість, спирався тільки ближнім своїм кінцем на берег... Карети, люди канули десь там, зникали... Звідти, із небуття, з'являлись інші, мчали, летіли, йшли...

— Побережись!..

Став збоку, сперся на паранет і глянув, притримавши рукою шапку, вниз. Вода була важка, холодно-сіра, крига — з побляклим снігом, чорна...

Промчали кілька синьомундирих вершників, і міст зітхнув натужно, застугонів. Напевне, йому також нелегко щодня витримувати такий тягар...

За річкою з туману вималювався високий шпиль, якісь крилаті постаті людей чи птахів... Сонце ледь-ледь підсвічувало, й вони пливли, здавалося, довкіл шпиля у небі, немов живі...

Із острахом стушив на міст; той ледь тремтів, погойдувався від двох карет, що мчали одна за одною. Йому казав хтось із дворових, що цим мостом і вулицями, які з ним, дійти невдовзі можна до набережної ріки Неви й палацу, в якому ніби живе сам цар. У Вільні, коли народ піднявся на боротьбу, він чув не раз і навіть читав на аркушиках, які вночі розклеювали на стінах, що імператор — тиран, пригноблювач, кат і душитель волі. А тут на нього моляться, збігаються з усіх-усюд, коли почують, що проїздить... Він, правда, сам не бачив, а тільки чув від інших, від тих, що вже

виходили із двору в місто... Вийшли б стрічать царя в Кирилівці? Напевно, так. Виходять же до перелазів, стоять і довго дивляться, коли в село в'їжджає барвистий полк гусарів... Ба, навіть зирили, мов на якесь диво, на гурт свиней, яких чомусь переганяли з Моринців аж у Вільшану!.. А тут — сам цар!..

Коли зійшов на тверду землю, відчув себе певніше. Обабіч, — ще в тумані, який поволі рідшав, — підходили аж до дороги ряди дерев, і зринула в душі тривога, що він прямує не в той, що треба, бік і вже виходить з міста... Тоді чому ж околиця така багатолюдна? Що тут робити панству?.. У Вільні йому доводилося бувати на вуличках, де тулиться нужденний люд; карети там не стрінеш. А тут — одна за одною!..

Зітхнув полегшено, коли побачив знову широку, справжню вулицю, де кожен дім немов змагався з іншими в красі, багатстві, пишності. За всі сімнадцять років свого життя він ще не бачив купи такої сили розкоші, таких палаців, вишукваних один побіля одного, й такої кількості карет, панів. Здавалося, що тут весь час триває всепанський бал...

Спинився, щоб перевести подих. Відчув приємне тепло в ногах і глянув лагідно на ще нові шкапові чоботи. Коли вели їх з Вільна, розлізлися його старі, намучився, заледве ніг не відморозив, зате тепер блаженствує. Як не крутилися і пан, і Прехтель, його дворецький, а мусили нові купити: соромно, щоб козачок був схожий на жebraка. Добрячі чоботи! Вважай, це перші в його житті, які йому дісталися не після когось. Завжди чиясь доношував. Бо сирота!..

Чомусь спливла на пам'ять дорога в Київ, власне, аж у далеке Вільно, з валкою для молодого пана, що там служив. Як ночували вперше побіля Лисянки, до них прибився сліпий кобзар, що був не раз у Кирилівці й Тараса міг впізнати по голосу. Дізнавшись, куди й для чого його везуть, старий мовчав довгенько, а потім мовив журно:

— Не маю що подарувати тобі на згадку, то подарую думу про сокола і соколя.

Торкнувся струн, уп'явся незрячим поглядом у вечорову далеч і заспівав:

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли-упали у лісі на преудобному дереві, на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатнес,
Знесли яйце жемчужнес
Да і сплодили собі дитя —
Бездольнес, безроднес соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистес поле
Живності доставати;
Ой да живності не достав,
А соколя своє, бездольне, безродне дитя, утервав...

— Ти що, заснув? — заторсав його двірник, тримаючи в руці лопату, немов рушницю.

— Ні, дядечку... Згадав село...

- Ти звідки?
- Аж з України, з Київщини.
- А я, браток, орловський...
- Далеко тут до Неви?
- Йди прямо. А там візьмеш праворуч, де буде міст.
- Спасибі.
- Ходи здоров! Чий будеш?
- Я Енгельгардтів.
- А-а, чув. Недавно в'їхали в дім Щербакова...

Брів по розкислій вулиці й намарно силувався згадати далі думу про сокола і сокола. Пригадував, що сокола забрали якісь стрільці, що завдали в неволю аж у далекий Царгород і що туди достався сокіл і визволив своє дитя...

Коли зійшов на зграбний міст і глянув вниз на лід, почув зненацька голос того, хто дав йому в дорогу цю журну думу-пісню:

А сокіл налітав, та на крила взяв.
 Та на високу-високу гору підношав:
 «Ей, соколя мос, бездольне, безродне!
 Лучче ми будем по полю літати
 Та собі живності доставати,
 Аніж у тяжкій неволі
 У панів проживати.
 Ей, то ж то у панів ссть що пить і їсти,
 Та тільки не волен світ по світу походити...»

Нева йому відкрилася спочатку дальнім берегом, фортецею на тому боці й шпилем, який впивався в небо посеред неї. Туман порідшав чи тут його прогнав солоний вітер, що дув од моря видолонком, покритим льодом, зламаним, напевно, тим же низовиком. Вода була висока і неспокоїна, ніби відчула силу скинути важку, набридлу кригу; то тут, то там чорніли страшні вимоїни чи ополонки й чомусь якраз на втоптаных людсьми стежках. Здавалося, що люди йшли по кризі, тоді пірнали й знову, щасливо й легко виринувши, продовжували свою дорогу льодом...

Оглянувся і вгледів ряд палаців, які тяглися шнуром уздовж Неви. І цього туманного квітневого дня вони були веселі, світлі й ніби аж безтурботні... Набережною повз них летіли вершники, карети, сани... Люди сиділи в них гладкі, поважні, випечені, а діти — схожі на херувимів... Були й прості, що їхали в звичайних санях або брели, як він, дивуючись всьому довкола...

З того потоку вихопив двох паничів, що йшли поволі вздовж парапету набережної і розмовляли про те, якими фарбами слід малювати річку, закуту в лід, щоб передати фактуру й тон...

— Пробачте, — ступив до них. — Чи не могли б ви мені сказати, де Академія?

— Ой! — звів крилаті брови один із них. — Тебе Михайлом кличуть?

— Ні, я Тарас.

— А я уже подумав, що Ломоносов ще раз прийшов творить науку в Санкт-Петербург!..

— Їх тут аж дві, — сказав серйозно другий. — Яка тебе цікавить?

— Ну-у, та, де вчать художників...

— Ого! — сказав насмішкуватий. — То, може, це Брюллов приїхав з Рима?

Його товариш глянув на нього гостро і показав рукою кудись за річку:

— Бачиш, там, унизу, будинок з портиком?.. Ні, краще ти йди набережною, аж поки вгледити пам'ятник — із міді вершник, — мипеш його й навпроти, через Неву, побачиш дім...

— Мокрицький, ти послав би ліпше його в Сенат...

— Побережи, Елькане, свою дотепність для когось іншого, — відізвав той.

— Спасибі. Я вже знайду! — побіг Тарас по набережній.

Минав палаци, ніби прості селянські хати, й весь час позиркував на другий берег річки, бо він таки розгледів великий дім з низьким округлим дахом і скромним білим портиком. А ще шукав очима хоча б якого-небудь туди моста... О, знову шпиль!.. Дивись, човни будують чи кораблі!.. Це, певно, Адміралтейство. Він чув уже про нього... Два місяці живе в столиці, а вперше зміг побачити її дива...

Тріщала глухо, кришачись, на річці крига. Проте чомусь не пахло весняним соком, котиками, як то було у Вільні або в Кирилівці... Він так любив цю пору, цей благодатний, щасливий час пробудження всього навколо. Скресання річки, теплий вільготний вітер завжди в душі народжували якісь нові надії... Торік весна йому послала Ядзю, блакитнооку, веселу дівчину, що закохалася у нього враз, з одного, власне, погляду. Він теж спочатку кинувся у той щемливий, солодкий вир, а потім згадав село, Оксану... Очі її побачив поряд з лицем Ядвіги... А ще згадав при тому, що він кріпак, невольник!..

Як затулило Адміралтейство йому Неву, зробилось страшно: раптом та Академія на тому боці щезне, «яко щезає дим». Чомусь цей дивний вислів прилип до нього ще з тих часів, як жив з дяком Богорським, у школярах...

Зрадів, коли побачив вершника, за ним Неву й ще далі — той будинок, який його цікавив. Стояв він зовсім близько біля Неви, й вона була тут вужча, ніж там, де він її побачив. Проте моста піде не видно, мовби до того берега тим, що жили на цьому, немає діла... Як же туди дістатися? Як подолати відстань, що нині вже була мізерна у порівнянні з тими світами-землями, які пройшов до неї на безнадійних своїх шляхах?..

Спустився вниз, де з кам'яної сходинки якийсь бідаха підсакою, позв'язуваною в кількох місцях, намарне прагнув спіймать рибину в чорній, немов смола, вузькій воді. Ступив на лід, де чітко виднілась стежка через Неву, попробував — нівроку ще, міцненький. Лякали чорні ями удалини, та їх не так багато. Порою

лід здригався, мов від удару, річкою котився гул, та Академія була все ближче, ближче... Бачив широкі двері, портик і три ряди великих, світлих вікон. За ними ніби вгадувалися якісь рухливі постаті...

— Куди тебе чорти несуть! — схопили його за плечі червоні, мокрі руки. — Нева вже скресла, булькнеш в якусь промоїну, і тільки!..

— Я на той бік, до Академії!.. — сказав Тарас, і сам тепер злякавшись.

— Приспічило? Нема терпцю пождати, як лід зійде в затоку і наведуть міст на човнах?

— Я так хотів поглянути!..

— Туди нема тепер дороги, хлопче. З Невою кепські жарти. Так що паняй назад і жди моста, соколику...

Йшли далі мовчки, ніби сказали все, що треба було обом сказати. Вже біля берега той чоловік підняв свою підсаку і прикипів очима до ополонки.

З набережної Тарас поглянув знову на Академію, на широку ченну й немов лускату річку, яка здригалась, пружилася, неначе люта, страшна потвора... Так довго йшов!.. Так довго...

...Мистецтво прийшло саме на Мохову, в дім Щербакова. Тарас його побачив уже тоді, коли наводився останній блиск — робилися поправки там, де вказував пан Енгельгардт. Художник — високий, гарний, впевнений — торкався велично пензлем десь полотна чи дерева, й вони тепліли, наче аж оживали. Пан, що приїхав з дачі й приймав роботу, тужився, аби знайти побільше вад у розписах, і майстер ждав терпляче тих вказівок, проте робив поправки так, як вважав за краще сам, і це найбільш сподобалося Тарасові.

— Та-ак, кабінет... — промовив із присвистом пан Енгельгардт, заходячи поперед майстра в святая святих. — Все витримано в одному стилі?

— Не сумнівайтесь, витримано. Як малював, сам відчував себе японцем і навіть чай пив, сидячи на килимку, із порцелянових японських чашечок.

— Так, так... — сміхнувся пан. — Так, кажеш, японський чай, з японських чашечок... А подавав хто?

— Учень, — низав плечима майстер.

— А я подумав — гейша... — примружив ласо очі.

— Ну, це вже ви запрошуватимете до себе гейш.

— Тихіше!.. Там дружина, — кивнув на двері.

— Вибачте.

— І статуетки справжні?

— Аякже, всі до одної.

— Дивись мені, Василю, щоб без обману! Знаєш, які у мене бувають люди!..

— Знаю, Павле Васильовичу, — чомусь прив'яв художник.

— Я довіряв тобі в усьому. Ми ж як-не-як сусіди...

Художник щось непевне гмикнув.

— Мій брат Андрій і пані твоя Анна Григорівна...

— Прошу вас, Павле Васильовичу,— приклав до серця руку майстер,— дивіться далі. В мене сьогодні можуть перехопити значний контракт.

— Не любиш, як нагадують тобі минуле...— промовив з посмішкою пан Енгельгардт.— Приємного, звичайно, мало... І все ж даремно ти так, голубчику! За добрим паном людям живеться значно краще, як на голодній волі...

— Приїхали?— шепнув Іван Ничипоренко, легенько стисши лікоть свого дружка Тараса.

— Як бачиш... Хто це?

— Маляр, або художник, Василь Ширяєв.

— Важний...

— Гаразд!— сказав нарешті жадане слово пан Енгельгардт.— Зажди, ласкав будь, Прехтеля й скажи, щоб він розрахувався.

— А може б, ви...

— Не бійся, він не викручуватиметься,— всміхнувся пан.— Хіба що буде прагнути щось увірвати й собі на куш.

— І де ви його взяли такого!

— А що?.. Шляхтич вродзаний. З дрібних, збіднілих, правда...

— Не позаздриш тим кріпакам, над ким він має владу.

— До речі, ось один із них,— кивнув Павло Васильович у бік Тараса.— Малює теж.

— А ходить у козачках?

— Набрид мені проханнями віддати його в науку.

Тарас спіймав цікавий погляд майстра й перетворився увесь на слух. «Візьміть, візьміть!» — благав-молився подумки.

— Він справді здібний?

— Вчився у Вільні трохи...

— Гм, гм...— вагався майстер, кусаючи нервово нижню губу.

— Ось він зробив,— подав Іван малюнок, який устиг принести.

Ширяєв довго мовчки його вивчав, тоді всміхнувся хитро.

— Знайшли дурного... Думаєте, що як нема диплома від Академії, то я повірю, ніби це малював лакей ваш!..

Пан Енгельгардт засяв від задоволення.

— Не тільки мій козачок, голубчику, а й учень славного на всю Литву Рустема...

— Професора університету?

— А то ж якого!.. Може, візьмеш його в свою артіль?

Ширяєв зміряв поглядом припишклого й уже напівживого від нетерпіння хлопця і запитав:

— Підеш до мене учнем?

Тарас не зміг сказати й слова. Лише стояв і слухав, як сльози скочуються йому по щоках.

— Піде, піде! — втрутився мерщій Іван.

— Контракт складемо з Прехтелем. Завтра я підишу,— сказав уже похмуро пан Енгельгардт Ширяєву.

...Він біг, летів у ту гірку свою науку, як пташка, випущена на волю з клітки. Знав, розумів, що це лише удвічі більша клітка, що він, крім пана, матиме ще й майстра-вчителя, та все ж радів —

бо вчитиметься. І малюватиме! Не крадькома, не криючись зі шматком паперу та олівцем, а вільно, без будь-якого страху за ці свої художества попасти знов на стайню для езекуції. Ба навіть муситиме робити це найліпше на світі діло, бо на чотири роки він — учень майстра, знаного, напевно, всій столиці! Тепер він теж художник. Сам зароблятиме собі на хліб, ще й панові на рукавички чи ще на щось, про що всі знають, окрім самої панії... Та біс із ним! Віднині він не сидітиме, мов той божок японський, під кабінетом і не вслухатиметься у сонну тишу: раптом гукнуть подати люльку чи ще якусь дурничку, що взяти можна, навіть не встаючи з дивана... Тільки було б чому навчатися, а він уже не пошкодує сили, перейме все до крихти!..

Ішов весняним містом, немов селом. За рік так вивчив Санкт-Петербург, що чувся тепер у ньому, ніби тут народивсь і виріс. Жаль, що в містах не личить їти й співати. А то б гукнув на весь проспект Літейний свою велику радість! Чомусь прийшла на пам'ять і поривалася на петербурзьку вулицю колись почута в Києві весела пісня про чумака. Не мав де дітись з нею і заспівав. Хай подумки, хай сам для себе, але так дзвінко і так завзято, аж перехожі на нього зиркали.

Що в Києві на риночку
Та п'є чумака горілочку.
Против воли, против вози,
Против ярма, ще й завози —
Все чумацькеє добро!..

А ось і храм Володимира... Той перший дім на Загородньому проспекті — Управа ремісників. А трохи далі, за три будинки, живе Василь Григорович Ширяєв... Віднині там, панове, житиме й Тарас Григорович Шевченко! Він стане кращим учнем, підмайстром, майстром!.. Тільки було б чому навчатися... Квартирні стіни — це ще не полотно... Рустем навчив його не тільки класти мазки й штрихи, а й розуміти глибинну суть мистецтва як мови образів, як вираження людського духу... Ага, ось дім Крестовського, тут десь живе Ширяєв. Звичайно, він у бельетажі, де вікна всі високі й світлі, більші ледве не вдвоє од тих, які на поверхах. Художникам потрібне світло. Як фарби й пензлі... Це теж Рустемове. Від нього він перейняв науку світлотіні...

— Чого роззявив рота? — спитав двірник, наблизившись. — Чи приміряєшся, кудюю легше влізти?

— Ні, не вгадали, дядьку, — сказав Тарас усміхнено. — Для чого влазити тому, хто може ввійти спокійно в двері? Художник Василь Григорович Ширяєв живе в якій квартирі?

— Маляр Василь Ширяєв? — перепитав чомусь двірник. — Ти ж ким йому доводишся? — прискалив ліве око, мов прицілюючись.

— Я буду учнем. Вчитимусь теж на художника.

— А-а... — повернувся до нього спиною двірник.

— То де живе Ширяєв?

Он там,— вказав мітлою на другий поверх.— Ото його балкон і вікна...

— Дякую.

З трудом знайшов потрібні двері й, передихнувши, постукав так несміливо, як, певно, стукають новоприбулі душі в міцні ворота раю. Ніхто йому не відчинив, і він постукав дужче. Прислухався... У глибині квартири почулись кроки, кашель. Нарешті двері рипнули і попливли у коридор.

— Заходьте, в нас не замкнено,— долинув із напівморочу хлопчачий голос.

— Здрастуйте,— ступив Тарас через поріг.

— Новий, напевно, учень? — спитав той самий голос.

— Еге.

— Федот Ткаченко.

— Ні, я Тарас Шевченко.

— То я — Федот Ткаченко! — гукнув хлопчина весело й закашлявся.— Прихвóрів я...— сказав невдовзі сумно.— Тому й наставили мене лакеєм.

— А так ти хто?

— Теж учень.

Це не сподобалося Тарасові. Йдучи сюди, був певен, що з тим марудним ділом для нього все покінчено...

Тим часом вони ввійшли до передпокою, де стало добре видно, й Тарас розгледів хлопця. Худий, високий, ніби аж перегнутий біля плечей, він схожий був на молодого бусла. Подібність цю підсилював і довгий ніс з горбинкою. І тільки очі були такі глибокі й такі якісь дорослі, що важко було у них дивитися.

— Оце і всі твої пожитки? — спитав Федот, теж роздивляючись нового учня.— Скупенький, братику, у тебе пан.

— Для себе він не скупий.

Федот зітхнув, немов старий.

— Де житиму? — оглянувся Тарас довкола.

— Покої учнів вище, аж на горищі, — не без лукавства сказав Федот.— Ти звик до панських, мабуть?

— Горіли б вони вогнем!..

— Можеш пройтись поглянути, яка колись у тебе буде хата,— сказав Федот.— Як станеш майстром, викупишся, тоді й собі наймеш таку.

— А й справді,— пристав Тарас на пропозицію.— Веди, показуй!

Хлопець сховав за кашель посмішку і відчинив найближчі двері.

— Це кабінет. Василь Григорович тут спочивають, творять і поучають учнів, як треба слухатися своїх майстрів-учителів...

Тарас не міг очей одвести від шафи, геть заставленої книгами. Картини й ті не схвилювали так, як оця книжкова розкіш.

— Ти що? — спитав Федот стурбовано.

— І все те він читає?

— Як має час. Або коли не має чого робити.

— Він справді був кріпаком?

Федот кивнув. Замислився.

Стояли вдвох і думали, яке то щастя випало на долю майстра їхнього, і душі їм поймала тяжка жура. Неволя всім нелегка, а для талантів вона удвічі важча.

— Ти звідки родом? — тихо спитав Тарас.

— Із Груні, що на Полтавщині.

— А я з Кирилівки, це поблизу Звенигородки.

— Далеко ж ми зустрілися!..

Не відповів. Згадалась знову дума про соколя, і стало жаль до болю, що пам'ятає з неї лише уривки...

— Тепер підемо, глянеш, яка у нас вітальня, — долинув, мов із-за стіни, Федотів голос.

— Досить... Ходімо ліпше в своє гніздо під дахом, — сказав Тарас.

...Увечері за ним прибіг, засапавшись, Федот Ткаченко.

— Слухай!.. У кабінеті в пана... Тьху!.. В майстра, в майстра...

Читають вірші вголос...

Тарас схопився з ліжка.

— Чиї?

— Здається, Пушкіна. Читає Іван Кіндратович, земляк і друг Ширяєва.

Коли вони спустилися, Тарас хотів шмигнути до кабінету, — двері були відчинені, — але Федот його притримав у передпокої.

— Туди не можна. Хазяїн буде гніватися.

У кабінеті сиділо троє чоловіків і господиня, виряджена, як справжня пані. Власне, і всі вони по одягу були пани. Василь Григорович мав навіть вигляд аристократа. Може, у порівнянні з іншими, що виглядали простакуватими, ба просто сірими, і в модних фраках.

— Ні, він чудесний, дивний! — манірно мовила, подаючи до чаю печиво, пані Ширяєва. — Й такий незвичний — чорний і кучерявий...

Білявий гість — мов вигорілий на сонці — тихенько пирснув і заходився мішати чай у чашечці. Його рука була важка незграбна.

Василь Григорович спідлоба глянув на благовірну, що сіла поруч нього і поправляла сукню.

— Ви пам'ятаєте, три роки тому в «Северной пчеле» був надрукований маленький віршик Пушкіна «Портрет»? — спитав лукаво третій з чоловіків, одягнений з претензією, але й недбало трохи, як одягаються художники-академісти. — Так, кажуть, він присвячений мадам Закревській...

— Закревській Груні? — перепитав Ширяєв. — Що міністерша?

— Це ще не все, — всміхнувся, — певно, Іван Кіндратович! — «Наперсник» теж про неї...

Твоих признаний, жалоб нежных
Ловлю я жадно каждый крик...

— Це чортзна-що,— скривився кремезний гість.— Ну переспав, ну спокусився дамочкою... Навіщо ж про це писати й друкувати!

— Е, не кажіть! — пішла на захист автора мадам Ширяєва.— Розумні люди кажуть, що вся поезія від цього йде...

— Подай-но краще рому,— сказав Василь Григорович.— Конякують...

— Був мужиком і ним лишився! — кинула йому сердито жінка. Проте пішла й принесла пляшку.

— «Гаврилади» теж, кажуть, Пушкін написав...— бридливо мовив гість-пуританин.

— Ми з Василем Григоровичем...— хотіла щось повідати папі Ширяєва, та чоловік її спинив, звернувшись до земляка: — Іване, ти прочитай би краще нам із «Полтави»! Те, пам'ятаєш, місце, де гетьман ходить садом...

Іван Кіндратович підвівся, взяв із шафи тоненьку книжку, послинив палець, перегорнув.

— Я теж люблю, в захопленні від цих рядків,— сказав, сяйнувши зором.— Яка краса, гармонія!

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Но мрачны странные мечты
В душе Мазепы: звезды ночи,
Как обвинительные очи,
За ним насмешливо глядят.
И тополи, стеснившись в ряд,
Качая тихо головою,
Как судьи, шепчут меж собою.
И летней, теплой ночи тьма
Душна, как черная тюрьма...

Тарас заплющив очі, вслухаючись у дивну музику рядків поеми про батьківщину, й поволі голос перетворився у жеботіння в яру струмка, що витікає із джерела... Над ним постали верби — русалками, що чешуть коси, вдивляючись у дзеркало нічного ставу... Вздовж берега пішли рядком тополі — мов парубки на інший куток села... А в небі сяяв круглим млиновим колом місяць і мерехтіли зорі — як спілі вишні... Тихо зітхав віл, натомлений за день в ярмі... Десь цівкає спросоння пташка... Садком проходить вітер — падає в траву достигле яблуко... По стежці ледве чутно скрадається кудись їжак... Далеко, десь у степу, ірже закликає й сумно козацький кінь — не вірить, що спить його господар холодним сном... Дзвінкий дівочий голос з якимось світлим сумом виводить нитку пісні:

Ой на горі огонь горить,
А в долині козак лежить...

— Пушкін, панове, геній! — ввірвався в те видіння Іван Кіндратович.

— Геній і патріот,— сказав невдовзі твердо кремезний гість.— Коли французькі балакуни хотіли підтримати бунт поляків, він дав їм гарну відсіч...

Тарас згадав, як вирувало Вільно, як люди прагли визволення і вірили, що час настав, що осінь та для Польщі стане весною волі... Ядзя йому розказувала...

— Це теж, між іншим, Пушкін,— сказав Іван Кіндратович, підніс натхненно голову і ніби викарбував на повній тиші кабінету:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Несчастью верная сестра,
Надежда в мрачном подземелье
Разбудит бодрость и веселье,
Придет желанная пора:

Любовь и дружба до вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут — и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

— То й що? — стелув плечима кремезний гість.

— Виходить, різні Пушкіни...

— Пушкін один і той же, теми й проблеми різні.— Та — во ганьбу державі, а ця — во славу...

— Дзусь звідси! — гаркнув Василь Григорович, помітивши у дверях учнів.— Понаставляли вуха...

...Тиждень удвох з Федотом терли та м'яля фарби. Врешті гукнули їх до майстра й дали роботу іншу: пофарбувати паркан особняка на Мойці.

— Поглянув би старий Рустем!..— зітхнув Тарас, коли вони взялись до діла.

— Хто це?

— Професор Віленського університету, який мені давав уроки.

— Ого! І довго ти у нього вчився?

— Мало... Як збунтувалось Вільно, мій пан покинув службу при губернаторові й утік сюди.

— Там страшно було?

— Нітрохи. Навіть весело!.. Так ніби лід тріщить на річці, колеться й рушає, зносячи усяке сміття...

— Розбили їх?

— Розбили...

Довгенько квеццали щітками мовчки. Потім Федот оглянувся, чи хтось не ходить близько, й промовив пошепки:

— Той вірш, який читав недавно Іван Кіндратович,— про декабристів, що піднялися проти царя Миколи тут, на Сенатській площі...

— Давно?

— Сім років тому. П'ятьох із них повісили, а інших — всіх у Сибір, на каторгу... Тс-с! Хтось іде...

Фарбуючи чавунне пруття огорожі, Тарас ніяк не міг збагнути причину, яка спонукує царів, панів боротися з людьми, що прагнуть кращого, й не так для себе, як для свого народу...

— Може, хоч на стовпах намалювати якісь пейзажі або портрети...— мовив Федот, шуруючи угору-вниз, угору-вниз великою, важкою щіткою. — Я другий рік навчаюсь цій мудрагелії і не просунався далі ні на йоту... Бісів «парканний» клас!

— Вже другий рік? — перепитав, здивований і водночас уражений. — Таж майстер наш, як мовиться, також «із гряді...»

— Схоже, що він поміщається за все погане, чого зазнав, як був таким, як нині ми з тобою,— глибокомудро сказав Федот.

— Це ж підло!

— А я хіба кажу, що ні? — всміхнувся журно хлопець. Приплющив ліве око, змахнув-торкнувся пензлем до сірої площини каменю — і вже на ній, схиливши лукаво голову, з'явився песик. Поряд, мов виріс, пан...

Тарас ступив до нефарбованого стовпа й так само вправно намалював козу та дівчинку.

Федот оббіг його і спритно накреслив голову коня в гнuzдечці...

— Попсудете паркан, то матимете,— промовив пан, що зупинився біля Тарасової «картини». — Це чортзна-що!..

Злякавшись, хлопці кинулися мерщій замазувати свої творіння.

Пан зачекав, так ніби жив у цьому домі, й пішов, насвистуючи якусь легку мелодійку.

Надвечір, як закінчилась фарба, Тарас віддав Федотові своє відро і щітку, а сам побрів по місту.

— Ти ж не загулюйся! — гукнув йому товариш. — Бува, що майстер перевіряє!

— Прийду, коли стемніє!

— Так нині ж білі ночі!..

Тарас розвів руками: мовляв, у тім немає його вини, що в Петербурзі все день та день.

Як завжди, вийшов найперш на набережну Неві. Цей вільний простір серед тісного міста його приваблював, бо чимось подібний був до степу. Можливо, обширом і свіжим вітром, що гнав рікою хвилі... Вітер гойдає тирсу, котить по ній вали за обрій... А може, тим, що тут так само легко дихалося, як і в степу...

В чистім полі тирса шумить,
Катран зеленіс,
В чистім полі своя воля,
Що й серце німіс..

Під теплим синім небом аж на верху могили сидить кобзар...
Весь білий... І тільки кобза чорна, немов труна...

Прогнав далеке марево, оглянув річку, виповнену вітрильниками, що причаїлися на якорях і тихо ждали ночі, коли розводять наплавний міст й дають їм вільно вийти в широке море... Море... Ось що йому найбільш нагадує безкрай степ!.. І щогли — немов тополі...

Пішов неквапно набережною. Праворуч хлюпала в камінний берег стара Нева. Ліворуч — біло-синьо пишалися стрімкі палаци. Між ними й ним текли потоки екіпажів, карет, барвистих вершників та пішоходів, і той живий, розкішний плин обхедив його, мов явора, що хтозна-як посіявся і виріс тут... Ні, він собі здавався не явором, а молоденьким дубом, що вкоренився... Діє там! Дубком, якого вирвали з його землі й гвалтовно пересадили на це каміння!..

Я ж думала, що дуб зелененький,
А то стояв козак молоденький...

Де взявся тут Оксанин голос? У шарварок міської вулиці долинув вія з Кирилівки чи, може, з серця?

— Ти вмєш плести вінки?

— Я так давно не плів їх...

— Бідненький мій...

— Не треба мене жаліти, бо плакатиму...

— Ти вже великий, плакати тобі не личить.

— Плачу за Україною... І за кущем калини, що на вгороді...

— Посторонись!!

Війнуло вітром, тупотом. Замало не зачепивши, промчав розкішний виїзд. За ним, немов за вихром, лишилась смуга пустки, яка поволі зменшувалася, точніше сказати, залюднювалася.

Сенатська площа стріла його вечірнім сутінком. Призахідне червонувате сонце ледь діставало вершника, й над ним світився мідний, багровий відблиск — ніби сочилась кров... Чого вони, ті декабристи, повстали тут?.. За що вони повстали? І хто вони?..

Пройшов доквіл, оглянув коня та вершника і прочитав слова, наковані на постаменті: «Петру Первому Екатерина Вторая Лета 1782»... Це той Петро, що вимостив кістями людськими ці болота, а Катерина — імператриця, що завдала в кріпаччину всю Україну... Коли б не це, він був би вільний!.. Козак Тарас Шевченко!..

Пішов на міст через Неву. Човни ледь-ледь погойдувало, і міст зітхав, порипував, мов був живий. По ньому теж лилися навстріч потоки карет, людей. Вода внизу була густа, аж чорна...

Оглянувся і вгледів вершника, що мчав за ним, піднісши праву руку, так мов велів йому вернутись чи зупинитися!.. По скелі лунко гупали важкі копита...

Здолавши страх, що підмивав його побігти хитким мостом, Тарас постояв трохи, вслухаючись у дзюркотіння води меж човнами, й поволі рушив далі. Не озирався, правда. Натомість пильним поглядом вивчав ряди вітрильників, які чекали ночі. Вишукував між них подібні до запорозьких чайок, чи байдаків, що

борознили бурхливе Чорне море. Дивно, їх у житті не бачив, тих байдаків, а от шукав між цих заморських суден і не знаходив...

Ой на Чорному морі,
На білому камені.
Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець,
Низенько голову склонив
Та жалібно квилить-проквиляс...

Як тільки вийшов на твердь Васильєвського острова, узяв ліворуч, до Академії. Підходив тихо, сторожко, благоговійно якомсь, немов цей храм мистецтва міг побачити його й прогнати. Дивився трепетно на скромний портик, на де-не-де освітлені великі вікна... Не смів зайти до храму. Вдивлявся тільки пильно в тих, хто виходив звідти... Вони собі сміялися і розмовляли, жестикулюючи, прощались, тисли руки, а потім ще й гукали один до одного про казна-що!..

Пройшов ще далі, вибрав більш-менш безлюдне місце й присів на сірій камінь, що мав лягти в нову гранітну пристань. Поки там майстер кинеться його розшукувати, він зможе тут пораювати на волі, відчути себе творцем, художником...

Заходила червнева біла ніч. Сонце уже лягло, занурилося в холодні хвилі моря, а навкруги було так само видно, як і при ньому. Правда, не стало тіней і перспектива зменшилася наполовину. Нишки межі колон, немов когось злякалися, дві білі статуї, що прикрашають портик... Одне за одним гасли близькі й такі далекі академічні високі вікна... Холод скрадавсь од моря на бережною... Густий північний холод...

Відчув, що змерз, що тягне з вікна за ґратами нічна квітнева вільгість. Намацав на бильці ліжка ковдру й укрився нею. Може, отак, укрившись, засне скоріше... Котра ж тепер година?.. Ат, все одно! Його години лічить жандармський корпус, породження страху володарів перед своїм народом... О!.. Знову десь озвався півень. Другий його підтримав... Які ж це вже?.. Не треті. Мабуть, перші... Там, на горіщі, місяць світив якраз у мале віконечко, і тінь од рами падала теж на стіну й підлогу, як тут од ґрат... Щоправда, та тінь йому здавалася хрестом... Відтоді, як залишився в тій комірчині сам, без Федота...

...Він тільки відає та, може, бог, що діялося в його душі, як друг його й товариш по комірчині Федот Ткаченко одержав вільну!.. Та ще й не сам, з братами, що теж були художниками... Ні, він страждав не від надмірних заздрощів, не через те, що гірко йому було дивитися на радість друга. Щиро радів за нього, плакав разом із ним, обнявшись... Коли ж лишився в оселі сам, весь жах його становища найшов на нього, ніби буремна ніч. Раб, раб, раб, раб!.. Йому минуло двадцять, а він не те що волі — й надії визволятися, хоча б колись, не має!.. Сидів у темряві, як у журбі, й журба його була, неваже темрява. Місяць, що зазірав ізвечора в його віконце, пішов собі по небу далі, й тепер нічого не осявало сумну оселю... Міг би добути вогню і запалити свічку, але не мав:

господар не дозволяв світити, щоб не було пожежі. Та й, правду кажучи, йому в п'ятьмі сьогодні було немовби легше. Спостерігати себе в біді, в розпуці — це ніби грати в театрі роль... Театр, живопис, музика, література — все, все для інших, а не для нього!.. Чим же він завинив перед тобою, господи, що душу дав, а волю лишив у скриньці панській, за сімома печатами?!

Ліг на своє убоге учнівське ліжко, пірнув лицем у злежану масну подушку, проте думки від того не вгомонилися, не задрімали, стомлені недавнім шалом. Стали хіба ще важчі, ніби замерзле груддя. Вергав одну за одною, а їх усе не меншало, вони лише переміщались, змішувалися... Та й що він міг удіяти в своїй тяжкій недолі, чим сам собі допомогти? Просити в пана волі, так він не дасть, для нього талант, мистецтво — тільки пусті слова... Щоправда, коли зробив його портрет, — сидів, сердешний, і позував! — він зрозумів, що з хлопця можна мати для себе зиск: став вимагати, щоб малював його утриманок, яких було... Ах, що лічити чужих коханок!.. Може, піти і — з мосту в воду?.. Без боротьби, без спроби використати усе, що можна в його становищі, для долі й волі?..

Перевернувся, ліг горілиць. Довкола стояла така п'ятьма, що очі не розрізняли нічого в ній... Йому на мить здалося, що він уже в могилі. І не злякався нітрохи. Навіть відчув якусь полегкість...

Схопився, сів. Не штука піти з життя... Звичайно, йому знайдеться місце в раю, бо тут страждає тяжко... Чому ж тоді, аби потрапити в ті райські к'ющі, ніхто з людей багатих не прагне вистраждатись на цій землі?.. А раптом вони щось відають таке, чого не кажуть бідним?.. Можливо, бог шепнув їм, що рай на цьому світі і пекло — тут!.. Он майстер не ходить сам до церкви і їх не дуже силусь... Щось тут не так... Олжа злилася з правдою... Де правда, де?! Яка ж у тому правда, що Енгельгардт живе собі по-райському, а він, Тарас, і тисячі таких, як він, існують лише для того, щоб слугувати панові, трудитися на нього в поті, оберігати його добра й множити щоденно їх?.. Де тут високий, небеский смисл?.. Сама неправда, вигадка на власне благо панства!.. Чим Енгельгардт, скажімо, так прислужився богові, що той зробив його володарем кріпацьких душ, і чим вони, нещасні, так завинили тяжко, що бог віддав їх панові на вічні муки?.. Підло й несправедливо!.. І це всеблагий батько, творець всього живого й суцього!..

Ширяєв, не дочекавшись учня, піднявся до нього сам.

— Чого це ти вилежуєшся? — гукнув з порога. — Сонце уже ген де, а ти... Вставай негайно — і до роботи!

Не відповів. Лежав увесь схолий, мов кам'яний.

Ширяєв тихо гмикнув і підійшов. Торкнув плече рукою, в якій уже був острах, і попросив, зрадівши, видно, що все гаразд:

— Ну ж ұставай... Вже всі давно поснідали й до праці стали... Хлопче, не випробовуй мого терпіння! — зірвався знову на звичний тон. — Гадаєш, як похвалив твою роботу, то можна вже й комизувати? Таких, як ти, у мене... Ти ж сам просив узяти тебе в науку!

— Вважаєте, що це наука? Що терти фарби та фарбувати паркани — мистецтво, краща школа для живописця?

— Робитимеш, що я звелю,— сказав суворо майстер.— Моя артіль, між іншим, не Академія... Чи ти бажаєш знову піти до пана у козачки? Або, або!..

— Є третє... з мосту в річку...

— Це, брат, пусте,— озвався тихо майстер.

— А вічно носить ярмо кріпацьке — велика мудрість?!

— Я ж визволився. Ткаченко теж,— присів Ширяєв на ліжку, яке недавно займав Федот.— Бач, випурхнув,— оглянув ковдру, наче хотів знайти там тінь Федотову.— Тепер, я чув, готується до Академії...

— Мені вже двадцять років, а що я вмю, знаю?

— Малюй, учись...

— Де? Як?.. Ви он книжки ховаєте, так ніби я, читаючи, їх погризу!

— Скажу, аби давали тобі книжки... Надумав таке дурне — топитися!..— пробурмотів.— Ти ж не якась панянка...

— Людина я, художник!! Вже краще б я не мав ніяких здібностей!

— Ти, мабуть, правду говориш,— сказав Ширяєв тихо.— Простій душі спокійніше... І все ж талант — від бога...

— А мо', від чорта? Може, він іскру ту підкинув, щоб ми зазнали пекла ще на землі?

— Не знаю,— зітхнув Ширяєв.— Може... Ти вже вставай, вмивайся, снідай... Робота, вона не любить ждати! А в вільний час — малюй побільше. Потім знайдем тобі дорогу до Товариства заохочення художників. Я теж його не оминув, Тарасе...

Майстер рішуче встав і вийшов.

Тарас також схопився. Щоб не забув Ширяєв, що обіцяв, побіг слідом.

— А можна зараз взяти одну з книжок, що на комоді?

— Еллінами тобі займатись рано,— зітхнув Ширяєв, певно, тепер жалкуючи.— Та вже бери...

— Спасибі! — сказав Тарас й побіг униз по сходах.

...Мабуть, щоб заспокоїти,— чи налякати! — за кілька днів Ширяєв покликав учня і показав йому свої роботи й теми, які виконувалися в Академії лиш кілька років тому. Були це «Смерть Лукреції», та «Смерть Віргінії», та «Смерть Сократа,» та «Смерть Олега, князя древлянського»...

Слов'яни, греки, римляни!.. Потрібно стільки знати!.. А він, сердешний, вчився лише в дячка... В Рустема, правда, вчився!.. Читати вміє? Вміє. Інші про те все знають, не з досвіду, а теж з книжок...

Накинувся на книгозбірню майстра й за кілька місяців відчув, що Рим йому відомий більше, ніж Петербург. В останньому тепер він бачив безліч ознак старого Рима. Колони, портики, особняки, ансамблі цілі... Власне, тут теж раби й патриції, безправ'я люду бідного й безмежне право панства... Неволя — скрізь не-

воля. Та й можливі, що на Тібрі, що на Неві,— однакові... Лукреція ж — звичайна покритка, збезчещена жорстоким паном... Скільки таких дівчат у Петербурзі, по селах, там на Україні!..

Тепер йому давали свічі, й щовечора робив ескізи й шукав найліпше композиційне вирішення малюнка про смерть Лукреції!..

Була якраз неділя, й одразу після снідання Тарас засів за цю тяжку роботу. Тяжку, бо все осилити мав самотужки, притому ще й вгадати смаки всіх чи принаймні більшості поважних членів комітету Товариства заохочення художників. Підтримка їхня була для нього нині єдиним шансом вийти на шлях мистецтва й волі.

Не мав ні фарб, ні пензлів, і через те робив малюнок тушшю... Сюжет простий: Лукреція, дочка сенатора, згвалтована вельможним царським сином, заколює себе ножем. Все діло в тому, як розмістити постаті, яку сюжетну роль надати кожній. Не забути й одягу. Бо драпіровка, як і виразність тіла, в пошані в класах Академії і в товаристві. Він чув про це від Зайцева, — котрий Іван Кіндратович, — та й від самого майстра. А ще — малюнок повинен мати єдиний центр, довкіл якого, мов вулиці довкола площі, збереться все й триматиметься... Напевно, центром треба зробити постать дівчини, що завдала собі смертельної рани... Просто, й так роблять всі... Всі — це не кращий доказ... Кожен художник має душу і власні очі, кожен щось прагне висловити своїм малюнком... Сюжет — це тільки привід до самовираження... Суть не в самій Лукреції, точніше, не тільки в ній... Наруга гірша смерті... Смерть як очищення... А засіб — ніж... Ніж має бути в центрі всього малюнка! Піднятий високо ніж, який хтось, — може, батько, — за мить до цього вихопив із неживого серця... Ніж як трагічний символ свободи вибору між злом неслави й смертю!.. Правда, по селах покритки вдаються часто до ополонки... Зимовий став — теж символ... Скільки їх, тих сільських Лукрецій, іде під лід!.. А скільки їх марнують своє життя попід тинами, жебраючи й покутуючи невольний гріх свій... Інші, яких батьки не вигнали й не довела до відчаю сільська мораль, годують своїх дітей в самотності... Його сестра у других недавно стала покриткою від офіцера. Яка ж була струнка, вродлива дівчина!.. Катруся... Він, бувало, дивитись міг годинами на ту красу... Писав йому Микита-брат у Вільно, що Катерину Гриневу перед різдвом накрили... Це нині їй вже двадцять п'ять, а донечці її — чотири... Була б утіха матері... А так!.. Всю ніч тоді не зміг заснути. І не стрічався відтоді з Ядзею, бо чим могли скінчитися ті милі зустрічі!.. Він бо кріпак... До смерті — раб!.. Не міг же він у рабство заманювати коханням вільну дівчину!.. Колись, як ще жив у Кирилівці, йому завжди здавалося, що то про доньку Гриневу та про Романа Жорнового співають хлопці пісню:

Ой у полі криниченька,
В ній холодна водиченька.
Ой там Роман воли пасе,
Катерина воду несе...

Він справді якось бачив їх біля криниці... Господи, яка була то пара!.. Якщо йому на долю випаде десь підучитися, він намалює таку картину... Не намалює, бо сльози застуватимуть йому її... Знівечено той диво-цвіт!.. Катрусю звабив пан-офіцер, Романа геть скалічили на панській стайні...

Сидів над чистим аркушем, і щось таке творилося в його душі, чого і сам не міг збагнути. Рим, і Лукреція, і царський син-спокусник, і Петербург з будинком, де жив Ширяєв з учнями, розтали ніби, зникли у мреві-далечі, а замість них до комірчини, в якій сидів, до серця, що лунко билося в його тривожних грудях, вривались вихром видава минулих днів, пейзажі його села і люди, що з ними виріс і до яких його тягла невидима, проте незборна сила. Йому хотілось плакати, сміятись з жартів, чутих на колодках в Кирилівці, біля толоки, співають пісень, які ввійшли у плоть і кров, як входять у нас свідомість і мова матері, виспівувати свою журбу за рідним, далеким краєм. Серце його виповнювалося п'яним бажанням зменшити багатоверсту прірву, що пролягла тепер між ним та рідними йому людьми, між цим брудним горищем і повним вітру степом, де хоч немає волі, так є веселі спомини, казки й пісні про волю. І є, нехай химерна, пририта горем, злиднями й слабка, мов іскра в понелі, та все ж жива надія!.. Сидів, вслухався з подивом у власну душу, ніби чийсь чужо, не знану досі, й тихо проймався страхом. Потім зринала радість: вловлював у тій терпкій незнаємості врочисте щось, хвилююче, ледь не святе... Не міг сказати певно, що то було, — якесь лиш дивне марево, передчуття чогось нового, віщого...

Отямився, коли побачив аркуш, перо в руці й маленький шкалик з тушпою. Лукреція! Його зоря надії, єдиний шлях до волі та Академії!..

У центрі має стати той чоловік з ножем, піднесеним як символ волі... Праворуч, трохи ближче, вже нежива Лукреція, напівлежить у кріслі. Довкіл рабині, мабуть, її коханий — римлянин з мечем при боці... Далі — до краю вражений якийсь патріцій. Може, нехай ця постать буде батьком?.. Прибїг на крик... Ліворуч, трохи збоку, щоб виділити ножа в руці, ще розмістити двох. Щоб замикали групу композиційно... Так вчив Рустем...

Намітив, ледь-ледь, фігури та інтер'єр, поставив аркуш біля стіни і відійшов, щоб глянути на нього здалеку... Нічого. Може бути... Здрапірує весь задній план, поставить ліжко, чи то пак ложе... Праворуч — грубку з вазою а ля декор, як каже їхній майстер, розтягуючи безбожно «о». Щораз немовби хоче почати пісню. І підмайстри та учні не пропускають таких нагод — затягують котрусь на «ой». Ширяєв злиться, пирхає. А раз притих, заслухався, коли Тарас почав свою улюблену — про зіроньку, що заховалася за чорну хмару... Дивно... Чому в душі у нього весь час лунає пісня?.. Чи тільки щось подібне — без слів, сама мелодія... Або слова без музики... Які десь чув... Буває, хтозна-які, що раптом зринають з серця... Дивні якісь слова: на пісню схожі ніби,

проте й не з пісні; вірші, проте й не схожі зовсім на ті, що чув від когось або читав...

Геть, геть химери! Треба робити діло. Аркуш стоїть, давно полишений, осиротілий... Старий Рустем сказав би, що спершу треба оволодіти рисунком. «Шість років рисуй, шість місяців малюй і будеш майстром...» Оволодіти можна, от тільки де?.. Коли б йому потрапити до Академії!.. Він там учився б і денно й нічно!..

Зітхнув, узяв свій начерк і сів до столу. За літо мусить підготувати кілька таких робіт, подати на розгляд до товариства.

Почав чомусь із постаті, яка з ножем... Згадався дід, його вечірні розповіді про Коліївщину, і комірчина нараз розсунулася до безконечності. Перед очима постав старезний дубовий ліс, по ньому скрізь гайдамаки... Й вози з ножами, шаблями... Співають півні, батюшка врочисто кропить зброю, благословляючи на бій за волю...

Поклав перо, схопив у руки голову і довго отак сидів на роздоріжжі, слухаючи то крики римлян, вражених безумним вчинком дівчини, то глас старого батюшки, що надихав ватагу Залізняка...

...Як мовиться, немає злого, щоб на добро не вийшло. У Товаристві йому сказали: «Поки що нема підстав. Надалі матимемо вас на увазі. Працюйте більше...» Хотів спитати, коли і де, та не посмів. А навесні знайшов сам вихід. Його фігурним класом став Літній сад, де на алеях біліли статуї старих богів. І тут невдовзі сталася знаменна зустріч, що повернула круто його кріпацьку долю.

Липень почався дощами, грозами. Третього дня Тарас прокинувся рано, немов відчув, що буде сьогодні тихо й сонячно, накинув тиковий брудний халат, схопив відро із фарбою й великий стертий пензель. Оглянувся, чи не забув чогось узяти, й побіг униз.

Ще тільки ледь займався рожевим схід. Санкт-Петербург велично спав, натомлений гульнею, працею... Позавчорашнє свято в Петергофі його самого стомило так, що вчора ледь прочумався. Не міг же він признатися, що був на гульбищі замість роботи, й тому старався, трудячись у двох чи трьох. Робота була проста, дешева. Не те, що він виконував раніш на набережній, в Севаті, де працювала артіль Ширяєва три роки тому...

Після дощу так легко, гарно дихалося. Схололі за ніч вулиці були ще чисті, вмиті, якісь рахманні... Чимось вони нагадували йому село... Та, власне, і в Літній сад він ходить, аби відчутти красу природи, душу дерев, трави... І малювати! Це основне... У Літньому він забуває іноді, що в Петербурзі, в місті... Заплющить очі й ніби сидить у парку в Будищах... Щоправда, там, у Будищах або Кирилівці, все пахло дужче, більше було пташок... А як гули джмелі та бджоли!..

Біля Фонтанки стрівся із першим променем. Власне, побачив відблиск у верхніх вікнах замку, що височів по той бік річки, навпроти входу в сад. Вода ледь-ледь туманилася і міст, яким ішов, здавалося, плив у повітрі... Ніби казковий килим чи корабель...

У Літньому було ще сіро й вогко. Тут ще стояла біла коротка ніч...

На озері дрімали білі лебеді...

Сьогодні він мав змалювати статую, яка зображувала Сатурна, що поїдає свою дитину.

Заглибившись у Літній сад до перехрестя алей великої та поперечної, оглянув кілька богів Еллади й Риму і зупинився перед Сатурном... Освітлення було слабке, всі лінії якісь розмиті... Та що мав діяти? Вдень тут людей!..

Сів на відро, — для цього сам зробив міцну і щільну кришку, — дістав папір та олівець. Примружив очі й швидко, одним рішучим рухом накреслив контур плеча й руки, якою бог підтримував маленьку ніжку... Дивно: він поїдав своїх дітей, а люди його за те шанують... Чи шанували... Сатурн був начебто колись царем Італії, при ньому всі жили щасливо й вільно... При пожирателі своїх дітей?.. Он Ірод побив дітей у Віфліємі, аби знайти Ісуса, й за те його осуджують... Цар Олександр звелів убити царя Павла, свого татуся рідного, й ніхто йому не докоряє!.. А Катерина послала вбивць до чоловіка й зробила їх коханцями... Це не боги, земні царі... А кажуть, богом дані!.. Все ж не боги... А як же римляни могли вклонитись богові, що їв своє потомство? На честь Сатурна зводили величні храми. А перед Новим роком три дні весь Рим гуляв на сатурналіях, і в день останній, третій, раби вважались вільними... Вільний лиш день на рік!.. Цікаво, як то себе відчуті вільним?.. Це зла, нелюдська вигадка — лиш день на рік!.. Неволя не має свят чи вихідних, це як безмежна, суцільна ніч!..

Почулись нагло кроки, й Тарас сховав папір за пазуху. Оглянувся — до нього йшов невисокий худий панок.

— Ти що тут робиш, хлопче? — спитав він раптом, ніби десь під Вільшаною.

Тарас зиркнув спідлоба:

— Я тут нічого... Я не роблю... Йшов на роботу мимо й зайшов сюди... Помалювати...

— Справді? — всміхнувся пан. — Дай глянути.

Тарас дістав з-за пазухи папір з малюнком.

— Добре... Йй-богу, добре! — сказав, немов зрадівши, коли розглянув начерк. — Ти часто тут малюєш?

— Та... щонеділі... — знітився. — А як працюємо неподалік, то забіжу і в будень...

— Ти вчився десь на маляра?

— Йй на живописця, — сказав Тарас поспішно. — Вчусь у Ширяєва...

— Я знаю його, земляче! Ти відкіля?

— З Кирилівки.

— З тієї, що біля Вільшани?

— Ви знаєте моє село?

— Земляче, я із Богуслава! І вчуся в Академії.

— На живописця?

— Еге. Мене Іваном кличуть. Іван Сошенко. А ти ж хто будеш?

— Тарас... Ой! Я вже мушу бігти! — зиркнув на сонце, що ледь пробилось променем крізь темніть крон.

— Куди це ти так поспішаєш?

— Таж на роботу...

— Слухай, зайди до мене в неділю вранці і принеси з собою свої малюнки.

— А де мені шукати вас?

Сошенко взяв олівець у нього і на малюнку просто щось нарисав.

— То ти ж приходи!

— Спасибі! — гукнув Тарас, вже на бігу ховаючи папір за пазуху. Оглянувся, чи це не сон, не витвір його уяви. Земляк стояв і, мило так осміхаючись, махав йому рукою.

Наступного дня увечері, коли до зустрічі лишалась тільки одна коротка ніч, Тарас збагнув, що вчора він зустрівся, власне, із Академією. Хоч знав кількох людей, що вчилися у цьому храмі, й стрічався з ними іноді, то все були, за винятком братів Ткаченків, чужі, байдужі до нього люди. А це — земляк, із Богуслава!.. Бач, не пройшов повз нього, сам поцікавився, назвався, дав адресу і запросив додому...

Лежав на ліжку, втомлений, дивився в білу стелю, а бачив сад, скульптури, чув тихий, теплий голос... Іван... Іван Сошенко!.. Сам підійшов, назвався... А як сказав, розглянувши його малюнок: «Добре... Йй-богу, добре!»

Сльози йому заслали очі... Якісь спокійні, лоскітні. Раніше плакав з горя чи від образи, а це — від щастя, вдячності... Бач, підійшов!.. Навчається в ній, в Академії, а не погребував убогим учнем маляра!.. Мов старший брат, мов батько... Зайди до мене, каже, і принеси свої малюнки...

Схопився з ліжка й кинувся збирати все, що встиг зробити за час свого учнівства. Були тут ті малюнки, які носив показувати до Товариства заохочення художників, і ті, що ніс за пазухою крізь хуртовини з Вільна, й останні, ті, що виконав у білі ночі в Літньому. Не знав, які з них кращі... Згорнув усі. Такого, як цей земляк, нема чого боятися. Не насміється, глянувши на ці учнівські вправи, а щось порадить, певно, і допоможе. Вчиться ж в Академії!.. Коли б йому на волю та в Академію!.. Так, як брати Ткаченки... Федот заходив якось... Орел!.. Щось воля робить таке з людьми... Висвітлює немовби їх зсередини...

Щоб не заплакати, став до вікна, де тихо-тихо сяяла липнева ніч. Похмурий дах будинку стримів між ним та небом, немов гора...

Раненько, коли ще дім і вулиця глибоко спали, встав, одягнув єдиний свій коричневий сюртук, який придбав недавно в того ж таки Ширяєва, причепурився і, прихопивши сувій з малюнками, зійшов вниз. Той настрої, з яким заснув увечері, вгорнув його ще дужче. Груди немов набухли передчуттям чогось ясного, щасного, а в голові пливли одна за одною думки — як білі хмари в блакиті неба... Просто так підійшов, озвався щирим словом... Добра, мабуть,

душа!.. Іван Сошенко. Гарно... «Ти що тут робиш, хлопче?» Це запитання, що налякало тоді його, тепер здавалось музикою... Дивно, він не помітив спершу, що розмовляють з ним рідною мовою!.. Земляк... Маруся Богуславка колись з неволі визволила сімсот невольників, що тридцять літ були в кайданах... А це Іван... Теж богуславець... Чи то йому здається, чи справді чув колись і думу про богуславця, що вирвався з неволі сам і вивів сотні бранців на рідню Січ!.. Поволі все забувається... Пісні, слова, обличчя рідних...

Й спливла молитва з думи про Богуславку... Чи Богуславця?..

Ой визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!..

Вже на Болотній, де жив Іван Сошенко, Тарас спинився, бо зрозумів, що надто рано вибрався до нього в гості. Місто ще всюди спало... Власне, тут вже була околиця чи передмістя. Вулиця вся забудована особнячками, серед яких найвищі — триповерхові. Удалині стояв туман, а в ньому біліли, ніби привиди, худі берізки... Мабуть, тут справді десь болото. Болотна вулиця... І як воно, це місто, виростло на болотах? Низина скрізь, річки, затоки. Скільки сюди вгатити треба було людської праці, каменю!.. Сто з гаком років гатять, копають, кріплять, мучаться в дні жахливих повеней... Так ніби в усій імперії нема сухого місця!..

Ось цей будинок... Гарний. Один з найвищих. Найкращий дім на всю Болотну вулицю!.. Біля воріт росте береза... Ніби струнка русява дівчина... Або русалка... Кажуть, у них зелені коси... Там зеленіють, мабуть, бо топляться такі ж дівчата русі або чорняві... Горе жене їх, бідних, із цього світу. Може, вони тому й не люблять живих людей, що не дали дожити віку...

Вийшов двірник з воріт, потягся і насторожено зиркнув на нього.

— Когось шукаєш? — мовив зі сну охриплим голосом.

— Шукаю дім Шумилової, а в ньому учня Академії Івана...

— Пан Сошенко живе он там, — вказав двірник кудись на третій поверх, і не дослухавши. — У ці ось дворі входиш і піднімаєшся...

Потягся знову і позіхнув, прикривши дрібним хрестом свій волохатий рот. З похмілля, певно, мучиться.

— Ступай, ступай, — підбадьорив він гостя. — Іван Максимович у нас із ранніх пташок.

Вже на площаці він зупинивсь, картаючи себе за те, що не спитав у двірника квартири. Дверей було аж двох, і невідомо, які Сошенкові. Хотів в одні постукати, а далі в другі, та не посмів. Стояв і ждав оказії... День розгорявся, люди вже прокидались: чулися десь тихі кроки, гомін... Мабуть, Іван Максимович, — здається, так сказав двірник, — малює вже чудово... Жаль не спи-

тав, чи він давно навчається... Це ж треба так узяти і підійти!.. Ні, є ще добрі люди на цій землі!.. Хоч з виду пан, насправді ж...

— Здоров, земляче! — мовив знайомий голос.

Двері були зачинені, й Тарас оглянувся. На самій верхній сходинці стояв Іван Максимович і простягав до нього руку...

Не тямлячи себе від радості, Тарас метнувся до нього, схопив ту братню руку й нагнувся, щоб поцілувати. Рука лякливо вирвалася, і, щось сердито буркнувши, Іван Максимович пройшов повз нього в двері, які були праворуч.

Тарас заляк. Це ж він подумав, певно, що раб хотів поцілувати пана, що вбогий учень маляра й душею вбогий!.. Боже, яка ганьба!..

Хоч двері були відчинені, рвонув униз, по сходах.

Отямився, як опинивсь на Загородньому проспекті, неподалік будинку, в якому жив. Зб'іг на своє горнище, жбурнув сувій з малюнками і вправ лицем у вогку, твердо подушку...

Вони зустрілись знову аж через тиждень. Проте зустрілись!.. Бо що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду. А може, просто обоє прагли зустрічі. Хто знає, що творилося в душі Сошенка, а для Тараса цей довгий-довгий тиждень був справді страчним тижнем...

Таки в неділю вранці він малював у Літньому одну з численних статуй. Володаря прекрасних муз. зцілителя і сонцелюба чомусь поставили в самотині, в глухому закуті неподалік од каналу. Стояв, розвівши руки, неначе кликав німо своїх чарівних подруг і дивувався, що ті не йдуть на владний поклик Аполлона...

Відра не мав сьогодні й тому присів під деревом на корневиці, що виширало з ґрунту. Освітлення було мізерне, без світлотіней... От би намалювати удень, при сонці!.. Мрія, якій не збудеться... Що б він сказав, той добрий Іван Максимович, оглянувши його малюнки?.. Уже три роки тому, коли розписували Сенат, він був не просто учнем, а рисувальником, робив картони й часто їх сам виконував на стінах, стелі та полотні. Та й після того... Все це не те, не те! Йому потрібна школа, професори, освіта!.. Він не якийсь там хлопчик і розуміє, що без науки, без Академії не стати йому художником. Он вже на що Ширяєв, а не дали йому звання художника, хоч подавав свої роботи до Академії...

Прилаштував зручніше картон, папір і видобув з кишені олівця. Коли немає змоги спіймать у небі журавля, нехай же цівкас хоча б синиця в жмені!..

Як і тоді, почув чийсь неквапні кроки й, напружившись увесь, оглянувся. Це йшов Іван Максимович! До нього йшов... Якась гаряча хвиля захлюпнула його від ніг до голови, й коли б його сунтали, чого було в ній більше — страху чи щастя-радості, не відповів би, бо сам того не відав...

Не привітавшись, мовчки Сошенко взяв його за руку й повів ранковим садом. Слухняно йшов, залитий все ще хвилею, і так йому хотілося поцілувати руку, яка його тримала й кудись вела!..

— Гарсоне, дві склянки чаю! — гукнув Іван Максимович, як увійшли до павільйону. — Та бубликів нам кілька штук!.. Сідай, будь ласка, — мовив уже до нього. Підсунув йому стільця, сів сам,

всміхнувся приязно.— Гарячий чай із бубликами — моє любиме снідання... Ти любиш чай із бубликами?

— Я все люблю,— сказав Тарас.

— Скупий, видать, хазяїн? — зітхнув Іван Максимович.

— Не тільки мій,— всміхнувся.— Така хазяйська доля...

Принесли чай та бублики. Сошенко щедрим жестом дістав монету і розплатився. Та все ж Тарас помітив, що з грішми в нього туго, що розлучався Іван із ними, як із близькими родичами.

Чай їх зігрів і зблизив. А може, й те, що пан Іван Максимович був тільки з виду паном. Як там не є, а вийшли із павільйону, мов давні, добрі друзі. І тут Іван Максимович згадав ту прикру зустріч на третім поверсі.

— Чого це ти тоді дав драла? — спитав мов так, між іншим.

Тарас спახнув. Гаряча хвиля знову його накрила, хлюпнула йому в лице.

— Злякався... Ви розгнівалися... — почав був виправдовуватися.

— Я не розгнівався,— тихо сказав Іван Максимович.— Мені лиш стало гірко...

— Мені також...

— Що, пан, примушує вас цілувати руку?

— Я краще вмер би! — палко гукнув Тарас. І мовив згодом тихо:— Я вам хотів, як батькові... Усі чужі, байдужі... І раптом — ви!..

Сошенко обняв його правицею, притис до себе міцно і відпустив.

— Піди візьми свої малюнки й приходь до мене! Благо, дорого ти вже знаєш... — всміхнувся він самими лише очима.— І зви мене Іваном. Як звав би брата. Добре?

Тарас зірвався з місця, ніби відчув на спині крила, й побіг додому. Кроків за сто спинився, підніс високо руку й гукнув, немов у Будищах або в своїй Кирилівці, смакуючи дзвінке ім'я:

— Іване, я зараз же прийду до вас!..

...Натхненний, просто вражений тим дивним днем, прожитим у товаристві вільного,— та ще й художника! — Тарас за тиждень знову прийшов трудитися в Літній сад. Хоча Іван Максимович, розглянувши його малюнки і похваливши, порадив більше писати з натури, йому хотілося домалювати свого нічного Аполлона. Розпочались роботи по розпису Великого театру, й тепер сюди заходили не по дорозі, та й ніколи. Лише неділі вільні...

Чомусь увесь цей тиждень йому стояло перед очима його село, він чув пісні, які співали хлопці на колодках, страшні казки, бувальщини, які вони розказували... Він бачив рідне небо, великий повний місяць і розсип зір... Надворі літа полудень, а він стояв на Невському, йдучи з роботи, й слухав спів солов'їв... Не петербурзьких — рідних, тих, що йому співали колись давно, в дитинстві... В леваді їх тьма-тьмуща!.. Сидиш, було, в ногах у мами,— біля хреста чомусь незатишно,— і цілий вечір слухаєш і солов'їв, і шерех крил кажанів, і сплеск рибин у ставі, і перемову в глибинах неба чистих великих зір... А раз, в театрі просто, під час роботи,

йому прийшов на пам'ять старий Дніпро — весь збурений, мов горобина, жахлива ніч, яким його він бачив, коли возив до Києва Івася, сина Кошиця...

Вода стояла в озері така спокійна й рівна, як чисте скло. Легкий туман завис над нею хмаркою, що вся була прозора... А ген під дальнім берегом білили, мов русалки, величні сонні лебеді...

...Бог Аполлон і досі мовчки кликав до себе муз. Бідаха!.. Стояв, простерши руки в безнадію... Може, він зачарований?..

Вдивлявся довго в статую, ходив довкола, вишукуючи ознак життя... Химери!.. Чого ти бродиш, тягнеш? Сідай, малюй!.. Сміється хтось?.. Співає?..

Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!..

Оглянувся — і спів затих. Нема ніде нікого...

Вслухаючись, сів біля дерева, де малював минулого разу, поклав картон, дістав з кишені олівець, якого йому вручив Іван Максимович... Водив його обідати до пані Юргенс, подарував, крім олівців, аж два естампи... Душевний він чоловік!.. Іван Сошенко... Іван Сошенко-Богуславець...

Іван Богуславець теє зачуває,

Словами промовляє:

«Не лайте мене, браття, не проклинайте,

Може, нам, браття, бог милосердний буде помагати, —

Чи не будем ми з неволі виступати?..»

Кобзар сидить у тирсі біля могили, і сивий вітер котить повз нього хвилі-гори...

Потер рукою очі, аби прогнати видиво й почать роботу. Скоро скінчиться ніч і люди заповнять сад. У нього тільки якась година...

Дивився то на Аполлона, то на папір, торкаючи його чудовим олівцем, дарованим найліпшим другом-братом, а думка його вилась над степом, над вербами, що посихляли віття в дніпровий плін... Де бачив він оці старезні верби? У Києві?.. А може, десь над Россю?.. Кигичуть чайки, плачуть хтозна за ким... Десь кінч ірже, об землю б'є копитом...

Ой конику вороненький,

А де ж мій син молоденький?..

Спіймав себе на тому, що не малює, а слухає старі пісні, які колись посіялися в його душі й аж нині враз проросли... Чув голоси: то батьків («Гей же, да журба мене скрутила, Да журба мене зсушила, да гей!»), то материн («Тихо-тихо Дунай воду несе, А ще тихше дівка косу чеше...»), то діда Йвана голос, що дивно так, на-розспів, розказував про те, що діялося колись давно... Вони, далекі ті голоси, були живі чи воскресали в ньому, так ніби він беріг їх багато літ, носив з собою, в серці...

Малюнок був ледь розпочатий. Гірше — пропало те завзяття, з яким ішов у Літній сад, щоб змалювати бога усіх мистецтв, воло-

даря чарівних муз!.. А вже край неба висвітлювався, мов сповіщаючи ще сонний світ, що йде ясне світило й розпочинається грядущий день...

Згадалась раптом тиха весняна ніч, край неба, з якого теж осяйно й вродисто вплив місяць... Ні, тільки серпик місяця, що враз пірнув за хмару, а потім знову виринув... Під ним — кристалі верби, які, де взявшись, люто терзас вітер... Хвилі щосили б'ють у берег... Аж серцю тісно в грудях; немов воно удвічі, втричі виросло...

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

Не проспівалися, а якось дивно мовилися слова, сплітаючись у стрій рядків, нечувані якісь слова...

Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Пішли за тими інші, співзвучні їм, також раніш не чути слова, рядки. Виходить, словом, ніби фарбою, намалювати можна живу картину... Навіть ще яскравішу, глибшу!..

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав...

Перевернув скоріше аркуш із Аполлоном і записав те, що сплило, вродилося в його душі, набравши плоти слова, поезії чи, може, пісні... Лячно було дихнути, поворухнутися, щоб не прогнати чари, що хтозна-де взялися в цю білу ніч...

Неначе човен в синім морі,
То виринав, то лотопавав... —

доповнив образ місяця, породженого тим дивним чаром, спомином про рідний край. Ця ніч була, він бачив її... А може, вона йому приснилася, намалювалася пензлем в його уяві?.. Буряна, тривожна ніч... І хвилі, й верби, й місяць!.. І півнів спів... Вони ж таки співали?.. Ні, то вже потім, потім, коли на світ благословиться в далекім небі... А поки що то тільки скрип якогось старого дерева... Та крик снів...

Міцніше стис олівця і дописав — чотири уже рядки:

Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипі

Сидів, дивився з подивом на свій нежданий витвір, сяк-так записаний на тому аркуші, що був призначений для бога муз, і відчував — світ навкруги став іншим, перемінився. Власне, перемінився лише він сам, збагнувши, що малювати може не тільки пензлем, фарбами... Брав аркуш з віршем, відстороняв, як те робив з малюнками, і роздивлявся, вчитувався.

Рече та стогне Дніпр широкий...

Якихось два чи три мазки — й картина! Не тільки вималювана, але й уже озвучена... Заплющив очі — й ніби усе те бачиш, чуєш... Рече, аж стогне... Дужий, широкий Дніпр... А вітер гне додолу верби й котить за валом вал, як тут бува, на морі... Невже це він намалював?.. Ні, написав!.. Аж дивно: писати він не любив, листа Микиті-братові й то малював би ліпше, якби було можливо, і раптом — на тобі!..

Ще треті і не співали...

Це час, коли русалки виходять грітися під їхнім сонцем — місяцем, коли сновиди бродять або причинні...

Поклав на місце аркуш, взяв олівець з картону й застиг, уже побачивши нову картину... В нових тонах... О господи!..

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біло блукає...

Отямився, коли почув за спиною чийсь квапливі кроки. Згорнув папір швиденько й сховав його за пазуху.

Це знову був Іван Максимович!

— Ти тут... — сказав засапано. — А я тебе вже шостий день шукаю!.. Куди ти збег?

— Щез... канув... виринув... — протяг Тарас, немовби хотів слова ці випробувати на смак. Засяяв тихо усмішкою і проказав, як дід, наррозпів:

Неначе човен в синім морі,
То вирипав, то потопав!..

— Захворів? — спитав Іван Максимович.

— Ми почали роботу в Великому театрі, — сказав Тарас бадьоро, устаючи. — Тепер мені не до богів...

— Ну й добре. Пиши з натури більше.

— Пишу, пишу, Іване!.. — обняв Тарас товариша.

Проте свого «малюнка» не показав...

Проїхала нічна карета. Хмільні гвардійці (лише вони могли собі дозволити співати тут посеред ночі!) горланили фривольну пісеньку про нескупу мамзель-актрису та про корнета, що звершив кілька подвигів за білу ніч... І знову стало тихо. Напевно, вже було над ранок, а сон не йшов... Поезія тоді немов прийшла на поміч йому і тим, хто згодом не шкодував часу і сили, аби його, Тараса, умкнути з неволі панської. Поезія ж у тій же мірі збільшила його страждання, коли тривала битва титанів од мистецтва із Енгельгардтом — найбільшою свинею в торжкових туфлях, як висловився про нього Карл Брюллов. Поет повинен бути вільним; хоча б душею, духом!.. Були раби поетами? Навряд... А хто складав невольницькі пісні та думи? Невольники, або раби!.. Ні, козаки ніколи не підкорялись рабству й серцями були завжди на волі! Хто скуштував цей райський плід, не може жити в пугах, його душа

витатиме нескута, вільна й прагнутиме лише одного — вирвати її нещасне тіло з каторги!..

...Уперше він повірив у те, що може бути звільнений, коли почув, що Карл Брюллов ходив до пана Енгельгардта. Великий Карл кивів великим гнівом. І хоч його дипломатична місія не мала успіху, Тарас зрадів. За нього дбає, прагне його звільнити великий майстер, світоч мистецьких кіл Росії!

Розповідаючи про цей візит, Іван зітхав трагічно. Нарешті він підвівся з хиткого стільчика й сказав:

— Ходімо ще до одного Павловича. Покажеш йому ті вірші, які давав Мокрицькому.

— Гребінка з них сміятиметься,— нахмурився Тарас, згадавши, як Євген Павлович на кпини брав недавно чиїсь пристойні вірші.

— Нехай собі,— махнув Іван рукою.— Брюллов і то не посміявся... Дивно,— озвався він по хвилі,— якісь школярські вірші на Карла більше вплинули од всіх твоїх малюнків...

Від жовтня місяця Сошенко жив на Васильєвському, в одному домі із земляком, що вже відомий був не лише наливками, смачним домашнім салом, а й «Малоросійськими приказками», як він назвав свої дотепні й мужні байки. Тарас уже їх прочитав і полюбив за них ще дужче цього пирятинського Мамаю.

Євген зустрів їх стримано, вже по лицю Івановому, напевно, визначивши, що їх ввела до нього якась недоля.

— Брюллов ні з чим вернувся од Енгельгардта? — спитав іще в передпокої.

Виходить, він посвячений, а виду, бач, не подавав. Жаліють його, не хочуть, щоб він даремно мучився, ждучи святої волі. Знали б вони, ці добрі люди, що він ще змалку мучиться, щодня, щороку прагнучи лише одного — волі!..

— Карл Павлович такий лихий був, що не знаходив собі весь вечір місяця,— сказав Сошенко.— Бачиш, а він сміється! — кивнув у бік Тараса.

— Брюллов назвав його свинею в торжкових туфлях,— пирснув.

— Кого? — спитав Гребінка.

— Таж Енгельгардта!

— Чому «в торжкових туфлях?» — здвигнув Євген плечима.

— Й амфібією.

Євген лише щось буркнув і запросив гостей пройти до кабінету, в чарівне царство книг. Відколи Тарас ухожий до цих багатств, вони весь час стоять у нього перед очима і кожна книжка гукає, кличе, манить його до себе. Щоб не Євген, до смерті, мабуть, не розібрався б в цьому хаосі добутих людством знань.

— Сідайте, прошу.

— Треба робити щось, Євгене Павловичу,— сказав Сошенко твердо. Він хоч плохий та несміливий, а, як потрібно, впертий, цей Богуславець.— Може, сходяв би ти?

Гребінку аж пересмикнуло.

— Бачиш... Коли вже він Брюллову вказав на двері...
— А звідкіля ти знаєш? — почудувався Іван словам господаря.
— Я знаю Карла Павловича, — всміхнувся той.
— Вони там добре зрізалися. Брюллов одвик в Італії від наших диво-звичаїв і наших типів. Треба піти тобі, Євгене! — своїє вів Сошенко.

Гребінка зморщив лоба, — високого, як у Сократа! — узяв зі столу книжку, поклав назад, пройшовся по кабінету. Щось муляло йому.

— Я ж не художник, хлопці... — озвався він нарешті. — Яке твоє собаче діло, скаже!.. Коли б я з ним та був знайомий ближче...

— А діло, Павловичу, твоє пряме, — не випускав Сошенко з рук. — Ти вірші його читав?

— Вже й Енгельгардт узявся за віршування?!

— Ні. Наш Тарас...

— Ти справді пишеш вірші? — спитав не скоро, змірявши Тараса гострим поглядом.

— Пишу... — підвівся Тарас із крісла, весь спаленівши, ніби його спіймали на недозволеному.

— І можеш їх показати?

— Може, — сказав Іван Максимович. — У нього дещо є при собі. Тарасе, не будь макухою!

Тарас дістав з кишені зошит, в який недавно переписав свою «Причинну», й подав Гребінці.

Той мовчки взяв, прокашлявся, мов боячись розкрити зошит і прочитати чужу ганьбу, ще раз поглянув пильно на настирєнних своїх гостей і зважився. Перегорнув обкладинку, почав читати знехотя...

Тарас згорнувся в кріслі, як зайченя, налякане далеким шумом орлиних крил, й очей не зводив з його лиця. Воно було спочатку якесь пісне, байдуже, а потім брови різко полізли вгору, впали й застигли так, аж поки з грудей Євгена Павловича не вирвався якийсь непевний, мабуть, невольний звук. Потому лицем пройшла і щезла легка судома й на лобі виступили краплини поту...

— Кажеш, ти написав?.. — спитав Гребінка глухо, немов чогось злякавшись. — А може, просто переписав?

— Переписав, бо перше було вчитати важко...

— І звідки ж ти переписав? — скривився.

— Та з аркуша, де Аполлон...

— А звідкіля до тебе втрапив той божий аркуш? — з притиском спитав Гребінка, ніби чинив судейський допит.

— Ну як тобі «Причинна»? — втрутився Іван Максимович. — Як для початку...

— Де ви її взяли? — ступив до них Гребінка.

— Він написав, — тицьнув Сошенко пальцем Тараса в руку.

— Справді?! — не міг тому повірити.

— Давно вже... В Літньому саду... Як малював там Аполлона Бельведерського...

Гребінка сів у крісло й перегорнув негрубий зошит. Не стягнувся, як став читати вголос:

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонять:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гасм,
Кругом, як в усі, все мовчить...

- Ти бачив Чорне море? — спитав ураз.
- В чумачку з батьком їздив, як був малий.
- Ти написав одну лиш цю баладу?
- Та ні... Були ще й інші...
- І де ж вони?
- Порвав.
- Чому?
- Бо вийшли якісь... немовби недомальовані...

Гребінка встав, пройшовся по кабінету, не випускаючи з руки його «Причинної».

— Ось де вони! — ввійшов Мокрицький рвучко. — О! Ти вже, певно, і прочитав? — побачив зошит з віршем. — А я оце прибіг до тебе, щоб розказати, порадувати...

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

Прекрасно! Яка картина!.. І хто? Якийсь підмайстер маляра!.. — пожартував. Примружив раптом очі й приклав до лоба руку. — Ні, я тебе десь бачив... до того, як познайомив нас Іван Максимович...

- І я вас... — тихо сказав Тарас.
- Де і коли?
- Весною тридцять першого... На березі ріки Неві...
- Я сам там був?
- З Ельканом...
- То це тобі я показав дорогу до Академії?

Тарас лише всміхнувся.

— Ну-у, показати — не мудре діло... А ти введи! — підкинув Іван Максимович. — Ти ж Аполлон...

— Старасюся! — крутнувся, немов хлопча, Мокрицький. — Я тільки що зустрів старого Венеціанова і розмовляв...

— Ось хто нас може виручити! — сказав Гребінка весело. — Венеціанов! Для нього це не первина.

— Про що ви? — спитав Мокрицький.

— Вчора мені сказав Карл Павлович, щоб я сходив до Енгельгардта й дізнався... — зам'явся Іван Максимович. — А я подумав: краще комусь статечнішому... Й прийшов сюди...

Гребінка розвів руками, стрівши із запитальним поглядом нового гостя.

І стало тихо.

— Треба просити, Іване, Венеціанова,— зітхнув Мокрицький.— Треба...

— То я піду,— підвівся Іван Максимович.— Як кажуть, куй залізо, поки воно гаряче...

Тарас сидів, дивився на цих людей, що стали йому мов рідні, й не знав, як дякувати їм за велике уболівання.

— Спасибі вам...— озвався.

— Поки нема за що,— сказав Мокрицький просто, так віби йшлося про щось дрібне. Сів на те саме крісло, з якого встав Сошенко, й додав уже серйозно: — Аби була від тебе слава для України...

Тарас промовчав. Де там йому про славу дбати й про Україну, коли ще досить панові кивнути пальцем — і він на стайні чистить під кінцями!..

Гребінка знову й знову читав його «Причинну», неначе прагнув вчитати у ній якісь тасмні знаки, і це весь час примушувало Тараса бути пильним і ждять тісі миті, коли нарешті скаже той власний присуд віршеві.

— Це неймовірно!..— мовив.— Щоб перший твір...

— Я прочитав Жуковському...— почав було Мокрицький.

— І що? — спитав Гребінка, не дочекавшись, коли скінчиться пауза.

— Сказав, що це хвилююче і... дуже, дуже талановито... Не задирай, Тарасе, носа!

— У нього він і так весь час задертий,— сказав Гребінка з усміхом.

— Зате у нас з тобою носи дзьобами! — скочив на рівні ноги Аполлон.— Я зголоднів, Євгене, у тебе десь був добрий кусень сала і в пляшці — я пригадую — лишилася ота наливка бісова, що спутує по другій чарці ноги. А ке на стіл!

Коли вони виходили із кабінету, він пригорнув Тараса і мовив просто, тихо, але схвильовано:

— А ти пиши, Тарасе. Малюй, пиши. Щоб ми гуртом не вирвали тебе у пана? Того не може бути...

Венеціанов не тільки взявся виконати таку складну і делікатну місію, а за годин дві-три, вертаючись від Енгельгардта з Мохової, сам поспішив принести добру звістку.

— Вітаю вас, панове! — гукнув з порога.— Що ви тут споживаєте?

— Наливку, сало, пундики,— сказав Мокрицький, ловлячи його захований за скельця погляд.

— Налийте й нам півчарочки! — без церемоній до столу сів Венеціанов.

— Ну як? — не витримав Іван Максимович, що теж прийшов сюди чекати доброї чи злої звістки.

Тарас також напружився, бо розумів, що, може, в ці години вирішувалася його подальша доля.

— Чого Брюллов з ним зрізався?..— сказав, уживши чарку, Венеціанов.— Звичайний пан, поміщик... Щоправда, з гонором. Протримав мене, як личить, у передпокої годину з гаком і лиш

потому вже запросив до кабінету. А кабінет — в японським стилі, розкішний і дорогий. Якесь набобство просто!.. Так от. Він слухав, слухав мене уважно й перебив: «Скажіть, панове, прямо, чого від мене хочете ви та Брюллов? Послухайте — він же справжнісінький американський дикун!» Пан Енгельгардт зареготав. Я спершу, правду кажучи, був розгубився, а там прийшов до тями і просто, без дипломатії, все пояснив. «Отак би й зразу, — мовив, — а то заводите про філантропію!.. То вас ціна цікавить? Дві тисячі п'ятсот карбованців. Ви згодні?» Я погодився. І ось я тут!..

— Спасибі вам велике! — устав Іван Максимович. — Я зараз же піду й скажу Брюллову.

— Це вам спасибі, братці, — всміхнувся Венеціанов. — Коли б я ще зустрівся із диваком, що називає великого Карла Брюллова американським дикуном!

Тарас злякався суми. І тільки те, що друзі його не дуже цим зажурилися, підбадьорило трохи і повернуло йому надію. Правда, у цій печальній певності, — є панська згода й сума! — була і ще одна гірка краплина: йому ціна дві тисячі п'ятсот карбованців... Йому ціна... Мов хрякові або коневі!.. Дві тисячі п'ятсот карбованців — ось красна тобі ціна, Тарасе... Він, звісно, знав і бачив сам, як продавалися кріпацькі душі, та тільки зараз, нині, як сам попав у цей гешефт, збагнув усю ганьбність такого торгу. Душу його живу, наділену великим вмінням мислити, писати вірші та малювати, виводять, мов худобину, і продають!.. Нехай на волю, в інше, нове життя, та продають!..

— Тарасе, ти не радий? — спитав його Мокрицький, що був уже напідпитку. — В такому ділі згода — то половина справи. Тепер одне лишилося — добути гроші.

— Радий, — сказав Тарас, підводячись. — Я уже піду. Хазяїн буде гніватися...

— Скажи йому...

— Що вивели мене на торг? — спитав крізь сльози, різко. — А раптом він дасть більше?

У повній тиші вийшов. Дві тисячі п'ятсот карбованців!.. Це вам не жарт... Нічого собі загнув... Вторгує!.. А за самого ж, певно, ніхто не дав би і половини! Собача кров... Ножа б йому у груди, і по торгах!

Підходив до Академії, в якій, можливо, скоро і він не буде пасинком, а рідним сином. Це допомогло розвіяти недобрий настрій. Скоро!..

...Великий Карл узяв на себе найважчий труд по визволенню його з неволі. Жуковський мав зіграти роль «сидячу», бо саме з нього вирішено було створити портрет для лотереї. Брюллов часу не гаяв, він добре знав, що вартий кожен день чекання для юнака. І раптом усе спинилося, коли портрет уже було закінчено. Спочатку пан зволікав, — контракт з Ширяєвим ще не скінчився, — а потім сталося таке, чого ніхто не міг усунути або хоча б переінакшити. В сім'ї царя дізналися про той портрет, — Жуковський, певно, комусь сказав чи похвалився, — і забажали мати серед своїх поло-

тен і цей шедевр Брюллова. А може, просто царевич Олександр хотів дістати портрет Жуковського, свого учителя. То не біда, а лихо тільки в тому, що лотерея тепер залежала від імператора, коли він схоче, зможе чи повелить розважитись улюбленою своєю грою. А час збігав... Терпіння також зменшувалось, підупало...

Брюллов не витримав тортури часом першій. Побачивши в очах Тараса сльози, коли зайшла — укотре! — мова про лотерею, він спаленів і кинув гнівно прямо в лице Жуковському, що позував для ще якихось дрібних поправок:

— Нащо було казати там, при дворі!

— Її високість Марія Миколаївна спитала в мене, над чим працює великий Карл Брюллов, і я сказав, що над моїм портретом... — низив плечима Василь Андрійович. — Не міг же я збрехати!

— А жаль.

— Що — жаль?

— Що ти такий цютливий. Якиби сказав неправду або хоча б «не знаю», Тарас уже навчався б у Академії!

— Мені самому прикро, — зітхнув Василь Андрійович, — та що поробиш... Служба!

— Як там у Грибоедова? «Служить бы рад, прислуживаться тошно...»

— Ти знаєш, Карле: я не прислужуюсь, — сказав Жуковський стримано. — А що служу, то, може, в цьому є вищий смисл... Нікому з нас не байдуже, яким колись зійде наслідник на престол...

— Даремний труд — метати бісер перед свиньми!

— Не треба так... — сказав Жуковський з докором. — Всі знають, ти людинолюбний, добрий, і раптом — бісер перед свиньми...

— Людинолюбний — може... Але не царелюбний, мій дорогий.

— Ти довго жив в Італії, одвик од наших звичаїв.

— Бридкі, ганебні звичаї! — не піддавався на вмови Карл Брюллов. — Вони, ці їх величності та їх високості, прагнуть мене зробити своїм придворним мазієм. Накидали мені замовлень — на півжиття!

— Інший тому радів би...

— Інший, але не я!

— Одне тобі сказати можу, Карле, — промовив якось сумно Василь Андрійович, — тут не шанують гордих... Пушкін ще, може, жив би й жив би...

— Щоб я дозволив убить мене якійсь нікчемі у котелку чи в ківері?

Цей патетичний вигук згас у рожевій тиші. Кімната, де творився портрет Жуковського, була суворо витримана в червоному тоні, який вражав усіх, хто вперше сюди заходив. І тло портрета було таке ж, червоне... Примружишся — й здається, ніби заграва стоїть край неба...

І не помітив, коли ввійшов Василь Іванович Григорович, що також брав до серця його нещасну долю.

Він привітався мовчки, лише поклоном, минув навшпиньки художника з його «моделлю», прямуючи в куток, з якого стежив Тарас за працею свого кумира.

— Ти теж хороший, пане секретар! — напав Брюллов на нього. — Не можеш щось придумати, щоб твій земляк учився?

— Ось визволяю його...

— Ти ж знаєш не гірше мене, що вперлися в глуху стіну! — скипів Брюллов. — До чого двір торкнеться, усе мертвіє!..

— Карле, прошу тебе... — скривився Василь Андрійович. — Ти ж тут не сам...

— Хай слухає! Принаймні буде знати, що цар не бог!

— Ти, Карле Павловичу, даремно тратиш порох, — сказав Василь Іванович. — Забув, що він із України?

— То й що?

— У нас не вірять в земних богів.

— Ніхто?

— Ну-у, може, трохи панства... — сів у глибоке крісло біля Тараса. — А люд простий... Земляче, ти чув хоч раз, допоки жив на Україні, щоб згадували царя або царицю?

— Чув.

— Хто й де?

— Як їхав з Кисва й заночував під лісом із чумаками...

— І що ж вони казали? — спитав Брюллов.

— Співали пісню.

— Навіть? А я вже був повірив!..

— Не поспішай, — всміхнувся Василь Іванович, так ніби був присутній на тій ночівлі. — У нас пісні є всякі... Тарасе, ти не забув тієї пісні? Можеш нам проспівати або хоча б переказати?

Тарас зиркнув на конференц-секретаря, що в Академії був справжнім богом, і заспівав:

Катерино, вража німко,
Що ты паробила?
Степ широкий, край веселий
Панам роздарила...

— Здаюсь, — розвів Брюллов руками. — Оце молитва!.. Жуковський, слухай, ти прочитай її свосму учневі! — розвеселився великий Карл.

— А як питають, де я її почув? — скривився Василь Андрійович.

— Я геть забув, що ти правдивий навіть серед розбійників, — сказав Брюллов. І посерйознішав: — Ні, треба щось придумати!.. Може, Михайло Юрійович там підптовхне? Він, кажуть, мастак такого діла. Гофмейстер же!

— Вже пробував, — зітхнув Василь Андрійович. — І Відьгорський, щоб знали ви, панове, там не всесильний...

— Чесній людині скрізь не з медом, — сказав Василь Іванович.

— Панове, ми повинні, ми мусимо!.. — страждав Брюллов.

— Тарасе, чи ти не міг би сказати Сошенку, — озвався по довгій тиші Григорович, — щоб він зайшов до мене?

— Коли?

— Скажімо, сьогодні ввечері...

Тарас збагнув, що їм, цим трьом чудовим людям, щось треба тут обговорити без зайвих вух, і, попрощавшись, вийшов.

Хоча вже був початок квітня, весна ще тільки-тільки входила у skute льодом місто. Нева, покрита кригою, як і тоді, коли її побачив уперше з набережної Двірцевої, була пустельна й сіра, мов нежива... І сірий камінь набережної, і сірі сфінкси біля води, і сіре хмарне небо, і сірий портик Академії навіювали йому журу. Шість років він бродить тут, довкола цього будинку, вже навіть трохи там малював тьмяно у класах гіпсових голів та гіпсових фігур, знайомий був з її найкращими професорами, а стати учнем ніяк не міг. На ньому було тавро невольника, а тут навчатись можуть, чи мають право, лиш люди вільних станів... Хто вигадав такий закон, щоб поділити людство на вільних і на рабів? Як можуть миритись з цим мислителі, митці й просто люди, в яких є серце в грудях? Чому їм тільки муляє, коли в неволі бачать талановитих, здібних, а люд простий, звичайний, що, наче віл, виконує важку роботу панську, їх не цікавить зовсім? Чому в неволі злої такі цупкі й нещадні руки?.. Міг би давно вже бути вільним, так щось стає щоразу на перешкоді. То пан, то цар!.. Всемиловитий, чадолюбивий, мудрий!.. Що там йому до мук якогось хлопа!.. Рік, цілий рік триває страшне чекання!.. Сам сатана не вигадав би тортури ще жахливішої!..

Сошенко «впав ще нижче» і жив тепер ледь не в підвалі. Мабути, тому і він, Тарас, виною, бо користався часто його запрошеннями то на обід, то до театру, який любив нестямно, то на якісь прогулянки, що вимагали грошей. А нещодавно «викупив» його в Ширяєва на цілий місяць!.. Коли ж він вирветься з рук Енгельгардта й стане митцем, людиною, що може теж робити іншим благо!..

Торкнув ногою раму, — та не була защебнута, — й поліз вікном до хати.

— Свят, свят! — перехрестився лячно Іван Максимович. — Це ти, Тарасе? А я було подумав, що лізе чорт!

— Вгадав, Соха. Я злий, як чорт, я лютий, як сто чортів!

— Що сталося?

— Не можу більше ждати! Піду спалю кубло паскудне панове, його заб'ю, собаку, а сам... а сам... Не знаю, що зроблю з собою! Як жити так, то краще вмерти! Мить — і по всьому, вільний собі козак...

— Життя, як мовлять мудрі, це боротьба, — сказав Іван Максимович.

— Боротись? З ким?

— З тим, хто з тобою бореться, хто став тобі на перешкоді!..

— Цар, пам, кріпаччина! Як, чим мені боротись з ними?!

— Принаймні не паліцями покоїв панських, не самогубством!..

— Ох, мав би я хоч поганеньку зброю! — заскреготів зубами.

В кімнаті стало тихо.

— Ти від Брюллова, може?

— Та звідти, звідти... Василь Іванович просив, щоб ти зайшов до нього сьогодні ввечері.

— Напевно, щось про викуп, про лотерею?

— Ні. Там усе ще в кризі, як і Нева... Всеблагий наш імператор не зволює ще згадати про те, що їм схотілося добути портрет наставника свого синочка... Ех, міг би я, так нагадав би!..

— В тебе таки вселився біс,— сказав Сошенко злякано.— Накличеш іще біду... Ти, певно, дуже перетрудився, виснажився. Малюєш стільки!..

— Іване, я вже більше місяця, як і колись, фарбую якісь паркани, стіни!

— Чому?

— Нема роботи іншої... Ти уявляєш, портрет Євгена Павловича, клас Академії з його фігурами, які дали наенагу до малювання сотням таких, як я, і — жовта фарба, щітка й паркан якогось особняка!..

— Недовго вже, недовго... Ти потерпи...

— Душа горить, Іване!

— Малюй, пиши свої українські вірші — це дасть душі полегкість, і не накай, будь ласка, отих дурниць, що лізуть тобі в голову. Прошу тебе, благаю!

— Ходімо десь побродимо...

— Авжеж, авжеж,— заметушився Іван Максимович.— У мене тут задушно трохи... Маю оце замовлення, то не виходжу днями. Прогулянка мені потрібна вкрай!

Тарасові аж стало жаль товариша. І не тому, що він багато трудиться,— не первина! — а за постійні прикросці, що завдає йому своїми бідами.

Обняв Соху й поцілував.

— Вже й лащиться! — зітхнув Іван полегшено.— Тарасе, ти — як березень: по сім погод одного дня.

— Ходім на Стрілку, далі від Академії,— сказав Тарас, як вийшли з дому.

— Тягне до Петропавловської?

— Ну й жарти в тебе... Цур їй, тій Петропавловській!

— Сьогодні ти такого наговорив, що я...

— Туди і то нема дороги кріпакові! Для нас — лише панські канчуки та ще хіба — в солдати.

— Знайшов за чим жаліти.

— Я хочу вмерти вільним!

— Вмирають усі однаково.

— Е, не кажи! Я бачив, я пам'ятаю кріпацьку смерть... Тобі того не зрозуміти, Іване...

Аж біля Біржі стихшилися. Ступали мовчки, дивлячись на той, двірцевий, берег, на Петропавловську, що виступала з води міцними стінами та баціонами, на Петербурзьку сторону, де височіли гордо численні хмари...

— Хоч на болоті, твердо стоїть Петрове дітище,— сказав Іван Максимович.

— Бо на кістках...

— Вже прочитав «Історію русів?»

Тарас нічого не відповів. Цю рукописну книгу він не читав, а пив, як спраглий воду, бо вперше стрівся з розповіддю не про чуже й далеке, а про своє, про рідне, що відшуміло битвами й сплигло у вічність кров'ю дідів і прадідів. Збагнув тоді, читаючи, що для народу, краю або держави знання свого минулого чи не найперша заповідь. Історія — це ніби крила...

— Скоро спливе Невою крига, міст наведуть, і стане гарно, тепло... — шулячись, уголос думав Іван Максимович, що не любив зими та осені. — А вдома в нас, на Україні, вже ряст цвіте, напевно, й дерева вкрились брустю... Течуть дими від спаленого бадилля...

Спинилися нападлік ростральної колони і слухали далекий, ледве чутний голос землі, що їм дала життя і вклала в груди душу...

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає... —

почав Тарас неголосно читати вірш, написаний учора ввечері, коли було на серці так недобре, що хоч бери та вий на місяць.

Пішов козак світ за очі;
Грас синє море,
Грас серце козацьке,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькою,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде, —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити...»

Бачив, як в очах Іванових повиступали сльози, й від того сам ледь не заплакав. Нишком ковтнув клубок, що підступив до горла, й закінчив вірш:

Сидить козак на тім боці, —
Грас синє море.
Думав, доля зустрінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

Довго стояли мовчки. Потім взялись за руки, ніби малі бездомні сироти, й пішли поволі до Академії...

...Цей світлий день почався напередодні ввечері, як Апполон прислав йому записку.

— Четвертий раз приходжу, — сердито буркнув дядько, який прямиє.

— Пробачте. Я працював за містом і повернувся тільки що...
— А ноги бий...
— Охоче дав би вам щось на чай, так присійбо, не маю.
— Навіщо ж вам пани листи шлють, коли в кишені порожньо? — стенов плечима дядько і рушив неквапно вниз. — Заробиш тут... Аякже...

Тарас дістав кресало, добув вогню і запалив недогарок. Свічок йому чомусь не принесли з квартири майстра.

Узяв цидулку бережно і розгорнув... Заплющив очі: раптом у ній про волю йдеться? Він знав, що вже зібрали гроші, — не дочекавшись царських, — що й лотерея мала ось-ось відбутися, проте боявся глянути на цей папір... А раптом!.. Правду кажучи, йому кортіло вельми дізнатись, що в записці... Й коли вже бути до краю щирим, то, мусив сам собі признатися, що він найбільше боїться краху. І пан, і цар вступити можуть яку завгодно штуку з його тяжкою волею!

Нарешті зважився і прочитав. У ній був тільки натяк на щось значне: «Тарасе! Узавтра будь обов'язково об одинадцятій в квартирі Карла Павловича. Про це просив Жуковський! Твій Аполлон». Світ похитнувся, розплився йому в очах... Невже це те, на що чекає він стільки літ?.. Він — вільний!..

І враз погас. Не треба себе настроювати на рай. А раптом узавтра — знову пекло?..

Від хвилювання не стало зовсім сили. Сів на своє тверде учнівське ліжко, — хоч він уже й підмайстер! — стис у долоня голову й заплющив знову очі... Остання ніч неволі... А може? Ні, Ширяєв уже йому сказав би... Щоправда, він не був на дачі, має якусь роботу в місті... Піти спитати?.. Лячно... Та й пізно вже. Напевно сплять... Дружина саме хвора...

Дмухнув на свічку. Треба мерщій лягти й заснути. Ніч переспить, а там недовго ждати. Об одинадцятій... Яка ж вона, та воля? Це ж сам собі господар! Нема тобі ні пана, ані хазяїна!.. Хочеш іти — іди, співають — співай, а плакати — плач!.. Можеш куди завгодно їхати й робити що завгодно!.. Його візьмуть, звичайно, до Академії! Він буде там законним учнем, таким, як всі... Одним із кращих буде! Бо довго так чекав на право вчитися у цьому храмі, бо добре знає ціну такому щастю!.. Звичайно, в листі напише рідним, що вже на вічній волі, й вони там будуть раді... І водночас ще глибше, болючіше збагнуть свою неволю!.. Його брати й сестри!.. Та навіть іншим людям — односельчанам, ровесникам, товаришам — його щасливе звільнення від панських пут не принесе полегшення...

Сльози йому стікали з сумних очей, як навесні стікає з берези сік. Страждав за люд закований, за рідний край, що став всуціль долиною печалі й слів...

Прокинувся зі сходом сонця. Вже за вікном раділи дню горобці — ганяли один за одним, цівкали з таким завзяттям, що вже по цьому можна було сказати: до Петербурга прийшла весна. І справді, день був ясний, ласкаво-теплій, тихий. До комірчини вривались пахоці кори, води, якогось зела...

Знайшов записку й перечитав. Сьогодні об однадцятій!.. На нього ждатимуть такі великі люди, як Карл Брюллов, поет Василь Жуковський!.. Одне вже це на казку більше схоже, аніж на правду. Й ждатимуть заради нього!.. Добре, що є на світі, крім зла, неправди, гніту, й такі чудові люди!.. Йому в останні роки щастить на них: Сошенко, Мокрицький, Вісльгорський, Гребінка, Венеціанов, Брюллов, Жуковський, Григорович... Та все які таланти, які високої душі!..

Вдягнувся, вмився й вийшов. Була ще, може, сьома, та він не міг сидіти й ждати. Мусив іти на вулиці, межі людей, щоб не лишатись віч-на-віч з часом. Не уявляв, як витримає, коли з'ясується, що не по волю кличе його Мокрицький!.. За рік розтануло немало таких надій...

Нева текла широко й вільно. Щоправда, десь від Шліссельбурга пливли шуга й уламки льоду, та це весні не вадило. Вже навели погонний міст, і знову Нева цвіла вітрилами човнів та більших суден, що ждали ячі, аби пройти угору чи вниз, до моря, де починалося «вікно в Європу».

Ледве знаходив силу втримувати себе на цьому боці. Згадував, як він сім років тому побіг на лід, бажаючи скоріше глянуги на Академію, і як його порятував рибалка... Може, сьогодні він одержить право входити в прекрасний цей будинок як рівний серед рівних!.. Для вільних, мабуть, річка тепліша, лагідніша, і небо вище, й хмари в його блакиті легші?.. Хоч би не розірвалось серце в останню мить неволі!..

Повільно ж як минає час!..

Не згледівся, як опинився аж на Сенатській площі, біля моста через Неву. Щоб згаять час, пройшов довкола пам'ятника... Тут пролилася за волю кров... А чи була б та воля, якби вони перемогли?.. Це він не був би панським уже дванадцять років та ще й чотири місяці!.. Сьогодні ж двадцять п'яте, як і тоді... Дванадцять років волі!.. Росія стала б іншою... Україна теж... Якою ж то вона була б, сердешна його Українонька!.. Йй, певно, теж і небо здалося б вищим, і хмари легшими, й Дніпро теплішим, лагіднішим... Була б щаслива, мабуть... Де воля, там і щастя!

Міст ледь похитнувся. Карет було ще мало, бо панство все гуляє довго ввечері, а вранці довго спить. Спостерігав, хто йде, хто їде повз нього в той чи другий бік, і міг по тому рухові розгледіти Санкт-Петербург без панства; якби воно заснуло і не прокинулося... Були б це, мабуть, перші веселі похорони!..

Дійшов до сфінкеа, вибрав затишне місце й сів, щоб бачити лиш краєм ока Академію, що так його сьогодні тягла до себе, вабила. Він поглядав то на Неву, то на знайомі вікна квартири Карла Павловича, куди йому з'явитись треба об одинадцятій... Сьогодні він не міг прийти раніше... Як незворужно тихо спливає час!.. Вже довго так чекає, а не пора. Мокрицький і не подумав, мабуть, коли писав своє послання, як тяжко буде ждати до одинадцятої!.. Сошенко, певно, трудиться. Дістав якусь роботу від Пущехонова й тепер сидить, цотіє... Чи буде й він у Карла Павловича? Той, хто знайшов його

у цьому Вавілоні, зігрів, у люди вивів. Без нього ця врочиста мить... А раптом це все твої фантазії? А раптом йтиметься лише про щось буденне?.. Ні, ні! Того не може статися! Він стільки ждав, надіявся...

Тепер сидів, зіщулившись, мов під ударом долі, й не смів поглянути на заповітні брюлловські вікна. Боже, невже йому судилося ще й таке, найтяжче випробування!..

Його зустрів слуга Лук'ян.

— Заходь, заходь, Тарасе,— всміхнувся тихо й приязно.— Давно не був...

— Робота... Жуковський тут?

— Приїхав. Удвох із графом Вісльгорським.

Тарасові забило дух: всі з'їхались...

— І пан Мокрицький тутечки...— додав Лук'ян багатозначно, мов прочитавши його думки.— Вони в червоній хаті...

Легенько взяв його за плечі й повів, неначе хворого або малого. Тарас і справді чувся таким слабким, що ноги йому тремтіли.

Коли ввійшли в майстерню, хто був у ній, притихли. Мокрицький і Вісльгорський встали й зиркнули на Василя Андрійовича, який стояв з Брюлловим біля портрета.

— Добридень вам...— сказав Тарас, шукаючи в очах присутніх підтвердження своїх надій.

Йому ніхто і слова не відказав. Натомість Василь Андрійович урочисто ступив до нього, вийняв якийсь папір з кишені й подав йому. У повній, мертвій тиші!..

Тарас узяв і розгорнув. Найпершим побачив герб з орлом в овалі, а потім своє ім'я: «Тараса Григорьєва сына Шевченка»; над ним були написані слова, яких він ждав так тяжко і так нестерпно довго: «Энгельгардтъ отпустилъ вечно на волю...»

Далі він вже не зміг читати. Крізь сльози ледве бачив веселі лиця друзів, які йому щось мовили. Він розумів те по губах, а слів не чув, оглушений своїм безмірним щастям... Лук'ян подав йому вина, з його бокалом цокнулися чийсь бокали... Він пив вино, що змішувалося з сльозами, а серце в грудях гупало, як на пожежу церковний дзвін, й кричало: «Воля! Во-о-оля!!!»

...Біг по Четвертій лінії, стискаючи папір в руці, й не чув землі понід собою. Воля!..

Зустрічні люди кидалися від нього геть, а він гукав їм німо на всю весняну вулицю: «Я вільний, вільний, вільний!..»

Панкові, що був схожий на управителя, який іще не так давно хотів його послати на стайню і відшмагати, він ледве стримався, аби не крикнути у вічі: «Зась!»

Сонцю, що раптом зблиснуло між двох будинків, він усміхнувся радісно і показав затиснуту в руці свою свободу. Він вільний, сонце, вільний!..

У щедрій зливі променів,— та й сам немовби промінь,— підбіг до того дому, де жив Іван Максимович в напівпідвалі, і зупинився, щоб перевести подих. Вікно було відчинене — весна, весна!.. І він,

не довго думаючи, шугнув у нього. З тріском упав мольберт, посипалися на землю фарби, пензлі...

— Ти що, здурів, Тарасе? — спинив його Сошенко, що також ледь не впав додолу.

— Воля! Іване, воля, воля!!!

В нестямі він душив за шию друга, підстрибував і все кричав, що сталося, що він тепер на волі.

— Де відпускна? — спитав Іван Максимович.

— Ось, ось Вона! — розтис кулак, в якому ніс, мов пташку, своє щасливе звільнення.

Сошенко взяв, уважно всю прочитав, заплакав і стис в обіймах хлопця, що став йому за два минулі роки мов рідний брат.

— Івасю мій!.. Івасю... — ридав Тарас, не в силі більше стримуватись. — Якби не ти!..

— Поплач, поплач... Востаннє... Хай виллються усі кріпацькі сльози...

Відчув, що радість гасне, немовби щось їй стало на перепоні.

— Ще ріки їх проллються, кріпацьких сліз! — промовив жорстко, ніби й не він тут млів од щастя хвилину тому. — Стільки людей в неволі!..

— Добре, що ти вже вирвався.

— Невже це правда?! — радість сплеснула знову крилами. — На волі я, на волі?!

Турнув мольберт ногою, прийняв стілець і рвучко пішов навприсядки докруг Івана, що й досі ще тримав, мов свічку, згорнутий в сувій папір із волею:

На городі пастернак, пастернак;
Чи ж я тепер не козак, не козак!..

— Чого кричиш? — просунув жандарм у двері голову. — Пришнись, мабуть, шибениця?

— Такі «приємні» речі, шановний, сняться лише панам, — сказав Тарас, не встаючи.

— А ти не пан?

— Художник я, з відпущених.

— Пан відпустив? — здивовано спитав жандарм.

— Ні, добрі люди викупили.

— І скільки ж це їм обійшлося?

Тарас сказав. Жандарм лиш свиснув.

— Дорого... — зітхнув невдовзі. — Мав би вже шануватися... Хоч довго був на волі?

— Сьогодні дев'ять років.

— Угу... Ну, спи! Світанок скоро...

Він позіхнув, замкнув неквапно двері. І знову стало тихо.

Так, це уже сьогодні... Минуло дев'ять років, а він не встиг отямитися, напитись волі!.. Дивна у нього доля: вирвався, щоб стати художником, а став поетом, знаним на всю Україну... Покликання! Воно весь час стояло за ним, художником, як злий чи добрий геній, вихоплювало з руки малярський пензель, вкладаючи нато-

мість гусяче перо... Вони з Сошенком, власне, за це почубилися... Ну, не лише за вірші, й за Марусю, коли казати правду... Точніше буде — за Марусю, і за поезію!..

...Він мов зірвався з прив'язі: хотів усе побачити, усе пізнати, вивчити і... надолужити за згаяні свої літа. Брюллов збагнув ту справу, ще й на правах учителя... ні, навіть просто друга, що трохи старший віком, сприяв цьому.

Вони були в театрі, Карл Павлович підвіз його в своїх незручних санях аж до дверей.

— Чекаю вранці, — мовив, подаючи Тарасу руку.

— Буду.

Тарас зіскочив на мерзлий сніг, махнув рукою кучеру. Полоззя лунко рипнули — бо морозець! — і споро помчали вулицею до Академії.

Насвистуючи легкий мотив із опери, яку вони доніру слухали, Тарас вдихнув повітря, розправив плечі. Добре!.. Минуло лише півроку, як він став учнем Академії, а як змінилося його життя і як він сам перемінився! На ньому фрак, снотова розкішна шуба, годинник, шаль; ціпочок... Як там у Пушкіна?

Острижен по последней моде;
Как dandy * лондонский одет —
И наконец увидел свет...

Хоч не про нього сказано, та й він побачив дещо за час, відколи визволився з кріпацтва. Тепер він добре знає, — на власні очі бачив, був на відомих усій столиці літературних вечорах! — весь цвіт мистецтва. А скільки він наслухався, ввібрав у душу, в пам'ять!..

Гуляли десь, Тарасе? — з'явилася в дверях Маруся, небога їхньої хазяйки дому.

— В театрі був.

— І з ким же? — примружила лукаво очі.

— З Карлюю.

— Це ж хто така? — надула пухленькі звабні губки.

— Професорка.

— Бридка, напевно, й літня?

— Не молода. Але бридкою її назвати гріх. Красуня навіть!..

— Ова! — задерла гордо кирпатий ніс Маруся. І враз заплакала: — То йди, то йди до неї!..

Тарас обняв за плечі дівчину й поцілував.

— Її немає, рибонько. То Карл Брюллов, професор мій, учитель по Академії.

— А ти не брехен, часом? — перекинула вона на свій, німецький, лад колісь почуте від них з Іваном слово.

— Ось хрест святий! — перехрестився. — А щоб було міцнішим це присягання, я прикладусь до образу, — чоломкнув знову білу пухленьку щічку.

Маруся все простила й нрмнала теж до нього.

* Франт, чопурун (амал.).

— Тарасе, йди вже спати! — гукнув Іван сердито і розчинив навстіж вікно.

Маруся, тихо пирснувши, втекла додому. А кавалер постояв трохи, охоловаючи, — від доторку до цієї рибоньки йому стає щоразу душно, — й пішов до хати.

— Це казна-що! — обурювався Іван Максимович біля мольберта. Він працював, сердешний, вдень і вночі.

Тарас роздягся мовчки, шаснув мерщій під вогку, холодну ковдру.

— Носять тебе чорти повсюди... — бурчав Сошенко далі. — То бал, то вечір літературний, а то театр чя просто свято Бахуса!.. А діло ж саме не робиться... Он фарби вже позасихали!.. Скажи, на ласку божу, навіщо тобі те панство, ті пияки, нероби?

— У них — знання, яких мені бракує, вони з дитинства вчилися в гімназіях, університетах...

— На що вони тобі здалися, оті знання! Ти маєш такого вчителя, як Карл Брюллов, ти вчиш в нього; оволодій своїм майбутнім фахом у повній мірі!..

— Іване, ти не розумієш... — почав Тарас докірливо.

— То вже Іван дурний для тебе? — скипів Сошенко дужче. — Раніше був розумний, а став дурний?

Тарасові до сліз зробилось прикро. Не так від слів, як від самого тону. Він ладен був схопитись з ліжка, кинути на шию другові й просити в нього вибачення за те, у чому був не винен зовсім, та не носмів, щось стало на перешкоді.

— Ну що це ти вигадуєш? — сказав ятомість лагідно. — Для мене ти явіки як батько рідний...

— Батька потрібно слухатися! — не угавав Іван Максимович.

— У чому ж я тебе не слухаюся?

— Закинув геть навчання, гуляєш, пишеш вірші!..

— Хіба це гріх — писати вірші?

— Маєш таку протекцію, такий талант! За кілька років можеш стати академіком. Лише малюй, малюй, малюй!.. А він сидить і пише про Катерину-покритку!..

— Чого ти в'ївся в неї, в ту «Катерину»? Не розумію...

— Стільки часу потратив марно на казна-що!

Помовчали. Зайтрилась ще свіжа рана в серці — смерть Котляревського. Коли почув, заплакав і написав сльозами вірш... Невже і він теж казна-що?..

— Не гнівайся, а ось послухай ліпше, що я написав на вічну пам'ять Котляревському...

Праведная душе! прийми мою мову,
Не мудру, та щирю. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброва,
Прялиня до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти...

— Тарасе, ти — художник! — жбуринув Сошенко пензля, що поламався в його руці. — Живописом услав народ, вітчизну...

— «Останнім днем Помпеї»?

— Не розумію... — притих Іван Максимович. — Ти ж був такий захоплений цим полотном!..

— І зараз я в захопленні, — сказав Тарас роздумливо. — Ну, як утну щось отаке... Хто бачитиме його, крім купки художників та меценатів чи просто снобів? Як прислужуся таким мистецтвом людям, що ним зроблю для волі свого народу?..

— А віршами ти зробиш більше?

— Так. Слово має крила, воно летить із уст в уста, його читають, слухають, співають, злившись серцем з його творцем!..

— Ти просто шукаєш щось на виправдання своїй гульні та лінощам, — помовчавши, сказав Іван Максимович. — Гультяї завжди схильні до філософії.

— Ні, намагаюся збагнути сам, що діється в моїй душі...

— Пізнай себе... Не думав, що ти читав Григорія Сковороду!

— Сократ казав те ж саме...

— О! — тільки й зміг промовити затиснутий в куток Сошенко.

— Іване, я вбираю в себе, мов губка воду, мудрість, яка була від нас захована царем, панами, злиднями... І прагну пізнати істину...

— Не там, не там шукаєш, брате! Бали та дружні учти «со возлиянием» не місце для Мінерви!

— Ти помиляєшся. На них я те побачив, чого не зміг раніше бачити із передпокою хоромів панських... Знаєш, вони усі приречені... Банкет, Іване, під час чуми!..

— Коли вже хтось приречений, то швидше ми... — зітхнув Іван Максимович. — Напівголодні, в холоді, в таких ось норах, — глянув на темні стіни, — у вічній страсі за день непевний завтрашній...

— Сохо, ти просто виснажений і нездоровий, — сказав Тарас, сідаючи. — Ми, власне, тільки крихти... За нами — сотні, тисячі, мільйони навіть! А їх — мізерна жменька...

— Й тобі кортить ускочити до тої жменьки?

Обурення спакнуло в ньому, немов суха солома. Та він його утримав і пригасив.

— Я вже тобі тлумачив, чого ходжу на ті бали...

— Не вірю!

— Чому?

— Бо надто вже премудро! Недавно ще був сірий, забитий хлоп — і на тобі: з Брюлловим він запанібрата, в Струговщикова — свій чоловік, Гребінку зве Євгеном; не Павловичем, як ми усі, а так собі, по-простому!.. Дівчат гарненьких зваблює...

— Сказав би так одразу! — гукнув Тарас. — Маруся — ось причина твоїх філіппік! — зареготав. — А я вже, грішним ділом, було подумав!..

Сошенко почервонів.

— Маруся також, — мовив. — Ти ж відасш, що я повинен їхати із Петербурга... І я хотів... Давно люблю... А ти прийшов, забрав її...

— Йй-богу, не забирав! Вона сама. Я й так, і так від неї, аж ні — до мене горнеться...

— Сам бачив: ти її сьогодні поцілував!

Тарас не знав, що і казати другові. Таки було.

— То ненароком...

— Брехен! Тьху!..

— Бачиш, бачиш! — схопивсь Тарас за соломинку жарту.— Шукай собі Марусю, та Богуславку, бо онімечишся!

Іван Максимович на те нічого не відповів. Щось роздивлявся довго в своїй картині, хапав палітру, пензля... Нарешті мовив глухо:

— Шукай собі деінде хату... Марусю теж...

— Здурів, йй-бо!

— Ні. Хочу взяти її собі дружиною.

І знову стало тихо. Так ніби їм вже не було про що й порозмовляти мирно, як з братом брат...

...Була то перша його медаль за успіхи в навчанні й праці в рідній вже Академії. Рік промайнув, як світле, добре свято! Тепер він міг сказати, що почувують вільні, не панські люди в біді та радості, бо встиг зазнати того й того. І, попри всі печалі й дрібні невдачі, утвердився на думці тій, що й горе людині вільної солодше стократ від щастя кріпака!

Медалі їм вручали на урочистих загальних зборах, що відбувалися в великій залі, в присутності всієї ради Академії, окрім, звичайно, президента, який собі мав вищий, придворний клопіт.

Тарас прийшов раніше, аби відчуть, простежити все те колись омріяне і недостугне дійство, сів у кутку, з якого було всіх видно і де самого не дуже бачили б. Проте його одразу ж знайшов Мокрицький.

— Давно, давно не здибувалися, — подав тонку, неначе в музи́ки, руку і примостився поруч. — В трудах усе?

— Допався.

— Гляди лишень не охватися...

— Шевченки усі міцні! Козацька, брате, кістка...

— Чого це ти насумрився?

— Згадав братів...

— А-а...

— Я на волі, а їм же вік, до смерті...

— Ось вивчишся, збереш потрібну суму та й викупиш і їх на волю!

— Може... А як же інші?

— Інші твої брати?

— Їм також волі хочеться... Собаці он ланцюг огидний, а то ж козацькі душі... Мільйони душ!

— Ти он про що...

— Як здумаю — усе стає немиле!

— Не брав би так того до серця,— сказав небавом Аполлон.— Ми, брате, лиш художники, співці краси...

— А хто ж біду співатиме? Хто возвеличить отих малих рабів німих, яких пани і за людей не мають?..

— Змiнiвся ти,— сказав Мокрицький з подивом.— За рік такий став...

— Бачив, як після холоду — коли пригріє сонечко й покропить дощ — усе росте? Аж шелестить! Бо довго ждало, купчило життєву силу...

— Вірші закинув зовсім?

— Вони мені жить не дають, трикляті! І малюють... — махнув рукою.

— Яюсь зайду, покажеш...

— Лаятимеш, що не займаюсь ділом, а казна-чим?

Мокрицький здвигнув плечима:

— Вірші — мистецтво теж.

— Сошенко їх вважає за витребеньки.

— І що ж ви з ним, Тарасе, не поділили? Такі були друзяки.

Я дещо чув...

— Ат, просто дурні цани!

— Cherchez la femme...

— Що ти сказав? Це ніби щось по-французькому?

— Шукайте жінку...

Тарас на те не мав чого відповісти. Сошенко не допоміг своїй напасті, вигнавши його з квартири. Маруся знайшла його, Тараса, і на новій...

— Ти чув, він їде в Ніжин.

— Коли?

— Не знаю. Справа вже, кажуть, вирішена...

З бічних дверей тим часом вийшла поважна рада Академії і зайняла свої місця. Почався врочистий акт.

Тарас дивився, слухав, виходив сам до столу одержувати свою медаль зі срібла, та десь пропав той настрій, з яким прийшов на зібрання, щось муляло йому в душі...

— Поглянь, поглянь на Григорівича,— шепнув йому Мокрицький.— Яка достойність царська, і кожне слово виважене на терзах!.. Вельможа!

— Бо відчуває силу,— сказав Тарас.— Без нього і президент, і віце-президент одразу б сіли на мілину.

Медаль чомусь була холодна й тьмяна, як і його душевний настрій... Може, це все тому, що пригадав свою рідню, Кирилівку?.. А може, всю обідню знов зіпсував йому Іван Максимович?.. Він чоловік тихенький, проте настирливий та беручий... Згадав, як він тебе настирливо виводив, наче Мойсей, з єгипетської неволи? Чи як не дав спокою ані собі, ані Брюллову з усім його синклітом, аж доки визволили вони тебе?.. Як ввів таємно до рисувальних класів і явно — в хату Євгена Павловича Гребінки?..

Аж стало душно. За що ж вони горшки побили? Маруся — лише остання крапля, що переповнила... Ат, що там дівчина і все, що їх

відчужувало, у порівнянні з тим, що єднало, зближувало!.. Іван тепер поїде на Україну — нещасний, хворий, скривджений і розчарований в найвищих людських чуттях... Той велій друг, якого, власне, він сотворив, постав на нього!.. Так чи не так, а він гадає, певно, що знає правду... Зрада найближчих друзів — наче глибока рана в грудях... Навіщо тобі здалась, Тарасе, та білолиця німочка? Нехай би брав її собі за жінку Іван Максимович!.. У Ніжині знайде собі чорняву. В стрічках, коралях і вишитій по рукавах сорочці... Там же якась кирпатенька, з бровою, ніби ластівчине крило!..

— Ти що, не маєш де ночувати? — спитав Мокрицький голосно. — З Михайловим не помирився?

— Та ні...

— Чого ж сидиш? Крім нас, уже нема нікого в залі.

— А й справді!.. — глянув з подивом і рвучко звівся.

На набережній узяв за лікоть друга і попросив:

— Ходімо вдвох... провідаємо Сошенка... А то поїде...

— Добре, видать, почубилися!

— Та як сказати... Діти не можуть бути копіями батьків...

І друзі також.

— Хтозна...

— Нема людей, які були б однакові. Близнята й ті лиш зовні схожі.

— Правда...

— Пардон! Прошу пробачення! — заледве не збив їх з ніг високий пан в окулярах.

— Елькан! — зрадив Мокрицький. — Куди біжиш?

— На похорон.

— А звідкіля?

— З весілля.

— Знайомтесь! Це відомий фейлетоніст і театральний критик, а це художник, теж учень Карла Павловича, Тарас Шевченко.

— Мені присмно дуже... — подав Елькан м'яку, спітнілу руку.

— Не впізнаєш? — спитав Мокрицький критика і пригорнув Тараса.

Елькан поглянув пильно, дістав хустинку й витер ретельно скельця окулярів.

— Не мав, як кажуть, честі...

— А пам'ятаєш того хлопчину, що в нас питав дорогу до Академії? Біля Неви, весною... І ти його...

— Жартуєш?

— Йй-богу, він.

— Воістину метаморфози!.. — розвів Елькан руками. — Таки знайшов? — спитав уже в Тараса.

— Вже рік учусь...

— То ти і є той діамант з народу, якого викупили Брюллов з Жуковським в Енгельгардта?

— Він, Олександрє Львовичу, — сказав поспішно Аполлон, відчувши, що надто вже безцеремонно мовлено. — Прошу любити й жалувати!

— Жаль, жаль, що я вже мушу бігти!..— зітхнув Елькан.— А втім, небіжчик може і зачекати... Махнемо, братці, до «Капернауму»?

Мокрицький був не проти. Й Тарас не став на першході, дав «відпускну».

— Ви йдіть, — сказав, — а в мене с нагальне діло.

— Справді, у нього дуже-дуже нагальне діло, — спинив Елькана Аполлон, узяв його під руку й повів у райські кущі для тих, хто любить чарку.

— Юначе, ми ще стрінемося! — через плече гукнув Елькан Тарасові.— Au revoir, mon ami! *

Сошенко вже складав потроху речі. Не здивувався його приходві, а навпаки, був радий, хоча і виду не подавав.

— Сідай, спочинь, — підсунув йому стілець.

Слухняно сів, дивився на дорогу людину й не міг ніяк повірити, що не приходив сюди, не бачив її три місяці.

— Пробач мені... Я завинив, Іване, перед тобою...— сказав тремтливим голосом, немов чужим.

— Обоє добрі...— буркнув Іван Максимович. І раптом вдавсь до філософії, чого за ним раніше не помічалось: — Як будемо отак сваритись за казна-що, не знатиме народ наш щастя-долі. А з ним і ми...

— Поїдеш на Україну!..— зітхнув Тарас.

— Не заздри, — торкнувся його плеча Сошенко.— Не знаєш, яка платня мізерна в тому училищі... Тут злидні, там...

— Садки цвітуть, напевно!.. А ряст, барвінок!.. Боже, як я давно не був у нас удома, на Україні!.. Аж цілих десять років!..

Сошенко теж задумався. Лице його осяялося якимось милім спогадом.

— Можливо, я одужаю на тій красі...— озвався згодом тихо.

— Недаром кажуть, що й «дым отечества нам сладок и приятен».

— Спасибі, що завітав...— утер сльозу Сошенко. І осміхнувся: — Як там іде навчання?

Тарас дістав медаль з кишені й подав йому.

— Вітаю!.. Даремно я тоді на тебе так нападав.

— А може, й ні.

— Я радий твоєму успіхові! — промовив, ніби скинув з плечей тягар, і простягнув медаль господареві.

— Візьми собі на спомин, — сказав Тарас.

— Та що ти, що ти!

— Справді. Коли по совісті — вона твоя!

Іван подумав трохи, тримаючи медаль на витягнутій правиці, тоді всміхнувся радо й поклав її на столик.

— Спасибі. Буду згадувати...

Він підійшов, обняв Тараса й поцілував. Заплакав. Неначе знав напевно, що їхні шляхи розходяться; і не на день чи місяць, а на роки...

* До побачення, друже! (Фр.)

...Вже їдучи, Іван гукнув йому останній свій заповіт: «Тримайся, Тарасе, Штернберга!..» І от він радий був би, та десь той Штернберг бродить по Оренбуржчині, а він живе з Михайловим, точніше, наймає на двох із ним квартиру на Сьомій лінії в будинку пані Аренс.

Сюди й прийшов до нього Євген Гребінка. Сіявся нудний осінній дощик, і гість добряче вимок.

Тарас стягнув шинель із нього і витрусив її в порожньому й від того аж лункому передпокої.

— На більше вже вибачай, Євгене, сушити ніде, — мовив, беручи також важкий з негоди капелюх.

— Я ненадовго, — мерзлякувато повів Євген плечима.

— Проходь туди, там затишніше, — вказав Тарас рукою на їхню власне хату. — Сідай, — подав йому стілець, який уже ледь животов.

— Єхидний дощ... — потер Гребінка руки. — А де Михайлов?

— Хтозна. Блукає десь.

— Ти чув такого — Мартос, Петро Іванович?

— Ні.

— Він прийде до тебе, щоб змалював його портрет. Заплатить добре — грошики у нього водяться... І ще одне... — обвів кімнату поглядом. — Де ти храниш свої папери з віршами, сиріч рукописи?

— Під ліжком, он в коробці. А що?

— Нічого... Просто так поцікавився...

Лукава, тиха усмішка світилася в його очах.

— То як там наша «Ластівка»? — спитав Тарас.

— Ще в клітці, — махнув Євген рукою і посмутнів. — Панок оцей, — вернувся до попереднього, — не густо має розуму, а гонором його господь не обійшов, і тягнеться він до людей відомих, талановитих... От я собі й подумав... Ну, знаєш, я напевно, уже піду! — підвівся. — Прохання є до тебе: твої папери з віршами нехай лежать і далі у тій коробці... Згода?

— Нехай лежать, — стенив Тарас плечима. — А де ж їм ще лежати!..

— Сошенко пише?

— Ніби у воду канув.

— Дивно... То на коли призначиш сеанс Петрові Івановичу? — всміхнувся знову.

— Мабуть, нехай приходять завтра. О п'ятій вечора.

— То будь здоров! — подав уже зігріту, ласкаву руку. — Злупиш побільше з нього, — кинув у передпокої, — бо ще образиться.

— Послати треба братові. Просив оце...

— На ловця, як кажуть, і звір біжить.

— Дорога ложка до обіду.

— На цій мові будьте здорові!

Жартуючи, потисли ще раз руки, й Гребінка знову пірнув у мжичку.

Мартос прийшов точніше, ніж пароплав із Ревеля. О п'ятій рівно почувся стук у двері, й дебелий пан, років під тридцять, упхався в хату.

— Здрастуйте!..— гукнув, чомусь відсапуючись, хоча піднявся лише на другий поверх.— Під небеса забралися...

— До бога ближче,— скромно сказав Тарас.

— Я — Мартос, Петро Іванович. А ви — Тарас Шевченко? — косив на ліжку очі.

— У мене все готове. Сідайте ось тут,— подав стілець,— та й розпочнемо.

— Дякую,— вмостився важко.— Витримає?

— Сидіть лишень спокійно... Лице ліворуч трохи, до світла... Так... Не рухайтесь!..

Узяв картон з папером та олівець, примружився, щоб роздивитись краще лице моделі... Що він весь час косить очима? Не бачив зроду ліжка?.. Намалювати б його отак! Мов виглядас чужих курей у шкоду...

— А що то у вас таке? — спитав Петро Іванович, як тільки сеанс скінчився.— В коробці тій?..

— Під ліжком?

— Так.

— Порою, коли журба на душу ляже, беру й пишу...

— Виходить, то ваші вірші?

— Можна і так назвати...

Мартос зірвався з місця, витяг на світ коробку й взяв перший-ліпший аркушик. Поспішно одяг пенсне і прочитав уголос:

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє...

Поля по другий аркуш.

— Багато у вас такого дива?

— Та трохи с...

Гість сів на ліжку, поруч поставив коробку, виповнену папером, і став читати. Мовчки, забувши, певно, де він й чого прийшов.

— А можна мені додому взяти? — спитав нарешті.

— Що ви! — гукнув Тарас.— Навіщо?

— Я покажу Гребінці. Й коли йому сподобається, то надрукую.

Вперше йому таке пропонували, й Тарас не знав, як бути. Гребінка взяв у нього — торік ще — кілька віршів для альманаху «Ластівка»...

— То як?

— Не знаю... Виб'ють мене за них панове критики!

— Ми теж не ликом шиті — захистимо! Ви знаєте, напевно, Корсакова! То це — мій друг.

Звичайно, він не раз стрічався з Корсаковим на вечорах, в театрах і знав, що той не тільки пише про се, про те, а й служить цензором. Кортіло, правду кажучи, пустить у світ свої творіння словом... Гребінка щось загаївся із альманахом... А те, що в цій коробці,

йому здебільшого давно відоме, читане і навіть палко схвалене. Мокрицьким теж. Хоч Аполлон художник — на віршах знається!..

— То ям, довірите мені свій скарб, Тарасе?

— Беріть, — нарешті зважився. — Та не згубить дивіться!

— Побережу, яко зіницю ока! — врочисто мовив Мартос і згріб усі папери.

Коли приїхав вдруге, то попросив, вручаючи Тарасові коробку:

— Ми вдвох з Євгеном Павловичем не можемо навести лад. Будь ласка, все прогляньте, пронумеруйте аркуші, поправте, що бажаєте, і... — усміхнувся, шишаючись, — і будемо робити книжку!

Тарас стояв, уражений словами про видання, й не чув, що Мартос йому ще розказував... Тепер його поезії побачать світ! Підуть між люди, зможуть заговорити до будь-кого, збудити думку... Леле!..

— Він прочитав та й стогне: «Це щось таке, таке!..», а слів знайти не може... — долинула до нього мова гостя. — Євгену Павловичу забракло слів!.. І я скажу: чудово! Я прочитав про Катрю своїй дружині — плакала. Сидить, Тарасе, й плаче! Тихенько, так, беззвучно. Мов скам'яніла жіночка...

Зробив сеанс коротшим, бо пензель йому тремтів. І тільки Мартос вийшов, сів до роботи. Вперше свідомо сів. Не тільки, аби відбитися чи вилить душу словом, сів, щоб навести у віршах лад... Це ж досі він не читав отак підряд, не вдумувався, чи до ладу — писав, і все. Бувало, правда, тягнувся до цих рядків, журився над їх долею або читав тихенько якусь воєму й плакав; коли ніхто не бачив... Тепер же він осмислював і кожне слово пробував, чи золоте. Місцями сам не вірив, що написав, що це його боління, його журба... Веселого було так мало в його поезії, як і в житті... Порою геть забував про книжку і Петербург, витав у полі, в рідній своїй Кирилівці, бо всі пейзажі списував із краєвидів свого дитинства, з милої його душі України... Послати б їй ці думи, ці щирі слюзи сляма, що прагне щастя матері й тому страждає тяжко, безсилий щось зробити, допомогти!.. Бо тут, бо тут... Наклунуться на нього гречі, кукольники, які, аби подужали, давно під корінь вирубали б всі інші мови. Хтось захистить, звичайно, дасть одкоша тим мракобісам в білих, як сніг, маніжках, та як-то їм, цим віршам бідним, матиметься в танім багні!..

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папери
Сумнішки рядки?..

Схопив перо, знайшов ще чистий аркуш і заплевав. Одразу ж прийшло продовження:

Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилану?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Міняв свічки. Печалився. Втирав невольні сльози. Й писав, писав, виспівував себе самого, душу свою стражденну, якій усе на цій землі боліло... Вже за вікном давно стояла чорна північна ніч, вже слав давно будинок, місто... Спала десь Україна, зморєка в своїй тяжкій недолі... А він писав, висотував з душі слова, й кри- вавилась на тому місці рана...

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,—
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду.
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток перозумних,
Як свою дитину...

Гойднувся вогник свічки, з дверей війнуло холодом. Оглянувся і не повірив своїм очам — в порозі стояло щось велике і волохате!.. Щоб не всміхнулося, злякався б, мабуть, добре.

— Година друга ночі, а він сидить! Коли б іще за малюван- ням! — рывкнула нараз проява.

— Вася! Штернберг! — метнувся Тарас до друга.— Васю, а я тебе чекаю вже цілу осінь!..

Поцілувавши Штернберга, Тарас узявсь знімати з нього кожуха й теплу шапку. Вася, що вже розм'як, зігрітий теплом і зустріччю, враз схаменувся:

— Там же, внизу, візниця й речі мої на санях!

Жартуючи, побігли в двір, принесли все і розсупонили нарешті Васю Штернберга.

— Ну як там, як на Оренбуржчині? — спитав Тарас, що зазд- рив його поїздки, його новим і, певно, цікавим враженням.

Василь притих одразу і спохмурнів.

— Страшна земля, страшні порядки...— мовив потому, ніби геть проганяючи якісь недобрі спомини.— Не приведи господь там жити і працювати!..

Він так сказав це болісно, з таким глибоким смутком, що аж Тарасові мороз пішов по спині. Він теж притих, згорнувся, чогось немов жажнувшись...

— Все п'янеш? — весело спитав Василь.

— Знайшовся один панок, який береться видати своїм накладом книжку.

— То це ж чудово!

Рвучко ступив до столу, вихопив із купи аркушів той, що лежав нерівно, і прочитав:

Перебендя старий, сліпий.
Хто його не знає!
Він усюди вештається
Та на кобзі грає...

Поклав поволі аркуш і мовчки рушив до чемодана, який стояв біля дверей. Розкрив, порився в ньому й дістав малюнок, виконаний пером і тушшю.

— А ось тобі й фронтиспіс, — подав Тарасові.

То був кобзар, що примостивсь на призьбі й грав щось сумне. Побіля нього стояв маленький поводир, до нього лащилася собака...

— Спасибі! Дуже гарно.

— Зроблю офорт...

— Ти справжній друг!

— А назва є вже?

— Назви ще не придумав, — сказав Тарас, вдвляючись у поле, ледь позначене на дальнім плані. Немов вітряк на обрії?.. — А може, так назвати, як і малюнок? — з'явилась раптом думка. — «Кобзар»...

— Сліпий співець... Наш, український безсмертний бард... Годиться!

— Ти добрий геній, Штернберг! — схопив Тарас в обійми друга...

...Уже весною, в квітні, «Кобзар», як мовиться, побачив світ. Та й сам Тарас за ці чотири місяці встиг побувати на тому світі і народитись знову. Тиф причавив ще в грудні, й щоб не друзяка Пономарьов, що взяв його в свою квартиру в Академії і доглядав, немов малу дитину, хто зна, чи він дожив би до дня, коли зміг глянути щасливим оком на первородну книжку. Як і гадав, у петербурзьких літературних колах її помітили й заговорили — кожен на свій манір. Ще книжка, вважай, не встигла вийти з друку, а вже пішли рецензії. Захисники імперії накинулися на нього, ніби голодні пси: нема такої мови, нема народу, отже, й не може бути таких поетів! Інші їм заперечували. В салонах теж зчинилася полеміка...

І в цю гарячу пору Євген Гребінка згукнув також громаду на дружню добру бесіду.

Штернберг був саме «хворий» небогою Грицька Тарновського, й Тарас подався на Петербурзьку сторону в Кадетський корпус сам.

Євген зустрів, як брата, обняв і мовив весело:

— Ну й наробив ти шелесту! «Кобзар» твій збурих публіку, розмежував. Послухай, що розкаже тут пан Маркевич!..

Тарас вклонився одразу всім, устигши, проте, вловити цікаві, ледь здивовані чужі й знайомі погляди.

— Миколо Андрійовичу, нум розкажіть, будь ласка, ще ось Тарасові про ту розмову, що відбулася в Нестора!

Маркевич пригладив чуба, що вже почав сивіти, і посміхнувся у вуса:

— Та що його розказувати... Пан Кукольник ледь не сказився, як прочитав твою, Тарасе, книжку. Кричав — аж піна з рота бризкала — на бідолаху Мартоса й проголосив анафему тобі й твоїй поезії. Вона, — вопив, — шкідлива і небезпечна. Давно, давно заборонити треба так звані «мови» польську й малоросійську!.. А Мартос так злякався, що цілий вечір бида його пропасниця, і він прокляв той день і ту годину, коли прийшов до тебе й надумав це злочасне діло...

— Хай не бере пан Мартос собі багато до галови, — сказав Гребінка. — Думати вона не дуже здатна... Бажав хоч крихту слави, то й має тепер її!.. — всміхнувся. — А діло, браття, зроблено, і книжка — ось вона! — узяв «Кобзар» зі столу. — Ми тут читали вголос, ждучи твого приходу, — сказав уже Тарасові.

— Як же ви довго так ховалися з таким безцінним даром? — спитав Іван Панаєв, що був постійним членом гуртка Гребінки.

— Просто мене вважали досі лише художником, — всміхнувся йому Тарас. — І ляляли, коли писав словами...

— Принаймні я не ляляв! — підніс Гребінка руки.

— Та й не хвалив! — зітхнув Панаєв. — Вічна біда — не бачимо таланту в ближніх, шукаєм десь подалі!

— Я навіть взяв у нього віршів для альманаху «Ластівка». Ще два роки тому, — не міг Євгем погодитися.

— І де ж вона, та птаха?

— Сидить, ніяк не вилетить...

— Тож-бо й воно. А тут який... такий поет!

Тарасові аж стало страшно від цих похвал. Він був і сам упевнений, що може щось зробити корисного для України найбільше як художник. Вже намагався навіть, скомпонувавши аж дві картини: одну про смерть Хмельницького, а другу про дружню учту козаків. І на тобі! Його таємні думи, що вилилися в хвилини болю й розпачу, взяли його на крила й несуть, несуть!..

Чи це йому вдалося, чи й справді гем, куди заєдвє сягає світло, сидить козак?.. Примарилося...

— Росія — це не тільки Булгарін, Кукольник та іже з ними! — сказав Струговщиков, напевно комусь на щось відповідаючи. — Є й інша, краща, вища...

Й запала тиша.

— Добре було б, Тарасе, щоб ти утнув що-небудь нам історичне, — озався дуже вчасно вусань Маркевич. Він написав «Історію Малоросії» і досі ще весь у її глибинах, неначе сом у донній ямі.

— Знаєте, я вже утнув... — сказав Тарас несміливо. — Ні, ще не втнув, а тільки тну, — всміхнувся.

— Про що? — спитали одразу в кілька голосів.

— Та-а... Коліївщину.

— А можеш щось прочитати?

— Зможу, — озався кричко.

Гребінка встав, налив йому вишнівки і знову сів. У хаті було так тихо-тихо, що аж в ушах двеніло.

Не випивши, Тарас почав по пам'яті:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивилися на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

Читав і ніби бачив той читпринсвний козацький празник, коли
освячені були ножі. Сам дивувався — пам'ять тримала міцно кожен
рядок поеми, слово, хоч написав цей шмат давно й відтоді не пере-
читував, трудився далі...

«Моліться, братія, моліться! —
Так благочинний начина. —
Кругом святого Чигирина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати.
І непокритая коса
Стидом січється; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... горе, горе!
Моліться, діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І зарідають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Острианицина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? нема!
Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Ігул щозимі замерзас —
Богун не встане загатить
Шляхетським труном. Лях гуляє!
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води, й Рось зелезу.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Гяжко жити!
Я сохну, сохну... де Тарас?
Нема, не чуть... не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратига Михаїла.

Не за горами кари час.
Молітьсь, братія!»
Молились,
Молились щиро козаки...

Коли замовк, у повній, мертвій тиші підвівся хтось у глибині світлиці, й поміж похилених, німих голів до нього вийшов стрункий козак з заплаканими очима, обняв, притис до себе. А потім сліпо відсторонив, знайшов устами руку й поцілував.

— Ну що ти, що ти, Якове?.. — підбіг Гребіяка.

Якось уже так сталося, що вийшли в місто вони удвох із Яковом. І дивно, й лоскітно було душі Тарасовій, так ніби він перелетів зненацька в часи минулі, давні. Побрязкуючи острогами, по праву руч од нього ступав козак!.. Живий, високий, дужий!.. Не міг йому казати «ви» й тому озвався просто, по-панібратськи:

— То мовиш, ви нащадки січовиків, які втекли після розгрому Січі за Дунай, а потім аж на Кубань?

— Еге ж. Станиці наші так само звуться, як курені: Щербинівська, скажімо, Канівська, Іркліївська та Пластунівська...

— І як же вам на тій Кубані? Ще воля є?

— Та, масмо... — поправив шапку Яків. Помовчав трохи і доказав: — Б'ємося тільки за чортзна-що, кладемо марно голови!..

— Бунтують ті, черкеси?

— Людьми всім бути хочеться...

— Це правда... Я, мій друже, два роки лиш на волі...

— Був кріпаком?! — стис Кухаренко шаблю.

— Двадцять та ще й чотири роки!..

Зійшли на міст через Малу Неву. Спинилися навпроти місячної дороги.

Якусь часину мовчки дивилися, як мерехтить Нева у сяйві місяця, як почина темнішати на небі шпиль Петропавлівської фортеці.

— В якому чині будеш? — спитав Тарас.

— Полковник. Чи курішний, по-нашому.

— А козаки шанують тебе?

— Напевно...

Замовкли знов. Пішли мостом, бо стало свіжо: почі лишилась жменька.

— Зміг би ти стать отаманом? — спитав Тарас. Поглянувши скося на Кухаренка й додав, чи то жартуючи, чи то всерйоз: — Приїду колись до вас у Чорноморію, і ти мене зустрінеш вже на коші... Страх хочеться мені побути у кошового в гостях!..

— Ну, коли так, то стану... — всміхнувся скупко Яків...

Щастить же, боже праведний, йому на добрі зустрічі, на щирих, вірних друзів!..

Коли заснув над ранок, в'язниця йому також подарувала присмну зустріч. Наснився Вася Штерберг та Айвазовський. Все, як було насправді, коли вони сідали на пароплав, щоб відпливти до Рима. Й лише одне порушувало веселе те прощання: Тарас вже знав, що друг його назавжди залишиться на тій землі, проте не міг сказати хтозна-чому. Стояв і мовчки плакав...

А Вася радісно махав рукою з палуби і щось гукав, аж поки видно було його...

Хоч мало спав, прокинувся, як тільки клацнув замок у дверях. Знав би, що італійська тверда земля візьме навіки Штернберга, не відпустив би!..

— Вже не спите? — здивовано спитав Сидоренко. — Я ж вам казав, що звикнете...

— Сьогодні в мене свято, — сказав Тарас, підводячись.

— День іменин?

— День виходу на волю...

— Слава богу! — зрадів земляк. — Сьогодні вас випустять?

— Ти, братику, не зрозумів, — зітхнув Тарас. — Я мовлю про те, що сталося аж дев'ять років тому, як викупили мене з кріпацтва.

— А я вже був подумав...

— Й за те спасибі, що порадів!.. А що, як ми з тобою добудем шкалика?..

— У нас цього не можна, — оглянувся солдат на двері. — І не просить!

— Не можна, то не можна... Не в чарці щастя, правда? Добудь хоч чаю, — вийняв з кишені гроші.

— Миттю! — зрадів Сидоренко, що не потрібно йому порушувати інструкцію. — Вмивайтесь. А я — в трактир!

Не встиг напитись чаю, як ранній гість до хати.

— Добридень вам, добридень!.. — почав з порога весело. — Хліб-сіль!

— Хліб-чай... — озвався хмуро. Йому вже встиг набриднути оцей колишній вчитель.

— Такого дня і пити чай!.. — скривився слідчий. — Сидоров!

— Я тут, вашбродіє! — шмигнув солдат у двері.

— Біжи в трактир й візьми на мій рахунок щось випити і закусити. На дві персони.

— Слухаюсь!

Сидоренка неначе вітром здуло.

— Шевченко, ви учора у генерала були більш-менш, — сказав Попов, сідаючи. — Я потерпав, ждучи, що ви зірветесь на свій лукавий, східний тон... О, я забув вас привітати із двадцять другим квітня! Напевно, ви тоді були найщасливіші од всіх людей?

— Був, та загув, — похмуро сказав Тарас.

— Якби ж то знав, де падатимеш... — підтримав його Попов.

— Хто знає, той не падає.

— Цікаво... Правда, злочини творять свідомо, знаючи, що може бути кара... І все ж творять!

— У цьому я... Ви ж знаєте, яка освіта в мене.

— Освіта ніби й справді... А відповіді даєте точні. Такі, неначе їх вам нашіптує якийсь юрист...

— Правдиві, тому і точні.

— Можливо, й так... — примружив слідчий білі, ледь-ледь помітні вії. — Принаймні ми вже віримо, що ви формально не входили до Товариства україно-слов'янського...

— Я ж вам казав!

— Бо ви людина куди серйозніша, ніж ці професори та вчителі...

Тарас відчув, що слідчий йому готує пастку, і насторожився. Бач, друг знайшовся циряй! Впоїти хоче й виплати... Що у тверезого в голові, те в п'яного на язиці... Йому весь час тут тичуть у вічі п'янством, ніби його взяли під тином в обіймах Бахуса! Для них мужик без оковитої — що віз без колеса. Облаяв пана — п'яний; сказав якомусь здирці, хто він такий, — від чарною; царя згадав недобрим словом...

До камери ввійшов Сидоренко, поставив спиртно тацю на столик, внесений його товаришем, і зняв серветку, якою були накриті стравя.

— Приступимо? — спитав Попов і глянув так на вартових, що ті за мить ізслизли.

— А як уп'юсь?

— Нічого. Тут і проспитеся з богом... До речі, спершу треба ось підписатися, — дістав папір. — Бо скажете, що був під чаркою і знать не знав, що й де підписував.

То був вчорашній довіт. Питання й відповіді за номерами, любовно так написані.

— Все точно?

— Так.

— Перо й чорнило!

Миттю влетів солдат, неначе під дверима чекав наказу, з пером в руці.

Тарас узяв, вмочив у чорну пляшечку і написав: «Художник Тарас Шевченко».

— А по трудах, як кажуть, праведних і зануєтити можна. Прощу! — простер гостинно руку слідчий.

Тарас не став маніриятися.

— У чарці й закусі нема гріха, як мовиться в святім письмі. Попов звів білі брови.

— Там справді є такі слова?

— Важлива суть. А слово... фу — і полетіло!

— Е-е, не кажіть, — налив чарки. — Візьмемо ваші твори...

Вони завдати можуть чимало лиха...

— Нехай їм грець! — махнув Тарас рукою і взяв рішуче чарку. — Давайте ліпше вип'ємо.

— За що?

— За волю, звісно!

— Щоб ви її не втратили!..

Вони люб'язно цокнулися.

Як закусили, Попов налив по другій.

— У мене в чудовий тост.

— Ваяйте! — прикинувся Тарас сь'янілим. — Пардон, мон шер...

Попов лише всміхнувся. Чи бачив гру, чи тішався, що легко впоїть «друга».

— Ви і французьку знаєте?

- Ні. Далі цих трьох слів не рушив.
- Дивно... З такими здібностями!..
- Чого Івась не вивчить, того Іван не знаєме,— зітхнув Тарас.— То де ж ваш тост?
- За двадцять друге квітня!
- Спасибі. Це для мене великий день!..
- За ту родину, яка дала за вашу волю гроші!
- Тарас підвівся, виструнчився, мов на параді, й гукнув, як справжній унтер:
- Здоров'я його величності!
- Попов також схопився, а потім сів і ви'явся лильним поглядом в лице Тараса.
- Дивний ви чоловік,— сказав, коли новий «служака» випив і сів закушувати.— Щоб жартувати в такому ділі!..
- Жарти я залишив за ворітьми, на вулиці Пантелеймонівській.
- Е-е, не кажіть! — всміхнувся слідчий.— А втім, це тільки вам робить честь. Як правило, у нас тут швидко підупадають духом і тяжко, слізно каються. На що вже ваші братчики, та й ті — не всі, звичайно,— пустились берега. Дивитись бридко...
- Кається, хто має в чому.
- Звісно. Проте, як свідчить досвід, тверді горішки завжди таять найбільші злочини. Їм каяття не вигідне.
- Тут і купці бувають? — слигав Тарас.
- Не вловлюю...
- Крім вигоди, людській душі властиве і дещо інше, вище. Не припускаєте?
- А-а! Припускаю... Хоча, по правді кажучи, не за таких обставин... Як мовиться, тут не до жиру — аби лишитись живу.
- Життя — це не найбільша цінність.
- Цікаво... Що ж є вище або дорожче?
- Сумління чисте, воля і рідний край.
- Ви — патріот?
- Можливо... Це теж крамола?
- У вашому випадку — так.
- Виходить, що й патріот лише тоді достойний шанш, коли він вигідний, зручний для влади?
- Ну-у... можна й так сказати.
- А раптом це звичайний шкурник і кар'єрист?
- Байдуже. Аби не ворог внутрішній, не супостат.
- Попов налив, підсунув чарку.
- Дякую,— сказав Тарас.— Напився і наївся. Тепер за мною черга. Я ваш боржник.
- Аг, що там,— повів Попов рукою.— Дов'ємо вже!
- Не можу. І рада б душа у рай...
- Це ви не можете? Ой не смішіть!
- Чого це вам так смішно?
- Бо ваші друзі твердять, що всі свої зловредні вірші ви написали п'яним, не усвідомлюючи того, що діяли.

— Було колись! — зітхнув Тарас, шукаючи тим часом захисту від цього ходу слідчого. — Як привезли мене сюди, зарікся пити більше, як дві чарчини.

— За́ що така покута?

— Треба ж колись одуматися.

— А може, ви гадали, що ідете до нас у гості? — пожартував.

— Пора б, як мовиться, вже й знати честь, — підтримав той жарт Тарас. — Шість днів побув — і досить.

— Чи тут вам зле?

— Нівроку. Але на волі краще!

— Покайтеся, просіть царя... Чи напишіть, скажімо, оду на честь його величності...

— Не зможу я. Самі ж весь час у вічі тичете мою мужичу мову її незграбність вірша.

— Тіль шибениці або казарми так надихне, що заткнете за пояс усіх вітій! Чи тих, як ви назвати зволили, «тупорилих твоїх віршомазів».

— Ви хочете мене безкровно стратити, моїм пером? — спитав Тарас.

— Порятувати, мій дорогий!.. То що, доп'ємо, може? Не пропадуть же зілля.

Взяли чарки і випили.

— То як? — спитав, заївши, слідчий. — Утнемо оду?

— Пишу лиш те, що пишеться, — сказав Тарас похмуро. — Художник я, а не поет.

— Хитруєте, — скривився слідчий. — Певно, ви ще як слід не втямили, куди попали і що вас жде...

— Коли господь не видасть, свиня не з'їсть.

— Хоч ми і щиро віруючі, та в цих ділах керуємося не божим промыслом, а тільки власним розумом та волею государя, — прорік Попов сердито.

— Без бога ні до порога, казав наш дяк Богорський, ідучи до шинку.

— Чи ти, Шевченко, гевал, чи тільки вдаш такого з себе?

— Знов не вгодив!.. Хіба ви думали, що я мудрець, коли сюди збиралися? Впоку, гадали, бевзя і виверну його крамольну душу! Тепер злитесь: не вийшло.

— Хто зна, хто зна... — сказав Попов із посмішкою. — Тепер я твердо знаю: ти небезпечніший, ніж я вважав раніше. І пасквілі твої написані цілком тверезим розумом... Чого тобі так весело?

— Дивлюсь на вас і думаю, що вам би слід не тикати мені, а дякувати щодня таким обідом, як цей, який ми тут спожили...

— За що, дозвольте взнати?

— За те, що ви в зв'язку зі мною ввійдете в літературу, в історію. Як антипод, як темне зло... Та це вже щось, це краще, ніж забуття... Попов Михайло? Літератор? А-а, той, що в Третім відділі висотував Шевченку душу!.. «Що день божий добрі ребра й серце рзбиває...» Чи не про нього сказано?

— Отже, ти — Прометей? — примружив слідчий очі.

— Не знаю. Всі, хто втрапив сюди невольно, щось, певно, мають від Прометея...

Попов сидів насумрений, немовби сич, і ліве око в нього первово спіалося. Нарешті він підвівся, хитнувши столик з посудом, і загукав сердито:

— Сидоренко! Тьху!.. Сидоров! — Як вбіг солдат, додав уже спокійніше: — Прибрати все, що зайве!.. І щоб мені і муха не пролетіла між ним та світом! Ясно?

— Так точно, ваше благородіє! Сьогодні ж виб'ємо всіх чисто мух!

— Дубина! Я наказую, щоб в'язень цей не міг ні з ким ні бачитись, ні листуватись!

— Так точно!

Слідчий вийшов. За ним Сидоренко зі столом у руках. Хтось зачинив залізом куті двері й мерщій замкнув.

Тарас приліг. Стомив його цей «дружній» диспут. Кожен себе вважає мудрим, прагне пошити в дурні іншого... Прийшов на допит не з батоном, а з шкаликом!.. Опора трону, цербери!.. Не жалкував, що дав Попову змогу побачити себе свідомим ворогом царя й престолу. Гідність, самоповага, впевненість у власних силах — зброя, що теж вражає недругів. Власне, він не додав нічого до того, що вже сказано в його «Трьох літах» і що сатрапи царські вже вивчили з усіх боків... Забаглось оди!.. Краще піде на смерть, та чесну, ніж на ганьбу!.. Звичайно, їм потрібна не ще одна осанна премудрому й чадолубивому, а зігнутий в поклони рабському хребет бунтуючого плебея. Для самодержця з присними найідеальніша картина людяності — безмежне поле зігнутих покірно спин... Мерзота!.. Одна людина, — з прихвоснями, — гальмує поступ, стримує духовний ріст, бо хто ж, уткнувшись зором у носачи чобіт великого і всемогутнього, побачить небо, обшир землі й людської мудрості, знайде снагу підняти духом вище!.. Похилу голову меч не січе, та обминають музи...

Про нього мов забули по тій тюремній учті. Попов, який довбав так старанно свою прикуту жертву, зайнявся, мабуть, іншими, яких було тут досить. А може, просто вигадав нову тортуру: ждати у невідомості не легше, ніж терпіти муки допитів. Були б папір та фарби!.. Ат, що з них толку. Що він тут малював би?.. Великий Карл їм, учням, твердив, що без моделі не варто братися й за олівець... Великий Карл... Бідаха. Коли покинула його Емілія, він геть стерявся духом. По місту пішли плітки... Малі, нікчемні люди втішаються бідною славних, вона для них мов ліки від заздрощів і почуття своєї дрібності перед лицем таланту чи геніальності. Є, правда, й інші люди, душею щедрі, виповнені бажанням теж зробити щось, хоч мале, для слави й честі краю або народу. Ця категорія простих людей не заздрісна й готова будь-якої миті себе принести в жертву заради тих, хто може зробити більше й ліпше. Без цих людей світ став би сірим, диким. Вони — немов жива вода для тих обранців долі, яким у душу вкладено незгасну іскру божу...

Півмісяця уже сплило в самотності, між чотирьох казенних сірих стін, коли всміхнулось знову щастя людської дружби і епівчуття.

Прокинувся, мор і не спав. Журба, яка його гнітила ввечері, лишилась з ним, у камері. Людині, що звикла щось робити, кудись іти, до чогось прагнуть, діяти, життя без руху, без боротьби — пекельна мука. Мабуть, Попов абагнув цю рису його природи й піддав його такому випробуванню. Надворі вже бував веселий травень, цвіли садки. З вікна йому не видно було ні цвіту, ні навіть брості, листячка — клейкого й ніжного, — а тільки раз чи два на день доносили подих вітру терпкі весняні пахощі. А може, те йому лише здавалося, бо знав, що десь ішла весна, що світ довік оновлювався. По синій смужці неба і по теплу, що бурхало в його вікно, він уявляв весняний Санкт-Петербург, Неву, затоку Фінську і ті місця за містом, де побував. Спливали раптом з пам'яті то Петергоф, то острови, де Карл Брюллов з компанією своїх колег та учнів влаштував чудові дружні учті... Чи знає він, великий Карл, де нині перебуває його Тарас? Чи робить щось, щоб визволити його з вертепу цих розбишак?.. Жуковський теж зумів би допомогти... А втім, вони обоє не з тих, що сміливо кидаються в боротьбу. Політика — не їхня сфера. Дякуй за те, що зроблено для тебе цими велетами, й не вимагай такого, на що вони не зважаться. Ти зачепив царя, царицю, панство, що править їхнім іменем, і вже тобі не вийти звідси в більшій весняний світ!..

Встав, одягнувся. Нині він добре спав. Вже звикся. А може, думи змучили. Йому одне лишилося — роздумувати, перебирати в пам'яті своє життя. Іноді приходять тихо вірші. Якись також вторинні, немов із дна засіку, відлуння грому, бурі, що відшуміла. Нишком лежить тепер та буря у кабінеті слідчого чи в генерала Дубельта. А може, й ні, не стихла, не вгомонилася. Поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» пішли по світу в списках. Та й вірші теж. Хіба їх нині вибираєш чи заборониш!.. Він тут сидить, а слово його гуляє межі людьми — сміється, плаче, кличе!..

— Добридень вам...

Задумався і не почув, коли ввійшов Сидоренко. Поставив чай і дивно якоесь м'явся, позиркуючи на в'язня.

— А що, Мартине, в місті уже весна? — спитав Тарас.

— Давно весна...

Тарас сьорбнув із кварти чай і знову стрівсь очима з цікавим поглядом.

— Ти хочеш щось мене спитати?

— Правда, що ви й поет? — зрадив солдат нагоді.

— Та трохи в...

— «Кобзар» — то ваша книжка?

Тарас кивнув.

— І «Гайдамаки» — ваша?

— Ти звідки про це дізнався, Мартине?

— Я вчора був у місті, у земляка... — почав солдат неголосно. —

Сказав про вас... А він мене й питає: це той Тарас Шевченко, що на-

писав «Причинну» і «Катерину»?.. Він не знакодив місця, як я сказав, що, мабуть, той... Весь вечір потім читав мені й розказував...

У коридорі почувлись кроки.

— Сидоров!

— Це знову унтер,— кивнув Мартин на двері.— Він ніби ніччом чує, що я у вас...

— Де Сидоров? — спитав у когось унтер.— Ну, я йому!..

Мартин шмигнув за двері.

— Я тут! Заносив чай.

— Весь час стовбичиш у нього в камері,— бурчав сердито унтер.— Може, кортить посидіть з ним за кумпанію? То в нас це швидко...

— Дякую. Я краще тут, по цей бік.

— Зметикував! — хихикнув унтер.— Як тут, усе гаразд?

— Спокійно.

— Дивись мені.

— Так точно!..

На жаль, не встиг спитати, хто той земляк Сидоренків, чи має він знайомих серед людей, що вхожі в ті мистецькі кола, в яких і він, Тарас Шевченко, був не чужий. Нехай би друзі знали, де він сидить і що йому загрожує...

Зробилось душно. Спробував відчинити вікно — воно було забите. Для в'язнів тут не передбачено весни, повітря, сонця. Дарма що суду ще не було, а ти уже занесений в число злочинців, недругів царя й отечества, в якому більшість — пасинки, а меншість — рідні діти.

Стояв і слухав місто. Пантелеймонівською простукотів колесами легкий візок чи фаєтон... Фонтанкою промчала група вершників... Десь різали й кололи дрова... Цвірінькали в піддашші жваві горобці... А що твориться нині в садках, гаях та по левадах на тій землі далекій, на Україні!.. Як почина крайнеба займатись тихим сяйвом, пробуджується без ліку птаства й благовістить появу нового дня. Весь світ дзвенить пташиним співом, сонце купас в росах промені, ласкавий вітер струшує на землю цвіт... Коли-то він побачить оте пресвітле диво?.. І чи побачить?.. Може, йому до смерті марити широким степом, небом над Україною, Дніпром і рідним словом... Знали б тупі жандармські голови, яка для нього кара страшніша смерті!..

Обід приніс Сидоренко. Чомусь пізніше трохи. Як інші вже й забули про цю єдину радість.

Поставив тацю, щільно притис окуті двері й, присівши поруч, ураз спитав:

— Ви хочете втекти на волю? Зважтесь — скажіть мені, і я вам зможу допомогти...

Підвівся рвучко й вийшов.

Гаряча хвиля хлюпнула Тарасу в груди. Потім — ураз холодна... Воля!.. Що це підступна пастка, не допускав. Не знав чому, а вірив цьому солдатові, як сам собі. Мав здатність розпізнавати людей одразу, з ходу... А Лукашевич?.. Згадка про Березань, де

проживав «друг щирий», охолодила трохи, та не прибила його надій. Платон — панок, собачник, а це солдат, кріпак недавній... Господи, за кілька днів він буде вже на волі!.. Без «вольної», без будь-яких паперів, що свідчили б його особу?.. Що толку в тих паперах! Його ж тоді шукатимуть по всіх кутках імперії... Звичайно, можна десь пересидіти лиху годину, потім втекти на Дон чи на Кубань, до чорноморців... Там Кухаренко Яків! Той зробить щось, подбає, щоб міг спокійно жити... Спокійно жити... Влізти в якусь нору й сидіти тихо?.. Не малювати, не друкувати своїх книжок, не їздити по Україні, не дбати про те, щоб визволити її народ, не кликати його до волі?.. Тоді для чого жити?.. Сидіти десь у запічку і прислухатися, чи хтось не йде по тебе, — це не життя!.. Та й поки ще побудешся аж на Кубань...

Примусив себе поїсти, бо голова йшла обертом од цих думок. Гнав їх од себе, прагнув про інше щось подумати, але не мав над ними волі... Можна, звичайно, спробувати втекти з цього вертепу. Он Кармелюк тікав не раз... Він мав куди втікати, його чекали друзі по боротьбі. А ти — один. Та й зброя в тебе інша...

Встав, походив по камері, що стала враз тіснішою... Як він втече, тим самим визнає свою вину, погіршить долю інших, бо їх тоді підозрюватимуть у нерозкритих злочинах супроти влади, мучитимуть новими допитами й про всякий випадок замкнуть в якусь хурдигу на довгі роки. Власна його свобода обернеться для друзів злом, неволею. Що їм загрожує? За що вони стояли? Щоб об'єднати усіх слов'ян під скінетром царя російського. Це головне. А другорядне, гірше, як варіант, — конфедерація держав-республік. І все лише просвітою, поширенням між кріпаками грамотності... Дитяча гра!.. Крім нього, тут усе нани, дворяни. Посварять їх та налякають і випустять або зашлють на кілька літ в якусь забуту богом Тмуторокань. Ото і все. Йому ж, з усього видно, не пошкодують кари. Плебей, що звів перо на імператора!..

Як душно тут, як тісно!.. У Літньому цвітуть дерева й трави... А над Невою ранками стоїть туман, і в ньому ніби плавають високі щогли з реями... Від моря віє свіжий, солоний вітер... Воля!.. Як ждав її, як прагнув колісь, іще не знаючи її смаку! А зараз...

Горло йому здушила мука. Стояв поникло біля вікна й крізь грубі чорні ґрати дивився в двір, де не було й травинки, не те що дерева, й не міг ніяк спинитися на тому, що він скаже, коли прийде Сидоренко.

Земляк забіг надвечір. Він був не сам. Хтось другий, залишившись у коридорі, затяг журливу пісню.

— То що? — спитав, присівши поряд. Тарас уже сидів на ліжку, вимучений думками й сумнівами.

— Той теж земляк?

— Калузький.

— А не того?..

— Надійний. Ми вдвох із ним...

— Припустимо... А як же ви?

— Нам все одно, — сказав Мартин спокійно. — Як жити так, то краще вмерти... Виведемо, а там — як бог дасть!..

Жертва була така велика, що він не зміг би її прийняти, якби й одважився на втечу звідси. А ще йому зробилось соромно, що не згадав про це тоді, як сам усе обдумував.

— Не можу я тікати, брате... — мовив глухим, охриплим від хвилювання голосом.

— Чому? За нас не бійтеся, ми теж чкурнемо!

— Багато є причин, Мартине... Я ж тут не сам... За мене їм дистанеться... Та й жити як, ховаючись? Я денний птах, а не нічний. Співаю добрим людям при світлі сонця...

— Матимете чудовий вид на проживання! То мій земляк подбає...

— Не зможу я без малювання та без поезії. По них же скрізь мене знайдуть... Спасибі тобі, Мартине, за добре серце! Радий, що й тут, у цьому пеклі й гноїщі, не втратив ти душі людської. Дякуй своєму товаришеві. І вибачай!..

— Даремно ви, Григоровичу... — зів'яв солдат. — Чи, може, ви сумніваєтесь? Так ми усе продумали. Переодягнетесь у мій мундир...

— Не треба. Я вірю вам. Якщо уже несила, ідіть самі, без мене... Нехай гірка мені судилась чаша, я вип'ю її до дна...

Тим часом стихла пісня.

Мартин підвівся.

— Вибачте...

Зібрав поквапно посуд.

— Спасибі ще раз! В мене сьогодні справжнє свято, — сказав Тарас. — Коли за тебе можуть віддати життя, ти ще потрібний людям, ти щось зробив корисне!

— Де Сидоров? — почулось грізне унтерове.

— Зайшов забрати посуд.

— Давно?

— Ні, тільки що.

Мартин повільно вийшов. Плечі його поникли, зменшилися, так наче він постарів раптом на добрих десять років.

Щось мовби обірвалося в Тарасовій душі. Можливо, зробив не так, як личило б? В'язниця — це в'язниця, а воля... Може, він побоявся ризику і тих пригод, що випали б йому на долю як втікачеві?.. Сумніви тепер його каратимуть усе життя... Ні, він не міг інакше!.. Причини, ним обдумані, були значні, вагомі, та ще була й одна така, якої він не смів навести й перед самим собою. Поет, який ховається, немов ховрах, по норах, не те ім'я, що кличе і надихає. А той поет, якого цар з жандармами замкнули або заслали, трагічна постать, мученик, ледь не святий. Не слава була йому потрібна і не вінець терновий, а поступ краю рідного, високий дух народу, вогонь, який він теж роздмухував із іскри, що не згасла під грубим шаром попелу. Коли його засудять і заборонять його книжки — це стане ніби гаслом до роздумів і до протесту для тих, хто чув про нього або читав його рядки, добуті з серця. Скараний,

він стане ще жаданіший для тих, хто прагне волі, для душ високих, відданих своїй землі, народові. Такий кобзар страшніший для влади й панства, ніж той, що вчив би молодь, як володіти пеналем, зустрів би милу суджену й плодив би діток... Мабуть, тепер йому не мати жінки, діти його не глянуть синім зором на білий світ!.. Це страшно... Умре, й ніхто не плакатиме по небораці, не пом'яне...

Сердито змахнув сльозу. Щось він зробився надто вже жалісливим. Тут треба бути крем'яним, а він сидить і тужить за тим, чого не матиме. Жандармам, може, тільки цього й потрібно. Дали йому на жалість час і ждуть, коли розкисне в своїх сльозах. А потім — впадуть на нього беркутами!..

...Прийшли по нього лише п'ятнадцятого травня, на двадцять третю днину самотини. Прислали знов тих самих молодців, що вже раніш водили його до Дубельта. Й так само коротко, діставши з пихов шаблі, йому скомандували:

— Пішов!

— З речамп?

— Ні.

Взяли його в оточення і повели. Передній вже причастився зранку, й від нього несло, ніби з брудного шинку.

Дивна душа людська: ішов на допит і все ж радів, що зрушила його недоля з місця, що не стоїть, покрившись ряскою та жабуринням, мов перекрита, гнила вода.

Надворі встиг дихнути травнем, навіть побачити гілку в листі, що зазірала з вулиці у цей страшний, пекельний двір...

— Давай, давай! — бурчав конвойний. Шаблю, проте, тримав на відстані: запам'ятав той перший їхній похід до Дубельта.

Крізь чорний вхід спустилися в підвал і тут же намацали в напівпітьмі вузьенькі сходи вгору.

Тепер Еней убрався в некло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд...

Рядки спливли зненацька, під гупання важких чобіт. Згадалася ї перша зустріч із «Енеїдою» в далекій Шполі, й торговиця, що вирувала людом...

— Пішов! — штовхнули в спину.

Вони тоді проторгувались добре, й поповичу дісталася подвійна кара...

— Спиш на ходу! — підштовхував його жандарм.

— Навєвно, він провів цю ніч із молодницею, — гигикнув другий.

— Довго йому не бачити такого зілля!

По коридору вийшли на світлий день, що заливав парадні сходи. В дзеркалі Тарас побачив діда, якого замість нього вели на допит. Вуса і борода, волосся довге й злипле... Треба було постригтись і поголитись. Не вік же тут сидять отак, як він просидів місяць. Мов Робінзон.

Його ввели до зали, де вже були Гулак, Куліш, Андрузький, Костомаров та Білозерський...

— Добридень вам, панове! — гукнув привітно й весело, немов вони зустрілися десь на квартирі в Києві.

— Здоров, Тарасе.

— Здрастуй...

— Ну й вигляд у тебе!..

Ім не дозволили потиснути руки або хоча б наблизитися один до одного.

— Це щоб мене боялися, — сказав Тарас. — Як із таким заводитись, то краще збігти... Знаєте, коли б я був такий страшний, як повертався в Київ з Лівобережжя, то, мо' б, мене й не зачепив той косоокий квартальний добрий молодець. З дитинства мав відразу до косооких, і недаремно, ніби передчував!..

Крім нього, всі були підстрижені й поголені, мов перед балом. Всюди панам повага й пільги!

— Нехай вже ми... — сказав Гулак із натяком. — А ви чого тут?

— Бачу: коня кують; дай, думаю, й собі підставлю ногу...

— Веселий ви чоловік, Шевченко, — сказав жандарм, який стояв побіля Костомарова. Микола був пригнічений, аж чорний весь. Ні разу й тіні усмішки не промайнуло в його пригаслих, сумних очах.

— Веселому живеться легше, — сказав Тарас, звернувшись до Костомарова: — Чи так, Миколо Івановичу?

Той лиш повів плечима.

— Нема чого нам веселитись нині... — зітхнув Куліш. — Не знаєш, чого нас тут зібрали?

— Відпустять, може...

— Гарно б... Проте навряд.

Андрузький щось хотів сказати і не сказав. Дивився на всіх зацьковано, мов ждав, що зараз його почнуть лупасити. Можливо, й справді хлопець наговорив зі страху чогось і зайвого; тепер страждає, мучиться.

— Коли б мені ішов двадцятий рік, як декому... — почав Тарас бадьоро і зупинився.

— То що б? — спитав Андрузький з викликом.

— Я пам'ятав би, що все життя попереду, й не хнюпив би, як дехто, носа й тримався б, як належить, із гідністю... І думав би про гарну й ніжну дівчину... А ще писав би вірші!..

— Про каземат? — спитав жандарм. Той самий, що дивувався його веселості.

— Ні. Про село, де виріс, про те дівча, що втерло гіркі сирітські сльози...

— Як звідси вирветесь, то ж заспіває ваша завзята муза!

— Який же біс мене й заніс у цю хурдигу, як не вона... — сказав Тарас із посмішкою.

Гулак примружив очі й розплющив знову, давши тим зрозуміти, що все збагнув.

Тим часом з дверей, які вели із зали в кімнату чи кабінет, поквапно вийшов Попов, — тепер також синьомундирий, — і погукав чи наказав:

— Андрузький!

Студент підвіся рвучко й непевним кроком, ніби щойно прокинувся, пройшов у двері. Запала тривожна, довга тиша.

— Німий вродився, — мовив Тарас неголосно. Страх не любив, коли мовчали люди, яким потрібно поговорити.

— Заціпило б тому студенту! — кивнув Куліш на двері.

— Воно ж іще дитина, — сказав Тарас.

— Шевченко! — гукнув Попов, знов одчинивши двері.

— Це схоже щось на зводи, чи очну ставку, — шепнув Куліш, коли Тарас проходив мимо нього.

У кабінеті були Орлов, — всевладний шеф жандармів, — начальник Третього відділу, завжди похмурий Дубельт, Попов, Нордстрем, який брав участь у попереднім допиті, й студент Андрузький, що притулився, поклавши руки на коліна, по інший бік покритого зеленим столу.

— Сідайте тут, — вказав Попов на вільне крісло перед студентом.

— Ви знаєте його? — суворо спитав Шевченка Дубельт, кивнувши в бік Андрузького.

— Юрко Андрузький, — сказав Тарас спокійно, хоч сам напружився, приготувався внутрішньо давати відсіч.

— А вам також знайомий цей чоловік?

— Тарас Григорович Шевченко, — сказав Андрузький тихо.

— Хто він?

— Учитель малювання в університеті святого Володимира.

— А ще?

— Поет, художник...

— А входив він до Товариства імені святих Кирила і Мефодія?

— Так. Він очолював найзаповзятіше його крило.

— У чому це виявлялося?

— Всіх монархістів він називав падлюками і закликав до створення на Україні республіки.

— Це правда?

— Ні, — сказав Тарас. — Такого я не говорив.

— Якщо не ви, то хто? — втрутився Орлов у допит, чи очну ставку.

— Того не відаю, оскільки я не був ніколи членом будь-якого товариства.

— Студент Андрузький, а правда те, що він, Тарас Шевченко тобто, на вечорах у Костомарова читав крамольні вірші? — спитав не скоро Дубельт.

— Читав... І всі захоплювалися...

— Георгію, тобі ще довго жити межі людьми й дивитись їм у вічі, — сказав Тарас із болем.

— Мовчати! — крикнув Дубельт.

— Негарно змушувати дитину брехать на старших,— кинув йому Тарас.

Андрузький почервонів.

Запала тиша.

— Ти добровільно свідчив, без будь-якого примусу? — спитав нарешті Дубельт, уп'явшись гострим поглядом у бідолаху.

— Не знаю... Я... Мені хотілось стати вам у пригоді...

— Чому?

— Бо я злякався... Ви так мені погрожували й кричали так на мене...

— Щеня! — лайнувся Дубельт.

— Ну ти ж читав і слухав його мерзенні пасквілі? — спитав Орлов.

— Читав і слухав вірші...

— Які?

— Забув...

— А ти, Шевченко, не заперечуєш, що понаписував чортзначого?

— Це новий вид поезії?

Орлов уп'явся в нього.

— Я ж вам казав, — всміхнувся криво Дубельт, — що він мужик, та ще й не з ліпших...

— Мужик, а став кумиром малоросів!

— Малоросів же, ваше превосходительство...

Попов і Нордстрем заусміхались, висловивши в такий чудовий спосіб свою підтримку Дубельту.

— Ти написав поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженим...»? — спитав Орлов суворо.

— Таж я.

— Цього достатньо! — махнув Орлов рукою.

— Шевченко, встати й вийти! — звелів Попов.

— А ти сиди, — спинив студента Дубельт.

Коли вже їх розводили — надвечір десь! — по камерах, Тарас уловчився торкнутись ліктя Костомарова й підбадьорити:

— Ти не журись, Миколо, ще будемо колись разом і добре жити!..

У відповідь — гірка, несміла посмішка.

Вже в камері вона йому стояла довго перед очима. Зламався брат Микола, не витримав цього життя і цих тортур погрозами та невідомістю? З розмов з Поповим, з допитів не міг зробити висновку, що Костомаров, скажімо, як Андрузький, розкрився, виказав товаришів по Братству, щоб заслужити прощення чи хоч полегшення своєї долі. Можливо, він зламався тільки внутрішньо, сам у собі, відчаївся якимось чином вибратися з цієї пастки з ґратами... Куліш міцніший. Вирядився! Сорочка сніжно-біла, взуття блищить... А Білозерський Вася чомусь ховає очі, мабуть, десь завинив, зізнався в чомусь зайвому... Гулак — це камінь, в нього не розживешся на те, чого не схоче розповісти!.. Хто знає чим, він схожий із Бондаренком Гнатом, найліпшим другом дитячих літ. Той також

ніде ні разу не похитнувся, не зрадив свого товариша Залізняка... Гнат Бондаренко... Гонта... Вони любили грати у козаків та гайдамаків. Воля була зорею їхньою!.. А цей собачник Дубельт зневажливо так, через губу мовив: «Малоросів же, ваше превосходительство...» Немовби в цьому слові, в цьому народові захований суспільний ганж, вторинність, чітка ознака виродження!.. Що може він, цей тупомордий цербер, знати про народ, що був колись великий, славний, гордий, народ-орел, орел з душею солов'я!..

Ліг на своє убоге ліжко й, дивлячись на відблиск світла між ґрат вікна, побачив білу хату, осяяну високим повним місяцем, рясну, всю білу яблуню біля причілка і... маму, в світлі місяця, таку якусь рахманну та білолицю... За столиком із грубих дощок сидить зів'яло батько, Микита щось розказує йому, поклавши голову на білу руку, дівчата менші граються у господинь, а старша, Катря, справді допомагає матері...

— Сідайте вже вечеряти...— лунає голос неньки...

А соловей в леваді аж захлинається, а далі, десь у степу, виводять диво-пісню дівчата, що вертаються додому з поля... Гупають об стіл хрущі, зриваючись...

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть...

Схопився, сів. Дістав папір, олівчика... Прокляття! Темно...

Місяць пливе все вище, тіні стають коротші... Мовчки їдять з одної миски, беручи з неї ложки без метушні, за всталеним віками звичаєм...

См'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встас,
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає...

Скільки ж йому було, коли запала в душу ця нелукава, свята вечеря?.. Десь років шість... Чи й менше... Він ніби й зараз бачить усі її деталі, всі чує звуки, шерехи... Мов на живій картині.

Ось повечеряли, прибрали посуд... Просто на споршії під тинном прослали постіль... Батьк пішов на сіно в клуню...

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затяг...

Не згледівся, коли заснув. Під солов'їний щебет, під зорями, що мерехтіли, наче були живі...

Радів новому віршеві, й не так самій його появі, як тій картині вечора, що вилилася в ту і рядки поезії. Тепер він був упевнений

в її коли й не вічності, то в довгих-довгих роках життя. І разом з тим йому зробилось сумно: чарівний, чистий вечір з його дитинства відняні став доступний всім... З його дитинства... Може, і через те, що в ньому було так мало світлого, та мить краси і спокою осягвала йому життя так довго і врешті тихо вилилася у пісню-спогад... Дивно було її повторювати, вслухатися в слова й рядки... Ще десь годину тому була лише образа за свій народ, а потім — білі стіни, і білий цвіт, і біла в сяйві місяця його співуча мати... Не міг згадати потім її в труні, померлою. Вона завжди являлася йому такою, білою, немов травнева вишня... Забув її звичайний голос, а пам'ятав лише пісні, які вона співала, її журливий, чайний спів.

Розбурханий, ніяк не міг заснути. Вже за дверима двічі переміняли вартових, а він лежав, заглиблений в давнину, як в теплі хвилі... Де б ти не жив, яких висот суспільних ти не сягнув, земля дитинства, рідна твоя земля — з тобою, в тобі... Можливо, вона і є твоя душа, твоя незгасна вічність...

Не спалося... А ніч була безкрая, мов рідний степ, мов горе його синів...

...Весна таки зламала зиму. Позаливала сонцем зелені вруна озимини, забушувала соком в отерплих грудях дерева і задавеніла піснею у високості. Здавалось, жайворонки й не відлітали в ірій. Перечекали лиху годину десь у байраці і, тільки випав перший весняний день, вони звилися в чисту блакить небес, понапинали струни й заграли так завзято й весело, як Перебендя на весіллях.

Разом із жайворонками з домівок виспала і дівтора.

— Господи, за що ти муку таку послав на мене! — «молилася» у хаті мачуха.

Тарас і не дивився у вікно, а ніби бачив її побіля печі. Розпатлана, з осклілими від зла очима, сердито соває горшками й кляне весь світ. Відколи прийшла до хати — колотиться, немов чортяка в печлі...

Маленький Йосип сів на могилу матері й старанно ловить якусь комашку межі барвінком...

Тарас підбіг до брата, витер брудні сліди недавніх сліз, притис до себе його худеньке тіло. Малий притих, зіщулився, мов пташеня.

— Хочеш, зроблю тобі сопілку? — спитав, ледь стримуючи сльози. — Калинову, таку, що гарно грає?..

— Хочу... — всміхнувся Йосип. Враз пригорнувся рвучко, немов відчув нову біду.

— Пугу! Пугу! — закричав на пагорбі за яром Гнат і замавав Тарасові рукою. То «Гонта» кликав «Залізняка». Цьому малому Бондаренковому гайдамаці і їсти не давай, аби лише попогасати по кручах з шаблею.

— Козак з Лугу! — обізався Тарас і підхопив на руки Йосипа. — Хочеш бити шляхту?

— А саблюку дасте? — всміхнувся Йосип.

— І шаблюку, і пістоля, ще й коня вороного!

Посадив на плечі Йосипа, заіржав, як справжній козацький кінь, і помчав до яру, по якому біжить струмок.

Козаки були готові до бою. В руках тримали шаблі й підшморгували носами. Битва давно б уже розпочалася, якби знайшлися охочі бути шляхтою. Гонта спробував було розділити хлопців своєю владою, та громада завирувала, розмахуючи зброєю.

Тарас вибіг чвалом на гору, хвацько зсадив Йосипа і вручив малому пістоля, якого щойно витяг у Гната-Гонти з-за пояса.

— Пани! Пани! — заволав дозорець, видираючись з яру.

— Де?! Та кажи скоріше! — оточили його.

— Там... — промовив, відсапуючись, і опустився на землю: далась взнаки голодна зима. — Економ приїхав до Шевченків...

Гайдамаки здолали дружно струмок, розсипалися садом і, скрадаючись, пішли на приступ.

— Псякрев! — кричав економ, граючись канчуком. — Батогів захотілося? Тпру, клятий! — шарпнув за повід вороного, що спробував почухатись об ворота й ледве не причавив вершникові ногу.

Хлопці причаїлися за клунею і не знали, що їм далі робити. Шляхтич зіскочив з коня, прив'язав до стовпчика й відчинив ворота. Козаки позадкували злякано. А Тарас перебіг від клуні до тину, схопив якусь колючу гіллячку.

— Всі на фільварок! — стукав руків'ям канчука в благеньку раму економ.

Тарас тим часом підбіг нагинці до коня, поворочив біля сідла й шмигнув назад за клуню.

— Я зараз, зараз, паночку.. — боязко визирнула з сіней мачуха. — Неділя ж ніби...

— Весна, псякрев! — пхнув економ коритце, яке стояло посеред двору.

Цікавість переборола страх. Гайдамаки повисовувались із схованок і стежили за шляхтичем.

Той відв'язав повід, поплескав коня по лискучій шиї і поставив ногу в стремено. Кінь здригнувся. А коли економ закинув другу ногу і вмовився в сідло, вороний підскочив, ніби його вжалили. Потім став на диби, заіржав і так ушав на передні ноги, що шляхтич полетів на землю сторч головою. Кінь рвонувся з місця й, обірвавши повід, що потрапив йому під конито, помчав у степ.

Хлопці чимдуж сипнули у вишняк. Минули сад Жениха і, збігши з кручі, вкритої дерезою, зупинились на греблі.

— А славно ти його, Залізничче! — сказав Тарасові Гнат.

— Лакиза, чортів підпанок...

Води в ставку було по самісінькі вінця. Голубі крижинки, мов рибини в час нересту, тихо терлись об греблю, розпадались, іскрилися. А душлясті верби, опустивши віття в блакитну воду, полоскались, наче діти у теплій літній річці. Білі котики визирали боязко із набухлих бруньок, немов не вірили, що вже весна. Зима ж була така холодна й довга...

Тарас не спостеріг, як товариство подалося за леваду в степ де обіч шляху ледве мріла стара тополя. Не чув, як Гнат гукав до

нього вже з того берега і як маленький Йосип, кинутий напризволяще, скімлив, заплутавшись у дерезі. Душу заповонило дивне видовище. Вітер гнав ставком ледь помітні брижі, і сонце, що відбивалося у воді, пускало на всі боки зайчики, ніби бризкалось золотавим вогнем. Яких тільки кольорів там не було! Вони спалахували, мінилися, переливалися, наче теж всю зиму просиділи в хаті без чобіт і тепер раділи весні. Мов крижини, пливли в небесній блакиті хмари, погаптовані сонцем, веселі та урочисті. Шуміли верби. Жебоніла тихо вода, що прорвалася крізь щілини у заставках і розливалася по леваді...

Тільки тепер Тарас згадав про Йосипа. Озираючись і побачив братика в дерезі.

На бігу помітив Оксану. Розмахуючи руками, як вітряк крилами, вона летіла з кручі йому назустріч і кричала щось, раз у раз озираючись. Біла в квітках сорочка і червона стрічка на голові. Весна-красна...

Оксана перша підбігла до Йосипа. Взяла його на руки, утерла сльози й поцілувала.

— Там привезли з чумачки... вашого батька... — мовила, коли наблизився до неї Тарас.

Взяв Йосипа і, мов чужими ногами, пішов на гору...

Батька знімали з воза Коваленко, дяк Богорський і дядько Павло. Чорне-чорне лице, тьмяні очі й обвислі, як прострелені крила, руки... Метушилася мачуха. Біля призьби безмовно стояли Ярина з Марійкою. Із незрячих очей Марійки котились сльози.

Підбили солому в ліжку й поклали хворого, не роздягаючи.

— Мабуть... треба просто на лаву... — простогнав батько.

— Ну що ти, брате! — одізвався дядько Павло. — Бог дасть, одужаєш... Не одна ще лавка вламається! Он Микиту скоро женити...

Батько спиївся поглядом на лавці, яка вламалась-таки на весіллі у Катерини, потім обвів очима малечу, що вклякла біля порога, і запитав:

— А де Микита?

— На зарібках в отця Григорія, — кинув дяк від порога й виїшов з хати. Мачуха провела його поглядом, взяла чарчину на миснику й заховала в макітерку.

Знову рипнули двері, й на порозі стала Оксана. В руках у неї глечик.

— Ось прислали мати, щоб випили...

— Ну, спочивай з дороги, — похмуро мовив дядько Павло. І люди тихо стали розходитись.

Коли й Тарас, останнім, хотів піти, долинув батьків голос:

— До школи ходиш?

Тарас потупив очі.

Батько довго думав про щось, потім сперся на лікоть і попросив:

— А подай-но свитку...

Тарас метнувся до полиця, де лежала батькова свита, схопив її в оберемок, поклав на ліжко. Батько підтягнув одежину і поліз

до кишені рукою. Поволі витяг полотняний вузлик, поклав його собі на груди.

«Образок...— подумав журно Тарас.— Напевне, з Лаври, із Києва...» Згадався похорон матері. На грудях у неї тоді лежав маленький Спас, який вона колись купила з Катрею в Мотронинському монастирі.

Тим часом батько перепочив, розплющив очі й почав розв'язувати вузлика. Руки в нього дрібно тремтіли, на лобі виступив піт. Натужно, ніби полотнона була залізною, розгорнув її і вийняв... книжку.

Тарас незчужся, як підійшов. Такої книжки він ще не бачив. Не псалтир, не біблія і навіть не житіє... Руда, немов немащені чоботи, а палітурка з заялуженими краями...

Батько поставив книжку на грудях і довго вдивлявся в неї, наче хотів переконатися, що це та сама, яку купив у Києві. Жодного разу не повертався він із чумачки без подарунка...

— Купив ось, синку...— подав Тарасові книжку.— Учися!.. Може, доля хоч до тебе всміхнеться...

Тарас одкрив палітурку й прочитав на першій сторінці старанно кимось виведене пером: «Григорій Савич Скворода...»

Батько танув як свічка. Ще доки був з бородою, не так помітно було, як згасало в ньому життя. А коли Павло прийшов у суботу з уламком старої коси і поголив, хвороба ніби вийшла назовні й запихалася своєю силою.

З левади в хату приносив вітер весняні пахощі, іржання коней, гелгіт гусей. Хворий тоді насторожувався, повертав голову до віконця над поликом і довго дивився на невеличкий клаптик землі під старою сірою щепою, де вже рябіла перша тендітна зелень. Рушали в поле сусіди. Торохтіли мимо хати вози, ревли воли, і пахло зерном, що всю зиму пролежало в засіках...

Батько скрикнув, заметався на ліжку. Стиснув жмут соломи в руці:

— Не руште, пане, краще не руште... Люди добрі, рятуйте!..

Затих ураз, знесилений. Потім підвівся на руки і, впершись поглядом у куток, закричав і страшно, і радісно:

— Горить! Горить!.. Освятили вже, освятили! Дзвони! Дзвони!..

Мов надірвавшись, упав на вогку, тверду подушку, важко й уривчасто дихаючи. Невдовзі підніс правицю і, помахаючи невидимим батоном, заспівав:

Гей же, да журба мене скрутила,
Да журба мене зсушила, да гей!
Гей же, за чужими волами ходячи
Да чужі вози мажучи, да гей!

Гей же, ой, крикнули журавлі,
Да ходячи по ріллі, да гей!..

— Тарасе! Море, море! — підвівся знову рвучко. На долівку зсунулася ряднина, якою був укритий батько, зарипіло ліжко, наче мажа в сухім одеськiм степу. Та слабi руки підломились, і батько впав на подушку.

Тарас підняв ряднину, вкрив нею батька і метнувся до миспика. Схопив рушник, намочив і, викрутивши, приклав до лоба недужому. Той притих поволі, угамувався. Лише дихав важко та раз по раз щось бурмотів. Тарас уже хотів був вийти з хати, щоб гукнути мачуху, та батько запручався, мов од когось вирываючись, і заричав:

— Коня! Коня! Одчинить ворота! Мури душать! Коня!..

...Другого дня вранці батьку полегшало. Заснув, як почала займатись зоря, й проспав до снідання. Прокинувшись, обвів очима хату, ніби щойно звідкись приїхав, і попросив узвару. Мачуха, що зібралась було на панщину, внесла з комори грушок, помила, налила окропом і поставила у ще не вичахлу піч.

— Зараз, зараз, Грицьку, буде узвар,— втішала хворого, як мало.— А мо', поспідай спершу? Млинці сьогодні пекла...

— Гречані? — поцікавився батько.

— Еге, еге! — зраділа мачуха і метнулась до печі, де на жару стояла миска з млинцями.

Батько винив кварту узвару й задивився на сонце, що вляглося посеред хати на рудій нерівній долівці. Потім повернувся до віконця над поличком і, помилювавшись трохи моріжком під грушею, зітхнув глибоко і запитав:

— Ще далеко до благовіщення?

— У вівторок, з неділі,— кинула мачуха, пов'язуючи білу хустку поверх очіпка.

— А який же сьогодні день?

— П'ятниця.

Батько довго мовчав. Дивився кудись у темний куток, де навіть ясного дня лише ріділи сутінки. А згодом, коли мачуха вже вийшла з хати й Тарас узяв зі столу батьків дарунок, щоб захвати, обернувся до сина і запитав:

— Розумна книжка?

Тарас кивнув. Чомусь не міг промовити й слова.

Батько став прислухатися до чогось у повній тиші й усе більше й більше хмурити брови. Потім закашлявся, забився в ліжку, немов рибина, викинута на берег, і довго не міг заспокоїтись. Поборовши кашель, витер сльози шкарубкою долонею й запитав:

— Уже цвіте барвінок?

— Біля хати засиніли вчора дві квіточки...

— А в садку... на могилі?

— Цвіте... — промовив пошепки. Й додав поспішно й весело: — А вся левада біла-біла від рясту!

Зірвався з місця, наосліп вискочив з хати, побіг садком до левади і, ковтаючи сльози, нарвав зелено-білого цвіту. Вертався поволі, щоб заспокоїтись. Обійшов далеко могилу матері й навпроти клуні вийшов на гору.

Батько спав. Чи, може, знову слухав свою зболілу душу й вдивлявся в ті далекі й тривожні марева, які доступні людям тільки на грані смерті й життя.

Прокинувся лише надвечір. Поманив до себе пальцем Тараса й звелів покликати в хату усіх дітей, Павла, діда та мачуху.

Не помітив рясту, що лежав на ліжку біля подушки...

Коли зійшлися рідні й запалили на столі каганця, батько розплющив очі, обвів усіх журним, прощальним поглядом і почав ділити свою убогу, злидарську спадщину:

— Микита буде вам за хазяїна... Ти, Микито,— зупинився очима на найстаршому синові,— мусиш менших до пуття довести... Тобі ж одежа моя, реманент... і все, що є у нас для хазяїства...

Замовк. Облизав пошерхлі губи і попросив напитися. Коли віддихавсь трохи, зупинив свій погляд на похнюпленому Тарасові.

Тарас напружився і закусив нижню губу, щоб не розплакатись.

Тим часом батько, так нічого й не сказавши, перевів очі на Ярину й Марійку, що тулились злякано під долоні діда Івана.

— Дочкам Ярині та Марійці — все, що в хаті залишилось від матері... — через силу мовив батько й притих. Із запалих тьмяних очей його покотились великі сльозини.

— Йосипу... — заговорив він згодом спокійним голосом, — сукно на свитку, що я купив торік у Вільшаній...

Тарас погладив голову Йосипа, що причаївся поруч нього й дивився на батька майже радісними очима. Йому, напевне, було цікаво, що в хату набилось стільки людей, що заговорив батько, який так довго мовчав, і що дідусь приніс йому аж два пироги...

— Синові Тарасу... — почув зненацька Тарас, — із мого хазяїства нічого не треба... — Батько перевів поди́х і, спинившись поглядом на миготливому вогнику каганця, мовив журно і впевнено: — Він не буде абияким чоловіком... З нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо... — Помовчавши якусь часинку, додав, немов у відповідь на німий загальний подив з такого дивного рішення: — Для нього мій спадок або нічого не буде значити, або нічого не допоможе...

Тарас відчув, що батько дивиться на нього. Підняв очі й справді стрівся з батьковим поглядом.

— Учися, синку... — промовив батько, ледве ворущачи губами. Застогнав, скривився болісно й кинув різко, ніби аж з розпачем: — Просіть Богорського!..

Богорський наче тут і вродився. Як чорний привид, виріс він на порозі, пропустив поперед себе отця Григорія і кахикнув глухо в кулак, мов збирався перехилити чарчину.

— Слава богу, — привітався тихо отець Григорій, вийняв з кишені ряси згорнуту спітрахиль, одягнув її, не поспішаючи, завченим рухом і підійшов до хворого. Всі, хто був у хаті, позадували похапцем до дверей, ніби хворий від тої миті, як увійшов отець Григорій, більше їм не належав.

Останнім вийшов Богорський. Зачинив за собою двері, кахикнув ще раз і подався з двору, ні до кого навіть не обізвавшись. Мачуха було рвонулась за ним, але Павло спинив її за плече і сказав, що сам піде й поговорить з дяком про небожа.

Тарас один лишився в сінешній темряві. Спершись на драбину, яка вела на горище, тамував плач.

Доки ще не було попа, жевріла надія. А зараз... Іще не знав Тарас випадку, щоб одужав хтось у Кирилівці після того, як приходив отець Григорій і відпускав сердезі його останні гріхи.

На подвір'ї гомоніли родичі, бідкалися, що нема сестри Катерини, просили когось сходити чи з'їздити у Зелену Діброву. Із хати долинув голос отця Григорія. Тарас причинив сінешні двері й став прислухатися.

— Зате, глаголю, будеш в раю,— сказав розважливо батюшка.

Довгий час було тихо. Говорив, напевне, батько. Його ослаблений голос вже не міг здолати відстані між ліжком і сіннями.

— Не стрінеш пана, Грицьку, не стрінеш,— пробасив розкотисто піп.— До раю втраплять лише нужденні і страждущі! Багатим у рай пролізти важче, ніж верблюду крізь вушко голки...

З подвір'я в сіни долинав плаксивий голос Йосипа, який про-
сився спати.

— Не гніви, Григорію, господа,— почувся знову батюшчин голос.— Молися краще й уповай на милість його... Прощається раб божий Григорій,— забурмотів він поспіхом, грюкнув ослоном, на якому, видно, сидів, і відчинив у сіни двері, притиснувши ними Тараса до драбини.

Тихо зайшли у хату діти та родичі. Хворий дивився на всіх уже далеким, туманним поглядом. Лише коли побачив Тараса, в очах знову щось спалахнуло.

— Просіть Богорського,— промовив поспіхом, немов боявся, що не встигне сказати,— може б, він узяв до школи Тараса... Не оставте й ви, батюшко, бідного сироту...— звернувся до отця Григорія, що неквапно й відчужено згортав епітрахиль...

— Не оставимо, не оставимо...— кинув піп, беручись за клямку.— Усі ми смертні, і всі під богом ходимо...

Раптом піп відсахнувся. Рвучко відчинилися двері, й на порозі виріс економ.

— Григорій! Завтра з плугом у поле! — гукнув, немовби надворі. Знітився, коли помітив у хаті батюшку. Переступив з ноги на ногу, рипнувши чобітьми, пошкріб потилицю і сховав за спину руку з нагайкою.

— Одробив уже своє, одробив...— схлипнула біля столу мачуха.

— Слава богу, звільнився...— зітхнув з полегкістю батько. На його обличчі проходять тіні жалю, то горя, то радості.— Хоч тепер звільнився...— додав уже ледве чутно. Зітхнув, заплющив очі...

У неділю вже й поховали...

А в понеділок прийшов раненько дядько Павло. Мовчки випив кварту води і, струснувши стриженою під макітру головою, опустився важко на лавку. Хмуρο оглянув малечу, що сиділа, ждучи сніданку, потер долонями скроні,— перебрав, напевно, на поминках,— і сказав, не дивлячись на Тараса:

— Ходім до мене, мабуть, Тарасе... Ти бачиш, скільки ротів...

— І що я, бідна, з ними робитиму?! — сплеснула руками ма-чуха. Сльози так і бризнули в неї з очей. — Прошу, благаю вас, дівере, візьміть хоча б цього одного, понурого! — Вона сердито ткнула коцюбою в той бік, де мовчки сидів Тарас.

— То як, небоже? — повів бровами Павло. — Доки тепло, пас-тимеш свиней... А як захукає — помагатимеш по хазяйству... Зате не будеш жадний шматочка хліба. Й при ділі будеш. І в люди, бог дасть, вийдеш... Я ж бо зичу тобі добра.

Тарас мовчки підвівся і став збирати свої пожитки. Хіба йому тепер не однаково, що робити, де жити! Недаремно ж кажуть: сироті хоч з мосту та в воду...

Поклав у торбу таблицю, каламар та псалтир і дістав з полиці Сквороду.

— А ця мізерія й ні до чого, — нахмурих брови дядько Павло. — Свиням що «тму», що «мну» — все одно...

Тарас жбурнув торбину на стіл, а коли Павло одвернувся, схо-вав останній батьків дарунок за пазуху.

Байдуже ступав слідом за дядьком по стежці, вмитій росою... І цар Давид був пастухом!.. Ще з похорону лунають в душі пісні чи псалми цього царя-поета. Примружиться і ніби бачить його з гирлигою... Ось мерехтить серпанком безкрай степ, яким сум-ними хмарами сунуть отари. Тремтить багрове сонце, а в голубій височині ширяє кібчик... Тихо... І раптом знову зринає звідкись жалібна музика. Гудуть дуби, співає птаство, і вітер ледве-ледве перебирає сріблясті струни променів...

Тарас поволі стишує ходу, звертає на іншу стежку і, поминув-ши крайню хату, виходить у степ. Немов вітрило, надуває вітер йому сорочку, куйовдить чуб і притискає холодну книжку до гру-дей. Не чути дуба, але голосять, тужать вітри... Зеленим вруном — панська озимина... Праворуч, ніби латки на сірій свиті, — малень-кі клапти людських ланів... З гори в долину прокладає орач лис-кучу борозну, по якій поважно ходять такі ж граки... А далі, ген, аж на могилі, хтось мріє білий-білий — немов упала з неба хма-ринка...

Якась невідома сила тягне Тараса туди. Колись, як був ще зов-сім малий, отак пішов він степом шукать залізні стовпи, що під-пирають небо...

Усе гучніше лунає музика. Голосять струни, тихий, прихрип-лий голос виводить щось журливе. То біла хмарка квилить на сте-повій могилі. В руках у хмарки кобза. А вуса довгі й сиві, волосся біле, як молоко...

В чистім полі тирса шумить,
Катран зеленіс,
В чистім полі своя воля,
Що й серце віміє...

Співа кобзар, вдивляючись незрячим поглядом у далечінь. Торкає струни, і ті рокочуть, ніби вони живі... Гойдає вітер суху

билину, хилить сріблясту тирсу хвилею... Здається, що сива тирса і в кобзаря на голові...

Ой зійду я на могилу —
Гляну-подивлюся,
Як згадаю про ту волю,
То й знов зажурюся...

Тарас спиняється, щоб не сполохати.

Перебендя легенько нестить струни, і сльози котяться йому по щоках...

— Це ти, Тарасе? — враз озивається і повертає голову, неначе може його побачити.

Тарас сідає неподалік. Старий втирає очі, всміхається зніяковіло:

— Вітер...

Не любить, щоб бачив хтось його журбу. Навіть Івася, поводиря, він не бере з собою в степ на могилу. Іде навпомацки. Йде в степ молитися. І якось дивно молиться: співає та плаче...

— Ну, як там батько? Одужав, певно? питає жваво Перебендя. Коли прийшов уперше після зими в село, Тарас сказав, що батько в них занедужав.

— Сховали вчора...

Кобзар поклав на землю кобзу, звівся і підійшов до хлопця. Намацав мовчки його плече, притис до себе...

Вертались разом. Палав багрово захід. Немов струмки до ставу, стікалися в село з ланів похмурі орачі. Пилили битим шляхом наморені за день воли. Дівчата, далеко десь, іще в степу, тягли журливу пісню про кинуту нещасну дівчину. Цвіла зоря вечірня, неначе ружа...

На греблі Тарас попрощався із кобзарем. Звернув ліворуч і пішов додому левадою, яку заслав легкий туман. Роса щипала уже потріскані, побиті ноги. За пазуху залазив холод. Хотілось їсти...

Лише коли почув сердитий голос мачухи яка кляла когось з дітей, згадав, що вже не тут його домівка.

Густим сусідським садом прокравсь до клуні. Заліз у солому, що пахла й досі полем, спекою, згорнувшись калачиком і причаївся.

Протяжно й хрипло ревли воли. Вози рипіли й постукували на грудді... На сливняку, що за стіною, возились кури... Пройшла по греблі пісня й невдовзі згасла, як гасне в полі вогнище...

...Диво дивне! Тарас застав дяка тверезим і смиренным, наче пустельник. Ще десь-то доля не одвернулася зовсім від нього, коли сьогодні саме взяла за руку і привела у цю простору й порожню хату, де все, що можна було пропити, давно пропите. Торік, як він тікав зі школи, в дяковій хаті стояло ліжко, накрите плахтою, а за столом на покуті висіли в два ряди образи.

Богорський підвівся з полика, пригладив пальцями розкішну кучму на голові й здивовано уп'явся очима в малого гостя.

— З чим бог послав? — спитав нарешті.

Сховавши за спину торбу зі своїм школярським начинням, Тарас сказав:

— Учитись хочу...

— О-о! — підніс Богорський угору палець. — Не забудь-таки раба свого нещасного, господи! — повернувся він до кутка, де чорніли сліди образів, маючи намір перехреститися. Проте роздумав, махнув рукою і підступив до хлопця так обережно, ніби той був манюю, духом, що міг розтанути. — Давай! — простяг одразу обидві руки.

Тарас мовчав похнюпившись.

Богорський все зрозумів. Ураз поник, почухав ліву ногу пальцями правої і поплівся до полика.

— Я вам буду за наймита!.. — гукнув Тарас.

Богорський став.

— Ти чий кумедний такий? — спитав, прискалившись, і сам собі відповів: — А-а, Шевченків, Грицьків!.. То, кажеш, — в найма? — присів на голий полик. — А блохи путать умієш? А борщу зварити з сокири?

— Як навчите, то вмітиму, — не розгубився Тарас.

Богорський гмикнув, пошкріб потилицю і поцікавився:

— А що нам скаже преподобна мачуха Ксенія?

— Поставить квартиру на radoщах...

Богорський довго мовчав.

— Ну, добре, отроче! — підвівся повагом, підійшов до вікна, за яким уже скрадались сутінки, пошкрібся знову у потилиці й поліз під полик по чоботи. — Покинь де-небудь свої пожитки... — сказав сердито з-під полика. — Щоб торба вільна була... Дістань із печі глечика...

Коли стемніло, учитель з учнем вийшли на вулицю. Богорський вийняв з тину дрючок, попробував, чи замашний, і рушив далі, спираючись на цей вербовий посох. Тарас слухняно плівся позаду й ніяк не міг збагнути, куди й по що вони йдуть.

Минули церкву, цвинтар, корчму. Вже й крайня хата поволі зникла в темряві. Прямували на Тарасівку. Позаду тьмяно блимали вогники. В степу ліворуч виходив з балки багровий місяць, немов великий мідний п'ятак...

— «Богом ізбранною» знаєш? — запитав Богорський.

— Еге, — озвався жваво Тарас. Йому подобалось, що перший день його навчання в дяка почався так щасливо й весело. Кудись мандрують... А що може бути приємнішим від мандрів!

Богом ізбранная дівка
В Віфліємі народила...

заспівав Богорський жалібно-жалібно. Лишивши божу матір висіти у повітрі, він кинув коротко: «Підтягай!» — і знов затяг, неначе голодний пес на місяць:

Народила бога-сина,
В сіно в яслах положила...

Тарас уловчився і підтягнув. Богорський озирнувся, закивав головою, благословляючи свого малого помічника, й пішов, співаючи, далі.

Завернули в перший же двір. Не встигли рипнуть ворота, як під ноги кинувся худий патлатий псюра і схопив дяка за халяву. І тут Тарас збагнув, для чого був узятий дрючок.

Скуштувавши палиці, пес завищав і миттю шез під коморою. Богорський став під вікном, поманив Тараса і завів «Богом ізбранною». Хоч-не-хоч довелося Тарасові підтягати. Тепер він все зрозумів. Було так прикро й соромно. Та що тут вдієш! Назвався грибом, то лизь у козуб...

Двері тихенько рипнули, і на порозі з'явилась біла примара. Навіть при світлі місяця обличчя жінки здавалось черепом, обтягнутим шкірою. Худючі пальці неначе аж бряжчали, коли вона взялася ними за рябі від тіней одвірки.

— Подайте, ради Христа... — почав було Богорський, але затнувся.

— А я зраділа... — розчаровано сказала жінка, коли вони виходили з двору. — Гадала, бог прийшов по наші душі...

Минувши кілька дворів, Богорський знов подався на каганець. Але не встигли проспівати й кількох рядків, як з хати вибіг хлопчик років восьми й замажав руками, аби замовкли.

— Батько насилу заснули... — пояснив він пошепки. — Сьогодні вранці їх на стайні побили...

— Тьху! — сердито сплюнув дяк за ворітьми. — Так можна й дуба врізати під тином. І ні печалі тобі, ні воздыханія...

Цього разу зайшли у двір десь аж посеред села. Сінешні двері були відчинені навстіж, в підсліпуватім круглім вікні ледь блимав вогник. Дяк було спинився біля вікна, а тоді пішов рішуче до дверей. Намацав клямку в темних маленьких сінцях й рвонув за ручку. Тарас, а вслід за ним і Богорський, заклакки в порозі. На вбогім ліжку лежала, плачучи, дівчина, а біля ніг її сиділа згорблена мати й, вхопивши голову в руки, співала тихо весільної:

Кидай, мати, в піч дрова,
Оставайся здорова...

Раптом вона відчула чужих, вся затремтіла, затулила собою дівчину й заголосила:

— Ой паночку, голубчику, не займайте більше її!.. — А тоді, так само раптом, всміхнулася, схилила голову на долоню і заспівала знову весільної:

Рятуй, рятуй, та мій братику!
Не дай мені та й загинути...

Задкуючи, учитель з учнем вийшли з темних сіней. Аж на вулиці Богорський мовчки перехрестився і повернув додому, в Кирилівку,

Тарас ішов, наче у сні. Перед очима знов і знов поставали щойно бачені хати і люди, в яких вони з дяком сподівалися роздобути

щось на вечерю. За свої одинадцять літ Тарас побачив чимало горя, свого й чужого. Але ці зустрічі приголомшили і його. А може, вони з дяком заблудилися? Може, замість Тарасівки, зайшли до пекла?

Напевне, щось подібне здалося й дякові. Він шпарко йшов, не озираючись, і шепотів молитву, яку проказують від нечистої сили.

В село вбрели, коли вже місяць був височенько. За тинами гарчали сонні собаки. В хлівах ремігала худоба. Ніде не блимало й вогника. Хіба що...

Дяк спинився, поправив глечик під пахвою, прокашлявся й, переконавшись, що Тарас не відстав, пішов рішуче просто на вогник.

У воротях почули хриплий дитячий крик. Богорський ринувся в двері, немов у хаті плакала його єдина дитина.

— Прийдімо і поклонімося! — сказав, шукаючи клямки. — Хоч ми не волхви, так і младенець же не Ісус!

Гостей зустрів щасливий батько.

— Синок родився... Три дівки маємо, а тут — синок!

— Господь турбується, щоб було кому на світі горілку пити! — захихотів Богорський, потираючи руки. — Нехай росте здоровий, як риба, гожий, як вода, веселий, як весна, роботящий, як бджола, і багатий, як земля!

Батько аж сльозу пустив від розчулення. Гукнув на бабку, щоб прибрала ночви, в яких купали новонародженого, презирнувся з жінкою, що світила з ліжка ясними очима, і поліз до скрині по пляшку.

— Прошу вас, дяче, не погребуйте чаркою, — почав хазяїн припрошувати. — За здоров'я сина... мого синочка... О господи!

Дяк не примусив себе довго просити. Схопив чарчину й перекинув у горло, як у порожню бочку. Сам налив собі другу і послав услід за першою. Тим часом бабка насипала велику миску борщу, взяла три ложки й подала все на стіл.

— Сідай, Тарасе, — гукнув господар, випивши чарку. — Горілка, правда, не лишилось тобі...

— А він у нас непитущий! — зачерпнув Богорський із миски повну ложку борщу.

Із хати вийшли вже після півночі. Богорський кинув посох і обома руками тримав глечик з узваром. Час від часу він прикладався, робив кілька ковтків і, крикаючи на все село, філософствував:

— Велике діло зробив господь, сотворивши різні кваси й узвари! Бувало, в бурсі у Києві як продамо з десяток пречистих дів та як впремось у шинок з хлопцями-богомазами... Так на другий день тільки квасом і спасалися... Рождество твоє, Христе, бо-о-оже наш! — заспівав він, начебто в церкві. Потім сплунув, озирнувся довкола і, віддавши глечик Тарасові, наказав:

— Додому йди, вилазь на піч і предавайся сну!

Невдовзі тріснув чийсь перелаз, почувся тихенький стукіт у вікно, потім брязнула клямка й відчинились, рипнувши, двері...

Тарас зітхнув з полегкістю, напивсь узвару й пішов до школи, яка сьогодні стала йому домівкою...

...Над осінь почали потроху вертатись учні, що торік розбіглися від Богорського. Який не є, а все ж учитель, вчився аж в Академії. Не закінчив, правда... Та коли б закінчив, то не був би, звісно, дяком. Десь дали б йому місце батюшки, ще й попівну в придачу. Тепер би славив господа в барвистих ризах та наїдав черево. Хіба ж колись не марив юний попович цим! Гай-гай... Пропало те уповання, розтало, щезло, «яко ісчезаєт дим, яко тает воск от лица огня»... І, може, саме тому пустивсь, як кажуть, Богорський берега, запив, зненавидів усе і вся, що прагне знань і тягнеться до науки.

Першим прибіг до школи Тарасів друг Гнат Бондаренко.

— Пугу! Пугу! — гукнув він, склавши долоні трубкою біля рота, коли помітив Тараса, що саме мазав у темних сінях долівку.

Залізник із Гонтою обнялися, поплескали один одного по плечах і, немов стомившись від радості, посідали на призьбі, яку розмалював учора глеєм Тарас. Гнат поклав торбину на коліна, загадково підморгнув другові й засунув у неї руку. Спершу витяг олівець, потім — кілька шматків цупкого сірого паперу.

— Коли б мені хто-небудь намалював того коня... — показав рукою на вигін поблизу церкви, де щипала спориш булана Кошицева кобила, — то я, як каже дяк, безвозмездно увесь віддав би оцей причандал...

Тарас дивився мовчки на Гната, і руки його самі тяглися до паперу та олівця.

— Тобі, тобі!.. — промовив поспішно Гнат. Хіба ж він міг подумати, що друг отак нестямно зрадіє його дарункові.

— І кобилу, й лоша! — сказав нарешті Тарас, схопивши в руки той дивний скарб...

— А там лошати немає...

— В попа нема, а в нас кобила буде з лошам!

Узяв у Гната з торби велику книжку, поклав на неї аркуш.

Грифель торкнувсь паперу і залітав по ньому, немов рукою хлопця водив всевишній, який в таких ділах, напевне, знався, коли зумів створити стільки всякої всячини на землі. Кобила ніби перебігала з вигону на папір.

Тарас поставив руба книжку разом з папером, витягнув руку, примружив очі і, схиливши голову на лівий бік, вдивлявся довго в малюнок... Торкнувся швидко конячих вух олівцем і всміхнувся до Гната.

— Ти диви! — зачудовано вигукнув Гнат. — Як жива! Того й гляди — заірже...

— Тепер — лоша...

— А потім ще — москаля! З рушницею та шаблюкою... Чи Мамає з бандурою...

Тарас уже того не чув. Отямився лише тоді, як на папір уяла зненацька тінь і потягло горілкою.

— Ану подай-но суди... — сказав суворо Богорський.

Тарас підвівся і віддав дякові малюнок. Спідлоба стежив, як той вдивлявся в папір і повертав його на всі боки, неначе циган на базарі коня.

— А долівку ти вимазавав?

Тарас промовчав. Стояв лихий, наїжений, не зводячи очей з малюнка, який тремтів у дяковій руці.

— Свинячим писком та в пшеничне тісто...— скривився дяк, зібгав малюнок і, хитнувшись, дав Тарасові запотиличника.— А хто ж крутитиме волам хвости?!

Тарасові кров шугонула в голову.

— Казали батько...— втрутився Гнат.

— Давай! — простяг Богорський руку.— Дякові теж потрібно жити за щось...

Тарас поклав на призьбу книжку та олівець й пішов од хати.

— Куди?! — гукнув Богорський.

Не озирнувся навіть...

Зійшов з гори навпроти греблі, перехопився через яроч, яким весною в леваду збігали струмки, і хотів було пірнути в густий сусідський садок, де він завжди ховався, коли душа виповнювалася якимись прикращаючими, але почув там голоси й пішов левадою уздовж струмка.

Свинячий писок... Хоч розумів, що дяк сказав це не про його обличчя, все ж зупинився біля невеличкої сажалки, розгорнув осоку й нахилився, щоб побачити себе у дзеркалі води. Звичайне собі лице... Кирпатий ніс, глибокі очі під вицвілими бровами й високий лоб, прикритий зверху темно-русим волоссям.

Пшеничне тісто... Виходить, і це не для таких, як він, Тарас Шевченко. Їм тільки мазати долівку й стіни — ото і все художество. Ну... може, ще намалювати глеєм голубів по білій печі...

Спіткнувся і ледь не впав. Потер забиту ногу, схопив корча, який, мов пан, розлігся якраз на стежці, й жбурнув його у терен під кручею. Корч глухо гупнув, обрушивши порослий травою схил і відкривши чорний вхід у печеру. Трухляве кілля, ніби зламани ребра, визирнуло з-під дерну...

Пригнувшись і затуливши лице руками, Тарас пірнув у хащі терну та дерези і незабаром виринув біля самого зсуву. Звичайно, це була печера. Хтось затулив до неї вхід міцним частоколом, приклавши зверху дерном, щоб було непомітно. Тепер те кілля геть погнило.

Розчистив вхід. Обережно вліз до печери. У повній темряві відчув: земля тверда тут, як на подвір'ї. Поволі встав і не вдарився головою. Ступив три кроки вперед, й рука уперлася в стіну. Тим часом очі звикли до темряви, й Тарас побачив зліва уздовж всієї стіни широку призьбу. І в цей же час з-під ніг його метнулось щось, забряжчавши. Тарас завмер. А в смузі світла, що вляглась біля входу, крутнувшись кілька разів, заспокоївся невеличкий казанчик...

Тарас побіг надвір і назбирав бадилля. Дістав торбинку з тротом, кременем та кресалом і почав розпалювати вогнище. Бадилля

довго диміло, жевріло й не хотіло займатися. А коли спалахнув нарешті вогонь, Тарас підвів голову і побачив на призьбі зітлілий синій журпан і козацьку шапку з малиновим шликом.

Затамувавши подих, підійшов до призьби і хотів було взяти в руки жупан. Але той від першого ж доторку розпався на клапті. Тарас не став тривожити шапки. Напевне, тут ховався один із тих коліїв, що розбрелися світом після поразки... Може, навіть хтось із кирилівських. Їх же було немало у війську Залізняка... Дід Іван не раз про це розповідав...

«А може, шабля або пістоль десь тут заховані?» — подумалось. Підкинув у пригасле вогнище палива і почав шукати козацьку зброю. Та, крім кількох вуглинок, нічого більше не знайшов. Присів на призьбу-ліжку, щоб заспокоїтись. Серце так прудко билось в грудях, ніби і справді стрівся тут з гайдамакою. Ось-ось, здавалось, трісне надворі хмиз, загляне хтось вусатий, з оселедцем на голові й спитає гнівним голосом: «А хто тут ходить у моїй печері?!» Тарас прислухався, проте знадвору не досягало сюди ні звуку.

Сидів так довго. А потім звівся й, узявши почорнілий мідний казанчик, почав копати землю.

Коли останки жупана й шапки були поховані, постояв мовчки, як личить біля могили, і вийшов тихо в уже багрове, немов скривавлене, надвечір'я...

...На другім тижні після різдва вернулися з Києва чумаки. Вони були схвильовані і тасмничі. Розпрягали мовчки волів, а в очах раз по раз загорялись вогники радості. Надвечір пробігла чутка селом: недовго вже панам панувати, посмоктали людської крові...

Тарас почув цю новину від Гната: той біг по щось у шинок і заскочив до школи, щоб порадувати друга.

— Уже повстали чернігівці. Коваленко моєму батькові розповідав... — сказав він пошепки в сінях і побіг по білій стежці до шинку...

Дяк хропів на печі — прийшов недавно додому лика не в'яжучи.

Тарас наслав солови в чоботи, знайшов онучі й швиденько взувся. Накинув свитку, одягнув на голову шапку; яку він сам собі пошив, і вибіг з хати.

Під вечір мороз подужчав. На заході піднявся в небо багровий стовп. Вились високо вгору струнки дими. Іскристий сніг зітхав і охкав під чобітьми...

Здавалось дивним, що люди топлять печі, вечеряють. Уже повстали чернігівці! Ось-ось в степу забемка дзвін і шугоне у небо червона заграва... Може, знову десь у Холоднім Яру гайдамаки святять ножі!..

Вихором влетів Тарас у хату до Коваленків. Там було вже чимало людей. Усі притихли і насторожились. Але, впізнавши хлопця, знову загомоніли, запихкали люльками. За столом, біля самого господаря, виднілась сива дідова голова.

— Ну, ну! — нетерпляче підганяв старий Коваленка.

— Так ото я й кажу,— почав півголосом той.— Ночували ми у Василькові. Коли це, ще ні світ ні зоря, надворі знявся переполюх. Ріакі команди, крики, іржання коней і навіть постріли. Вибігасмо з хати — повне місто солдатів. «Царя не буде!» — перебігас чутка з двору до двору. А слідом за нею ще приголомшливіша, ще радісніша: «Землю і волю всім!» — Коваленко трохи помовчав, зітхнув з полегшенням і додав: — А ми додому швидше... Аби без нас не поділили...

— А хто ж у них отаманом? — поцікавився дід Іван.— Може, хто з старих коліїв?

— Якийсь Апостол, казали люди.

— Був колись такий гетьман...— подумав уголос дід.— Та це задовго до Коліївщини... Як я малим ще був, розказували старі...

Притихли. Кожен думав свою селянську думу, сумнівався, надіявся. Кожен, певно, згадав, що немає нічого вічного в світі. Була воля — потопили в козацькій крові та в кріпацькому поті... Та й неволя ж, мабуть, не вічна! Вріже дуба колись же! Тільки їй у цьому треба допомогти...

Минали дні. Вихрив снігами січень, стискав в обіймах ріки, простягував холодні руки у глиб землі. І біло-біло довкіл було. Навіть надвечір, коли заходило сонце, у небі не з'являлося червоних спалахів. Звисали хмари, неначе стеля в старенькій хаті, що наполовину вже вгрузла в землю. І ночі теж були довкола чорні, як кріпацька журба. Даремно люди вставали з теплих ліжок, виходили тривожно з хат, вдивлялись і вслухалися. Ніде ні звуку — лиш вітер свище — й ні клаптя заграви... То де ж та воля? Де ж той Апостол, що возвістив її щасливий прихід і загубився у хуртовині?..

Вечорами збиралися у котрійсь хаті і гомоніли, думали. А потім хтось просив згадати якусь стару козацьку бувальщину, і дід Іван, який приходив першим щовечора, статечно кашляв у кулак і починав завжди одною й тою ж примовкою: «Коли старі люди брешуть, то і я з ними...» А потім йшла нова цікава історія.

Тарас уже чув не раз їх. Коли ще батько й мати були живі, у неділю часто збиралися люди в їхній хаті, випивали для веселощів по чарчині й просили діда розказати про гайдамаків. Але сьогодні дідусь почав щось зовсім нове. Дядьки причаїлися. Оксана забула, що одягла кумедну Тарасову шапку, підперла голову кулачком — заслухалась...

— А було це недалеко від Будища. Там в яру ще й досі є озеро. А над ним ліс невеликий...

— Гупалівщина! — підкинув котрійсь з дядьків.

— Еге ж, еге ж,— зрадів підтримці дідусь і запитав: — А чому він зветься так — Гупалівщина?

Дядьки знизали плечима, презирнулися. Гупалівщина, та й годі...

— Отож-то й є! — підніс угору палець старий.— Як сналила шляхта вільшанського титара, на другий чи на третій день примчав із хлопцями Залізняк. Розпитав, чи нема поблизу панків-

ляшків,— а їх ще вчора всіх перерізали,— коня під боки острогами й полетів зі своїми Старим шляхом, ніби на Звенигородку. Минули хутір Боровиків і звернули понад ярмом на Будище. Оточили нишком той лісочок над озером і почали підкрадатися. Ну, а в лісі — ані душі! Коли гульк — на деревах, неначе груші, сидять пани вродзоні. Позбивали! А як упоралися із шляхтою, таки ж у тому лісі знайшли льохи потаємні, в яких грошей було повні скрині... Й подалися на Лисянку...

— А чому ж Гупалівщина? — розвів руками котрийсь із дядьків. Інші дружно зареготали.

— Пани ж, як падали, гупали... — пригладив сиві вуса дідусь. Притихли знову. Та старий не почав нової історії. Озирнувся на темні вікна і попросив:

— Ану, погляньте котрийсь, чи не світає...

— Ще й перші півні не кукурікали! — засміявся той самий дядько, що перепитував про Гупалівщину.

Цього разу ніхто й не глянув на нього. Господар вийшов з хати, постояв трохи в дворі, пройшов під вікнами на причілок і повернувся.

— Ні. Темно й тихо.

Дядьки зітхнули і попідводились...

Після водохрещ, коли стояли морозні сонячні дні, прийшов кобзар у село. Він ніколи до цього не бував зимою в Кирилівці. З'являвся завжди разом із жайворонками, ніби також літав на зиму в теплі краї. Оксана перша стріла в селі його, запросила в хату заночувати. Було вже пізно, і старий не відмовився.

— Добрий вечір вам, люди добрі!

— Ласкаво просимо, діду,— пішов назустріч Оксанин батько, зняв з Перебенді торбу та кобзу, взяв під руку й провів до столу.

Дітлахи тим часом оточили поводиря. Розтерли руки, розкутали, спитали, як звати, і гуртом, немов горобці, шугонули у тепле просяно на піч.

Тарас прийшов, як тільки стало темніти. Вже кілька днів не був він у Коваленків, а це неначе хтось узяв його за руку і вивів зі школи на знайому дорогу.

Кобзар якраз узявсь до миски з борщем.

— От спасибі, от спасибі... — сяяв від задоволення.— Знакомий борщик у вас!.. — Раптом він насторожився й, зупинивши повну ложку на піддорозі, обернувся в той бік, де присів на край ослона Тарас.

— Це ти, Тарасе? — запитав, немов побачив, та не впізнав.

Коваленки перезирнулися: він нюхом чує, чи що?

— Він, він, дідусю! — закивала Оксана, подаючи на піч малому Йвасю-поводиреві пшоняну кашу і кварту теплого молока.

— Ну, що там діється в світі? — запитав господар якомога байдужіше, коли старий наївся й напився.

Кобзар нічого не відповів. Намацав шапку й кобзу, прокашлявся тихо, перехрестився й подякував за вечерю. Лише потому похмуро буркнув у відповідь:

— Сліпий я, синку, незрячий...

— А ми тут волі ждали, надіялись...— обізвався журно господар.

У хаті зробилось тихо. Навіть діти не вовтузились на печі.

— Спіткнулась воля...— сказав неголосно Перебендя.— Уми лась кров'ю та й в кайдани озулася...

У хаті знову зависла тиша. Тільки чути було, як на ставу тріскався лід, ніби хтось мерзлим грудням кидав у домовину...

— Розбили під Ковалівкою...— промовив згодом кобзар.— А інших, їхніх друзів та однодумців, ще десь у грудні, у Петербурзі...

Тарас поглянув на Коваленка. Сусід беззвучно плакав...

...Чию многострадальну душу доведеться йому сьогодні супроводжувати своїм читанням в царство небесне, Тарас не знав до самого вечора. Дяк потинявся по школі, помугикав грайливу пісеньку, яку можна співати лише на вухо, та й то не кожному, і вклався на полицю спати. А в Тараса набралось стільки діла, що не мав хвилини забігти хоча б до сусідів і дізнатися, хто помер. Правду кажучи, Тарас не дуже і переймався тим. В його житті недовгим було вже стільки смертей, стільки близьких і рідних відмучилося!..

Рубав гілляччя, доки аж не стемніло. Повносив дрова до хати, знайшов навпомацки псалтир і підступив до хазяїна. Збудить дяка не так-то просто, та ще коли йому не сняться цигани. Тут треба вміння і неабияке.

— Акиш, прокляті! Киш! Киш! — задригав дяк ногами, коли Тарас почав стягати з нього кожууха.— Послухай, ти! Ти, ти, що хвостик скручений бубликом... Не п'яль своїх чортячих баньок! Підлізеш ще — як двину!

І сміх і гріх! Дякові знову сняться чорти. Тарас побіг до печі, знайшов на припічку соломину і встромив у ніздрю грішникові. Дяк запручався, забурмотів прокляття і врешті так чхнув, що сам прокинувся і сів на полицю з переляку.

— Бр-р-р! — струснув патлатою головою, немов собака, вилізи з річки.— Це ти? — спитав, уздрівши Тараса.— Да воскреснст бог і растачаються вразі сго...— почав було молитву, а потім сплюнув і, мов згадавши щось, уп'явся очима в хлопця: — Що, ранок вже? Пора до утрені?

— Та ні... Ще вечір,— відступив на кілька кроків Тарас.

— То якого ж біса! — аж підскочив дяк від обурення.

— Над ким читати псалтир?

Богорський довго чухав потилицю, кривився, м'явся — не міг згадати усопшої.

— Ну, та... ота... Ну, як же в біса її? Та сама, що й богородиця! Ну, як же ту, непорочну?

— Марія?

— Еге! Еге! — зрадів Богорський і покотився, неначе віз, якого витягли з твані.— Коваленкова мати! Живе отам, край дороги, що на Вільшану. Ну, хата вгрузла в землю і рудий собака, що хапає, навіть не гавкнувши...

Тарас не слухав більше дяка. Вражений, скоріше вийшов із хати.

Це ж, це ж умерла бабуся Оксанина!.. Сухенька, жвава бабуся Марія, що так любила слухати, як хтось читає книжку. Псалтир, життя і навіть граматику вона сприймала, як боже слово, і вважала кожного, хто умів хоч трохи читати, напівбогом-напівлюдиною. А найдужче вона любила слухати вірші. Заплющивши очі й за-тамувавши подих, вона сиділа, мов кам'яна, й лише на висохлім її лиці світилось тихе блаженство...

І ось умерла бабуся, якій було за чим на світі жаліти...

Тарас не йшов до неї, а біг. Не міг змиритися, повірити, що вже її немає.

Зустріла його Оксана. Змарніла вся, заплакана.

— Вона просила, щоб ти псалтир прочитав... — сказала в снігах пошепки.

У хаті було багато людей. Йому дали дорогу, як дякові чи батьощі, зняли свитину й запалили більше свічок, щоб видно було читати. Тарас тремтів від хвилювання й холоду, який, здавалося, пронизав його наскрізь, доки йшов від школи до Коваленчихи. Щоб не впустити псалтиря на долівку, він поклав його біля труни й почав незграбно терти руку об руку. Коли трохи нагрівся та заспокоївся, набравсь хоробрості й зиркнув на бабу Марію. Вона лежала наче жива. Ось-ось, здавалося, розплющить очі, всміхнеться тихо йому і попросить почитати Сквороду. Крадькома Тарас оглинув тих, хто прийшов віддати останню шану бабі Марії і провести в останню путь. Схрестивши вузлуваті руки на животі, стояв Оксанин батько, дививсь на матір й не помічав великих сльозин, що, ніби краплі воску зі свічки, спадали просто йому на руки. Із-за його широкої спини визирала Оксана. Вона вже не плакала, тільки схлипувала та раз по раз витирала червоні очі. З обох сторін завмерли в тихій жалобі близькі й далекі родичі та сусіди.

Спохвотившись, Тарас узяв із лави псалтир, повернувся до світла і розкрив на першій сторінці...

Скінчив читати уже при денному світлі. Важко човгаючи натомленими ногами, пройшов до полика, знайшов у купі одягу свою свитину, шапку й, одягнувшись, ступив до дверей. У голові шуміло, стискало скроні, язик у роті ледь повертався. Востаннє глянув на домовину й попрощався з бабунею.

Уже в холодних снігах наздогнала його Оксана. Тицьнула вузлик з грішми, дала під руку теплу паляницю і перев'язаний нитками згорток.

— Тут ремінь, пришви на чоботи... Тобі бабуся Марія оставили...

Лише надворі, коли дихнув в обличчя теплий вітерець, Тарас поволі відтанув. Морозу начебто й не було. Низько стелився дим із коминів і пах так смачно, що паморочилось у голові. Хтось пік гречані млинці... У когось цибуля смажилась... Життя і смерть... І завжди поруч! Згадався страшний той вечір, коли ходили вони

а Богорським просити хліба в Тарасівку. Одне, поживши на світі, вмирає, тим часом інше народжується. Недарма ж кажуть, що половина світу плаче, а половина скаче... Ось пішла на той світ добра людина, а йому і журно, й весело. Жаль бабусі, ще й дуже жаль. А весело тримати в руках добрячі пришиви на чоботи! Подумать тільки, ще ж не мав він своїх чобіт. Ходив завжди в чііхось недоносках...

Приталий сніг сідав пружисто, і кожен крок лишавсь на ньому, мов на папері. Цвірінчали весело горобці, стрибали зграйками на дорозі й раз по раз чистили пір'ячко. Тарас ковзнувсь по стежці, й пташки урв знялися й перелетіли на куц бузку, що вже стояв без снігу. Тарас хотів ковзнутись ще, та вчасно стримав себе, бо ледь не випустив хліб. Поправляючи під пахвою запашну паляницю, побачив пса, що йшов слідом за ним по дорозі. Худий, облізлий, а голодним блиском в очах, він спинився за кілька кроків від хліба й завилляв безсило хвостом. Тарас був певен, що пес не бачить його, а тільки хліб, який стирчить з-під пахви.

Поклавши пришиви на стежку, відламав від буханця чималий шматок і кинув псові просто під ноги. Собака навіть не відсахнувся. Схопив зубами й лапами і їв, заплющивши очі.

Богорський стрів Тараса в порозі.

— Давай, — простяг руку до хліба. Нахмурих брови, коли побачив, що хлібица надламана, але простив і вп'явсь зубами в хрустку скоринку.

Тарас віддав дякові хустину з грішми, а згорток з пришивами сховав за спину й ступив назад до дверей.

— Давай! — промовив владно Богорський і схопив Тараса за руку.

— Це пришиви, пришиви на чоботи! — запручався Тарас. — Мені дали, мені бабуса оставила!

Богорський мовчки розгорнув чистеньку білу шматину, оглянув ремінь і, піднісши вгору тремтячий довгий палець, прорік:

— Блаженни непорочни, в путь ходящі в законє господнем! — Подумав трохи, почухав спину об дубовий одвірок і додав, ламаючи хліб: — Бсть путь, мнящійся биті прав, последняя же его — ад...

Тарас заплакав мовчки. Скинув свиту, почав розпалювати піч. Ну що ти вдієш з цим патлатим п'яницею!

Тим часом Богорський вкинув останній кусень у рот, одягнув кожуха й, поклавши пришиви за пазуху, взявся за шапку. Нараз спинивсь, задумався. На обличчі в нього промайнула тінь якоїсь внутрішньої боротьби, рука немов сама собою потяглась до кишені. Зітхнувши тяжко, дістав хустину з грішми, розв'язав і вийняв мідного п'ятака.

— Візьми на бублики... — простягнув монету Тарасові й потупив очі, засоромившись своєї щедрості й доброти.

Тарас удав, що прислухається, як сичать розталі дрова в печі. Подався тям п'ятаком!

Богорський плюнув, кинув мідяк на припічок і вийшов з хати, не зачинивши дверей...

...Весна — що рідна мати для сироти. Приголубить ясним промінням, теплим вітром розчеше, заколише тихим дзвоном струмків і надію вселять у серце. А коли збіжать струмками сніги і навшипиньки стане озимина, потягнувшись пружно до неба, цілий світ тоді належить бідному сироті. Манить далеч, мерехтлива, закосичена сонцем, вабить левада, вкрита рястом та хрещатим барвінком, кличе поле, над яким видзвонює жайворон... І розбухає серце, як закута зимою брунька, розцвітає цвітом пишним, ім'я якому — любов. Любов до вітру, до маленьких перших листочків, до пухнастих вербових котиків, до гусей, які з веселим криком повертаються з вирію, до людей, що йдуть за плугом по борозні чи ронять тепле зерно в пахучу чорну ріллю...

Ціни їй не було б, весні, коли б не мала вона субот — воістину днів чорних для школярів.

Ще рано-вранці дяка гукнули до Кошиців. Хлопці ждали, сумні, пригнічені. Одні тинялись мовчки по школі, інші, повиймавши саморобні ножі, вкотре обдивлялись різки, щоб на жодній не лишилося і сучечка: вишня — це тобі не верба. Не виглядали вчителя: щоб вернувся він не сердитий. А то як прийде злющим — пам'ятатимеш до нових віників.

Богорський довго не заходив до школи. Чортихаючись і бурмочучи щось сам до себе, подався спершу в хату, потім вийшов надвір, постояв трохи, тоскно дивлячись на шинок, сердито сплюнув і пішов рішуче назад.

Грізно блискаючи очима, він постав на порозі, зачинив на клямку двері й ступив до Гната.

— Ану, раб божий, постав ослона й лягай! — сказав спокійно, з притиском, так що в хлопців серце миттю опинилося в п'ятах.

Зціпивши зуби, Гнат виніс на середину школи ослін, спустив штани до колін і впокорено ліг. У покорі тій був для нього сьогодні єдиний рятунок. Зумів уплести червону стрічку сонному дякові в косу, зумій тепер спокійно влжати під різками.

Богорський вибрав найзамашнішу, хльоснув нею в повітрі, поплював на руки, розмахнувся і крикнув:

— Проказуй четверту заповідь!

— Помні день суботній... — промовив глухо хлонець і в ту ж мить вчепивсь руками в ослін.

Богорський сік сьогодні натхненно. Вся Гнатова спина одразу покрилася смугами, а потім чвиркнула кров. Лише тоді Богорський пожбурих різку й пішов у куток до води.

— Катюга... — сказав, підводячись, Гнат.

— Хто? Хто це сказав? — уп'явся очима, ніби кігтями, в Гната, збагнувши, видно, що саме він від злості й болю мовив те слово. — Мало всипав? Додавити?

— Це я, — промовив тихо Тарас і пішов до ослона.

Дяк довго дивився то на одного, то на другого, ніби жаліючи розлучатись з Гнатовою спиною, потім заревів, як поранений звір, і схопив свіжу різку...

У неділю, зразу ж після обідні, старенький Кошиців наймит запряг кобилу в візок, наклав сидіння з сіна квітчастим килимом і під'їхав до брами. Із церкви вийшов заклопотаний батюшка, вмовивсь на возі й нетерпляче став вдвлятися у бічні двері, з яких давно мав вийти Богорський. Нарешті той з'явився, облизуючись. Піп сердито буркнув на нього й звелів візниці рушати. Дяк незграбно стрибнув на віз уже на ходу.

Тарас пірнув у юрбу, що все ще гомоніла на паперті, розділившись на купки. Було цікаво: куди це Кошиць з Богорським поїхали? Та люди, як на зло, розмовляли про все, крім того, що хотів він почути. Власне, до попа йому було байдуже, а от дякова доля його цікавила. Коли б поїхав надовго... Господи! Скільки можна обходити світу, скільки побачити! В кишені муляв п'ятак — ще з тих грошей, що дала Оксана за читання над бабою, — на нього можна роздобути в шинку паперу...

— Єпископ буде у Вільшаній проїздом, — почув нарешті Тарас. Озираючись — то титар мовив до когось. — З усіх приходів довколишніх духовництво збирається...

Отже, надовго! Тарас дістав з кишені монету і, затиснувши її в кулаці, пішов неквапно до шинку. Боліла спина, не давала підбігти. А так хотілося скоріше вийти в поле, за леваду, ген туди, де говорить з вітром тополя!.. Ось візьме паперу у шинкаря, піде й змалює її. А поруч з нею — Оксану!..

Тим часом щось тихенько заскімлило. Тарас спинивсь, прислухався. Ніде нікого. Хіба що там, навпроти шинку на вигоні. Наддав ходи — плач стало чути дужче...

На моріжку під вбогим тином сиділа жінка з дитиною. Худа, аж чорна від пилюки та сонця, вона стромляла пусту торбинку грудей в рожевий ротик дитини й сама беззвучно плакала. Над нею біло-біло цвіла черешня й бриніли бджоли, а в синім небі, неначе гори, пливли врочисті хмари й шугали весело ластівки...

Тарас звернув з дороги і підійшов до жінки. Вона звела на нього очі й, зніяковівши, прикрила груди хустиною. Тільки зараз помітив, яка ця мати ще молода. Літ сімнадцять — не більше. Блакитні очі, немов дві квітки барвінку, голубіли на засмаглім, чорнім лиці, і стільки в них уже було журби та муки людської, що мурашки побігли в хлопця по спині.

Дитина знову заскімлила...

Поклав на кущик споришу п'ятака й побіг майданом до греблі.

У ставку плескалось, ніби бавлячись, сонце. Вітряк махав крильми, тремтів і тужився, а злетіти не міг... Веселий вітер, мов зальотник-джигун, загравав до тополі, а вона пручалась, рвалась з його обіймів, розметавши коси по густій блакиті небес...

І серце в грудях тихо-тихо відходило. Щеміло тільки, як руки взимку, коли з морозу в хаті заходять зашпори...

Постояв трохи на вершечку могили, знайшов у небі ледь помітну тремтливу грудочку, що вся дзвеніла, сипала дощем із звуків, й пішов ріллею до лісу. Земля була пухка й волога, то тут, то там на ній виднілись гранчасті зерна. Й на мить здалось Тара-

сові, що він ступає розливом цвіту... Гудуть довкола бджоли, і пахне медом... А потім враз зашурхотіли стебла, й на босі ноги впали важкі достиглі зернята...

А ліс бринів, сміявся, плакав, виспівував. Найдужче гупали одуди. Меткі, барвисті, вони гасали лісом, немов підпили хлопці на вечорницях. Сварились, гнівалися сороки, перегукувались поважні, стримані вивільги, й раз по раз пробував своє тендітне горлечко соловей...

Внизу, на мертвім листі, також буяло життя. Шмигали чорні кундоперки *, руді, опасисті ковалі тягли в свої хати-кургани удвічі, втричі більші «колоди» і не спинялись навіть відпочивати. Літали, бігали, лазили якісь жучки й комашки, що теж раділи, мабуть, весні. Цвіли фіалки синьо, крізь пріле листя рвалась угору тонка і гостра трава...

Чого тільки немає в світі! І все живе, вмирає й народжується... Все хоче їсти, пити та хоч маленький промінчик сонця! І вистачає всього для всіх. Одні лиш люди... Звідки й куди мандрус ота нещасна покритка?..

У лісі раптом зробилось сумно й темно. Притихло птаство. Замовкли навіть одуди... Тягло із яру вогкістю і прохолодою...

Село вже спало, коли вертався з лісу. В садках білили тьмяно хати, розшиті тіннями, й тополі ген по той бік Кирилівки здіймались вгору, немов списи. Світилося лише в корчмі та ще... в дяковій хаті, й чомусь не там, де жили вони з Богорським, а з іншого боку.

Тарас спинився, здивований. Ніколи ще не бачив світла в школі! Побіг майданом прямо на тасмничий вогник.

Вікно було прикрите чимось зсередини. Вловивши тихий гомін, прислухався. Кахикнув хтось, і знову стало тихо. Тарас підкрався до дверей і шаснув у сіни.

— Ха-ха-ха! — зареготав хтось так, що задрижала хата.

— Ти що, звихнувся, пане дяконе? — спитав Богорський.

— Га-га-га! — гримів дякон. — А пам'ятаєш, Петре, як обригав ти рясу протоієрєві? Шовкову, білу!

— За що й був ізгнан, яко люципер з царства небесного! — додав тоненько хтось третій і захіхикав не без лукавства.

— То будьмо ж! Сто болячок йому в печінку! — сказав Богорський сердито. І Тарас зрозумів, що розмова ця дяку була не до вподоби. Задзвеніли чарки. Хтось крякнув, випивши, і так поставив чарку на стіл, що той, напевно, тріснув.

Дяки гуляють! Тарас намацав клямку дверей до хати і пенаром брязнув.

— Кого там носить нечиста сила? — спитав Богорський, розчинивши двері у темні сіни.

— Це я, — озвався Тарас.

— То консул ** мій, — пояснив Богорський через плече.

* Вид мурашок.

** Помічник учителя.

— А йди-но, хлопче, сюди! — гукнув диякон, ніби в порожню бочку. Поманив до себе Тараса й, піднявши чарку, сказав: — А нумо, отроче!

Щоб не образить гостя, Тарас узяв горілку, заплющив очі й випив. Немов огню линули в горло. Розкривши рота, хапав повітря. Дяки за боки брались від реготу.

— На хліба, хліба на, закуси! — гукав диякон. Лице його здалось Тарасові багровим круглим місяцем, на якому вместилися кучмата хмара волосся. — Сідай до столу! — посунувся трохи диякон.

Тарас зиркнув на Богорського й, не стрівшись з його очима, присів на край ослона.

— Не іскушай... — похмуро кинув сухорлявий, щуплий дячок, що сидів ліворуч диякона. Лицем він був схожий на Микиту-великомученика, якого змалював недавно для церкви маляр із Тарасівки.

Диякон звів докупи брови і відповів багатозначно віршем Сквороди:

Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь.

— Не забудь «Божественных пѣсней»! — всміхнувся Микита-великомученик.

— Боготворю! — прогук диякон і схопився за пляшку.

Тарас узяв шматочок сала, який поклав йому диякон опісля хліба, і їв, заплющивши очі, аби не так хитались вікна, стіл і дяки. Одне — від того, що випив, а друге — що й ріски в роті не мав від самого ранку.

— Аби побачив де пристойний список Сквороди, — говорив, наливаючи чарку, диякон, — їй-богу, дав би два золотих!

Богорський швидко глянув на Тараса, але, зустрівши його байдужий погляд, закашлявся.

— Загнув ти, пане дияконе! — промовив згодом.

— От хрест святий! — перехрестився велетень. — Ще й цю відав би в придачу! — вийняв з кишені невеличку, проте грубеньку книжку. — Вгадайте, хто робив оці достойні кунштики? — підняв диякон угору книжку й розгорнув якраз на малюнку.

Богорський одразу розвів руками, а Микита-великомученик придивлявся довго й уважно. Аж підвівся й потягнувся до книжки, як коза до листка на верхечку куща.

— Не тужся, дяче, все одно не вгадаєш! — засміявся диякон. — Афанасій Мазицький! — сказав він так урочисто і голосно, ніби оголошував ім'я патріарха всія Русі.

Дяки й роти пороззявляли від подиву.

— Отой плохий, задрипаний? — скривився, ніби розкусив кислицю, Богорський.

— В якого подільські кози солому смикали крізь діри в чоботях? — пропищав Микита-великомученик.

— Що завжди був голодний, неначе вовк, і канючив у тебе недоїдки? — спромігся ще на запитання Богорський.

— Той, той! — потряс дякон книжкою. — Байстрик, бродяга і голодранець! А нині — найліпший гравер лаврський, стовп друкарні, чудотворець і любимець його величності Аполлона!

— Воістину путі господні невідомі! — розвів руками великомученик.

Тарас аж дихать перестав, слухаючи цю дяконову мову. Невже той славний маляр був таким горопахою? Пройшов тернисту путь сироти від домівки під тином до палат друкарні лаврської! Тарас був певен, що книжки друкують у найкращих в світі палацах.

— Дайте поглянути, — попросив тихенько дякона.

Дякон гмикнув, поставив чарку, яку збирався перехилити в свою бездонну горлянку, й подав Тарасові книжку. А той уп'явся очима в перший кунштик, який потрапив під руку, і не міг відірватись...

— Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею! — сердито кинув Богорський.

Микита-великомученик тільки хіхікнув і потягся до пляшки. Один дякон придивлявся до Тараса з цікавістю.

— Ти, може, теж малюєш? — спитав він раптом, як здалося хлопцю, ласкаво.

Тарас хотів було про все йому розповісти й попросити поради, але Богорський став на заваді.

— Тож вип'єм! — вигукнув він.

— За альма-матер! — додав Микита-великомученик.

— За славетний малярський цех! — гукнув дякон захоплено, і задзвеніли чарки.

— Смирися, хлопче, — сказав сердито Богорський, коли Тарас узявся перегортати книжку.

Тарас поклав її на вільне місце перед дяконом.

— Ну що ти, дяче! — заступився дякон. — Він смирний отрок...

— Ви спитали б краще в нашого економа! — посмикав вус Богорський і розповів, як падав шляхтич з коня.

— Гайдамака! Справжній тобі гайдамака! — опустив дякон руку Тарасові на плече. — То, кажеш, пан економ з коняки сторч головою?

— Не іскушай, — втрутився великомученик. — На все єсть воля божа. — І пан, і слуги вірні його — від господи...

— Або від чорта! — сердито кинув дякон. — Диявол теж не дримає.

— Не плюй в колодязь... — примружив очі великомученик.

— Бо що? — подався до нього дякон.

— Позбавлять сану...

— А це ось з маком! — підсунув під самий ніс великомученика прездоровенну дулю. — Я чхать хотів! — Але на кого він збирався пачхати, дякон так і не сказав. Хильнув чарчину, вкинув у рот огірка й, підвівшись, набрав у груди повітря і рывкнув так, що погасли свічки: — Многая лета, многая лета, мно-о-огая лс-с-ета!

Замовк, а голос його ще довго гримів у Тарасових вухах, аж поки Богорський не простягнув своє багатозначне: «Да-а!»...
— Отож-то й є! — промовив гордо диякон. — Такі горлянки не валяються на дорогах! Навіть коли вони і плюнуть часом у колодязь... — додав навмисне для Микити-великомученика.

Той немов і не чув. Лупив кресалом об кремінь й раз у раз роздмухував трут.

Дяки лишилися на ніч. Микита-великомученик було зібрався додому, але одумавсь згодом і теж зостався. Власне, він повернувся з ночі з тієї простої причини, що десь поділась клята його Тарасівка. Так ось чому дячок був схожий на Микиту-великомученика! То маляр сам себе змалював!

Доки дячок мостився на двох ослонах, Тарас при тьмянім світлі недогарка уважно стежив за ним. Уперше ж бачив живого маляра. Він їв і пив, кресав вогонь і ось тепер лягає спати, як кожен смертний! У нього навіть руки такі ж звичайні, як і в людей, хіба що трохи тендітніші...

Тим часом диякон удвох з Богорським прибрали посуд зі столу, і стіл тривожно зойкнув під важучим гостевим тілом.

— Х-хох! — зітхнув диякон і погасив недогарок. — А пропади ти пропадом! Отак і вдома, хоч цілий вечір рота не роззявляй... Наказаніє суще! Ох-хо-хох... Що ж то діє там моя благоверна?.. Воістину за шматком кишки сім верст пішки! Тягнутись з Лисянки до Вільшаної, щоб узреть і услышаті... Вже досі втяв би дві богородиці!..

— Не богохульствуєш, — крізь сон промимрив маляр з Тарасівки.

— Та спи, таранько нещасна! — огризнувся диякон, проте затих.

Тарас лежав на свиті, кинутій на черинь, і згадував увесь вечір від тієї хвилини, коли в дверях з'явився Богорський і дужий голос гукнув: «А йди-но, хлопче, сюди!» Велична постать маляра з Лисянки геть закрила собою дячка з Тарасівки і його «Івана-воїна» та «Микиту-великомученика», якими вславивсь він по всьому, мабуть, повіті. А голос, голос! Тарас немовби й досі чув, як б'ється дияконів голос у затісній хатині, мов птиця в клітці... І серце, видно, в диякона добре, щире та щедре. Бач, чарку дав, і хліба, і сала... Богорський вік прожив би, а до цього не додумався б! Йому аби напхати власну пельку та завалитись спати на полику... Хропе он — ніби свиняка рохає... А той, що кози солону смикали! Байстрюк, бродяга... А нині — стовп друкарні лаврської! В книжках малює... Й паперу в нього, напевне, скільки завгодно, і фарб, і пензлів...

Думки пливли й пливли... Стелились спершу веселим сонячним маревом, а потім їх поволі поиняв туман...

Співали другі півні.

А третіх уже Тарас не почув...

...Голод, кажуть, не тітка. Хто був хоч раз голодний, той знає, яка то мука — думать тільки про кусень хліба. Весь світ тоді стає людині не більший від паляниці.

Вже другий день Тарас никав селом в такому стані. Богорський счез напередодні вранці, як він ще спав. Опохмелившись, пішли і гості. Як не шукав Тарас в обох кімнатах і навіть у снігах — не роздобув і крихти. Одні пляшки порожні та чарка, забута кимось (дяки ходили завжди при чарці, як козаки при шаблі: бувають різні-бо несподіванки!). Поткнувся додому, та довелось тікати, спіймавши облизня. У хаті мачуха саме чинила суд і розправу над дітьми. Подався в поле, де сів гречку Микита, але і там не пощастило: прийшов запізно — Микита вже пообідав. Так голодним і спати ліг. І встав з одною думкою: чим би десь поживитися?

Нарешті на другий вечір припхавсь додому Богорський. Обійшов Тараса стороною, немов боявся, що той укусить, і, сито гикнувши, щось вийняв нишком з-за пазухи й поклав у підпіччя, закривши заслінкою.

— Отак-то краце, — зашепотів ласкаво, обдивляючись, чи немає де щілини. — А то сидиш на сливі... Лисиці ж ходять і прочі різні тварі! Ну, ну! Посидь спокійно до ранку, а там нізидеш в царство небесне... І ні печалі тобі, ані воздыханія!

З підпіччя киркнула курка.

— Та тихо ти! — притулив до рота палець Богорський і промовив вже заспокійливо: — Які там в біса в тебе гріхи! Та й завтра встигнеш покаятись...

Дяк глянув скоса на Тараса, що сидів на лаві біля вікна, й пішов навшипиньки до полика.

— Ну й хрестини господь послав! — обізвався згодом захоплено. — Коли б щодня хоч трохи схожі на ці, то можна жити було б... Дарма що шляхтич, а нашим братом, бач, не гордує. І знає толк. Не встигнеш випить, а вже грядущая — суща!

В підпідччі поралась курка, й Тарас вслухався в мову дяка лише красчком вуха, а всю увагу й голодний погляд не міг одвести від печі. Та раптом дяк сказав таке, що хлопець миттю насторожився.

— А я й кажу... Який же в біса з тебе шляхтич, що ти з коняки сторч головою?! «Псякрев! — як схопиться він. — Коли б дізнався, яке це бидло!..» Матка боска! — додав Богорський по-польськи. — Розійшовся — ледве всі гуртом вгомонили... Спи спокійно, хлопче! — додав він, трохи помовчавши... — Ми теж не ликом шиті, і душа в нас не з лопуцька...

Невдовзі дяк захропів. Тарас сховав у кишеню кресало, відтулив підпідччя й, забравши курку, подався бігом до печери.

Немов у сні розклав багаття, приніс води із ставка, попатрав курку й поставив варитися. Лише тоді відчув якийсь неспокій у серці. Що не кажи, а курка все-таки крадена... Підкладав дрівця в огонь і ніяк не міг заспокоїтись. Здавалось, все у ньому розділилось рівно надвоє, засперечалося. Один Тарас не міг дивитись на казанок, з якого стирчали жовті курячі ноги, страждав від того, що взяв чуже. А другий — не міг діждатись, коли вже курка звариться, й кричав, що взяти крадене — півгріха! Богорський вкрав, хоч був по горло ситий. А він же стільки часу не їв!..

Не міг терпіти пахощів, що йшли, як хвилі тирсою, від казанка, й, підклавши хмизу, вийшов.

Після печери так легко дихалось на повітрі. Пах терпка терен, що вже готовий був зацвісти. Здавалось, навіть зорі пахли в безкраїм небі... В селі співали хлопці.

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечіриля!
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірна!

А десь від ставу, із ще прозорих затінків, злетів урочистий і журний спів дівочий:

Рада б зірка зійти — чорна хмара наступас;
Рада б дівка вийти, так матуся її не пускає...

Коли б співали аж до зорі, стояв би, певно, й не ворухнувся б. Сам знав пісень багато, а цю любив найдужче. Не міг сказати, коли уперше її почув. Здається, що й народився із нею в серці...

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітила;
А дівчина вийшла, козаченька та й звеселила...

Від ставу долинув сміх, дівочі зойки, басисті вигуки парубків...

Наївшись, присипав жар, позгортав кістки та пір'я і вийшов з печери. Було за північ. Великий Віз от-от готовий був перекинутись на безконечному Чумацькому Шляху. Леваду вщерть заповнив білий туман. Немов русалки, порозпускавши коси і задивившись сумно на жовтий місяць, купалися в ньому верби. Десь у садках за левадою завзято тьохкали солов'ї. А над зануреним у сон ставком співали нову журбу дівчата... Тарас не чув раніше цієї пісні.

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила...

Дівчата й хлопці сиділи справді біля греблі під вербами, і Тарасові здалося, що самі вони складають пісні.

Нема того козаченька,
Що я полюбила.

Підкрався ближче й причаївся за кущем бузини. Мелодію вловив одразу. Тихенько почав і сам підспівувати, й терпка жура поволі лягла йому на душу. Жаль козака і дівчини його покинутої... А ще йому здавалось, що то дівчата тужать найбільш за волею...

Плачте, очі, плачте, карі,—
Така ваша доля...

Коли скінчили пісню, сиділи довго тихо.

Витьохкував десь соловей.

— Мовчан вродився,— промовив згодом котрийсь із хлопців.

— Налевне, наш економ.

— Коли б то йому заціпило!

— Псякрев! — хтось крикнув економовим голосом, і хлопці дружно зареготали.

Сміялися недовго, правда. Згадали, мабуть, що з сонцем їм на панцину. Звеліся мовчки із моріжка й пішли в село.

Коли дівчата й хлопці були уже по той бік ставу, Тарас тихенько вийшов зі схованки. Пішов до греблі, не поспішаючи, щоб не наткнутись часом на закохану пару, що могла притаїтися в тіні між вербами. Побачать і кепкуватимуть, що й він вже ходить парубкувати... Але було безлюдно й тихо. Не озивались навіть солов'ї. Все спало, всюди владарювали туман і сон...

Наступного дня селом пройшла тривожна чутка: в печері, що за левадою, ночами світить нечиста сила. Набожна жінка Грицька П'яного розповіла, що ніби у воду канула їхня рябенська курка, яка любила почувати на сливі, і що тут, звичайно, не без лихого. Богорський теж підтримав оте припущення, бо й справді курка зникла, хоча не з сливи, а в нього з хати. А може, й він повіряв у нечисту силу, бо ні слова не сказав про курку Тарасові. В суботу ввечері жінки прийшли смиренним гуртом до Кошиців, вручили матушці копу яєць і попросили батюшку святим хрестом й кропилом вигнати лихе й недобре з того вертепу.

В неділю, зразу ж після обідні, отець Григорій, звелівши взяти велику чашу й свячену воду, відро якої стояло в церкві з водохрещ, рушив разом з дяком і півчими за село. Пішли жінки і навіть дехто з чоловіків. З усіх дворів залітались зграйками цікаві діти. Малеча бігла попереду, а старші діти ішли позаду трохи, на відстані, щоб не побачили і не прогнали їх матері.

Тарас встигав побути всюди і з усіма. Він ледве стримувався, аби не видати себе невольним сміхом. Одне бентежило — казанок. Побачать кості, то не біда. Чортяка теж не буде їсти курки з кістками! А от варити...

— Бойшся? — прошепотіла йому Оксана, помітивши, як враз нахмурих брови Тарас.

— Еге...

— І я боюся... — призналась дівчина. — Воно ж з рогами, мабуть, та ще й з хвостом...

Тарас таки не витримав і засміявся. Баби поспішно стали хреститися, отець Григорій озирнувся і похитав докірливо головою, а Богорський показав кулака.

Минули греблю і вийшли в поле понад левадою. Співали півчі. Бубнів щось батюшка, і Богорський підтягав йому. Жінки хрестилися і метали грізні погляди на дітей, які занадто близько підбігали до тернику і наражались на небезпеку. Коли дійшли, отець Григорій вмочив кропило в чашу з водою і став кропити, промовляючи якесь закляття чи то молитву. Юрба зітхнула й заворушилася. Тепер нечистій силі кінець!

— Амінь! — поважно промовив батюшка й додав, звертаючись до людей: — Оглянуть треба!

Лише вітрець шелестів у терні та крутив хоругви.

— Чи є охочі?! — спитав суворо батюшка. — Григорію! — гукнув господаря курки, яку схопила з сливи нечиста сила. — Полізь та глянь!

Григорій мовчки позадкував.

— Давайте скинемось, хто скільки може, — озвався він із натовпу, — й дамо сміливицю...

Тієї ж миті пустив хтось з рук у руки бриля, і в нього стали кидати мідну дрібноту.

Тараса так і підмивало забрать ті гроші собі. Паперу скільки купив би, та, може, й фарб привіз би хтось із Києва! Крім того, хліба... Але було незручно перехопити куш у відчайдуха, що вдасть страхом об землю й полізе в зуби нечистій силі...

— Так хто огляне?! — гукав тим часом отець Григорій, подзвонюючи мідяками.

Люди стояли мовчки, попускавши голови. Один Богорський світив очима на бриль із грішми й от-от готовий був за ту «закуску й пляшку» полізти в лігво сатани...

І тут Тарас згадав, що він забув у печері свого бриля! Того бриля, якого сплів для нього торік дідусь і якого знало ледве не півсела.

— Я згоден! — вийшов наперед.

Юрба заворушилася і вп'ялася поглядами в сміливця. Оксана тихо зойкнула. «Не йди! Не йди!» — кричали її великі очі.

— Не йди, Тарасе! — гукнула одна з бабусь і, повернувшись до всього миру, сказала тихо й розпачливо: — Воно і так немов одірване від гілля...

— Хай інший хтось! — підтримав бабу Шевченків сусід Жених.

— Нехай іде! — втрутився раптом Богорський, і Тарас, зустрівшись з дяковим поглядом, одразу все зрозумів. Загребти жар чужими руками!..

— Воно мале, — підтримав хтось із юрби. — До нього, може, і не коснеться.

Отець Григорій благословив. У повній тиші Тарас пішов до входу в печеру, удавши, що дуже страшно.

З порога рвучко вернувся назад. Йому здалося, що дяк помітив щось і підморгнув попові.

— Прив'яжіть до мене мотузок, — попросив Тарас у попа. — Бо так боюся...

У когось знайшовся. Тарас підперезався ним і віддав П'яному кінець.

— Як стану смикать — тягніть, — промовив тихо й пірнув у темний отвір печери.

Навпомацки знайшов бриля, склав кості в казанок. А потім все це сховав у ямці під «тапчаном», притрусив торішнім листом та сухою травою і швидко вийшов.

— Нема нічого...

Його зустріли веселим гомоном. Отець Григорій висипав у пригорщ хлопцеві мідяки і запросив обідати. Але Богорський був тут тут:

— Ходім додому, хлопче! Погубиш гроші...

Тарас шукав очима в юрбі, що вже потроху стала розходитись, Оксану. Дівча стояло неподалік і витирало сльози, всміхаючись.

Як добрий пастир малу заблудлу вівцю, привів Богорський Тараса в хату й... почав «стригти», закривши двері своєю грізною постаттю. Довго дивився пильно на хлопця, немов ждучи від нього чогось такого, до чого той сьогодні сам повинен додуматись. Переступав з ноги на ногу. Нарешті, вловивши, мабуть, недобрий блиск в Тарасових лихих очах, почав, як кажуть, лукаво мудрствувати:

— Господь противиться гордим, смиренним же дає благодать...

Тарас промовчав. Шалено шукав якогось виходу і не знаходив. Прощався з фарбами, з папером і навіть із хлібом, які вміщались нині в його кишені, перевтілені в мідяки.

— Блаженні ніщі!...— далеко десь промовив дяк і грізно пішов на нього.

Тарас метнувся до дверей. Але Богорський піймав його і, перегнувши, немов снопа, яким вивершують полукіпок, затиснув лівою рукою, а права спритно вигребла з кишені гроші. Тарас рвонувся і ледь не вдарився об одвірок. Не пам'ятаючи себе від люті, схопив у кутку рогача й ступив до кривдника.

— Ти що? Ти що? — розгубився було Богорський. Але коли Тарас замахнувся рогачем, щоб ударити, дяк спритно шаснув убік. Рогач в ту ж мить рвонувся з хлопцевих рук і впав йому на спину. Тепер — надія на власні ноги!

Зупинився аж у леваді, в Жениховім саду. Ліг на землю в гушавині і розплакався. Не жаль було ні грошей, ні спини, якій така наруга не новина, — душа боліла, пекла образа в грудях, немов туди хтось вкинув пригорщ вогню...

Ревла худоба, повертаючись з пасовиська. Куріли греблею вівці. Багрове сонце, зачепившись за гору, поволі зсовувалося в улоговину й заливало білі хмарки довкруг червоним полум'ям... Напевне, десь там, у Лисянці, диякон-маляр кінчає образ, кладе останні вмілі мазки на пурпуровий одяг божої матері... А може, ради неділі сидить на ганку або на призьбі й читає книжку з кунштниками, милуючись великим хистом Мазницького, який колись просив у нього їсти й ходив у драних чоботях...

— Яри-и-ино! Яри-и-ино! — гукає мачуха біля хати. — А щоб тобі покорчило ноги! А щоб ти причастя божого не діждала! А щоб тебе лиха година побила!

Тарас затуляє вуха долонями й притискається до землі. Нещасні сестри! Нещасна мати... Вона в могилі, мабуть, щоденно чує, яку наругу терплять її сирітки... Коли б він вивчився на маляра, то, може б, і сестрам чимось допоміг...

Поволі думки вертаються до Богорського. Недолюдок, мучитель, кат! Ну як такого носить свята земля!..

І раптом Тарасові зробилось страшно. Неначе вперше побачив він і себе самого, і вчителя, збагнув усю його нікчемність і гірку

свою сирітську долю. Схопивсь на ноги, глянув довкіл прозрілими ураз очима й жахнувся ще дужче...

Густі й важкі лягали сутінки... На луг, на сад, на всю його Кирилівку... Лише ген-ген на заході ясніло небо і пломеніли рожево-білі хмари...

Перестрибнув канаву й побіг до школи по теплій ще блідо-рожевій куряві. З сонцем він має знову стрітись у Лисянці!..

Богорський спав. Сивушний дух наповнив хату. Білили в сутінках штани дякові, випрані таки ж Тарасом. Дзижчала муха, якій чомусь не спалося...

Тарас знайшов свою шкільну торбину, обережно, щоб не збудить хазяїна, поліз на піч, де в чистій шматці на комині лежав його єдиний скарб — дорогоцінна книжка Сковороди. Давно вже він не заглядав до неї, бо знав напам'ять, а тут іще й весна була така тривожна. Чужа біда йому боліла, немов своя; біди ж тієї було у кожній хаті доволі. Якесь чудне йому щонаочі снилося. Походи, битви та козаки... Або тополи в полі, які по-людськи плачуть сльозами-росами... А часом він літає, неначе птах! Змахне руками — і лине в небо, легко, немов лелека... Кажуть, у снах літають люди, коли ростуть... Порою сняться якісь пісні, нові й нечуті. Й щоразу в полі. Неначе він іде й співає. Про сад, про верби, про солов'їв... А як проснеться, ніяк згадати не може. Немов туман ранковий, зникають слова ті в сонці...

Намацав книжку й почав спускатися. Завмер, як рипнув полк. З хвилину стежив, чи не прокинувся Богорський, тоді стрибнув на землю й подався з хати. Не взяв, крім книжки, нічого. Усе: і свита, й шапка, й чоботи були такі старі та драні, що годі з ними й носитися... Уже надворі, при світлі місяця, хотів покласти книжку в торбину, але рука немов сама спинилась на півдорозі. Невже усохла книжка на комині і стала вдвічі меншою?.. Стривожившись, почав поволі виймати книжку з ганчірки, немов вона могла втекти... Друкована! Малюнки гарні... Це ж та, яку показував дякон лисянський! А де ж поділася батькова? Невже... Й згадалось йому дяконове: «Аби побачив де пристойний список Сковороди, їй-богу, дав би два золотих!..» Продав Богорський! Пропив останній батьків дарунок!..

Поклавши книжку й торбу на призьбі, Тарас влетів до хати, аби підняти Богорського і кинути йому в лице увесь свій гнів, всю правду. Проте коли підбіг до полиця і вгледів голу дякову спину, змінив свій намір. Метнувся в двері й побіг у сад, що постачав на їхні спини пруття. Знайшов, зламав. Вже повертаючись, дістав з кишені мотузок, з яким він лазив у печеру. Спинився в сінях, щоб перевести подих, і сторожко ввійшов до хати... Дяк форкав, неначе кінь на лузі. Лежав незручно, уткнувшись носом у рукав кожуха. Аби не зміг за ним погнатись, коли проснеться, Тарас зв'язав найперш брудні кістляві ноги, а потім склав докупи дякові руки й скрутив їх теж. Богорський повів плечем, промимрив щось. Тарас не став чекати, поки він геть прокинеться. Узявши різку, вдарив по голій спині. Дяк закрутився, неначе в'юн, забелькотав щось люте й незрозуміле.

Бив, примовляючи без слів, у душі, де по краплині зібралась помста, все те, про що хотів давно вже мовити в лице Богорському:
— Катюга! Злодій! П'яниця!

Стомившись, кинув різку, витер піт рукавом і рушив з хати.

— Киш! Киш! Киш! Да воскреснет бог!.. — метавсь на полику дяк. Йому здалося, мабуть, що він вже в пеклі і що його шмагають різками й от-от посадять на розпашілу сковороду.

Узявши торбу й книжку, Тарас віддихався й пішов у ніч. Дорогу в Лисянку він добре знав. Проте звернув на греблю, щоб вийти в степ за левадою й піти полями просто на захід. Ніч — мати, а степ широкий — батько для козака!

Сріблилось поле у тьмянім сяйві місяця. Немов скирти по косовиці, в степу темніли сумні могили. Верби обабіч шляху — немов чумацькі мажі... Всіляким зіллям пахне і травами, якими вкриті кручі та облоги... Так гарно пахло в хаті в них, коли ще мати була жива... Бувало, виймуть з-за образів чи принесуть з комори сухого зілля, вкладають в казан з окропом й готують купіль для дітлахів. Дарма що в вікна б'ється хуга, у хаті пахне літом... І мати тихо-тихо співа про степ, про дівчину та козака...

Усе повільніше ступає хлопець. Нарешті зовсім спиняється... Ще добре видно Кирилівку... Хати біліють навпроти місяця... Садки — неначе хмари, в яких, мов зорі, блимають каганці... Леваду залив туман... А їхню хату видно мов на долоні! Вербу і клуню... Й садок, в якому могила матері...

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірня! —

далеко тужить хтось з парубків, і пісня та, мов хвиля, б'є у груди. Ні, ні! Не може він піти отак одразу з села! Не попрощавшись навіть з Оксаною... Чомусь завжди, коли він чує журливу пісню про зіроньку, перед очима стає вона, Оксана...

Ой зіронька зійшла, усе поле й освітляло...

Вже спить, напевно. А рано-вранці, до сходу сонця, худобу вижене в череду...

І не помітив, як повернув назад, в село...

У коридорі знову міняли варту. Брязкала сердито зброя. Чулися слова команди.

Слухав ту «царську службу», й стискалось болем серце. Скільки їх, цих нещасних, які марнують своє життя в казармах, одірвані од рідних сіл, від люду, що їх родив і виростив! Живі ляльки, воли, призначені на забиття... Який в них може бути патріотизм, коли від них одрубано усе коріння, забрано не тільки тіло, волю, а й душу — цвіт людини, її духовну сутність! Захисники вітчизни, якої їх позбавили!.. Це найстрашніше, мабуть, — забути все, чим жив колись, чому радів, печалився... Самодержавна влада міцна лише немислієм, нікчемством духу підданих...

Стояла знову тиша. Поблискувало на ґратах світло від ліхтаря...

...Питати, де живе дякон-маляр, не довелося. Ще на мосту Тарас почув могутній регіт й пішов на нього лугом. Ноги пірнули

в трави, немов у теплу повінь. Упав, знеможений, і чув, як втома тікає з тіла в землю. Весь день ішов гарячим степом. Черствим крайцем поснідав у чиемусь садку під Моринцями, а зараз — сонце на заході. Уже й не видно сонця, а тільки вікна горять багровим полум'ям, та ще хрести поблискують на двох церквах...

Знайомий регіт підняв з землі. Тарас узяв торбину й побрів до саду. Аж легше дихать стало, немов позичив сили в землі, у трав, у квітів...

Диякон сидів удвох з панком якимось в саду, в альтанці. Був у підрыснику, що, мов палітра, рябів од фарб.

— Так не хочете богородиці?! — нагнувся маляр до гостя.

— Мг... Мг... — зам'явся панок. — Я не проти діви пречистої...

— Гаразд! — поставив диякон на стіл кулак. — Зроблю Георгія Побідоносця! На коні і списом коле лютого змія! Тільки цей вояка з вас потягне, мосьпане, аж за шість богородиць.

Панок скривився, підкрутив тоненькі вуса, що стирчали в нього, мов шпичаки, і закахикав у кулачок.

Схиливши голову й лукаво світлячи з-під острішків навислих брів очима, диякон стежив за гостем й не поспішав підсікати. Він знав, що раз вже рибка клюнула, не зірватися їй з гачка.

— А дешевше?.. — благально глянув панок.

І диякон раптом підсік:

— Козак Мамай! Лише за три богородиці.

— З конем? — підскочив панок.

— І навіть з дубом та кобзою.

Панок і маляр вдарили по руках й хильнули дружно по чарці.

— Беріть, беріть, мосьпане, закушуйте, — припрошував господар весело, підсовуючи панкові шматки товстого сала й зелену буйну цибулю.

В Тараса слини набралось повен рот. Одвернувся і сів на стежці між яблунями. Внизу горіла багрянцем річка, й здіймався над лугом сизий димок. Ревла худоба, чуючи близьку домівку. Кричав, мов хльоскав пугою, перепел. Сварилися десь у містечку жінки.

— Коли ж приходити, пане дияконе? — спитав панок.

Тарас оглянувся й побачив зовсім близько замовника. Це був низький, пузатий чоловік, високо стрижений під макітерку. На пухлій, сонцем спаленій пиці сидів, немов приклеєний, ніс, до сміху схожий на картоплину. Очей в панка, вважай, не було: щось там немов теплилось у щілинах межі бровами й щоками. А вуса, вуса! Тарас не втримався і пирснув.

— Сьогодні... в нас? — протяг, скривившись, диякон.

— Здається, зранку був понеділок...

— Тоді приходьте в середу ввечері! Як для вас — постараюся.

Панок пішов до хвіртки, перевалюючись, як жирна качка, з боку на бік. Хазяїн дивав слідом. Він був смішний і вайлуватий, наче ведмідь, коли старався йти у ногу з панком. Нарешті плюнув їй, відставши трохи, ступив хоч раз, та гаразд.

— На добраніч! — вклонився по той бік тину панок.

— Ідїть здорові! — сказав, як в бочку бухнув, дякон і, потираючи від задоволення свої ручиська, пішов назад до альтанки.

Тарас заступив йому дорогу. Той зупинився, примружив очі й спитав зчудовано:

— Ти де тут взявся, парубче?

— Прийшов з Кирилівки.

— Так ти, виходить, консул Богорського?! — зрадів дякон. — А я ламаю дурно голову. Десь бачив ніби, а де... Ну як там наш Петро Федорович? Воює з зеленим змієм? Чи, може, здумав стати святим?

— Та де там, — махнув Тарас рукою. — І денно, й нічно!

— Ха-ха-ха! — зареготав дякон й поклав ручисько Тарасові на плече. — І денно, й нічно, кажеш? Ха-ха-ха!.. А ти? Тебе по що Богорський прислав?

— Я сам... Прийшов проситися в учні...

— Гм... — не скоро озвався дякон й прийняв швиденько руку з плеча. — Так, кажеш, в учні?.. До мене, кажеш, у підмайстри?

— Старатись буду й слухатись, — додав Тарас благально.

— Гм... Гм... — зашкрібся дякон в кучмі волосся. — А скільки років тобі?

— Дванадцять, отче, тринадцятий! — відчув Тарас у тому запитанні щось схоже на згоду.

— Ну... добре, добре, — нарешті зважився дякон, озирнувшись на вулицю. У ворота входили вівці. За ними кілька корів, телят і навіть четверо підсвинків, худих й вертлявих, як гончі пси.

— Ось на, — подав він двоє відер Тарасові, — й біжи по воду до Тікичу. Худобу тра наоїти.

— Гись, гись, прокляті! — кричала з хати дякониха. — Старий! А де ти в чорта? Он вівці вже в квітнику!

Не біг, летів Тарас садком і городом до річки. Де й ділась втома. Не жарти — учень маляра, який учився в Києві!..

Коли піднявся втретє з важкими відрами, дякон взяв його за плечі й повів у клуню.

— Отут і спатимеш, — вказав на сіру стару ряднину, яка лежала якраз на смузі світла, що йшла з порога аж до стіни.

Тарас звалився в сіно, мов у безодню.

Коли розплющив очі, у клуні стояли тиша й морок... Пищали миші, бабраючись у сіні, а за стіною, десь зовсім поруч, зітхала важко худобина... Не знав, чи довго спав. Можливо, тільки склепив повіки, а може, й ранок скоро... Проснувся від голоду. Обмацав торбу й лише тоді згадав, що навіть крихти з'їв у Почапінцях. Помітив вузеньку смужку світла в дверях, підвівсь на ноги й почовгав просто на неї.

Пройшов двором, прислухався. Ніде ні звуку. Лиш тихий шерех десь у хліві. Блищать хрести на церкві напроти місяця... Звернувши у сад й пірнув під темну крислату яблуню. Прислухавсь знову і вибравсь тихо на стежку, яка біліла аж до альтанки. Запахло салом, хлібом, цибулею... Метнувся в альтанку, почав

мерщій обмацувати стола. Такі залишать! Вечерять дати не здогадались...

Спать не хотілося, й Тарас надумав піти в село, оглянути колись славетну Лисянку.

Із хвіртки вийшов прямо на залитий місяцем сільський майдан. Стриміли в чисте небо списи тополь, а тіні їхні лежали поряд на спориші. Праворуч, немов скирти побіля панського току, тупились тісно одна до одної малі й великі крамниці. За ними йшли рядами довгі столи, які бувають лиш на базарах. Вони здавались в м'якому сяйві місяця святково чистими, немов були усі накриті плахтами... Внизу, поза городами, в'юнилась біло річка... А ген на кручі, по той бік Тікичу, чорніло згарище... Міцна рука козацька! Коли гуляли тут гайдамаки, а й досі мертві панські хори...

І рантом де не взялася пісня, яку співають хлопці, йдучи в танок... Рокоче кобза, завзято, лупко б'ють закаблуки об тверду землю...

На городі пастернак, пастернак;
Чи ж я тобі не козак, не козак?..

Базар вирує піснями, сміхом, танцями. Горять, мов свічі, панські будинки. І місяць в небі — козацька шабля...

— А-а-а! — десь крикнув сич, й одразу стало тихо.

Тарас обвів туманним зором нічний базар й пішов до брами. Дива, та й годі! Ну чув же, бачив, мов наяву... І Гонти голос, й Залізняка... Все, все, як дід Іван розказував!..

Зривались зорі й падали кудись у степ. Тьмяніли, блідли тіні. Рожевим сяйвом тихо займався обрій. З річки скрадавсь досвітній вітер й гасав майданом, як гайдамака...

У домі майстра-маляра уже світилося...

На третій день надвечір Мамай стояв на лаві поруч із богородицями. Кінь чорний, дуб — і навіть стовбур! — зелений, жупан червоний; як море, сині штани; бандура жовта... Обличчя, шабля, порохівниця і спис, під дубом встромлений в землю, такі багрові, неначе сонце на заході. А сам Мамай, коли б не вуса та оселедець, з лица ну чисто вам богородиця!

Диякон мив у ночвах руки й мугикав щось не з церковного.

— Пан Ступа ще не прийшов? — підняв веселі очі на хлопця, що вперше за всі ці дні забіг сюди.

Тарас здригнувся, — він думав саме, чому в Мамаю ліве плече удвічі ширше від правого, — й так само весело відповів:

— Ще ні!

Йому чомусь зробилось смішно. Жупан без складок!.. А дуб...

— Малярство — штука мудра, Тарасе! — заговорив повчально й гордо диякон, витираючись рушником. — Дар божий, хлопче, який дається щонайдостойнішим, та й то одному з тисяч таких.

— І вам дали? — спитав Тарас лукаво.

— Як бачиш! — розвів ручиська, неначе крила, диякон.

— Достойні, видно?

— Авжеж! Наш рід старий дяконський. І батько, й дід, і прадід, й прапрадід навіть!..

— І геть усі малярі?! — здивувався хлопець не жартома. А що, як маляр тільки від маляра? Адже ніхто з Шевченків не малював...

— Лише мене господь позначив своїм перстом,— сказав смиренно й гордо дякон, повернувся лицем до покутя й перехрестився.

— Господар вдома? — почулось з двору.

— Та дома, дома, пане,— защебетала дякониха.— Заходьте, прошу! Він у малярні, з учнем...

— Зробив?

— Аякже, пане Ступо, аякже! — дякон кинувся до дверей.

— Не Ступа я, пшепрашам, Ступіцький естем!

Пан Ступа довго вдивлявся в картину, заходив з різних боків і двічі навіть дививсь за раму. Зітхав, всіхавсь, прицмокував. Як на базарі циган біля коня. Здавалось, пан шукав в картині рота, аби заглянуть у зуби, й страждав від того, що не знаходив.

— Без фальші, пане Ступіцький, без фальші,— не втримавсь урешті маляр і, зазираючи панкові в очі, додав на диво лагідним голосом: — Відомі ж ваші бардзо великі смаки! Таких, як ви, не ошукаєш...

А Ступа мовчки чухав потилицю.

— Воно-то так... — озвався непевним голосом.— Пан правду каже... Але, пшепрашам, чому ж це кінь без сідла? Собі лишили? — пом'якшив докір легкою посмішкою.

— Та що, що ви! — заметушився маляр й побіг по пензля й фарби.— Яке вам? Козацьке, польське чи, мо', турецьке?

— На бога, польське! — замахав руками панок.

Тарас узявся терти фарбу, аби не бути зайвим в малярні. От-от дякон міг спалахнути й прогнати учня.

— Ну ось,— всіхнувся маляр й одступив два кроки від полотна.— Сідельце — хоч під полковника!

— Добряча збруя... — непевно мовив панок.— Таку не гріх повісити в залі... Але... Пшепрашам пана...

Дякон нахмурич брови й недобре глянув на пана Ступу. Тарас завмер. Збирались хмари...

— Незручно якось, що голомозий... — розвів панок руками.

Дякон шумно видихнув, всіхнувся криво й перепитав:

— Пан хоче шапку вдягнуть Мамаю на голову?

— Еге ж, еге ж!..

— Смушкову сиву? Чорну? З шликом, пшепрашам, чи без шляка? — затупцював нервово маляр, готовий все зробити, аби забрали швидше картину.

— Пшепрашам пана, конфедератку,— крутнув гайдуцькі вуса панок.

Дякон побагровів. І тут Тарас побачив, уперше на ці три дні, того дякона, з яким він стрівся в Кирилівці.

— Як пан не хоче або не вмів... — спогорда мовив Ступа, то я... — й пішов рішуче до дверей.

— Ну що ви, що ви! — метнувся диякон слідом. — Я просто думав, яку б найліпше конфедератку!

Тарас встромив у горщик з фарбою ложку, якою тер, і нишком вийшов.

Лежав на сіні в клуні й не міг заснути. Думки пливли, неначе хмари, одна за одною, важучі, тоскні, хмурі. Хотілось плакати з жалю, кричать, клясти свою гірку долю. Кричав би, плакав і проклинав, коли б то знав, що це pomoже...

У напівсні постав залитий сонцем ставок у них в леваді. Крислаті верби ронять зелені віти в воду... А там хати горою ідуть над ставом, і їхня хата, й Оксанина... Хмаринки летять у небі, мов перелітні гуси... В садках, усипаних опалим цвітом, щебечептаство...

Зітхнув — і все пропало в темряві. Лиш смужка світла — немов застряла в дверях... Намацав торбу з книжкою, заплющив очі, щоб знову побачити Кирилівку. Й вона явилась скоро сердитим криком економа:

— Псякре-ев!

— Ой паночку, голубчику!

А поруч стоїть Богорський, у боки взявшись, хтозна-чого рече... Й диякон вторить йому розлогим басом...

Прокинувся в холодному поту. Намацав торбу, прислухався. За стіною, в хліві, вурчали цівки молока... Пора!

Із двору вийшов, аби ніхто не бачив, садом. Повісив торбу через плече, умивсь росою в лузі й подався в степ...

...Кирилівку обходив полем. Пірнав у хвилі жита, як тільки хтось з'являвся неподалік. Не те щоб він боявся своїх людей... Боявся більше себе самого, того, який тягнув його під рідну стріху, де сухо в дощ, у холод тепло і прохолодно в спеку. Здавалось, вік не бачив братів, сестер і діда... Хто зна, чи буде краще в тарасівського маляра...

Здійнявши куряву, гарячий вітер погнав зелено-сизі хвилі хлібів й над ними різнептаство, яке не встигло сховатись десь у борозні.

Дячка Тарас побачив біля воріт. Приклавши руку до тонкої великомученицької брови, вдивлявся у звихрену, вже посірілу далечінь і шепотів щось сам до себе.

— Утремо носа батющці! — нарешті мовив радісно й, потерши руки від задоволення, передражнив: — «Путі господі невідомі...» Хі-хі... А півень знає. На тин — і горланить посеред дня! На дощик, пане добродзею... ІЩо за проява?! — побачив він Тараса. — Марино! А дай-но скибку ось старченяті! — гукнув у чорну яму дверей.

— Я вчитись хочу! — підбіг Тарас до маляра. — Візьміть мене ва учня!

Дяк глянув скося на «школяра», почухав носа й перепитав:

— То ти до школи хочеш?

— До вас, малярству вчитися, — припав Тарас грудьми до тину. — Я вмю трохі...

— Хі-хі! — зненацька пирхнув дячок.— Малярству, значиться? Хі-хі... Прийшов, навчився й намалював! — вколов сердитим поглядом.— Не треба хліба! — прогнав дружину, що підійшла було до них, й ступив рішуче вперед.— Ану дай руку! Та ліву, ліву!

Тарас подав. Дяк довго й пильно шукав чогось на долоні, кретава й мгикав, а потім плюнув на руку хлопцеві і витер старанно рукавом.

— Так, так... — озвався нарешті.— Погані справи, хлопче... Тут ясно все на долоні. Як бубон, голий! Куди вже там до малярства! Шевця не вийде і навіть бондаря... Немов на сміх, господь кругом обділив!

Тарас не зразу все зрозумів. Відчув лише, що сталося щось непоправне. Цей здогад зріс, коли дячок тарасівський байдуже кинув:

— На все є воля божа...

Зробилось зовсім темно, немов погасло сонце й настала ніч. Упали перші краплі — на пил дороги, на лопухи... Ілля метнув стрілу вогненну в небі й помчав, помчав за нею із грізним гулом...

Маляр перехрестився похапцем й, підстрибуючи, побіг до хати. Гукнув Марину, щось перекинув у темних сінях і чортihnувся.

Тарас побрів рябим майданом. То тут, то там перебігали вулицю люди, здіймались в небо стовпи бадилля, куряви. А грім вдаряв усе частіше й дужче. Блискучі змії звивалися у чорних хмарах, мінились, гасли, тріскалися. Ворони з тоскним криком даремно рвалися до землі...

Коли линуло як із відра, Тарас уже був за селом. Згадав про книжку з кунштиками й побіг до хати, яка чорніла неподалік. Стояв і ледь не плакав... У шумі й шелесті почувась тоскна пісня, до болю схожа на голосіння... Став дослухатися... Ураз збагнув: це ж тут вони з Богорським співали вперше й просили хліба! І тут, он з тих дверей, до них явилася та біла жінка — напівжива, безсила тівь кріпачки...

Поглянув скоса на вікна й двері, забиті дошками, і сів на призьбі. Одмучились, діждались смерті... І враз таким мізерним здалося власне горе!.. Підставив руку під дощ, що лив і лив на вбогу пустку, на двір, який поріс густим розкішним споришем, й відчув, як став потроху відболівати. Немов краплин у зливі — людського горя в світі, й лише одна з тієї безлічі — його біда...

...Отара дружно кидалася на кожен кущик понад дорогою, а потім весело звернула в яр, де в росах сизо снила густа трава.

Чудне створіння вівця. Спокійне, мирне і незахищене. Ні роґів, ні ікол, ані копит, якими можна оборонятися. І все ж живе! А може, і краще бути вівцею? Живи й не думай; наївсь, напився і жди, як знову виженуть на пасовисько. Остригли — добре, не жарко буде, а вовна знов відросте. І доки хтось десь там на тебе гострить ножа, пасись, жуй жуйку і дрімай собі на здоров'я. Радій травичці, дощику...

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнізда високо! —

спливав раптом пісня Скворода.

— Гись! Гись! — кричить Тарас, помітивши у панській гречці двох баранів. Коли ж отара сипнула схилом яру, задумавсь знову. Був мудрий дядько Скворода!

А я буду собі тихо
Коротати мильй вік.
Так минет мене все лихо.
Щаслив буду чоловік...

Не сподівався, що і його мине все лихо біля овець, проте одного, вважає, позбувся з їх допомогою. Вже досі з'їла б мачуха, коли б не взявся пасти громадську отару. А так — він сам собі голова! Пасе та все читає книжку з малюнками, хоча напам'ять знає її. Жаль, що пропала батькова книжка... Одне — що пам'ять, а друге — вірші... А в них же стільки мудрого! Читасш всоте, а завмирає серце і сльози котяться хтозна-чого...

— Гись! Гись!

У гречці ті ж барани. Завзяті, діти бісові!

А вірші знов і знов спливають тихо в пам'яті, немов прозорі тіні від хмар біжать нестримно у далечінь.

Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають...

І раптом страшно стає Тарасові. А що, коли рядки ці зникнуть, розтануть, щезнуть, забудуться?! Озираючись, притьомо зірвав торбину з плечей, вийняв книжку із кунштниками, а з неї чистий сірий папір. Сів у бур'ян там, де стояв, і взявся складати маленьку книжечку.

Всякому городу прав я права... —

Написав угорі на першій сторінці. Одвів руку з папером, при-мружив очі й подивився, оцінюючи. Поклав на книжку і став мережить дрібні рядки. Лишав довкола поле, аби засіять потім барвінком, маком, ружами. Писав старанно, чисто, як малював. Здавалось, дні і ночі сидів би так і, слово за словом, встеляв рядками папір. Ловив себе на тому, що той чи інший рядок писав інакше, ніж Скворода, простіше і зрозуміліше. Напевно, так колись і було, а потім хтось зробив, як кажуть, по-своєму.

Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають...

Вогнем упав йому на спину канчук.

— Псякрев! Пасеш отару у панській гречці?!

Тарас схопився на ноги й побіг виганяти з гречки овець. У шкоді, власне, були лише оті зловредні два барани, але і вся отара от-от могла до них приєднатися.

— Книжками, бидло, бавишся?! — вперішив ще раз економ і, розрізаючи, немов потік, отару, помчав у степ.

З'явився й щез. Мов вихор, в яким сидить нечистий. Коли б не біль у спині, подумать міг би, що то мана промчала й зникла, марево.

Не плакав, зціпив зуби. Підняв пом'яту книжку, обдмухав, витев. Папір й олівчик знайшов край гречки у бур'яні. Навмисне сів на тому ж місці, де й перш сидів. Поклав папір на книжку і знов узявся виводить літери. Всю силу, всю увагу вкладав у це чудне писання, аби забуть про смуги, які пекли на спині, й не дати волі сльозам. А сльози рвали груди, давили в горлі, входили у ті сумирні вірші словами помсти й ненависті.

Не кожен, видно, здатний бути вівцею...

Сльоза — вода. Як не гати, як не старайся стримати, та все одно колись прорвуть і виллються. Та й що було б, коли б уся тяжка людська недоля збиралась у серці? Серця, напевно, одне за одним вибухали б, наче розрив-трава...

Коли рука стомилася, ліг долілиць, підпер долонями зважнїлу голову.

Отара паслась жваво. Ягнята, збившись у гурт, стрибали, бились і борюкались. Ну чисто діти! Вітерець приносив зі степу дзвін та свист коси... Гули джмелі, пірнали в квіти і затихали... Ширяли в небі ластівки...

І раптом мов прокинувся! Сів рвучко й з жахом відчув, що світ навколо темніє, блякне і погасає. Багровим стало ще ось недавно таке веселе сонце, блакитне небо зробилось сірим, а біле, все в зелених кучериках село — похмурим, чорним...

— Чужі хати!.. — шпигнула думка в серце. — Чужі ягнята! Усе, усе доквіл чуже! Не дав нічого бог сироті...

І сльози, прорвавши греблю, ринули! Тяжкі, сирітські сльози.

Затих, коли чиїсь ласкаві, теплі руки лягли йому на скроні. Мов крізь туман, побачив добрі очі й почув Оксанин голос.

— Ну ж, ну... Не треба плакати... Ось зараз витрем слізки... — втішала, ніби мати давно колись, і витирала сльози долонею. Долоня пахла пилком конопель, що сипле стигла плоскінь.

— Тепер просушим очки... — й поцілувала ліве, а потім праве око.

Де й дівся смуток! Блакить небесна знову біліла хмарами, і в ній купалось сонце, ллючи на землю промені. Синів, як море, усе ще росяний ранковий степ, й тополі мріли в ньому, немов вітрила...

— Ну ж, ну, всміхнися! — благала дівчина; сама ж ледь-ледь не плакала.

Тарас всміхнувся. Вона схопила його під руки і, сміючись, взялася зводити. Не втримала. Отара лячно кинулася навіткача, і просто в панське жито.

— Гись! Гись! — крізь сміх гукнула Оксана й метнулася, щоб завернуть отару. Тарас подався слідом. Коли підбіг, Оксана рвала в житі волошки й співала тихо, ніби сама для себе, а все ж красчком ока позиркуючи на хлопця:

Я ж думала, що дуб зелененький,
А то стояв козак молоденький...

— Ти вмієш плести вінки? — спитала.

— Авжеж.

Тарас забіг у жито, зірвав дві квітки і, склавши навхрест, почав вінок.

— Давно навчився? — сторожко звела докупи брови.

— Давно! — озвався радо. — Ярині плів...

— Якій Ярині? — глянула, мов опекала.

— Та нашій, нашій... — лиш зараз вчув тривогу в голосі дівчини.

— А я гадала — Терешковій! — прикрилась жартом.

Тарас всміхнувся й собі. Ярина та була найкраща дівка в Кирилівці, й за нею сохли всі парубки.

Коли вінок вже був готовий, Тарас підняв його врочисто в обох руках й одяг Оксані на чорні кучері. Та зашарілася, впустила квіти й побігла геть.

— Ягнята пити просять! — гукнула здалеку, вже знов ясна й весела.

Жартуючи, вони погнали вівці униз в леваду, до водопою...

...При тьмянім світлі каганця Тарас мережив цвітом береги нової книжки Сковороди. За кілька днів переписав усе, що залишилось у пам'яті, й тепер хотілося зробити так, аби ця книжка була не гірша від тої, що продав Богорський дякону...

Дітвора спала. Сновигала по хаті мачуха, сердито гримаючи горшками.

— Сидить малює, ніби панич... О господи, за що послав на мене таку покуту?! Всі інші діти як діти, а це якесь... Коли б прийшов Микита, гасили б вже каганець. А то олія горечка набирається...

Микита добрий на згадці. Намацав у сінешній темені клямку й, похмурий, став на порозі.

— Тарасе, кидай! — сказала рішуче мачуха. — Проспиш за тим писанням отару.

— Та вже... — зітхнув Микита. — Була отара, та загула...

У Тараса і серце впало.

— Звелів його прогнати пан економ. Застав овець у панській гречці...

— Мучитель... Ірод! — метнулась мачуха в куток до печі по рогача.

Піднявши руки, Микита мовчки став на дорозі. Лише коли рогач вернувся на місце, сказав розважно, достеменно батьковим голосом:

— А може, воно й на краще. Що толку з того пастушества? З смечок хліба не їстимеш... — Він зняв бриля і підійшов до брата. — Зсмя одна трима на світі людину... Еге? — Помовчав трохи і сів на лавці біля Тараса. — Мені самому справляється важко з хазійством... Давай, Тарасе, захазяйнуємо віднині вдвох!

Тупа байдужість, що вже прийшла на зміну гіркому враженню від новини, неначе сон, все більше й більше оповивала хлопця. Лишивши квітку недомальованою, затис олівчика в кулаці й дивив-

ся мовчки в темний куток. А потім тихо звівся, сховав за пазуху своє добро й пішов у клуню спати.

— То як, Тарасе? — догнав Микита в сінях.

— Як хочеш...

— От і гаразд! — зрадів Микита. — Навчишся ходити біля землі і будеш добрим господарем.

Як запрягали вранці волів, придибав дід, а трохи згодом зайшов провідати молодих господарів і Коваленко. Зі свого двору побачив, мабуть, що вже Микита не сам.

— Бог в поміч вам! — гукнув з дороги, спершись на тин.

— Спасибі, дядьку! — озвався Микита весело, вставляючи в ярмо занозу.

— Ранні пташки...

— Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють! — повчально мовив дідусь Іван. Для хлопців більше, бо Коваленко й так уставав раніше від сонця.

— Авжеж, авжеж, — підтримав його сусід.

— Коли б ще волики власні... — зітхнув дідусь.

— Дасть бог, колись і на худібку стягнуться! — сказав сусід бадьоро. — Я теж літ десять не мав своїх, — додав уже невесело. — Та й то... Які там власні, коли і ми самі належим панові!...

Поникли, стихли. Лише коли Микита, узявши прута, стрибнув на воза й кивнув сидати Тарасові, дідусь поправив злегка ярмо і запитав, із жалем глянувши на Тараса:

— І він з тобою на панщину?

— Та ні! — сказав Микита. — Поперед батька в пекло? — Й додав, помовчавши: — Позвонить хочу сіно в стіжок. А завтра — знову... — і замахнувся прутом на волів.

За чужими волами ходячи, чужі вози мажучи!.. Квилило серце Тарасове... Ой крикнули журавлі, да ходячи по ріллі!.. Прощався з книжкою із кунштниками, з Сквородою, яких уперше лишив удома напризволяще. Хто зна, що зробить з ними дівтора... Нехай!.. Ще рік... А там — кріпак... Навіщо книги кріпакові! Здавалося, коли б він вивчився на маляра, то ніби вільним став би наполовину...

— Ти глянь! — вказав Микита на схід рукою. — Пробилось сонце. Не буде, мабуть, дощу! Ну, слава богу, складемо сіно сухим.

Тарас зітхнув. Ніколи досі він не замислювався, чи буде дощ, чи сонце ясно світитиме. Радів усьому...

— Пшениця гарна, — уголос думав Микита. — Коли зібрати вдасться як слід, то з хлібом будемо зимою...

«А весною?» — хотів спитати Тарас, та вчасно стримався. Знав сам. Для чого сипати на рану сіль! За чим живуть всю весну й літо до жнив? Скотина давно не витримала б...

Воли ішли поважно, тихо, не поспішаючи. Ремигали, зганяли хвостами мух і не звертали ані найменшої уваги на Микитине гейкання.

— Воли узяв на відрібок? — спитав у брата Тарас.

— Та вже ж не даром... Цабе! Цабе! — звернув з дороги. — В жнива три дні... Тпр-ру, сиві. Приїхали!

Надвечір, як привезли останню хуру й приклали жердками стіжок, Микита випряг волів, гукнув Тараса й звелів погнати їх у поле попасти.

То тут, то там у хлібах кричали перепілки – скликали на ніч перепелят. Вертались люди з панчини і гомоніли стиха. Рипів десь віз. В леваді мекали вівці...

Тарас лежав під житом на облозі й вслухався в лункий вечірній степ. Все довші й довші ставали тіні, а потім злились докупы й покрили землю млою. Та мла, сховавши сонце, лягла на душу хлопцеві... Все рідше й рідше кричали в житі перепели, все далі й далі рипів той віз немазаний. Здавалось, світ тонув навіки в мороці...

Спокійно паслися воли. Знай загрибали язиками розкішну, темну уже траву й зітхали, немов і в них була на серці своя журба.

Поволі згасли рожеві хмари на видноколі, і степ заснув. Ніде ні шереху... Вітрець — і той приліг, зморившись, десь на межі...

І враз у тій глибокій тиші вловило вухо якісь нові, сторонні звуки. Затамувавши подих, Тарас підвівся й прислухався. Десь там, де мріє в степу тополя... Почав вслухатися в ту диво-пісню, що линула немовби з неба... Розкотиста, проте сумна, згорьована... Без слів. Самі лиш звуки...

Забувши і про волів, і про попове жито, Тарас пішов на пісню... Житами, льоном, гречками, то потопаючи, то виринаючи, спішив зустрітися з гостею. Заплутавшись в цупкій березці, падав, вставав і знову йшов і йшов, а далі біг...

Спинився в житі над самим шляхом, біля тополі. Вже чув виразно глухий перестук коліс... А ще — сопілчин голос, що розливався над вечоровим степом... Невдовзі з-за жита впливли великі роги, за ними сиві спини волів і врешті — повна чумацька мажа. На мажі тій лежав чумац, курив коротку люльку й задумливо дивився вдалеч. На другій мажі сиділи троє і їли рибу, перемовляючись. Згадували степ Акерманський, Одесу і Бессарабію... Два вози йшли без господарів. На п'ятім возі лежав на сіні безвусий хлопець, дивився в небо і грав на довгій-довгій сопілці.

Щоб краще бачити, Тарас піднявсь навшпиньки. А молодий чумац тим часом виїняв сопілку з рота і заспівав неголосно:

Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!..

Помовчавши, затис в губах сопілку й заграв тієї ж пісні... За возом віз пройшла у морок валка. Вляглась поволі курява... А пісня й далі линула:

Хоч, здасться, не в кайданах,
А все ж не на волі...

Тарас стояв у житі біля дороги й ловив останні звуки, що віддалялись, тихли... Над ним тремтіли зорі й вишелестувала свою журбу тополя...

Воли ж тим часом паслися в поповім житі...

...Із першим снігом пішов Тарас у найми, щоб відробити шкоду, що заподіяли попу воли. Вступав у чийсь глибокий слід і радів, що сніг не сиплеться йому в діряві чоботи. Село біліло, сяяло й здіймало вгору стрімкі рожеві хмари димів. Ще вчора похмуло, чорне, облуплене, сьогодні, вбравшись у білі шати, воно стрічало сонце, мов наречена судженого... Крізь діри в світі холод торкався спини і не давав стоять на місці. Спасибі Катрі, прийшла недавно провідати й забрала зі школя його одержу. А то ось зараз мусив би у найми бігти в одній сорочці...

Ну й осінь була у нього! Як циган сонцем, крутила ним сварлива мачуха. За всі ці місяці ні разу книжки в руки не взяв, а малював хіба що в сні. Які картини йому являлись у тих чарівних, барвистих снах! Переливались маревом, легкі й мінливі, немов веселки... Коли б то міг одразу їх змалювати... Та й хто ще зна, чи є на світі фарби такі!..

Отець Григорій зустрів Тараса у чистій, світлій пекарні.

— Прийшов-таки! — сказав сердито і зазирнув у цебер, який нарешті наймичка наколотила свиням, що верещали, мов навіжені. — Довгенько, хлопче, збрався...

— Та я давно б...

— І не пускала, бідного, мачуха? — всміхнувся лукаво отець Григорій. — Ну, вірю, вірю! — підніс він руки, мов на молитві. — Воістину: дай пальця — відкусять руку... — Й звернувся до матушки, що саме стала в рамку дверей: — Явився хлопець. Тепер поїдемо з кучером.

— Ну й слава богу. А свиням вже повиносили?

— Понесла Ганна.

— Тоді чого ж ти, отче, стоїш? Веля уже запрягати!

— Федося встала?

Матушка кивнула ствердно, й отець Григорій звелів суворо Тарасові:

— Йди запрягай. Кобила в стайні, а сани й упряж у клуні. Поїдеш з нами в Зелену.

— В Зелену? — радісно перепитав Тарас і побіг мерщій запрягати. В Зеленій — Катря! Поки шукав навпамацки клямку, щоб вийти з темних сіней, почув, як піп промовив до попаді:

— Здається, шпетний хлопчина...

Тим часом хтось загупотів надворі й тієї ж миті стукнув дверми Тараса так, що той лише якимось чудом не впав.

— А-а! — прошипів Богорський, закривши собою двері. — Попалась, вража личино! — Тарас відчув, що раптом земля втекла кудись з-під ніг. — Гора з горою не сходиться! — немов із бочки, в обличчя дихав Богорський. — На стражі моїй стану й зійду на камінь, як рече Авакум. І вчиню сію мнуту содом і гоморру, спопелю, зітру з лиця землі і прах розвію!..

— Ганно! — гукнула матушка з хати і запитала, прочинивши у сніни двері: — Ти з ким там, дівко, балакаєш?

Богорський випустив хлопця і вклонився паньматці:

— Добридень вам, шановна Ксеніє Прокопівно! Аз емь знову жаждущий і алчущий... Ні краплі в хаті — хоч запали!

— Не мудрствуй, дяче. Скажи, що хочеш опохмелитися.

— Вустами вашими та мед би пити, паньматко!

Тарас проскочив нишком у нього під руками й побіг по упряж.

Як під'їжджав до ганку, Богорський брів навпростець пухнастим снігом до школи. Отець Григорій оглянув сани та збрую, поляпав по лискучій спині кобилу, а потім став і задумався, з-під брів позиркуючи на Тараса. Махнув рукою і, не сказавши й слова, пішов рішуче до хати. Невдовзі вийшов, гукнув Тараса.

— Скидай лахміття! — І вказав на лаву, де красувались ще зовсім ціла суконна свита, сорочка, шапка й штани: — А те візьми он та одягни.

В руках отець Григорій тримав добрячі шкапові чоботи. Він поглядав раз по раз на них, а далі таки не втерпів й поставив у запічок.

— Ще, може, Ясю згодяться... — промимрив тихо, мов засоромившись. — Ну, як одежа? Велика трохи? Нічого, ще підростеш! На Яся шили торік, а зараз вже й не налазитьь...

Як перевдягся, надворі начебто потеплішало. От тільки ноги... Та бог вже з ними, з ногами! Походить у драних чоботях, а там заробить, може, то й справить кращі, такі, як в Яся, шкапові.

Тим часом вийшла на ганок матушка, за нею отець Григорій з малою донькою на руках. Вмостились швидко й поїхали. Отець Григорій зісکочив просто у сніг, зачинив важкі дубові ворота і, наздогнавши сани, сказав:

— Були б до ночі відчинені... Хіба їй клопіт, тій Ганні.

Форкаючи і подзенькуючи вуздечкою, кобила жваво бігла по сніговій цілині, хто знає як угадуючи дорогу. Не раз їй, видно, доводилося возити батюшку й матушку в Зелену в гості до отця Гаврила Лободи. Тарас був певен, що їдуть саме до Лободи. Ослабив віжки й замилувався степом.

Низьке зимове сонце сховалося у темних хмарах, і сніг уже не блищав. Тополі й верби, що раз у раз стрічались біля дороги, стояли сонні і ніби трохи вражені тим дивним дивом, що сталось нині вночі...

— Непорочна краса! — сказав отець Григорій, який також замилувався зимою. — Такою має бути й людська душа, — додав він згодом, помовчавши. — Криштально чиста, чутлива до зла й добра, м'яка, смиренна і всепрощаюча. Любити ближнього нам заповів господь. І не таїти в серці образи й помсти на ближнього... Ударив хтось тебе, скажімо, в праву щоку, підстав і ліву. Смирених любить господь і за муки їхні на нашій грішній землі приготував для них блаженство вічне на небесі...

Тарас відчув, до чого гне отець Григорій: боїться, видно, щоб не спіткала дякова доля і його... Всміхнувся тільки, але промовчав. Тим паче піп до нього ніби і не звертався.

— Підняти руку на старшого — це смертний гріх! — промовив Кошиць прямо, без манівців. І знову пустився у просторікування про душу з воску й любов до всього, що має богом дане життя...

Праворуч шляху Тарас помітив темну цятку в снігу, яка неначебто ворушилася. Підняв батіг і хльоснув ним над кобилою. Рвонуло сани, й від того, мабуть, проснулася попова донька, що встигла вже задрімати.

— Чого ти гониш? — буркнув отець Григорій. — Федося хай би іще поспала...

Тарас встромив у сіно батіг, спинив кобилу і швидко скочив з саней. За кілька кроків від шляху в снігу безсило борсався жайворонок. Піднявши праве крило й волочачи підбите ліве, він марно прагнув злетіти в хмарне небо. Пташина лячно скрикнула й увібрала голівку в пір'я, готова здатись на милість ворога. Тарас узяв легенько її, приклав обисле крило і, відчуваючи, як пташка дрібно тремтить, встромив за пазуху.

— Що там таке? — спитав насуплений батюшка, що вже тримав полишені Тарасом віжки.

Тарас підняв краєчок свитки і показав.

— Тьху! — тільки й мовив отець Григорій. — А біг, неначе по гаманця... Паняй!

Зігрівшись, пташина стихла. Було приємно хлопцю, що поруч б'ється живе, співуче серце, яке так любить чисту, ясну блакить. І він почув, як забриніла пісня: спочатку тихо-тихо, а потім дужче й дужче, підносячись у безмір неба... Аж до Зеленої він чув її. Не міг лише збагнути, в чісму серці вона народжувалась...

Отець Гаврило, в одній лиш рясі, вибіг назустріч Кошицям аж за ворота.

— Ну, слава, слава богу! — гукнув він радо й, узявши віжки в Тараса, під'їхав просто під ганок. Із хати вибігла матушка, поцілувалась із Ксенією Прокопівною, взяла дитину і, гуцаючи, понесла в хату.

— Преси, Гавриле, гостей! — лишила двері в сіня відчиненими. Запахло салом, млинцями і ще якимись наїдками.

— Що, наймит новий у вас? — спитав отець Гаврило. — Диви, кирпатий який! — зареготав й насунув на лоба хлопцеві шапку. — Це не Шевченків часом?

— Та їхній... — буркнув Кошиць.

— Отой, що всипав Богорському? Ну й ну!.. А мов мені, — звернувся вже до Тараса, — що то за штука буде: не швець, не кравець, тримає нитку в роті, а в руках ножиці?

Тарас відгадку знав, але сказав навмисне зовсім не те: нехай отець Гаврило потішиться.

— Не жук, не жук! — аж за боки взявся веселий попик. — Подумай краще...

— Постав у стайню кобилу та йди на кухню, — звелів отець Григорій.

— А можна, я до сестри? — спитав несміло Тарас.

— Як відгадаєш — йди хоч до вечора! — гукнув отець Гаврило.

— Та рак! — всміхнувся Тарас.

— А ще таку! — не здавався отець Гаврило. — Летить -- мовчить, лежить -- мовчить, а як помре — мов звір, реве.

— Сніг,— відповів Тарас одразу, бо дуже йому хотілося побігти до Катерини.

— Еге...— незадоволено буркнув господар.— Ходи, поглянеш, де кобилу поставити...

Небожата зраділи пташці більше, ніж дядькові. Не встиг він вийняти пташину з-за пазухи — поприбігали й вп'ялись очима в малого гостя, що стрівся вперше в їхнім житті. Правда, життя того на комариний ніс... Але малі вже знали, що навесні так гарно в небі співають жайворонки.

Сестра поклала веретено і гребінь з мичкою на ослін, зняла з Тараса холодну свиту. Мов ненароком торкнулася вустами його щоки.

— То ти вже служиш у Кошиця?

— Служу... Оце приїхав з ними до Лободи.

— Хрестити будуть Лободеня...— сказала журно Катря. І дала: — А нам би краще і не родитися...

Поклала свиту і задивилась, як жадібно клює пташина крихти.

— А де хазяїн? — оглянув хату Тарас.

Не зразу Катря відповіла. Взяла на руки меншенького, що схожий був на батька, поцілувала в біле волоссячко й крізь сльози мовила:

— Пішов на панську стайню по нагаї...

Тарас полишив пташку.

— Сказав супроти щось економові, коли в чумачку їхать відмовився,— вела похмуро сестра.— І ось звеліли прийти... Всю ніч не міг стулити очей. Хотів спалить фільварок...— зашепотіла.— Та, слава богу, мене і діток пожалів.

— А я спалив би! — сказав Тарас.

— Ти що? — жахнулась Катря...

Вертались пізно ввечері. У небі вже мигтіли зорі, поблимували підсліпуваті вікна. Отець Григорій раз по раз брався співать якоїсь пісні, та, мов на ало, зривався. Плювавсь зі злості й, перехрестившись, знову заводив тої ж.

— Простудиш горло й прийдеш на службу завтра німим, як риба,— втрутилась врешті вже напівсонна матушка.

— Воїстину! — змиривсь отець Григорій. Штурхнув у бік Тараса: — Паняй, паняй!..

...Коли достигли ранні солодкі сливи в Кошицевому саду, Тарас із Ясем, що повернувся з бурси із Богуслава, стали купцями. І почалось купецтво їхнє з невдачі, яка спіткала їх у тій же таки Зеленій.

В неділю рано два юні сонні негоціанти, вмостившись поруч на возі, повному слив, поволі рушили з двору. До Шполи шлях неблизький. Хода кобили непоквапна. Часу достатньо, щоб подримати, подумати й послухати діброву й поле...

Сопе попович і плямка ротом: напевно, сняться смачні найдки матушчині... Стукочуть букші об стерті осі, кобила трюха не поспішаючи, ледь-ледь подзвонюючи вудилами...

Ширяє в небі сокіл... Пливають хмарини білі — немов козацькі чайки безкраім синім морем... Вдивляється — аж то не сокіл в небі над спраглим степом, а запорожець на вороному!..

— Диви, диви! — штовхає Яся.

— Га? Що? — поводить той червоними зі сну очима. — Базар уже?

— Козак, козак... на вороному! — показує у степ Тарас і... бачить сам лиш сокола.

— Приснилося? — дере попович рота. — Давно немає вже козаків...

— Ні, є!

Із Яся сон немов зняло рукою. Засумнівавшись, він довго й пильно дивиться в широке поле, аж ген в кінці якого біліють хати Зеленої Діброви.

— Де ж той козак? — нарешті питає злякано.

Тарас сміється: і цей боїться. А що вже справжні пани? Його охоплює нестримна, буйна якась веселість. Вона вирує в грудях, от-от готова, зламавши греблю, із шумом вирватися у світ. Він краєм ока стежить за попеням і розказує про гайдамаків. Аж сам дивується, як добре все пригадується, що чув від діда вже кілька років тому... Перед очима, мов наяву, проходять і Залізняк, і Гонта, і Неживий, який зібрав свою ватагу в Кирилівці... Ось гомонять тихенько в дубовім лісі під Чигиринном... І покотилися пихаті панські голови!.. Палають Сміла, Вільшана, Лисянка... І гайдамаки ідуть на приступ, карають шляхту, що воронням укрила козацьку Умань...

Не помічає, що вже давненько ідуть Зеленою, й що з них дивуються зустрічні люди, і що на Ясеві від страху нема лиця...

— На базарі, як посеред моря кривавого, стоять Гонта і Залізняк, — підвівсь на возі Тарас, — й кричать удвох: «Добре, діти! Отак їх, проклятих!..»

Злякавшись, кобила різко рвонула вбік, віз нахилився, і сливи, мовби з решета, сипнули просто в річку, бо Залізняк і Гонта гукнули саме на Нечитайловому містку.

Тарас стрибнув у воду, а Ясь, мов куль, шелепнув у вкриту ряскою болотну твань.

— Ря-а-атуйте!.. — почав було волати про допомогу, але, відчувши спиною надійну твердь, замовк одразу. Й курці тут не втопитися.

— Тпру! Тпру! — гукав Тарас кобилі. Вона спинилась на тому березі й оглянулась немовби з подивом на купців: не повернули до стайні батюшки Лободи, а пострибали хтозна-чого у річку!

— От бачиш, бачиш, — захмикав, стоячи в болоті, Ясь. — Тепер збирай, витягуй скорше сливи!

Штани й сорочка поприлипали йому до тіла, із рук стікала брудна вода. І сміх і гріх!

Щоб Ясь не бачив його лица, Тарас нагнувся й занурив руки в воду. Нагріб у пригорщ ослизалих слив й підняв поволі, не притискаючи. Як сполоснув, Ясь затужив:

— Ну хто ж їх такі куплятиме!..

Зневірившись, що можуть удвох до ночі виловити своє добро, пішли просить розради до Лободи.

Отець Гаврило уже відправив утренью й лагодивсь снідати, коли прибігли, немов чорти, брудні й мокрі кирилівчани.

— Свят, свят! — жахнувся піп і пирснув в жменю, не дохрестившись.

Ясь розказав, яка лиха година спіткала їх на містку, і попросив:

— Допоможіть нам, отче! Кобила там, і сливи мокнуть у тім багні...

Проте отець Гаврило не поспішав. Нареготавшись вдосталь, прискалив око і запитав:

— Яка кобила буває, як циган покупає?

Ясь тільки кліпав очима.

— Ну? Ну? — спонукував лукаво попик, потираючи від задоволення короткопалі руки.

— Гладка! — знічев'я бовкнув молодший Кошиць.

Отець Гаврило покрутив головою.

— А відгадайте таку: від чийого-будь приходу скаче дурень з прірви в воду.

Ясь озирнувся на Тараса, розвів руками і заїкнувся знову про власне лихо:

— У нас там сливи, отче.

— Е, ні! — змахнув руками господар. — Не встану з місця, доки не відгадаєте!

— Та ми ж... — захмикав Ясь. — Ми на базар, до Шполи...

— Ну ще таку... — хапався за соломинку отець Гаврило. — По землі ходить, неба не бачить, нічого не болить, а все стогне?

Тарас не витримав:

— Мокра! Жаба! Свиня!

Отець Гаврило скривився гірко й гукнув до наймички:

— Гей, дівко! Позич-но хлопцям ось по сапетці!

Лише опівдні дісталися вони до Шполи. Ясь бідкався, що сливам їхнім копійка буде красна ціна. Тарас же зором нишпорив по всіх усюдах, чи не побачить де Перебендю.

Базар ще був у розпалі. Ревла худоба, вже зголодніла, змучена гедзями й спекою. Стояв невгавний гомін від криків, сміху, пісень і лайок. І п'яно пахло садовиною, дьогтем, солоним потом, розсоллом, медом, горілкою... Літало густо пір'я... Бродили п'яні — хоробрі, щедрі, ласкаві, грізні й насмішкуваті. Кляли лукаву долю, розмахували важкими репаними кулаками, божилися перелічити ребра... Але кому — не признавались вголос, остерігалися... Черниці, наче галки, тинялися поміж возами й збирали гроші на монастир. Їх зачіпали хлопці, манили в ночі, пропахлі сіном, зорями, вгощали щедро медяниками, але грошей в карнавки не кидали... Стояв жандарм, неначе ідол, серед майдану й гикав раз по раз чи то від спеки, чи то від зайвого могорича...

Тарас не раз бував, ще з батьком, і на таких, і ще на більших торговихнях. Вбирав щоразу спрагло слова, обличчя, сценки, як убирає воду пісок. Тут не було і сліду від тих похмурих і мовчазних невольників, які у сірих сутінках вертаються з чужого поля... Немовби люди, лишивши дома свої кріпацькі ярма, тут розправ-

ляли плечі й хоч на півдня ставали схожими на вільних, мужніх прадідів...

Забувши, що мусить правити конякою, Тарас увесь пірнув у цей барвистий вир. Аж Ясь втрутитись мусив.

— Тпру, тпру! — схопив за віжки і зупинив кобилу вже у ряду бублейниць.

Продавши сливи — таки за безцінь — й сховавши гроші, Тарас із Ясем пішли шукати чогось напитися. Неподалік стояли із різним дріб'язком кирилівчани й погодилися доглянути кобилу й воза.

— Що батько скажуть! Третина ж грошей!.. — дивлячись на різні ласощі, занудно скімлив Ясь. — Поб'ють... Йй-богу, всиплють не менше, як у бурсі... Все через тебе, злидню! — штовхнув під бік Тараса, що озиравсь довкола.

— Аж онде він! — зрадив, немов побачив брата. Узяв за руку Яся і потягнув на край базару, де під стіною біліла плахта й на ній рядками лежали різні книжки. Упав навколішки, схопив у руку ту, що була найближче, перегорнув, як вітер, швидко й поклав назад. А потім — другу, третю, четверту. До п'ятої мов прикипив очима.

— Ходім... — заскімлив ізнову Ясь. — Я, може, з ранку не їв, не пив...

— Купи! — схопив Тарас його за руку. — Це ж «Енеїда»! Знаєш? — благав, притисши стару, побляклу книжку до грудей.

Ясь глянув скося:

— Ет, казна-що!

— Та ти послухай, Ясю! — заметушився Тарас у відчаї:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак...

Перегорнув сторінку-другу:

— Або осьо... Послухай, Ясю, як козаки обідали!

Поклали шальовки соснові,
Кругом наставили мисок;
І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток,
Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глитали...

Тим часом десь на базарі піднявся крик, шум, і люди, неначе віці, метнулися в той бік, де завжди рядком сиділи старці, каліки та кобзарі.

— Назад! — гукнув хтось грубо.

Хтось тихо зойкнув. І забриніла, рвучись, струна.

Тарас пірнув у натовп, але застряв між двох дядьків.

— Ого! — вказав один із них на трьох жандармів, що відтискали, крутячись на білих конях, базарний натовп від кобзарів.

— Угу... — згодився другий.

— Це ж божі люди! Та що ж ви робите, іроди! — пронизливо волала з юрбища якась бабуся.

— Шукають Сивого,— сказав чиновник, що теж застряв у на- товпі.— Він од самого ніби Кармалюка...

Тарас рвонувся далі. Спинився лише тоді, коли відчув гарячий кінський подих і вгледів просто перед собою багровий вид жан- дарма.

Старців, калік побили трохи та й залишили. А кобзарів та їхніх геть наляканих поводитирів забрали і повели.

Як не вдивлявся, та серед них не зміг впізнати ні Перебенді, ані його завжди похмурого поводитира.

Уже в дорозі Тарас згадав про книжку, яку, хоч плач, не захотів купити вражий бурсак...

...Йшли дні, минали тижні. Діброва вдягалась тричі в нові роз- кішні шати. Гули вітри, здираючи з убогих хат гнилу солому, сікли дощ та випадали білі, пухкі сніги... І з кожним днем ставало все менше й менше в душі Тарасовій хороших, світлих надій. Тлів каганець... І то лиш ледве блимав, як світлячок у глупу ніч... Ходив, немов козак Голота, обірваний. Отець Григорій той Ясів одяг давав лише для виїздів, а так немовби й не помічав, що наймит світить тілом, що ходить в чоботях, а залишає сліди від босих ніг. Піп знав одне — аби Тарас не вакувався. А то ж, якби де запопав олівчик, малює щось! Тому не раз добropорядний Кошиць напоунав Тараса, як слід на світі жити. І мрія гасла... Все рідше й рідше його набряк- лі від праці руки тяглись до книжки, до малювання. Лиш випадала якась часинка вільна, лягав і спав. Неначе віл... Та й, правду кажу- чи, життя його було нічим не краще... Ба, навіть гірше: немов на сміх, бог кріпакові дав душу й думку...

Давно не був Тарас у рідній хаті. Хоч педалечко, та не пускав отець Григорій: боїться, щоб не заніс, бува, крайця хліба тим «вічним злидням». А це, почувши, що занедужав брат, таки прибіг без дозволу.

У хаті навіть у літній день було задушно й темно, як у печері. Спочатку Тарас стояв, немов сліпий, і бачив тільки маленькі, вбогі вікна та ще бджолу, що билась у золотисту шибку. А потім вже, як очі звикли до напівтемряви, побачив брата. Микита лежав на тому ж ліжку, з якого колись взяли й поклали батька в домовину... Згадав, і сльози йому заслали очі. Одвернувся, аби ніхто того не бачив, і лише тоді збагнув, що тут побачить нікому. Окрім Микити, який ще спав, у хаті була одна Марійка. Вона дивилася кудись у безвість, в свою безкраю вічну темряву. Вловила його непевні кроки біля порога і насторожилася.

— Хто там? — спитала лячно.

— Це я, Марійко,— озвався тихо, щоб не збудить Микити.

— Хто ти?!

Сестра уже не впізнає по голосу!..

— Та я, Тарас! — сказав бадьоро, як тільки міг.

— А чом ти плачеш? — зраділа і засмутилася в одну й ту ж мить.

— Хіба я плачу?! — всміхнувся, мов говорив до зрячої.— А де Ярина?

— В полі... Микита спить. Вже третій день...

Тарас пройшов до ліжка і нахилився над хворим братом. Той весь пашів. Стогнав і час від часу щось шепотів, ледь-ледь ворушачи губами. Затамувавши подих, Тарас нагнувся дужче... І відсахнувся.

Гей же, да журба мене скрутила,
Да журба мене зсушпла, да гей...—

співав Микита печальну пісню батькову.

— Орав у дощ,— озвалася Марійка знову, неначе теж почула той шепіт-спів,— і простудився.

Тарас присів на ліжко в ногах у брата.

— А економ вишукує для пана хлопців,— вела сестра тим часом.— На челядь ніби... На кухарів, лакеїв різних та кучерів...

В душі його щось зойкнуло. Але хвороба брата, й сліпа сестра, і злидні в хаті, і власна доля наймитська так пригнітили хлопця, що вже було байдуже до нових бід, які щодня бродили поряд й могли щомиті впасти, як сніг на голову.

— В Зеленій двох уже взяли..— розповідала далі.— Наш економ...— Й вона притихла раптом, вловивши, видно, щось підозріле в світі. Надворі справді загував хтось. Все ближче, ближче... Закрив собою сінешні двері і за хвилину став на порозі.

— Псякрев! Чому Микита не на жнивях?

— Він хворий, пане,— озвалась лячно дівчина.— Гарячка в нього...

Економ ступив до ліжка, поклав на лоба Микиті руку. Щось гмикнув тихо і повернувся до Тараса.

— А ти все нудиш світом?

— Та він же служить в отця Григорія! — схопилася Марійка з місця.

Тарас промовчав. Лише дививсь спідлоба.

— Стривай... А скільки років йому? — звернувся до дівчини економ.

— Пішов п'ятнадцятий...

Шляхтич почував ногу ручкою канчука, обмацав Тараса поглядом, неначе циган коня, і підійшов до ліжка знову.

Тарас тим часом шмигнув тихенько в сіни, з сіней у двір, а з двору — на вулицю. Перестрибнув тинок і... втрапив просто комусь на голову.

— Ти що?! — схопився на ноги Гнат. Це він куняв під тином.

— Тікай! — схопив друзяку Гонту за руку. — В нас економ!

Гнат тільки свиснув.

Перехопивши його погаслий погляд, Тарас збагнув: вже запрягли бідаху Гната, об'їздили!

Благовістив ранковий дзвін. Тривожно, глухо, скорбно...

Як люди вийшли з церкви, Тарас віз вуку з поля й віч-на-віч стрівся із Коваленками. Прикрив коліна рвані зеленим жмутом вики й хотів проїхати мимо, схиливши низько голову. Бо ж сором пік за свій убогий одяг. Коли б зірвати з нього усі латки, то залишилися б самі рубці...

— Тарасе, здрастуй! — заговорила Оксана першою.

— Ти що ж це, хлопче, — озвався батько, — обходиш хату нашу? Я вже гадав: чи не подався вчитись у Хлипнівку?

— Та вже навчився, дядьку, — всміхнувся гірко. — Малюю степ... коною, плугом та бороною...

— Він і в селі учора втік від мене, — покаржилась Оксана батькові.

Господи, яка ж бо гарна!.. Коли б він міг, увесь би вік дивився...

— Я не тікав... — заговорив, аби хоч щось сказати. Не буде ж совать в очі свої латки, свої сирітські злидні...

— Тікав, тікав! — наполягала дівчина.

— От тобі й на! — пригладив вуса Коваленко. — Чи то ж годиться козакові боятись дівчини! — Він засміявся і, підморгнувши по-панібратськи хлопцеві, кивнув на доньку: — Весь вечір плакала...

— Ну тату! Що ж ви?! — затулилася руками дівчина й побігла геть.

Тарас шарпнув за віжки й втік і собі. Не озирався, аби ніхто не бачив, як він зрадив...

А вдома, тобто в Кошиця, застав уже могорича, якого отець Григорій пив з економом.

— Сказав — закон! — гримів хмільнений шляхтич.

— Пшепрашам, пшепрашам, — вблажав його отець Григорій. — Я вірю, вірю... Для вас це — суцья дурниця!

— Та я — вродзоний шляхтич! — бив економ себе у груди.

— Тарасе! — впливла з світлиці матушка. Важка, плямиста, мов навесні зайчиха. — Сходи до ставу, поклич Яська обідати. Та й сам приходь, скупавшись.

Дива, та й годі! Ще ж бо ніколи Ксенія Прокопівна не говорила з ним так манірно, лагідно. Все гир та гир.

Попович спав. Напевно, заснув давно, бо лиш на ноги од вишні падала тінь, а тіло все пеклось на сонці. Хлопець крутивсь, стогнав і плямкав ротом, а не вставав.

Тарас штурхнув його під бік. Та Ясь лиш муркнув, посунувсь трохи і захропів.

Присівши, вийняв тихо з штанів очкур і вклав у кишеню Ясеві. Потім, сховавшись поряд у вишняку, набрав повітря в груди і закричав:

— Рятуйте! Гвалт! О-ой-йой!

Тієї ж миті немовби вихор підніс поповича, жбурнув у сад і кинув знов на землю! Штани сповзли й стриножили. Змирившись, мабуть, з долею, попович ліг долілиць й підставив голу спину страшній біді.

Тарас набрав у пригорщ води й линув на неї просто. Ясь сів і тільки лупав злякано очима.

— Обідать кличуть! — змилювався.

Попович зразу підбадьорився. В очах з'явилась думка, і рот розтягся аж до ушей.

— А що варили?

— Та борщ, печеню, пампушки з салом, вареники...— став називати його любими страви Тарас.

Ясь підхопив штани руками й подався додому.

Коли Тарас, скупавшись, прийшов до двору, пан економ, хитаючись, виходив з хати. Отець Григорій тримав його під руку й підбадьорював:

— Так... так... Ну, ну! Ще крок... Ще трошки... Для пана ж бо дійти додому суцзя дурниця!

— Та я!.. Та ми! — варнякав шляхтич і поривався вдарити себе у груди.

— То хай уже після Києва? — спитав отець Григорій за ворітьми.

— Слово гонору! — таки ударив себе у груди економ.— Псякрев!..

Вернувшись, піп зустрів у сінях Тараса, спинив за руку і наказав:

— Готуйся, хлопче, в дорогу! Повезеш Яська у Київ до Академії. Я теж поїхав би, так матушці родити скоро...

...За метушнею зборів, за тим завжди присмним передчуттям далеких мандрів, цікавих зустрічей Тарас забувся зовсім про економи. Тривога закралася йому до серця аж у степу, на довгих верстах дороги в Київ.

Ще як не спав попович, вона бродила десь манівцями, то наближаючись, то віддаляючись. А тільки той засинав, щось заливало душу — густе та чорне, наче смола. Ой, неспроста так придивлявся до нього пан економ у їхній хаті та гостював у Кошиця!..

Лише коли на п'ятий день ополудні на видноколі з'явився Київ, тривога щезла. Вона немов лишилася у темнім лісі, що відпливав назад, похмурий і таємничий. Натомість враз охопило передчуття чогось значного, хвилюючого, що має тут з ним статися. Вдивлявся у розмаїття церков, будинків, садів, людей... Коли ж праворуч у далині під горами, покритими розкішним вруном зелені, засяв Дніпро, підвівся на возі й, затамувавши подих, вбирав очима, серцем оте казкове видиво. Здавалося, що він злетів і лине, лине, мов птах, над Києвом!..

Розбуркав Яся, підвів за руки, як дитинча, і показав на те пресвітле диво. Попович просто отетерів. Труснув скуйовдженою головою і витріщився на золоту отару церковних бань. Невдовзі, правда, сон поборов цікавість.

— Ну, що ж ти, Ясю! — затузав Тарас спудея.— Це ж Київ, Київ!

— Одчепися! — дригнув ногою.— Питай отця Михайла, що на Подолі...

Тарас знав сам, кого і де питати. Схопив батіг і хльоснув ним кобилу. Замість поповича.

Отець Михайло, далекий родич Кошиця, жив зовсім близько від Академії. Зустрів привітно хлопців, поцілувався з Ясем.

— То хочеш вчитись, Ясю? Надумав стати священнослужителем? — допитувався отець Михайло, зімкнувши руки на черевці. В очах у нього то сяяли, то погасали веселі іскорки.

— Та батько кажуть: до смерті буде хліба шматок, — почувавсь Ясь і озирнувся на двері в кухню, які служниця лишила трохи прочиненими.

— Ну що ти, сянку! — розвів руками батюшка. — А харч духовний? А слово боже і мудрість княжна, в яких пізнаєш самого себе і вознесешся духом?..

— То ж батько й кажуть: хліба шматок... — знов бовкнув Ясь.

Отець Михайло дістав з кишені хустку, обтер лице і теж поглянув на двері в кухню. Напевне, й він тепер вважав, що краще сісти обідати.

Не давши хлопцям відпочити по щедрій трапезі, отець Михайло повів обох до Академії. Він теж колись учився в ній і називав тепер кумедно так — альма-матер. На кожнім кроці стрічалися попи, ченці та юнаки у чорних довгих не то жупанах, не то свитках. Із багатьма отець Михайло вітався. Майдан кишів усяким людом. У різних напрямках перерізали його вози, карети та солдати на тонконогих конях...

— А ось і наша Академія! — врочисто мовив отець Михайло, коли пройшли під аркою в просторий двір.

Тарас простежив за поглядом отця Михайла й побачив серед церков, будинків, що тут стояли, двоповерховий довжезний дім з високим дахом та золотою банею на причілку. «Це тут учився Петро Богорський...» — згадав дяка, й одразу будинок став неначе вищим, сірим і непривабливим.

Неподалик собору отець Михайло зупинився перед якимось круглим стовпом і похвалився гордо, неначе сам створив те диво:

— Годинник сонячний! Побудували п'ять років тому.

— «Часы: полуденные», — прочитав уголос Тарас.

На сусідній залізній дошці було: «Часы: восточные».

— То й ти читати вмієш? — здивувався отець Михайло.

Тарас кивнув.

— Скворода також учився в цій Академії?

— Григорій Савич? — перепитав отець Михайло, немов боявся, що недочув.

— Еге... Той, що складав пісні та вірші...

— Тут, тут! — промовив швидко отець Михайло. — Ось ми підемо зараз у той будинок, глянемо. — Він крадькома зиркнув на хлопця-наймита, посмикав чорну бороду й звернув праворуч, до Академії. Там, де здіймався в небо високий хрест дзвіниці, притишив кроки і прочитав співуче, наче школяр:

Стоят явор над горою,
Все кивает головою...

Замовк, скривився, згадуючи, й почав накручувати на палець бороду.

Буйны вітры повівають,
Руки явору ламают,—

додав Тарас.

Отець Михайло лише кахикнув і рушив далі. Перед дверима він зупинився.

— То хто з вас, хлопці, приїхав вчитися? — спитав не без лукавства.

— Та я ж бо, дядьку! — озвався Ясь, що саме стежив, як зграя галок зняла гармидер біля дзвіниці. — Я, я! — тицьнув рукою себе у груди.

Щоб справити сильніше враження, отець Михайло одразу повів приїжджих на другий поверх і розчинив залізані двері, які вели в найбільшу залу.

Тарас і дихать перестав. І не величність, не висота в три хати його так вразили. Книжки! Рядами вони стояли в шафах уздовж всіх стін ледь не до стелі. Тоненькі, тонші й грубі, немов праці. Вони манили, тягли до себе хлопця. Переступив поріг і враз відчув, як щось здавило в горлі: то не для нього оці високі стоси премудрості, де що не книжка, то цілий світ! Ніколи він не зможе сісти за котрийсь із цих столів, дістати книги з котроїсь з отих полиць й припасти до їх живого джерела!.. Мов здалеку чув, як отець Михайло розповідав йому та Ясеві про визначних людей, що закінчили цю Академію... А потім хтось у чорному заговорив із батюшкою про зовсім ветхе панікадило і про якогось майстра, що хоче здерти шкуру за нього з храму...

— Ну, ви дивіться, хлопці, самі, — заквапився отець Михайло. — А я піду... Додому втрапите?

Тарас кивнув.

Ясь зазирнув до зали з книгами й жахнувся:

— Боже, їх всі читати треба?..

На Контрактовому майдані, куди невдовзі вийшли, попович зовсім духом упав. Зіпершись спиною на огорожу, занудив світом:

— Пропала бідна моя голівонька! Все вчись та вчись... За хліб якийсь... А вдома ж хліба — хоч завалися! І сало, й мед, і груші, й сливи, й вареники...

Тарас не слухав. Знову був у полоні Києва. За торговицею і за будинками, що лізли вгору, ніби живі, торкалось неба блакитно-біле диво якоїсь церкви. А там — іще... Одна, дві, три... Церкви, будинки, садки пливли, здавалось, у піднебессі, легкі, мов хмари, чарівні, наче дитячі сни...

— Ходім на Гору! — схопив Тарас за руку Яся і потягнув у мандри, хоч той заскімлив про бідні збиті ноги, про борщ, який кипів на кухні в отця Михайла, і про домашній смачний окіст, початий тільки вчора...

...Довго тієї ночі не міг заснути. Переживав минулий день: ходив по кручах київських, стояв перед картинами то в тій, то в іншій церкві... А лиш склеплав повіки — якась печаль йому зринала в серці. Тарас ніяк не міг збагнути її, журби тієї, що проганяла від нього сон, який давно вже владарював над стародавнім містом... Затих Поділ... Гора, немовби натомлений в жорстоких битвах велетень, дрімала в хмарах... І Лавра... Тарас аж сів у ліжку. Мазницький! «Найліпший гравер лаврський!..» Він не поїде з міста,

не побувавши в Лаврі й не глянувши хоча б красчком ока на чудотворця!..

Ясь розкричався, коли Тарас сказав йому, що запрягать не буде, а йтиме в Лавру.

— Ти що, лайдаку?! — аж бризкав слиною. — Та я!.. Та батько!.. Та ми ось з дядьком!..

— Зажди, зажди, — втрутився отець Михайло. — А може, хлопець йде помолитись лаврським святим угодникам...

— Тарас? Молитись? — витріщив очиська Ясь і засміявся: — Хіба що дідьку!

— Не богохульствуй, Ясю! — нахмурився отець Михайло і повернувся до Тараса: — На прощу йдеш в святі печери лаврські? Еге ж?

Тарас кивнув. Він справді йшов на прощу в Лавру, до тих святих, що творять чуда різцями й пензлями...

— З богом! — благословив отець Михайло.

Вже височенько підбилося сонце, коли Тарас дістався лаврських могутніх мурів. Пішов уздовж у той же бік, куди тяглися тендітні пани і чорні юрби брудних, покритих пилом доріг прочан. Діди, бабусі — обдерті, босі, змучені — благоговійно падали на стертий камінь перед надбрамною церквою, хрестились, плакали, хапали батюшок, що йшли до Лаври, за довгі поли й просили в них благословення... В соборі, що височів якраз навпроти брами, співали гарно півчі. На паперті вздовж білих стін сиділи уряд старці і тицяли у вічі кожному своєю нужду, своє страшне каліцтво. Дідок з великим мідним хрестом на впалих грудях здіймав угору кістляві руки й погрожував прочанам «гладом», «мором» й страшним судом, близький прихід якого йому одкрив святий Марко у церкві Спаса на Берестові. Стара прочанка, хватаючи попа за рясу, благала правди в нього, немов у бога, втирала сльози й розповідала похапцем свою біду.

— Молись, раба... — перехрестив, блукаючи байдужим зором, святий отець і поспішив у дім, з якого звабно пахло гарячим хлібом.

Тарас подався слідом. Аби спитать, де тут у них друкарня і де йому шукати пана Мазницького... Але ступив лиш кілька кроків і зупинився. На тому ж домі, ліворуч трохи, він прочитав великий напис «Книгарня». І вже ніщо не в силі було його зманить, привабить, окрім великих вікон, в яких — за рядом ряд — стояли новенькі, чисті книги. Як підійшов, впізнав «свою», із кунштыками руки Мазницького. Тут їх аж три! А поруч такі, що їх Тарас не бачив зроду... Напевне, теж з малюнками... Книжки, книжки! Он за вікном — полиці їх. Заходь, купуй... Хоч всі купуй!

— Тобі чоґо? — переступив дорогу високий, худий чернець.

— Та я... друкарню... — зніяковів.

— Оно вона! — вказав чернець. — Он за пекарнею... Прошу! Прошу! — розплився раптом в усміщці перед двома панянками, що підійшли до вікон. — У нас великий вибір! Духовні, світські... Й недорогі!

Тепер знайти друкарню було неважко. Тим паче з неї якраз виносили й складали на віз готові книги, зв'язані в чималі пачки.

— Не гнись, не гнись! — гукав проворний ченчик двом бідакам, що заливались потом. — Це ж слово боже, а не дрівця, які тягають в пеклі під казани!

— Воно-то так... — озвався один, поклавши на воза пачку. — Але ж там легше буде...

— А то ж чому?

— Бо й ти носитимеш.

— А дзуськи! — закозирився на те чернець. — Весь вік святі книжки друкую й не зароблю хоча б куточка в царстві небесному?

— Хто зна...

— Й не сперечайся, Павле, — озвався другий із бідаків-вантажників. — Святий Петро їх преподобіє біля воріт прив'яже замісто пса...

Чернець сердито плюнув і відійшов.

— Скажіть, — ступив несміло до них Тарас, — де міг би я побачить пана Мазницького?

— Кого, кого? — спитав чернець.

— Мазницького! — сказав Тарас виразно. — Того, що маляр... Ну, стовп друкарні вашої...

Чернець нахмутив брови й пробурмотів:

— Коли б, не приведи господь, були лише такі стовпи, — не то друкарня, вся Лавра вже давно б розсипалася на прах... — Й додав сердито: — Нема його! Вже рухнув стовп... Понсеже був душею слаб і гордині червом ізгложен вельми.

Зробивши гак навколо воза з книгами, Павло, вантажник, торкнув плечем Тараса й прошепотів:

— Зажди внизу...

Не знав, чи довго чекав Павла в дворі друкарні. Але коли нарешті той розчинив залізні двері, у небі вже не сяяло сліпуче сонце. Воно сховалося у темних хмарах, що йшли і йшли десь з-за Дніпра, такі ж похмурі й сизі, як ті бори, які він бачив учора з кручі київської.

— А що казати, як запитає, де ти? — гукнули з тих же дверей Павлові.

— Скажи, що я пішов в Успенський собор поставити свічку воротареві райському! — махнув рукою і підштовхнув Тараса униз під арку. — Ти — брат, напевне, Мазницького? — спитав і, не заждавши відповіді, повів своєї далі: — Він жде тебе... Вже років п'ять... Аж плаче, бідний, іноді... Журиться, що є браток у нього, а де — не знає... Десь з кобзарем пішов по світу... Ото зрадіє братикові!..

Тарас не міг знайти в собі хоч краплі сили признатись, хто він. Йому здавалося, що справді брат його десь тут страждає за ту «гордяню», якої так бояться попи й пани. А скільки він про це наслухався і сам від Кошиця!..

— Носились з ним, як дитинчата з пташкою! А тільки дзьобнув — зразу втоптали в землю, — заговорив, звернувши вліво, Павло.

Тут аж кишило людом. Одні спускалися вниз, у печери, інші вже вибирались звідти на божий світ, гасили свічі й складали в кошик недогарки. Старанно й лячно хрестячись та озираючись, тяглися знов на лаврську гору, де височіли весело церкви й давніця.

Павло загрів недогарків, один подав Тарасові, лишив собі, а інші поклав у кишеню, певно, про запас. Потому взяв у когось з прочан вогню й повів Тараса у чорну нору печер.

Як звук потроху до напівтемряви, Тарас став дещо бачити... Долівка. Стеля. Он довга ніша... А в ній лампада бляма й стоїть труна, прикрита чимось, на ризу схожим... Он знов труна... І там, і там... Чекай! Чого його веде Павло у цей страшний, задушний склеп?

Тим часом Павло звернув, проліз бочком в щілину і поманив Тараса. Далі пішов навшпиньки.

Не дихаючи, Тарас подався слідом.

За кроків двадцять Павло спинився, вказав очима на щось патлате й чорне на талчані у ніші й, прикривши свічку долонею, покрався далі. Невдовзі печера враз розширилася, й при двох свічках Тарас побачив великий стовп, а біля нього на ланцюзі — худу, страшну людину. Нещасний звівся, лячно затулив од світла очі й затремтів. Павло підніс угору свічку, і той, впізнавши, видно, його, рвонувся вперед. Натягнувши міцний ланцюг, він розпростер, як крыла, руки і закричав:

— Браток! Паперу й фарб!.. І свічку, свічку!..

Павло подав йому недогарки і ще якийсь чималий згорток, який ховав у широченних штанях, а потім взяв Тараса за плече й сказав прикутому:

— Твій брат... Знайшовся, чуєш?

Мазницький впустив пакунок, уп'явся очима в хлопця й, залившись раптом слізьми, став на коліна.

— Рідненький... — простяг кістляві руки. — Прийшов... Прийшов!..

Тарас рвонувсь до нього і... зупинився, немов і він прикутий був до стовпа.

— Куди?! — хтось рывкнув поруч й відкинув люто його назад. — Це знову ти?! — схопив Павла за груди.

Свічки погасли. У повній темряві, сопучи і спотикаючись, шукали виходу. Павло сваривсь з марою, що гнала їх. А з підземелля усе глухіше доносивсь голос мученика:

— Брато-ок!.. Брато-ок!.. Прокляті! Звірі!.. Во-огню! Во-огню!..

Надворі зустрів їх грім. Він струсонув півнеба й поготив сердюто десь за Дніпро. Позадиравши голови, прочани знай осіяли себе хрестом, аби святий Ілля не поразив їх стрілами. За звичкою Павло також хотів було перехреститися, але спинився на півдорозі і показав Іллі дебелого, в друкарській фарбі, кулака.

— За що це, дядьку, його? — спитав Тарас, нажаханий страшною карою.

— Намалював царя з попом і паном у мужика на спині, — сказав Павло. — Ще й написав: «Благословен, хто їздить верхи на ближньому!»

...Думки, думки... Як бистрокрили птиці, летять, летять... Пливуть назад могили, вівці... Садки й хати зелено-білим маревом встають удалечі й, підперши небо, поволі тануть... Риплять колеса, піби коловороти порослих мохом старих криниць... Страшних криниць, які подібні чимось до лаврських нір... Холоне в грудях, коли згадає їхню жаску пітьму. «Брато-ок! Брато-ок!» — квилить криниця кожна, як підійде напитись. І п'є гірку, од сліз своїх солоно воду...

То був страшний, пекельний день. Мов розверзлося небо й на Київ ринув потік води, вогню й вітрів. Здавалося, хтось ухопив за груди землю й трусив, щоб виинять з неї її зчерствілу душу. Ревів Дніпро, здіймав, як гори, хвилі і бився в кручі. Стогнали верби, і голос їх тонув у свисті й громі. Старезний дуб під лаврським муром палав, мов свічка! Земля і небо злились, змішалися...

Лиш на зорі прийшов Тарас у двір отця Михайла. Запріг кобилу, узяв торбину з хлібом й, не попрощавшись, виїхав. Кричав щось Ясь, і піп в одній сорочці вибіг аж до воріт. Не озирнувся навіть. Господні слуги!.. Катюги в рясах!..

Летять думки... А може, й ті майстри, які жили багато сотень років тому й розписували церкви у Києві, не помирили своєю смертю?.. Хто зна, яка їх доля, як відплатили за їхні руки золоті, за труд великий їхній князі й пани! Він сам десь чув, що осліпив один магнат садівника, який створив йому небачений, казковий парк. А може, такий талап чекає всіх, хто, наче бог, творити здатний земні дива?..

Пливуть назад широкі панські ниви й кріпацькі лати... Стерня і та на панській лані — щіткою, а на кріпацькій — не видна майже за бур'яном. Риплять колеса... Сонце, немов велике колесо, вогняно тоне в лісі...

Вже й недалеко, а доведеться заночувати. Кобила вся неначе скупана і ледве йде. Села ніде не видно. Хіба отам за лісом, що поглинає широкій шлях...

Вже сутеніло, як на узліссі вгледів чумацьку валку. На облозі між груш статечно паслися воли. Накриті мажі стояли вряд під віттям дуба, який, немов отаман, вийшов далеко в поле і не вернувся до лісу-війська. Палав огонь. Варилась каша й пахтіла так, що проминуть її не зміг би й ситий. Дядьки сиділи біля вогню, щось розглядали пильно, перемовлялися. Коли Тарас звернув зі шляху, притихли враз, насторожилися.

— Сховай, сховай! — зашепотів дідок до парубка, в якого ледве висіялися руденські вуса.

— Та що ви, діду, — озвався той. — Це ж свій, також бурлака!

— А може, пан?..

Пробіг смішок.

— Що пан, то пан!

— Весь аж лиспить!

— А шати які на ньому!..

Тарас узяв праворуч трохи і зупинив кобилу неподалік: хто ж любить, коли кепкують з нього...

— А йдїть-но, пане, сюди! — гукнув дїдок.

Не обїзався навіть. Зїскачив з воза і мовчки став розпрягати.

— Диви, диви...— розвів дїдок руками.— Йї-богу, пан! Як закопилив губу!

— Та дайте хлопцеві коня попорать! — втрутився хтось, і чумаки притихли.

Невдовзі вони вже знову збилися довкола парубка.

— Ну ж дай сюди... От хрест святий, це Ступа наш! — гукнув дїдок.— Та він же точно, неначе викапаний!

— Не Ступа, шпепрашам пана,— озвався той самий бас, що зупиняв дотепників,— Ступицький єстем!

І знову смїх.

— А піп який?! — упав дїдок на спину.— Барило з пивом!

— Або ж свиня поросна,— підкинув хтось.

— Ну що ви, братці! — озвався бас.— На пузі ж хрест...

— Виходить — кнур!..

Тарас пустив кобилу пастися, щоб напоїти згодом, як прохолодне. Закинувши на воза упряж, став прислухатися. Картав себе, що «закопилив губу» й не підійшов одразу до чумаків. Щось є у них цікаве дуже й, видать, смїшне...

На щастя, дїдок покликав його удруге:

— Ходи до гурту, хлопче! Ось скоро каша визріє... Одному й лїс не затишний.

Тарас не став чекати, коли запросять ще раз.

— А хто ж оце? — заговорив тим часом парубок, тицьнувши пальцем у невеличкий аркуш, який підняв, щоб добре бачили всі.

— Жандарм...

— Полковник... А може, навіть і генерал!

— Та це ж сам цар!..

Тарас нагнувся дужче й побачив той малюнок, що прикував свого творця в печері, а сам пішов собі гуляти світом. Все в ньому так, як розказав йому Павло! Цар, піп і пан вместились верхи на кріпакові й гонять ускач.

— Та що ти кажеш?! — узяв дїдок малюнок.— Микола Перший?

Дядьки притихли, вражені. Ну, піп... Ну, пан... Але ж то цар!..

Дїдок почухав бороду, оглянув пильно з усіх боків малюнок й дістав з-за пазухи нову грубеньку книжку.

— Купив ось книжку божу,— промовив тихо.— «Жи-ти-е святах Пе-тра и Фе-вро-ни-и»,— прочитав по складах.— І в нїй було...

— А може, то чужий якийсь? До дїдька є на світі отих царів! — озвався басом дядько з орлиним носом й широким шрамом через лице.

— Мужик то наш...

— То й що?

— А те, що цар чужий не зміг би сісти, не скинувши царя Мп-
колу!

— Такого скинеш! — устряв дідок. — Уп'явсь, мов кліщ. Й ост-
роги в боки! Скачи, Іване, аж доки духу стане...

Дядьки притихли, поопускали очі.

Зняли казан з вогню і, по-козацьки сівши кружка, взялись
до каші. Дідок не захотів вечеряти й віддав свою грушеву ложку
Тарасові.

Стемніло. На небо висипав веселий рій зірок, а з лісу виткнув
червоні роги сторожкий місяць. Сюрчали коники. Завзято, лунко —
мов сто музик зійшлося десь на колодках. Ліс шепотів, а дуб-ота-
ман ловив найменший подих вітру й зітхав, розказував про щось
старе, забуле...

Діставшись дна, дядьки подякували кашоварові, сховали ложки
і запалили люльки. Сиділи мовчки, пихкали хмарками диму.

— О-хо-хох!.. — озвався першим дідок.

Але ніхто не відгукнувся на те затасне глибоко в серці, не роз-
питав, не захотив розкрити душу і поділитись з ближніми. Таким
добром вони були багаті всі, по горло ситі лихом. Коли б недолю
їхню зібрать і разом вилити в Дніпро, розлився б той удвічі ширше,
як навесні!.. І тільки згодом, коли погас вогонь і люльки згасли
одна за одною, чумак зі шрамом затягнув печальну пісню:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати:
«Тут нам мило, тут нам любо
Журби заспівати.
Грай же котрий на бандуру...

І підхопили всі:

Сумно так сидіти;
Нехай же ми будем знати,
Хоч чиї ми діти!..»

— А на Поділлі, мовлять, вже б'ють панів... — сказав котрийсь
із тих, що примостились збоку в густій траві.

Дідок було зібрався щось додати, та передумав.

— Ну, хлопці, спати! — підвівся згодом й, покректуючи, пішов
до воза.

Наступного дня Тарас разом із сонцем поїхав далі.

І знов, неначе птиці, летять і тануть сумні думки, знов б'ють
громи і закривають сонце важучі темні хмари... Пливають назад,
мов дні й роки, і ліс, і поле, і напівмертві села без пісні й сміху...
Пливають левада, гребля, ставок, і рідна хата, й Кирилівка... Стри-
вай! Її ж не видно навіть, Кирилівки! Вона десь там, ген за ярами
й пагорбами... А все ж пливе!.. Й Оксана... Вона біжить по чорній
кручі і простяга до нього руки!.. А поруч — отець Григорій і еко-
ном. Чекають, ждуть, аби віддать Тараса до пана в челядь...

Схопився й сів. На мить якусь видіння щезли. Але з'явилися
інші... Пливли церкви й зелені кручі київські. Хрести та бані то
вигравали тонко, то покривались тінню передгрозових хмар...

І богородиця, неначе хмарка, зійшла зі стелі храму вдягнула свитку, і, притискаючи байстря до грудей, пішла по селах на глум людський... «Паперу й фарб! Вогню! Вогню!» — стогнали глухо глибокі лаврські нори... Де взявся вогонь! Він розідрав півнеба, як шмат старої хустки, і вдарив лунко в землю... Могутній дуб під лаврським муром вмить спалахнув!.. Горить, горить!.. То Залізник і Гонта гуляють в Умані!.. Блищать шаблі... А з полотна, з картини маляра з Хлипнівки, якого він не бачив зроду, виходить кінь, ірже, задерши голову, і мчить у степ, де мріють старі могили... В тій даліні, на срібній тирсі сидить кобзар, що сам, як тирса, сивий, і щось співає... Сльози з очей незрячих котяться йому по щоках, по бороді... Тече Дніпро... Летять козацькі чайки!.. На ледве-ледве чутний далекий плач невольників...

Лежав з розплющеними очима і слухав, як у грудях шалено б'ється серце; так ніби він допіру вернувся з степу, з Києва... За ґратами сірів світанок. І вартових не чути було: напевно, вони дрімали. Вдосвіта долати сон найважче... Колись, малим, так трудно було вставати... А зараз ніч продумав, а сон до нього й не зазирнув. І дивно: не відчував втоми, а навпаки, був збуджений, напружений, мов тятива. Учора, на очній ставці, він підсвідомо збагнув, що скоро доля їхня переінакшиться, що звідси їм не вийти у те життя, яким жили раніше. Не знав напевне, що там, за Рубіконом, лиш відчував холодний подих долі, яка йому вготована. Тому й не спав, тому й відвідав подумки своє тяжке і миле своє дитинство, щоб перейти межу з душею, виповненою минулим, яке небавом буде його єдиним скарбом...

За кілька днів укотре прийшов Попов. Не вікликав, а сам зайшов, по-дружньому, як висловився іще в порозі.

— Не знав, не знав, Григоровичу, що ви такий суворий! — сказав, уже сідаючи. — Тверда рука...

— Тверда рука не здатна до малювання, — одмовив йому Тарас, хоча, по правді кажучи, і не здогадувався, про що почав розмову слідчий.

— Е-е, не кажіть! — підніс білястий палець. — Щоб так, одною фразою зламать людину!..

— Щось ви не те говорите. Ламать людей, здається, ваше ремесло.

— Куди вже нам! Ми билися над ним днів десять і домоглись, розкрили йому вуста для істини, а ви прийшли, сказали слово-друге і — все, ягнятко наше вмить стало вовком. Це вам не жарт, не просто сила волі, а щось значніше, більше!..

— Сьогодні в нас день загадок? — спитав Тарас.

— День загадок для нас почався вчора... — примружив Попов безбарвні очі. — Точніше, ще п'ятнадцятого числа, на очній ставці...

— То це ж ваш хліб — розплутувати всілякі загадки, — сказав Тарас, уловлюючи, до чого гне друг велій.

— Воно то так... — зігнув Попов лукаво. — Проте і нам не хочеться гіркого хліба... Що ви йому таке сказали, що він одразу поліз назад? — спитав уже серйозно.

— Кому?
— Андрузькому.
— Коли?
— На очній ставці.
— Ви ж чули все.
— Орлов і Дубельт бачать у тих словах прихований від непосвячених, таємний смисл.

— Здається, я сказав тоді, що хлопцеві ще довго жити межи людьми й дивитись їм у вічі... Який же тут «таємний смисл»?

— На перший погляд, справді... А як копнути глибше, то впливає ряд запитань. По-перше, що за люди, яким йому дивитись довго в вічі? По-друге, що ховається за цим невинним висловом? По-третє, чом слова ці так потрясли, так вплинули на юнака?

— Ну... люди — просто люди, які колись дізнаються, що він зі страху зводив на інших наклеп. Іуда он повісився, коли збагнув, що жити йому й надалі межи людьми...

— Іуда зрадив бога!

— Від того суть не змінюється...

— То хто ж у вас месія? Ти? — спитав Попов, збиткуючись. —

Чи Костомаров?

— Ви ставите такі запитання, мов справжній книжник і фарисей. Учителство вам не пішло на користь...

Попов помовчав трохи й запитав:

— А чи не криється у вашій милій фразі погроза помсти, кари за викриття злочинних ваших намірів?

— Так можна науявляти хтозна-чого!

— Виходить, ми вхопили і вирвали лише верхки? Коріння ж буде мститися і готувати далі злочинне чорне діло?

— Це схоже вже на байку. Не відбирайте в Крилова слави.

— Дякую за комплімент, — всміхнувся криво слідчий. Пошкрібся в тім'ї, висякався в напахчену велику хустку й мовив: — Мені весь час здається, що ви не просто собі писали та малювали... І ваша очна ставка з Юрком Андрузьким...

— Хочеться підняти раангом вище? — спитав Тарас, не давши йому домовити. — Кортять чини?

— Ні, істина. Страх не люблю, коли мене лишають з носом... Чую, що пахне більшим, гіршим, і майже впевнений, що в ньому ти, Шевченко, за генерала...

— Дивні у вас фантазії, — сказав Тарас похмуро. Проте нараз отямився і посміхнувся: — Дякую за генеральський високий чин. Це ж треба таке намислити!..

— Андрузький тебе злякався більше, ніж нас усіх. Відрікся від показань, які давав раніше, і раптом став упертий, як сто ослів. Чим можна так настрахати людину? Що ви йому пообіцяли вдіяти за те, що чесно визнав свою вину і виказав проводирів?

— Не знаю, — знизав Тарас плечима. — До всіх тих змін в Андрузькому я не причетний. Може, проснулася у хлопця совість...

— Совісні не виступають проти свого царя.

— Чудово! А як же бути з совістю, коли довкола панують несправедливість, брехня, хабарництво та лицемірство? Прикинутися сліпим, глухим?

— Принаймні не дратувати уряд, який і сам з цим бореться у міру сил,— сказав Попов суворо, мов школяреві.

— Дякую. Тепер я точно знаю, як побороти легко суспільне зло!

— Облиште ваші жарти.

— Будь ласка...

Далі сиділи мовчки, вичерпавши снагу борні, а може, збагнувши марність своїх змагань. Наскочила коса на камінь.

— І все ж мені цікаво,— почав Попов невдовзі цювий навальний приступ,— хто ти такий, Шевченко...

— Вам чи Орлову й Дубельту?..

— Для них достатньо й віршів... Я хочу сам довідатися. Точніше, хочу переконатися, що й цього разу мій дар проникнення у потаємне мені не зрадив...

— То ось що вас привел з учителів у Третій відділ!

— Не тільки це, а й чистий патріотизм,— збадьорився слідчий.

— Жандарми всі вважають, що тільки їм властиве це почуття?

— Аякже. Ми стоїмо на стражі...

— Чого?

— Царя, держави, щастя свого народу!

Тарас всміхнувся.

— Що ти знайшов смішного в цьому? — пасупив білі брови страж-патріот.

— Згадав дяка, в якого вчився. Він теж стояв на стражі, як Авакум...

— Чого?

— Та-а... п'ятака на випивку й своєї спини...

— Не доберу, що спільного між мною й ним...

— П'ятак.

— П'ятак?!

— Звичайно, ваш п'ятачок у сто разів вагоміший, коли не більше... І спина, певно, пещеніша...

— А-а, ти сказати хочеш, що я за мзду стараюся!.. А ти за так трудився, писав свої поезії? — схопився слідчий з місця.

— Ні, теж за мзду...

— Ага, ага!

— У вас тепер одержую...

Попов притих. Проїшов до ґрат, помацав, — скоріш за звичкою, аніж з потреби, — і повернувся лицем до в'язня.

— З тобою трудно дискутувати, — сказав спокійно, стримано. — У тебе гострий розум. І дуже жаль, що він пропав ні за що...

— Чому «пропав»?

— Гадаєш, що звідси ти поїдеш до Рима вчитися чи в Київ — генерал-губернатором?..

— Ні. Я ще, слава богу, не з'їхав з глузду.

— Звідси доріг багато, і всі вони стражденні, ведуть у невість, у забуття. Це сумно, та що поробиш...

Тарас промовчав. Думав, чому Попов промовив слово «генерал-губернатор». Так, ненароком, чи пробував його спіймати на цей гачок?.. Для них усі, хто прагне чогось для краю рідного та для свого народу,— духовні виродки і каторжани...

— Немає лиха без добра,— сказав, аби порушити гнітючу тишу.

— Звісно, і каторга або солдатчина чогось навчать, уговтають гарячий розум молодості...— протяг Попов, погоджуючись.— Проте така наука обходиться для всіх занадто дорого.

— Є речі, варті страдництва.

— Абстрактно — так. Скажімо, в літературі, в повчаннях різних, прописах... А як у житті, стосовно когось із нас... Ваш Костомаров ледве не втратив розум; лікаря до нього навіть кликали...

— Натура панська, ніжна.

— У нас і кріпші падають на всі чотири й лижуть Орлову чоботи! — зловтішно мовив слідчий.

— Сказано, слабка людина...

— В кожного життя одне... Не думайте, що вас мине ця істина.

Хоч ви й поет.

— Це сумно, та що поробиш...

— Повторюєш чужі думки?

— Ще Соломон упевнився, що вже нічого не може бути нового, що все було.

— Дивуюся,— сказав Попов не скоро,— як ти зумів за кілька років добути стільки всіляких знань... Ти ж вчився тільки в того дяка?

— І в Академії мистецтв.

— Ат, то пусте! — махнув Попов рукою.— Загальноосвітніх знань там не добудеш, треба університет.

— Я вчився спрагло, схоплював усе, що чув, що бачив...

— Чому? Навіщо?

— Може, що був позбавлений цього в неволі... А ще — хотілось стати Людиною, хотілось сонця в душу...

— Селянський син — і раптом такі потреби, заміри! — здвигнув Попов плечима.

— Покликання.

— Хто знає де, у глибині провінції, де безкультур'я, дикість, суцільне нещастя?..

— Мій дід читати вмів. Та й батько вмів.

— Нда-а, ви якісь химерні...

— І ви, панове, для нас химерні,— не залишився в боргу Тарас.

— Цікаво, чим же?

— Пихою. Надмірним прагненням усіх навчати жити, переінакшувати на свій манір. Є ви — і все! А інші — тим не люди, що мають власні риси, смішні для вас чи просто незрозумілі.

— Такий закон природи, що правда там, де сила. Не ми його придумали, не нам його й ламати. В сім'ї он діти, вирісши, при-
нижують своїх батьків і мають їх за ніщо...

— Це ж підло.

— Згоден з вами. Щодо сім'ї! — додав поспішно.

— Страшно?

— Чого?

— Й жандармам страшно мовити щось не туди?

— А-а, ви про це... — всміхнувся. — Та як сказати... В кожного є за плечима жаждучий твоїх чинів, зігрітого тобою місця... Петро-
ва он беруть сюди на службу...

— Того, який доніс на нас?

Попов кивнув.

— Теж патріот?

— Опора царя й отечества.

— Ви так сказали, ніби його не любите.

— За що мені його любити? — спитав Попов, прискалившись.

— Ну... Ось ведете слідство... Нагода є показати свою старан-
ність государеві...

— Його ж беруть на місце, яке вже хтось займає. А як почне
рости по службі?

— О-о, цей піде далеко! — підтримав його страхи.

— Вам смішно... Я тут служу сімнадцять років, а государ про
мене, вважай, не чув. Петров же ваш уже йому відомий!..

— Отже, у нас є спільний недруг?

Попов промовчав.

— Жаль, дуже жаль... — озвався згодом сумно. В очах, проте,
світилась хитрість. — Вас віддадуть, напевно, в солдати, з правом
вслуги, й зашлють кудись подалі...

— Мене? Чи всіх?

— Одного.

Тарас зігхнув полегшено.

— Поки це не затвердив сам государ, ще можна щось пере-
мінити... — вкрадався в душу слідчий.

— Навіщо?

— Ви не знаєте, яка тяжка то кара! А для артиста * вона — пель-
кельна мука.

— Живуть же й там.

— Там служать, а не живуть. Подумайте!

— Солдати — це чудово! — сміявся у вічі йому Тарас. —
Живеш собі, не думаючи. Ать, два, кругом, наліво, на караул!..
Судільна гра, гармонія душі та тіла, ода державній силі й мудрос-
ті!.. — Притих, підвівся з ліжка й сказав уже без жартів: — Ідть-но,
пане, звідси!.. Втрачати нам нема чого, то можемо вас ненароком
стукнути чи придушити...

Слідчий збілів ще дужче. Боком пройшов повз нього й жаско
затарабанив двома руками в двері. Як відчинившись, шаснув у ще
вузьку щілину й затупотів по сходах вниз.

* Тут — у значенні «мштець».

— Чого це він так дременує? — ввійшов Сидоренко.

— Пужнув його, катюгу. Сволота теж, а прикидається сердечним другом, лізе змією в душу!..

— В нього такий артикул.

— В'їдливий!..

Коли пішов Сидоренко і клацнув замок дверей, Тарас відчув, як острах йому холодить груди, стискає їх. Був певен, що не пуста погроза в лихих словах Попова, що там, в Орлова й Дубельта, вготована йому гірка солдатська доля, повільна смерть. Хто знає, може, краще було б одразу... Постріл або петля... Для нього досить сказати все, жбурнути їм у вічі слова всієї правди, весь гнів, що зібраний в його душі, в мільйонах душ!.. Що толку з того? Хто ті слова почує, винесе з цього вертепу, випустить у вільний світ?.. Можливо, їм, сатрапам царським, саме цього і треба. можливо, всі ці дружні жандармські бесіди для того ними й вигадані, аби зламати волю, посіять страх і відчай в його душі?.. Напевно, Попов побіг до Дубельта і доповів: зірвався, почав кричати, погрожувати! А той лише всміхається та потирає руки від задоволення... Тепер заждуть, допоки він полізе сам у петлю... Ну, може, не так усе продумано й розіграно, як на театрі... Може, він сам надав уяві чіткої форми дійства... Як там не є, а треба не піддаватись настрою, триматись міцно. Вільний завжди лиш той, хто може за будь-яких обставин залишитися самим собою...

Як не кріпивсь, а серце брала туга. Солдатчина!.. Для молодого, дужого — це мов турецька каторга, а як йому, вже тридцятирільорічному, що звик до волі, впився красою барв і музикою дзвінкого вірша!..

Тоскно блукав тісною камерою, — мов звір у клітці, — марно старався бути сильним і незворушним. Перед чужим, недобрим оком, мабуть, зумів би вдати мужа, якому все під силу, а сам на сам, без свідків, не міг збороти жаху перед прийдешнім. Знав, розумів, що жертва його пробудить тисячі його синів по духу, та все ж тужив за волею, яку так нагло втратив і на яку йому, напевно, уже нема надії... Не каюся і не картав себе за все содіяне, а тільки мучився тим, що його спинили на півдорозі. Визволься народ з ярма, і він умре спокійно, щасливиі щастям інших! Та де вона, та воля!.. Преблагий боже, як же ти дозволяєш іродам водить щодня, роками своїх синів на муки? Вже світ увесь — Голгофа, а їх ведуть, регочучи, і розпинають!.. Всує... Бог онімів, учадівши від фіміама, яким його окурюють кати людські!..

Спинився біля вікна й побачив сонце. Трошечки, лиш край його, що тихо ховався в білій хмарі, мов немовля в сорочці матері... Війнуло чимось рідним, далеким, милим... Може, колись і він зазнав би втіхи бачити щасливу юну матір в своїй оселі... Всує!.. Коли зашлють у військо, повернеться уже старим і немічним... Та й то, якщо повернеться... Скільки їх забирали в селах, а виживало... може, один із ста!..

Прогнав думки, полишені йому жандармським слідчим, і вже збиравсь настроїтись на дні, коли потрапив у козачки до пана, як

у дворі побачив постать жінки. За місяць уперше янгол переступив поріг цього вертепу, і це було як диво!.. Хода, постава жінки здались йому знайомими, в обличчі теж знаходив якісь уже ним бачені недавно зовсім риси... Це ж мати, мати Костомарова, з якою він востаннє стрівся на станції у Бровах десь трохи більше місяця тому! З квітучої, хоча уже й не молодої жінки зробилась бабця. Зчорніла, схудла, згорблена, вона брела, немов сліпа, до флігеля, де їх держали в камерах. Аж ось коли вона знайшла Миколу, аж ось коли дозволили зустрітись їй із сином!.. Ці сорок днів, напевно, були для неї довші, ніж сорок літ... Тортура, яку придумать можуть лише пекельні душі!..

Хотів гукнуть до неї, та через силу стримався. Метнувся, щоб сказати про матір другові, та наштовхнувся на двері... Згадав свою померлу рано неньку, село, замученого в роботі панській батька — й зрадів сирітській долі!.. Та будь вони живими, його страждання стали б страшніші, тяжчі вдвічі!.. Давно вже, мабуть, доля його підводила до цих рокованих, трагічних днів. Нема ні батька-матері, ні вірної дружини й діток...

Молюся! господя, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!..

Дістав папір, олівчик і записав наприкінці сторінки. Потому вивів вище так само дрібно: «М. Костомарову». Задумався лише на мить і швидко сипнув, як маком, літерами:

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним часм папувала
І часових переміяла,
Синемундярих часових...

Як записав, полегшало. Папір не раз ставав йому в пригоді в тяжкі хвилини. Виллеш свою журбу на нього й мов віддаси, позбудешся. Вона і є, і вже її немає. Бо стала віршем, болем усіх людей...

Прислухався. За ділом не спостеріг, як увійшла та скорбна мати до сина в камеру, як скрикнула чи заридала...

Вона пішла вже в сутінках. Така, якою була колись, у Києві. Оглянувшись, всміхнулась навіть. Мабуть, Микола їй сказав про те, що в'язні дивитимуться на неї з вікон. Іншого, чогось хоч трохи втішного, не міг він їй повідати, бо не було...

— Чай, чай! — ввійшов Сидоренко.— У Костомарова сьогодні радість.

— Бачив... Не дай господь нікому!

— Шукала, каже, місяць! Про вас питала...

— Дякую.

— Я їй сказав, що ви — козак справжнісінький, міцніший всіх. І сина похвалив.

- Спасибі...
- Щось ви сьогодні неговіркий.
- Наговоривсь із слідчим.
- А він такий, що заговорить будь-кого!
- Та й мати ось... Згадав свою...
- Жива ще?
- Давно нема.
- А батько?
- Також умер на панщині...
- Де Сидоров? — почулось грізне в коридорі.
- Розносить чай, вашблагородіє!
- Глядіть мені!.. Щоб був порядок.
- Слухаюсь!

— Новий наш ротний!.. — хмуро сказав Сидоренко. Забрав порожню квартиру і швидко вийшов.

Сутінки ставали все густіші, переростали в темряву, яка стискала з усіх сторін, давила тіло, душу. Він ладен був завити, мов той печерський в'язень: «Вогню! Вогню!..» Тримався, бо мусив бути мужнім і непохитним. Козак справжнісінький!.. Такий йому поставив «номер» солдат-земляк. Під цим, найвищим, номером повинен вийти звідси і далі жити, що б там із ним не сталося...

Зрадів блідому відблиску від ліхтаря. Ба, навіть тинь од ґрат здалася йому веселою. У ній було щось тепле, немов живе... Вогню, вогню!.. Він завжди страждав від браку світла, бо тьма примушувала його лишати пензлі та полотно або папір і ждати ранку, сонця... Колись вони зі Штернбергом купили лампу й тішилися, немовби діти... Важко тому повірити, що вже звернуло на другий рік, як ніжний, добрий, милий його Василь пішов з життя... Як рвався він до Рима, як прагнув він всотати в душу його красу, його мистецтво — вічне й неперевершене!.. Незнані шляхи людські... Він рвався теж до Рима, де ждав його друг Штернберг, а їздив на Україну, він розпочав чудову серію офортів про рідний край — покинув і замість них створив «Три літа», книгу, що потрясла не тільки друзів, а й цей вертеп синьомундирих... Вже мав нагоду й кошти на закордонну подорож, а доведеться їхати кудись у глиб Росії, в пустельний край...

Думки снувались пружно, немов сурові нити, облутували його в пітьмі.

Встав, походив по камері... Вогню, вогню!.. Була б у нього свічка та добра, мудра книга!.. Або папір та італійський олівець, що відібрали... Ще де той суд і вирок, а він уже покараний, страждає вже найважчим з усіх страждань. В художника забрати фарби й пензлі!.. Добре, що приховав паперу аркуш та олівець. Мережить нишком, списує на той папір рядки журби, що й тут не кидать його в біді, народжуються йому на втіху і на печаль. Невольничі, заґратні діти... Музи теж люблять вільних і вболіваючих за волю ближніх!.. Немов родився вдруге, коли побував на Україні, в Києві, в своїм селі. Щось ожило, воскресло в його душі, зміцніло і розрослося, виповнивши його снагою, якої досі не відчував. Він був

один, а став одним із сонму свого народу й зробивсь від того веле- том, богатирем, якому все під силу. Прекрасне, дивпе те відчуття причетності до мільйонів своїх братів по племені та до землі, де твій народ століттями виборює своє життя!.. До того він був двічі в Петергофі, на царським святі, й лише за третім разом, уже Аптеєм, що доторкнувся матері, побачив він усю мерзоту двору — царя, міністрів, панства — й жахнувся сам. Його очима глянула вся Україна, вихопила з шовків та золота огидну, ницу сутність цього збіговиська і засміялась. Блазні й кати, що грають свою бридку ко- медію на поті й крові інших, яких вони погордливо не називають уже й людьми!.. Стояв, дивився на це пикате та черевате стадо, що товпилося біля фонтанів, рохкало межі собою, чавкало та по- сміхалося крізь злобу й хіть, і серце йому пекло, боліло, а в голові вихрилися слова-ножі... Великі, мудрі, милостиві отці народу! Святі й праві у всьому! Оспівані з усіх сторін облесниками із віршомазів, безсрібники і патріоти, в яких одна турбота — про свій народ, отечество!.. Він засміявся вголос, і всі довкола витрі- щилися на нього, готові вмить роздерти, змести з лиця землі... О, як тоді писалося йому на волі! За кілька днів, затоплений дев'ятим валом віршів, він сів до столу й не встав, допоки не написав свою страшну комедію, сатиру «Сон»... Як прочитав Гребінці, той зблід і довго не міг сказати й слова. Коли ж прийшов до тьми, прошепо- тів: «Спали! Спали негайно! Бо це — Сибір!..» Відтоді Євген його сахасться, хоч виду й не подає...

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурус, той руйнус,
Той весвим оком
За край світа зазирас...

Тепер його самого зашлють за «дерзкіє» крамольні вірші на край землі... А може, й на край життя?.. Ні, цим не пахне начебто... А декабристи?.. Звісно, якби жандарми знали й про ті його... Тс-с!.. Ті діла і люди не знані ним, нічого він про них не чув, не відає!..

Переміянали варту. Напевно, вже одинадцята... Бувають дні, коли сюди приносить вітер дзвін дзигарів із Петропавловської фор- теці. Це ніби їм нагадування про те, що їх чекає, що з владою погані жарти... А може, треба було тікати? Вже був би десь на вільній волі!.. А братчики уже сиділи б у Петропавловській і слуха- ли б її куранти! Кажуть, там каземати — справжні пекельні пори...

І довгі світлі плями, і тїнь од ґрат погойдувалися. Напевно, знявся вітер, погнав Невою хвилі... Тут, на вузькій Фонтанці, йому немає де розгулятися... Закута в камінь, тихо вона несе в затоку свої покірні води... Закута в камінь... Слово ж яке — залізне чи кам'яне... Закутий люд, закутий край... Душа закута, тихо, покірно спить. Він, власне, вже кілька років будить заснулу міцно душу свого народу. І толку з того мало.

Оглухла, не чуєть;
Кайданами міняються,
Правдою торгують!..

Біда не тільки в тому, що спить народ. Він збайдужів, утратив бажання встати, скинути кайдани з себе. Вже підступав і так, і ськ до нього... На вірші ще відгукується — сльозою, тихим стогоном або зітханням, а на живопис — гляне та й одвернеться. Уклав і час, і всі свої мізерні кошти у «Мальовничу Україну», аби пізнали глибше свій рідний край, самих себе й задумалися, протерли очі. Всує!.. І досі жаль... Найдужче йому пече, що рідних своїх не викупив. Хотів зібрати гроші — дві тисячі! — та не зібрав, не заробив офортами. Ще й все, що мав, потратив на цю затію... Бути їм кріпаками... Добре, що не хвалився, не обіцяв. Важко тому на світі жити, в кого нема надії, але нестерпно зовсім тому, у кого вона була і згасла!..

З минулих літ, із темряви, що панувала в камері, сплигло обличчя Щепкіна, його сумні, глибокі очі... Коли вони з ним бачилися востаннє, — та ще й раніше, у Петербурзі, — Михайло вже не вірив у перемогу добра над злом, відчайвся. Десятки літ зі сцени звертався він до людей зі словом правди, щирості та милосердя, — а що від того перемінилося? Все, як було! Колись так само викуплений з кріпацтва, уболівав душею за в'ярмлений трудящий люд і прагнув щось зробити для визволення своїх братів по духу й по недолі. Тепер пригас, змирився з тим, що розсипати бісер перед свиньми — даремне, марне діло... Коли Тарас сказав, що треба гострити ножі на панство й самодержавство, лише махнув рукою. Помовчавши якусь хвилину, озвався тихо, крізь безнадію: «Сонний ножа не візьме. Збудити спершу треба, розбурхати, зробити так, щоб воля стала для нього всім...» — «Сплячий — це ще не мертвий, збудиться!» — сказав Тарас словами Сквороди, які він чув іще в селі, в дитинстві. «Я вже старий, Тарасе, не доживу...» — зітхнув печально Щепкін... Бодяньський теж не вірить, що є в народі сила піднести меч за волю. Помалу, мовить, треба, не поспішаючи, без суєти, піднятися усім слов'янським миром... Помалу, кажеш, Осипе? Коли ж те диво станеться, за соню літ? Ти можеш ждати, Осипе, тобі воно не припікає... А як же тим нещасним — мільйони їх! — що роблять на панських нивах тяжко, що йдуть на муки в солдати, в лакеї, покритками попід тинами? Їм ждати теж, допоки ти просвітиш свинячі панські голови й примусиш їх засоромитися своїм суспільним станом? Не бути тому довіку, щоб пан — насильник, деспот — сам дав народу волю! Її добути треба, в бою відбити, вирвати! Йй-богу, воля варта трудів і жертв!..

Чи то йому здалося, чи й справді вітер доніс із-за Фонтанки, із-за Неви ледь чутний дзвін курантів. Не розібрав, яку годину било, бо за дверима почувся рух, глухі команди, гупання. Переміняли знов вартових.

Ліг горілиць на ліжку й заплющив очі. Може, прилине сон. Думки його не стомлюють, не приспляють. Думки, думки!.. Єдине, над чим ніхто, крім нього, не має сили. Думка ширяє вільним соколом, і їй нема ні ґратів, ні кам'яниць, ні відстаней. Порадниця і вірний друг самотніх... Злий геній тих, що впали, зламались духом...

— Мов наслання — прокинутися ніяк не можу! — долинуло із-за дверей. Звичайно, це Сидоренко.

— А що ти думаєш... Цей землячок твій... Запросто!..

— Можливо, він і характерник... — протяг Сидоренко. — Та насилати на мене сон йому нема потреби... Сам знаєш...

— Дивний він чоловік... Коли б мені лиш натякнули!..

— За всіх боліє серцем.

— Виходить, є ще люди...

— Як бачиш.

— Я зневірився, коли мене забрили.

— За віщо ж ти попав сюди?

— За бариню, — зітхнув солдат.

— Ударив чи не послухався?

— Та ні... — хихикнув. — Слухався і догоджав, як тільки міг...

Не жінка, скажу тобі, — лошиця!..

— І так ото віддячила?

— Вона щоразу — біленьку мені за труд... Ще трохи — був би викупився...

— І що?

— Так пан, хоча і хирлявий, додумався чи хтось шепнув йому про те... Спіймали мене на шкоді, всипали і відвезли в Калугу, здали в солдати... От, брат, які діла!

— Гірке кохання панське... — сказав на те Сидоренко. — Пограються, як кіт із мишею...

— І ти? — спитав здуровано солдат з калужських.

— Майже... Хоча моя пригода на інший кшталт... Я сам пішов у солдати...

— Вигадуєш!

— Йй-богу, сам.

— По п'янці, мабуть?

— З горя...

— Такого я ще не стрічав...

— Була в селі в нас дівчина... — не скоро почав розказувати Сидоренко. — Що гарна, що розумна!.. Не вздрів, коли на ній мені зійшовся весь білий світ...

— Вона ж любила іншого?

— Ні. І вона мене назвала судженим. Як не прийду якийсь там вечір, плаче...

— То сватав би.

— Пішов до пана... Каже: мала ще, трохи хай підросте... Вчащаю я до Ганнусі ще цілий рік, та й знов до пана, в ноги йому: «Віддайте!» — «Так припекло? — сміється. — Коли даси п'ятсот рублів, бери хоч зараз...»

— Леле, п'ятсот рублів?!

— Такої сили грошей не тільки я, ніхто не бачив у нас в селі... Поплакав я, потужив з Ганнусею...

— І з розпачу пішов сюди?

— Ні. Заробляти гроші. Сходив і Дон, і Чорноморію, трудився денно й нічно два довгих роки. Радий прийшов назад...

— З грошима?

— Ще й з подарунками!

— Завзятий.

— Я до дівчини, аж там не хата — пуста! Одна лиш мати, напівжива, в лахмітті, не злазить з печі... Я викресав вогню, до неї — вона ж мене не впізнає... Побіг я швидше до попа, приводжу, а мати вже й не дихає... Сусід мені все розказав... Пішла моя Ганнуся аж у Сибір... Панич накинув оком; взяли у двір, збезчестили... Як привела, втопила дитя в криниці...

— Ох ти ж!..

— Вогнем мені сипнуло в груди!.. Я взяв ножа і мовчки пішов до двору панського...

— І що, прирізав гадину?

— Ні. Не застав. Поїхав до школи в Київ... Хотів спалить палати й позбавити себе життя, та бог, як бачиш, не допустив...

— Поїхав би за ним, знайшов би!

— Він тут... Його до нас перевели недавно... Із армії, чи що...

— Наш ротний?

Довго стояла тиша. Підвівся хтось, пройшовся сюди, туди по коридору.

— Ну ось тепер і приколи!

— Не можу... Зотліло все у грудях, лишився тільки попіл...

— Підмогти?

— Нехай живе...

— Ну й дурень!

— Коли б дійшло до діла... А так...

— Ех, всіх би їх!..

— Тихіше!

— Нема ж нікого...

— В'язні почути можуть. Тут же, окрім одного, нині усі паня. Принишкили. Невздовзі знову загомоніли. Тихо, так, що слова зливалися і жебоніли, немов струмок напровесні.

Тарас не став вслухатися. Нехай собі. Нещасні... Понівечили обом життя. За віщо? В ім'я чого?.. Прокляте панське кодро! Хто право дав утопувати в багно людину, нищити її під корінь, ніби це безсловесне дерево чи придорожній камінь?.. Нещадна влада сили, прикрита блиском церкви та лицемірством її отців! Як можна щиро вірити в Ісуса, сина божого, що мук зазнав за людство, за упосліджених, і мучити своїх братів беззахисних, висотуючи із них останні жили в рабській тяжкій роботі? Знають, що неправі, що кривдники, що кровопивці, бо навіть слово жахає їх!.. Що їм зробили злого він сам, всі інші, тихі, братчики? Осмілилися подумати трохи вголос, помислити для блага краю рідного, а вже — злочинці, таті, достойні тільки каторги!..

Устав, напився чаю, що залишився в кварти, й пройшовся тихо камерою. Нехай собі солдати погомонять... Спинився біля вікна, знайшов у теплій сірості світлішу смужку неба, на ній бліді та немічні, як іскри в попелі, північні зорі... Зоре моя вечірняя!..

Ні, не просив, аби вона зійшла над ним сьогодні, на тій небесній смужечці, що видно йому з вікна. Боявся, чи буде з ним хоч небо його України, зорі її чарівні, коли його зашлють кудись на край держави, на край землі... Не знав чому, найдужче йому було шкода нічного неба його Кирилівки, отари зір на ньому й гайдаямісяця. Може, що він здебільшого, від холодів до холодів, спав під відкритим небом і зжився з ним... Веселим літнім зорям звиряв свої печалі, дитячі сльози, радощі, які також бували в його житті... А й справді, піде нема такого неба, як над Кирилівкою!.. Його носило всюди, побачив світу й люду, а зір таких не зустрічав, і глибини, й прозорості, й такої... ніби дзвінкості нічних небес... Шелесне вітер гілкою — і вже вони відлунюють той тихий-тихий шелест... Скрикне спросоння пташка — й голос її полине світом, як благовіст... А тьохне десь соловейко в лузі — весь небозвід озветься на ті чарівні звуки, потроїть їх, забарвить... А як співалось дзвінко під тим високим небом, які пісні возносилися до тих тремтливих, мов очі, зір!..

Не знав, ба навіть і не підозрював, що він такий багатий, що стільки є на світі, межі людей, на рідній йому землі безцінного, якого жаль лишати й за чим страждатиме в чужому краї його душа. Власне, він зрозумів цю істину, коли приїхав ще раз на Україну, два роки тому. Перші його відвідини, — чи перше літо, як назвав у вірші цю неповторну зустріч із Україною, — були немовби святом, відновленням свого коріння, новим вростанням у призабуту землю дідів та прадідів. Було цікаво, дивно, сумно, а то й до сліз обидно за муки рідних йому людей, і він прийшов до тями аж в Академії, осмислив усе побачене в поемі «Сон». На другу зустріч вирушив уже зрілішим мужем, готовим взяти в душу й глибинну сутність, виявити добро та зло в борінні і твердо, дуже стати на бік добра. Ця боротьба, цей радісно-тривожний поступ до збурення німих рабів, до волі — також його набуток, його добро безцінне, яке йому до болю жаль покинути...

Відчувши втому, тихо пройшов до ліжка й сів. Заснути б!.. Ліг, заплющив очі... Де там! Сон обминав його розбурхану думками голову... Із-за дверей доносився неквапний гомін вартових... Проте і він не міг приспати, втишити його всевладних роздумів... Таке було з ним в останню зиму в Санкт-Петербурзі. Що б не робив, куди б не йшов, стояла перед очима його земля, її статечні люди, які і в темі неволі світилися якоюсь дивною, що йшла з душі, шляхетністю. Він ніби був знайомий із усіма, знав їх давно... Й вони його стрічали без остороги, так ніби він не був із ними ну день чи два... Десь ще зямоу раптом, — хто знає як, — відчув, що, тільки прийде весна, не зможе він жити тут, далеко від України. Ще покритився трохи й подав прошення до Академії, щоб надала йому звання художника і видала квиток на віїзд на Україну та проживання там. Одразу став збиратися. Писав листи — короткі й нетерпеливі, робив запас паперу й фарб... І снів уже Україною, її містами, селами... А ще — мандрівкою аж в Чорноморію, до Кухаренка. Страх як хотілося йому поглянути хоч краєм ока на

запорожців, що там живуть, почути їхнє слово, сказати своє... То ж сила!.. Не втерпів і в день від'їзду на Україну послав листа до Якова, щоб ждав його під осінь...

Летів на крилах радості, в передчутті великих справ, жадаючи діяти та звершень в ім'я свого народу і волі всіх уярмлених. Ні милій, добрий Щепкін, ні потайний — і через те ще більше мудрий — Бодявський Осип, що просвітив його слов'янством, чехами, не зупинили його в Москві. Багно доріг, відсутність коней, муки поштових станцій і вічне зло — трагічна нестача грошей були не в силі збавити палкий порив єднання з землею, з родом-племенем, з самим собою врешті. Бо знав уже напевне, що тільки там, на Україні, він стане тим, ким має, мусить стати!..

У Києві знайшлося діло, що мов навмисне вигадане якраз для нього. Їздити по Україні, вивчати пам'ятки старовини, змальовувати — що може бути кращого й зручнішого для сіяча свободи й правди! Знали б панове Бібіков і Траскін со Юзефовичем, у чому йому сприяють!..

Аж засміявся, як уявив у цій химерній сцені стовпів престолу, київських отців науки та просвіщення!..

І спохмурнів, згадавши свою наступну зустріч — в Яготині. Княжна Варвара, відколи він її не бачив, перемінилася, що ледве зміг впізнати. Смерть князя-батька й похорон його у Густинському монастирі біля Прилук допомогли їй справитися з останнім, може, порухом живого серця жінки. Лишилась тільки пані, княжна, яка не проти того, щоб поділитись з бідним та упослідженим шматком зі столу й мудрістю прожитих літ...

Зате Федот Ткаченко потішав його в Полтаві! Стрункий, високий, пещений своїм кирпатим сонечком отець сімейства і пан учитель малювання зробився схожим на аристократа. Поважні жести, мова — немов проціджена і перемита, новий сурдут... І тільки десь на дні очей ледь-ледь лукаво світиться отой Федот, колишній, з яким Тарас учився й жив. По правді, він аж позаздрих трохи його влаштованості й умінню так триматися!..

У Полтаві ж він зустрівся і з Котляревським. Вже неживим. Будинок його на кручі намалював. Вклонився його могилі. І проказав над нею, немов молитву, подумки, свій давній вірш...

...Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!..

Воно то так... А сумно було дивитися на вбогий хрест, на травку, що на могилі... Посмертна слава... Що воно? Коли тебе згадає хтось ненароком? Чи позіхне, читаючи твої творіння?.. А може, в тому слава, щоб злитися зі своїм народом, бути йому потрібним, милим і після смерті?.. Треба прожити так, щоб смерть була лиш переміною, а не кінцем, щоб серце твоє, душа zostалися в душі народу, стали її набутком, скарбом, як і вона, нетлінним!..

Уперше це йому відкрилося, зійшло на нього як одкровення, коли стояв на кручі неподалік Монастирища і спрагло пив

простори Дніпра, лугів за річкою удаліні та сяйво церковних бань на обрії, де Переяслав... Мабуть, тоді й почав розкручуватися той поетичний вихор, що підхопив його, поніс!..

Десь брязнуло вікно чи двері... Стражі його притихли. Наговорилися чи задрімали... І тільки він не міг ніяк уговтати своїх думок, настроїтися на тихий сон... Лежав, дивився на тїнь од ґрат... Не спалося... Питьма докруг стояла, немов вода... А думи були розбурхані, як горобина серпнева ніч...

...Над ранок буря, що бушувала над Переяславом, ущухла, і вмитий день світився, мов діамант. Земля, пригріта сонцем, пахтіла зелом, хлібом. Шпаки шугали зграями, готуючись у дальню путь...

— Минуло красне літечко...— провів Самойлов поглядом одну з таких невтомних зграйок.— Осені я не люблю...

— А я люблю всі пори року,— жваво сказав Тарас.— У кожній є своя краса.

— Й не дивно. Ви молодий. Це ж скільки вам?

— Уже звернуло на тридцять другий.

— Пора людської зрілості, вершина духу й сили!.. Чи так, Андрію Осиповичу? — поглянув на Козачковського.— Як лікар, ви підтвердите мої слова?

Поправивши тонкі ремінні віжки і вйокнувши на добру пару коней, Андрій,— вони були з Тарасом, як давні щирі друзі, без церемоній,— поважно мовив:

— Справді, життя людське випикує, як і природа, коло. У нього є своя весна, і літо...

— Ви в літі ще, а в мене — осінь,— сумно сказав Самойлов.

Він справді був якийсь прив'ялий, хоч ніби ще і не старий, цей власник третини села В'юниц. Щось там його гризе всередині, якщо находять такі печальні думи. Вони з Андрієм приятелі, обидва — щирі душі... Бувають, — правда, рідко, — й такі між власниками кріпацьких душ.

— Ще не забув, як вариться із риби юшка? — спитав Андрій Самойлова.

— Мій прадід був на Січі за кашовара, — всміхнувся той.— Варив найліпшу щербу. Сам кошовий...

— А що це воно таке? — спитав Андрій, примружившись. Він, певно, чув уже не раз це житіє і брав тепер на кпини.

— Ну... щерба — густа пшоняна юшка з рибою.

— Була така,— прийшов Тарас старому на допомогу.— Я десь читав про неї. Смачнюща страва!

— Істинно! — підніс Самойлов палець.— Наука в ліс не веде. Як сказано ще у писанні.

— Тарас, гляди, подумає, що ти читав, Степане, святе письмо! — розвеселився нарешті лікар. Ударив коней віжками. Віз покотився швидше.

Невдовзі стали табором. Біля якогось озера чи то затоки. З гілля та сіна звели курінь,— збирались тут і ночувати,— дістали з воза снасті для риболовлі й розклали вогнище. Хоч риби ще

не було й стояла тепла днина. Вогонь — це, власне, символ, немовби знак утвердження на певнім місці.

Ловити рибу Тарас не вмів, та й не любив дивитися на те, як ловлять інші. Пробачившись, побрів зеленим берегом між осокорів та верболозу. Гостро пахтіло листя, трави, що досягли вершини свого буття, осипали давно насіння і доживали останні дні. В траві стрибали коники, й здавалося, що та сама сахається його ходи. Оставою цибав лелека, кланяючись зустрічним жабам. У високості, в синяві ясних небес, кружляв неквапно сокіл...

З болота чи з рукава затоки знялася згряя крижнів, залопотіла крильми й розтанула в сліпучій зливі променів... Сплеснула на глибині рибина... І знову стало тихо...

Ліг на траву, лицем до неба. Сокіл уже кудись відлинув, і замість нього синявою пливла легка хмарина — немов чиясь невинна, свята душа... Який величний спокій, яка краса!..

Де не взялась сорока. Метляючи тонким хвостом, застрекотіла, мов на пожежу.

Звівся й пішов поволі лугом. Між верб на сонці зблискував старий Дніпро, вилискували ліщані голі пагорби... Кружляла білі чайки...

І раптом йому відкрився високий правий берег. Осяяні навскісно сонцем, гори стояли геть блакитні, жовтіло урвище, зелено-синім затінком — між круч байрак; мов діти в білих льолях, розбіглися хатки зеленим яром... А вище, ген на пригорі, чорніла вбога церква з похиленим старим хрестом... Ще далі — пішли такі ж обдерті, — немов торби жебрацькі, — похмурі хати... Господи! Це ж Трахтемирів, давня козацька слава!.. Й Монастирище, що добре знане було колись як січова обитель, останній прихисток борців за волю... Всує пропало все. Козацькі діти у кріпаках. Поникла церква сумно темніє лутками побитих вікон... Забуті сплять плечисті старі ченці — скалічені в жорстоких битвах лицарі... Несе Дніпро до Січі кріпацькі сльози...

День потемнів, померкло навіть сонце, й Дніпро зробився сірим і неживим...

Побрів назад, до вогнища і куреня. Дивився на зелень верб, на трави, в яких іще подекуди яскрили пізні квіти, а бачив сині гори понад Дніпром, а серце його тужило чайкою над тим безмовним пам'ятником козацькій славі... Що робить час, що роблять злії люди з тим, що повинне бути нетлінним, вічним!.. Такі були титани, орли свободи, духу, а ми на їхніх святих кістках посіяли покірно гречку й тишімося, що добре родить!..

— Тарасе, що з тобою? — спитав Андрій стривожено. — Образив хтось? Чи занедужав?

— Та ні... — махнув рукою.

— Не ловиться сьогодні риба, — сказав Степан Никифорович. — Ось тільки два підлящики й один линок...

— Спіймаємо! — гукнув Андрій.

— Чи можна перевезтися через Дніпро? — спитав Тарас.

— Гадаєш, там наловимо?

— Ні. Хочу глянути на Трахтемирів, Монастирище...

— Добре, — сказав Андрій. — Ви тут, Никифоровичу, господарюйте, а ми з Тарасом зараз...

— Ідіть, ідіть! — підніс Самойлов руки. — На вечір буде юшка. Ви ж не баріться!

Довго шукали човен, весла. Андрій ходив по них аж у село й добряче впрів. Нарешті сіли, рушили. Трудились тяжко, — зносила їх течія, — а все ж дістались берега, і саме там, де треба.

Идучи на гору стежкою, Тарас студив долоні, що аж горіли.

— Це, братику, тобі не пензлики і не перо! — сміявся з нього Козачковський.

Тарас мовчав. Довкруг була убогість і запустіння. Люди — і ті кудись поділися. Хати дивились сліпо не перехожих. Стовбурчилися кілки тинів — поламаних, оброслих мохом.

— А ти мене притишусь, застерігась... — сказав Тарас. — Ось подивись, до чого ми дотерпілися!..

— Така вже доля наша...

— Ні, ми такі! Який народ так довго і так покійно несе свою долю, свою ганьбу, прииження? Коли б ще ми не знали волі... А то ж була! Діди ще наші брали до рук ножі, боролися!..

— Минулося. Не ті часи...

— Кріпаччина — ось невигойна рана, що губить люд беззахисний... А ви собі дрімаєте! Напхали їдлом черева... Родзянки он і Галагани!.. Клейнодів їм бракує... Бо мало, бач, дісталось козацьких душ?

— Всі прагнуть волі.

— Волі здирати шкуру з брата? Це все обман, облуда! Вони свавілля хочуть, а не козацьких вольностей. Де ще їм ліпше буде, як не в імперії, не при царях?

— Напевно, вони вважають, що й за республіки кріпак лишиться кріпаком...

— То є, скажи, в них розум? Коли народ повстане, змете і їх! Для нього — усі пани однакові. Чужі, свої... Ті — зажди, а ці ж таки із козаків. Дворянства їм захотілося, кріпацьких душ, маєтків!.. Іуда був достойніший: він зрадив тільки бога, а ці — народ!

— Може, ти й маєш рацію, — сказав Андрій не скоро. — От тільки хто підніме і поведе народ у бій за волю, як не освічені, заможні, вільні люди?

— Колись такі знаходились.

— Та то ж колись!

— Знайдуться. Аби народ піднявся...

— Ти, може? — спитав Андрій насмішливо.

— До шаблі я не здатен, — зітхнув Тарас.

— Вже майже вік, як ми її не бачили, тієї шаблі. Коса, чепіги плуга, граблі та ціп...

— І зненависть до рабства та самодержавства!..

— Тарасе, ти страшна людина!.. — Андрій сплывся навіть, відстав на кілька кроків, щоб роздивитись краще свого супутника. — Гляди, писне хтось у Петербург цареві або Орлову!..

— Ти не писнеш.
— А інші?
— Я з іншими не починаю таких розмов.
— А «Сон», оту комедію, читав не раз.
— Ну... Вірші для того, друже, й пишуться, щоб їх читали люди.
— Забув, що всюди цареві очі й вуха?
— Для них у мене — жарти, смішні бувальщини та чарка й пляшка.

Вийшли на верх побіля церкви. Неподалік тулилося убоге старе сільце, й несила було повірити, що тут колись шуміло козацьке місто Трахтемирів, яке не раз давало війську свою, окрему сотню. Церква стояла теж забута і занехаяна. На цвинтарі ледь-ледь виднілися старі могили, сірів пожухлим каменем козацький хрест... Єдиний, вже без напису...

— Сумна картина... — тихо сказав Андрій.

— Ось що таке, мій друже, народ без пам'яті, країна без історії. Так легше тримать людей в кріпаччині. Минуле — це духовний скарб народу, який належить кожному й зливає нас в одне велике ціле. Ми — спадкоємці славетних справ, високих, мудрих звершень, крові, пролитої за те, щоб ми були людьми на рідній, оцій землі...

— Аж моторошно...

Із поля вітер приніс загуслі пахощі прив'ялих трав і сонця. Війнуло степом, волею... Почувся навіть дрібний перестук вершників, що мчать кудись, виблискуючи списами... Й над тим безкраїм простором — високе синє небо й призахідне велике, чисте сонце... А в інший бік...

Спинилися над крутояром і зацікавилися в подиві. Дніпро мінився золотом... Сіяв над ним округлий вербовий гай... По той бік мріли, віби їх хтось гойдав, залиті світлотінями старі, могутні явори... А далі ще — білили хатки притулених до луку сіл, темнів густий сосновий бір... За ними, вже на межі землі та неба, сяяли хрести та бані храмів... То Переяслав з останніх сил пишався диво-храмами... Над ним, неначе душі двох гордих, славних гетьманів, ширяли двоє соколів: один десь ген над Альтою, а другий над Трубежем... За містом ледь-ледь виднілось поле, могили, ліс...

Довкола стояла тиша. Врочиста, дивна тиша... Немовби вся натовлена за день трудів країна спинилася, щоб перевести подих...

Сонце сідало в степ. Кривавилась вода Дніпра, куди сягали промені, а під горою, в затінку, вона була неначе аж фіолетова... Густішали й ставали довші тіні...

Внизу, під кручею, біля води, з'явилась біла цяточка. На мить завмерла... Рушила у бік села, черкаючи ногами геть прозорий білястий плин... І раптом вдарила в густу безмежну тишу дзвінким жіночим голосом:

Та яром, яром за товаром,
Манівцями за вівцями...

І залунав, озвучився увесь безмежний обшир! Долинув шум пропахлого серпневим степом вітру, зашелестіло за день прив'яле

листя, озвалась тихим тоном суха билина, здалеку, із-за Дніпра, розкотисто доплив вечірній церковний дзвін...

Андрій врочисто перехрестився.

— Нема на світі кращого, ніж ця земля... — схвильовано сказав Тарас. — Умерти б тут і злитися навкі із нею...

...Уже минуло літо, а він ніяк не міг зібратись у Чорноморію. Одне, що з грішми сутужно, а друге — діло рухалося, мов на волах. На дещо він спромігся, чогось досяг за місяці, прожиті на Україні, та все те, правду кажучи, було лише початком, прологом до прологу. Надію мав на Чигирин, точніше, на сам Суботів та козака Яременка. Тому-то так і поспішав на Тясмин, як заробив достатню кількість грошей на цю мандрівку.

У Чигирині за два минулі роки не сталося ніяких змін. Стояли ті ж будинки, й ті ж самі ніби кури попід тинами вишукували якусь поживу... Хіба що справник погладшав на хабарах і втратив трохи пильності та заповзяття будь-що знайти крамолу й на ній просунутися на ранг угору.

— А-а, пан художник... — сонно всміхнувся він, коли заглянув до подорожньої. — Ви знову тут?.. Святі місця?

— Я нині тут за дорученням Археографічної комісії...

— Це та, що рис? Ми вже копали. Пусто! Один мертвяк, закований в залізні пута.

— Моє завдання скромне — змалювати старі церкви, руїни...

— Ну, це вони залишили, — промовив справник скрушно. — А от скарби...

— Вони, либонь, не сподівалися, що ви аж тут шукатимете, — підколупнув.

— Нічого. Ми знайдемо! — сказав рішуче справник і розписався на подорожній.

Хоч як кортіло в Суботів, Тарас найняв кімнату в Чигирині. Узняв портфель з малярським причандаллям і поспішив на вулиці. В самому місті, — якщо його так можна було назвати, — не залишилося нічого вартого уваги й пензля, і він подався за обмілілий Тясмин у монастир. Знав ще з того приїзду, що там також не густо зі старовиною, та все ж була доколіївська церква, дзвіниця... Врешті, і Чигиринський дівичий не оминали хвилі страшних подій, що відбувалися у цих краях, вирішуючи народну долю.

Вбогість та запустіння витали й тут. Обитель ця не славилася, — чи не зуміла себе прославити якимось чудом! — і через те ледь животіла. Богові, як видно, теж угодні більше спритні та винахідливі...

Не встиг знайти найліпшу точку й сісти до малювання, як підійшла ще не стара черниця з суворим, владним поглядом і запитала:

— Хто ви?

— Художник, матушко, — устав Тарас. — Малюю ваш монастир.

— А може...

— Ні, — всміхнувся. — На богове не зазіхаю... Давно спасають душі у цій обителі?

— Із тисяча шістсот сімнадцятого року.

— Ого! Виходить, ще до хмельниччини... А молитесь за Україну, матушко? — спитав нараз.

Черниця гостро глянула й зітхнула:

— Молимося за всіх скорблящих і потерпаючих... Як бог велить...

— А ви що-небудь чули про гайдамаків? — спитав, аби подратувати матушку.

— Читала книжку, — мовила. — Приніс хтось сестрам у монастир.

— А що за книжка?

— Віршами. Страшна така... Шевченко її писав.

Тарас притих. Ніколи не сподівався, що слово його доходить і до таких глухих кутків, в чернечі келії...

— Малюйте. Хочу глянути на це велике диво, — долинуло до нього ніби здалеку.

Сів на пеньок, з якого встав недавно, взяв пензель в руку, швидко вмочив у фарбу. Мусив погамувати серце, а вже тоді накидати дзвіницю в центрі аркуша...

— Що то, як божий дар!.. — врочисто зітхнула матушка й, не попрощавшись, пішла кудись між келії, що схожі були на звичайнісінькі селянські хати.

Молитвами за всіх скорблящих і потерпаючих, як видно, не розбагатіш на цьому світі. Бачив у Петербурзі, в Києві монастирі — розкішні, мов царедворці!..

Увечері, напившись чаю в брудній корчмі, чи то трактирі, пішов на гору, де був Богданів замок. Місяць зійшов великий, круглий. Висипали на чисте небо зорі... Богданів замок... А син його привів під цю фортецю турків... У тому, певно, найбільше зло — роз'єднаність, неоднотайність. Кожен ішов туди, куди вважав за краще... А може, туди, де вигідніше?.. Ні, йшов, куди веліла йому душа й питався рідко в розуму... Усобиці, що почалися ще за князів...

Чомусь ураз перехотілось дертися по крутосхилі. Сів на якусь колоду біля старого тину... Отут колись були палати гетьманські... Це ж звідсіля виходили гінці й пани полковники, щоб здійснювати державну волю...

Сонно десь ремигає в оборі віл... Похлюпує вода в криниці, й рипить над нею журавель... Ледь блимає самотній вогник свічки чи каганця...

Підвівся, рушив поволі вниз. Аж дивно: собаки й ті не сполошилися його ходою... Сонне, забуте богом царство руїни й журних спогадів... Ні, «спогадів» тут не на місці. Скоріше, марень або легенд, відгомонів того, що тут творилося в часи офір, які пішли у небуття, неначе вода в пісок... Що вибороти, за що покляли голови великі наші прадіди?.. Боролись марно, отже? І жертви всі були даремні?.. А дух, порив до волі й свідомість слави й сили, що залишилися од тих часів, хіба не скарб, не зброя!.. Це ніби вічно жива модель для всіх повстань, що будуть, для тих, кому ввірветься терпець раба!.. Так мало і так багато...

Місяць стояв уже високо, й під ним сумирний Тясмин блищав, немовби шабля.

Вранці Тарас пішов дорогою, яка вела в Суботів. Не поспішав. Чомусь боявся зустрічі з тим козаком, що нині живе на хуторі, який колись належав гетьманові Хмельницькому. Антін Яременко... Людина, що, читаючи його поему про Коліївщину, замислилася і прилучилася душею, всім своїм єством до призабутих давно подій, до горя краю рідного, до тих, хто скніє досі в п'ятому неволі... Може, боявся стріти його погаслим, стомленим нічим чеканням хто зна чого, а може, сам остерігався розчарувати щиру, на волю спраглу душу... Що він йому нового міг сказати?..

Минувши яр, що відділяв славетну гору від безіменної, та хутірць, спинився. Десь тут була межа Суботова і Чигирина. З узвишся за хутірцем відкрився йому чудовий вид на гору, Тясмин і Чигирин з дівичим монастирем, на вітряки, на поле й ліс удалечі... Ні, тут щось є хвилююче, в цій панорамі!.. Два роки тому, вражений, спинився тут, і дух йому забилю... Одна гора!... Які ж то там, на Кавказі, гори?.. Під хмари, кажуть... Скільки за них пролито крові!.. В ім'я чого? Навіщо вони солдатам із кріпаків, що там кістями лягають? А Якову, хоч він з панів?.. Поліг сердешний Яків... Не Кухаренко, а Яків де Бальмен... На нього він покладав надії...

Сів на округлий камінь, що виглядав з трави на пагорбі, й розкрив портфель. Цей красвид він мусить намалювати. І для комісії, і для душі...

З думок не йшов убитий Яків. Як-то йому було вмирати в тому бою... Йому, що так любив свободу, що нею снів... Трагедія хоч для Шекспіра...

Він ніби бачив гори у білих чалмах снігу. Струнких черкеських вершників... Чув шум річок, орлиний клекіт, постріли...

За горами гори, хмарою повті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометей
Там орел карас,
Що десь божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові, —
Воно знову оживає
І сміється знову...

Схвильований, перечитав написане. Поглянув на Чигирин, на сяючу-під сонцем річку й човен, що плыв по ній, і дописав:

Не вмйрас душа наша,
Не вмйрас воля.
І несятий не вноре
На дні моря поле...

Спинив поквадний біг олівця, задумався... І враз почув перестук швидких конит. Оглянувся. Із Суботова до нього їхав вершник. Мчав навпростець... На справника не схожий ніби...

Хтозна-чому сховав папір із віршем і вииняв фарби. Не озирався більше. Так наче був у чомусь винен... Дивна людська натура...

Кінь зупинився різко.

— Добридень вам! — долинув знайомий голос.

То це ж Антін Яременко!

— Здорові будьте...

— Справді, Тарас Шевченко! — скочив Антін з коня. — А я відчув неначе... Художник, кажуть... Думаю: чи не Тарас?

— Та він же.

— А далі сумнів мене узяв: чого це, якщо Тарас, він бродить десь манівцями?

Тарас відчув, що спаленів.

— На все свій час, Антоне...

— Малюєте? — кивнув на аркуш, де ледь помічені були гора Богданова, далекий обрій, Тясмин.

— Така моя робота.

— А вірші ж як?

— І вірші пишу потроху.

— Славно! На спраглу землю треба добрячий дощ... А ту розмову нашу?

— Я не забув.

— І я. Бог свідок...

— Власне, я через неї сюди й приїхав...

— Справді? — зрадів козак. — Чого ж тоді обходив мою оселю, батьку?

— В таких ділах потрібна пильність... Як тут?

— Яременко на вітер слів не кидає! Сказав — зробив.

Він так за ці два роки переіменувся, що видно було по ньому — діяв, та ще й успішно. Аж помолодшав і наче виріс.

— Скільки?

— Півсотні шабель.

— Добре.

— Коли ж?

— Не скоро... Діло це не просте...

— А довго?

— Та-а років п'ять...

Зів'яв козак, похнюпився. Гадав, що вже настала його пора, що сурма от-от покличе...

— Тяжко сидіти й ждати.

— І не сидіть. Хай кожен наверне ще кількох до віря нашої, а ті — також...

— Як полум'я біжить весняним степом? — підбадьорився знову. — Щоб припекло панам підосви...

— А поки що ніде нічого!

— Важко, та що поробиш, ждатимемо, — зітхнув Антін. — Зайдеш до хати, може, та пообідаємо?

— Спасибі. Нам не варто бувати разом... Ти звідси їдеш далі, у Чигирин.

— Так я ж тебе уже побачив, батьку!

— Їдь, їдь, Антоне, у Чигирин. У тебе там є діло. А я тобі зустрівся тут ненароком... Збагнув?

— А-а, це щоб справнику не донесли! — засяяв, ніби відкрив якусь приємну істину. І спохмурнів.— Посиділи б, по чарці випили.. Щось прочитав би, батьку, мені з новеньких віршів...

— Самому жаль, та що поробиш. Доля у нас така...

— Хоч кілька слів!

— Ну, добре. Пишу про Гуса зараз. Такий був чех, що встав колись за волю...

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолах
Чернець годований сидять.
Людською кровію шавкує
І рай у найми оддас!..

Як дочитав монолог-роздум Гуса, Антін помовчав трохи, немов ждучи продовження, і враз сказав:

— Все правда, все, як у нас!.. Допишеш, пришли мені, ласкав будь.

— Я передам, як випаде така нагода.

— Прощай!

— Готуйся.

— Та не баріться дуже, бо я не втерплю! «Земля плаче у кайдаках, як за дітьми мати...» І треба ж так сказати!... А може б, ми пішли до мене та пообідали?

— Хай іншим разом, брате. А зараз їдь.

Ще довго він озирався, давши коневі волю. Так ніби знав, що більше їм не зустрітися... І через те, напевно, Тарасові заповз до серця смуток. Сів на лобатий камінь, вмочив у фарбу пензель... Та красвид поинявся туманом, ніби це був не день, а ранок. Світило ясно сонце, аж припікало, хоча уже звернуло за половину вересня. Вже де-не-де дерева взялись багрянцем. Мов сивиною... Осінь... Лишилось мало сонячних, погожих днів... Узавтра найме коня і з'їздить обов'язково в Холодний Яр та в Мотрин монастир, де починав своє велике діло Залізник... Святі місяця!..

Не вмирас душа наша,
Не вмирас воля!..

Дістав з портфеля аркуш з ледь-ледь початим «кавказьким» віршем і посміхнувся. Хто ж ти єси, Тарасе: поет, художник, громадянин?.. Чи думний син свого народу, сурма його тривожна, його душа!..

...У рідні свої пенати прибув якраз напередодні храму. Друзяка Гнат, що стрівся йому на вигоні серед села, повідав смішну пригоду, яка тут сталася з його, Тарасової, вини. Ще в той приїзд, коли хрестив у Йосипа, він впав ув око доньці отця Григорія, і та тепер днює й ночує із «Кобзарем», а женишків-поповичів так одшивас, що ті її сахаються. Пригода ця не розсмішила, а навлаки, черкнула крилом печалі душу і зацікавила. Не міг згадати, чи бачив він цю

дівчину, яка вона. Коли служив у Кошиця, вона була маленька... Біжать літа!.. Йому вже тридцять з гаком, а Феодосії літ вісімнадцять, певно...

Наступного дня, прийшовши на мед до Гната, — в церкву йти не схотів, — Тарас найперш став крадькома розшукувати попову доньку межи дівчат, яких було чимало на цій гостині. Може, вони зійшлися, — цікаві! — щоб подивитися на диво дивне — гостя із Петербурга, а може, просто прийшли на храм...

— Тарас у нас ще не жонатий, — сказав господар вкрадливо і підморгнув.

Дівчата захихотіли, ховаючись одна за одну та перешіптуючись. А Гнат одвів Тараса за ріг комори і мовчки вказав йому на дівчину, яка стояла осторонь, за перелазом, не сміючи зайти у двір або в садок, де накривали великий стіл. На диво, він десь бачив це гарне личко, шию... Невже позаторік?.. Ні, ще раніше... Ніби це в Петербурзі, до першого свого приїзду на Україну...

І раптом його осяяло: це ж Катерина, дівчина з його картини! Схожість була така разюча, — і навіть поза! — що він не міг очей відвести, хоч розумів, що цим нашкодить Феодосії: в селі все бачать, усе на вус намотують...

— Хороша? — вивів його з того афекту Гнат.

— Вона зійшла з картини, яку я ще три роки тому намалював, — сказав Тарас схвильовано.

— То, може, це твоя, Тарасе, доля?

Тут підійшов Варфоломій Шевченко, Тарасів брат троюрідний, що, хоч не часто, писав йому у Петербург. Брат Йосип був одружений з його сестрою...

Вони потисли руки, поцілувалися.

— Ви побесідуйте, а я піду давати лад, — полишив їх господар.

Балакали про се, про те... Тим часом Гнат послав дівчат привести в садок Федосію: вона ввійшла несміливо, всміхнулась тихо і зашарілася, вловивши погляд гостя із Петербурга. Рятуючись, мерщій взялась допомагати титарисі...

— Надовго ти приїхав на Україну? — спитав тим часом Варфоломій.

— Я? Назавжди.

— Десь маєш службу?

— Та обіцяли... В Києві... Там є така комісія, яка вивчас старовину.

— Це жити весь час бурлакою...

— А що мені! Козак я вільний, жінка мене не лас, діти не просять хліба!

— Колись же й ти одружишся. Котрась, напевне, уже готус рушники...

Тарас промовчав. Відчув, що в брата також на думці донька отця Григорія. Мав добру давню звичку — не йти туди, куди тягли або штовхали інші...

Біля воріт спинився старий кобзар... Ні, лірник... Та все ж людина божа, бродячий бард!

- А Перебендя іще живий? — спитав Тарас у брата.
- Кажуть, що вже помер.
- То мудрий був чоловік.
- Хай царствує на тому світі.

Лірника ввели у двір, дали чогось напитися і попросили грати. Старий завів сумної, з якою просять старці на папертях і на базарах.

Тарас не витримав і підійшов.

- Ласкаві будьте, діду, заграйте щось веселе чи заспівайте думу.
- Не знаю я, синочку, дум. Не навчений,— сказав старий.
- То заспівайте пісню про козаків.

Старий на мить задумався, поправив ліру, швидко щось підкрив навпомацки.

— Все, все сплигло, забулося... Хіба що цю... Яку почув недавно в Чигирині...— Старий прокашлявся і заспівав неждано гарно й дужо:

Літа орел, літа свзній
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісамя!..

Гамуючи в душі велику радість, Тарас підтримав пісню. Уплів і свій приемний бас Варфоломій. Гнат теж підставив голос, міцний, неначе його плече.

Як доспівали, довго стояла тиша. Першим озвався Гнат:

— А ви казали, батьку, що все сплигло!..

— І де я чув цю пісню? — спитав себе у голос Варфоломій.

Щоб він не встиг згадати,— хоч тут, при всіх,— Тарас спитав старого:

— Ви про вдовицю знаєте? Яка пшеницю сіяла...— І заспівав не голосно, аби лише почув старий і пригадав:

Ой із-за гори та буйний вітер віє,
Ой там удівонька та пшеницьку сіє...

Лірник почав підігравати, збився. Інші також не знали пісні, й вона зів'яла, наче вдовиний лан.

Заждавши трохи, лірник заграв завзято гопака, Тарас метнувся припрошувати дівчат, жінок, і двір ожив, загухав, завирував...

— Прошу, прошу до столу! — гукнув господар, як тільки змовкла музика.

Ішов додому потемки, вже після всіх. Один він тут не мав сім'ї, хазяйства. Гнат проводжав. Що вечір був погожий, місячний, не поспішали. Падало під ноги листя і навівало сумні думки про смисл життя, про старість, що десь уже не за горами...

— Ну, як тобі Федося? — озвався Гнат.

— Нівроку.

— Ти бачив, як дивилася вона на тебе?

Тарас промовчав.

— Треба ж — така любов!.. А нас з моєю пан оженив... Покликали мого старого до управителя — і все тобі коханнечко та заличннечко...

— А ти мене весь час спиняв, коли я ляяв панство! — сказав Тарас сердито.

— Ат, що там з лайки користі...— дістав капшук і люльку Гнат.

— Щоб люди знали правду!

— А то вони не знають...

— Чому ж мовчать?

— Боятися.

— Наш страх — то панська сила. А наша сила — в єдності та в усвідомленні себе людьми, народом!

— Гай, гай... Які ми люди, ми кріпаки...

— Тьху! — розізлився уже Тарас.— Чи ти, бува, не блекоти наївся? Кріпак — то панська вигадка. Панів, царів, жандармів!.. Ще прадід твій був вільним, а ти уже й не мислиш себе на волі!

— Нащо даремно душу ятрити...

— Ніхто її нам не подасть, як милостиню; добути треба, вирвати!

— Тихіше, ради бога! Он хтось стоїть...

Попереду, біля верби, біліла проти місяця струнка дівоча постать. Гнат зупинився, добув вогню і запалив коротку люльку.

— Мабуть, я вже вертатимусь,— сказав, попихкуючи димком.

В його словах була якась грайливість.— Добраніч...

— Йди здоровий. Спасибі вам за гостину!

— Дасть бог, віддячиш тим же... Якщо не будеш ловити гав... Потис добряче руку й пішов назад.

Тарас постояв трохи і також рушив. Гірко було на серці...

— Добровечір...— почувось раптом поряд.

Звів очі — біла постать перепинила йому дорогу.

— Це ти? — спитав здивовано, впізнавши в ній Феодосію.—

Не змерзла?

— Ні.

— Я чув, що ти читала мої книжки...

— Напам'ять знаю.

— Правда? І «Гайдамаків»?

Вона кивнула ствердно:

— Це ніби... ніби святе письмо...

Помовчали.

— Ходила в школу? — тихо спитав Тарас.

— Ні. Так, сама навчилася.

— Й писати вміш?

— Вмію... Вже мушу йти,— зітхнула.— Бо батько буде гніватися...

— На кого ж тут чекала, біля верби? — спитав і тої ж миті пошкодував.

Вона вдала, що не почула. Мовчки ступала стежкою, ледь-ледь схиливши зграбну, маленьку голову, освітлену так таємниче повним високим місяцем.

— Пробач...— сказав, торкнувшись її руки.

— Надовго ви приїхали?

— Куди?

— В село.

— Не знаю ще. На тиждень, може...

Схлипнула.

— Ти плачеш? Я тебе образив чимось?

Дістала звідкись хусточку і витерла мерщій лице. Осяйно, немов дитя, всміхнулася.

Тарасові враз стало жаль її, себе...

— Поїхала б зі мною в Київ?

Вона звела на нього очі, повні блискучих сліз.

— Поїхала б...

І слово те ударило йому, мов хвиля, в груди і розлилось, відлунюючи, по всьому тілу...

Вранці спитав поради в брата, що був йому за батька, й Микита дав свою ласкаву згоду. Надумав ще порадитися з Варфоломієм, а вже тоді просити Гната, щоб ділу дав належний хід, оскільки він, як титар, найближчим був до Кошиців.

Ішов селом немовби в якомусь мреві. Дивний, незнаний стан! Здавалося, він сам за ніч став іншим, чужим собі самому. Було на серці весело і трохи страшно... Жінка... Товариш, друг, подружжів його єдине... Він матиме небавом місце на цій землі, де ждатимуть його із мандрів, де будуть щиро раді його появі, розділять з ним всі успіхи й усі невдачі, втішать і додадуть сили на праве діло!.. А діти... Боже праведний, у нього будуть діти!.. Кирпатенькі такі, чорняві, у довгих білих сорочечках... Найстаршого назве Іваном, на честь Сошенка, а другого, звичайно ж, Карлом... Євгеном чи Василям... Всміхнувся. Багато ж йому синів потрібно! Не буде коли писати вірші й малювати... Згадалися мати, батько... Не дожили!.. Будь прокляте це дике рабство!..

Варфоломія застав під яблунею, де той стояв, роздумуючи над урожаєм, що раптом геть осипався. Червонобокі яблука вкривали густо землю, пеначе жар.

— Крутнув нечистий вихором — і на тобі!..— розвів руками Варфоломій.

— Мене також крутнуло, брате,— весело сказав Тарас.— Прийшов оце порадитись.

— Теж сатана?

— Побачимо, як поживемо... Надумав я женитися.

— Житейське діло,— повагом сказав на те Варфоломій, хоч був молодший на років шість від нареченого.— І хто ж вона? Федося, мабуть, Кошицева?

— Вгадав. То що ти скажеш?

— Розумна, гарна, любить... От тільки...

— Що?

— Спитати треба спершу, без старостів...

— Вона дала вже згоду.

— А батько-мати? Можна вхопить гарбуз...

— Украду!

— Ти ж не якийсь гусарин, а свій-таки...

— Пошли когось по Гната.

— Я сам сходжу покличу,— сказав похмуро Варфоломій.—
Ти посиди, подумай, зваж...

— Уже подумав, зважив,— скипів Тарас.— Одружуюсь!

Як брат пішов, до серця вповз холодний страх чи, може, передчуття недоброго. Ходив садком,— прив'ялим, наполовину вже головітим,— і світлий настрої змінювала така знайома йому журба. Згадалися Ядзя з Вільна, Санкт-петербурзька Маша, княжна Варвара, Ганна, що й досі, правду кажучи, мов рана в грудях.

— А Гнат? — зустрів Варфоломій.— Прийде?

— Послав його до Кошиців. Спитав, на що ви житимете, то я сказав, що маєш службу в Києві...

— Він знає це. Обіцяно ж.

— Обіцяного три роки ждуть...

— Портрети є замовлені. Та й вірші щось приносять...

— Новенькі маєш?

— Трохи... Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!.. Бо туго, туго пишеться. Послухай ось, народжене в Чигирині...

За горами горд, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло косям
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і виуками, втопить
В сльозах удов'їх!..

— Господи! — схопивсь за голову Варфоломій.— Ти з глузду з'їхав, брате! Та за таке... за це тебе...

— Гадав, що ти...

— Безглуздо отак!..

— То що ж нам, братику, сидіти й лупати очима, мов барани?
Хай гине все?

— Не ліз би ти у хмари,— оглянувся Варфоломій.— Бо пропадеш...

— Якщо гуртом, громадою... Підняти всіх!

— Химери! Ти помиляєшся, вважаючи, що наші душі й досі...

Згоріло все, zostався тільки попіл...

— На волю хочеш? — різко спитав Тарас.

— Звичайно...

— А кажеш — попіл, брате!

— Не час, не час...

— Так кажуть усі, хто зжився з рабством, хто власну шкіру...

— Он хтось іде! Здається, Гнат,— зрадів одверто Варфоломій.

Похмурим вернувся титар і тим уже сказав усе Тарасові.

Гнат підійшов, поручкався, дістав капшук та люльку, добув вогню і запалив.

— Уперся, неначе віл у сажалці, отець Григорій. Не пара вона йому, та й годі... — сказав нарешті. — Хто він? Гультай, бурлака! — передражнив. — Із віршів хліба ніхто не їсть, із пензля теж. Ще малював би він образі для храмів, а так!..

Тарас стояв, схололий весь, ізболений. У грудях, там, де серце, чув порожнечу, пустку.

— А може, воно й на краще, — зітхнув немов з полегшенням Варфоломій. — Що не кажи, а жінка, діти — пута, присмний, та все ж тягар...

— Знайдеш собі ще ліпшу, — почав також розраджувати невдаха сват. — Якусь панянку навіть...

— Собачу кров? — озвався із похололості, мов з того світу, й сам здивувався: досі він різко так ніколи не говорив про панських дочок. Часом ще й залицявся...

— Почули б таке пани, — всміхнувся Варфоломій.

— Добудь мені на завтра коней. Іхатиму.

— Так, мабуть, ліпше, — підтримав Гнат. — Не брати ж дівку силою... Та ще в попа!

— Уранці коней матимеш, — сказав уже спокійно Варфоломій.

— На мене вже чекають побіля Миргорода. Робота с...

Процалися якое ніяково, немов були всі троє у чомусь винні. Прикросі нікого ще не зблизили, невдачі теж. І сумно було, і весело, що ним, як стій, погребував і вбогий духом Кошиць... «А може, він злякався мого прийдешнього?» — сяйнула раптом думка. Й протверезила...

...Ні, недаремно мовяться, що на ловця і звір біжить! Йому потрібна була людина, яка на власні очі бачила Кавказькі гори, ріки, тамтешні села, або аули, самих черкесів і царське військо, що прагне їх навчити, як треба жить на світі, й він застряє в Лубнах на станції, де й зустрічає таку людину.

— Тарас Григорович?! — почувось нагло, коли він, гнівний, вийшов із місць присутвених, де марно прагнув добути сакраментальний аркуш подорожньої: начальство спало після обіду! — Не впізнаєш?

— Сашко Чужбинський, він же й пан Афанасьєв?

Вони потисли руки, ще й обнялись на radoщах, мов добрі друзі.

— Звідки й куди прямуєш? — спитав Чужбинський.

— З Миргорода у Лемешівку.

— До їх високомочемордія?

— У нього щось передане мені з Кавказу.

— З Кавказу? І я недавно звідти.

— Тебе мені сам бог послав! — зрадив Тарас. — Нам треба поговорити. Чиновники усердно сплять — час маємо.

— Я на своїх. Поїхали до мене в Ісківці, а звідти вже, як наговорюся, доставлю тебе до Віктора.

— Воістину впав у гаразд, як муха в сметану! Гайда?

Надворі сіяв дощик, зривався вітер полем, а їм в колясці було так зручно й затишно.

— Ну ж, ну, розкажуй, — квапив Тарас Чужбинського. — Ти довго був там?

— Довго... Природа там!.. Вершини гір покриті білим снігом, по схилах — сосни, скелі, біжать річки в долини, де все цвіте...

— А люди? Які там люди?

— Чорні та довголиці. Похмурі, горді, ходять усі при зброї... ще й озираються весь час довкруг...

— Мабуть, їх зацькували?

— Якось я свідком був, як наші йшли в атаку на їхні саклі...

— Що це?

— Хати, по-їхньому. А хліб — чурек... Всю гору вкрили білі рухливі цятки, зблискують багнети, шаблі... То тут, то там пов'ється димок од пострілу, владе ядро... А потім — ура, ура!.. Черкесів ніде не видно, ніби їх і нема, а схил гори встилають білі трупи...

— Чи знаєш ти, що там загинув Яків? — спитав Тарас похмуро.

— Граф де Бальмен?

— Він. Ще у липні...

— Сволота!..

— Хто?

— Черкеси. Для них людину вбити!..

— Сволота шле туди солдатів, братику, — сказав, немов одрізав. — А ті — за волю б'ються, за рідні гори.

— Жаль. Якова...

— Гадасш, мені не жаль? А ще жалкіше, друже, що він поліг, примучуючи чужий народ, пригнічуючи свободу... Смерть має сенс лише за праве діло... Так я кажу?

— Напевне...

— І хрестять їх, підкорених? — спитав Тарас.

— Аякже. Йдуть священники, десь там когось навернуть до віри істинної та просвітять, і вже, гляди, брат постає на брата...

— Попи, ті діло знають! Гадюками залазять в душу, нівечать, беруть її на прив'язь... Псарі цареві!..

— Господи... — зітхнув Чужбинський. — Їх би хоч не займав! Без церкви усяке блага діло зійде на пси...

— Ти не попович, бува, соколику? — спитав Тарас у приятеля. — Ні? То скажи, будь ласка, а злі діла не творяться з благословіння святих отців? Хіба вони осуджують сваволю панську, війни, в яких щодня лягають трупом тисячі невинних солдатських душ?

Замовкли. Вже в далині над річкою виднілося село, в якому жив Олександр Чужбинський і благоденствували його ж таки кріпацькі душі.

Будинок був не з перших, проте зручний і затишний. Тарас був тут, як приїздив два роки тому на Україну, й не церемонився. Коли увійшли в світлицю — чи кабінет? — метнувся до шафи з книгами.

— Нове щось є? Ти знаєш, мені бракує Байрона. Весь час чомусь здається, що мало, мало його читав... Ех, знав би я англійську мову!..

— А як французька, вивчив?

Махнув рукою.

— Пізно за мови братись, друже. Вони залишилися в моїй неволі...

— Я чув, поляки в Києві вивчають нашу мову, аби тебе читати в оригіналі.

Звістка була присмна, та він якраз побачив свою поему «Тризна», узяв до рук і запитав господаря:

— Ти це читав?

— Звичайно... Коли казати правду, ти пишеш краще рідною.

— Затуркали мене... Не можеш писати як слід, то й пишеш по-малороському...

Поклав у шафу книжку, ліг на диван. Згадав княжну Варвару і Яготин... Зітхнув і мовив:

— Цур йому! Ось сядь лишень та розкажи ще дещо мені про той народ та про Кавказ.

— Навіщо воно тобі?

— Почав писати поему, а знань чортма... Коли задумав «Гуса», то скрізь хватав, де тільки міг. Бодяньський дав прочитати Шафарика, в Родзянка стрівся з Єдлічкою, що став мені в пригоді, а в Києві добув книжок по Чехії...

— Ну й що твій «Гус»?

— Написаний. Оце скінчив недавно. В Мар'янському, у Лук'яновича.

— Не зміг би щось прочитати з нього? — сів на диван Чужбинський. Він теж писав і розумівсь на віршах.

— Це зробим потім. Нині ж я прочитаю тобі новішу річ, містерію...

— І де воно береться в тебе?

— Душа болить... Не можу я спокійно дивитися на те, що твориться докруг на нашій милій, святій землі!..

— Згориш завчасно.

— Краще згоріти враз, ніж тліти усе життя.

— Ти згущуєш, драматизуєш...

— Ні. Є межа, яку не можна переступити, не втративши свого лица, душі своєї, власне, всього себе... На сотні тисяч квадратних верст — фільварок, хутір, миза, з якої йдуть панам раби, харчі та гроші!.. Галерою земля вся наша стала, а ми на ній — гребці прикуті!..

Чужбинський слухав мовчки, не сміючи на нього звести погляду. Збагнувши, що перед ним розумний, та все ж папок, Тарас притих, отямився. Вже скільки так бувало, що він розпалювався і виливав зболілу душу марно. Глас вопіючий!.. Господи! Одні ще сонні, темні, а другі вже зреклися за ласий шмат незрячих своїх братів, штовхаючись, шукають місця ліпшого на шії в них, де й так завізно!..

— Може, піти сказати, щоб нам дали щось вицити і попоїсти? — спитав господар тихо.

— Незле, незле,— зрадів Тарас нагоді перемінити тему. Та й зголоднів.

Коли накрили стіл й поплив світлицею чарівний запах борщикоу, не став чекати, поки його попросять тричі, а вже за першим разом уволів щиро просьбу: кивнувши, мовчки випив Чужбинський рушив слідом.

— Закушуй салом... — мовив, хапаючи повітря ротом

— Колись було в Гребінки ми ласували таким сальцем — сказав Тарас, згадавши і Петербург, і друзів по Академії, і земляків, які збиралися то тут, то там і мислили про свій народ, про землю рідну, звідки вони пішли й куди не всі повернуться, бо там нема до чого докласти рук...

— Не смачно?

— Що ти!

— Хмуришся...

— Та-а, всяке лізе в голову...

— Про що ж твоя містерія? — спитав нарешті Олександр. Кортить йому послухати.

— Про те, як у Суботові розкопували Богданів льох.

— Скарбів шукали?

— Марно. Знайшли лише мерця в кайданах.

— Козак чи шляхтич?

— А хто його тепер збагне... Дочубилися!..

Борщ їли мовчки. Одне, що вже було надвечір, а друге — кожен думав про щось своє і не бажав ділитися думками тими з ближнім.

— Родзянко тобі читав свої «стихи»? — спитав Чужбинський з посмішкою.

— А що ж мене турнуло звідти, як не вони! Так дременув, що й зошита свого забув, якого давав читати Єдлічці.

— Всі сороміцькі, певно?

— А то ж які... Щоправда, гірш од віршів його промови про запорожців та гайдамачину. З Одеси хтось привіз йому Скальковського...

— «История Новой Сечи»?

— Та ні, «Наезды гайдамаков». Мерзенна книжка! А пан Родзянко аж захлинався, хвалячи її за те, що гайдамаки у ній — розбійники, бандюги, злодії... Для нього справжнє лицарство — лише гетьмани, пани полковники та іже з ними!..

— Налити ще?

— Не треба. І так пече... Піду провітрюсь трохи,— підвівся важко. Останні дні зробився якимсь сирым немовби...

— Там вітер, дощ.

— Пусте. Од вітру ми ще не хилимося... Розбійники!.. За волю, за свій народ розбійник піде на смерть?!

— Чого ти так мордуєшся? Собака, кажуть, бреше, а вітер носить...

— Е-е, ні, його читають, цього Скальковського, і наша слава в очах людей читаючих стає ганьбою! Виходить, ми не мали держави, війська, принципів та ідеалів; були одні розбійники. Кумекаш, куди він б'є? У саму душу!..

Надворі справді вітер зривав останнє листя, котив бур'ян. Бр-р!.. Добре, що одягнувся, виходячи... Важкими стали ноги... Чи не захворів, бува, Тарасе?.. Бездомному хворіти зле... Щоб віддали Федосю, напевно, він вже мав би своє пристанище... А як то їй, сердешній!..

Кривниця, з якої він два роки тому вночі брав воду, була довкіл засипана кленовим листям. Тихо рипів, погойдуючись на дужім вітрі, журавель... А хмари — ніби гори...

Чурек і сакля — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!..

О господи! Чи буде йому колись хвилина миру й спокою на цій землі? Де б він не був, що б не робив, печуть, снуються думи, складаються в слова, рядки!..

Вечір надходив темно-сірий, який буває тільки о цій порі. Ще сонце десь світило, та чорні хмари щільно прикрили землю... Холодно!..

Його злегка морозило. Пострелювало над лівим оком у голові... Щоб не піддатись хворості, — якщо, звичайно, це вже вона, — прогнав думки й прискорив крок. Важкі, холодні ноги вгрузали в листі... Хати, лелечі гнізда, — немов шапки черкесів, — були розмиті, ніби на акварелі... В тепло, до хати!.. Добре, що є на світі друзі, товариші... Він прочитає «Івана Гуса» й «Великий льох»... О! Може, й назвати так містерію?.. Якщо вже є, назветься якось... Завтра або позавтра виїде до Лемешівки, а звідти вже — в Переяслав, до Козачковського... Недобре щось з ним діється останні дні... Бурлаці осінь — мачуха...

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому,
Гей-гей, як бурлаці молодому!..

Голос немов чужий, якийсь далекий ніби... Він прочитає зараз, що обіцяв, ще розпитає трохи про ті далекі, залиті кров'ю гори, переночує і вранці рушить далі... Що за напасть? Забув початок «Льоху», сиріч містерії...

Як свіг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похилённому хресті...

Попереду, неподалік, з'явився освітлений квадрат вікна, і він зітхнув полегшено...

...Краще б він був найняв якусь підводу, щоб перебратися із Переяслава в село В'юнице! На Козачковського, що віз його,

найшла якась стихія погомоніти, й Тарас, згадавши свою недавню поїздку в Київ, так знервувався, що знов відчув, як біль розходитьсь йому по тілі мороком. Місяць Андрій виходжував його в своєму домі, дозволив, як покращало, поїхати на кілька днів до Києва і скласти звіт комісії й тепер привіз — здорового — у затишний і дружній дім Самойлова, оскільки власний його будинок перероблявся. Тарас тут мав свій кабінет, із грубкою, що так ласкаво гріла, господаря, що був тактовний, тихий і ненабридливий, і господиню — лагідну, мов рідна мати. Та, попри всі ці блага, душа його не мала й години спокою. Нарешті це помітив Степан Никифорович і, стурбувавшись, зайшов надвечір уже на восьмий... ні, на дев'ятий день до гостя в його кімнату.

Тарас сидів і грівся, оскільки кожен вечір його морозило.

— Нездужаєте? — спитав Степан Никифорович.

— Сам не збагну... Щось діється таке зі мною...

— Живіт болять чи груди?

— Якийсь увесь зболілий ніби, збуджений... Погано сплю...

Душа болять, напевно...

— Вам тут у нас погано, може, то ви скажіть...

— Чудово! Спасибі вам... Можливо, прийшла пора...

— Ну що ви! Я ледь не вдвічі старший, та й то про це не думаю. Хоча, як був молодший...

— А правда, що двадцять років тому ви теж були між декабристів? — спитав Тарас, коли господар сів у глибоке крісло біля вікна.

— Свобода вабить многих... — ухильно мовив Степан Никифорович. — Дворяни теж, козаче, не всі собачники...

— Розмови люблять вельми, а як до діла... — різко сказав Тарас.

— До діла той шпетніший, кому пече.

— А совість де? Де гідність? Не гонор — справжня гідність, яка веде на бій, на смерть?..

— Настане час урочий, і всі до зброї візьмуться.

— Ніщо саме не настає.

— Бог править світом, знає, що і коли...

— Никифоровичу, бог нас забув! Впріг у ярмо, подержав, доки занози вставили, і соб-цабе!..

— Ви ветерплячий вельми і завальний. Чекати теж потрібно вміти...

— Я вільний вже, я міг би і зачекати, а як то їм, невольникам, моїм братам!

— Не всім же їм сутужно... Мої, скажімо, люди...

— «Мої!» А може, їм не хочеться чиймись бути, меже, вони бажать жити, як ви, як пан Тарновський чи Галаган?

— Заможно так? — всміхнувся ледь-ледь Самойлов.

— Ні, вільно так!.. Неволя — повільна смерть. Я знаю це по собі...

— Ну, ви поет, художник... Селяни ж просто трудяться...

— Ой не кажіть! — приружив гостро очі. — Послухали б ви у корчмі, за чаркою...

— І в нас? — спитав стривожено господар дому.

— Всюди.

— Щось я не чув...

— З панами потім буде про це розмова, — сказав Тарас сердито. — Якщо вони не втямлять, що володіти ближніми — ганебно, підло, смертельний гріх!..

Самойлов знітився, ще дужче вгруз у крісло.

Тарас збагнув, що перебрав, картаючи цю врешті-решт порядну, м'яку людину за зло, содіяне всім панським кодлом.

— Вибачте... — озвався. — Я накинувся на вас, бо ви потрапили під руку...

Старий всміхнувся сумно.

— Як будете такий прямий, одвертий із усіма, самі в неволю вскочите, — сказав невдовзі тихо.

— Усі докруг настрахані, сидять-тремтять чи просто удають, що все гаразд, а дехто жде, щоб німці його навчили вольності!.. Послухав я мужів учених київських, що їздили в чужі краї, — і сміх і гріх!.. А наш великомудрий Панько Куліш складає пишні оди ділам минулим і ставить хрест, поплакавши, на Україні-мучениці, що вже почила з миром!..

— Ви вірите в її прийдешню долю?

— Народ наш ще підніметься, змете ганьбу кріпаччини, самодержавства і явить світу світле своє лице!..

— Що ж, зичу вам дожити до тих часів... — устав Степан Никифорович.

— І ви, дасть бог...

— На жаль, Тарасе, я вже старий, — розвів руками, ніби даючи змогу побачити свої літа. — Та й що мене чекає у тім рау? Жебрацька торба?..

— Слухайте, та це ж чудова думка: усіх панів пустити на рік чи два з торбами! — всміхнувся на те Тарас. — Щоб взнали на власній шкурі, як то жилось по їхній милості сердешним людям.

— Пустите мене тоді погрітися біля своєї грубки? — спитав не без лукавства Степан Никифорович.

— Ви добрий, вам не треба буде ходити під вікнами, — обняв Тарас старого. — Народ у щасті милостивий!..

Вечеряти не захотів. Сидів собі під грубкою, в самотині, не запаливши свічки, що бовваніла на тлі вікна, засіреного остаїнім тихим світлом минаючого навіки дня, і слухав власну душу. Думки пливли неквапно, усі важкі, як чорні осінні хмари... Іноді зривався вітер розначу й гнав їх шалено, збурено, аж поки знову гору не брала втома й вічно жива надія. Закинутий у це село, в цей дім, у цю кімнату, спокійно зміг, без суєти розглянути довкільний світ, тверезо, без ілюзій поцінувати людей, з якими від дня приїзду на Україну він зустрічався, пив, їв, бесідував про се, про те й найбільше — про заповітне, і враз відчув, що вопіє в пустелі. Ні, він не був, мов той пророк, зневажений або побитий каменями. Його прихильно слухали, захоплювалися його поезіями й робили все, аби не мав ні в чому скрути або нестачі, і все ж він бачив, він

розумів, що голос його, думки щезають десь 'у' безкраїй безвісті. Притому слава його росте, поширюється, його книжки читають і переписують пани, міщани, вбогий, простий народ, а зла докіль не меншає, а пан,— який так мило і щиро так проймався його поезією і від розчулення пускав сльозу,— дере так само шкуру з обідраних кріпацьких душ, а змії-нагай гуляє собі по спинах, а покритки біжать на став топити свою ганьбу!..

Підхоплений поривом гніву, швидко пробіг кімнатою і сів у крісло, з якого встав недавно Степан Никифорович. Схопився з крісла... Що їм його плачі, його палкі молитви за рідний край, зневажений та упосліджений, за люд німий, що в пісню-думу вилив не тільки радість або журбу, а й давню, кров'ю писану, свою гірку історію! У їхніх панських душах щось збереглося від поколінь, які жадали волі, від козарлюг, що в бій ішли, жартуючи, немов були безсмертні. Та більше в них жадоби, пиhi й страху перед найменшим братом, тим гречкосієм, смердом, з чийого поту вони живуть!..

Відчувши дріж у тілі, пройшов до грубки й сів на ослін, притиснувся до теплого твердого каменю. Твердь... Міць... Так, сила тільки в єдності живих, і мертвих, і ненарождених! Народ — єдина жива ріка, і всі, хто прагне вирватися з її швидкого плину чи упокорити її можуть для власних благ, то тільки піна, сміття...

Метнувся до столу, швидко добув вогню і запалив воскову свічку. Запахло літом, медом... Вмочив перо в чорнило й на аркуші, який лежав наготові, покvapно вивів назву: «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Спинив перо, що прагло почати вірш, задумався... У біблії сьогодні він зустрів слова, що вразили його глибоким смислом і простотою... В них буде ключ до твору, пролог його посланія... «Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть». Глибоко ти, Іоанне, проник у суть людських взаємин, ти ніби знав біду України, почув її через століття, що тільки ще зароджувалися в хаосі світу!.. Ти лиш відчув, аностоле, а нам на долю випало прожити життя у цій юдолі печалі й сліз...

Гойдався вогник свічки, і в такт йому гойдалися тіні. Вікна темніли, мов дві чорні хоругви... Ще день минув, похмурий, зимовий день...

Так і почав, не мудрствуючи лукаво, з життя, із того, чим виповнена була душа:

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд натомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачать, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують...

Спинив перо, уважно перечитав й відчув, як вірш зливається з його єством, а він із віршем. Те, що витало тінню, якимсь туманом, думкою без плоти й крові, враз набуло реальних рис, окреслилося і стало фактом, яв'їщем...

І гóспода зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма...

Вони йому постали перед очима, ці просвітители, отці народу й просто пани, панки та підпанки, насаджені по всій землі українській на острах їй і на покауту її трудящим людям. Він збурився від тих тупих, вдоволених чи хижих пик і вдарив гнівно, пристрасно пером — своєю зброєю. Слова ставали міцно, за рядом ряд, шикуючись в повстанську дужу даву. Полк за полком!.. Вже зблискували списи та шаблі, чувся далекий гул кінноти... Ревли гармати, димом заслало сонце!..

Стомлений, поклав перо. Оглянувся... Від свічки лишилась тільки половина, хоча писав, здавалося, не більше кількох хвилин... Заплющив очі... Товпище шовкових, ситих, щецених пливло повз нього, шкірилося, кричало щось, сміялося... Поглянув їм під ноги й жахнувся — спини! Латані, в кривавім струп'ї, чорні від бруду й поту!.. Господи, твоя це правда й воля?..

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Роакуються позабаром
Заковані люде.
Настане еуд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І вотече сторіками
Кров у спис мере
Дітей ваших!..

У чорній, густій пітьмі озвався глухо півень. Потому другий, третій...

А він писав, шмагаючи нещадним, щирим словом гординю можних, вперто знімав з очей полуду у тих, хто прагнув бачити народ і край свій істинно, а не в тумані казки й замилювання його історією. І гнівно кидав правду в осклілі очі інших:

Чого ж ви чванитеся, ви!
Сияи сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Іде кучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремі
А з їх, бувало, й лій топили...

Він прочитав, він вивчив, як «Отче наш», ту давню славу-муку, він бачив сам, як німець копав на Січі бульбу, на тій землі, що кров'ю злита щедро!.. Боролися і доборились ясно-вельможні!..

Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снялись
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могяли
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!..

Потріскуючи, погасла свічка. Власне, вона згоріла. Чорний шматочок гноту хитнувся і внав у зріджений, прозорий віск. З кутків до столу ринулась важка п'ятьма, накрила все й затихла...

Дістав з шухляди свічку й запалив. Поволі, нехотя, аж ніби щось бурмочучи, тьма відповзла від столу, і з неї вплив Яків де Бальмен — живий, веселий; далі — Куліш, Сенчило, Забіла Віктор та Кухаренко, Бодяньський, Щепкін, Максимович...

Обвіміте ж, брати мої,
Нейменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати...

Писав, і сльози застували йому папір. Крізь них він бачив обшири степів, лісів, людей, що йшли, співаючи веселе щось... Над ними простерло сонце промені, як добрі, ніжні руки... Ген стороною сіявся ласкавий, теплий дощик, і, мов зелене море, гоїдався лан пшениці, цвіли садки...

І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Твоє засіяє...
Обвіміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Сидів незрушно, доки видіння те розтало й лишилися кімната, стіл, тремтливий вогник свічки та аркуші з його посланням до земляків. Зітхнув, неквапно вмочив перо і написав під ним набряк-люю за ніч рукою: «14 грудня 1845, В'юнища». Поклав перо й заплющив очі... Холодно!.. Отой вечірній недобрий дріж вернувся знову в тіло. Неначе ждав кінця роботи. Грубка вже, мабуть, вичахла...

Дмухнув на свічку, звівся і підійшов, хитаючись, мов на похмілля, до вікна. Надворі випав свіжий, пухнастий сніг!.. Земля стояла біла, святкова вся, врочиста... Його земля!.. Як холодно... Аж зуб на зуб не попадає... А в хаті — чорок... Свічка димить іще... Й ніде нікого!.. Грубка і та холодна...

Вдягнув кожух, залишений йому Андрієм, і сів у крісло... Може...

Обвіміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!..

...Самому іноді ставало страшно... Вірші його замучували. Вже третій місяць. Злива!.. Де б він не був, що б не робив, терзають душу, зносять і рвуться, рвуться на білий світ. Захворів, схуд, знесилився, а їм байдуже — в'яжуться круг голови, вихлюпуються на біле поле аркушів і кидають його, спустошеного, напівживого, в болючий сон... Все почалось з двох віршів — таких собі, повчальних, ніби притчі, — та як пішло, завирувало, наче гірська ріка. Найпершим з'явився «Гус», чи «Єретик», а там «Невольник», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», десяток псалмів Давидових, «Три літа»!.. Щодня, щоночі — вірші!..

Степан Никифорович послав гінця у Переяслав до Козачковського, й той прилетів негайно. На санях, весь засніжений і... переляканий. Жбурнув кожух на лавку, приклав до лоба руку, яка здалась Тарасові холодною, неначе лід, і мовив тут же з докором:

— У тебе жар!

Зняв ковдру й рвучко притис холодне вухо до грудей...

— Никифоровичу! — гукнув невдовзі. — Коней не розпрягайте! Я заберу негайно його з собою. Швидше несить кожухи, ковдри — усе, що є!

— Спитав би хоч, чи згоден з тобою їхати... — всміхнувся йому Тарас.

— Жартуєш? А тут уже дійшло до того, що хоч бери й складай, небоже, свій заповіт...

— Я ж не Тарновський чи Галаган... У мене є на цьому світі лише одна, своя, душа...

— Вона дорожча тисячі! А ти її не бережеш...

— Збери мої папери. Он, на столі.

— О господи! Це все написано тобою тут?

Лише кивнув. Знесилився, мов нарубав дві хури дров.

— Ну як там твій домашній шарварок, вже закінчився? — спитав, як сани рушили й не видно стало за поворотом вулиці сім'ї Самойлових, що вийшла вся його провести.

— Твоя кімната зроблена — не потерпай, — сказав Андрій.

— Як жінка, домочадці?

— Голубе, сидів би ти в своїх кожухах тихо! Мороз, а в тебе он жар який...

— Що чути в світі?

— Кажуть, поет Шевченко утнув півкопи віршів. Тепер чекай нової книжки!

— Всеує... — зітхнув Тарас. — Не буде її, Андрію...

— Мало ще написав?

— Ні... Все воно не для цензури; писане, сказати можна, кров'ю...

Риліли сани, форкали й бряжчали збруєю прудкі, веселі коні, зі звивин шляху бачив хрести церков, довкіл яких кружляли чорним вихором рої ворон...

— Чого вони так кружеляють? — спитав Андрія.

— Була колись пожива. Вони живуть по триста років нібито.

— Поживи їм тут вистачало... Скільки лягло кістками й пролито крові скільки!.. Слов'янської, Андрію, крові. Й за що?

— Живемо ж...

— Скіємо! В неволі навіть звір не живе, Андрію, вмирає з туги... Двадцять чотири роки, брате, я був рабом, я знаю, як-то тяжко на світ дивитися з клітки!..

— Тепер ти вільний.

— Тілом. Душа ж моя кружля над рідним краєм, немов прикута, й плаче над поневоленими...

Притихли.

Сани вихопилися на вкочену дорогу-греблю, і коні, ваблені вівсом та теплим стійлом, побігли швидше.

Знову найшло липке безсилля. У грудях, там, де серце, із порожнечі ніби, з'явився-виплив занудний біль, і світ розмився...

— Скоро вже, потерпи... — долинуло з того хаосу. Глухо зашелестіли крила... А-а; це старі ворони з містерії «Великий льох»!.. Розкаркалися, розкружелялися... Киш! Киш!.. Ви ж бачите, що я живий!.. Ворони стали лірниками... А ті — пташками-душами... І справник бренькнув струнами старої кобзи й пішов навприсядки довкола льоху:

Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива...

А світ схитнувся, обрушився...

Прийшов до тями в хаті, у ліжку вже, на подушках.

— Ху-у, як ти мене злякав!.. — зітхнув Андрій, всміхнувшись. — Привіз — а він щось марить, кличу — не одзивається...

Хотів також всміхнутися, проте не зміг. В якомусь мреві бачив обличчя, руки друга і квартиру з чимось теплим і гіркуватим, яке йому давали випити... Ковтнув два рази й стомлено заплющив очі.

— Ну, не дурій, Тарасе, — вмовляв його суворий голос. — Пий цей узвар з нілющих трав — допоможе... Коли тобі себе не жаль, то пожалій мене й мою родину. Як, не дай бог, не видужаєш — мені тоді хоч з мосту в воду! Лікар, який не зміг порятувати Шевченка, то вже, вважай, пропащий чоловік...

— Гадав, що ти про мене дбасш... — тихо сказав Тарас. — А ти... — таки всміхнувся.

— Ну й молодець! — зрадив Андрій. — Ковтня іще... Спасибі!.. Тепер спочинь, а я схожду і принесу тобі чогось смачненького.

Він швидко й легко вийшов.

Тарас оглянув хату. Охайно вимазані високі білі стіни, завішені біленьким чимось вікна... О, стіл новий! Письмовий. Чи не для нього?.. Світе ясний! Щастить йому на друзів і на добро... А на столі розкладені — як у В'юниці! — його папери... І каламар чекає його пера...

Ввійшов Андрій, приніс борщу й печені.

В прочинених дубових дверях — цікаві личка, шепіт.

— Тпрусь звідсіля! — не зло пужнув їх лікар.

— Умру бездітним...— тихо сказав Тарас.— Не буде кому й згадати...

— Справді, таки загаєвся у парубках. Боїшся пут Гімнея?

— Боюсь дурної жінки... Й чомусь мене бояться...

— Дівчата?

— Ні,— всміхнувся,— батьки дівчат... Віддав би за мене доньку, якби була на виданні? — спитав похмуро.

— Хто зна...

Розмова згасла. Дружба, виходить, дружбою... Чого вони сахаються, мов прокаженого, коли заходить мова про їхніх дочок?..

— Отак, зручніше сядемо і їстимемо...— залебедів, як до дитини, лікар.

— Я встану.

— Ні. Тобі лежати треба,— спинив рукою.— Скоро ти проповісиш, а там, дивись, і стане легше... Який у біса був би я тобі друг, щоб не поставив тебе на ноги?!

— А доньки, бач... Чому, чому? — не витримав.

— Не час про це...— уник зустрітись поглядом.

— Ні, ти скажи! Я хочу знати правду.

— Ну, що ж...— присів на ліжку, аж у ногах.— Дружина — це своє гніздо, а в ньому діти з ротиками, в які щодня потрібно щось укинути. Ти ж — горда, вільна птаха; сьогодні тут, а завтра там... Не варто тобі одружуватися, не вийде з цього дива нічого путнього. І це не все,— не дав сказати слова наперекір.— Гадаєш, я не знаю, чого ти ходиш вишком між люд простий, в шинки, цехи, на ярмарки?.. А кожен батько хоче своїй дитині щастя...

— То що ж мені валятися, немов гнила колода? — спитав Тарас, обурившись.— І лупати на те очима, як гине все в неволі?

— Іж борщ, видужуй швидше, а там уже що бог дасть,— прирешив його Андрій.— Орлові — орлиний лет...

Коли Андрій, забравши посуд, вийшов, заплющив очі. Втома лягла на нього хмарою, обволокла... Одна лиш думка борсалася, не піддавалась. Думка його невтомна. Навіть коли він спить, вона працює. Часто посеред ночі будить його й примушує щось записати... Воістину, я сплю, а серце моє не спить, як сказано в «Пісній пісень»!

Сміялися десь дітлахи, рипіли сани, гупали копита коней... Раз по раз чувся гортанний крик вороння...

— Не спиш? — ввійшов Андрій.

— Ні...

— Я піду до хворого, а ти поспи.

— Насплюся ще... Ти як гадаєш: пишуть на тому світі вірші?

— Жартуєш — отже, будеш уже одужувати.

— Зустрінеш батюшку, то запитай. Якщо не пишуть, то я буду квапитись у райські кущі.

— Тобі туди ще ранувато, — буркнув.— Теж дід мені знайшовся...

І знову він лишився сам. Точніше — на самоті з думками. Скільки себе пригадує, не просто жив, а кожну подію, явище, почуте свіже слово перемелював на колах * думки, дошукуючись до потаємного. Від цього ще ніколи не міг втекти, хоч прагнув уже не раз. Ця осінь була найважча, проте й найрадісніша, бо він не просто думав або борювався з думами, а виливав ті трудні думи рядками віршів. Вони самі пливли, лилися, змучуючи його до краю. Влітку, як був здоровий, дужий, шалена муза рідко його провідувала; була ласкава, тиха... Чому ж вона так збурилася, захвилювалася, кинулася йому в обійми? Не навесні, як все пробуджується і зацвітає, прагнучи життя й свого продовження, а сльотяної осені, коли багно, дощі, опале пожовкле листя!.. Може, вона відчула недобре щось, дізналася в богів про те, чого не відає ніхто із смертних? Може... Ні, це пусте! Він, справді, ще не старий... Чому ж тоді так напосілась муза? На хворого, на ледь живого!

Йому зробилось холодно. Укрився краще ковдрою, прислухався до метушні в будинку. Напевно, діти вбігли знядвору в хату... А раптом ці поеми і ці жагучі вірші — його остання пісня, крик лебединої його душі, що вже відчула холодний подих смерті!.. Бридня! Здоровий і молодий!.. А другий місяць хворий... В дорозі он, знепритомнівши, злякав Андрія... Хто ж це згадав сьогодні про заповіт? Таки ж Андрій, як забирав додому... Тоді він теж злякався, бо поспішав, як на пожежу... Господи, різдво ж сьогодні! Вранці його вітав Самойлов, і линув з церкви дзвін-передзвін... А Козачковський про все забув, окрім його хвороби... І згадував, здається, смерть... Ні, лиш сказав, що, не дай бог, не видукаєш... Боїшся смерті?.. Вигадки! Я ж молодий... Вмирають ще й молодші... Мені не можна, бо ще не виконав свого призначення на цій землі... Подбав би ти про власну душу! В пеклі... Якщо умру, я мушу побачить бога!.. Нащо?.. Зніму йому з очей полуду панську, щоб подивився, до чого він довів людей і землю! Всемиловий і любомудрий!..

Вдарили врочисто дзвони, кличучи святковий люд на вечорову службу. Дзвонили в усіх церквах, і той перегук, на диво, лиш підсилював небеський поклик, створював високодумний настрій в його душі. Він ніби бачив вулиці, якими йде в собори люд переяславський, самі церкви, дзвіниці, з яких налякано знялись ворони й хмарою закружеляли в небі...

Нараз йому відкрився той самий вид вже здалеку, із-за Дніпра.. Як влітку — з травою, з листям, з пахощами, з блакиттю річки.. Дзвони так само враз притихли, мов долинали із далини... Два соколи робили илавні кола над Альтою і Трубежем... Зі степу бурхав теплий, пропахлий цвітом і полином козацький вільний вітер... А небо, небо!..

Сльози йому заслали очі. Намацавши рукою ковдру, стягнув її і сів у ліжку. Потім став на підлогу. Чуючи ногами фарбу холодних дощок, дійшов до столу й, взявши папір та перший-ліпший

* Тобто на млинових каменях.

олівець, які лежали наготові, вернувся в тепле своє пристанище...
Видіння ще стояло перед очима, і чулись дзвони, й соколи ширяли
в небі...

Змахнув сльозу, затис в ослаблих пальцях олівець і доторкнувся
ним до паперу...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...

Відчув, що стало тихо. Передзвін змовк... На небі вмощувалися
зручніше, щоб слухати церковні співи своїх рабів... І тут неволя,
гноблення!.. Раби господні... Боже, то ти створив собі раба?..
А ми, сердешні, молимося тобі, благаєм правди і милосердя?
А вірон, кажуть, воронові!..

Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полмну
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.

Сльози вже не туманили йому очей. Він бачив ширше, далі,
за виднокруг. Так, ніби насправді вмер, і, линучи на небеса, душа
його дивилася на рідний край, який вона любила і за який готова
була на все. Із високості неба з журбою зорив на люд убогий,
закутий люд, який живе для того, щоб годувати своїх катів...
Не визволив! Не розбудив!.. Хоч щиро прагнув дати усім їм волю...
Власне, для того й жив!..

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великі,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Заплющив очі. Серце ще пламеніло, гупало у дзвін грудей,
а думка вже спадала, немов осінній побляклий лист. На диво, не
почувався втомленим, ба навіть хворим. Може, для того він і за-
недужав, щоб написати цей заповіт!..

— Ну, як ти тут? — зі свічкою в руці покvapно ввійшов
Андрій.

Всміхнувшись, подав йому написаний допіру вірш.
Із вулиці долинув спів колядників...

Прислухався. Якись слова незвичні... Й мотів сумний; неначе це не різдво, а день скорботи... Й хто тут, у Переяславі, затяг такої дивної?..

То не ветер ветку клонит,
Не дубравушка шумит...

Перевернувся на лівий бік і — вгледів грати, камеру. Співали десь у коридорі. Лець чутно, майже пошепки. Печалились солдатські душі, згадували своє гніздо, з якого їх забрали на двадцять п'ять гірких, нещадних років чи й на закланіє... Останні дні не може він спокійно дивитися на цих нещасних, на їхнє нежитіє. Передчуття чи просто жаль?.. І камера йому обридла. Не те, щоб він її любив раніше, — сприймав спокійніше, як вимушене й невідворотне зло. Скоріше б уже кінчалось слідство. А там — що бог дасть!.. Бог в іпостасі Миколи Першого, Орлова, Дубельта... Вони тепер для нього важать більше, ніж бог-отець, бог-син, бог-дух святий... А це — чертоги їхні, чистилище, коли за Данте... Грати — мов павутина... Який же їх снував павук?.. Ще й тінь оця...

І він заплющив очі, аби таки заснути. Чи повернутися на береги свого Дніпра, на милу свою Україноньку, яку йому чи й доведеться колись іще побачити...

...Коли людина пише свій заповіт, сумління її загострюється і віднаходить у суєті прожитих днів щонайприкріший для неї гріх. Це може бути й щось незначне, проте важливе для спокою її душі. Хворіючи, Тарас згадав із жахом, що він і досі не побував у Ніжині, де вчителює його Іван Максимович, його Соха-Сошенко! Це відкриття так вразило, що він, уже одужавши, сам не посмів з'явитися тому на очі, а з'їздив спершу в Ісківці і запросив Чужбинського, з яким ще в жовтні змовився поїздити по Україні...

І ось вони, погулявши в Лубнах на ярмарку, помчали в славний Ніжин.

В Прилуках їм перепрягли коней. І хоч була глибока, ще й темна ніч, Тарас рішуче стрибнув на сні.

— Вилазь, Сашко, походимо, — смикнув за руку приятеля.

Той неохоче вібрався з-під накриття, хахикнув і, зачепившись за щось полою, незграбно зліз.

— Отерпли ноги, — буркнув.

— Ну ж, ну ж! — потяг його слизьким двором.

— Ой леле! Впаду і лусну... Годі! — розвеселився-таки Чужбинський. — Глянь-но, невже світає?

— Випив ти забагато вчора, воно й того...

— Та ні ж, таки розвиднюється!

Тарас облишив приятеля і став також вдивлятися. Десь за будинком станції росла тремлива заграда.

— Там щось горить!

— А й справді...

Полишивши свою кибитку й пожитки в ній, вони побігли споро на той «світанок» і вже на другій вулиці побачили вогонь і дим, які валили з даху непоказної хати.

— Вейс мір! Вейс мір! — волала жінка, бігаючи тісним подвір'ям.

Тарас притьмом метнувся в сіни, намацав хатні двері й рвонув за клямку. Постояв мить, щоб звикли очі, й крикнув:

— Чи є тут хто?!

Ні звуку. Гукнув іще раз, потім згріб на лаві одяг, поклав на стіл і, загорнувши в обрус, поніс із хати. В сінях зіткнувся з кимось.

— Скриньку! Ви там не брали скриньку?

— Ні!

— Ой-йо-йой!

Надворі вже зібрався натовп. Дехто носив у відрах воду і заливав, хтось кидався в огонь і дим, рятуючи убогий скарб, та більшість стояла й мовчки стежила, як знищує вогонь чуже пристанище.

— Ну що ж це ви! — гукнув Тарас.

— Ми православні, пане, а він — іудей... — розвів руками дядечко з хрестом на голих грудях, що випиналися з кобеняка.

Лише махнув рукою і знов побіг до хати.

Як винесли все, що змогли, — упали крокви й стеля, — Тарас дістав хустину і витер піт та сажу. Віддихався і кинув гнівно в натовп:

— Хто б не була людина, коли в біді — вона нам брат найближчий! Прийшли, аби потішитися?

— Так Мошко ж, пане...

— Людина він, як я, як ви, та ще й бідак! Допоки люди вбогі не стануть тягти в один гуж, не буде на світі правди!..

— Ходімо швидше. Коней вже запрягли, — торкнув його Чужбинський. — Квартальний он наставив вуха...

Іхали якусь часину мовчки. Тарас був прикро вражений пригодою в нічних Прилуках, а в Олександра рильце було в пушку. Нарешті він заговорив:

— Не знав, що ти такий сміливий, аж відчайдушний.

— Стоять, спокійно дивляться... Ганьба!.. — озвався нехотя. — Та й ти, Сашко...

— З дитинства боюсь вогню. Горіли колись і ми...

— Як хитро всіх розвели по вірах, мов по в'язницях!.. Кожен страждай і гинь окремо... Ти — іудей, ти — православний, а ти — католик. Тяжко — хапай за чуба Мошка чи Казимира й помщайсь на ньому!..

— Хто ж нас розвів?

— Царі, пани.

— Таж віри ці споконвіку...

— Чому ж від них так тягне панським духом?

Чужбинський не відповів.

Полями мела поземка. В небі на сході сонця біло займався день...

Що він, Тарас Шевченко, у Ніжині, його місцеві шанувальники дізналися десь за годину.

Першим прибіг студент ліцею князя Безбородька Микола Гербель. Вгледівши біля вікна поета, він розгубився, почервонів. Хотів, напевно, хоч привітатися, але не міг, лиш ворушив губами.

— Заходь, заходь, юначе, — прийшов йому на допомогу. — Пробач, що ми ось з Олександром Степановичем ще не при фраках... Тарас, — подав правицю. — А як тебе назвали батько-мати?

— Микола я... — спромігся-таки на слово. І враз його немов прорвало: — Господи! Невже я справді бачу Кобзаря? Аби ви тільки знали, як люблять вас у Ніжині! Студенти ваші вірші напам'ять знають, кожен в кількох примірниках переписав і розіслав знайомим, рідним і «Кобзаря», і «Гайдамаків»!..

Тепер Тарас зніяковів. Він чув не раз похвали своїй поезії, але такої пристрасної і по-дитячи щирої ще не було...

— Чим пригощатимемо ми дорогого гостя? — спитав Чужбинського. — Чайком чи ромом?

— Дякую. Не клопочіться. Рому я не вживаю, а чай вже пив, — вклонився Гербель. — Ви ліпше, коли такі ласкаві, щось напишіть ось до альбому...

Дістав з-за пазухи грубенький зошит і простягнув поспішно Тарасові.

— Що ж написати? — тихо сказав Тарас.

— З нових поезій, прошу.

Згадавши раптом, що тут, у Ніжині, в ліцеї князя Безбородька колись навчався Гоголь, Тарас узяв перо, вмочив його в чорнило, що й тут уже стояло напоготові, і написав в альбом рядки із вірша, присвяченого цьому титану.

До номера, сяк-так постукавши, тим часом вбігло душ шість чи сім. Студенти, якісь пани. Хтось упізнав Чужбинського, а хтось його, зчинився гамір, шарварок...

Тільки на другий день Тарас спромігся вийти на божий світ, щоб пошукать Сошенка.

Світило ясно сонце й дзвенів капіж. Вже на підході була весна — пора мандрівок, зустрічей. Минає рік, як виїхав із Петербурга, а в Чорномор'ї не побував...

— Добридень вам! — спинив якусь бабусю... — Десять тут живе Сошенко, вчитель...

— Іван Максимович?

— Еге, еге.

— Он дім під в'язом, бачите? У ньому він і проживає, Іван Максимович.

Бабуся собі пішла, а він стояв, дивився на чепурну оселю, і Петербург його гіркою юності проходив тихо перед очима... І лід Неви, і Літній сад, і перша зустріч із земляком, що повернув так круто його життя... Вже майже вісім років вони не бачилися! Яка ганьба... Не міг тепер збагнути, що не пускало його сюди... Невже Маруся й досі стоїть між ними?.. Мабуть, виною тут живопис, точніше, вірші, які й тоді вже владно вривалися в його життя і раз у раз відштовхували на другий план малюнки а малювання... На зустріч з давнім другом, хрещеним батьком

себе такого, яким оце стоїть на ніжинській зимовій вулиці, він мусив би прийти художником, славетним учнем Карла... А чий же він славетний учень у віршуванні? Нічий!.. У цьому, певно, і суть його метаморфози. Майстер не може бути чийсь учнем, він — сам творець, початок, а не продовження... І не кінець!..

Всміхнувся нежданий римі... Хтось у вікні згойднувся тінню. Може, Іван Максимович?

Сошенко справді вибіг йому назустріч. Зрадів до сліз. Одразу ж затурбувався:

— Чого це ти, Тарасе, такий блідий?

— Пусте! Хворів.

— Одужав?

— Ти знав Андрія Осиповича?

— Ні...

— Я й забув, що ти уже поїхав із Петербурга... Так лікар цей живе й працює у Переяславі. От він мене й порятував... Ну, як ти тут, Іване? — обняв Сошенка знову.

— Живу... Вже, власне, я в Немирові. Затримався через хворобу...

— Малюєш?

— Трохи.

Лише тепер Тарас завважив, що друг його у чому був, у тому й вибіг.

— Простудишся.

— А я такий, — всміхнувся Іван Максимович. — Прошу, прошу до хати!

Іван постарів вельми, проте зробивсь кремезнішим і кращим з виду. Мабуть, йому пішло на користь життя у Ніжині, на Україні.

Будинок мав світлицю та дві кімнати, двері в які були із світлиці. Не розкіш, хоч і краще того, де жив у Петербурзі.

— Серденько, це пан Тарас Шевченко, — підвів Іван Максимович його до русої, тілистої нівроку, жінки.

— Який у біса із мене пан... — зустрівся з синім поглядом. Узяв пухкеньку ручку й поцілував.

— Мені Іван Максимович про вас не раз розповідав, — сказала просто. — Вірші у вас такі всі жалібні...

Вона дістала хусточку і швидко вийшла в коридор.

— А це моє козацтво! — гукнув Іван, побачивши, як відчинились одні з дверей і на порозі стало одразу двійко дітей; рожеволицих, з синіми, як льон, очима...

Тарас добув гостинці, які припас ще у Лубнах, і дав малым Сошенкам. Ті узяли й вернулися в свою кімнату.

— Ти часу, брат, не гаяв, — сказав Тарас. — Не те що я.

— І досі ще неодружений?

— Ніхто не йде за мене.

— Прибіднюшся, — примружив очі Іван Максимович. — Я не забув...

— Марусю? — здивовано спитав Тарас. — Послухай, коли б не знав, сказав би, що це вона!

— Я однолюб.

Хазяйка ввійшла уже осміхнена, тримаючи в руках карафу та скатертину.

Обід був досить скромний, проте смачний. Горілка добра, ніжинська. А бесіда проста й привітна. Згадували здебільш столицю та Академію, таку близьку й таку тепер далеку...

Надвечір вийшли з хати і тут, на вольній волі, заговорили про наболіле.

— Може, побув би ще?..— сказав Іван.

— Ні. Ми з Чужбинським йдемо сьогодні в зібрання панства ніжинського. Ти будеш там?

— Мені такі розваги не по кишені.

— А я ходжу. Цікаво, знаєш... Дивишся, на що зійшли нащадки старшин козацьких, і розумієш глибше, що з нами сталося, куди йдемо і як нам далі бути...

— Ти все шукаєш правди, не вгомонився?

— Хтось же її повинен колись знайти.

— А як живопис? Щось я давно не чув про тебе як про художника...

— Працюю в Києві, художником Археографічної комісії, мандрую скрізь по Україні, дивлюся, мислю і прикидаю, як би його...

— Купити добрий хутір?

— Ні, не вгадав,— нахмурився.— Моя турбота, як би дати людям волю, випрягти їх із кріпаччини...

— Тихіше! Бачиш, ходять...

— Я тихо й так, не бійся.

— Казав же я, що вірші тобі нашкодять тільки, що ти зіб'єшся з праведного шляху!

— А де він, шлях той праведний? — спитав уже сердито.

— Твій шлях — живопис. Маючи такий талант малярський, займатись іншим!..

— У мене є ще два таланти,— глухо сказав Тарас.

— Аж два? Які?

— Один із них — поезія. А другий... Я не знаю, як зветься він. Можливо, совість...

— В чому ж він виявляється? Ти, може, став, Тарасе, писати духовну музику? — спитав Іван насмішкувато.

— Не можу я спокійно дивитися на те, як гине в неволі все, що вистраждав народ впродовж тяжких століть, що, власне, є його єством, душею...

— Тарасе, ти — художник, покликання твоє — святе мистецтво!

— Мистецтво — це не іграшка, а боротьба за істину. Байдужність — смерть для будь-якого виду цього діяння, брате... В кого душа не рветься в бій за правду, той не митець. І не поет тим паче!..

— Змінився ти...— сказав Іван Максимович і посміхнувся сумно.— А я собі учительствую... Плоджу дітей...

— Ти міг би теж підпомогти... Студенти народ гарячий, чесний... Укинь зерно — і виростає колос...

— А як мене за це в хурдигу вкинуть, хто годуватиме моїх дітей? — спитав Іван Максимович.

Йшли далі мовчки. Вечір ставав усе густіший. Низькі, важучі хмари лягли на них, на місто. Зривався вітер.

— Зранку була весна, а це зима вернулася, — сказав Іван.

— Нема нічого вічного, як каже нам Соломон... Весна прийде, розквітне ще Україна...

— Дай боже. Ти не гнівайся... Я не борець... Прибили нас, поламали... Ти бачив, як ламає в грозу хліба? Он декабристи...

— Ми мусимо підвестись знову, стати на рівні ноги!

— Зламають ще раз...

— Встанемо і після того!

— А як зітруть з лиця землі?

— Народ не можна стерти. Царя, панів не стане, а люди будуть вічно!

І знову змовкли. Вітер бив у лице, примушував схилити низько голову.

— Он твій трактор, — сказав Сошенко, вказуючи на дім, що був освітлений ясніше інших. — Мабуть, я вже вертатимусь...

— Ну що ж, вертайся.

— Діти... — розвів руками.

— Славні вони у вас.

— Пора й тобі пристати десь до берега. Не молодий. Це ж котрий тобі пішов?

— За тиждень буде вже тридцять два... А може, брате, й краще, що я собі бурлака. Сьогодні тут, узавтра там — як вітер!

— Прошу тебе, побережись. Такі розмови, знаєш... — подав холодну руку.

— Побережусь, — обняв Тарас товариша. — Спасибі тобі за все!

— Не гнівайся...

— Всього тобі найкращого!

Провів очима рідну сутулу постать друга і рушив сам у хуртовину, що вже гуляла вулицями...

...Чернігів, куди вони з Чужбинським помандрували з Ніжина, подарував одразу двох чудових, щирих друзів — Іллю й Андрія Лизогубів. Про них він чув ще два роки тому від Рєпніних, і сам їм був знайомий по розповідях із тих же вуст. Та по книжках. У Седневі, де він не був раніше, його зустріли просто, без церемоній, як добре знаву й рідну усім людину. На другий день дали йому майстерню, — у ній трудився іноді Андрій Іванович, молодший із двох братів, — замовили аж два портрети та ще й поклати за них ціну навмисне удвоє вищу, ніж він просив...

Із кручі над ще закутим у кригу Сновом йому відкрився чарівний вид на річку, луки й темний сосновий бір, що підпірав високе, вже весняне блакитне небо. Верби хилили голе рожеве віття, і в ньому, наче в косах, тремтіло, плуталося проміння...

— Тут гарно в нас, — прийшов Андрій Іванович. — А навесні, як все цвіте, як солов'ї!.. — підвищив голос. — Сядеш отут, на лавочці й замреш, п'ючи ті чари... Треба, щоб ви діждались тут солов'їв!

— Спасибі, — сказав Тарас, схвильований його люб'язністю. — Я радий буду...

— Ми вам не докучатимемо. Пишіть собі, малюйте...

— Не знаю, як і дякувати...

— Нема за що. Ви трудитесь для нас усіх, а може, правду кажучи, й один за всіх.

— Гадаєте, що всім усе байдуже?

— Не зовсім так, — нахмурився. — Багато з нас у серці, там, де не видно справнякам та губернаторам, бунтує, чинить опір і сподівається на щось таке, чого і сам не уявляє точно...

— Ви теж?

— Звичайно, — просто сказав Андрій Іванович. — Мій брат Ілля служив при князеві, як той був — царство йому небесне! — це губернатором Малоросії...

— То й що? — так само щиро спитав Тарас.

— Тоді вони обоє, Репнін і брат, хотіли звільнити селян, одкрито про це висловлювалися, і в Петербурзі те сприйняли ледь не за бунт. Варвара вам не розказувала?

— Вона всю прю із князем обволікала в якийсь туман.

— Туману там і справді було достатньо, — зітхнув Андрій Іванович.

Вони пройшлися парком. Біля креслатої старої лиси спинилися.

— Це ж скільки їй? — спитав Тарас.

— Літ двісті, а може, й триста...

— Козацька липа.

— Справді...

— А що про наші часи казатимуть онуки й правнуки?

— Хто знає...

— Щось погане. «Невольники, пропащі душі», — скажуть!

— В неволю кожен може, як лихо, вскочити.

— Це так. А вирватися не кожен адатний! Рабство страшно стократ, коли зламає в душах порив до волі.

— Істинно.

— Мене до сліз обурює безсилля наше, лінощі душі і тіла, прагнення заплющити очі, влізти в якусь шпарину й тихо там затаїтися. Народ твій гине — байдуже, земля гірка від поту й сліз твоїх братів по племені — пусте, я тільки вірноповіданий, я ані-ні...

— Така вже доля наша...

— А може, ми такі, як наша доля? Слабких ніхто не любить, не поважає. А ми ще й тішимося своєю слабкістю та м'якотістю, пускаємо її на люди, на посміховисько, як це робив пан Квітка-Основ'яненко і роблять пан Гребінка та пан Куліш!

— Негоже вам, Тарасе, так збиткуватися над товариством своїх колег...

— Хіба казати правду — то збиткуватися? Такий народ, а ми його принижуюмо, навмисне робим блазнем, розцвічуючи йому матню. Народ — філософ, воїн, поборник волі, правди, а ми — під грушу, з роззявленим сонливо ротом, в якій упасти має достяглий плід!..

— Колючий ви.

— Ображений! На хуторі ми насиділись, треба уже виходити на шлях вселюдський. Прадіди ходили ним, не хияючи в поклони стрічним голови, і нам не личить плентатись по манівцях!

— Тарасе, ви говорите, немов пророк. У мене аж мороз пробіг по спині.

— То сон з душі тікає, — пожартував.

— Ну, ви і мертвих збудите, — сказав Андрій Іванович і взяв його під руку. — Ходімо. Час обідати... А може, ви, Тарасе, і є труба архангельська для України?.. — спитав уже біля порога.

— На жаль, лише глас вопіючий серед пустелі...

У залі вони застали сцену, яка одразу змусила забути мудру бесіду. Ілля Іванович натхненно грав на кобзі, а крихітна дворічна Ліза кружляла в танці. Вгледівши свого татуся, вона підбігла ласочкою і пригорнулася йому до ніг.

Тарас відчув, як порожньо довкола нього й сумно; аж ноги йому взялися холодом...

— Мій, мій, — дзвеніла вже на руках.

— А дядя он сиріткою...

— І дядя мій, — метнулася мала до нього.

Узяв, притис до серця. Щоб не побачив хто-небудь невольних сліз, що наvertsалися йому на очі, віддав дитину батькові, а сам пройшов аж до вікна.

— Прошу, прошу до столу! — ввійшла Надія Дмитрівна. — О, доня вже примостилася на звичнім місці?

Ліза вся стрепенулася, удаючи, що хоче втекти від мами, і, сміючись, сховала личко на татовому плечі.

Обід тривав години дві. Було, напевно, біля десятка, а може, й більше перемін. Як подали наливки, в їдальні вже zostались тільки Тарас та двоє братів-господарів.

Випивши чарчину-другу, Ілля Іванович набив моротку люлечку і запалив.

— Химерна річ історія, — промовив з хмарки диму. — Щоб декабристи взяли, скажімо, гору, Росія тепер була б якоюсь зовсім іншою...

— І наш Кобзар співав би не ті пісні, — додав Андрій Іванович. — Кріпацтва вже не було б...

— Я згоден віддати все за волю, — сказав Тарас.

— І свій талант, і славу? — спитав Андрій Іванович.

— Хоч і життя!

— Звичайно, це вам робить честь, Тарасе, — озвався не скоро старший Лизогуб. — Проте вогонь, який горить бурхливо, скоріше гасне...

— Скільки ж нам, батьку, тліти? Стягнимося — аж тільки попіл!..

— Може, потрібно більше добрих дров?— устрів Андрій Іванович.— Одне поліно, кажуть, це ще не вогнище...

— А де їх візьмеш! — жорстко сказав Тарас.— Усюди хмиз та головешки.

— Істинно,— зітхнув Ілля Іванович.— Перевелися козаки... Колись ми теж тяглись до братства, мислили... У Києві була масонська ложа, що звалась «З'єднані слов'яни»... Микола-цар на все паклав свою ведмежу лапу, все придувив.

— Я чув, що й нині в Києві є щось таке...— сказав Андрій Іванович.

Тарас аж дихать перестав:

— Масони?

— Ні. Чи братство, чи товариство... Хтось на Контрактах* мені шепнув...

— А як знайти їх?

— Діло це небезпечне, й тому таємне. Може, спитати слід у Костомарова. Є в Києві такий поет, історик...

— Той, що писав про мене в «Молодику»?

— Так.

— Він напевно відає. А що вони за люди, яку поставили собі мету? Слов'янство теж? Чи воля?

— Не знаю,— знітився Андрій Іванович.— Я не спитав, не поцікавився...

— Перевелися козаки...— уголос думав Ілля Іванович, окурюючи себе димком.— Бо кожен сам по собі, бо в кожного, як кажуть, хата скраю...

— А ти, Ілля, хіба живеш останні двадцять років біля майдану?— спитав Андрій Іванович.

— Я відставний полковник його величності, й мені не можна мислити, не передбачено,— розвів руками.

— Всі ми вже відставні...— зітхнув Андрій Іванович.— Зійшли з дороги... Кожен щось нишком думає, щось береже в душі святе, про щось тихенько марить...

Тарас їх мовчки слухав, а сам вже рвався в Київ, до таємничих отих людей, що прагнуть дії, діла чи хоч обурюються суспільним злом.

— Ільку Івановичу, завтра одразу ж після сніданку прошу в майстерню, будемо писати портрет,— сказав рішуче.

— Слухаюсь!

— З собою мати: голову, веселий настрій та пудів два терпіння,— додав Андрій Іванович.

— Терпіння нам не позичати...— пихнув димком старий вояка.— У світі, мабуть, нема людей, терплячіших від українців...

— Я — виняток,— сказав Тарас.— Добраніч!

— Коли щось треба буде, то ви гукніть Григорія,— устав Андрій Іванович.— Він спатиме у тому ж флігелі.

— Спасибі. Я обходжуся без слуг, своїми силами.

* Контрактовий ярмарок у Києві.

Знов попрощався й вийшов.

На землю вже спадав весняний вечір. Лункий, тривожний трохи й виповнений ще ледве вловним запахом кори, бруньок і талих вод. З села доносив вітер дівочий сміх... Над лісом сходив місяць, і лід на річці зблискував холодним сяйвом... Добрі, порядні люди ці Лизогуби, проте від них не вельми користі народній справі... Може, якби Ілля Іванович мав менше літ, то б досвід його полковницький і знадобився... Як жаль, що вбили Якова!.. Можливо, ті, що в Києві... А раптом це лише чутки, відгомін тих масонів?.. Поїхати б негайно, зараз же!.. Ні, треба ще подумати. І виконати, що обіцяв... Ти й справді горіти мусиш стриманіше, бо на вогонь приходять не тільки щирі друзі, а й вороги. Всі села, усі міста облутаві жандармським кодлом, нишпорками. А скільки тих, які завжди готові продати брата, вислужитися!..

Майстерня його зустріла мороком. Знайшов свічник зі свічами і запалив. Узяв з кутка аж кілька готових полотен, які йому подарував господар, і вибрав з них найліпше... Він зробить темне, з коричневим відтінком тло, і з нього, ніби з п'ятьми, в яку поверг імперію Микола Перший, висяюватиметься лице людини, світла її душа; людини, що вмила руки, як розпочався неправий суд над волею і рідним краєм... Коли людину чесну примушують ставати катом, вона приносить в жертву сама себе...

Гойднувся вогник свічки, поволі стих і знов гойднувся. Звідки в майстерні вітер? Двері ж він зачинив...

— Пробачте... Ви Тарас Шевченко?

Біля порога стояв міцний, високий чоловік. В кобеньяку, в смушевій шапці та... при пістолі й шаблі!

— Здається, я... — всміхнувся.

— То я до вас. Добрийвечір!

— З ким маю честь? — не вірив своїм очам.

— Я з лісу.

— По дрова, мабуть, їздили?

— Ні, там живу.

— А-а, ви лісничий! Проходьте ось, сідайте.

Гість не примусив просити ще — пройшов і сів на лавці, відсунувши книжки, папір. Зняв шапку.

— У лісі я переховуюсь, бо припекло. Спалив одного дуку, ну й сіли мені на хвіст...

— То ви?.. — не зміг сказати «розбійник».

— Так, гайдамака, — мовив статегчно гість. — Читав я ваші книги. Й оце прийшов порадитись...

Тарас аж сів од подиву.

— Вас не захоплять зненацька тут?

— Ні. Я не сам.

— Якої ж ви хотіли ради, хлопці?

— Набридло жить вовками. Все по лісах та по яругах бродимо... Дружин, дітей не бачимо... Та й, правду кажучи, панам від нас так само шкоди, як псам від бліх. Ну, спалимо якогось там, ну, висплемо комусь київ, щоб ними не допікав селянам... А їх же, цих

недолюдків, довкола сотні, тисячі! Їх беруть жандарми, військо. Що ми супроти них!..

— Це правда, — не скоро сказав Тарас. — Вас жменька, їх — легіон... І все ж вас більше!

— Як то?

— Простих людей, трудящих на світі тьма, а панства трохи.

— Трохи, та в них є гроші, зброя і є солдати, набрані з тієї тьми!

Й вони гуртом тримаються, своє добро оберігають купно.

— У цьому, мабуть, і заковика. Купно! Коли і ми всі разом за діло візьмемося, панів, жандармів з царствующими особами зідме як вітром!

— Разом... — протяг непевно. — Хто ж нас збере до гурту, дасть нам у руки свячену зброю, вкаже, коли й на кого вдарити?

— Ми з вами.

— Я?

— І ви, і всі, кому несила бачити в неволі ближніх...

— Все це лиш балачки, — нахмурих чорні, широкі брови лісовик. — А що робити треба?

— Збирати силу й ждати.

— Чого?

— Повстання.

— Хто ж нам про нього скаже, батьку?

Тарасові аж серце стислося від того слова. «Батьку...»

— Як потече мерзенна панська кров, — сказав, підвівшись для урочистості, — тоді виймайте і ви ножі!

— Що ж, будемо збирати силу. Хлопців пошлю по селах нишком... Мені пора. Прощайте!

Тарас не зміг утриматись. Схвильовано обняв нічного гостя й поцілував.

За мить у хаті вже не було нікого. Гойдався вогник свічки та пахло талим снігом і тютюном...

Надворі, десь у парку, заухкав сич. Погавкала ліниво пси. І знову стало тихо.

Не вірилося, що це не сон, що гайдамака — справжній! — був тут, просив поради в нього... Яка ж могутня сила таїться в слові, мовленому крізь біль душі!.. Як жаль, що він не здумав дати йому свого послання до мертвих і до живих!..

Прислухався. Навкруг стояла тиша. Високий вогник свічки горів, ледь-ледь потріскуючи...

...Вже місяць жив навпроти через Хрещатик і не наважувався зайти до нього і познайомитися. Чекав нагоди. Добре знав по собі, що діло це делікатне й настирливість та нетерплячка тут можуть лиш нашкодити. Поклав собі, що з'явиться до Костомарова не сам, а з кимось і не питає про те, що чув від Лизогуба, а ждатиме, коли той сам відкриється.

Нарешті, вже як Київ залитий був вишневим білим цвітом, прийшов до нього в номер новий його знайомий, чиновник канцелярії генерал-губернатора Гулак Микола і запитав, чи він не хоче скласти йому компанію і завітати разом із ним до Костомарова,

який живе тут недалечко. Звичайно, він погодився. Відклав роботу мовчки й став одягатися.

— О, геть забудь, тобі привіт, Тарасе, від Білозерського! — згадав Гулак. — Вас познайомив колись Куліш.

— Спасибі. Я пригадую його лице...

— Між іншим, він улевнений, що ти, Тарасе, геній.

— От молодець! Нівроку, не поскупився! — пожартував.

— Він пише, що в нього був Іван Посяда, якому ти читав «Івана Гуса» й «Псалми Давидові».

— Написане, аби читали... А що?

— Ну... Може, не варто всім показувати твої останні твори... Такі, як «Сон», «І мертвим, і живим...» або «Кавказ»...

— Іван не «всі», — нахмурився. — Та й ти...

— Є всякі люди...

— Знаю. І все ж читатиму, бо крізь цензуру їм не пройти, а людям треба правди, а люди мусять знати, до чого ми вже домовчалися.

Гулак погляджував тоненькі бачки, що оторочували лице, й ледь-ледь помітна усмішка блукала в його устах.

Майбутній пан професор — за місяць мав читати пробну лекцію — зустрів їх без захоплення, увесь іще в своїх книжках, в історії. Коли ж почув, що перед ним Шевченко, змінився враз.

— Пробачте! Я мав би сам прийти до вас, представитись, та все діла... — тис руку й крізь окуляри пильно вдивлявся в очі, в його лице. — Я чув, що ви живете поряд, у номерах... Простіть, що так...

Він був смаглявий, з вусами та бородою-баками, одягнений охайно й вишукано, немовби знав, що будуть гості в хату.

— На перший раз прощаємо, — великодушно сказав Тарас. — Оскільки ми самі такі... — всміхнувся. — Щоправда, кари він не мине, — звернувся до Гулака. — Нехай за це пригостить нас гарячим чаєм з ромом!

— Хоч з боку права тут трохи тес... — підніс Гулак великомудро палець.

— Та бог простить! — закінчив Тарас за нього. — Оскільки в нас всуціль безправ'я...

— Мамо! — гукнув господар весело. — Чи можна якось нам самовар?

— Добридень вам, — ввійшла вже літня пані.

Гулак нагнувся мовчки й поцілував її не дуже тендітну руку.

— Мамо, оце Тарас Шевченко, — сказав їй син.

В очах у жінки тихо сяйнув щасливий подив. Не встиг Тарас озватися, як був уже в її обіймах.

— Коля мені читав... — промовила, поцілувавши його в чоло. — Спасибі!..

Коли пішла на кухню, Гулак сказав неголосно:

— Вона також, Тарасе, із кріпаків...

— Сідайте, прошу! — поспіхом звільнив од книг два крісла господар дому.

— Сядемо,— сказав Тарас і перший впав у крісло. У нього був сьогодні щасливий день! Якщо цей пан професор — кріпаччин син, сам бог велить їм зблизитися і далі йти плече в плече. Історія, якої він навчатиме своїх студентів, може для діла стати зброєю...

— Ну, як вам Київ після Санкт-Петербурга? — спитав господар.

— Київ... — зітхнув Тарас. — Коли тому три роки я, вже дорослим, вперше на нього глянув, серце сльозами вмилося...

— Цікаво,— презирнувся із Гулаком. — Що доброго вам пощастило вглядіти в п'ять віків?

— Самі віки. Історія,— яка б вона там не була,— безцінний скарб. Народ, держава, місто, які жили, боролися і мають що згадати, і в слабості — могутня сила. Досвід всіх поколінь незримо присутній в нас, дає снагу нам вижити в лиху годину, встояти, коли вже й сила вичерпалася. Минуле — те коріння, яке тримас, живить, жене угору древо буття народу...

— Хто вам читав історію? — спитав Гулак.

— Де?

— В Академії.

Тарас лише махнув рукою.

— Звідки тоді у вас такі знання, такі думки? — подався і Костомаров.

— Ходив, дивився, думав... Щасливий біг історії вганяє в сон, загойдує, а драматичний чи трагедійний навіть, яким для нас не поскупилася доля, примушує частіше битись серце, шукать причини, прагнути нових шляхів — суть мислити, духовно жити!

— Дивно... — озвався знову Костомаров. — По «Кобзарю», хоч там і є козаччина, не скажеш, що ви такий... Вже «Гайдамаки», правда, дають підставу думати...

— Поет — ріка, а не болото,— мовив на те Тарас. — Застоявся — і вже заріс иугою, занапастивсь.

— Миколо, ти послухав би його нові поеми! — сказав Гулак. — Там «Гус» один!..

— Поема про Яна Гуса, чеха?

— А що хіба? — спитав Тарас, нахмурившись. — Великий був слов'янин!

— Слов'яни мене також цікавлять... Розкидана і тим ослаблена могутня сила! Шафарик з Ганкою відчули це, замислилися...

— Він присвятив поему якраз Шафарикові,— сказав Гулак.

— Ось бачиш, бачиш!.. — захвилювався такий статечний з виду Костомаров. — Чи я тобі не говорив, Гулаче, що ця ідея проситьса сама до рук, що в ній є ключ до істини!..

— Прошу до столу.

— Мамо, та що ж це ви! — метнувся Тарас у двері, біля яких з'явилася із самоваром Миколина привітна мати. — Троє таких лобів у хаті, а ви самі несете!

— Він не важкий,— всміхнулася. — А Колі я не довіряю таких речей — ошпариться. Він знає тільки свої книжки.

— Де ставити?

— Отут, отут, посеред столу... Дякую. Ви так з ним ловко справились.

— Я ж, мамо, був і кухарем, і козачком...

— Спізнав, почім ківш лиха?

— Не побажаю того нікому... Двадцять чотири роки, мамо!..

— Тарасе, ти нас посрамив, — ввійшов Гулак. — Столиця є столиця! А ми...

— Ослаблена могутня сила, як кажуть пан професор.

— Ну, бережись, Миколо, попав Тарасу на зубок! — сказав Гулак господареві.

— Сідайте вже, будь ласка, — всміхнулась мати.

— Хто де, а я до рому ближче!

— Так любите, Тарасе, ром? — спитав лукаво Костомаров.

— Чай з ромом, братчики, велике діло!

Помітив, як Миколи презирнулися, і зрозумів, що він на правильному шляху до братства чи товариства, яке шукав. Виходить, що й пан Гулак... А виду не подавав!..

— Беріть ось мед, ось тістечка, — припрошувала люб'язно пані Костомарова.

Розмова раптом згасла. Тарас пив чай, розказував смішні билиці, яких наслухався під час мандрівок по Україні. Невдовзі встав, подякував і, пригадавши ніби якесь нагальне діло, пішов мерщій додому, у свій трактир із номерами.

За кілька днів нагрянув сам. Із зошитом іще ніде не надрукованих своїх поем та віршів.

Матуса кудись пішла, й Микола його прийняв під вишнями, які цвіли в садочку побіля двору. Гула бджола, ласкаво гріло сонце, й співало птаство...

— Господи, яка краса!.. — сказав Микола, мружачи щасливо очі. — Жити б, людей любити...

— З раю зробили пекло, — хмуро сказав Тарас. — Оце б поїхать знову в своє село, й не можу, боюсь, що серце уже не витримає...

— Погано там?

— Галера, полон турецький... Доки ж це все триватиме?

— Ніхто того не знає...

— А треба знати, брате, хтось мусить знати!

— Може, один господь...

— Залиш його у спокої. Він нас давно не чує, давно забув.

— То тільки так здається...

— Самі щось маєм думати!

— Коли б гуртом, усім слов'янським миром... — сказав не скоро Костомаров. — З'єднати б усіх слов'ян...

— Для чого?

— Для братства й волі...

— Скинути б під три чорти царів, панів та підпанків! Щоб тільки воля, рівність і щастя всім!

— Тихіше!..

— А-а, кат би взяв цю тишу! — рубнув об стіл ребром долоні. Проте понизив голос: — Набридло жити пошепки... Так ніби ти не вдома, а в підсусідках...

— Як кажуть, мовчи глуха — менше гріха.

— Або отак:

Од молдоваина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..

— Це ж звідкіля? Щось я не чув такого.

— З мого «Кавказу», — вииняв з кишені зошита. — У мене тут повеньке, таке, що панству й цензорам, як хрін у ніс!..

— «Ян Гус» також?

— Поему цю назвав я «Єретиком»... — гортаючи, сказав Тарас. — Ось слухай...

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І сретками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівки!

— Тарасе, братику, так ти ж немов заглянув мені у душу! — схопився з лавки Костомаров. — Ти висловив мої думки!.. Давно ти це написав?

— Ще восени, Миколо, у Переяславі.

— Ні, тут без бога не обійшлося... Це ж треба!.. Ми в ту пору якраз так само думали і говорили...

— То просто час такий настав, Миколо, — сказав Тарас. — Наш гнів шукає виходу.

— І все в одному напрямку!

— Та ні... Слов'янська єдність лише один із засобів, а не мета...

— Тобі Гулак нічого не говорив? — не слухав його Микола.

— Ні. Ми не бачилися від того дня.

— То я скажу, — нервово зняв окуляри. — Ми хочемо, щоб ти також був з нами... У Товаристві святих Кирила і Мефодія!..

Тарас зітхнув полегшено. Воно таки існує, це товариство! Є люди й тут, у Києві, яким уже несила терпіти, мовчки ждати, коли десь хтось розмислить про їхні дні прийдешні й подасть народові волю, як подають старцям окрасць хліба!

— Згоден до нас пристати?

— Можна... — зиркнув на трохи зляканого Миколу й пожартував: — Якщо звелиш подати чаю з ромом.

Той розгубився.

— Чаю? До чого тут, Тарасе, чай?

— Ну... можна й ром без чаю...

Микола сів.

— Не віриш, що ми створили братство? — спитав невдовзі.
— Вірю.
— Тоді чому ж ти...
— Хочеш, щоб я ридав від щастя чи бив себе у груди й кричав «ура»?

— Принаймні...
— Я радий вам. Признаюся, що сам шукав, що прагнув з вами зустрічі.

— Ти знав про наше Товариство? Давно? Від кого? — вражено спитав Микола.

— Можеш не хвилюватися. З надійних вуст.

— Хтось розповів... Без відома... Не поспитавши дозволу! — терзався й далі Костомаров. — Це може зле скінчитися...

— Не потерпай! — махнув Тарас рукою. — Страх нас скував міцніше од всіх кайданів. До біса страх! Ми ж козаки.

— Ну, добре... — всміхнувся криво Костомаров.

— Сиди і слухай.

— Що ж ти мені читатимеш, «Єретика»?

— Ні. «Сон», комедію. Написану ще в Петербурзі...

Микола сів зручніше, примружив гарні очі — в пухнастих довгих віях — і мовив тихо:

— Слухаю...

Від перших же рядків поеми його лицем пройшла легка судома, здригнулись вії, очі зробились круглі.

— Господи!..

— Не заважай!

..А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падасте
Та якогось раю
На тім світі благасте?
Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі —
І царята, і старчата —
Адамові дітя...

— В тобі сидить, Тарасе, чи бог, чи сам люципер... — сховав лице в долонях Костомаров.

— Ти слухай, слухай, братику!

Читав і сам проймався страшною силою її рядків. Чи то на нього діяв так Костомаров, який сидів і слухав, закам'янівши, чи він збагнув на відстані двох довгих літ і те, чого раніше не помічав у цій своїй поемі. Місцями аж не вірилося, що сам писав, що це його творіння, його дитя. Це суд, це вирок смертний панам, царям, усьому самодержавству!.. А ти, Миколо-брате, злякався, що хтось комусь шепнув на вухо про Товариство...

Як дочитав, стояла довго тиша. Кувала десь зозуля... Дзвенів невтомний бджолиний гул... Зривався часом вітер, і білий цвіт спадав на стіл, на землю...

— Ти зазирнув, Тарасе, туди, куди ніхто не міг, не смів ввійти,— сказав нарешті Костомаров.— Це страшно й солодко... І небезпечно!

— Знаю...

— Ти не образишся на нас за те, коли ми всі — не дай бог чогось поганого! — казатимемо, що ти не був у Братстві, «не стояв»?

— Байдуже...

— Бережених бог береже!..

— А де ж твій чай? — нахмурився.— Ти ж обіцяв.

Микола притьом метнувся до хати по самовар. Аж з вишні сипнуло цвітом...

...Ні, він не міг сидіти вдома й ждати! Чужбинський ще раненько кудись подався, взявши з собою й Сажина,— вони жили тепер утрюх неподалік Козиного болота,— й залишив його самого. Коли б таки самого, то він знайшов би діло, а то ж удвох з прочаночкою, з якою стрівся вчора в Печерській лаврі. Та вже якби із нею, то б він не пудив світом, а щebetав би, вився довкола милої, а то ж із серцем тільки, в якому та пташина змостила собі гніздечко!.. Звідки воно нашло на нього і де взялося?.. Любо сидів собі, дивився на задніпровську велично-вічну далеч, розмислював про рідний край, і раптом ніби янгол торкнувся крилом його душі, промовивши її вустами: «Мамо!..»

Вийшов, немов сновида, з хати й побрів нагору, в інший від Лаври бік. Боявся, що прибіжить дочасно й півдня сидітиме біля трактиру, в якому вона жила. Негарна, непоказна, а вся якась, неначе... Якась така... Не міг сказати, визначити, чим прихилила його до себе дівчина... Тим дивно ніжним «мамо!», чи поглядом, в якому стільки було тепла, чи усмішкою, що, ніби зайчик сонячний, весь час блукала в її вустах... Пішов слідом, не сміючи озватись словом, стрітись з її небеським зором... А потім ждав у парку, й таки дждався, і познайомився, і змалював для них пейзаж, який сьогодні має вручити їм, бо дівчина ходила тільки з матір'ю... Забув, як звати дівчину!.. Чи й не спитав... Йому було достатньо того, що знав. Ні в кого нема такого голосу! По ньому він впізнає її між сотень... «Мамо!» Хорал, песан, симфонія!.. Він міг би зараз, тут же, намалювати її портрет — так чітко закарбувалися у серці, в пам'яті прості й чарівні риси її лиця... Ішов уздовж старого валу й перед собою весь час виразно бачив її... Аж дивно — матері не пам'ятав, хоча вона не відпускала доньки ані на крок!.. Такого з ним ще не траплялося. Мав добру пам'ять. Чітко тримав усе побачене й міг уявити його собі за місяць, рік, а тут іще й доби немає, як він востаннє бачив лице тієї жінки...

Крізь Золоті — убогі вже! — ворота неквапно вийшов на шлях, що вів через пустир у бік університету та Василькова, куди він мав у скорім часі їхати розкопувати якусь могилу. Сонце вже підня-

лось високо й добряче гріло. Славно, що не забув надіти свого бриля. Волосся, хоч віросло, було рідке й немічне, зовсім не те, яке він мав півроку тому, доки не захворів. Це б зараз йому оту свою стару чуприну!.. Куди ж це ти звернув, козаче? Мабуть, хитруєш, хочеш бочком, бочком — і на Печерськ, до Лаври?.. Та ні, я так... Всміхнулася йому прозорим усміхом... У сонці вся, у білім цвіті вишень!..

— Здоров, Григоровичу! Куди грядеш? — зіткнувся з ним Микола Костомаров. Незвично жвавий, збуджений.

— А ти де був? — спитав Тарас.

— На власній пробній лекції в університеті.

— І як?

— Чудово! Вітали всі, плескали мені в долоні.

— Ти молодець! — обняв Тарас товариша. — Професор... Пан професор! — штрикнув під бік рукою. — Заткни усіх за пояс, щоб знали наших!.. Тільки ж дивись мені! — нахмурився. — Якщо твої студенти не будуть знати матері й своєї мови...

— Можеш не турбуватися.

— Я так сказав, як мовлять, на всякий випадок...

— Прощаю!

— Треба ж, брате, комусь читати мої книжки, — всіхнувся.

— А знаєш ти, що в Києві поляни й навіть великороси взялись вивчати мову, аби тебе читати в оригіналі? Студенти — то ті всуціль...

— Це добра, Миколо, вість, — сказав Тарас, схвильований його словами, хоча вже чув про те раніше, від Афанасьєва-Чужбинського. — А то: «Нема такої мови і не було!..»

— Тепер ніхто не скаже, бо є Тарас Шевченко!

Відчув, як щоби йому взялися палом, а десь під самим серцем поповз щемливий холод.

— Ат, хай їм грець! — всіхнувся. Збив набакир свого бриля. — Гульнути б! Жаль, не можна...

— Чому?

— Є пильне діло...

Вони пішли у бік Старого міста, й Тарас завів одну з пісень, точутих ним і вивчених серед нещасних, які жили в убогих брудних Хрестах:

Ой у Києві на риночку
П'ють козакі горілочку;
Ой п'ють вони, гуляють,
На шинкарку гукають...

Співаючи, він бачив красм ока, як Костомарова беруть чорти, як ніяково той усміхасться зустрічній публіці, — мовляв, не він, а цей дивак горланить на ціле місто, — і ладен був пуститися іще й навприсядки.

— Тарасе, люди ж!.. Що вони тепер про нас подумують...

— Де люди, де? — спинився на мить Тарас. — Це все пани та підпанки!..

Який тепер світ настав,
Що брат сестра не впізнав!
«Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травою,
Ходім, сестро, степами,
Розсіємось цвітами!..»

Ввійшли за вал у місто, і Костомаров не знав, куди подітися.
— Прощу тебе, не треба, угомонись...— просив тремтячим голосом.

— Коли-то ще вони почують путящу пісню! — гукнув Тарас. І пожалів товариша — не став співати далі.— Ось бач, до чого ми дожилися: у Києві козацька пісня — вже щось чуже, химерне й непристойне!

— На все свій час і місце. Співай собі на самоті або в малій компанії, як є охота...

— Дякую,— вклонився низько йому Тарас. І знов наїжився: — А може, я сьогодні співати хочу на цілий світ!

— З якої речі?

— Може, я стрів своє кохання, свою єдину, суджену!

Професор аж зупинився, вражений.

— І хто ж вона? — спитав, неначе чогось злякавшись.— Не з інституту * часом? Звуть не Аліною?

— Не знаю... Я ще не розпитав.

— І вже «єдина, суджена»? Тарасе, ти ж не гімназист...

— Вони приїхали на прощу в Лавру... Знаєш, який у неї голос!..

— Співає гарно?

— Мабуть... Я ще не чув... Вона сказала «мамо!» — й мені весь світ немовби перемінився, все ожило, засяяло з душі, зсередини... Дерева, люди, квіти, каміння навіть!..

— Ти закохався справді,— сказав суворо Костомаров.— Якого ж роду, звідки твоя Джульєтта?

Тарас стенив плечима.

— Сьогодні з нею бачитимусь, то запитаю.

— Вона хоча б уміє читати, писати? Тобі потрібна жінка освічена, розумна, гарна і показна, достойна твого таланту.

— Мені потрібно тільки оте дівча! — схопив Тарас за плечі друга й крутнув довкола себе.— Хочеш, я покажу її тобі?

— Нехай колись... Я відїжджаю завтра.

— Куди?

— В Одесу.

— Бідний! Ти цілий місяць чи навіть два не бачитимеш цього земного дива!..

— Та якось уже побуду, переживу...— всміхнувся.— Ти хоч зажди мене з весіллям.

— Будеш моїм боярином!

— То я піду замовлю фрак...— примружився.

— А котра вже?

* Інститут шляхетних дівчат.

— Дванадцята.

— Мені пора. Прощай, Миколо! — чмокнув у щоку друга й притьмом побіг додому, щоб одягтись і взяти портфель з малюнками.

До Лаври від Хрещатика шлях не близький, та він його пролинув на дужих крилах щастя. І тільки тут, біля друкарні лаврської, де мав на них чекати, відчув якусь тривогу. Може, була то просто втома — зранку ж бо на ногах! — чи звичайнісінький в ділах любовних острах, що станеться якась пригода, й вона на віки вічні!.. Сидів на тій же лавочці й вслухався в шурхіт кроків, примушуючи себе не бігти на кожен з них. День був буденний, і перехожі траплялись рідко... Він би впізнав одразу милу її ходу!..

Зітхнув, згадавши свою недавню зустріч із Костомаровим, і стало прикро. Нащо сказав йому про дівчину?.. Тепер її немає...

Одкрив портфель, дістав малюнок, де на переднім плані були вони обое і він, в солом'яному брилі...

— О, ви вже тут! — почувлось.

Схопився з лавки:

— Здрастуйте...

— Ви точний! Ми затрималися, бо стріли тут знайомих...

Чув і не чув, як щebetала мати, — очей не зводив з дівчини, яка йому сьогодні здалася ще чарівнішою. Вона всміхалась стиха, немовби в ній світило маленьке сонце...

— Певно, це той малюнок?

Мовчки віддав папір.

— Чудово! Ви справжній маляр. Донечко, поглянь: це ми з тобою, а це Тиміш!..

— Тарас, — поправив її, всміхнувшись.

— Так, так... Ви знаєте, мені біда з іменнями! Оце знайомих стріли — а я забула чисто, хто з них Марія Павлівна, а хто Одарка Гнатівна... То скільки вам, Тимоше, за цей малюнок?

— Мамо, вони — Тарас, — сказала дзвінко дівчина й звела на нього очі, мов вибачаючись.

— Ніскільки. Це на спомин...

— Спасибі! Дома будемо з присмним сумом згадувати і Лавру, й сад, і вас, Тимоше...

— Мамо!..

— Ой, вибачте!

— Нічого. Ви поволі запам'ятасте...

— Поїду й геть забуду, — призналась щиро жінка.

— Я нагадаю... Кажуть, гора з горою тільки...

— Та прошу, прошу! Будете в нас на Волині...

— Буду. Робота в мене — їздити і малювати всяку старовину.

— Це ж, мабуть, так цікаво! — сплеснула в долоні дівчина. — Я теж люблю мандрівки...

— На диво, вся у мене, — сказала мати. — Я кожне літо прагну кудись поїхати.

— Ви, мамо, у нас — мов дяк вандровний, — всміхнулась дівчина.

— І ти туди! — вдала ображену. — Це батько її мене так draжнить, — мовила вже до Тараса. — Вибачте, нам треба йти. Ще хочемо відвідати Братський монастир. А завтра вже додому...

— Дозвольте вас супроводжувати, — схопився, як потопаючий за соломинку.

— Прощу! Ми будемо вам дуже вдячні.

На виході біля воріт на них чекала Марія Павлівна, а чи Одарка Гнатівна, з двома онуками, й уся ватага рушила на прощу в Братський монастир. Спочатку йшли юрбою, купно, потім малі рвонули клусом, за ними — бабця з матір'ю, вгамовуючи тих пострибунчиків, і геть позаду, раді такій нагоді, брели Тарас із дівчиною. Точніше, він був радий. А що було на думці в неї, ніхто не знав. Віч-на-віч з милою він раптом зовсім зник, не смів спитати навіть, як звуть її. Це ж треба, щоб він забув! А може, вона йому, знайомлячись, і не сказала свого імення?.. Бридко було самому бачити чи відчувати себе таким макухою, а що вже їй... Зиркнув красчком ока й зустрів її сполоханий, цікавий погляд.

— А де ви вчилися так малювати, у маляра? — спитала раптом дівчина.

— У Петербурзі, — радо сказав Тарас і мов прийшов до тями. — А маляри не бачили у мене жодних здібностей. Один, узявши руку, по ній прорік, що я не здатний навіть до шевства, бондарства та будь-якого ремесла!

— І ви йому повірили?

— Як бачите, псую папір і досі.

— Я теж сама роблю малюнки для рушників та сорочок... — призналась тихо дівчина і зашарілася, чим стала ще милішою.

На спуску з саду вже на Поділ, коли Тарас розказував, як в Академії вони умкнули гусака, щоб змалювали з нього розкішні крила янголові, назустріч виринув із чагарів Чужбинський. Вклонившись, він зійшов із стежки, щоб дати їм дорогу.

— Куди це ти прямуєш? — спитав Тарас.

— У Лавру.

— А ми ось з Лаври в Братський.

І розійшлись.

— Мій приятель, — сказав невдовзі дівчині. — Наймасмо одну квартиру...

— Звідки ж ви?

— Мос село аж біля Звенигородки.

— Й велике у вас село?

— Чимале.

— А в нас сільце маленьке, дворів на тридцять, — журно сказала дівчина. — Щоправда, с і поле, й ліс, і луки, й на річці млин...

Тарас уже зібрався сказати щось колюче, як вгледів матір дівчини. Вона сама стояла під бузиною; вуаль була опущена, мов забороло...

— Здається, ви казали, що ви Шевченко? — мовила, коли вони наблизилися.

— Казав. А що?

— «Кобзар» — це ваша книжка? І «Гайдамаки»?

— Грішний, — всміхнувся їй.

— Сам бог послав нам, доню, Марію Павлівну, — взяла за руку, дівчину.

— Таж, мамо...

— Ти забула, що вже заручена? — спитала жорстко.

— Мамо!..

— Я ж не якийсь там... В мене серйозні, мамо, наміри...

Не обізвалась більше. Пішла униз і доньку, немов козу, теж потягла з собою.

Побіг слідом. Спинився... З гущавини ще раз почувось: «Мамо!..» — і все затихло... Вечір, — мов десь чекав нагоди, — валів ураз, наповнив пречисту чашу світу густим, мов дьоготь, мороком...

Сів на траву й сховав лице в долоні...

...Час добре гоїть рани; душевні теж. Та ще коли є мила серцю праця й молоді стрімкі літа!..

Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс. Малюнки, начерки й розкопування могили Переп'ятихи, звичайно, речі потрібні вельми, та що до них нещасним, що спини гнуть на клятій панській полі й спливають болем, кров'ю під канчуками!..

Сидів, трудився в затишку свого кутка біля Козиного болота, а совість тихо скімлила. «Костьол» виходить, добре все передав... Ось ще торкнеться пензлем у двох чи трьох місцях — і хоч на виставку... Костьол на чільнім місці в Києві!.. У місті, з якого, власне, пішла по всіх князівствах руських не католицька, а православна віра... Цей божий храм — як символ гніту... Вибудуваний не так давно... Виходить, що і досі католицизм... А-а, ну його! Учора біля фонтана, що на Подолі, він слухав співи двох кобзарів. Сліпі, старі, убогі, а попросив, і втнули пісню про козака Нечая!

Ой, з-за гори високої,
З-під Чорного гаю,
Ой крикнули козаченьки:
«Утікай, Нечая!»

Які були колись пісні!.. Це ж скільки музик, поетів вилили у них свої печалі, радощі й пішли з життя, не залишивши людям своїх імен!.. Він теж, напевно, склав би, десь за волами ходячи, свою журбу й пустив би в світ... Умер би, а пісня собі жила б... Воскресни зараз усі творці пісень на Україні, розвий свої обдарування — яка була б література, скільки було б імен!.. Десятки, сотні, тисячі!.. Нема, пропали, згасли, мов зорі в серпні... Певно ж, були між ними й генії, такі, як автор «Слова о полку Ігоревім»...

В кімнату шаснув вітер, гойднув фіранки, скинув якийсь папір зі столу... Ті кобзарі допомогли йому згадати ще одну козацьку пісню. Як воно?.. Ага, отак...

Віс вітер, віс буйний,
Дубя пагнас,
Сидить козак на могилі
Та й вітра питає...

В кількох словах — готова тобі картина! Експресія, глибінь і думка... Мабуть, творець її мав також хист художника...

Знадвору вкупі з вітром влетіла інша пісня, немовби хтось озався на спів його, на збурений козацький степ...

Ой у лузі криляченька,
Орли воду п'ють...

Поклавши пензля, вибіг на тиху, сонну вулицю. Співали десь через дорогу, в захованій в садку хатині. Рушив на той призмний голос і незабаром вгледів того співця. Сидів на ганку, сперши на руку голову й заплющивши в задумі очі. Русявий чуб звисав на юне його чоло...

Коли замовк, Тарас кахикнув і привітався, знявши бриля, що хтозна-як потрапив йому на голову.

— А-а, добрий вечір, — озався хлопець по-українському.

— Хто? Брат чи ворог? — спитав Тарас, подаючи правцю.

— Брат. Хоч і поляк...

— Шевченко, — назвав себе.

— Той самий, автор «Кобзаря»?

— Та він же, він... — всміхнувся.

— А я студент університету. Чи я назвався? Ні? Юліан. А прізвище моє Беліна-Кенджицький.

— Виходить, маю сьогодні «польський» день, — сказав Тарас. — То малював отой костьол, що на горі, то думав про нас і вас, а тут ще бог мені послав і пана Юліана, який співає наших-таки пісень.

— Я виріс між українцями і мову вашу знаю незгірш своєї.

— Отже, не ворог — брат! — обняв Тарас студента.

— Нема за що ворогувати, — промовив той.

— Побільше б нам таких поляків!

— Кому це — нам?

— Та є тут... Звідки родом?

— З Немирова... Дозвольте вас пригостити чаєм?

— Це можна, добре діло.

— Годилося б до чаю рому, та вибачайте, батьку...

— Чого нема, того нема. Замінімо його піснями!

— І віршами.

— Чудово. Буде в нас чай із віршами!

Невдовзі вони уже сиділи один навпроти одного й пили гарячий, пахучий трунок. Вечір був тихий, теплий... Тихо снувалась гарна бесіда. Здавалося, зустрілись давні, сердечні друзі...

— Так би нам споконвіку, брате, — сказав Тарас. — Пролито море крові... За що? Жили б у мирі та береглися б разом од ворогів...

— Для того ж, певно, й виникла ідея унії... — несміливо на те озався Юліан.

— Ні, друже, умія була папам потрібна, щоб загнуздати нею козацьку вольницю, — сказав Тарас. — Не братства прагли унією, а, навпаки, підкорення. Хто лізе в душу братові і топчеться по ній ногами, не брат уже, а ворог і супостат!..

— Це правда.

— Ти чув, щоб хтось з католиків став уніатом? Тож-то! Не єдності пани й ксьондзи хотіли, а лиш прислання, не дружби, а поневолення. Тепер нехай поpróbують того самі, відчують власним серцем, за що боролись козаки!

— Відчули вже. Господь скарав гординю... Пропала Річ Посполита!

— Самі тепер не вирветесь. Міцні кайдани царські.

— А ви?

— І ми... Налий іще по склянці, та й розбігатимемося. Час пізній...

— Треба — разом, — сказав рішуче Юліан.

— Гуртом, як мовиться, і батька легше бити?

— Повстали б разом!..

— Славно!.. Перемогли б, скажімо, самодержавство, і що тоді? Пани й кріпацтво знову?

— Не знаю... Вольність...

— Шляхті?.. Всіх вимітати треба: царів, панів, жандармів!.. А людям — волю! Кожному, хто б він не був, від Балтики до моря Чорного!

— «Щоб усі слав'яне стали добрими братами і синами сонця правди»?

— Звідки ти взяв слова ці?

— З вашого «Єретика».

— А хто ж тобі його давав читати?

— Те я забув...

— Ну й добре, — сказав Тарас, вдоволений з такої відповіді. — Гукнути б нам якоїсь, та пізно вже! Хай іншим разом. Згода?

Юнак кивнув. Прискалив хитро око:

— Батьку, а ви таку чували? — І заспівав:

Зародила верба груші,
А берізонька пруття;
Не вір, дівко, козакові,
Як він каже: «Візьму тя»...

— Не чув, їй-богу! Певно, якась подільська?

— Наша.

— Співай, співай!.. Воістину несть їм числа!..

А ніч стояла тиха. Не по-осінньому ласкава й тепла ніч... За кілька днів, зустрівшись із Костомаровим, Тарас повів з ним мову про Юліана.

— Ні, ні, — відмахувався Микола. — Не вірю я полякам!

— Чому?

— Ми довго з ними тузалися. Не вірю, й край!

— Ну, билися — було за що, — стенов Тарас плечима. — А зараз одна рука нас по голівці гладить...

— З поляками нема про цю балакати, — стояв незрушно Костомаров. — Вони завжди...

— Збираєшся побудувати слов'янськими ж таки руками оновлений і вільний світ, а із поляком про це боїшся поговорити. То з ким же ти у батька чортового, Миколо, будеш будувати? З панками нашими того не втнеш, їм тільки б повне черево!

— Гаразд, — промовив нехотя. — Зустрінуся, поговорю... Хоч путній хлопець?

— Путній.

— Нехай приїде до тебе сьогодні ввечері, я теж приїду.

— Миколо, ти не сердься, — сказав Тарас примирливо. — Самим царя не скинути...

— А треба?

— Що?

— Скидати...

— І знову ти за рибу гроші! — скипів Тарас.

— Тобі все зразу хочеться, одним ударом...

— Був би ти кріпаком, то знав би, як тяжко ждати волі, — похмуро сказав Тарас.

Помовчали. І розійшлися.

— Ти ж не забудь! — гукнув Тарас, оглянувшись, і помахав рукою.

Забув чи ні, але прийшов увечері... на другий день. Похмурий і невдоволений.

— Ти ніби сам себе привів на шворці, — пожартував Тарас із нього і заходився біля самовара, позиченого в господаря.

Микола змовчав. Сів на стілець, узяв зі столу якийсь малюнок і пильно став його вивчати.

Аж тут з'явився Юліан.

— Панове, добрий вечір...

Микола встав, подав студенту руку, ще й вимучив подібне щось до усмішки. Назвав себе, підсунув йому стілець.

Розмова в них не клеїлась, і, щоб змочити її принаймні гарячим чаєм, Тарас зняв чобота, поставив його, як міх, на самовар й почав роздмухувати. Сипнули іскри, діло пішло жвавіше.

— Хлопці, та що ви третесь-мнетесь, немов шинкарка, яка боїться давати в борг! — не витримав уже за часм, слухаючи балачку їхню про хтозна-що, окрім, звичайно, діла. — Ну ж, говори, Миколо, що маєш йому сказати. Ти ж, Юліане, розкажеш іншим разом про свій Немирів...

Бачив, що Костомарову страх як не хочеться розкрити душу перед поляком, що він себе притримує, немов ступити має на ледь замерзлий льодок ставка. Нарешті професор зважився і так почав єднати пана Юліана до Товариства святих Кирила та Мефодія:

— Латинці, німці та англосакси — всі купи держаться, а ми, слов'яни, кожен йдемо шляхом осібним, а то, бува, і в супрязі з якимось ворогом, тягнуци чужого воза...

Тиша стояла довга, трідна.

— Що ж тут порадити? — спитав студент.

— Нам треба робити те, що інші... — озвався глухо Костомаров.

— Ти не крути, скажи йому, що думаш, — напав Тарас на нього. — Світити хочеш, а каганець під стіл ховаєш.

Костомаров зиркнув зацьковано, щось буркнув собі під ніс і неохоче мовив:

— Найперше треба зібрати всіх учених людей-слов'ян до одного товариства... Поки почнуть щось там робити, нехай найперш познайомляться, повідають свої потреби, недолю й долю... А згодом вже й до діла можна братися...

І знову стало тихо. Студент був явно вражений. А Костомаров аж почорнів.

— Це Товариство проторувати має шлях у майбутнє, до федерації усіх слов'ян, — озвався знову. — Коли між нами скрізь запаує згода, коли збагнемо ми силу єдності, коли освітимо народ наукою, тоді вже створимо одне слов'янське державне тіло, чи федерацію... Під одним православним царем і в одній православній вірі всі поєднатись маємо...

— Ось тобі, бабо, й весілля! — гукнув Тарас, схопившись з місця. — Ти хочеш усіх слов'ян убгати в попову хату?

— Не думаю, щоб хтось погодився задля науки й утопії про федерацію зректись своєї віри й народності, — сказав, зітхнувши, Юліан. — Та й цар... Ніхто не хоче ходити в нього на повідку.

— Там, далі, видно буде. До того ще далеко, — пішов на згоду Костомаров. — Найперш потрібно слов'янську силу, слов'янський світ звернути на спільний шлях, до праці задля єдності!

— А там усіх накриють цар з православ'єм? — спитав не дуже чемно Юліан.

— Даремно ти приплів царя, Миколо, — сказав Тарас. — Це пугало всіх розжене ще далі, ніж зараз є!

— Хтось мусить же очолити.

— Народ собі дасть раду і без царів. Республіка — ось досконала форма держави, влади й волі!

— А як же бути із федерацією? — спитав одразу ж Юліан. — Щось не збагну...

— До неї ввійдуть республіки. Як незалежні, вільні і рівноправні члени, — сказав Тарас захоплено. — Дожити б до того дня!..

— Так не кричи, Тарасе, — спинив його Микола. — Вікно, дивись, одчинене... Спасибі тобі за чай, — підвівся. — І за приємну бесіду... І вам, юначе, дякую, — звернувся до Юліана. — Не проводжайте! Я сам. Тут близько...

Вийшов — немов утік.

— Тяжке то діло — братство... — сказав Тарас, приймаючи зі столу склянки. — Стільки ворогували!..

— Я не сподобався йому, напевно, — сказав юнак, підводячись.

— Не ображайся. Діло це небезпечне.

— Знаю. І ви також не гнівайтесь...

— За віщо на тебе гніватися? — розвів широко руки. — Що ж то за Товариство, коли не вільно в ньому сказати те, що думаєш!.. Ти йдеш уже? Я проведу.

Надворі було безлюдно й місячно. У вітті тьмяно сяяли хати й окремі вікна.

— Може, пройдемо в сад, що за костьолом, глянемо на сивий Дніпр? — спитав Тарас.

— Це можна.

Вже на горі, милуючись величним видом Дніпра й заток, що зблискували у тихім світлі місяця, Тарас спитав про те, що мучило його давно:

— Якби у нас повстали, підтримали б поляки там, за Віслою?

— Не знаю... — сказав юнак одверто.

— А ти спитай у тих, хто знає. Згода?

— Чому б і ні, — всміхнувся. — А як же «вчені люди» і все таке?

— Розмовами ніхто ще волі не добував. Тут треба щось надійніше... Яка краса! Ти тільки глянь! — вказав рукою вдаль.

Стояли довго мовчки, схвильовані чарівним світом ночі...

Дніпром униз плив човен, як білий привид...

За думою дума роси вилітас;
Одна давить серце, друга роздирас... —

спливли рядки з його послання Гоголю. Обняв за плечі Юліана й сказав з пекучим болем:

— Пропало все! Ми билися, ми мордувалися — і вскочили у сіть кріпаччини й самодержавства. Отак-то, пане-брате!..

...Вночі на Київ випав пречистий перший осінній сніг. Тарас прокинувся, немов відчувши ту перемену в світі. А може, й те його збудило ще до зорі, що спать лягав із думкою про цей прийдешній недільний ранок. За час своєї подорожі аж на Поділля і на Волинь він скучив за цими днями в Києві, які назвав околичними, або людськими. Відколи він у місті, неділі всі та празники, коли трудящі люди відпочивають, присвячує знайомству з ними, зустрічам з простим народом Києва, що тулиться в своїх хатках по дальніх глухих околицях.

На вулиці його чекав Сенчило-Стефановський, який, хоча й не часто, складав йому компанію у цих присемних, та іноді і небезпечних мандрах.

— Ну, як твої поляки? — спитав, подавши руку.

— Боятися нас, як Костомаров їх, — сказав Тарас. — Побачать, що є нагода, схопляться й собі за зброю!

Грузнучи в пухкім снігу, минули ринок.

— Знову на Куренівку? — спитав Сенчило.

— Може, до човнярів та до рибалок? Моста зруйнуй або спали, і в їхніх руках Дніпро...

— Це правда. Недаром там жандарми часто крутяться і нишпорки усюди носа тичуть.

— То кепсько...

— Я їх знаю усіх в обличчя. Випроваджу! Не первина.

— Ти там бував?

— Аякже! Забув, як ми з тобою брали човна з вітрилом? Коли пливли на «чорну раду» під Межигір'я?

— Згадав...

— Таке, Олексо, не забувають. Тоді я був неначе чистий зошит: усе вбирив, записував... Я довго так, Олексо, чекав того побачення із Україною!..

— Я місяць жив у Петербурзі, та й то летів до Києва, немов на крилах...

— Глянь, глянь, який Дніпро сьогодні! — гукнув Тарас, побачивши з гори ріку, весь білий Труханів острів і ліс за ним на видноколі.

Вода, — густа, аж чорна, — текла між білих забережнів, і в ній пірнали весело яскравопері селезні й сіренькі їхні подруги... Засніженим, тонким ще льодом ступали гордо чорні дзьобаті ворони...

— Немов чиновники у сюртуках, — кивнув на них Олекса.

— Обсіли всю Україну, цідять із неї кров, — сказав Тарас, згадавши, скільки людей в мундирах він зустрів, мандруючи. — П'явки, губителі всього живого...

Змеркла краса зими. Втішатись вони могли, забувши хоча б на мить недолю свого народу.

— Треба ж було згадати лихе поріддя... — бурчав Тарас, рушаючи вниз, на Поділ.

У шинку, куди зайшли поїсти й погомоніти з окільним людом, було ще майже порожньо. В кутку сидів сліпий жебрак із хлопцем-поводирем, а трохи ближче — гурт плотарів, що добирались з півдня в свої краї на Тетереві або на Ужі.

— Рано... — шепнув Тарас товаришеві.

— Поки ми тут оббудемося, зійдеться твої пани рибалки та човнярі, — сказав Олекса, входячи слідом за ним.

І справді, десь за годину-другу робітний люд став швидко заповнювати чималу залу шинку, забігали метка шинкарка та наймички, задзенькали чарки, пляшки.

— Олекса! — впізнав Сенчила дядечко із шлакуватим чубом і довгими, як в запорожця, вусами. — Яким це вітром? Вільно тут біля вас?

— Сідайте, дядьку Прокопе. Налити вам чарчину?

— Чого ж її і не налити! — пригладив Прокіп вуса. — На те ж вона й сотворена...

Він сів, узяв чарчину, що ніби враз поменшала в його руці, і смачно випив.

— Дякую.

— Беріть, що є, закушуйте, — припрошував Сенчило дядька.

Прокіп кивнув шинкарці, й вона, звинувшись поміж столів, принесла пляшку, чарки та цілу миску смаженої — із печі просто! — риби.

— Миколо, Петре, а йдіть сюди! — гукнув тим часом Прокіп до двох нових пришельців, що озирались, видно когось шукаючи. Вони всміхнулись радісно й посунули, немов човни між кригою, на дружній поклик.

— Добридень вам! — зняли шапки.

— Сідайте, — дав місце їм на лавці Прокіп. — Вил'єте?

— Того й прийшли.

— Весь тиждень у рот не брали.

— Ви не зважайте, що це пани. Олексу ви ж бо знаєте. А друг його...

— Шевченко, — сказав Тарас.

— Художник, — додав Сенчило.

Прокіп зламав широкі брови.

— А не кобзар? Я чув, що с кобзар Тарас Шевченко, пісні складас, кличе до волі словом... От би зустрітись з ним, спитати!..

— Про що? — всміхнувсь Олекса.

— Ось як побачу його самого... Кажуть, стрічались з ним на Куренівці, і на Преварці... *

— Який же він із себе? — спитав Олекса, лукаво мружачись.

— Ще молодий, а вуса!.. — вказав рукою ледь не на пояс. — Козацький зуб — аж до плеча! І голос, голос!..

Страшно було Тарасові назватись їм, понівечити той гордий, пишний образ, який для нього вималювала людська уява, і він мовчав.

— Кажуть, коли пани побачать його, жахаються, судомить їх...

Петро й Микола внесли й свої штрихи до образу:

— Ще б пак!

— А може, він характерник...

Узявши пляшку, Прокіп налив чарки й підніс свою:

— Дай боже йому здоров'я!

Сенчило пирснув, випив і запитав:

— То що ж ти, Прокопе, хотів почути від нього?

— Не я один... — викручувався.

— Я з ним знайомий, Прокопе. І він також, — кивнув у бік Тараса.

— На власні очі бачили? — аж подались до нього.

— Отак, як вас.

Притихли. Сусіди теж полишили свої чарки, тяглись до них.

— Хотів його спитати... — поглянув довкола Прокіп, — чи довго нам терпіти, чи с на світі сила, яка б змогла панів, царя...

— В них військо!

— А ти зажди, Миколо, не заважай!.. Так от: чи зміг би простий народ турнути їх під гузно?.. — прошепотів.

— Народ, якщо він дружний, осилить все, — сказав Тарас. —

Біда лише у тому, що ми хто в ліс, а хто по дрова!

— Ми що... А в них і зброя, і солдати... — зітхнув Петро.

— То правда, — сказав Микола сумно.

* Так тоді називали Пріорку, історичну місцевість біля Курені

Тарас дістав з кишені насіння соняшнику, яким учора він був пригощений, і висипав його на стіл. Потому взяв з десяток, одгріб убік і мовив:

— Оце вам цар з міністрами, а це — народ, — вказав на більшу купку. Згорнув її у жменю і висипав на ту, що менша. — Де вони? Нема, пропали, щезли!

— Чорти вхопили, — басом сказав Петро.

— Виходить ніби й добре... — пошкрібся в тім'ї Прокіп. — Тільки... не здатні ми супроти війська... Сокира, плуг та борона — ось з чим ми діло маємо.

— А славні наші прадіди хіба були не від землі? — спитав Тарас.

— Ну, твій, скажімо... — хихикнув хтось.

— Я з кріпаків, дев'ятий рік на волі.

— Дива-а!..

— Ану ж тихіше! — підніс Олекса руку і прочитав напам'ять:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли цалувати.
Панували, добували
І славу, і волю!..

А чим ми з вами гірші?

— Воно-то так... — озвався у повній тиші Прокіп. — І все ж коли б спитати у Кобзаря...

— Ну ти й затятий, Прокопе! — сказав Олекса весело. — Подай йому Тараса — де хоч візьми!

— Це діло важне, — мовив вусань суворо. — З ходу його не вхопиш, треба обмізкувати...

— Там хтось чужий! — гукнули біля дверей.

Тарас підсунув чарку і заспівав:

Очерет, осока;
Чорні брови в козака...

— То не сюди! — гукнули знову.

— Тихо! Співай, співай...

Тарас кивнув Олексі й звернув на іншу стежку, на ту, якою сюди прийшли:

Горе мені, козакові, що батька немає, —
Батька нема, мати чужа, а жінка не любить;
Пішов би я в Запорожжя, — дороги не знаю!..

Хто зміг, його підтримали, і пісні стало тісно у стінах шинку. Люди — ці плотарі та човнярі, рибалки та вантажники — відчули щось затасне від них життям, забуте в щоденних клопотах про хліб насущний, і стали дужчі, вищі буттям і духом. Радісно було на них дивитися, як на дерева в брості, як на ріку, що скресла...

Пісня змінювала пісню, аж доки всі стомилися і хтось сказав, що треба вже промочити горло. Випили, а потім враз загомоніли про давнину, про волю, про запорожців, які її вибювали...

— Ну ти й співаєш, чоловіче! — сказав Петро Тарасові.

— Не чув тебе наш благочинний, а то до хору взяв би, — додав Микола.

Прокіп вдивлявся мовчки в нього. І раптом мовив як похвалу чи як непевний здогад:

— Коли б тобі козацькі довгі вуса та оселедець, то був би геть Тарас Шевченко.

— Куди йому! — гукнув Олекса. — Яюсь прийду до вас із Кобзарем!

— Спасибі... І ти приходь, — торкнувся Прокіп руки Тарасової. — У нас тут є ще порох в порохівницях... І шабель трохи знайдеться...

— Прийду, — сказав Тарас, підводячись. — Нам вже пора.

Мав звичку йти до того, коли сп'яніють люди і втратять здатність мислити.

Надворі, вже біля Дніпра, Олекса мовив скрушно:

— А може, ми повинні були признатися, що ти і є Тарас Шевченко?

— Побили б ще за самозванство, — сказав Тарас. — Ти ж чув, який він, справжній. Вусища, чуб!..

— Якщо на слід натраплять, шукатимуть його такого...

— Бачиш, немає зла, щоб на добре не вийшло!

Набрав у пригорщ снігу, зліпив чималу сніжку й жбурнув у ворона, що походжав поважно неподалік. Той знявся важко, каркнув і полетів.

Біля гори Олекса раптом згадав, що має пильне діло тут, на Подолі, і розпрощався.

Вгору Тарас ішов не кваплячись. Було шкода лишати цей зовсім інший, йому рідніший, миліший світ. Усе тут звичне, знане, без будь-якої фальші. І мова, і звичаї, і типи лиць, характерів утворювали те середовище, в якому він, попри свою освіту й теперішній суспільний стан, був наче риба у воді. Там, на Горі, йому весь час доводилося триматись ролі, грати когось, ким бачить його чиновно-мундирна братія, пани та підпанки Старого міста і ким йому не стати, хоч би й хотів. Із кручі поглянув ще раз на панораму ріки, Подолу, далечі, що за Дніпром, і посміхнувся. Бродить десь по околицях, межі людей, кобзар Тарас Шевченко — вусатий і з оселедцем аж до плеча!..

Удома на нього ждав Микола Костомаров.

— Нарешті! — кинув книжку, яку читав. — Ну де тебе, Тарасе, носить? Я зранку тут...

— А що таке?

— Вакація! Художник Павлов подав прохання Траскіну звільнити його з посади вчителя в університеті.

— І ти вважаєш, що я...

— Звичайно! Завтра ж подай прохання. Будемо разом навчати молодь, і вихованці наші роз'їдуться по Україні!..

— Гадаєш, ділу буде із того користь?

— Молодь схильна до справедливості, добра й свободи. Сотні братів по думці вирушають будити люд і сіяти в його серцях святі ідеї єдності усіх слов'ян, братерства й волі!

— Добре, — сказав Тарас. — Подумаю. Мені моя робота теж до душі!..

— А ти її не кидай. Встигатимеш і тут, і там. Ну, я побіг. На мене жде Аліна...

— Гляди, Миколо, женишся!

— Чи не пора?

— Та, мабуть, уже пора... — згадав Тарас свою пригоду в Лаврі й те мелодійне «мамо!», що так йому занало рвійно в душу.

Тільки пішов Микола, як до кімнати з грюком влетів Сенчило.

— Радуйся! Допіру стрів Павлова, і той просив сказати тобі, що він подав...

— Я знаю, від Костомарова, — сказав Тарас.

— Чого ж стоїш? Давай папір, перо й чорнило! Я напишу прошеніє, а ти підпишиш, аки великий пан!

— Гадаєш, варто?

— Варто! Коли б не ти, я сам туди подався б. Це ж не якесь училище чи інститут шляхетних дів!

Не встиг Тарас спитати, чи годен він учительствувати в університеті, як всі його папери злетіли геть зі столу й за ним поважно всіявся Олекса Флорович, вмочив перо в чорнило і написав на білому, мов сніжне поле, аркуші: «Его превосходительству господину попечителю Киевского учебного округа, свиты его императорского величества генерал-майору Траскину От художника Академии Тараса Григорьева сына Шевченка Прошение».

— Ху-у, сатана! — відкинувся на спинку крісла, ніби після тяжкої праці. — Тепер диктуй!..

Вечір застав їх ще в трудах великих писарських. При свічці вже Тарас узяв перо в Олекси і підписав: «Художник Т. Шевченко...»

...Першим прийшов здоровити його з різдвом Юрко Андрузький. Та ще й не просто — віршем. Весь зашарівшись, юнак дістав з кишені аркушик і прочитав тремтячим від хвилювання голосом свій щирий твір-звертання:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами, —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем...

Тарас обняв сердегу й поцілував.

— Спасибі ж тобі за вірш!

— Прийдете до Гулака?

— Звичайно.

— Тоді здорові будьте до вечора.

Зоставшись сам, Тарас іще раз перечитав нехитрий вірш Андрузького, в якому той, наслідуючи його поезії, так палко прагнув висловити свої жалі та сподівання на кращу долю України... Народжується нова людина, рушиться столітній сон!..

Невдовзі прийшов Куліш. Спочатку Тарас його і не впізнав, подумав, що хтось із тих аристократів, з якими він колись стрічався в Санкт-Петербурзі.

— Не радий? — всміхнувся гість. — Чи ти, Тарасе, не загордився!

— Панько?!

— Еге ж.

Чоломкнулись і посідали.

— Може б, ти роздягнувся? — згадав Тарас, що він господар.

— Зайве. Я на хвилину тільки. Просив Гулак...

— Ну й славно! Я теж іду.

На вулиці, точніше, аж на валу, яким пішли в бік Золотих воріт, Куліш спитав:

— Не гніваєшся за той мій лист?

— Як буду знов друкувати, виправлю.

— Усе?

— Тоді я став би вже не Шевченком, а Кулішем, — всміхнувся. Помовчавши, додав серйозно: — Добре ти написав про чорну раду!

— Дякую...

— Читаш — дух захоплює.

— Не все ж тобі!

— За весь цей рік — два віршики...

— А хтось казав, що копу, та ще яких!

— Торік — було, — всміхнувся. — Найшло на мене...

— Правда, що ти подав на вчителя в університет?

— Це ще, як кажуть, вилами та по воді.

— А за кордон? Уж не хочеш їхати?

— Хіба за злидні... — буркнув.

— Закиснеш тут як маляр...

— Б'єш не по чім — по голові!

Куліш спинився, передихнув і урочисто мовив:

— Є змога тобі поїхати на років три! Щоправда, за умови: ти не допитуватимешся, хто дасть на цю поїздку гроші.

— А може, це якийсь собачник? — хмуро спитав Тарас, хоч серце затанцювало з радості.

— Ні. Українка, щира твоя прихильниця.

— То поцілуй її за мене! Іду!!

Він закрутив Панька, та так, що ледве не попадали обоє з валу, яким ішли.

Вони бродили довго старим зимовим містом, де між руїн постали нові будинки, й прийшли тоді вже до Гулака, коли в його світлиці кипіли пристрасті. Людей було не так багато. Накритий стіл стояв іще не займаний і вабив зір натомлених і зголоднілих новоприбулих.

— Здається, ви, братове, не з того краю почали! — гукнув Тарас.

— Воістину! — додав Куліш, скидаючи свою розкішну шубу. — З різдвом Христовим, други!

— Диви, їй-богу, Пантелеймон! — схопився з місця Костомаров. Підбіг, обняв і тричі поцілував.

Тим часом Тарас потис снітнілу руку Савича, що чимось був схвилюваний.

— Приніс «Кавказ»? — спитав, зиркнувши гостро на Костомарова.

Тарас віддав прим'ятий зошит і мовив тихо, з сумом:

— Париж побачиш скоро!.. З Міцкевичем погостиш... Ти ж не забудь!

— Вважай, що він уже читає твою поему, — всміхнувся Савич і взяв його під руку. — Цей Костомаров!..

— Знову зчепилися з ним?

— Послухай, що він каже!

— Миколо, то для тебе у дивину. А я вже тут наслухався...

— Не може він без бога та без царя! Ще мало нас, сердешних, у цім ярмі... Під корінь треба вдарити!

— Пеньок прибрати, виорати й засіяти добрим зёрном! Так?

— Тільки так. Заплутались ми в цій науці, єдності усіх племен слов'янських...

— Змішали грішне з праведним, — сказав Тарас. — А треба зібрати все в один кулак і ним — царя, кріпацтво!..

— Всі за столом, панове... — втрутився в їхню бесіду господар дому.

Сіли, взяли чарки. А Костомаров узяв для тосту слово. Він говорив сперш про різдво, а потім про Куліша, слов'ян, просвіту...

Слухав його Тарас, і серце тисла йому журба. Минуло знову літо, а воля все ще за сімома замками!.. Що в цих розмовах толку, у цих зібраннях, коли вони обмежуються словами, та й ті взаємознищуються, оскільки кожен тягне кудись у свій, окремий бік... Це лихо, власне, і привело Україну, її народ на грань буття...

Випив з усіма.

— А де, Миколо Йвановичу, ваш неофіт, студент Петров? — спитав тим часом Савич у Гулака.

— Пасе двох чад паньматки Якубович, що виїхала в село на празник.

— Надто до вас прилип цей ваш сусід...

— Він більше про вас розпитує і ледь на вас не молиться за те, що ви хоч зараз готові взятись...

— Браття! — підвівся знову Костомаров. — Ми рідко зустрічасмося таким собором, і через те, гадаю, не зайве буде сьогодні нам поговорити, як далі діяти, куди іти. Ви майже всі знайомі як з «Книгами буття», так і зі «Статутом», що, власне, є проектами, які нам слід обговорити і, виправивши, прийняти десь у тому році, що наступає. Було б, звичайно, добре, щоб ми дійшли якоїсь згоди, щоб не тягли мов лебідь, рак та щука, свого важкого воза. У нас останнім часом були розмови, диспути не так про цілі, як

про шляхи та засоби, й ми не змогли зійтись на чомусь певному. Тепер пас більше, отже, ми розумніші вкупі, тверезіші...

— Ось вип'ємо по другій-третій чарці, й стане все навпаки — п'яніші вкупі будемо, — сказав Тарас.

— Хто вип'є, а хто й ні... — не залишився в боргу промовець. — Оскільки я вже розігнався, то мушу вам повідати свої думки. Наука та просвіта, взаємни племен слов'янських, зближення в ім'я мети: об'єднання у федерацію — ось напрям дії, поле, яке нам треба в трудах пройти, осилити. Слов'янство і православіє...

— Пробач мені, Миколо, що переб'ю, — сказав Тарас, підводячись. — На те, що ти пропонуєш, не стане віку нашого.

— То будуть діти, внуки...

— А кріпаки? А Україна? А вся олжа, сваволя і гноблення, що ними вивопнена імперія вже через край, теж будуть? — промовив гнівно, ніби то Костомаров винен. — Ти можеш ждати і рік, і два, і двадцять... А як мені? Як рідним моїм братам і сестрам, що й досі ходять у кріпаках? Як ждати всім, хто ще й не бачив волі?..

— Нам не під силу визволити людей з кріпацтва зараз, — розвів руками Костомаров. — Ми так лише погубимо себе і діло.

— Страх — кепський радник. Треба зробити все, що можемо, щоб совість наша потім не докоряла ні нам, ні дітям нашим. Може, у запорожців — наших дідів і прадідів — було по два чи три життя? Чи, може, їх не брали кулі? — спитав Тарас. — Коли б вони боялися, як нині ти, то ми були б давно вже бездумним бидлом, гноєм для тих, хто дужчий і нахабніший!

— Тарасе, ти, як і Микола, звертаєш нас на манівці, — взяв слово Пантелеймон. — Якби у нас була одна неволя, та, що тобі найбільш болить, кріпаччина, то ми змогли б для неї щось наміслити, здолати її у той чи інший спосіб. Та в нас є діло більше. Україна вже стільки літ страждає в тяжкій неволі гёмонській, що нам усім потрібно, забувши чвари внутрішні і менше зло, подбати...

— Кріпаччина — це менше зло? — скипів Тарас.

— Звичайно. Св'їх панів опісля ми змусили б селянам дати волю, — сказав Куліш.

— А спершу мої брати повинні, обнявшись з паном Енгельгардтом, піти на бій за Україну?

— Пан Енгельгардт нам чужаниця...

— Гаразд! Обнявшись із Лукашевичем або Родзянком?

— Якщо вони постануть за Україну...

— Навряд... Коли й постануть, то певно ж зовсім не за таку, якою хочу бачити її в часи прийдешні, а за свою, козацько-панську, чорну для тих, хто нині мучиться, а не живе!

— Там видно буде...

— Класти на полі бою голови, щоб замінити чужих панів на «рідних»? Це треба з глузду з'їхати!

— В тобі сидить дух бунту, дух гайдамаччини, — сердито сказав Куліш. — А тут — державне діло, де треба мати досвід та крүгозір...

— Я пильно, Паньку, вивчив історію свого народу й знаю, що майже всі повстання терпіли крах з вини твоїх «досвідчених» панів старшин, які свою вигоду щоразу вище ставили від долі тих, що з «духом бунту», тобто народу й краю рідного! Ви, кармазинники, — мов гандж на шаблі...

— Що ж ми, не українци, не козаки? — всміхнувся зверхньо Пантелеймон. — Якого ж роду?..

— Панського!

— Це щось нове...

— Панове, ми так во віки вічні не зможемо дійти до згоди, — скривився тяжко Костомаров. — Нам треба бути м'якшими, поступливішими один стосовно другого...

— Шевченко має рацію, — сказав Гулак. — Найбільше зло — кріпачина, і бити треба в неї. Цей заклик скрізь почує трудящий люд, в якому паша сила. Самі пани чи вчені люди, — глянув на Костомарова, — не зможуть дати ради. Коли народ повстане, простий народ, тоді й пани, хто совісніший, підуть за ним і кров'ю змиють свою ганьбу гнобителів братів незрячих.

— Правда, — устав Посяда. — Я теж з селян і знаю, як і Тарас Григорович, що найпекучіша біда — неволя панська, рабство. Кріпак почути може один лише заклик: визвольмося від пана! Потім, уже на волі, ставши й душею вільним, певно, він забажає більшого...

— Я за повстання також! — гукнув рішуче студент Навроцький.

— Ми геть забули, братчики, за частування! Треба й зубам роботу дати, щоб не скучали, — втрутився знову Костомаров у невластивий для нього сносіб. — Гулаче, ти ж господар, то наливай!

— А й справді. Прошу, прошу! — підтримав його Гулак.

Не зразу, якимось нехотя, взялись до чарки. Почувся сміх, хтось щось згадав різдвяне...

— Чому мовчав? — спитав Тарас у Савича.

— Набридло. Стільки я вже буцявся із Костомаровим, у цій-таки господі, що вже язик стомився.

— Ти вчився з ним у Харкові, в університеті?

— Було...

— Пропоную за гостя тост, за пана Пантелеймона! — не випускав із рук узятих віжок Костомаров. — Скажу одверто, в мене на Куліша надія в одній важливій справі...

— В якій? — звів брови Пантелеймон.

— Ні, спершу треба випити і закутити, а вже тоді й повернемося до наших справ. Здоров'я пана Куліша!..

Розходилися о третій ночі. Брав морозець, і сніг рипів так лунко під чобітьми, що кожен крок здавався гучним пострілом. Студентів це розважало, тішило, немов дітей, і серед тиші сонного нічного міста вони зчинили таку веселу веремію, що мусив їх угамувати. Притихли, збилися довкола нього, і тільки час від часу хтось не витримував — штовхав ледь-ледь товариша, той відбивався...

— То що ви, батьку, скажете про замір із часописом? — спитав Маркович, який найдужче узяв до серця нові «Сільські читання», що їх вони надумали найближчим часом улаштувати.

— Всеє... — сказав Тарас. — Для цього треба гроші, ще й не малі, а хто їх дасть?.. І взагалі, — махнув рукою. — Шилом вхопили патоки... Замість діла справжнього, святого діла, кинули вам голуб'ята, іграшку!

— Якщо гарненько взятися, то і часопис стане... — почав було Андрузький.

— За шаблі треба братися, — сказав Тарас. — Падлюки ті, хто вірує в царя й престол!.. Під корінь!..

Студенти попритихали. Вони були не проти рішучих дій, проте така відверта, безкомпромісна ненависть до государя і їх лякала.

— Треба йти до людей, будити, збирати їх, озброювати!.. Принаймні я не буду сидіти тут і ждати ласки царської.

— Так схоплять же й посадять, — зітхнув Маркович.

— Можуть. Проте і в нас є голови, щоб все робити з розумом.

Там, де кінчався біля Козиного болота вал, спинився, щоб попрощатись.

— Батьку, утніть що-небудь ваше на день грядущий! — озвався Навроцький, який усю дорогу чомусь мовчав. Він був лицем і голосом на диво схожий на Гулака, свого двоюрідного брата.

Тарас на мить задумався. Всміхнувся далі й мовив:

— Мене Куліш назвав сьогодні гайдамакою... То я вам, хлопці, і прочитаю щось гайдамацьке, з вірша «Холодний Яр».

..Де ж ти дієся, в Яр глибокий
Протонтаній шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На порад: що їм діять
З добрими панами,
Людодідами лихими,
З новими ляхами?
Не сховасте! над Яром
Залізняк витас
І на Умань позирас,
Гонту виглядас.
Не ховайте, не тончіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Миколу-Нерона!..

Аж очі йому наповнилися сльозами. Замок, патяг на лоба шапку й пішов униз, до хати...

...Забілу Тарас застав усе ще в тяжкій журбі за щирим своїм коханням, яке убили жорстокі люди за гроші й статки. А тут іще Пантелеймон прислав йому цидулку, в якій просив на двадцять четверте січня в Оленівку, у Вознесенську церкву, де він вінчатись має із Олександрою Білозерською, таки ж сестрою Василя. Коли збирався їхати у цю чернігівську Тмуторокань, і Костомаров, що

проводжав їх із Гулаком, — Гулак подався до Петербурга, — також просив прибути, але на п'яте квітня, коли вони з Аліною... Мов наслання чи пошесть якась страшна! Одружуються його друзяки, і тільки він... Нема йому подружжя, нема кутка, де прихилив би голову!..

— Налий-но ще по крапельині...

Віктор зняв руку з кобзи, хлюпнув йому й собі горілки.

— За що?

— За волю!

Випили, заїли мовчки. Тиждень отак сидять, потрошку п'ють, бесіднують, співають, плачуть...

— То що мені сказати Миколі Костомарову? — спитав Тарас.

— Нічого...

— А як спитає?

— Скажеш, що я пустив коріння, немов кілок вербовий, — не виривати ж силою.

— Байдужий ти чоловік. А ще поет!

— Який вже є... Давно ти бачив Глинку? Постарів, мабуть... — мовив господар з натяком на те, що два романи написано не на чийсь там вірші, а на його. Торкнувся струн і заспівав:

Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ламає...

— Розкукурікався! * — сказав Тарас сердито. — Залив горлянку, черево напхав сальцем та ковбасою...

— А ти дивився тільки і в рот не брав? — розплився в милій усмішці. — Не піст же в нас — водохрепце: пий і гуляй!..

— А скільки тих нещасних, які не мають нині чим зароситися!

— Мої селяни не голодують.

— Цього, вважаєш, досить?

— Я ж не міністр чи губернатор — простий гусар, та й то, вважаю, колишній.

— А маєш коня, сідло та шаблю?

— Все є, і все напихав! — узяв якийсь гучний акорд на кобзі.

— Ти глянь... А сів би ти на коня, коли б народ піднявся на бій за волю?

— Сів би, але не сяду.

— Тобто?

— Ти бачив, який на річці товстений лід? — сказав не скоро

Віктор. — Замерзло вельми...

— Буде ж колись весна!

— Напевно. Та нині ще й не пахне нею... Вип'ємо?

Тарас відсунув чарку.

— Глядів би й ти себе, Тарасе, трохи... Взяв би на гапки кожуха, а то, дивись, простудишся...

— Воля — не великодня крашанка, ніхто її не подарує, — сказав Тарас.

* Гра слів: хутір В. Забіли звався Кукуріківщиною.

Забіла поклав на лаву кобзу і підійшов до геть замерзлого вікна. Продмухавши на шиби вічко, приклавсь до нього й мовив:
— Мете... В дорозі зараз, десь у степу, не солодко!..

Тарас повів плечима, немов відчув на них морозний вітер, поправив шарф на шиї, що ніби грів не тільки вовною, а й малиновим кольором.

— І треба ж було Панькові в таку хурделицю...

— Хіба він знав!

— О цій порі завжди морози, віхоли, — підвівся й собі Тарас. — Не хочеться мені чогось на те весілля...

— Треба. Сусіди й трохи родичі...

— То, може, ти поїдеш сам?

— Не можна.

— Страшно мене самого лишать на хуторі, біля дівчат? — спитав Тарас і нагерголився, неначе півень: — А я такий!

— Ні, — не підтримав господар жарту. — Мабуть, того не слід було б казати...

— Почав — кажи, — нахмурився.

— Все віно, яке дають за Олександрю, піде на те, щоб ти поїхав...

— Господи, то це Панькова наречена!

— Тільки ніде ні слова, — приклав до вуст Забіла пальця. — Я ж обіцяв...

— Мовчатиму... І треба ж!.. Хто б подумав!..

Його таки розхвилювала ця новина. Дівча, яке його не бачило ні разу в вічі, зробило те, про що ніхто і не подумав... Справді, невідомі путі господні й серця жінок! Офіра, варта пензля Мікеланджело чи Тіціана!

— Приїхав хтось? — припав до вічка Віктор. — Йй-бо, до нас! Розкутується... Встає... Іде до хати...

Рипнули сінешні двері, прогупотіли тверді поквапні кроки, і на порозі виросла засніжена висока постать з усмішкою на все лице.

— Чи тут боярин мій Тарас Григорович Шевченко? — спитала лунко голосом Пантелеймона Куліша.

— Тут, князю, тут! — пішов назустріч йому Тарас.

...Щоб подивитися на це вінчання, зійшлася тьма народу, й коли скінчилась служба, всі збилися на невеликій паперті й позиркували на шлях, яким приїхав мав із Мотронівки весільний поїзд. «Князь» нервував, виймав щопівхвилини годинник... Проте найдужче, мабуть, найнетерплячіше чекав княгиню боярин князя. Пантелеймон йому сказав сьогодні, що й познайомився він з Олександрю над «Кобзарем», що з того, як вона читала й відгукувалась на кожен вірш, він зрозумів її прекрасну душу і покохав...

— Вже ідуть, ідуть! — крикнув хтось із юрби.

У веремії, яка зчинилася, Тарас не зміг побачити як слід її, і тільки в церкві, в тиші перед вінчанням, він роздивився. Дивна була це пара: на нареченому санкт-петербурзький надмодний фрак, а наречена — в одязі свого народу, в стрічках, в разках намиста і чобітках. Вона була струнка, висока, зграбна; з лица не

дуже гарна, проте немов осяяна якоюсь диво-лагідністю і добротою. Очі швидкі, виразні, чисті — мов дві тернини...

Заговорити до неї зміг аж у Мотронівці, куди вони приїхали після вінчання. Підходячи із привітанням до молодих, Тарас згадав слова з колядки й вигукнув:

— Чи ти царівна, чи королівна?

— На чужий коровай очей не поривай да собі дбай! — пожартував увесь залитий щастям і, як завжди, упевнений Пантелеймон. А молода всміхнулася і мимоволі ступила крок йому нааустріч.

Тарас обняв її легенько й поцілував у ще холодну з морозу щічку.

— Поздоровляю! Будьте щасливі й дружні!

— Будемо, — сказала так просто й щиро Олександра, що він, собі на сором, позаздрив другові. Бач, відкопав у цій борзенській глушині «перл драгоценный»!..

Його відтисли інші поздоровляльники, і він, чогось засумувавши, знайшов куточок затишний і сів, аби побути на самоті. Проте Панько, не бачачи свого боярина, розшукав його невдовзі й повів за стіл, де вже всідалися весільні гості. Княгиня йому всміхнулася і подала, замість серветки, вишиваний червоно-чорним сільський рушник. І далі вона весь час чим-небудь його підтримувала та виділяла з-поміж гостей... Пантелеймон не тільки не ревнував, а й сам чим міг виказував йому свою повагу. Нарешті встав і виголосив за нього тост.

— Панове! Сьогодні в нас з Олександрою великий день. Тому, що ми з'єднали свої серця, чого давно вже прагли, бо створені одне для одного. А ще й тому, що в радісну для нас годину тут, біля нас, як друг і брат, присутній відомий вам поет, художник і патріот Тарас Шевченко. П'ю за його здоров'я, за пристрасний його талант, якого довго ждала вся Україна!

Віддав дружині чарку, обняв Тараса, що також встав, і лунко поцілував.

З усіх боків до них тяглися келихи, чарки, обличчя, усмішки; дзвенів кришталь. Останньою була чарчина молоді — така ж струнка і граціозна, як і вона.

— Спасибі вам, — промовила тремтячим, тихим голосом. — До смерті ми не забудемо цієї честі!..

Тарас також розхвилювався і не знаходив слова, аби достойно відповісти. Наневно, Куліш чекав, що він щось скаже добре про молодого «князя» та й діяча на рідній ниві...

— Я вдячний вам за шану й славу, — мовив, здолавши ніяковість. — Радий, що голос мій знайшов відлуння в душах моїх землячок і земляків... — Помітив пильний погляд Віктора, який сидів навскіс від нього. — А він, мій голос тобто, то, власне, крик братів молодших ваших, яких зневажили, впрягли в ярмо. Як бачите, у них також є серце і є душа, яка болить неволею, ганебним рабством. Як же воно так сталося, що на козацькій волі зросли пани й невольники?.. Сказав би вам ще більше, та в нас сьогодні свято, веселий день... Хай будуть щасливі князь з княгинєю! Хай так

живуть і трудяться, щоб Україна-мати раділа їхній праці й уславила навіки їх!

— Віват! — гукнув панок, що вже набрався зранку.

Почувся сміх, веселий гомін, дзенькіт чарок та келихів...

Смеркалося, як почалися танці. Звичайно, ж, панські. Свічі горіли ясно, музика гриміла гучно, весело.

Тарас стояв із Віктором, перемовлявся знехотя, а сам очима стежив за Олександрою. Не через те, що раптом він закохався в неї. Йому хотілось вивідати, що спонукало дівчину піти на жертву віна, кортіло знати більше її химерну, як для цього оточення, жіночу душу...

Вихопив із виру танцю, одвів убік і став чомусь випитувати, чи гарний в неї голос, які пісні співає. Вона, ще часто дихаючи, відповідала то усмішкою, то жартівливим словом, напевно, теж бажаючи дізнатись спершу, нащо йому той голос і ті пісні.

— А цю ти знаєш, серденько? — спитав уже суворо й почав співати тихо:

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!

Ой і вийди, вийди, дівчяпонько моя вірняя!..

— Не знаю. Вперше чую...

— А гарна?

— Дуже гарна!

— То вчись. Отак, разом зі мною...

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!..

Чудово! Ще спочатку...

Прийшов спітнілий Пантелеймон і також став підспівувати. А далі замовк, заслухавшись. Тарас підвищив голос. Тим часом стихла музика, і пісня вирвалася на простір зали.

— Боже, який чарівний, небеський спів!.. — сплеснула руками пані Олександра, як сплескувала колись його Оксана, його зоря...

І він уже не міг спинити пісні, як лету хмар, як вітру, як хвили тирси в полі...

Рада б зірка зійти — чорна хмара пастунас;

Рада б дівка вийти, так матуся її не пугас!..

Коли замовк, побачив, що всі весільні гості зібралися довкола нього. Вибухнули гарячі оплески і не стихали довго.

— Тарасе, ще, будь ласка! Якоїсь ще... — благав Куліш. Його усі підтримали.

Задумався, поправив шарф і вволив їхню волю. Торкнув струну забуту, давню, болісну.

Ой Морозе, Морозенку,
Ой да ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче!..

Потому враа, без паузи, так ніби сльози змінив на сміх, розпуку на безтурботність:

Ой горе, горе, який я вдався,
Брів через річенку та й не вмивався...

Співав одну за одною — сумні, веселі, мужні — й на подив бачив, як прокидалося в очах гостей Панькових щось геть забуте, витравлене із їхніх душ. Хтось ворушив губами, підспівуючи давняким словам, хтось плакав, не помічаючи цих світлих сліз, хтось пещену, у персях руку поклав туди, де мала бути шабля...

А далі й сам вознісся на крилах пісні, злинув у синє чисте небо й дзвенів весняним жайворонком...

— Пробач... Здається, Паньку, я зіпсував тобі весілля, — мовив, коли настала пора прощатися.

— Ні, ти прикрасив його, Тарасе! — обняв Куліш. — Сьогодні ми почули першу українську оперу...

— От бач, уже й смієшся!

— Він каже правду. Дякуємо за все, за все! — всміхнулася крізь втому пані Олександра.

— Нехай і так... А що ви мені дасте на пам'ять, серденько? Піднісни руку, вирвала з вінка біленьку квіточку і подала поетові.

Бабусі лячно охнули: це ж на біду...

— Спасибі, — сказав Тарас. — Щастить тобі, Пантелеймоне!

— Не все ж — тобі...

Лише махнув рукою. Поцілувався з князем, з княгинею, із Василем, що закрутився у господарських клопотах і тільки зараз попав йому на очі.

— Тарасе, коні мерзнуть біля порога, — квапив його Забіла. — Ходімо вже...

— Ходімо!

Швидко вдягнув кожуха, шапку й пірнув у вир хурделиці, що не вщухала вже третій день.

Хропли, місили ногами сніг прикрашені стрічками коні, вітер жбурляв колючим снігом, сліпив...

— Ти знаєш, — мучився Тарас весіллям, — вийшло не до ладу...

— Про що ти? — сонно спитав Забіла.

— Вийшло, що я поліз у князі, на чільне місце... А треба було триматися в тіні!..

— Панька, Тарасе, в глухий куток не заженеш. Пропхасться і стане в першій ряді, біля амвона! — озвався Віктор із глибини свого кожуха. — А голос, братику, у тебе справді славний! Мені б такий, до кобзи...

— Віддам, якщо підеш по Україні з піснею, — сказав Тарас.

— Ви дуже добрі. Дякую!.. Я ліпше цівкати му своїм тихеньким голосочком на власній хуторі, де завжди тепло й затишно...

Бадьорий, гарний настрої кудись пропав. Позаду було весілля панське, попереду — старшинський сонний хутір, де марнував своє життя Забіла — гусар, поет та бандурист...

А вітер гув, заносючи поснулі села снігом, а ніч стояла темна, сирітська ніч...

...Вже кілька днів на думці йому крутилася з дитинства знана пісенька про весну та про мандрівку. Коли ж прибігли від Лизогу-бів коні з легким візком і він покинув Бігач, де малював портрети княгині Кейкуатової та трьох княжат, ця пісня з'явилась знову, випурхнувши на вільну волю, ніби із клітки пташка.

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле;
Молодому козакові
Мавдрівочка пахне!..

Вдихав весняне лагідне, терпке повітря, пестив очима синє небо, де пропливали білі, мов запорозькі чайки, неквапні хмарв, й чомусь йому було так весело і так тривожно. В лісі спинив візок, пройшовся рястом, вирвав на згадку квітку-другу й поклав у зошит, де переписані були його останні вірші та передмова до «Кобзаря», нового, що мав колись ще вийти в світ. Весна була вже в розпалі, якраз така, яку любив. Не буйна квітом, зеленню, а тільки ледь накреслена, тремтлива, ніжно виповнена надіями і таїною...

— Краса... — зітхнув візниця, і тим єдиним словом сказав усе.

Стрічаючи біля воріт, Андрій Іванович обняв, неначе вони давно не бачились, і наказав візниці нагодувати коней, бо до Чернігова шлях не близький.

— А може, я поштовими? — сказав Тарас.

— Щоб потім мене сумління мучило? — не приставав на те Андрій Іванович. — Шевченка випхав з дому, мов чужаницю! Зараз ми перекусимо...

— Спасибі, я поспідав. Та й поспішаю: завтра женити буду Костомарова, — сказав Тарас. — Не передумали стосовно Братства?

Андрій Іванович помовчав трохи, глянув, чи не почує кучер, і відповів непевно якомсь, мов вибачаючись:

— Чим зможу, тим сприятиму, а в члени — ні... По правді, я не вірю, що братством можна зрушити таку важенну скелю...

— Підважимо з усіх сторін.

— Нема кому.

— Знайдуться люди!.. Як там мої рукописи і все таке?

— Готові, ждуть. А може б, ви, Тарасе, лишили їх? — узяв за лікоть гостя. — Не приведи господь, загубите чи вскочите в якусь пригоду...

— Хочу новий «Кобзар» скомпонувати й видати, — сказав Тарас. — А ще — збираюсь їхати на років три в чужі краї, до Рима. Вже гроші є, і скоро буде паспорт.

— Не знаю. Щось мене тривожить... Та й брат Ілля...

— До речі, він удома?

— Заснув якраз. Нездужає.

— Передавайте йому привіт. Дружині, дітям, лікареві...

— І не зайдете в хату?

— Спасибі. Треба їхати! Весна мене бентежить, будить, кличе у зелен-світ... Це, мабуть, ще з дитинства... Як висидиш у хаті зиму... Стривайте, щось хотів просити. Згадав! Коли мене пита-тиме тут чоловік, із лісу, то скажете йому: «Суботів. Козак Яре-менко».

— Гаразд, — зітхнув Андрій Іванович і глянув жалібно, неначе мати на одинця, що йшов, на лихо, в прийми. Гукнув покоївку, яка по щось там вийшла, і попросив принести згорток із кабінету.

— На жаль, не встиг переписати... — сказав, ховаючи вологі очі.

— Я попрошу когось у Києві... І передам, — утішив його Тарас. Нарешті коні були готові, папери сховані до чемодана.

— Ну от і все. Прощайте! — обняв Тарас господаря. — Спа-сибі за хліб, за сіль, за ласку!

— Не забувай... — уткнувся Андрій Іванович йому в плече.

— Прощайте! — гукнув, коли вже рушили веселим чвалом коні, зняв капелюха і помахав.

Андрій Іванович стояв, схиливши голову ледь-ледь набік, і сльози скочувалися йому з очей. Всміхнувся, мов дитинча, підніс поволі руку й перехрестив на добру путь веселого мандрів-ника...

Дорога й справді випала йому весела й добра. Вже за добу ді-стався до Броварів і, поки перепрягали коней, він поголився, вмився, одягся у фрак, оскільки часу зосталось мало. Микола там уже, напевно, переживас та виглядає, бідний, свого боярина!..

— Шевченко... Гм... — І так, і сяк дивився на подорожню ру-дий станційний наглядач. — У Київ, отже, їдете?

— Таж не куди...

— Дніпро розлився саме. Довозим тільки до перевозу...

— Швидше давайте коней!

— Коні уже готові... Тут є один понутник, візьміть його.

— Будь ласка. Де він?

— Чекає там, — кивнув на двір. Спідлоба зміряв поглядом Тараса з ніг до голови й тицьнув йому спітнілу від рук його «бу-магу».

Біля візка стояв стрункий гусарський офіцер.

— Прошу!

— Тарас Григорович? — всміхнувся він. — Оце так зустріч! Радий...

— Чомусь я вас не знаю...

— Не дивно. Ми не здибувалися. Мені про вас розповідала Глафіра Псьол, показувала вас на портреті...

— Сідайте. Треба їхати, — сказав Тарас. — Одружуйтеся мій добрий приятель, а я вже й так затримався... Паняй! — торкнувся сніни кучера.

Вже за селом, дізнавшись, що офіцер — Глафірин родич, Тарас надумав його схилити до власних замірів або хоча б до Товариства Кирила та Мефодія. Почав, як кажуть, здалеку — спитав, чи має він кріпаків. Гусарин почервонів і тим сказав багато.

— Я хоч би й зараз повідпускав, так зацькують, зживуть зі світу.

— Правда. Вже добре й те, що ви свідомі, яку ганьбу покладено на вашу душу — рабство.

— Глафіра вам казала, що предок наш був запорожцем?

Тарас кивнув.

— Ви маєте якийсь зв'язок із нею? — спитав гусарина.

— Вряди-годи... Така у мене служба!

— Якщо потрібні будете, чи зможу я через Глафіру вас розшукати?

— Зможете. До ваших послуг завжди!

— Не послішайте... Може, я щось таке проситиму, що ви мене...

— Ні, батьку, я за вами хоча б і чорту в зуби!

— Спасибі.

— Я недавно читав «Послання» ваше.

— А де взяли?

— Студент привіз і дав своєму братові, а той мені, бо знає, що не продам...

Тарас кивнув на кучера, й гусар замовк. Візок трясло, гуцикало на вимощеній дорозі, де був ще кілька років тому грузький пісок.

І знову перед очима, як тільки з лісу виїхали, постало диво Києва. Скільки б не під'їжджав до нього по цій дорозі, щоразу дух захоплює ця широчінь, цей простір, осинений Дніпром і небом, замкнутий у перспективі горами, з яких возносяться золототерхий, святий і все ж забутий богом Київ...

Той чорний штрих забутості та упослідженості потьмарює йому картину й спонукує сумні думки. Приїде, оженить друга, стане і сам навчати рисунка молодь в університеті, а діло його життя повзатиме, як черепаха... Мабуть, тут щось не так, потрібно, мабуть... Братство з його невизначеністю, з його відкритістю для всіх вітрів, до волі не приведе... Його ж потуги також — він розумів — не можуть скоро зрушити безкрас сонне царство: один — не воїн!.. Треба... Коли б то він міг знати, що́ треба, як, з якого боку взятись за це святе і тріудне діло!..

— Гляньте, біля Дніпра стовбичать два жандарми, — сказав гусар.

— Порома ждуть, напевно.

— Або когось... Собача служба!

— Вчора стояли теж, — озвався кучер. — Вперше за всю дорогу. — Й на тому боці трос.

— Напевно, хтось проїде важний, — глянув на ті ляльки синьомундири й собі Тарас.

— Сказали б нам... — пошкрібся кучер пужалном у голові. — А так ніхто нічого...

Пором ще був посеред річки, коли Тарас з гусаром покинули поштовий віз і рушили до перевозу, де, крім жандармів, ждало ще кілька душ мандрівних, підвода з сіном та пан з чималим виводком.

— Добридень вам! — гукнув Тарас.

Хто відповів, а хто й не глянув.

Гусар дістав тютюн та люльку й запалив. Попихкуючи собі димком, дивився, як течія несе корчі, колоди, якийсь селянський убогий скарб...

— Можуть! — озвався згодом.

— Велика ріка України, свідок її падінь і злетів!.. — сказав Тарас.

Гусар помовчав трохи й озвався знову — віршем, таки ж його, Тарасовим:

Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові...

Хвилююче і дивно якось було почути свої рядки з чужих, незаних вуст... А він, цей Дніпр широкий, ось тут котив могутні води в далеке Чорне море, і все довкруг здавалося таким дрібним і немічним...

Прийшов пором. Допоки його прив'язували, звільняли й вкочували на нього воза з сіном, вони, Тарас з гусаром, дивилися на швидкоплинну воду, на береги, покриті туманом віття в брості. Коли ж зійшли на дощану хитаву твердь, помітили, що й царські стражі в синьому покинули піщаний лівий берег.

— Чогось мені це, батьку, не до душі... — шепнув гусар Тарасові. — Два дні стояли, й на тобі!..

Тарас також стривожився. Згадав ураз, як придивлявся рудий станційний наглядч до подорожньої, як перепитував, чи він у Київ їде... Зиркнув краєчком ока — стоять собі... Щоправда, вдають, мов їм до нього байдуже... В одного з оком щось негаразд, із ганджем око... Глянув і відвернувся...

— Здається, це, Григоровичу, по вашу душу, — тихо сказав гусар. — Чи є у вас у чемодані щось небезпечно, цікаве їм?

Тарас знизав плечима:

— Рукописи, малюнки, одяг...

— «Послання» теж?

— І дещо гірше...

— Може, зіпхнути в воду?

— Ні, ні! — жахнувся. — Нехай беруть...

Як уявив, що все написане у Переяславі та біля нього під час хвороби піде на дно й ніколи потім люди не прочитають отих його гарячих дум, аж стало страшно. Що він без тих поем, без «Як умру...», «Трьох літ»!.. Жандарми їх збережуть як доказ його вини, крмальності...

Серед Дніпра жандарм із зизим оком ступив до нього і запитав:

— Шевченко Тарас Григорович?

— Так...

— Ось наказ про ваш арешт, — дістав папір.

— З якої речі? Це чортзна-що! — обурився гусар для того, певно, щоб випитати у них причину.

— Не знаю. Велено привести їх до губернатора,— сказав жан-дарм.

— Навіщо такі врочистості! Зайшов би й сам...— спромігся Тарас на посмішку.

І тут жандарм ледь одхилив завісу:

— Боюсь, що вам не скоро випаде ходити самому... Волков, візьми у пана чемодан!

Волков зробив, що велено, і виструнчився, мов на параді. Він мабуть, знав, що діло тут серйозне, царське.

— Можна вас тет-а-тет? — спитав гусар жандарма, що не від-ходив уже від них з Тарасом.

— Ні. Тут кажіть,— нахмурився.

— Хотілося без зайвих вух...

— Не можна.

Гусар схилився йому до вуха і щось сказав, кивнувши на чемо-дан. Тарас почув, що мова йде про вірші та грубі гроші.

Жандарм зиркнув на Волкова, на пана з дітьми й жінкою і мовив з жалем:

— Пізно...

Тарас дивився журно на воду, кручі берега, і жаль стискав йому до болю серце. Пропало все!.. Без нього й те, що зроблено, зійде нінащо, спиниться... Суботів, Седнів, Київ та всі міста і села, де встиг збудити, вивести людей сміливих на вірний шлях, без нього осиротіють... За братство він вже й не журився, Братство, видать, і є причиною його арешту. Мабуть, не він один під ласкою синьомундирих. Якщо його тут ждали, то Костомаров і всі пани студенти — за ґратами, в руках жандармів і губернатора. Цей зизоокій знає, напевно, й те, що знали тільки братчики. Не скоро, каже, випаде ходити самому... Отже, святі Кирило та Мефодій не затулили Братства своїм покровом! Всеу...

Пором торкнувся берега, й хитнулись гори київські, хрести та бані храмів.

На нього справді ждали ще три жандарми з возом.

— Аж два? — спитав один з них у зизоокого.

— Ні, той гусар не з їхніх.

— Прощайте, батьку! — крикнув йому Глафірин родич, як віз минув заставу, і помахав рукою.

Тарас всміхнувся гірко: боярин їде паном, із пишним почтом, а де-то князь?..

І коні йшли помалу, а так неждано швидко з'явилась брама й сірий печерський мур. Оглянувся на синю далеч неба, води, гаїв, і сльози заслали очі. Зціпив щосили зуби. Мусить віднині бути дужим, твердим, як кремій. Плачуть співці, поети; воїни не знають сліз!..

Ударили дзвінки куранти Лаври. Ще й ще... Спізнився-таки! Вінчання вже почалось...

Схопився з ліжка. В камері стояв світанок. Не розібрав, яку пробило у Петропавловці. Не відав, чи спав хоч трохи, чи тільки думав, згадував, витав далеко звідси, над Україною. Так ясно

нині бачив своє життя, свої минулі труди та дні, що стіни ці, ці грати й окуті двері були немовби поганим сном... Тепер йому полегшало, тепер він був спокійний, умиротворений, бо твердо знав: жив чесно, по правді жив! З дитячих сирітських літ і до арешту на перевозі через Дніпро проніс свою козацьку душу чистою, не осквернив жадобою, нечесним вчинком, прагненням чинів та влади. Правда, було таке, що думав сісти на вороного й вивести полки на битву за волю краю рідного і всіх, хто скніє в рабстві. Так, марив цим. Проте не задля слави, не для чинів. Хотів одного — вирвати убогий люд з неволі, повести тих до сонця, хто бачив тільки землю у борозні!.. Не сталося... Хто зна, чи є у тому його провина... Може, він поспішав, горів занадто, нетерпеливився?.. Спливала болем його душа, страждала несправедливістю, насиллям, злом, приниженням, що розлились імперією, немов чума, то як же міг він ждати!..

У коридорі почулись кроки, гомін, слова команди. Вертеп ожив, прокинувся...

Зашарудів, заклацав ключ у дверях... Летить орел довбати серце... Душу не розіб'єш, не вип'єш з неї думки!..

...За десять днів, уранці, прийшли конвойні, вийняли із піхов шаблі.

— Взяти усі пожитки!

— Нарешті!.. — радо зітхнув Тарас.

Жандарми презирнулися, і старший кинув з посмішкою, в якій сіріла зверхність:

— Дивак — чому радіє...

— Набридло тут.

— Тут квіточки, там — ягідки!.. Готовий? Марш!

Надворі було вже справжнє літо. Під муром, ніби злякано, тулилась травка, листячко якогось зілля... В небі пливли високі хмари, підсвічені з одного боку сонцем...

— Яке число сьогодні? — спитав Тарас.

— Передостанній весняний день. — озвався той, що спереду.

У глибині підвалу стояв зимовий холод, і він зрадив, як вийшли у вестибюль.

На диво, його чекав сам Дубельт. Попов з Нордстремом були також. Врочисті всі, в мундирах, при орденах.

Його поставили перед столом, де під портретом царя Миколи сидів начальник відділу й перебирав якісь папери. Конвой завмер за слиною, не вклавши шабель.

Дубельт підвівся важко. Зразу ж устали й слідчі.

— Іменем його величності! — врочисто мовив Дубельт. Узяв папір і прочитав: — «Шевченка оприділити рядовим в Окремий Оренбурзький корпус, із правом вислуги, під найсуворіший нагляд, із заборною писати і малювати, і щоб від нього ні під яким виглядом не могло виходити обурливих і пасквільних творів».

Тараса найдужче вразило оте «із заборною писати і малювати».. Бач, не збрехав «друг велій», таки в солдати...

— Хочете сказати щось? — спідлоба глянув Дубельт.

— Спасибі. Гарний вирок. І сатана не вигадав би мені чогось жорстокішого!..

— Ведіть!

Його взяли під руки, затисли й вивели із кабінету.

Аж унизу, в підвалі, спинилися і відпустили.

— Фу ти, як налякав! — промовив старший. — Вирок тобі написаний самим царем, блаженний!

У дворі вже стояв фургон, чекаючи на новоявленого солдата.

Тарас притьмом поглянув на вікна камер і серед тих, хто ви-йшов хоч так його провести, побачив першим Костомарова. Микола плакав. Сльози йому стікали по бороді й, немов росинки, зблискували на сонці. Ліворуч стояв Гулак, нахмурений і незворушний. Далі були обличчя Навроцького та Білозерського, когось іще...

Всміхнувшись, зняв капелюха і помахав.

Прибіг Попов. Віддав пакет конвойному й, не глянувши на арештанта, пішов назад. Друг велій!..

Коли сідав, помітив у дверях журне лице Сидоренка. Кивнув...

Його штовхнули грубо у глиб фургона, слідом заліз один жан-дарм, за ним упхався другий.

— Пішов, пішов!

Рвонули коні чвалом. Заторохтіли об брук колеса... Жаско, мов барабаний солдатський дріб...

Книга друга

ТЕРНОВИЙ
СВІТ

Чогось було сьогодні йому так важко дихати. Гадав, тому виною задуха в хаті Лазаревського, — де він пробув години дві, не більше, — й тепер, уже надворі, в холодній, сірій мжичці хапав повітря жадібно, як риба, викинута на суходіл. Такого з ним ще не траплялося. Хворів не раз, звичайно, але щоб так давило груди... Може, тому виною лікар? «Тарасе, вам поберегтися треба, полікуватися!..» — сховав під брови очі. Цей Едуард Барі нагонить страху на будь-кого, знайде в тобі хворобу, хоч ти як дуб... Навіщо дався вислухати!.. Ну, занедужав трохи, ну, схуд, змарнів... Ось вирветься на Україну — і все мине!.. Ця мжичка і ця Нева, з якої тягне холодом, неначе з льоху, хіба уже одному тут вкоротили віку... А він не дасться, дзуськи! Майне собі на милу рідну землю, оселиться біля Дніпра, в своїй сосновій хаті, посадить вишні, яблуні... Примружив очі — й тихо йому пахнуло цвітом, пробіг вітрець, торкнувшись його чола. Ударила об берег хвиля... Глухо, аж ніби гнівно... Що це з його Дніпром?.. А-а, то Нева. Вона весь час розбурхана, неначе прагне вирватися із кам'яного жолоба, яким її скували люди... Вирватися... Чомусь усе частіше зринає це рішуче слово в його думках...

Минув свою домівку й вийшов на спорожнілу набережну. Безмовні вічні сфінкси похмуро шулилися в густій мокві. Ім, певно, також мариться тепло та сонце, рідний далекий край...

На тому боці річки ледь-ледь проблискує ряд ліхтарів. А вікна вже не світяться. Чи, може, їх не видно. На цьому березі, бач, ще не сплять і тут, і там... Он в Академії, — де й він живе, — ще хтось з художників при світлі свічки прагне знайти оте своє, єдине, що винесе його колись до сонця слави та визнання... Гай-гай, і він колись... Це ж стільки вже минуло літ, як він зайшов уперше до Академії законним учнем? Аж двадцять два!.. Йому було двадцять чотири... Господи, як час біжить, нуртує, немов Нева!..

Чого ховав від нього очі лікар?..

Доць перейшов у мокрий сніг, а потім сипнуло враз крупною, і в ній усе втонуло. Сфінкс, — той, що ближче, — втиснувся в свою

плиту, сховав між лапи голову... Нелегко, ой пелегко на чужині!.. Він знає. Ті десять літ солдатчини, що відтрубив за Каспієм і за Уралом, ще й досі йому здаються жахливим сном...

Рвучкий холодний вітер прогнав крупу й приніс заряди снігу. Скоріше б уже зима. З морозами, з веселим білим інеем!

Йому в кожусі затишно, і шапку теплу має — добрячу бирку. Дехто сміється з неї, кажуть, що тхне вівцею... Хай собі! Його діди та прадіди в таких усі ходили, а чим же він од них дурніший, щоб мерзнути в капелюсі...

У круговерті снігу сердито вдарила об камінь річка, — аж парাপет здригнувся, — і застогнала з болю а чи з розпуки...

Кашель підплив до горла десь із глибин легенів, затріпотів, забився, мов раптом стало тісно йому в старому тілі... Яке у лиха воно старе! Ось від одружитися, поставити хату й слухатиме веселий щebet діток... Ні, хай їм грець, усім жінкам! Не варті вони того, щоб мучитися, страждать коханням, марити людським звичайним щастям. Всі, всі такі, як та дурна Ликера. Він задля неї душу готовий був дістати зі своїх грудей, вона ж... Не треба згадувати! Нехай собі живе, як хоче, а він і так, самотній, не пропаде. Немає зла, щоб на добро не вийшло. Ніхто йому не прогризає голову, не змушує робити те, чого не хочеться, не забирає у нього час, якого і так завжди бракує. Доба мала, а діла стільки — хоч розірвись!.. Ще добре, що він не сам, що горнутья до нього люди, прагнуть хоч чим-небудь та прислужитися своїй землі, народові...

На вуса йому налипло снігу, мов на траву. Зняв обережно... Старий, сердитий, каже... Забудь, забудь Ликеру! Побачив сам, переконався... Може б, вона... Закохані усі сліпі! Тобі ж казали люди... Пани казали, голубе, а для панів вона — кріпачка, наймичка!..

Зробилось душно. Аж употів, знесилився. Останнім часом втома находить враз. Думки і ті виснажують. Та ще коли хвилюючі, що розтинають серце...

— То ось ти де, Григоровичу! — із хуртовини виринув, мов білий привид, Лазаревський. — Я скрізь його шукаю... — передихнув, дістав хустину й витер пітне лице.

— А що таке, Михайле?

— Та-а... Лікар сказав, що треба поберегтися, побути вдома... щоб у теплі... А ти забрів у віхолу...

Округле його лице в напівпільмі світилося любов'ю і добротою, в голосі була жіноча ніжність, яка завжди впокориювала, робила м'якшим кожного, з ким розмовляв.

— У хаті мені трудніше дихати, — сказав Тарас. — А тут, на волі...

— Хворий, то й пошануйся...

— Хворий? Це пан Барі тобі сказав? Та я!..

— Покашлюєш... І в грудях тобі болить...

— Минеться!

— Авжеж, авжеж... — узяв його за лікоть. — Та береженого, як кажуть, бог береже...

Й не спостеріг, як рушили до Академії. Притих, скорився волі приятеля, що розшукав його в нічній хурделиці, не побоюючись, що змерзне сам, застудиться. Щастить йому на добрих, щирих друзів! Щоб не вони...

— Тарасе, ти не легковаж здоров'ям,— тим часом лагідно вмовляв його Михайло.— Тобою держиться уся громада наша; вся Україна, власне...

— Втечу весною звідси! Варфоломій набачив біля Канева таку, як треба, гору. Дніпро внизу, й за ним далеко видно... Збудую хату, сяду собі на ганку й слухатиму, як гомонить старий Козацький Батько, як солов'ї витьохкують по всій горі... А може, й ти зі мною?!

— Спасибі. Я подумаю...— сказав розважно Лазаревський.— Ти там писатимеш та малюватимеш. А я?

— Всім діла стане. Поки народ зведеться...

— Тихо!..

— В таку негодю не то жандармську нишпорку — собаку ніхто надвір не вижене.

— Собаку, може, і пожаліють...

— Правда,— зітхнув Тарас, згадавши свій солдатський побит.— Царева служба всюди бува не з медом...

— Дивний ти чоловік, Тарасе. Вже пожалів і нишпорок.

— Хіба вони не люди? День, бідне, гибіє, щоб заробити ту копійчину дітям на чорний хліб...

— Мало, видать, тобі жандарми за шкуру сала залили!

— У душу я не дав залити й краплі,— мовив Тарас похмуро.

І друг відчув, що зачепив не ту струну, що доторкнувся рани, яка боліла й досі.

— Пробач...

Махнув рукою.

Біля воріт спинилися, і Лазаревський, гріючись, затупотів ногами.

Біжи додому,— мовив йому Тарас.

— Тобі також завадить...

— Гадасш, що я збираюсь тут ночувати? — всміхнувся у вуса. Ледве здолавши кашель, що підступив до горла, давив його, Тарас подав правницю:

— Бувай здоровий! Дякую тобі за все.

— Ат, що там я...— сказав Михайло.— Може, я проведу аж до майстерні?

— Хіба я дівка!

— Правда...

Пом'явши ще часину, Михайло м'яко обняв Тараса й пішов додому, що бовванів навпроти, на П'ятій лінії.

Якийсь незвичний нині його найближчий приятель та економ. Мов закохався, і всі йому здаються архангелами в людським поличчі. Правда, в Михайла добре серце й сміливий дух. Він з братом Федором ще там, за Каспієм і за Уралом, робили все, аби йому полегшити гірку солдатську долю. Не боячись за наслідки, як дехто з його колишніх друзів!..

Штурхнув рукою двері бічного входу до Академії. Недремною страж із відставних солдатів його впізнав і привітався першим.

— Ну, як живеться-мається? — спитав Тарас.

— Та-а, масмєя... — зітхнув солдат.

— Весілля скоро?

— Ще молодий, тра підрости... — прошамкав беззубим ротом.

Виссали з людини силу, молодість! За чверть століття служби вони, ці бідні парії, ляльки в мундирах, знищуються в своїй первісній суті. За десять літ він сам настільки перемінився, що Костомаров його не зміг впізнати, коли зустрілись знову в Санкт-Петербурзі. А що було б... Не треба таких думок, таких страшних припущень!.. Він знову тут, на волі, вже академік, знаний усієї культурній публіці поет, що десять років страждав за правду...

Горло йому здавило знову. Кашель у коридорі гунав, як барабанна зоря в казармі...

Важко сів на диван, зняв шапку й струсив із неї мокрий, драглистий сніг. Віддихавшись, добув вогню і запалив нову високу свічку, що за дня ще приготував. Як розгорілася, обвів цікавим зором свою майстерню: й досі йому не віриться, що він живе і трудиться у стінах альма-матер, на березі Нєви-ріки. Он стіл, стільці!.. На стінах його офорти... Зроблені не крадькома, а вільно... Портрет Ликєри... Треба його до біса зняти!..

Вогонь заблимав — тягне з вікна холодним духом. Вітер подує, напевно, з півночі або зі сходу. Хоч груба с, та мало з неї толку. Коли мороз, вода у кварти шерхне, береться льодом... Хату свою збудує так, щоб завжди у ній було і тепло, й затишно!.. Щоб працювати можна було в сорочці... Настеле трав й ходитиме по них босоніж...

Підвівся, зняв кожуха й повісив — хай просохне. Тут швидко все стає вологим. Вільгість з'їдає навіть мармур. Будинки з нього, пам'ятники стають брудними, бурими, немов болото...

Знову вдягнув кожуха. Зимно!.. Аж лихоманить... Ні, це остання буде його зима в столиці! Вдихне повітря рідного й ураз зміцніє, видужає. Он дід прожив заледве не дев'яносто!.. А батько?.. Батька вдушила панщина. А я на волі!.. Був же ти кріпаком, солдатом... Тепер я знову вільний! Поставлю хату біля Дніпра, візьму якусь чорняву кирпу і заживу!..

Дістав зі столу відбиток свого портрета в шапці й оцім-таки кожусі, підсунув ближче свічку зі свічником. Вдивлявся, і сум поймав стривожену, зболілу душу. Кажеш, що вже на вольній волі, а сам увесь — тяжка жура; торкнуся — і бризнуть сльози... Зморшки межі бровами — мов борозна... Життя, вважай, минуло, а все довкіл, як і було: кріпаччина, самодержавство, панство... Про волю тільки маримо, ллємо тихенько сльози за бідним рідним красм... Плачєм супроти шабєль, рушниць, гармат!..

Поклав офорт. Хай буде.

Коли народ в неволі, нема його синам веселості, веселі тільки підлі або дурні!..

Надворі вихрився сніг, шурхочучи в шибках вікна, й від того самотина здавалася ще безнадійнішою. Ні, в нього досить друзів, товаришів по творчості, по боротьбі за волю й долю; та в отакі хвилини нема з ким слова мовити, відчуті поряд душу чинює живу. Колись, іще в казармі, в гурті солдат, як праглося йому такої самотини, віч-на-віч з думами, з папером, пензлями!.. Нині ж цей стан гнітить, холодить душу острахом. На старість літ він знову мов сирота, мов од гілля одірваний... Відомий, знаний, вславлений, і все ж самотній. Мабуть, людська душа не може отак, без пари, жити, в ній ще від дня народження тремтить жага кохання, продовження себе в дитині...

Узяв свічник і неквапом пішов до входу на антресолі, де мав маленьку спальню і кабінет, точніше — стіл з паперами. Чомусь сьогодні трудно скорялися йому спіральні сходи, й, коли осилив, важко упав-присів на ліжку й заплющив очі. Дихав, як після бігу. Свічка в його руці тремтіла, немов жива... Навпомацки приткнув її на столику біля графіна... І раптом рвучко звівся. Це хтозна-що! Не дід же він столітній і не панок, розніжений на подушках!.. Ступив до столу, взяв перший-ліпший аркуш, перо вмочив у каламар... Закашлявся і знову сів.

На стільчику біля стола... Солдатчину не полишив за Каспієм, привіз сюди з собою, в Санкт-Петербург... Нема давно Миколи — царя-фельдфебеля, а вирок його живе, не дозволяє йому писати та малювати й досі... Не дозволяє, а він писав, і пише, й писатиме!..

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!..

Перевернувся б у саркофазі, якби почув цю «оду» великий Тормоз. Всеує! Царі лежать так само тихо, як і найменші, найупослідженіші у їхнім царстві... Добре. Він зараз спатиме. А вранці, хоч би й каміння з неба падало, до праці! Хто це гукнув у розпачі... Платон, здається... «Друзі, я втратив день!» Не знає, скільки зосталося днів у нього, а стільки ще не зроблено, а стільки ще сказати має світові!.. Боже, коли б йому осісти біля Дніпра на горах!.. Щоб хвиля біла в берег, щоб солов'ї витьохкували, щоб рідні люди...

Сльози заслали очі.
Підняв холодну ковдру і тихо ліг.
Дмухнув на свічку.

Гори мої високі,
Не так і високі,
Як хороші, хороші!..

Прокинувся і гарячково став одягатися: бив барабан тривогу. Трам-там-татам!.. Метнувся вниз, спіткнувся десь на останніх сходинках й прийшов до тями. Стукав об жерсть промерзлий осінній дощ чи мокрий сніг... Виходить служба з нього, немов

дорожній зимовий холод у теплій добрій хаті! Три роки, як на волі, а й досі ще живе у ньому цей вседержавний солдатський страх. Трам-там-татам!.. Хоч добре, що вже труби не чує. А то в оркестрі вловлював лише трубу чи ждав її появи із виру інших звуків. Трам-там... Ну й холодно! Коли-то Федір встане й протопить грубку... Напевно, ще й п'яти немає... Ні, било п'ять. Він спершу почув той дзвін, а потім грім барабана. Може, якби не бій курантів, дощ не збудив би...

Важко пішов нагору. Вмився. Дощ барабанив йому зорю, вертаючи до тих років і тих країв далеких, з яких він ледве вирвався. Бувало, рано-вранці... А хай їм грець! Навіщо таке страхіття згадувати. Вперед дивитись треба, труди і дні свої звир'яти із днем прийдешнім, а не з давноминулими, бо живемо задля майбутніх веселих днів. Настануть же вони колись!..

Спускався вниз зі свічкою, і тінь його товклась за ним по сходах, немов мара.

Як ледь розвиднилося, прийшов Михайло. Він чув його квапливі кроки по коридору і запитав:

— Що сталося?

Здвигнув плечима:

— Просто прийшов провідати... А ти уже в трудах тяжких?

— І радісних! — поклав різець. — Нема нічого кращого від праці, що хвилює, що до душі.

— Охота гірш неволі, як кажуть...

— Правда, то щира правда!

— Ну, як ти тут? Не кашляєш?

— Та трохи є.

— Не мерзни. Лікар каже...

— Його б устами та пити мед, — нахмурився. — Цей храм мистецтв — льодовня...

— То, може б, ми знайшли квартиру? Теплу ще й з пансіоном!

Довго Тарас мовчав. Не міг же він сказати, що вже самі ці стіни — благо, яким він снів не рік, не два за Каспієм, що домоглася для нього їх його свята заступниця і визволителька Анастасія Іванівна Толстая...

— Ат, якось тут перезимую, — махнув рукою байдуже. І завітівся: — А навесні, як тільки землю купить Варфоломій, майну в тепло, додому, на Україну!..

— Скажи принаймні Федору, щоб дров для грубки не шкодував. Ні, я ліпше сам з ним погомою.

— І що б я робив без тебе, друже!

— Береш на кпини?

— Я за тобою, справді, як за горою.

— Дякую...

— Це я тобі до смерті буду вдячний.

— Вдячність, як і туман, зникає, коли пригрів сонце...

— Та я, Михайле!..

— Вірю, — спинив його. — Тим паче, що ти — не ти, поет-люджик Тарас Шевченко, — а воля краю рідного, його душа...

— Михайле, я ж тебе просив...— скривився.— Не сотвори собі кумира!..

— Вважаєш, краще жити, немов худоба?

— Ні. Люди ми.

— А кажеш...

Посиділи якусь часину мовчки. Коли ж Тарас закашлявся, Михайло встав, пройшов майстернею сюди, туди і мовив:

— Хіба ця свитка гріє,— кивнув на довгополий Тарасів одяг із домотканого сукна.— Вдягнув би ти кожуха.

— А малювать? Кожух цупкий, великий.

— Куди не кинь, усюди клин!..— розвів руками скрушно і розсмішив Тараса своїм дитячим, геть безпорадним виглядом.

— Не потерпай, Михайле,— сказав, як міг, бадьоріше.— Коли мене солдатчина не доконала, то петербурзький холод переживу. Зате весною — чуєш! — весною ми з тобою полетимо на Україну, збудуєм світлу хату і заживемо!..

В очах Михайла зблиснули зрадливі сльози. Він одвернувся, ніби їх засоромившись, а далі рушив до дверей.

— Трудися,— сказав незвично тихо.— А я піду знайду твого солдата...

Щось насторожувало в його словах і вчинках. Та за роботою не мав часу дошукуватись. Якась невдача, певно... А може, хтось образив...

Не встиг підправити трохи сумний портрет,— що у кожусі й шапці,— як до майстерні, не поспитавши дозволу, ввійшов Василь, сиріч Василь Михайлович, оскільки час не оминув і Білозерського — колишнього студента, братчика і засланиця.

— Добридень вам...

— Здоров, здоров, Василю! Бери стілець... Чи на дивані вмошуйся... Яким це вітром?

— Мимо якраз ішов...— зам'явся хтозна-чого.— Дай, думаю, зайду погляну...

— Що там, журнал складають?

— Вийде у січні перший номер.

— А не накриють, як рік тому?

— Дасть бог, минеться... Мовлять, ви занедужали...

— Хто це тобі сказав? Барі, напевно? Кашляю. Не первина!

— Звичайно... Хто не кашляє... Цей клімат нам...

— Весни діждусь і — споро на Україну! На сонці добре вигріюсь, нап'юсь з Дніпра... — поклав різець.— Пригадуєш той дивний вечір під Межигір'ям, як ми з тобою стрілися? Яка краса!.. Червоні трави, річка уся червона...

— Хіба таке забудеш! — повеселішав Василь Михайлович.

— А в Києві, коли збирались братчики!..

— Тс!.. У Петрозаводську * ще холодніше... — приклав до вуст тонкого пальця.

Тарас примовк, насумрився. Хто мерз тоді, хто смажився в жарких пісках пустелі за те наївне братство...

* Місце заслання В. Білозерського.

— Ведмідь іздох, а ми ще, слава богу, живі й здорові,— мовив.

— Б ведмежата, батьку, і вся звірина згряя... Гадаєте, вони вам забули «Сон»?

— Вийти б оце в Пасажі та прочитати! Га? — засміявся.— Ото було б!

— Було б усім,— сказав Василь похмуро.— Тим, хто читав, і тим, хто тільки слухав...

— А кажуть «вільна думка», «лібералізм»! Дискусії по всіх салонах!..

— У нас же, батьку, Азія. Балакай в межах усім дозволеного. А преступив — і ти вже «враг отечества», «преступник» і навіть «ізверг рода человеческого».

— Коронний вислів Дубельта! Й тебе той цербер так називав?

— Для них, хто мислить,— «ізверг, разбойник, вор».

— Нещасна та держава, в якій бояться думки і слова правди... — тихо сказав Тарас, бо раптом йому зробилося до болю жаль за Петербург, за всі краї, народи і племена, що гибіють під кутим чоботом самодержавства.

— Мені пора,— підвівся Василь Михайлович.— В друкарню треба. Перше число журналу — його лице, його судьба.

— Хай буде вона щасливою в твого дитяти!

— Батьку, «Основа» — наша, спільна. Й найперше — ваша. Без вас би ми не зважилися на це велике діло.

— Ну, ну... Василю... — зніяковів. Закашлявся навіть від хвилювання.

— Може, прислати лікаря? — стривожився Василь Михайлович.— Круневич, кажуть, знається на цих хворобах.

— Скажи, ласкав будь, Федорові, щоб зготував мені крутого чаю. З цілющих трав, яких мені привезено з-понад Дніпра, він знає...

Василь зітхнув і вийшов. Не попросившись, якимось ніби боком. Що з ним таке сьогодні? Нічим його, здається, не переймеш, а тут... Торік журнал не дозволяли — один лиш він, редактор, не лютував, не слав прокльони. Певно, журнал дається важко. Те — недолуге, інше — не пустить цензор... Скільки тих перешкод!.. А може, йому Барі наговорив страшного? Чогось же він, шановний доктор медицини, ховав під брови очі... Ет, панські штуки! Що там якийсь кашлюк для того, хто у стінах киргизьких, в брудних казармах витримав жахливих десять років!.. Тут холодно, і тут кислоти всякі, що необхідні йому для праці гравера, та це ж не плац, не муштра і не цинга; не та журба бездонна, що спонукала, просто-таки тягла, манила у кращий світ, де рівні всі...

— Що, Федоре?

— Просили ж чаю...

— Дякую. Постав сюди,— прибрав на розі місце.— На травах чай?

— Звеліли ж...

— Ні, попросив. Хіба я пан чи офіцер!

Старий всміхнувся у вуса.

— Чого ти?

— Всі аж тріскаються, щоб стати паном, підпанком, а ви чомусь сахастесь... Мов боїтеся завше, щоб не подумали про вас, що пан...

— Боюся.

— Хіба то зле?

— Нема гидоти більшої, як наше панство! Сморід на цілий світ.

— Ось волю цар поверне людям, тоді й пани...

— Ні, Федоре. Панів не вмисш волею, не відшкребеш. Під корінь слід, як той бур'ян!.. — махнув рукою, ледве не збивши кварти з часм.

— То ви вже пийте — вичахне.

— Спасибі.

Взявши квартиру, ковтнув терпкого трунку, що пах червневим степом та сінокосом, заплющив очі й мовив:

— Трав насушу, щоб пахли мені всю зиму... Навіть купатись буду в травах, як нас малих колись купала мати... Тебе купали в зіллі?

Сердешний Федір тільки здвигнув плечима. Проте замислився, докупи звів навислі сиві брови... Й нараз зайнявся спогадом:

— Мене в снігу купали. Із бані виніс батько і — в чугуну!.. Потім — у баню знову...

— Леле! Й не застудився?

— Та, мабуть, ні... Затаялось, як впав у сніг, як борсався і як потому хльоскали мене гарячим віником... Ух, благодать!..

Притих, мабуть щось згадуючи з дитинства. Тоді зробив якийсь непевний рух рукою і почвалав до виходу.

— Піду дрівець підкину в грубу. Справді, у вас собачий холод... — сказав, немов до себе.

Він також сам у світі, як сирота. Малим страшно сирітство, а для старих — жахливе. Малога всі жаліють, у нього є, здебільшого, якісь далекі родичі, а одинока старість — тягар, завада людям, які іще при силі.

Від цих думок аж дріж пройняв, так ніби вийшов голій на зимний вітер. Старість, самотина... Щось є у тому дивне і незбагненне. Може, якась печать, як кажуть, рок... Один торкнеться поглядом якоїсь жінки, дівчини — і вже, дивись, одружений. А він усе самотній. Від нього ті, на кого накіне оком, нишком кудись щезають... Старий єси, Тарасе. Старий і лисий... Добре. А до солдатчини? Був молодий, стрункий, чубатий, гарний! А хто пішов за гарного і молодого?.. Мабуть, не стрів своєї... Правда. А може, й ні. Сім'я — це спокій, тихе тривале щастя, а ти, Тарас Шевченко, завжди у вирі пристрастей, під пильним царським зором, щодня на грані; лезо — твоя дорога!.. Істинно. Для тих, хто прагне щастя своїй землі, народові, нема дороги іншої.

Згадав про чай, допив напівхолодний і — до роботи.

Надвечір прийшов Куліш, що вже давно обходив і Академію і цю майстерню-хату. Власне, він не прийшов, а прилетів — аж грівся.

— А кажуть, ти захворів! — гукнув іще в порозі, немовби з явним жалем, що не застав Тараса в ліжку.

— Може б, хоч поздоровався? Не терпиться мене в труну покласти? — спитав Тарас.

— Твоя відвертість гірша за будь-яку гидку брехню, — сказав Куліш, почервонівши.

Видно, що жарт влучив, досяг мети. А може, то і не жарт, а щира правда? Господи, цього ще їм не вистачало! Вже й так вони з Пантелеймоном при кожній стрічі гиркаються, як вороги.

— Проходь, сідай, — повів Тарас рукою. — Не роздягайся: холодно.

— Пусте, — зняв шубу Пантелеймон і кинув на край дивана. — Кажеш, стоїш за правду, правді єдино молишся, а на мою ополчуєшся.

— Бо правда твоя лукава. Що ти даси нещасним, убогим людям? Проповіді, святе письмо й невігластво! Я не забув, я пам'ятаю, Паньку, твоє добро до мене, та є таке в житті народу нашого, — і в нас з тобою, отже! — що вище всіх людських взаємин наших, вище життя і смерті. Молитвою ніхто ще волі не здобував.

— Ви з Чернишевським прагнете пролити кров!

— Ні. Прагнем тільки волі. Коли ж за неї треба віддати життя, то відамо...

— Чуже життя?

— І власне. Найперш — своє.

— Як хутко ти забув степи киргизькі, муштру й твої криваві сльози в отій пустелі дикій.

— Ні, не забув. І вдячний усім, хто мав стосунок до визволення мене з солдатів...

— А робиш так, щоб знову тебе туди загнали!

— Що ж, послужу ще трохи царю й отчеству, — сказав Тарас бадьоро, мов справжній унтер.

— Смішки... Боюсь, що ти не відаєш, чим це тобі загрожусь, бредеш наобслі...

— Може, біда моя у тому, що я найліпше бачу... Й далеко так, що очі мені болять від сонця...

Куліш притих. Дістав хустину, витер на лобі піт.

— Це правда... — сказав нарешті тихо. І раптом став якимсь колючим, сірим. — Тим більше зла від тебе для нас, для краю рідного!

— Ти мовиш — зла? — спитав Тарас зчудовано. Такого він не сподівався почути навіть від Куліша.

— А хто розбурхав, зрушив наш тихий рай, вернув жаду кро-ві в селянські божі душі, ополчив їх не тільки на супостатів, а й на своїх?!

— Отже, я збурих рай, де ніжилися селянські божі душі? Кріпацький рай! — спихнув Тарас, аж потемніло йому в очах. — Ти при своєму розумі?

— Я — при своєму, — гордо сказав Куліш. — А ти, а ти... живеш чужим... Поглянь лишень, хто в'ється довкола тебе, з ким ти як рідний брат!

— Хто чесно прагне щастя для всіх людей, той брат мені. А розум я маю власний, душу — свою, козачу...

— Про душу ти помовчав би!

— А то ж чому?

— На ній людська кривця.

Тарас нахмурих брови, поклав різець, якого й досі чомусь тримав, і мовив чужим, прихриплим голосом:

— Такі слова, друже, повинні мати...

— Мають! — не дав йому домовити Пантелеймон. — На вітер їх не кидаю, не з вітру взяв.

— Тоді скажи, ласкавий будь...

— Селянський бунт на Корсунщині і кров, яка там пролилася п'ять років тому, твій неодмольний, смертельний гріх!

Зависла довга тиша. Із вулиці долинув стук легких копит, хтось щось гукнув.

— Здається, я був тоді ще за Каспійським морем... — сказав Тарас розгублено. — То як же міг...

— Ти був за морем, правда... А дух твій жив на Україні, вірші твої розходилися по цій землі й туманили народу, людям голови!

— І ти гадаєш...

— Знаю про те напевно, із перших уст. Твої завзяті учні, точніше, твої апостоли, пішли по селах, сіючи непослух, смуту, й люди тобі повірили.

Запала знову тиша.

— Жаль, я не знав... — зітхнув Тарас. — Торік, як був на Україні... Дякую тобі сердечно за цю чудесну для мене вість!..

— Ти радий, що пролилася українська кров?

— Що люди йдуть за волю на вірну смерть, що в тому с нехай маленька часточка моєї праці, мого старання визволити трудящий люд... А крові жаль!.. Хтось взявся будить людей, не зваживши, чи буде з того діло...

— Господь цього вам не простить! — устав Куліш.

— Ти, Паньку, забув, що з богом у нас свої рахунки, що перед нами господь в боргу.

Куліш накинув собі на плечі шубу, одяг боброву шапку.

— Хто мудрий, кається хоч перед смертю, — мовив.

— А дурні б'ють поклони усе життя!..

Зоставшись сам, відчув якусь тупу незвичну втому. Навіщо він сказав Панькові дурну останню фразу? Навіщо той згадав про смерть?.. Полаявся, мов дві сусідки через межу!.. Мужі статечні, знані серед людей, а бач, почубилися, як хлопчачи... Горе з цим Кулішем. Все тільки б він, щоб перед ним схилилися, його поради слухали, мов одкровення!.. Здібний же чоловік. Сама вже «Чорна рада»...

Дістав годинник. Леле! Вже зараз мав би бути в Микешинівій майстерні, де на сьогодні скликано велику чорну раду знавців і друзів старовини. Цей білорус, хоч молодий, та має мудру голову

і щире серце, прагне, щоб у його роботі було все справжнє, сперте на глибину суспільних знань. Не жарти — взявся хлопець створити пам'ятник «Тисячоліття Росії», та ще й багатофігурний, щоб відобразити могуть і мудрість благословенної в ділах імперії. Тепер у нього, таки в Ливарному дворі, щочетверга збираються поважні вчені, друзі з мистецьких кіл і дискутують про те, що врешті буде вирішено — без церемоній — в придворних та урядових сферах. Як часто видимість громадських дій нам заміняє дії, задовольняє потребу в них і не дає помітити, що ми лише товчемо в ступі воду і тішимося великим тим обманом!..

Коли прийшов, уже кипіли пристрасті. Довкруг особи царя Петра. Його велична постать — точніше, статуя — громадилася, як Командор над Дон-Жуаном, над дискутуючими й ось-ось, здавалось, гримне: «Мовчати! Я вас!..»

Нишком присів на вільне місце в затінку, біля рояля, і привітався із Костомаровим, який його помітив. Кивнув йому і Помяловський, що теж сидів, як і щоразу, в закутку й незрушно, мовчки слухав велеречивих знавців минувшини, професорів...

— Ви твердите, — схопився раптом Костомаров, — що славу й честь Росії складають лиш діяння князів, царів та їхніх присних? Добре. Та як же бути з тими, хто ці ж таки діяння робив історією, хто їх творив на полі бою?

— Ви про бояр та воевод чи генералів?

— Ні, про звичайних, простих людей.

— Ну-у, батечку Миколо Івановичу! Ви ще сказати зволите, щоб цю сірому виліпити й поставити поряд з Петром Великим на п'єдесталі!..

— Було б, їй-богу, по справедливості. Без війська цар чи генерал безсилі...

— А військо, батечку, без генерала або царя — дурна юрба, отара!

— Народ спроможний з себе, із власних лав підносити своїх вождів, отаманів, — устряв Тарас.

— Ви забуваєте, що влада — то від бога. Лише порфірородні вдостояні цього вінця!..

— Існують же й республіки, — здвигнув Тарас плечима.

— Ви б ліпше нас порадували новим чудовим віршем або «Вірсавією»... — сказав нескоро в тиші статечний муж, що палко так відстоював «царя від бога».

— Хто це? — спитав Тарас у Помяловського.

Той зморщив лоба, думаючи, й розвів руками.

— Мабуть, так і зроблю, — зітхнув Тарас з удаваною покірністю. — Історію творять царі, а пишуть гузнолизи...

— А що це — гузнолизи?

— Щасливі вірнопіддані, допущені до їх величностей вдень і вночі...

— Григоровичу, — взяв Костомаров слово. — Сказати слід точніше... Ну-у, гузнолизи — це щось немов камерфур'єри, що при особі царствуючій...

— Панове, може, вип'ємо по чашці чаю з ромом? — підвівся біля Петрової ноги Микешин. Ховаючи лукавий усміх, він заходився ставити на стіл великий самовар, що пихкотів і сяяв, мов генерал.

Тарас підсів до столу. За ним мовчазно виплив із свого закута і Помяловський.

— Холод долать найкраще чаєм... — потер червоні руки. — І ромом, звісно...

— Істинно! — сказав Тарас. — У цьому всі ми одностуді.

За чаєм вже сочилась бесіда про се, про те, й невдози їх лишилися в майстерні тільки трос. Якщо, звичайно, не рахувати царя Петра та генія його особи, що також мав стояти на постаменті пам'ятника. Від горна йшло приємне легке тепло, чай з ромом грів душу, і Помяловський розм'як, примружив очі... Тарас тільки дужче від того збуджувався. Сидів, пив чай, а в грудях скипала лють, притримана ще на пустому диспуті. Як можуть люди мислячі, мов барани, вператися у стовп, молитися на кровопивців, деспотів, вважати їхню владу законною, і навіть більше, — посланою їм, дурням, з неба!..

— Пику собі наїло, вбралося в тонкі заморські сукна... — протяг, напевно, вголос, бо Помяловський ледь-ледь розплющив очі, а молодий господар дому, чи пак майстерні, спитав:

— Григоровичу, про кого ви?

— Стоїть мені перед очима й досі той царелюб...

— А-а, генерал од інфантерії!

— Тьху! Ти його запрошував чи сам прийшов?

— Запрошував. Він при дворі по пам'ятниках на першій лаві... Добре, що ти не став із ним на прою.

— Що далі «гузна» ми не пішли? А як мені кортіло втовкмачити йому в макітру, чого насправді варті всі вінценосні кати народу!.. — стиснув кулак до болю.

— Ви не праві в одному лиш, Григоровичу... — сказав на те Микешин. — Не можна так огульно... Були царі...

— Ні, не було! — схопився з місця, кинув на стіл срібляну ложечку. — Самодержавство, як форма влади, порочне вже в основі, воно розбещує, вироджує морально тих, хто вп'ється його смертельним трупком. Коли людина може робити все, що хоче, що забгається її слабкому розумові, вона втрачає духовні гальма, стає жорстоким звіром. Ні, навіть гірша звіра! Бо звір вбиває лише на потребу, а самодержці!..

— Може, ще вип'єм чаю? — спитав господар, взявши поспішно чашку. Ложка у ній дзвеніла дрібно.

— Не хочу, вже напився, — не міг Тарас спинитися. Проте притишив голос. — Ось твій Петро! — торкнувся пальцем гіпсової ноги царя. — Що він зробив великого?

— В Європу прорубав вікно.

— А на Україні?..

— Політика! — розвів руками скульптор. — Хто дужчий, той і зверху.

— Принаймні це хоч чесно й одверто сказано, — змахнув зі столу крихти. — А то співають гімни, творять величні оди, в поемах славлять!.. Підло!.. Державин твій в литаври вдарив — «Ода на честь вошестя на престол...» Яка там ода! Плакати, волосся рвати треба, а не радіти!.. Пушкін і собі: «Невы державное теченье...» А чим його загачено, болото це? Кістками, трупом отих людей, народу, яким немає місця в твоєму пам'ятнику Росії!.. Миколо, ти хоч скажи йому, — звернувся до Помяловського, який дивився на нього гарними, ледь-ледь пригаслими уже очима. — Чого ти усе мовчиш?

— Я слухаю... — озвався той. — Ніколи ще не чув, щоб так...

— Боятися, тремтять усі!.. А їм, царям-тиранам, того і треба тільки. Страх — їхня зброя і їхній щит! У кожному з «порфіро-родних» сидить Нерон, готовий спалити Рим і звалтувати матір!..

Передихнув, вбираючи грудьми повітря, і прочитав хтозна-чому нікому ще не читаний свій «царський» вірш, почавши із середини:

О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують. А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!..

Впав на стілець, знеможений. Мов у тумані, бачив своїх ще юних друзів, яким обом по двадцять п'ять. Микола щось говорив до нього, та він не чув. Михайло дививсь із страхом, трепетно, як діти в церкві дивляться на «Страшний суд»... Відчув у всьому тілі підступний дріж і звівся.

— Мені пора додому...

— Я проведу вас!.. — схопивсь Микешин — добрий його супутник у всіх вечірніх мандрах по Вавілону, сиріч Санкт-Петербургу.

Надворі стояв мороз. І темінь. Щоправда, час од часу між хмар з'являвся місяць, і місто враз висвітлювалося, мов воскресало з мертвих. Потім, бліде і ще напівживе, лягало знов у труну...

— Бр-р! Казна-що верзеться... — сказав, аби порушити тишу, прогнати ману. — Ця осінь зламала щось у моїй душі... Мов гілочку якусь зі цвітом чи деревце... Самотність, мабуть, крутиться, як Марко в пеклі... Нема на старість гіршого...

— Вам ще до старості!.. — озвався Микешин весело. — Ще о-го-го!..

— Вже сорок шість... — закутався Тарас у кожух. — Смерть за плечима... Дихас...

— Це не козацька мова, — сказав уже осудливо його супутник.

— Правда! Розкис я геть, занудився, — зітхнув Тарас. — Цей кашель, біль у грудях... Колись Іван Максимович хворів, хворів... А вирвався на Україну!..

— Це ж хто такий?

— Сошенко. Той, що мене колись зустрів у Літньому й у люди вивів. Нині прислав сюди Орловського... До пензля аж труситься... Талант!.. Приглянь за хлопцем, підпоможи...

— А ви ж куди?

— Поїду на Україну!.. Як доживу...

Попрощались мовчки. Тихо пройшов у двері. Сторож хропив,— аж булькав, як самовар,— закутавшись у свій кожух по вуха. В майстернях ще подекуди горіло світло. Трудяться... А він гуляє, ніби в запасі в нього сотня чи й більше літ!.. Що він візьме для серця і для роботи з вечора, який минув? Роз'ятрив тільки душу, сипнув на рану солі, та й більш нічого. Скульптор поставить ті фігури, які йому накажуть, газети дружно схвалять, а люд дивитиметься на те велике диво й пройматиметься благоговінням до тих князів, царів, міністрів та іже з ними, що сотворили славу й державну велич та міць Росії-матушки. Неправда тим шкідливіша, чим красивіше й талановитіше її підносять людям!.. Талант не тільки благо, а й зло суспільне? Отже, Микешин — зло?.. Не в ньому суть, ідеться про совість всіх, кому у душу вкладено хоча б маленьку іскру того вогню, що Прометей дав людям і мук зазнав за ту любов до ближнього. Ніщо не може виправдати того, хто йде на компроміс із совістю, хто Прометейв світоч несе шляхом неправди!..

Кімната стріла тишею. Лиш холод та порожнеча... Вже й груба зовсім вичахла... Цікаво: тепла грубка — немов жива. Притулишся — і вже не сам...

Тремтливий вогник свічки, яку намацав і запалив, надав кімнати затіпку. Це вже була людська оселя, пристанище мандрівника... А хитро попи придумали: на цьому світі ти тільки гість, стражденний дух у плоті, а там, за гранню життя і смерті-визволення,— ти вічно суцїий; і ні печалі, ні воздыханія...

Ураз відчув чийсь погляд. Оглянувся і стрівся з ним. Ликера! Його бездольна доля, останній промінь... Зорить йому з портрета. Така, якою її побачив і змалював... Поїде, десь над Дніпром знайде собі ще кращу!.. Гай-гай!..

Взяв свічку й поніс її нагору. На сходинках відчув, що ноги в нього якісь чужі, незграбні. Такими вже не побіжиш за дівчиною, не доженеш... Рік тому міг побігти... Який там рік! Улітку ходив довкруг Ликери, як той павич... Нехай їй грець, Ликері! Світ не зійшовся клином на ній одній. Є інші... Тільки б йому добутись у рідний край, на милу серцю землю, під ясні зорі!..

Чомусь останнім часом не може він без сліз, спокійно думати про Україну, про свій народ, про долю його сирітську. Може, тому, що сили меншає, що усвідомлює трагічну марність своїх зусиль... Ждуть маніфесту царського, що оголосить нібито кінець кріпацтву. Воля із царських рук навряд чи буде справжньою. Як кажуть, ворон воронові очей не виклює. Коли б народ взяв волю, то взяв би всю, до крихти. А так — що пан уділить. Той самий пан — собачник і кірпосник!..

Роздягся, ліг у ліжко. А вогник свічки не погасив. У темряві йому вповзає в груди холодний страх. Не те, щоб він боявся мертвих, привидів чи духів злих. Здається, що він немовби в склепі без вікон і без дверей, один як перст, що й голос ніхто не може почути на білім світі й прийти на поміч... Якось не спостеріг, коли вони з'явилися, це відчуття; напевно, вкуні з кашлем, тоді, коли порвав з Ликерою... І треба ж така напасть! Куди не кинь — Ликера, його невдатна люба, його і сміх і сльози... Таки від того часу він підупав, пішов з гори, піддався різним хворостям, що потихеньку тліли у ньому ще з пустелі, з солдатського нежиття!.. А може, й ні... Можливо, біда прокинулася, коли побачив знову свою страшну в неволі землю, коли не зміг утриматися від слова правди й втрапив до рук панів жандармів, що не спускали з нього свого всевидячого «царева ока»?.. Як він до неї рвався, як не пускали його кати на Україну, де він не був аж цілих дванадцять літ!..

Дістав «Буквар» зі столу й почав гортати аркуші, що мали стати книжкою. Він видасть, пустить межі людей оце вікно в самосвідомість, в прийдешній світ! Освіта — шлях до правди. Тому-то деспоти і самодержці дбають, аби народ був темний, аби не знав, що діється на білім світі. Боляче було йому побачити, що за дванадцять років не відбулося ніяких змін, що їхній добрий замір відкрити всюди школи зостався тільки заміром, та й то лише ледь-ледь живим... Отак-то, други-братчики! Наш «добрий» цар збагнув, — чи хтось йому про це шепнув на вухо, — що просвітянство ваше — крамола, зло, яке душити треба так само в зародку, як всякий бунт... А ми — своє, а ми «Буквар» протягнемо через цензуру, та видрукуємо, та розішлемо! Щоб рідне слово входило із нього в душу, щоб залишалось живим у ній, щоб проросло жагою до знань, до правди й волі!..

Радісно було йому і сумно гортати цей гостинець для неписьменних своїх братів. Надійний шлях, та довгий... Це ж скільки треба по ньому йти до сонця, до того дня, що стане Великим днем для долі його народу!..

Зітхнув, поклав рукопис і задивився на ледве жевріючий печальний вогник свічки. Лій розтікався, скапував по свічнику сльозами... Треба купити лампу! Якщо колись вони зі Штернбергом могли її купити, то нині він... Уже п'ятнадцять років, як у могилі його Василь!.. Збігає час... А з ним життя, надії, друзі... Знову дурні ці сльози! Мусить долати їх, знайти в собі запас снаги!.. А може, всі на старість стають такі журливі?.. Старість у сорок шість!.. Це як кому судилося, хто як прожив. А в нього є що згадувати. Йому на долю випало всього по стільки, що іншим вистачило б на два життя!.. Його вже тричі заарештовували, саджали, мов розбійника, до буцегарні. Останній раз схопили у Прохорівці, в саду Михайла Максимовича...

Дмухнув на свічку, що зачаділа, і темрява накрила хвилию. Шукав рятунку в споминах, у тих далеких, прожитих днях, що вкарбувалися в його буття назавжди і стали, власне, вже ним самим, його живою суттю. Чомусь тепер, — відколи з'явився біль у гру-

дах, — щоночі важко переступити поріг між сном і мисленням. Так ніби жаль втрачати шматки життя, якого й так чимало пішло намарно, віддано на казна-що. А ще — чомусь боявся сну. Здавалося, що поринає у небуття, у ту безмежну вічність, з якої, може, вирине, а може, й ні... У нього ще стільки діла на цій землі, він ще не звершив того, заради чого прийшов на світ. Нещасна його Україна... З якою радістю він поспішав на зустріч з нею після печальних солдатських днів за Каспієм і петербурзьких веселих днів!.. Закоханий так не летить до милої!.. Вона ж зустріла, як і колись, добром і злом, красою і потворністю, плачем і ніжним усміхом... Любов його єдина, його сльоза!..

...По-справжньому відчув, що вже на Україні, вдома, коли зі шляху з пагорба відкрилася долина Альти та Трубежа і серед неї вихопився з блакиті й зела сам Переяслав. Аж дух йому перехопило й з очей на вуса впали невольні сльози щастя... Він знову тут, на рідній своїй землі, під цим високим, чистим, залитим сонцем небом!.. Він знову п'є пахучий літній ранок, вбирає серцем милу цю благодать, яка ввижалася дванадцять літ розлуки!.. Як довго, боже праведний, він був позбавлений того, що має кожний і що вважає звичним, як хліба шмат або ковток води!..

Дістав з кишені хусточку, яку подарували в Лихвині пани Хрущови, й нишком став утирати сльози. Старий уже, а серце, мов у дитини... Серце... Душа людська... Велика вічна загадка!.. Там, у стінах киргизьких, здавалось іноді, що в ньому вбили душу, що вже вона ніколи не одозветься болем за рід людський, за гнаних та уполіуджених, і раптом, наче усе живе напровесні, його душа оновлювалася, ставала ще вразливішою і вимагала дії або хоча б нових рядків поезії. Сьогодні він так поспішав на цю прекрасну зустріч, що всю дорогу не дав спокою ні кучеру, ані поштовим коням. Душа взялась тривогою. Хтозна-чого зробилось страшно за свій приїзд, ба навіть за Переяслав і Козачковського, що в нім живе... Тепер, коли побачив старе козацьке місто, вже міг би трохи і заспокоїтися, проте щось муляло й не дозволяло радості розпрорити крила. Може, боявся змін, що сталися за час його відсутності, — на добрі він не сподівався! — а може, щось передчував, як те бувало уже не раз... Міг бути й звичайний страх за те ж таки вразливе серце, якому з кожним роком стає все важче й важче спостерігати людську біду й неволю, жорстокість панства, тупість й одверте здирство чиновників та духівництва...

— Пане, куди вам? — боязко спитав тим часом кучер.

— До Козачковського. Біля базару.

— Мабуть, це той, що лікар?

— Істинно!

Злетів батіг, рвонули коні швидше, й назустріч скоро вибігли веселі білі хати в зелених хустках садів.

Андріїв дім упізнав по в'язу, що ріс і нині біля воріт. Подальший шлях немов у сні. З ним сталося незнане щось. Торговиця, яка шуміла неподалік, хати, дерева, небо поблякли раптом, втратили чіткі знайомі обриси... Щось промовляв до нього кучер, хтось

привітався, а він не чув. Отерпши, сидів і бачив того в'язка, що ніби ріс у нього перед очима, високий ганок, квіти й паркан, якого тут не було тринадцять років тому...

Коли візок спинився, на ганок вийшов господар дому, скинув високо брови й мовчки спустився вниз, намагаючи ногами сходинки, немов сліпий.

Тарас стрибнув на землю і теж без слів, — ба навіть без жодної сльози в очах, — обняв товариша й поцілував. Так само мовчки він привітався із господинею, що вийшла саме з хати, обняв дітей, згадавши й тих, що вмерли за час його нежиття в пустелі...

Отямився аж у кімнаті.

— Знаєш, — сказав Андрієві, що мовчки плакав, — я довго так цією миттю марив... Аж сам не свій... Сьогодні що, базарний день?

— Так... п'ятниця...

— Ходімо, друже, глянемо, — ожив ураз. — Для мене це мов одкровення, мов божий дар!..

— Я тільки трохи вмюся, — сказав Андрій, всміхнувшись, як те дитя, крізь сльози. — Тобі також з дороги...

Небавом вийшли з дому. Все ще були обоє якісь немов напівчужі, так ніби роки розлуки пройшли між них розорою чи навіть ровом. Зиркали один на одного і полохливо ховали очі, наче було у тому вивченні недобре щось. Час марно не пролетів, на кожному лишив свій слід... Нещадний слід!..

— Ти сивий став... — зітхнув Тарас.

— А ти хіба не сивий?

Примовкли знов. Тарас дивився на ярмарковий рухливий люд, на речі, якими тут торгували, а з думки в нього не йшла реформа царська, що мала дати волю. Якусь-то панську, вділену от їх «щедрот»!.. Пани самі вирішували, як відпускати. Голих, в одній сорочці? А чи з землею? Скільки віддати землі й по скільки здерти викупу?.. Хрушов, з яким він їхав з Москви до Лихвина, про це лише й говорить. Як посланець від Харківщини возив проект реформи до Петербурга... Заворушилося собаче кодро! І жаль пускати, і хочеться побільше мати вигоди...

— Ну, як у вас із волею? — спитав Андрія.

— Балакаємо, проекти власні шлемо... — знизав Андрій плечима і спохмурнів.

— Ох, знали б ви, як тяжко її чекати, волі!

— Не так воно все просто...

— Віддав, що взяв, — і всі діла!

— А як же ми, поміщики?

— Лишити й вам на потребу поля.

— Потреба в нас та у селян...

— Ви ліпші? Ви біла кість? Блакитна кров?

— Скажи, з якої речі я мушу все віддати тому, хто, може, мені добро проп'є узавтра в шинку? — спитав Андрій похмуро. — І хто робитиме на тій землі, яка мені залишиться? Тобі казати легко...

— А ти звільни своїх селян, віддай їм їхню землю і станеш також вільним!

— У мене жінка, діти...— сердито сказав Андрій.

Торговиця їх закрутила в своєму вирі. То розвела, то знову зблизила поміж возів із глечиками, мисками, шлеями та різним іншим селянським скарбом. Довкола чулася солодкозвучка, до сліз, до болю рідна співуча мова. Сипалися, мов із мішка, дотепні жарти, приказки. А скільки тут було красунь! Які обличчя, постава, рухи чоловіків!.. І це раби, ті чорні, темні люди, якими так гордує панство?

— Тарасе, я стомився,— спіймав-таки його Андрій.— Ходімо вже обідати.

— Поглянь, поглянь, Андрію, на цих людей, на цей народ! — прошепотів йому Тарас схвильовано.

— Оце з В'юниц... Це з Андрушів... А ті он люди з Козинців...

— Для мене — всі з України! — спинив Тарас товариша.— Мої брати.

Андрій притих. Ішли базаром мовчки, заглиблені в свої думки. Тарас відчув, що знову його вгортає ота терпка відчуженість, яка було прибила йому велику радість повернення до Переяслава.

— А буде, буде воля? — спинив Андрія, мовби від нього все залежало.— Чи, може, знову все це лише обман?

— Сам імператор!.. Що ти!

— А Олександр, Миколин попередник, не обіцяв, не загравав з народом і тими, хто вважав ганьбою кріпацьке рабство? Мені колись розказували у Рєпнінх.

— Не встиг, напевно...

— Може, і Катерина Друга часу не мала звершити свої проекти в душі Дідро, Вольтера і Монтеск'є? Одна рука її листи писала до вільнодумців, а другою вона ж таки, Мінерва в образі імператриці, додушувала козацьку волю на Україні, стирала з лица землі її останній сховок — Січ Запорозьку!

— Правда...— зітхнув Андрій.

Обідали — мов одбували. Мабуть, щось зруйнував у їхніх душах всевладний час, порушив ту колишню приятель, що зовні ніби й витримала випробування долею. А може, їм зіпсувала зустріч розмова про майбутню волю для кріпаків? Андрій у цьому ділі... Та й що ти хочеш — власник кріпацьких душ, землі, з якою тяжко так розлучатися!..

— Мо', ще по чарці? — в'яло спитав господар.

— Досить,— сказав Тарас.

— Нелегко тобі прийшлося у тій солдатчині?

— Пекельнішого чогось придумати не міг би сам сатана...

Порфірородний, чадолюбивий убивця, кат!

— Тихіше!.. Жінка, діти...

Тарас роздер ту сутінь, що напливла йому на очі, й перемінив розмову на веселіше:

— Поїду в Прохорівку, до Максимовичів, та й ожениюсь! Марія пообіцяла знайти мені хорошу бідну дівчину...

— Що ж, бог у поміч. Добре надумав діло, брате,— сказав Андрій статечно, неначе сват.— Коли гукнеш, приїдемо тебе вітати.

— Дякую... Хто знає, як воно там буде...

Андрій примружив очі й так, ледь-ледь усміхнений, озвався віршем:

Не женися на багаті
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати...

Тарас згадав, що чув цей вірш, що знав його.

— Не впізнаєш? — спитав Андрій. Задумавшись, наморщив лоба й додав іще:

Оженись на вольні
На козацькій долі...

— Братику, — гукнув Тарас, — це ж мій давно загублений, забутий вірш! Ти, може, й інші знаєш?

Андрій розплився в усмішці, заметушився, наче перед екзаменом. І став таким Андрієм, як був колись, до бід, які звалилися тоді на їхні голови.

Після обіду вирішили сьогодні ж, зараз же поїхати на ті місця, з яких Тарас побачив би й старий Дніпро, і кручі. Цей намір так розхвилював Тараса, що він не міг діддатися, коли зберуть що треба й позапрягають коней, і рушив пішки. Господи, як він чекав очих хвилин, як довго й трудно до них ішов! Бувало, там, за Каспієм і за Уралом, він плакав, згадуючи Трубіж, церкви, заплави біля В'юниць та Андрушів... Найглибше і найяскравіше йому запали в пам'ять картина круч Трахтемирова й Монастирка та вид із них на Переяслав і Задніпров'я! Він марив ними, снів наяву, і ось він тут. За кілька верст він знову взрить цю благодать, цей божий рай, і впевниться, що є вона на світі, що він таки дожив до щастя стати на цій великій тверді, над цим безкраїм обширом, під цим високим, піби душа його народу, пречистим небом!..

Дивно, проте насправжня зустріч із рідним краєм була простіша й стриманіша, ніж він її собі намислив. І водночас схвилюваніша. Дорога, верби, поле, яким котив зелені хвилі вітер, і диво-пісня жайворонка — все відзивалося в його душі, притлумлювало прогірклий біль. Оця трава медунка, цей білий цвіт ромашки, цей дрібнолистяний терен...

Ліг на траву, незрячо вткнувся в пахощі землі та зела й слухав, як струменіє ніжне земне тепло до тіла, як зажива, вигоюється його душа...

— Диви, заснув... А може, вмер?.. — долинуло під стук коліс.

— Знемігся, бідний, вистраждався... — сказав Андрій.

Всміхнувся, нишком витер вологі очі й звівся.

— Чого б я ото вмирав... На волі, в такій красі!

— Знайомтесь, — кивнув Андрій на чоловіка, який сидів на возі. — Це Тарасевич. Кирило, теж Григорович. Сусід і щирий приятель. А це — Тарас Шевченко.

Кирило скочив з воза й подав велику руку.

— Я ваш палкий прихильник!

— Мій? Чи моїх поезій?

— А це хіба не все сдино?

— Істинно... — сказав Тарас, подумавши. — Мене ж таки за вірші віддав сам цар у солдати... Й заборонив писати їх!

— І не писали?

— Де там! Хіба утерпиш...

Весело стрибнув на віз. Як молодий. Ще й ноги звисів. Гарно!..

— Паняй, Андрію! Як там старий Самойлов, варить щербу козацьку?

— Варить... на тому світі.

— Добрий був чоловік... Хай царствує!

Веселій настрої змінила тиха, вдумлива якась журба. Смерть не дрімає — косить, кладе людей в покоси — аж свист стоїть... Шурх, шурх!..

— А де тепер Сошенко? Не чув, бува? — спитав Андрія.

— Мабуть, і досі в Ніжині...

— Цей чоловік мене знайшов у Пітері, з неволі мудро визволив, — сказав уже Кирилові. — Зрадіє, як побачимось!..

— Вам тут усі радітимуть.

— Не всі, — заскалив око. — Є люди...

— Хто?

— Жандарми, їхні нишпорки...

— Зрадіють теж, — сказав Андрій, торкнувши коней віжками. — Така нагода вислужитися!..

— А я про це і не подумав, — тихо сказав Тарас.

— Будь обережний.

— Треба... Іх розвелось, мов сарани. Куди не плюнь, то попадеш у нишпорку або жандарма!.. А ви не з них? — спитав рішуче у Тарасевича.

— Я?.. — спалахнув. — Ось скаже нехай Андрій!..

— Пробачте... Я став такий... Усіх би їх!..

Попритихали. Крізь стук копит раз по раз чувся високий голос жайворонка... Удалині, за ще не видимою рікою, знялись у небо кручі Правобережжя. Підсвічені вже надвечірнім сонцем, вони, здавалося, сягали хмар...

— Ти не забув риболовлю нашу за Андрушами? — тихо спитав Андрія Осиповича. — І ту картину-пісню, яка постала з Монастирища... Всі десять років муштри в незамкненій моїй тюрмі я жив тим дивним вечором і тим духовним злетом, що стався з нами на цих... на цих святих окрадених козацьких горах!..

— Я пам'ятаю... — озвався друг. — Не міг було дивитися, щоб не заплакати...

Затихли знову. Сокіл — як і тоді! — кружляв привільно в небі... Пливли хмарки... Залиті скісно променями, світились верби...

Й не спостеріг, як став читати давні свої рядки про диво, що тримало його на світі й вело сюди, манило, як труби в рай...

Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико,
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити
І твояю красою
Серце веселити...
І поховать побитес
Гріхами людськими
На горіах оцих високих,
І витать над ними...

- Експромт? — спитав Кирило, як він замовк.
— Ні. Орський сон...
— Напевно, з тих, які писались під забороною?
— Заборонити тирану можуть усе, окрім душі, думок. А вірші — це моя душа, мої думки. Вони підвладні лише мені!
— Отже, поет за будь-яких обставин вільний?
— Якщо він служить людям, а не собі. Якщо страждає болем усіх людей...
— Тпру-у! — натягнув тим часом віжки Козачковський. — Отут, панове, й станемо.

Під'їхали аж до Дніпра. На моріжку — геть білому від конюшинки — порозпрягали коней, пустили пастись. Хвилі з легким приємним шерхотом то підступали, то знов одкочувалися, перевертаючи округлі мушлі равликів, шматки якогось дерева та рогозу... Ген далі вони були розлогіші й уже безмовні, сповнені снагою, міццю, силою, що не була впокорена спокійним днем... Над тим хитливим полем літали вільно чайки й стояло синє небо... Дніпро-Славутич!.. Справді він перед ним чи знов йому пасився в казармі чи камінно-сірому Санкт-Петербурзі?..

Сльози поволі виповнили Тарасу очі, впали... Щоб не побачило їх товариство, ступив наосліп до води, набрав у пригорщ, хлюпнув собі в лице, напився. Вода була м'яка й солодка... Свята вода!..

Андрій з Кирилом мовчки взялись ловити рибу, йому ж дали можливість помилуватись вечором, що вже заходив червоно й зливав у сутінь тіні. Оскільки він до риби був не мастак, побрів піщаним берегом. Земля була волога й пружна... Рідна його земля!.. Схвильованість, що підступила йому до горла терпким клубком, не дозволяла глянути на все довкіл очима митця, художника, ловити штрихи, відтінки... Він довго так і так болюче марив цією зустріччю, що вже не міг спокійно спостерігати казку, що раптом стала дійсністю... Стояв, залитий сонцем, у шелюзі й невтішно мовчки плакав... Дванадцять літ!.. Нерони люті, виродки, кати бездушні! Нівечити, топтати ногами душу людську за те, що прагне волі й долі своїй землі, народові!.. Ви славите Христа єдино, що постраждав за людство, самі ж тим часом множите нових страж-

дальців істини. Ісуса б ви розп'яли без слідства й суду!.. Може, це й не найгірша кара — смерть на хресті... Одмучився добу чи дві... Та це ж не десять років, це ж не чотири тисячі солдатських діб!..

В тумані бачив кручі на тому боці. Церкви, яка тоді стояла пустою, вже не було. Призахідне багрове сонце полум'ям лягло на гори... Ніби козацька кров повиступала з сумних могил і розлилася полем... В ярах вона чорніла... Забута кров! Зневажена, немов чужа!..

Згадав, як слухав пісню на тій горі, як слалася вона водою...

Та яром, яром за товаром...

Пісня також пропала, стихла в біді кріпацькій. Німо котив Дніпро свою могуть до моря, вливав її в байдужі його солоні хвилі... Чи море Чорне посолоніло від наших сліз?..

Почув, що вже його гукають. Гори з червоних стали чорними. Густа пільма стелилася понад Дніпром, виповнювала вербовий гай, з якого він дивився на правий берег...

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії!..

— А ми вже думали, що заблукав! — зрадів Андрій його появі. — Кличемо, а ти ні звуку...

— Добре, що й так почув, — признався. — Коли думки обсядуть, то й грім мені — як комариний писк. Ну й пахощі!..

— Щерба готова.

Справді, у казанку над вогнищем кипіла смачно юшка, а на попони, прикритій білим обрусом, стояла пляшка з чаркою, лежали ложки, сало, цибуля з пір'ям, нарізаний скибками хліб...

— Благословляй, Тарасе, трапезу! — сказав Андрій, знімаючи з вогню щербу.

— Я ж вам не батюшка...

— Ти теж духовний пастир. Поет!

— Найбільший на Україні! — додав Кирило палко.

— За ці роки мене забули, певно...

— Ні, ні! Ви стали ніби думою, легендою нових часів!

— Я дідом став, — сказав Тарас, щоб збити Кирилів пафос.

Андрій прийшов на допомогу:

— Други, прошу до столу, сиріч до скатертини!

Вони лягли, як стародавні елліни, довкола миски й пляшки. Андрій наповнив чарку й подав, як личить, гостеві.

— За волю! — мовив коротко й одразу ж випив. Бачив, як спалахнули очі у наймолодшого між них Кирило, як усміхнувся гірко на те Андрій.

— Бери, що є, закушуй. Міцна ж така...

Кирило пив за гостя. Андрій також.

— Я тут не гість! — гукнув Тарас, хмеліючи. — Я вдома тут! Ось ожениюсь, поставлю хату й житиму на Україні. Не проженете?

— Що ти! Побійся бога, брате!
— Коли б я мав у гарнім місці землю...— зітхнув Кирило.
— Дякую, — сказав Тарас схвильовано. — Як виїде книжка, землю я сам куплю. Для хати та для садка...

— А скоро виїде?

— Хтозна... В цензурі десь. Вже більше, як півроку.

Помовчали. Вслухалися в теплий літній вечір, де тільки коні, форкаючи й переступаючи, порушували правічну тишу. Іноді, — немов живий, наморений, — зітхав Дніпро й вітрець проходив між шелегою...

— Ви, певно, все це впишете в свої майбутні вірші? — тихо спитав Кирило.

— Може... Поет так само, як і земля, те родить, що в нього впало, висіяно життям.

— Щасливі ви — творці краси...

— А й справді, — спитав Андрій, — щасливій ти як поет?

Тарас не зразу знайшов правдиву відповідь.

— Поетом гарно бути... Яки лише поетом і не в такій же мірі громадянином... А втім, поет не може бути не громадянином. Це нісенітниця!

— Є ж і такі... — несміливо сказав Кирило.

— То віршوماзи.

Вогнище вже ледве-ледве жевріло, й від того ще яскравішими здавались зорі. А їх же — милий світе! — сьогодні висипало на небі стільки, неначе й справді кожна — жива душа...

— Тя ще співаєш «Зіроньку»? — спитав Андрій. — То, може б...

— Я вам ліпше згадаю вірш, написаний давно колись у Орську про ці місця... Хоч трохи... що не забулося...

— Той самий вірш, що вже сьогодні слухали? — схопився Кирило.

— Правда... Як подивився на гори ті та на Дніпро...

...! Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, —
Все, все неситі рознесла!..
А ви? ви, гори, оддали!!
Бодай ніколи не дивиться
На вас, прокляті!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!
Простіть, високіі, мені!
Високіі і голубіі!
Найкращі в світі! найсвятіі!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!..

Сиділи скорбні, зболені. Під зоряним, високим рідним небом... На споконвіку рідній своїй землі... В пільмі зітхав і схлипував старий Дніпро... А може, й справді море посолонило від сліз, які Славута щодня вливає в нього впродовж століть!..

...Так поспішав у Прохорівку, що й не вернувся до Переяслава, аби забрати свої пожитки. Дубом, який найняв таки в Козинцях, де почували, поплив на зустріч з новим, незнаним світом і, може, навіть з долею. Щось усесильно гнало його сюди, примушувало лишити друзів, берег, який був милий і дорогий...

Пливли униз, за течією, і по обіді вткнулися в розмитий берег. Прохорівка! Село вишу, а на горі, високо над тим селом, немов гніздо орлине, біліс дім... Це ж треба знайти таке чарівне місце!.. Мабуть, він не шукав, дісталоя йому у спадок. І ця гора, й ці люди... Напевно ж, пан професор не мозолями добув собі цю благодать!..

Допоки зійшов на гору, добраче впрів. Чи поспішав, чи серце вже застаре для молодечих таких поривів... Оглянувся — і все забув. З гори відкрилася така краса, така велично дивна картина світу, що він не смів дихнути. Внизу в садках та вербах білили хати, зліва чорнів велично і таємниче порослий густо вільхою старезний луг, а далі синьо-синьо, — залитий небом, сонцем, — лежав Дніпро з затоками та островами. На обрії за ним здіймались гора й красуня Рось під ними сіяла в степ...

Щось одірвало ніби його від дива дивного й примусило зиркнуть назад, де між акацій в білому як сніг цвіту стояв будинок. З ганку, немов з хмарини янгол, дивилася на нього жінка в білому. Ковтнув судомно грудку, що підступила йому до горла, й прошепотів:

— Марія...

— Тарас Григорович! — метнулася до нього жінка. Сплинлася на півдорозі, мов завагавшись, а далі рвучко пробігла відстань, що залишилася, схопила в руки голову й поцілувала його в чоло. — Михайле!! — крикнула. — Поглянь, поглянь, кого нам бог послав!

Професор вийшов, мружачись, одяг якісь маленькі, немов дитячі, окуляри й розплився в радій усмішці.

— Оце-то гість!.. Нарешті...

Він теж підбіг, — дрібненько, мов куличок, — обняв Тараса й тричі поцілував.

— Василівно, проси до хати гостя!.. А ми собі й не думали, й не сподівалися...

— Не ми, а ти, — сплила його Марія. — Я знала, що не сьогодні-завтра вони приїдуть, будуть. Синиця вчора билася нам у вікно, — сяйнула карим оком.

— А я не міг збагнути, чого мене так потягло у Прохорівку... — спромігся й гість на слово. — Аж то синиця винна!

— Ти звідкіля? — спитав Михайло Олександрович.

— Із Переяслава. Ловили рябу вчора під Козинцями, а вранці я на дуба й притьом сюди! Покинув там і чемодан, і погрібець...

— Пошлю когось сьогодні ж, аби привіз.

— Спасибі... У вас тут рай!

— Всі кажуть, — зітхнув чомусь господар. — Ти знаєш, Гоголь тут написав свій знаменитий «Чуден Днепр...», під тою он сосною, — вказав за яр, де розметало низькі могутні рала старе гіллясте дерево.

— Коли він тут побував? — спитав Тарас, подумавши, що так, на жаль, і не зустрівся з Гоголем.

— Вже десять літ минуло... Хто міг тоді подумати, що за два роки його не стане...

— Хай буде пухом йому земля, — перехрестилася Марія скорбно, й очі її взялись сльозою.

— Великий, мудрий і вболіваючий за всіх страждених Гоголь! — сказав Тарас.

— Спасибі, ви так чудово мовили... — вклонилася йому Марія.

— Василівно, проси до хати гостя! — заметушився знову старий професор-антикварій, як записав Тарас про нього в «Щоденнику» при першій зустрічі після повернення з пустельних місць.

Його ввели до кабінету, всуціль заставленого книжками в шафах, скринях і просто в стосах, що височіли на лавах, кріслах, навіть на підвіконнях.

— І скільки ж тут цього добра? — спитав Тарас аж ніби трохи задрісно.

— Дві тисячі томів.

— І всі тобою читані?

— Так. Майже всі.

— То ось чого ти такий розумний, братику! — пожартував.

— Тарасе, книги — ворота мудрості, — чи не вловив, чи не сприйняв професор жарту.

Ввійшла Марія. Сіли, де хто знайшов хоч трохи вільне місце, й Тарас спитав:

— То як же тут моя княгиня? Чекає вже?

Марія глянула на нього журно й відповіла:

— Аби був князь, княгиня швидко знайдеться...

— Була б, як кажуть, шия... — промимрив пан професор.

— Мій чоловік ніяк не може звикнути з життям сімейним, — перепинила його Марія. — Жалкує все, що одружився... Хворіє, нудить світом...

— Маріє, ти б!..

— Тарас Григорович свій чоловік, — не угавала. — Хоче сам одружитися. Чому б йому та й не послухати, як хтось живе!..

— Подбала б ліпше про обід.

— Доварюється... Ну, як вам там, у Петербурзі? — звернулася вже до Тараса.

— Добре, де нас немає, серденько... Та й де ще є така краса, як тут, у нас на Україні!

— «Нема на світі України, Немає другого Дніпра»? — спитала його ж таки рядками.

— Ви знаєте моє «Посланіє»?

— Мені з твоїми віршами та з нею добрий клопіт, — сказав професор. — Вивчила й читає скрізь, де можна і де не можна...

— А я собі й не відаю, що є у мене щира така прихильниця! — пожартував, хоча найменше йому хотілося серйозну цю розмову псувати жартом. Ну й антикварій! Старий, підсліпувач, а видивився, що дов собі перлину!..

— Це ще не все,— куйовдив чуба Максимович.— Ждучи тебе, взялася до вишивання тобі сорочки.

— Справді? — спитав Тарас, розчулений.

Вона кивнула, дивлячись кудись повз нього.

Тараса так і поривало схопитися на рівні ноги, взяти її ледь-ледь присмаглу руку й поцілувати. І тільки тон, з яким Михайло розповідав, утримав. Дивно, жінки його поезію збагнули тонше, глибше... А мо', вони щиріші, сердечніші й чутливіші до горя інших, людства?.. Колись давно — в його бутті теперішньому багато так колишнього! — Панько Куліш зачудувався дівчиною...

— А Кулішиха не їхала разом із вами? — мов прочитала думки Марія.

— То я не міг, бо не пускали із Петербурга, то потім їй щось перешкодило...

— А правда, що пан Куліш майнув за кимось аж до Німеччини?

— Панько джигун над джигунами!

— Бідна дружина... І всі ми бідні з вами, панове мудрагелі!.. — зітхнула жінка й глянула,— мов облила зневагою,— на благовірного, що втисся лячно в крісло. Мабуть, такі філіппіки йому, сердезі, не первина.

— Ходіть уже обідати! — покликала огрядна літня куховарка, ледь прочинивши двері до кабінету.

На другий день надвечір, як привезли його добро, Тарас узяв що треба й подався в світ вишукувати місця, достойні пензля. Їх тут було так густо, що довго він не міг віддати перевагу котромусь з них. Нарешті, добряче вже притомлений, сів на пеньок неподалік від гоголівської сосни і задивився таки ж на милий серцю «чудовий Дніпр», оспіваний великим Гоголем... Він теж любив нещасну рідну землю, виводив її у світ, між люди, доводячи своїм чарівним словом, що заслуговує його земля — убога і прекрасна! — на кращу долю...

Сонце сліпило очі й кидало від гір на обрії та верболозу на островах легкі, прозорі тіні... Вода в затоці чи рукаві внизу, одразу за селом, виблискувала, немовби скло... Ті гори, які стоять між Каневом та Пекарями і звідси добре видні, ще ніби вищі й кращі од Трахтемирівських... Та, крайня, мабуть, Княжа... А та — Чернеча... Може, там пошукати місце? І гори, й степ, й Дніпро внизу, під самим, вважай, порогом... Спитати треба буде, чия земля... Те, певно, знають у Пекарях та Каневі. Якогось дуки, мабуть... А то ж чия!..

Узяв альбом і розгорнув. Накидав швидко гори та острови, рожеві від шелюги... Ні, олівець безсилий зобразити таку красу, таку величну сцену буття природи, світу!.. Як передати обшир і глибину, як відтворити ті безконечні зміни тонів, відтінків та кольорів... А смисл, що схований у кожній гілці дерева, в траві, квітках, повітрі, небі, сонці!.. Вічне і водночас мінливе, живе... Це ж нас не буде, й інші тямущі очі всотуватимуть цей дивосвіт, з якого, власне, вийшли і до якого врешті також повернуться...

Земля, коли задуматися, нас позичас тільки... Кому?.. Душі, свідомості?.. Ат, хай собі тим переймається учений муж, професор Максимович! Природа, світ, саме життя — його талан... Селяни он витягують з води важучі сіті... Дивно, та він іще ніколи не бачив, як рибалки на Україні, — не для розваги, а на життя, — виловлюють із тьми води свій хліб насущний — рибу...

Закрив альбом і рушив просто кручею вниз до води.

Прийшов, коли вже риба була на возі, в цебрах, а мокрі геть, проте вдоволені й тому веселі, рибалки вішали на жердки сіті й дивилися, чи десь немає дірки.

— Бог вам у поміч, люди! — гукнув Тарас.

Один з рибалок гмикнув і запитав у другого, безвусого парубка:

— Арсене, а що казали ото боги?

— «Щоб і ви помогли...» — одмовив той.

Як видно, ця пара знала діло, і на язик їм краще не попадатися. Тарас поклав альбом, роззுவся і зняв сурдуг.

— Показуйте, де треба вам підпомогти!

Рибалки презирнулися. Той, що озвався першим на привітання, прискалив ліве око і поманив рукою, схожою на добру довбню:

— Вчасно ви нагодилися... У нас тут з сіттю лихо... То, може б, ви, панóчку, нам помогли розплутати всі ці вузли? Ось скільки їх! До ранку не порозв'язуємо...

— Це можна... Це для нас пусте... — всміхнувшись, сказав Тарас. — От тільки треба усі вузли послинити... Ви слиньте, дядечку, а я услід розв'язуватиму.

— Я чув, що тут потрібна собача слина, — не залишився в боргу рибалка.

— І панська теж годиться, — підкинув інший слово.

— То ви пошліть по пана, а я пошлю по квартиру... — дістав карбованця. — Бо всяке добре діло кінчається могоричем.

— Ну й пан! — гукнув Арсен захоплено.

Дядьки чомусь нахмурилися. Напевно, їх злякала його незвичність.

— Може, з вас хтось бував на тому боці в Звенигородці? — спитав уже нежартома.

— Ну, я там був... — спідлоба глянув Довбня. Тарас його так охрестив, не знаючи, як на імення.

— Й чув про село Кирилівку? То я із неї...

— Мабуть, пан Фліорковський? — знову озвався Довбня.

— Ні. Я Шевченко, хлопці. Із кріпаків.

— Тарас Шевченко?

— Справді?

— Той, що Кобзар?

— Він самий.

— Кобзар, я чув, у москалях... — не вірив Довбня.

— Випустили. Позаторік...

Ні, щось їм муляє. чогось йому не довіряють ці трударі.

— А можете щось проказати напам'ять із «Кобзаря»? — спитав невпинно Довбня.

— Еге. Еге...

Тарас відчув, що це останній іспит.

— Що б вам таке?.. — задумався. — Хіба що це...

Було колись — в Украї
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високі ті могили,
Де лягло спочити
Козацькес біле тіло,
В китайку повите.
Високі ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять...

Не зміг читати далі. Побрів піском до річки.

Як почало темніти, вони вже всі по-дружньому сиділи в шинку й вели неквапну бесіду. Щоправда, та неквапність була лише назовні, а в глибині... Тепер у всіх на думці й на язиці, мов пташка, билась воля.

Коли шинкарка вийшла, поставивши що слід було, Тарас палив чарки — він пригощав рибалок — і виголосив короткий тост:

— За нашу волю!

Випили. Заїли мовчки. Арсен спитав нарешті:

— Дадуть її чи не дадуть?

— Казав пан: кожух дам, — та слово його тепле.

— Бог не допустить, може, щоб поманили тільки, — озвався басом Довбня.

Тарасові недобре стислось серце. І знову бог... Ховаються за нього всі, як діти за материн рясний поділ!

— Самому дбати треба, — сказав похмуро, ловлячи очима погляд Довбні.

— Що я один...

— Один — ніщо. А вкупі, гуртом, селом, народом?

— Он біля Корсуня чотири роки тому шукали правди й волі...

А де вона?

— Хто знає... Може, й та кров примусила царя та панство думати про звільнення селян з кріпаччини... — не скоро сказав Тарас. — Збагнули, може, іроди, що ліпше дати волю, аніж діждатися, коли її візьмуть самі...

— А довго, дядьку, думатимуть? — спитав Арсен.

— Якщо тихенько ждатимемо, то й до страшного суду.

Притихли всі.

— Нехай заступить нас мати божа, — глухо сказав поважний Довбня і осинив себе хрестом.

— Марія не заступила сина свого Ісуса, а ви ждете...

— А й справді! — гукнув Арсен здивовано. — Чого вона...

— Ушов би ти, Арсене, спати, — промовив Довбня, глянувши на хлопця так, що той устав і мовчки покинув шинок.

— Даремно ви... — сказав Тарас. — Теж боїтеся правди?

— Правда — мов хліб черствий, не кожен її ковтнути годен, — взяв чарку Довбня і рвучко випив. — Мотре! — гукнув зненацька. Мотря, — вертка шинкарка, — наче тут і вродилася.

— Не притуляйся, Мотре, так щільно вухом до дверей, бо приросте... Неси ще квартиру ліпше!

А до гори Михайлової ішли веселим гуртом. Вже після перших півнів. Під яснолицим місяцем і розсипами ряхтливих зір. Арсен, який чекав на них під шинком, затаг високим голосом:

Тече вода з-під каменя,
З-під зеленого гаю;
Ходить козак по куревю,
Запасу шукає...

У Максимовичевій не дуже панській хаті одне вікно світилося. Там, видно, й досі виглядали з окільних маандрів гостя.

...За тиждень він наблукався Прохорівкою, намиливався красою красвидів, що відкривалися йому з гори, Perezнайомився з місцевим людом і тут відчув, до болю в грудях, що мусить їхати в своє село Кирилівку, де він не був аж чотирнадцять років, де ждуть його.

— Сьогодні, зараз же, я малюватиму твою парсуну, братику! — обняв Михайла Олександровича, коли ввійшли до кабінету опісля скромного, але добряче-таки поживного обіду.

— Ну-у що ти... що ти... — зіп'яковів учений муж, який одвик од слави і від уваги.

— Змалюю вас з Марією, — сказав Тарас, — і їхатиму... Марія щось не квапиться шукать мені княгиню... Чи князь старий задуже, чи дівоньки не на порі...

— Вона знайде, — утішив його Михайло. — Мо', сподівалася, що сам накинеш оком...

Лише зітхнув печально і не сказав, що, мабуть, такий талан у нього: ті, що йому до серця, уже чужі. Колись Закревська Ганна... Вона йому стояла перед очима і там, у тій пустелі, де він страждав... А нині... Може, просто йому завидно! Глянув тоді, в Москві, і серце впало в грудях...

— Сідай, — сказав рішуче. — Отут, у крісло...

— Надовго?

— Як сказати...

— Читати можна?

— Краще ми поговоримо. Коли-то знову випаде така нагода!..

Михайло сів, засовався, не знаючи, якої прибрати пози.

— Ти почувайся вільно, — сказав Тарас, дістаючи з портфеля папір та чорний італійський олівець. — Забудь, що хтось тебе малює...

— Еге... Під пильним зором?..

— Боїшся, що я в тобі побачу не те, що слід, не те, що бачать інші? — пожартував.

— Ні, навпаки...

— Що не побачу більше од всіх людей, що не збагну твою високомудру, цнотливу, ніжну душу?!

— Малой уже... — по хвилі буркнув Максимович і весь чомусь зіщулився, немов хотів, щоб змалювали тільки його розумну голову.

Ввійшла Марія. Сіла біля вікна, щоб видно було обох і щоб світліше їй вишивалося.

Тарас накидав контур професорового обличчя і несподівано спіймав себе на тому, що в цей летючий начерк став мимоволі вписувати її великі очі. Взяв швидко чистий аркуш, а той порвав. Яксь мана!..

— Ви нас забули зовсім... — почув Маріїн голос. — Усе в селі та в полі...

— Я вже покаявся, рибонько...

Михайло кркнув.

— Вибач, що так назвав... Нема кому сказати ласкаве слово...

— Маріє, ти б його женила швидше! — подався з крісла Максимович і знов пірнув.

— Як бог захоче, женимо... — озвалась тихо жінка. — Він, мабуть, вже собі знайшов...

Тарас промовчав. Господи, і треба ж ото йому на старість літ це вогнище, що розгорілося в його душі!.. Приїхав, щоб одружитися, а сам спачнув, неначе степ напровесні... Ні, слід тікати швидше!.. Михайло ж мудрий і спостережливий, вже, певно, все побачив і зрозумів... Тим паче, що й Марія...

— Він більше із мужиками водиться, — сказав професор з докором.

— З людьми, з людьми, Михайле! То Україна справжня, глибинна, вічна!

— Прості, забиті люди...

— Е-е, не скажи. То тільки нам здається, що ми сягнули вершин науки, мислі деінде, в інших сферах; насправді ж все з народу, від душ оцих забитих, простих людей... Це ж тільки здумати: у рабстві, в злиднях вистояти, не розгубити своїх скарбів духовних, не втратити свого лиця! Коли б ще їх звільнити!..

— То що було б?

— Була б, Михайле, воля! А воля — все! Без волі, — ти не знаєш, — нема життя. Без волі — як без сонця!..

— Чи й знатимуть, що їм робити з нею, оті твої рибалки, плугатарі...

— Не будь смішним, — нахмурився Тарас. Підправив довгого, на дзьоба схожого, худого носа... — Ти їх звільни, та дай їм поля, лісу!..

— За поле має бути достатній викуп...

— Викуп? — спачнув Тарас. — А ви купляли землю? Вам так дали! За віщо ж люди будуть платити вам? За те, що ви тягли із них століття і піт, і кров?

— На те є воля божа, — зітхнув Михайло.

— Божа? А може, панська, царська? Попи із вами купно вбивають народу в голову, що вас господь помазав на привілей, і ти ще хочеш, щоб я цій байці вірив?

— Я чув, що ти назвав десь матір божу покриткою... Подумав: наклеп... Нині ж... — зсудомився в своєму кріслі Максимович.

— Не переконую тебе, Михайле, що ти, професор-натураліст, беззастережно віриш у непорочне зачаття в лоні...

— Вийди, Маріє, звідси, — вихопився на божий світ Михайло.

— Я ж не панянка, можу побути й тут, — рішуче відповіла Марія.

Михайло вліз у мушлю крісла й там притаївся. В хаті зробилось тихо, наче перед грозою в лісі. Ще й потемніло... Вечір? Запрацювавсь та забалакався і не помітив, як день пригас... Портрет, уважай, готовий... Торкнути комір крейдою... Тут олівцем, намітити плече, рукав... Поставити рік, день та місяць... Підпис... Завтра погляне ще раз, виправить, де щось не так...

— Завечоріло, — поклав папір та олівець. — Я прогуляюся парком...

Йому ніхто не відповів.

Надворі вже заходила чарівна ніч. Місяць ще не зійшов, і зорі ясно сіялися по чорнім полі неба. Його, українські зорі, що ними він так часто марив на берегах Уралу й Каспію, що видавалися йому в пустелі очима рідних далеких душ!.. З гори ще видно було на тому березі підсвічені десь з того боку гóри й Дніпро, яким поволі плинули вогні плотів... Співали внизу в селі дівчата з дитинства знану пісню про греблю, верби й милого, який поїхав колись за Десну...

Плачте, очі, плачте, карі;
Така ваша доля...

Які-то досі верби біля ставка в Кирилівці?.. А небожата? Мабуть, уже дівають та парубкують... Хрещеник теж, напевно, уже нівроку... Оксана там... І Феодосія, дочка отця Григорія... А от і добре, що не віддав тоді її за нього!.. Йому було б ще тяжче, коли б вона солдаткою поневірялася безжальним білим світом; та ще, гляди, і не сама... Яке ж то воно було б, оте дитя, його живе продовження на цій землі?..

Сосна на тлі води і неба здалася криком, волюванням болю, відчаю... А може, то їй хочеться повідать людям, зорям якусь біду, трагедію?.. Чи пам'ятає вона Миколу Гоголя, чи знає, що його, сердешного, давно нема на світі?.. А раптом це його душа!.. Стоїть отут, простерши віти-руки до обширу Дніпра, степів... і молить німо спокою, відпущення гріха утечі... Зачах душею, бідний, і ліг в чужу, холодну землю... Господи! Не допусти, щоб він також зламався, поник, упав дочасно!..

Наддав ходи й минув сосну. Галявина, якою брів, пахтіла траву, цвітом, сонцем, назбираним за довгий день...

Чи то йому здалося, чи й справді хтось стояв під дубом, якого він любив найдужче і під яким останні дні обдумував свою нову поему. Чим меншою ставала відстань, тим більше він уневіювався, що там його чекають. По тому, як забилося серце в грудях, міг угадати... Мовчки, затамувавши подих, негоден щось з собою вдіяти, ішов, немов сновида, на той могутній поклик... Небавом теплі руки лягли йому на плечі, вгорнули ніжно голову й пухкі вологі губи знайшли так спрагло й гаряче його вуста, що він не зміг від того оборонитися, хоч знав, що гріх, що так не слід віддячувати за щире дружбу й приязнь...

...Щось є у зустрічі з селом, із рідним краєм непізнане і таємниче. Здавалося б, така ж земля, такі ж хати, як всюди, а серце б'ється в грудях, — ледь-ледь не вирветься, — і сльози ніжно й терпко виповнюють усе єство, мов сік весняний дерево, й готові бризнуть, вилитися од будь-якого доторку. А ще коли приїзд сюди для тебе був заказаний, коли тебе, прикутого в чужому краї, довбали довго муштрою і самотою!..

Крізь отакий, невидимий, серпанок сліз Тарас дивився на вже напівзабуті гаї, садки, левади, що обрамляли милу його Кирилівку, на косарів, що йшли ключем пташиним по сіножаті, на білі стіни хаток, і так йому було шкода прожитих літ не в цій красі. На мить забувся навіть, що тут неволя панська, що тут біда, що в цьому раї пекло на панський лад, де мучаться невинні, чисті душі, а грішні п'ють амброзію, добуту з тієї муки...

— Ви звідси родом, пане? — спитав візниця, вгледівши, як він прилип очима до недалекого уже села.

— Он з тих панів, що косять, — сказав Тарас. — Мої брати і сестри ще й досі роблять панщину.

Краса села поблякла. От бісів син! Не міг помовчати, дати йому часину щастя, радості, якої він так довго ждав і до якої летів з самого Санкт-Петербурга...

В'їхали в німе село; безлюдне, ніби вимерле.

— Зінькевич діло знає! — зітхнув візниця.

— Хто це?

— Та управитель маєтку пана Фліорковського, що штири роки тому купив село Кирилівку...

Як не тримався, хвиля розпуки, болю важко знялася десь у грудях, шугнула вгору, в голову... Раби, товар, яким гендлюють!.. Як же ти, благий боже, дивишся на цю ганьбу, попраання усіх людських законів? Ти ж бо створив людину, єдину суть, а не раба та пана!.. Ні, ти таки продавсь панам за фіміам... Або тебе немає на небесі!..

Заплющив очі й далі вже їхав так, щоб трохи погамувати серце.

— Куди вам?

— Їдь до греблі. Шевченка хата...

— Може, ви брат Микити?

— Правда...

— А кажуть, вас забрали у москалі!

— Паняй, бо коні он скубуть бур'ян...

Візниця похапцем потяг за віжки, вйокнув на зледащилих коней. Здалеку Тарас не міг пізнати рідну хату. Чогось їй бракувало ніби... А-а, вже немає яблуні, яка завжди стояла біля причілка!.. Червонобокі великі яблука... Він намагався зараз згадати їхній чудовий смак і вже не міг... А там, за Каспієм, ще пам'ятав... Зоставшись сам біля воріт, стояв і тишив серце. Ось той куточок світу, що найрідніший... Звідси пішов у світ, тут залишилося його коріння, його сумна історія, його діди та прадіди... Могила веньки...

Звідкись узявся чорний кудлатий пес, загавкав люто.

— Що ж ти, Рябко, чи як тебе?.. — озвався тихо. — Сучий ти, бачу, син... Я ж свій отут, а ти мене приймаш, як чужаницю... Ввійшов у двір, і пес, притихши, шаснув за купу дров.

— Е-е, братику, душа-то в тебе із лопуцька!..

Двір був такий же, як і колись. Над ним неначе не владний час. Здавалося, що й цей спориш, що слався йому під ноги, був той, яким ходили батько, мати і дід Іван... Чи то живий? Напевно, уже помер. Це ж в сорок п'ятому йому було...

Звів очі й побачив жінку братову, що вийшла стріти гостя й не впізнавала. Ось що зробила із ним солдатчина!.. Хотів озватись словом, але не міг, судома стисла горло. Дивився мовчки на почорвілу і геть стару Палажку, на скручені брунатні пальці, якими та перебирала старий фартух, і ледве стримував щемливу хвилю сліз.

— Не впізнаєш, Палажко? — мовив-таки неголосно.

Скривившись, мов од болю, вся стрепенулася і простягла до нього руки:

— Де ти, Тарасе-брате, взявся?!

Потому впала йому на груди і заридала.

Він теж обняв, поцілував, не стримуючи болючих сліз.

— Микита в полі, — згодом сказала жінка. Витерла красчком хустки очі й оглянула цікаво гостя. — Дивний ти став якийсь... із вусами... та ще й лобатий... Що ж ми тут стоїмо! Ходімо в хату.

Тарас нагнувся, навпомацки взяв саквояж, позичений у Мақсимовичів, і переступив низький поріг угруалої ледь не по вікна хати.

Небавом біг побачити сестру Ярину. Спиняв себе, притишував, та все ж не міг іти статечно. Довго він ждав цієї миті, цього повернення у світ свого дитинства!.. Когось стрічав, вітався з кимось мовчки й страждав, що тут його ніхто тепер не впізнає. Звичайно, час летить, тече, все змінює, та щось було й з його вини у тому невпізнанні. Що саме, не мав снаги збагнути. Вбирив очима, серцем сільські одвічні краєвиди, хати, дерева, хмари, — що тут були немовби якісь свої, кирилівські, — й вертався поволі в лоно свого села і роду... Здавалось, довго й тяжко бродив болотом з пастками трясовини й лише тепер дістався тверді, вийшов на битий шлях...

Яринин двір уразив своєю вбогістю. Тут і раніш не видно було руки господаря, а нині злидні лізли з усіх кутків. Помер Яринин маляр. Одмучив її, сердешну...

З клуні тим часом вийшла дівчина. Спинилася біля дровитні, злякана таким незвичним гостем, й аж упустила миску, яку несла.

— Ти хто ж така? — спитав Тарас.

— Устина...

— А мати ж де?

— В городі... полють...

— Можеш її покликати? Скажи: Тарас приїхав.

Зірвавшись з місця, дівчина так спритно шаснула в густий вишняк, що стало сумно. Всюди панує страх!.. Не витримав — пішов услід, шукаючи сестру очима... Господи, яка ж вона... Розпрямилася і, притуливши дашком до лоба руку, вдивлялася в прибульця-пана...

— Ну, здрастуй, здрастуй, сестро! — простер до неї руки. Ярина тихо скрикнула.

На призьбі, де присіли погомоніти та надивитися одне на одного, Тарас поклав їй на коліна голову й відчув, що він удома. Далеким журним спомином спливла на серце мати, її тепло... Заплющив очі й слухав ту благодать...

Сестра тихенько плакала.

— Як же ви тут жили? — спромігся-таки на слово.

— Отак, як бачиш... Горе, а не життя...

— Твій Федір давно помер?

Промовчала, немов не чула. Згодом зітхнула, висякалася і проказала з моторошною байдужістю:

— Що жив, що вмер... Хто знає, чи варто нам на світ родитись, брате...

Не мав чого сказати. Такі думки й самому не раз приходили в тяжкі хвилини розпачу та безнадії. І все ж... І все ж...

— А де сини?

— На панщині. Найменший, правда, в наймах, пасе ягнят...

— Івась?

— Та ні, Лаврентій. Тринадцятий йому пішов.

— Як я колись...

Спливли рядки, написані про це в солдатах, у захлаявній книжечці.

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом...

— А що, Оксана й досі живе в Пединівці? — спитав, одвівши очі.

— Не одружився, видно? — спитала замість відповіді. — Гайгай!.. Живе... — зітхнула. — Яюсь була на храмі, бачила...

Хотів спитать, яка вона, та не посмів.

Прибіг, дізнавшись, Йосип. На мить спинився, вражений незвичним братом, потім підняв його із призьби, притис, заплакав.

— Братуку!.. Яким ти вітром?..

— Добрим, — сказав Тарас. — Як бачиш, на волі знову.

— Жаль, Катерина наша...

— Що з нею?!

— Вмерла... Тільки ти десь пропав...

Стяв, схиливши голову, й пригадував свою сестричку-няньку, її лице, поставу, рухи... Скільки ж це їй було, коли вона покинула цей білий чорний від горя світ? Десь сорок п'ять... чи навіть сорок чотири... Як батькові!.. Кріпаччина, робота панська в могилу зводять рано...

— Ходімо, кажу, до мене, брате, — заторсав Йосип. — Глянеш, який уже хрещеник твій. Читас і геть, як ти, на панщину й на пана чортом дише! Вже був на стайні, всипали, й не схаменувся... Що я з ним отаким робитиму!.. Приходь і ти, Ярино, з дітьми.

Йосип його забрав, повів, розказуючи сільські повинні, а він усе печалився одною з них — сестрою, що рано так пішла з життя. Проклятий світ, прокляте панство!..

— Знаєш, від чого вмерла Катря?

Йосип знизав плечима.

— Тиждень лише полежала. Вважай, що легко вмерла... Дай боже й нам...

— Тобі ще, брате, рано про те і думати! — прогнав Тарас свою журу. — Ти ж наймолодший, мусиш нас поховати спершу...

— Ну й завели веселої! — всміхнувся Йосип.

— Справді... То скільки вже у тебе чад?

— Та сиплються, немов горох! Три сини... Та ще... Он мій Андрій, середній, — кивнув на тин, біля якого стояв хлопчак з волоссям до самих пліч.

Обнявши небожа, Тарас спитав:

— Чого це ти нестрижений?

Хлопчак промовчав.

— Служить у козачках в Зінькевича, і той звелів...

— Неси, Андрію, ножиці! — гукнув Тарас, згадавши своє гірке козачкування. — Щоб нам якісь зінькевичі не дозволяли по-людськи стригтись! Дзуськи!

Коли прийшов хрещеник його Трохим, Тарас стояв посеред двору і клацав ножицями, готовий стригти усіх підряд, а мати мила голову новоостриженому Андрієві. Заходив празник: завтра — святий Петро, й на панщині були до підвечірка.

Вже потемки прийшли і брат Микита, й Гнат Бондаренко, і ще якісь напівзнайомі люди, що теж були колись малими і вчилися в дяка Петра Богорського. Кожен приніс пляшину меду чи окови-тої, веселу, добру приязнь і... сивину. Так дивно було дивитися на цих друзяк, що стали раптом літніми й беззубими, як і в часи школярства. І сумно. Вже прожито, вважай, життя, вже багатьох немає, а все довкола, як і колись... Ні волі в них, ні долі!.. А Гнат сп'янів од меду чи од його приїзду і вже гукнув веселої, якої ще Тарасові не довелося слухати:

Через греблю Микитину
Ведуть Варку підтякану.
Кричить Варка, репетус,
Ніхто її не рятує...

Ні, ще пуртус козацький дух, іще не вмер у їхніх скорбних душах, не згас, прибитий панщиною, як гасне в полі вогнище!.. Чи то живий суботівський козак Антін Яременко, чи береже стару козацьку зброю, ждучи його чи гасла до повстання?.. А той друзяка з лісу побіля Седнева? І всі, що вже були готові?.. Якщо не знали, де він, подумали, що зрадив їх, покинув, а сам утік... Знайде тепер, відновить їхню спілку, роздмухає з малої іскри полум'я!..

Ішли додому з Гнатом. Село вже спало, зморене і наболіле. Спало тривожним сном невольника...

— Ти чуєш?

— Що? — спинився Гнат.

— Як стогне...

— Хто?

— Кирилівка... І Моринці, і Воронівка... Вся Україна!..

— Чийсь воли в оборі...

— Воли, воли... Були козацькі коні... Тепер воли!..

— То як там воля? Буде? — спинився Гнат, добув капшук та люльку.

— Не знаю. Ще балакають та все мудрують, як би панам зробить полегкість...

— А що, їм важко нині?

— Мудрують, щоб і далі, без кріпаків, жилося панству жирно.

— А нам же як?

— Як бог дасть! Це буде воля панська, із панських рук... Свою б нам волю, Гнате!

— Ет, хоч би вже була й така... — озвався Гнат похмуро. — Своєї нам, напевно, не дочекайся...

— Чекання мало, друже, — сказав Тарас. — За волю битись треба!

— Вже пробували. І в сорок восьмому, й чотири роки тому.

— Не так, не так! — схопив Тарас за руку друга. Йому про це розказували ще в Петербурзі. — Воля не по церквах притаєва, не в інвентарних правилах, не в маніфестах царських, які поли приховують, — вона у нашій єдності, у братстві всіх людей трудящих, гноблених царем і панством!

— Де вона? Хто нам її пошле, покаже?

— Самі сднатись маємо. Село з селом, повіт з повітом... Щоб весь народ тягнув в одне, щоб одностайно стати, коли прийде така пора!..

— Того не буде.

— Буде!

— То тільки так здається тобі з столиці. Ти тут побудь, та поєднай, та обмини усяких панських прихвоснів, жандармів, соцьких!..

— Правда, — сказав Тарас, подумавши. — Важке це діло...

— Тож-бо!

— І все ж нам треба, мусимо знайти дорогу братства, коли бажаем жити і стати знову рідними синами долі!

Гнат не сказав нічого. Смоктав свою коротку люльку, яку тут звали носогрійкою, і пихкав димом. Тарас поволі охолоняв, утишувався.

Небо ряхтіло зорями, і серед них була й ота його зоря вечірня, якій звів яв невольничі печальні думи він на засланні.

Зоре мол вечірня,
Зійдя над горою...

Молився так на чужині, в незамкненій своїй тюрмі. Й тепер він тут! Ось рідне — високе, чисте — небо!.. Отари зір на ньому й пастух неквапний — місяць!.. Біліють хати... Верби схиляють віти-коси, немов русалки... Господи! Як марив він цим днем повернення, цією ніччю, музикою тремткої тиші, пахощами садків та степу!..

— Отут колись тебе чекали... — тихо озвався Гнат. — У той приїзд...

Тарас оглянув місце і теж згадав, побачив ніби біля верби дівочу білу постать. Його невдале сватання, одна з його невдалих спроб знайти людське пристанище на цій землі!..

— То як же їй ведеться? Вже попада, паньматка в сонні діток? — спитав ревниво, з докором.

— Ні... Не змогла забути вона тебе, не вийшла заміж...

— А що отець Григорій? — спитав отерплим голосом.

— Пишався тим, що передбачив твою недолю і не віддав за тебе доньку.

— Бідна...

— Вона аж ніби від того стратилася розуму...

Тарасові здушили горло сльози. Який цей світ, які на ньому люди!..

— Я вже піду. Добраніч! — промовив Гнат. — Ти довго будеш?

— Аж до зими.

— Це добре.

Подав міцну велику руку й пішов у ніч.

Поволі стихли кроки. Шелеснув віттям вітер, що налетів зі степу, мов гайдамака... Дивні діла твої, преблагий боже! Нашадок вільних козаків, піднаглядний солдат-поет стоїть оце в селі рабів, на тій землі, що вирувала волею і дивувала тим цілий світ!.. Може, воно й премудро, господи, та тільки в цій премудрості багато зла... Закуті всі, принижені, натравлені одне на одного лукавим панством.. Де ж той єдиний, несхибний шлях до волі?! Чи, може, він загублений, заріс травом болю і забуття?..

Проходячи біля верби, торкнувся віття. Вслухався в журливий шеліт листя... Може, щоб віддали за нього Феодосію... Пусте. Ніщо не в силі змінити путь, яку йому призначено пройти по муках!

Вже під ворітьми раптом згадався Гнатів докір. А й справді, що він здатний зробити звідти, з Санкт-Петербурга, для того, щоб єднався трудящий люд? Писати вірші, кликати до боротьби, так хто ж ті кличі пустить межі людей, хто дасть болючим його словам про волю дорогу в рідний далекий край?.. Ні, мабуть, треба самому йти назустріч людям, влитися у свій народ і тут же, віч-на-віч,

трудитися для дня його прийдешнього!.. Осісти в гарнім місці біля Дніпра, зібрать довкола друзів та однодумців і так, гуртом, поволі підняти дух народу, з'єднать до купи знічену його могутню силу і вдарити скрізь водночас, мільйоном трудящих рук!..

Мороз йому пройшов по спині. Легко підняв за край ворота і відчинив. Негайно треба їхати шукати землю десь над Дніпром, на кручі, щоб з неї видно було далеко кожному, щоб переймався кожен красою, духом, величчю свого Дніпра, своїх степів, своїх лісів!..

Знав, що ніхто йому не зможе так допомогти у цьому ділі, як брат його троюрідний Варфоломій. Письменний, мудрий, чесний, та ще й живе тут недалеко, в Корсуні.

Ввійшов до хати повен надії, сили, волі до боротьби.

...Десь чув таку премудрість: перш ніж поставити хату, дізнайся, хто твої сусіди. Тому сприйняв спокійно затримку аж на цілий тиждень здійснення свого палкого задуму — знайти й купити землю. Власне, він ще не знав, де купити і де поставити перший свій власний дім, і всі, хто жив у межиріччі Дніпра й Росі неподалік од їх злиття, були йому цікаві. А ще йому хотілося дізнатись якнайбільше про бунт селян на Корсунщині, про розстріл їх на вулиці перед мостом. Тут пролилася козацька кров, що збурилася в крипацьких грудях.

Вже в день приїзду, ввечері, коли пригасла трохи велика радість зустрічі, Тарас підвівся й мовив Варфоломієві:

— Ходімо, брате, глянемо на ніч та Рось.

Надворі, де гуляв свіженький нічний вітрець, Варфоломій зіщулився, повів плечима й буркнув:

— А може, ліпше ще по одній і спати?

— На тому світі спатимемо, — сказав Тарас. Обняв його легенько і підштовхнув туди, де чувся веселий плескіт річки, що вирувала, здавлена важким камінням.

— Незвиклий я прогулюватися...

— Ну, ти у нас великий пан! — сказав Тарас насмішкувато. — Сам управитель маєтку князя Лопухіна!.. — І враз спитав серйозно: — А як же ти, мій милий друже-брате, женеш людей на панщину? Нагасм?

— Ні. Стараюся, щоб тут людей не били...

— Й не б'ють?

— Бува по-всякому, — признався щиро Варфоломій. — Принаймні я гріха не взяв на душу.

— А як повстали люди й пішли із сіл на Корсунь?

— Я був тоді в Кирилівці.

— Я чув, що тут наклали гору трупів. Це правда?

— Так. Стріляли в натовп, зблизька...

— А чим були озброєні?

— Хто?

— Бунтарі.

— Кілками, долотами... та ще хіба сокирами...

— І йшли на військо?

— Тільки до перших залпів. Відчай пригнав сюди їх...

— Видно, терпець уже вривається, не можуть більше в рабстві, — сказав Тарас. Він бачив ті ряди беззбройних крізь тьму й роки, він розумів їх серцем, а розумом не міг змиритися з нестямним їхнім виступом, з приходом їхнім в Корсунь на вірну смерть. Хто ж так іде — беззбройно, прямо, чисто — на зустріч з лютим ворогом, зі втіленням неволі й зла!..

— Прийшли, щоб їх вписали у козаки, — зітхнув тим часом Варфоломій.

— Щоб пан вписав?!

— Напевно. Пустив хтось чутку, ніби є маніфест про вписування до козаків.

— Допоки ж люди віритимуть в отців царів! — стис кулаки, аж хруснули від того пальці. — Ждуть милостині з кривавих рук, і з тих, які загнали їх у рабство!..

Варфоломій оглянувся, чи хтось, бува, не слухає, прошепотів:

— Тихіше!.. Є ж всякі люди...

— Правда, — сказав Тарас. — У Києві підслухав нас один студент та й виказав...

Брели поволі парком, в густій пільмі, — бо місяць ще не зійшов, — і кожен думав думу про щось своє. Варфоломій... Чи можна йому довіритися, сказати, що готується робити тут, на Україні, чим стане дім, яким тепер клопочеться?.. Не варто ще. Нехай вважає, що мучений і третій долею спочити хоче в тиші й самотині...

— Бував на горах канівських? — спитав його.

— Що?.. А-а, на горах... Яюсь...

— Між Пекарями й Каневом.

— Бував, проте не придивлявся. Коли б знатте, що треба буде...

— Гарне там, брате, місце! Гори... Й Дніпро, уважай, біля порога... Не знаєш, чия земля?

— Та, мабуть, пана Никодима Парчевського.

— І де ж його шукати?

— У Межиріччі.

— Славно. Туди ми, брате, й рушимо! Це ж недалеко. Можна човном по річці!..

— Краще поїдем кіньми. Кіньми — воно надійніше, — охолодив Тарасів запал Варфоломій.

Спинилися біля води. Помилувались місяцем, що важко сходив, сріблячи грайливу Рось... Десь на околиці містечка ще хтось побачив те велике диво й зітхнув-озвався піснею.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як мляновес коло,
Ой вийди, вийди, серце дівчино,
Та промов до мене слово...

Яка краса, яка безкраїсть духу!.. І скільки в цій мелодії, у цих словах печалі, самотини...

— А що то у вас за дівчина? — спитав, коли затихла пісня.

— Навчителька моїх дітей, чи гувернантка. А звать її Наталкою...

— Не та, не та,— скривився. — Що порається по господарству...

— Харита, може, наймичка?

— Еге.

— Вона у нас два роки. Тихенька, добра, лагідна...

— Мені б таку дружину.

— Вона кріпачка...

— Братину, а ми хіба не з кріпаків? Не тої ж кістки? — вибухнув.

— Тарасе, ти поет, художник...— почав було Варфоломій.

— То все пусте! — спинив Тарас. — Найперше, я — син кріпака, внук гайдамаки. Як кажуть, плоть від плоті і кров від крові свого народу, бідних, простих людей, що тут лягали трупом чотири роки тому!.. А ти «кріпачка», кажеш...

— Тарасе, ти освічений, ухожий в кола вславлених; тобі потрібна жінка освічена, статечна, знаного якогось роду...

— Собача кров? — скипів Тарас. — Ти хочеш, щоб я сднавсь з панами?

— Не всі ж пани. Є просто вільні люди. Такі, скажімо, як Шуляченко Роман Іванович, отець Наталки...

— Хто ж він, оцей Роман Іванович?

— Він становим приставом в Умані...

— Варфоломію,— аж зупинився Тарас від подиву,— чи ти дурний, чи удаєш такого? Пробач... Мені потрібна дівчина, щоб українка, простого роду й наймичка... Нехай одну хоч визволю, зроблю її щасливою...

Замовк і більше не зачіпав цього болючого для себе діла. Варфоломій також притих. З панами водячись, навчився вчасно стримувати свої думки, свої слова.

Верталися вже при високім місяці. Либонь, були одні в усьому парку, бо скрізь така стояла тиша, що кроки їхні гупали, неначе йшло не двос, а цілий натовп. Мабуть, це й нагадало знову про відчайдушний і безнадійний похід на Корсунь бунтівників з навколишніх кріпацьких сіл.

— Ти знаєш, брате, треба мені зустрітись з кимось, хто бачив сам оте повстання чи навіть брав у ньому участь,— сказав Тарас неголосно.

— Таких людей тут вистачас... Тільки це небезпечно,— мовив Варфоломій.— Жандарми й досі нишпорять та вислухають.

— Може, щоб ненароком, так собі... Зустрілися, погомоніли люди про се, про те...

— У мене є в Гарбузині,— де закипала каша,— знайомий... навіть приятель, що служить мірчим...^{*} Чом би нам не провідати його, не випити по чарці-другій?

— А він тоді?..

^{*} Землеміром

— Був у самому вирі.

— Теж бунтував?

— Ні. Хоч і був причетний...

— Вези мене в Гарбузин, Варфоломію!

— Посеред ночі? Може, ми спершу виспимося, як личить добрим людям, а вже тоді?

— То гайда, гайда спати! — не міг Тарас спинити дріж нетерплячки. Він завтра вранці бачитиме живих людей, що встали за волю й долю, змусили царя й панів замислитись над тим ганебним станом, в якому гине сила, краса й душа народу — творця життя!..

Пан мірчий зустрів їх радо. Хата його стояла над самим шляхом біля ставка, де плавали поважні білі гуси й верткі негарні гусенята. В садку дзвеніли бджоли і пахло воском...

— Тарас Григорович? — перепитав Варфоломіїв приятель, коли йому представили приїжджого з Санкт-Петербурга. — Котрий Кобзар?

— Еге, — всміхнувся гордо Варфоломії. І взяв, як мовиться, бика за роги: — Хай погостює в тебе, Михайле Кириловичу, а ввечері я повертатимусь і заберу...

— Та ради бога! — сплеснув руками мірчий. — Для мене це велика честь — прийняти таку людину!

Тарас скривився. Варфоломії помітив це й одвів убік господаря. Сказав йому щось пошепки, від чого той знітився, а потім скинув білі ріденькі брови і спохмурнів. За мить став знову приятним.

— Гаразд, гаразд, — одсторонив Варфоломія і підійшов до гостя. — Вибачте... — сказав йому з поклоном. — Варфоломії Григорович боїться ям на рівнім місці... — глянув скося на управителя. — То все уже історія, діла давно минулих днів!..

— Скоріш — діла прийдешніх днів, — сказав Тарас. — Початок, а не кінець...

— Цікаво... І навіть трохи страшно, — похмуро мовив мірчий. — Вам зі столиці, може, воно й видніше...

— То я поїхав, — м'явся Варфоломії.

— А-а, з богом, з богом!

Господар взяв під руку гостя, повів у дім.

Після сніданку мірчий маєтку князя Лопухіна враз споважнів, дістав сигари.

— Палите?

— Ні. Зараз ні.

— А я — коли хвилююся... То ви почуть хотіли, — пустив хмаринку диму, — про той непослух? Вставите в якусь поему, може?

Тарас стенив плечима:

— Ми про таке читали лише в книжках...

— Читати що! — схопився з місця мірчий. — Ви б глянули на цих покірних, вимучених і до всього байдужих, що враз відчули себе людьми!.. Отець Антоній, наш благочинний, прислав мені цидулку з церкви, в якій його затисли, щоб я привів для сповіді

духівника із нашого монастиря, так жоден з ієромонахів не захотів і з келії вийти. Страх що було!

— Чого ж ченці боялися?

— Найперше, кому дісталося, так це отцям духовним. Їх звинуватили у змові з паном, в тому, що приховали в церкві указ царя про запис в козаچه військо...

— Багато було бажуючих стать козаками?

— Всі, як один!

— Виходить, не позабули козацьку волю? Стільки минуло літ, а в душах вона живе, не гасне й передається із роду в рід! — зрадив Тарас.

— Не всяка пам'ять — благо... — почав було господар.

Проте Тарас не дав йому розвинути своєї думки:

— Пам'ять про давню волю, може, єдиний скарб, що в нас лишився. Поки її не вирвуть, житиме й душа народу, буде якась надія...

— На що? — спитав, прискалившись, господар дому.

— На те, що цар дасть волю, — устав Тарас, ховаючи у вусах посмішку. — Чи є тут хтось із тих повстанців?

— Кожен ходив у Корсунь.

— Хочу погомоніти з ними. Цікаво ж...

Мірчий пройшов поволі до вікна і глянув крізь нього в двір.

— Он наймит чистить стайню. З ним побесідуйте, коли охота, — мовив. І першим рушив з хати.

Плечистий, рослий дядечко спідлоба глянув на незнайомця, якого підвів до нього мірчий, і вткнув у землю вила.

— Що ж, можна і побалакати... коли велять... — примружив сині очі.

— Я не волю — прошу тебе, — вточнив досадно мірчий.

— Спасибі, — торкнув його Тарас за лікоть. — Ми тут і вдвох домовимося...

Віч-на-віч з гостем наймит став настороженішим. Оглянувся чомусь на хлів, на вила...

— Присядьмо ось на колодках, — сказав Тарас.

Той мовчки сів, склав руки на животі. Порепані селянські руки...

— Я народивсь і виріс теж кріпаком, — озвався Тарас неголосно. — А в двадцять чотири роки викупили мене з неволі люди...

— Насправді?

— Щоб брехати, я застарий... Потім я став складати вірші. Й за них мене заслали на край землі...

— Шевченко?! — розширив очі наймит.

Тарас кивнув.

— У нас про вас чутки ходили. Й панич один казав нам ваші вірші... про гайдамаків, Гонту й Залізняка... — підсунувся до нього ближче. Потому зморщив лоба і прочитав напам'ять:

А Йрема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе!..

- Ви теж були у Корсуні? — спитав Тарас.
- Де всі — там я, — не крився від нього наймит мірчого.
- По що пішли?
- По волю.
- До князя?! — мовив з докором. — Просити в пана волі! Вона не кусень хліба, щоб зебрати її в панів!
- Гадали, він приховує...
- Як ви могли повірити, що цар почне відроджувати козацчину на Україні?
- Цареві що... Як схоче, то й не таке... — пошкрібся в тім'ї наймит.
- Не схоче! — різко сказав Тарас. — Козацтво — воля, влада усіх для всіх. А цар — це гніт, безправ'я простих людей, що трудяться, і благо панства, прихвоснів, лакуз царя, опори його й надії.
- Виходить, спершу треба прибрати царя? — здивовано спитав бунтар гарбузинський.
- Всіх за одним, як кажуть, махом! Царя, царят, міністрів та губернаторів, жандармів, панство...
- Господи, це ж треба сили й сили!
- Коли з'єднати силу всіх злидарів, невольників усіх імперії, то цар, жандарми, панство потонуть в ній, і сліду від них не лишиться.
- Запала тиша. Наймит зітхнув, наморщив лоба, щось, певно, думаючи або вирішуючи.
- Якби ж це їм послухати... — сказав нарешті тихо.
- Кому?
- Та є тут у нас дядьки кебетні... Не те, що я...
- Зведи мене із ними.
- Це треба якось... Може...
- Я ще сюди приїду або прийду. А ти порадься з ними й знайдеш мене...
- Он пан!.. — шепнув по-змовницьки.
- Тарас притих, підтримуючи його даремний острах. А втім, з панами будь-якими найліпше бути насторожі. В цього сільського дядька вже є гіркий повстанський досвід — пролита кров...
- ...Про Мліїв чув ще в Петербурзі. Власне, про ті дива, які творили в Млієві брати Яхненки та Симиренко. Тепер, коли проїздом до Кирилівки побачив сам, він загорівся вивчити нові людські взаємини, що так вражали в морі неволі, зла, пригнічення. А ще відчув: заводи, робочий люд, який на них працює, несуть в собі прообраз чогось того, що знищить кріпосників-собачників і скине їхніх ідолів з кривавих капищ.
- З Корсуня його привіз Варфоломій. На хутір до Хропалья, найближчого помічника і зятя Симиренка. Олекса був якраз удома, — приїхав щось узяти й перехопити, — й вони, вже вдвох, невдовзі рушили на цукроварню в Мліїв.
- Побував удома? Як там? — спитав Хропаль, пригладивши розкішні вуса.
- Біда...

— Вже скоро, може, звільнять.

— Чи побалакають, та й буде все, як і було!

— Тупі у нас міністри, — зітхнув Хропаль. — Не можуть ніяк збагнути, що вільний краще трудиться, аніж кріпак, що мало бути з хлібом та ковбасою; потрібні вкрай машини, верстати, рейки для залізниць... Того кріпак не зробить. Не схоче і не зуміє. Він навчений робити хліб, а тут — вогонь, залізо, пара, гуркіт...

— Якби людей звільнили — всього навчилися б, — сказав Тарас. — Я знаю те по собі. Повіриш, став одразу якимось зовсім іншим, до всього вдатним, спраглим і геть невтомним! Вчуся і вчитись хочеться. Яке це щастя — воля!..

Хропаль тим часом вйокнув на дружних карих коней. Вони побігли швидше. В'їжджали в місто вільних людей труда, що виросло в долині сліз.

Завод не тільки вразив, а й приголомшив. Тарас раніше бачив і парову машину на кораблі, яким плів з Астрахані до Нижнього, і поїзд, що, неначе Змії Горинич, сопів вогнем між двох столиць, та тільки тут, де зібрано силу-силенну цих вогнедишних велетнів — творінь людських, ще раз — і вже безповоротно! — впевнився, що шлях подальший людства проходитьиме через такі заводи, де для ганьби кріпаччини не буде місця.

Селище його не менше подивувало. Кожному — будиночок, город, садок. А потім ще — лікарня, школа, лазня!..

Обідали у Смиренка. Чи просто так, чи ради гостя зібралось чимало люду. Від праотця цієї фірми сімдесятирічного Яхненка до молодих учителів, які недавно ще самі були студентами.

— Батьку Кіндрате, — обняв Тарас Яхненка, — що, що ви тут наробили! Це ж просто диво дивне!..

Кіндрат Михайлович поплямкав ротом, глянув на Смиренка значущим, хитрим поглядом. Напевно, вони про щось недавно посперечалися, і похвала Тарасова була на руку старшому.

— Кажі Платону Федоровичу, — всміхнувся він. — Платоша сюди назвозив із-за границі того добра.

— Назвозив би, якби не ви... — чомусь зітвівся Смиренко.

— Та й школу він побудував. Лікарню теж...

— А церкву — ви, — не залишився в боргу Платон. І посміхнувся.

Видно, вони любили отак покинути один із одного, погріти душу жартом.

Тарас дивився, слухав, мотав на вус. Ці заповзяті, вдатні цукрозаводчики були обидва із кріпаків, а вславилися на всю Росію умінням вести діло, дивитися у перспективу, розпізнавати усе нове й корисне для процвітання фірми, її заводів, краю...

Відчув, що всі чомусь на нього дивляться.

— ...З нового щось, недавнього... — сказав Хропаль.

А-а, прочитати просять! Що б їм таке?.. Хіба що це... Підніс правцю, втишуючи, й лочав вірш-біль, написаний якраз рік тому в Санкт-Петербурзі:

На паяццпі пшепццю жала,
Втомилася; не спочивать
Пшла в снопц, попкандибала
Івана сина годупать.
Воно сповитес кричало
У холодочку за снопом...

Читав і бачив ниву — всю золоту, під синім, чистим небом, —
кріпачку з сином біля грудей...

Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той сян Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не лапський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшепццю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога...

Обвів присутніх поглядом з-під обважнілих навислих брів і ки-
нув, ніби докір:

Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

Замовк. І всі мовчали. Вірш був — як сіль на рану. Всі ждали
людям волі, вона ж собі барилася в палатах царських та міністер-
ських.

— Скоро ми прочитаємо новий «Кобзар»? — спитав Хропаль. —
Вже той давно зачитаний аж до дірок...

— Не скоро, — сказав Тарас. — Ніхто не хоче дати на нього
грошей. А я своїх не маю. Цензура теж, як кажуть, треться-мпе-
тсья...

— Багато треба грошей? — спитав у повній тиші Смиренко.

— Та як для кого... Тисяча, а може, й більше!

Платон дістав хустинку, тихенько витер носа, що був у нього
трохи аж завеликий, і мовив:

— Ви, Григоровичу, готуйте все, вирішуйте свої діла з цензу-
рою. А гроші будуть. Вишлю, як тільки стане ясно, яку потрібно
суму.

— Я поверну, — сказав Тарас послішно. — Грошима чи книж-
ками. Книжками ліпше...

— Згода.

— Боїться, щоб від тисячі не занепала фірма «Брати Яхненки
і Смиренко!» — гукнув Кіндрат Михайлович. — Ну й молодця.
Бо хто ж іще за нас подбає!..

Тарас нахмурився, вловивши в жарті присмак тієї зверхності, яка завжди з'являється у благодійників.

Хропаль узяв його під руку й шепнув на вухо:

— Вибач йому, старому... Мудрий він дідуган, та часом не вистачає такту...

— Бог з ним! — так само пошепки сказав Тарас.

— Прошу, прошу до столу! — ввійшла привітна господиня, що, видно, тут завжди була душею товариства.

На другий день уранці Тарас разом із сонцем прийшов у сад. Хропаль та доньки спали, й він вибиравсь навшпиньки, немов тікав. Навмисне вийшов босий. Хотілося відчутти пружну землю, траву, росу. На спориші посеред двору застиг, заплющив очі, вслухаючись у теплий літній досвіток, у те, як ноги лоскітно холодять краплі, збиті його ходом... Яка це розкіш!.. Груді аж розпирає радість... А може, він ще й досі в Новопетровському і це йому лиш сниться?.. Ні, пахне терпко зеленню, вуркоче ніжно горлиця, і крізь повіки видно м'яке, розмите сяйво... То сходить сонце... Ласкаве, добре сонце його землі, його України милої!..

В сад увійшов уже з розплющеними очима: зробилось раптом страшно, що вся краса ця зникне, коли її не берегтиме зором. Ось скоро вже два роки, як зняв мундир, як виїхав з Новопетровського укріплення, а й досі не може в те повірити усім єством, здолати жах пробудження, що нависає над ним мечем дамокловим.

Найпершими його зустріли вишні, що вже ледь-ледь займалися. Він уявив собі на мить, як гарно тут, коли цвітуть, і так йому зробилось жаль, що не приїхав у перших числах травня і не побачив того земного дива.... Далі рядами йшли ще молоді, та вже з плодами яблуні. Маленькі, геть пухнасті, тендітні яблучка пахтіли зелом, всохлим недавно цвітом... Груші ж, — чя грушенята, скорше, — нічим йому не пахли, мов берегли запас казкових пахоців на час урочий стиглості... А по межі — тополі вряд. Немов дівчата вийшли водить танок...

— Милуєшся? — спитав Олексин голос.

— Який садок!.. — зітхнув Тарас, не озирнувшись.

— Мав би ти десь пристанище...

— Купити хочу біля Дніпра хоч невеличкий шматок землі. На горах десь...

— Купуй. А ми тобі посадимо такий садок! Тут шкілка є, садівники, а по Дніпру вже ходить наш пароплав... Вважай, що сад у тебе є.

— Спасибі. Тепер мені ще дужче хочеться поставити у цьому краї хату й осісти тут.

— Додому тягне?

— Треба на Україну! Гріх залишати матір, коли біда... Скажи, ласкав будь, шаблю зробити важко?

— Просто, як є майстри і є потрібна криця... — знизав Хропаль плечима.

— Ну, а пістоль, рушвиці?

— Хто вміє, зробить.

— А хто не вмів?

— Вивчить і зробить теж. Аби стояли руки до ремесла... Зброяню тут відкрити хочеш?

— Що ти!.. Згадав, як люди з палицями йшли на багнети...

— У Корсуні?

Тарас кивнув. Постояли якусь часину мовчки й пішли залитим сонцем ранковим садом. Роси...

— Я геть забув тобі сказати! — вдарив Хропаль себе по лобі. — Вчора я стрів Добржинського, пристава нашого, і похвалився, що ти в мене гостем, так він зрадів, схопився мов опечений і почухрав доповідати справникові.

— Не залишають мене і тут у спокої, — сказав Тарас. — Живу весь час під наглядом синьомундирих...

— Певно, велика птиця? Страшно!..

— Що я для них: старий, недужий, вимучений — таки ж по їхній милості! — десятком років муштри...

— Е-е, не скажи! — змахнув Хропаль руками. — Тарасе, ти не уявляєш, ким став Кобзар Шевченко для України! Ти повернув їй душу, вдихнув надію!..

— Досить, — спинив Тарас господаря. — А то заплачу... Все це я міг зробити і не зробив... Бо знехтував премудрим правилом, що заповів месія учням: «Будьте мудрі, як змії, і кроткі, як голуби». А я не був ні тим, ні тим. Я просто йшов, із піднятим одчайню й чесно заборолом...

— Хто знає... Може, тим і страшний ти цареві й панству, що просто йдеш, що зневажаєш і їх, і силу їхню. І людям ти такий миліший. Народ одважних любить, без заборол.

— Олексю, ти не сотвориш кумира з мене! Я теж боюсь ускочити в нову біду, я хочу жити щасно, дружину мати, діток...

— І все ж, коли б тобі сказали, чи те, чи те, що вибрав би? — спитав Хропаль не без лукавства.

Тарас зітхнув.

— От бачиш! Не станеш ти ні голубом, ані змією. Ти — Прометей!.. Як хтось учора висловився, щоб ти не чув...

Тарас хотів сказати щось, заперечити, проте не зміг: забило дух від хвилювання. Згадав, як слідчий назвав його, збиткуючись, високим цим іменням, і як тепер звучало воно хоралом, музикою в устах людини, брата во краї цим і цим народі. Мабуть, він не даремно прожив життя, пройшов по муках, душу поклав за волю та Україну!..

— Ходімо вже... Поснідаємо — і на завод, — сказав Хропаль. — Сьогодні ти побачиш, як робляться у нас машини та апарати. До речі, — стишив голос, — прикинеш сам, чи можуть там робити те, про що питав...

Стежка їх привела в густий квітник, де стільки буяло барв, що боляче було на них дивитись.

Тим часом з хати вибігло до них дівча. Тарас розставив руки, піймав його, підняв високо над головою.

— Добре моїй Катрусі спалося?

Дівча сміялось, мружачись від сонця, вмитого погожим ранком. Горлиця йому вторила, гунав десь, ніби в бубон, одуд, гула бджола...

У коридорі гупали чиїсь неквапні кроки й охриплий бас мугикав пісню. Мабуть, хтось загуляв і тільки зараз весело вертався додому. Добре быть молодим художником, надією професорів!.. Яке тоді високе все і чисте, які чарівні мрії п'янять щасливе й дуже юначе серце!..

Ліжко було тверде, й від того бік йому заляк, поболював. Десь просочився холод, а бракувало сили, щоб повернутися, поправити ковдру... Треба!.. Напружився і важко сів. Потому ліг на спину й укрився... От би зараз йому в ласкаве літо, в зелений сад!.. Чи на Дніпро, на гору, де він собі приглянув галявину між диких груш!.. Пан не продав, не захотів продати... Варфоломій знайшов з тим схожий ґрунт на землях міста Канева... Чи то ж вони з Варфоломієм ходили там, коли шукали місця для хати й саду?.. Мабуть... Якби ж не те «недремне око»!.. Всує... Він клопотався землею, садом, хатою, а поліцейські нишпорки опікували весь час його, шуліками вились над ним...

...Те місце було таке, як він хотів. Гора, поросла липами, грушками, глodom... З неї, як на долоні, старий Дніпро з лугами та рукавами, а вдалині, на обрії, немов хмарина в небі, Михайлова стрімка гора, і Прохорівка внизу під нею... Гарно!..

Ледь дочекався, коли вони із управителем Вітольдом Вольським, — збіднілим шляхтичем, — та мірчим панським із Межиріч Хілінським приїхали на заповітну гору. Хілінський взяв з собою і двох селян для допомоги.

Тарас, як же господар, пройшов під «власну» липу, що кидала на землю гарну, велику тінь, дістав неквапно із саквояжа пляшку, закуску й чарку. Вольський пригладив вуса.

— Знаєте, як купувати землю, — пожартував.

— Без чарки сажень вломиться... А землю я купую вперше, — сказав Тарас.

— Щоб більше трохи. Що ці дві десятини!.. — зняв козирок і витер піт на лобі Вольський. Спека була страшна.

— Мені аби під хату та під садок.

— І поле треба.

— Поле моє — папір та полотно.

— То що, почнемо? — мовив до них Хілінський.

— З богом, — махнув рукою Вольський і сів під липу. — Дощику бі!..

— Це що, — сказав Тарас, скидаючи й собі бриля. — Отам пече, за Каспійем... Ні кущика, ні деревини... Смажить, мов на пательні...

— Багато там було поляків? — спитав тихенько Вольський.

— В тому краю — немало. Й здебільшого розумні, чесні хлопці, — сказав Тарас. — Ми й досі друзі з деким...

— Так, нам дружити треба... Одна судьба, одна біда...

— О, гості в нашу хату! — кивнув Тарас на стежку, якою йшли якісь пани.

— Перший — то пан Молендський, а другий — пан Козловський, якийсь там родич мірчого, — всміхнувся Вольський. — Вирядився, немов на бал...

І справді, пан Козловський прийшов у фракці та рукавичках. На цій горі, в такій пекельній спеці він був кумедний.

— Леле! Пан заблудився, певно? — спитав Тарас у денді, як той вклонився вишукано, проте нетвердо.

— Проще, чому ви так подумали? — підправив гострий короткий вус. — Я вийшов на полювання.

— А де ж рушниця ваша чи гончі пси?

— Рушницю несе позаду мій козачок.

Тараса наче вжалили.

— І пан стріляти вміє?! — сміявся вже у вічі.

Козловський став у позу, немов його збирався хтось намалювати чи виліпити для пам'ятника, і кинув гордо:

— Коли б мені понались ви в Житомирі, як я служив там становим!..

— То пан іще й алтинник *! — підсік Тарас.

— Панове, будьте свідками, що цей мужик у сурдуті образив мене, вродзоного!..

— Ти ж брав? — спитав зненацька Вольський. — Чого ж кричати!

— Хто він, щоб тут колоти очі моїм минулим?!

— Добре, — устав Тарас. — Прошу мені пробачити. З'явився так несподівано та ще в такому одязі... А я на фраки маю, як кажуть, зуб...

— Миріться та будем пити могорича, — підтримав Вольський. — Діло уже кінчають...

Козловський глянув скося на оковиту й подав Тарасу руку.

Тарас прослав хустину, поклав на неї сало, цибулю, хліб, поставив пляшку й чарку.

— Сідайте, гості дорогі! — вклонився всім. — Сюди, сюди, під липу, — покликав ще й окремо, як видно, батька й сина, що помагали мірчому.

Козловський хмикнув, проте не став втручатися.

Найперша чарка й слово дістались пану Вольському. Тримаючи скляницю в пальцях, ніби тендітну квітку, він глянув приязно на новоспеченого сусіда-землевласника і мовив просто й щиро:

— Нехай вам тут живеться щасливо й довго!

— Ще спершу треба...

— Купите. Парчевський стільки винен, що з радістю продасть вам землю.

Перехилив, скривився і передав скляницю мірчому, який сидів по ліву руч од нього.

Хілїнський мовчки випив; лише кивнув Тарасові. Козловський же, що перебрав у нього тост і чарку, підправив важно вуса й проголосив:

* Тут у значенні хабарник.

— Здоров'я його величності!

Зробилось тихо-тихо.

— Тарах по чагарях! — сказав Тарас, не витримавши цієї паузи. — Без нього тут не обійдеться...

Вольський забрав поспішно пляшку, налив горілки в чарку, яку тримав Молендський.

— Не треба так високо дертись, панство, — сказав потому. — Досить цієї кручі...

Випивши, мовчазний пан Молендський оддав скляницю дядькові. Ледь повагавшись, Вольський йому налив.

— Нехай вам бог допоможе на цій горі, — сказав і випив селянин. Віддав порожню чарку не синові, а вже до рук Тараса. Вона одразу ж виповнилася.

— Бог нами гребує, — сказав Тарас, зиркнувши на Тимофія. Він пригадав, як звуть старого. — Марно нам уповать на бога...

— Пшепрашам! — вирячився на нього пан Козловський. — В усіх костьолах моляться, ждучи від бога ласки, до нього всі звертаються в своїх молитвах!..

— Що користі з тих молитов! — озвався Тарас, закушуючи шматочком сала. — Попи, ченці морочать людей в церквах...

— По-вашому, всі богослови...

— Мавпи і лицеміри, — устав Тарас. Зірвав листок із гілки, що нависала якраз над ним, і запитав: — Хто це створив?

— Звичайно, бог.

— Так кажуть нам богослови. Хоч більшість з них, як мають розум, знають, що це не так.

І знову стало тихо. Козловський згодом хмикнув, прискалив ліве око, мов приціляючись, і запитав:

— Ну, ви принаймні віруєте в Марію-діву, матір Ісуса, бога нашого?

— Аякже... Мати-покритка — одвічне лихо людства... То як у те не вірити, що справді є, що серед нас!..

— По-вашому, Ісус Христос?.. Боюся навіть мовити...

— Хто постраждав за людство, за щастя всіх, достойний шани й віри, — сказав Тарас схвильовано. — Хто б він не був!..

Козловський хотів було продовжити цікавий диспут, але Тарас нахмурився і, слухаючи, як наляга незвично на нього хміль, почав читати писаний ще в Оренбурзі вірш:

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанню мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі...

Важка сльоза скоотилася йому на вуса.

— Буде тепер у вас, Тарасе, хата біля Дніпра, — озвався тихо Вольський. — Посадите собі садок, тополі...

Щоб не заплакати отут, при людях, пішов до кручі, звідки ще краще видно далеч, Дніпро внизу і схили, вкриті лісом...

...Хоч мав у грошах скруту, Парчевський був невловний для покупця з Санкт-Петербурга. Тарас чекав на нього більше доби, а й досі не міг дізнатись навіть, чи скоро буде їх благородіє у Межириччі. Вольський і той лише розводив мовчки руки, оскільки мав сповістку, що слід чекати пана в суботу ввечері. А нині вже був понеділок. Натомість тут уже два дні крутилися і становий, і справник аж із Черкас, та ще жандарм із Києва. У них, звичайно, свої діла, і все ж чогось ці цербери гнітили настрої, змушували перебирати в пам'яті, що й де сказав, як з тим чи з тим повівся. Здавалося, усе гаразд... От тільки... Ні, в шинку, де вчора ввечері він розмовляв з селянами, не помічав когось такого... Трохи його помулював той могорич під липою і пан Козловський... Може, доніс уже?.. Був становим приставом...

Коли сідало сонце, не витримав. Узяв паперу аркуш і написав цидулку Варфоломєві:

«Я не дождався Парчевського, то й не зробив нічого, тільки купив гербового паперу; а на пепері тім пишть вже ви, що знаєте і що вам бог на розум пошле. Оставайтесь здорові; нехай вам бог допомагає на все добре. Щирий брат ваш Т. Шевченко. Іюль 13, 1859».

Зробив пакет, віддав Давиду-шинкареві, щоб переслав узавтра в Корсунь, і попросив, таки ж у нього, коней до Пекарів.

Ще в п'ятницю, як обміряли землю, одержав лист від Лазаревського, який його стривожив і засмутив, бо в ньому все було округле і несуттєве. Ні слова про цензуру та книгу, в неї послану, ні півсловечка й про те, чи граф Толстой живе ще й досі в Академії. Якщо экс-віце-президента відтіль попросять вибратися, то й він, Тарас — раб божий, що на поруках у їх сіятельства, зостатись може не тільки без майстерні, а й без квартири...

Коні біжать неквапно, кучер мугиче щось, на пісню схоже, чи просто так мелодію... Думки ж прядуться далі. І все чогось сумні, мінорні... Мабуть, заїде ще до Кисва на кілька днів і в Гирівку — обняти матір Лазаревських, та й поверне голоблі на Петербург... До того, як придбає землю Варфоломій і вибудує на ній якусь хатину!..

— Паняй, паняй! — гукнув хто зна для чого кучерові. Той стрепенувся, вийкнув і... перестав мугикати свою журбу.

На березі чекати мусив на перевіз. Сидів на теплому — ще з дня — корінні явора, що оголила повінь, дивився, як у негустому вечорі несе могутні води старий Дніпро, і серце його стискала туга. Так рвався на рідну землю, так марив нею, бачив її у снах, а наяву... Були і радість зустрічей, і сльози щастя; нині ж надходить час скорботи. Не сталось ще нічого, окрім затримки з купчою та скупченням чинів поліції у Межириччі, та щось йому лягло на душу каменем, погнало в цю дорогу через Дніпро... Куди ж подівся той

перевізник?.. Вечеряє чи п'є з рибалками на тому боці, в Прохорівці?.. А може, ти, старий джигуне, так припустив із Межиріччя, бо закортіло глянути в глибину очей Марії?.. Пусте! Там гроші й речі... І вишита тобі сорочка?.. Згинь, сатано! Доскіпуєшся, немовби слідчий. Що я — чернець, аскет чи, може, ходячий труп? Живий, здоровий, здатний до боротьби й до щастя простих людських взаємин!.. Ну ж, ну... Дай спокій! Бачиш, горять вогні на річці? То плотарі сплавляють ліс. Пристати б оце до них і... Он, здається, пливе й Харон дніпровський! Таки гуляв на тому боці. Чи ставив десь у затоках верші...

— Добривечір! — підвівся з кореня, коли Харонів човен уткнувся носом у мілину. — Поїхали?

— Сідайте вже... — нечемно буркнув перевізник.

Тарас ступив у човен і сів на वोгу лавку. Одразу берег, верби та явори пішли, пішли у невість ночі, злилися з нею... Тільки вже з середини річки, як більше виспало на небо зір, вони ледь-ледь окреслилися по верховіттях і стали чимось схожі на придніпровські кручі.

Горя мої високі!.. —

зялось щемливо в серці, так ніби він плив не Дніпром, а сірим чужим Уралом. Вгледівся і в далині, на тлі зірок та неба, побачив Княжу гору, а поряд — ту, яку обрав для того, щоб поселитися.

Не так і високі,
Як хороші, хороші!..

Та що це з ним сьогодні діється?.. І перевізник чомусь мовчить, немов набрав у рот води.

— Ви, дядьку, що ж, із Пекарів чи з Прохорівки?

Не відповів.

Махав затято веслами, неначе бив дніпрову воду, зганяючи на вій якусь свою досаду.

Невдової з ночі впливли тремтливі цятки вікон Михайлової гори. Отак, з води, він їх уперше бачив і враз відчув свою самотність на цій землі. Ні, друзів є немало; ще більше тих, хто любить його поезії, хто поважає його за них. І попри все це душить його спритська, вічна самотина. Хто він такий на цій землі великій... Хто жде його і хто за ним печалиться в оцій п'їтми?.. Марія?.. Чужа жона!.. Брати, сестра?.. В них є за ким печалитись, а він давно відірваний од їх гіллі... Як пліт отой, що проплива позаду, на бистрині, від лісу...

Тут човен зменшив швидкість, черкнув об дно й спинився. Тарас віддав монету за перевіз, яку давно приготував, і вискочив на чорний берег.

— Дякую! — гукнув у темінь.

Хлюпнули водою весла... Скинулась на плесі риба чи птах якийсь ударив нехотя крилом об воду... Тиша...

Зітхнув, поглянув — світяться під небом вікна! — й пішов на них, мов на маяк блукаючий у морі човен. Стежка вгиналась м'яко,

стелячись йому під ноги... Як-то ітиме він за рік чи два до власної своєї хати? Що почувають люди, йдучи додому, в милу свою родину?.. Мабуть, ідуть, і все. Бо звиклі. Бо впевнені, що так повинно бути, що в кожного, — нехай то й звір чи пташка, — є десь своє пристанище, своє гніздо...

Чи то йому здалося, чи й справді вгледів крізь буйну крону яблуні в одному з світлих вікон її такій знайомий і все ж такий далекий кирпатий профіль...

— Стійте! — спинив його рішучий владний окрик.

Із темряви чи з-за кущів на нього раптом вплив пристав з Мошен Добржинський, якого він сьогодні бачив у Межиріччі, та ще якісь, озброєні кілками, люди.

— Стійте... — сказав пристав, відсапуючись. — Тарас Шевченко?

— Слухаю.

— Я мушу вас арештувати.

— За що?

— Не знаю. В мене такий наказ. — Дістав хустинку, витер на лобі піт. — Прошу до річки — в човен!

Оглянувшись на світлі вікна дому, в який ішов, на віття саду, вирізьблене на тому тлі, ступив униз, шукаючи погами стежку, що раптом десь поділася. Попереду біліла спина соцького абодесяцького, обабіч теж, позаду сопів пристав Добржинський.

На диво був спокійний. Логічно все! У кожного своя робота й свої також уявлення про честь та совість...

Тільки глибоко десь у серці тривожно щось озвалось і розлилось йому по грудях холодом. Уже напівзабутим, отим страшним, що на межі неволі й волі...

Глянув на розсин зір, на місяць, що підіймався з лісу, й одвів на темні очі... Мав бути знову кременем!..

...Його збудив уранці на другий день не хто-небудь, а сам черкаський справник. По тому, як він увійшов, як випинав затиснуті мундиром груди, Тарас збагнув, що діло кепське, що для Табачникова — учора чув, як зветься справник — він послужити може твердим, надійним засобом доскочити нового чину.

— Виспалися? — спитав, коли Тарас підвівся і сів на лаві, засланій старим рядном. — Не на перині, звісно...

— Ми до перин не звикли, — сказав Тарас. Нахмурився і запитав: — Яке ви мали право повестись так зі мною?!

Табачников пройшов до столу, поважно сів, чомусь потер долонями своє округле масне лице з очицями, як в поросяти, і теж спитав із посмішкою:

— Не знаєте того самі?

Тим часом увійшов жандармський офіцер.

— А-а, пан поручик... Прошу, прошу! — вказав на крісло справник.

— Це хто? — кивнув жандарм.

— Художник із Петербурга.

— Той самий?

— Так.

Ввійшло ще двоє. Певно, якісь чиновники. Жардарм кивнув, щоб сіли.

— То що ж це ви? — звернувся він до Тараса. — Немолодий вже, служите в Санкт-Петербурзі, а дозволяєте собі таке!..

— Ви, може, мені, панове, скажете, чим зобов'язаний такій увазі й такому дикому до мене ставленню? — спитав Тарас.

— Ну, добре, — випнув груди й поклав на стіл важкий кулак Табачников. — Чотири дні тому назад ви обміряли землю у Пенарях?

— Так. Хочу там поставити хату.

— А з вами там були пани Хілінський, Молендський, Вольський та селянин Садовий з сином?

— Були.

— Ви пригощали цих вищеназваних людей горілкою?

— Хіба це гріх?

— Гріх потім був!

— Не розумію...

— Що ви їм говорили, випивши? Про бога, матір божу та про Ісуса?

Ось воно з якого боку вітер! Вже хтось доніс про диспут довкруг листка. Чи не Козловський?

— Це все обмова, наклеп, — сказав спокійно справник. — Таких речей ми не торкалися на тій горі. Пили, про щось бесідували, співали трохи...

— А хто казав, що божа матір — покритка? Ви!

— Я такого не говорив. Покепкував з Козловського, а він зі злості, мабуть, і набрехав.

— Ви й Саваофа ляли, ще й підставляли йому, — яке блюзвірство! — прошу пардону, задницю для поцілунку!

Тарас підвівся, глянув у білі очі справника:

— І ви могли повірити в таку мерзоту?!

Справник устав також.

— Сідайте! — мовив з притиском. — Питати тут буду я. Чи пан Крижицький, — глянув у бік жандарма.

Той не примусив себе просити довго й також устрям у допит:

— В шинку Давида ви фіглювали зерном пшениці й жита, доводячи перед селянами злочинну думку знищення царя й панів народом. Було таке?

— Я там казав, що скоро цар дасть волю, і всі селяни — жито, — вважатимуться, як і пани, пшеницею.

Жандарм скривився в посмішці.

— Я доповім про все це київському генерал-губернаторові князю Васильчикову, — сказав рішуче, вставши із-за стола.

— Все ж їдете? — спитав несміло справник. — Гадав, що ми сьогодні...

— Вже запрагають коней.

— Візьміть мене з собою! — ступив Тарас до нього.

Жандарм звів брови, скоса зиркнув на справника й розвів руками:

— Взяв би, але, на жаль, немає місця в екіпажі.

— Я проведу вас,— спритно схопився справник. Вже від порога грізно сказав Тарасові: — А ви... Допоки вестиму слідство, житимете отут, у домі станового. В селі собі гуляйте. А за село — боронь вас боже!

Вийшов слідом за трійцею, що чимось, видно, муляла йому в душі.

Відчувши раптом втому, Тарас пройшов до лави і важко сів. Ускочив у поліцейсько-жандармську сіль!.. Тепер вони не випустять його сяк-так. Не жарт — спіймали на богохульстві! Це ж шанс який довести свою старанність, вислужитись. Недремне око!..

Серце мов тхось здавив...

Підвівся, вийшов у коридор, набрав води з відра, що тут стояло, й припав до кварти... Вскочив!..

У середу, вже аж надвечір, йому сказав хтось, що у Мошни приїхали Шевченко з Корсуня та Симиренко із Городища. Приїхали до управителя цього маєтку Ягницького, що жив у панському палаці в парку. Хотів одразу ж піти туди, але згадав, що там якраз Табачников. Щоб не прогавити Варфоломія та Симиренка, побрів по тій дорозі, якою мали їхати вони назад. Це ж, певно, брат вважає, що він уже в Максимовича чи навіть десь під Києвом... Три дні минуло... Леле, уже три дні, як він в неволі знову! Нехай вона ще й не така, як в році сорок сьомому, та все ж гідка... Тоді він був молодий, здоровий, а зараз кожна прикрість йому холодить серце й стискає болем голову. Душа міцна, як і колись, а тіло вже підупало, тяжко йому витримувати таке буття, таку наругу... Муштра й життя в пустелі, видно, наклали карби глибші, ніж те здавалось спершу. Вдовбалися таки добряче! Серце, хоч ожило, вже не сміється знову...

Постукування легких коліс прогнало сумні думки. Здається, їдуть... Добре, що тут заждав: побачаться без зайвих вух. За ним весь час хтось назирає в очих Мошнах!.. Чогось сумні та невеселі, — як конотопський сотник, — його дружки...

— Тпру! — зупинив баских лискучих коней Варфоломій.

Платон стрибнув на землю, подав холодну руку.

— Ви чули мою пригоду? — тихо спитав Тарас, вітаючись з Варфоломієм.

— Того сюди й приїхали, — сказав Платон.

— Гадали, мо', Ягницький зарадить лихові... — додав похмуро Варфоломій.

— Відмовився?

— Та він би й рад... Табачников немов зірвався з цепу. Той роздуває довкіл таке!.. Послав у Київ рапорт, а сам тим часом нишпорить, шукає всюди змовників.

— Засидівся уже в Черкасах, хоче перелетіти в Київ, — сказав Платон.

— На спині моїй заїхати...

— Хотіли дати на руку, так не бере, собачий син,— озвався Варфоломій.— Аж труситься, так хоче взяти лепту, а поспішив із рапортом. Та ще й жандарм якийсь тут був...

— Учора вдвох допитували мене у хаті станового,— сказав Тарас.

— Той взяв би теж,— підкинув думку Смиренко.

— Поїхав ще учора вранці в Київ.

— Виходить, кепське діло...— мало не плакав Варфоломій.

— Як бог не видасть, кажуть, свиня не з'їсть,— утішив його Тарас.— А он і страж мій пильний — пан становий!

Дорогою у їхній бік наквапно йшов Добржинський. Не йшов, а так, прогулювався у надвечір'ї...

— Побоюються, що ви мене умкнете, немов гусаря дівку.

— А що? — сійнули очі в Смиренка.— Діждемось ночі десь у яру чи в лісі, підхопимо тебе і чвалом!..

— Куди? — спитав Варфоломій.

— Жила б оце Січ Запорозька! — сказав Тарас.

— Ще, може, щось придумаємо,— подав Платон правцю.— Я днями буду в Києві... А зараз треба їхати. Тим паче пан Добржинський гряде сюди...

Варфоломій обняв по-братньому, поцілував. Не втримався, щоб не вколоти докором:

— Казав же я тобі, Тарасе,— побережись...

— Добереглися, що далі нікуди! — спанхнув Тарас.— Табачников тут бог і цар!.. Паскудство...

Візок хитнувся, затупотіли коні, рвучись у путь.

— Бог милостивий!..— махнув рукою Варфоломій.

— Прощайте! Я напишу!..— гукнув Тарас.

Знялася легка вечірня курява й осіла тихо, згладжуючи сліди коліс...

...Чекаючи наказу з Кисва, Табачников носився з ним, як дурень із дверима. Стурбований тим поговором, який пішов межі людьми по селах біля Мошен, він підхопив цей неспокійний і нелегкий для себе скарб, примчався з ним до Черкас. Примусив жити поряд, таки в своєму домі. Чи щоб не втік, чи, може, мав ще якийсь, лише йому відомий, замір.

Увечері, за кілька днів, гукнув його до кабінету, де на столі, замість паперів, стояла пляшка, келишки та вишукані, як для Черкас, наїдки.

— Сідайте,— сам підсунув йому стілець.

— Що сталося? — гукнув Тарас.— Прийшов указ про те, що я призначений якимсь міністром?

— Хочеться покуштувати влади? — спитав замісто відповіді.— Мені чомусь здається, що ви берете вище...

— Такої! Хто б подумав, що ви вважаєте звання поета вищим од міністерського!

— Поет і вождь...— примружився, мов кіт на мишу, поліцейський. Налив тим часом келишки, один підсунув «гостеві», а другий стис, мов щось живе, у кулаці. Як видно, звик усе тримати

міцно. І запитав. — Взяли б мене міністром, коли б я став на вашу сторону?

— Чи ви не з глузду з'їхали? — як міг спокійно мовив на те Тарас. — П'єте задуже, мабуть...

Табачников підніс правцю з келишком.

— Я п'ю здоров'я ваше!

— Спасибі...

Дружно випили і закусили.

— Минуло всього три дні, а ви в Черкасах стали кумиром, душпастирем, — сказав серйозно справник. — Цибульські просто моляться на ваш пресвітлий образ. Отець Петро Марковський, диякон Шпак, моряк Степан Хоменко, Вахмистренко, Боковня, Слюсар... Несть їм числа!

— Ви що ж, за мною бігали усі ці дні? — спитав Тарас. — Негарно.

— Ні. Очі й вуха у мене скрізь.

— Обплутали, як той павук?

— Годжуся я в міністри?

— І знов за рибу гроші!..

— Пора по другій.

— Думаєте, що я сп'янію швидко й почну молоти вам хто-зна-що?

— Сп'яніли ж ви у Пекарях...

— Ні. Я тоді не впився.

— Не був п'яний, а ніс таке!.. Тепер самі подумайте, що впливає з цього...

— Що?

— Божевілля...

— Славненько! То я оце, по-вашому... — всміхнувся, ще не вловлюючи, до чого гне Табачников.

— Лиш божевільний може постать супроти бога і влади, ним помазаної! — державно випнув груди філософ-справник.

— Отже, ви ту гидоту вигадали про бога й задне місце, аби довести?... — гнівно спитав Тарас. — Це ж підло!

— Я — патріот, — промовив гордо справник. — А ви — загроза ладові, який у нас панує, цареві, всій імперії. Од вас чекати можна чого завгодно: бунту, різні, мазепинщини... А доля так розпорядилася, що я, звичайний справник, урятувати можу свою Росію від злої смуги...

— Що вам на розум спало? — глухо спитав Тарас.

— Послати вас у божевільню в Київ...

Це вдарило немов обухом по голові.

— Гадаєте, у вашій владі? — спитав неначе із-за стіни.

— У мене там є приятель, який на всіх таких, як ви, недобрим духом дише. Він зробить так, що жоден ваш крикун про волю та демократію...

— Мене знайдуть і визволять.

— Нехай собі, — всміхнувся хижо справник. — Чутки підуть, — а в тому ми посприємо! — що ви звихнулись, з'їхали, як мовлять

тут, із глузду... Що б не казав — усе бредня, химерія... Кінець кумиру, амба!

Тарас мовчав. Думки снувались швидко, вдарялися одна об одну, знов розбігалися. Замір цього катюги чорний... Навряд чи він без губернатора на те одважиться... А що, як вигадав усе не він, а хтось із вищих?..

— Як патріот, я, зізнаюсь, нещадний,— свосі вів Табачников.— А як людина... Можу вам дати шанс!

— Цікаво... — протяг Тарас, пригадуючи, де він уже це чув. А-а, слідчий Третього відділу Попов! Його слова, його гидотний спосіб... Які ж вони всі схожі — мов від одної суки!..

— Ви намалюєте портрет його величності,— на повний зріст, при орденах,— і я повішу його...

— Кого? — всміхнувся.— Царя?

Табачников побагровів.

— Такі, Шевченко, жарти!.. — аж засичав.

— Не я сказав «повішу», — стенив Тарас плечима.

— Ти намалюєш портрет царя — олією, на повний зріст! — і чітко так підпишеш: «Тарас Шевченко», а я його... портрет той! — повішу тут, у кабінеті, аби начальство бачило, який ти вірнопідданий. Га?!

— Ми, здається, ще не пили на брудершафт, а ви мені вже тикаєте,— утік Тарас од відповіді.

— Пардон! Пардон! — підвівся справник.— Буде портрет чи ні?

— Як кажуть, рада б душа у рай... — розвів Тарас руками.— Не можу я намалювати такий портрет.

— Чому?

— Нема моделі.

— Чого нема?

— Царя, кажу, немає тут. Щоб він, як ми оце, посидів, а я його намалював...

— Змалюєш так.

— Ні. Мій учитель, покійний Карл Брюллов, щодня повторював, щоб не робили ми ні мазка, коли нема моделі...

— Налав, гадась, на простака? — всміхнувся.— Я теж учивсь. У Києві, в університеті.

— То ось чого він, бідний, почервонів!..

Табачников налив собі по вінця келих, випив. Потому вп'явся поглядом в заарештованого і проказав, угвинчуючи у мозок кожне слово:

— Портрет царя. За кілька днів... Інакше — я пошлю дружку мосю в Кнів... І хай господь вас заступає там!..

Уже в своїй кімнаті... в чужій кімнаті-камері,— хоча вона була без ґрат та без замка,— Тарас дав волю серцю — вдарив стілець ногою. Пройшовшись сюди-туди кімнатою, завважив раптом келишок, якого й досі чомусь тримав затиснутим в пітній руді. Жбурнув його в одчинене навстіж вікно і сів до столу. Іроді!.. Вовки, що скочили на карк народу й гризуть, гризуть із року в рік!.. Погрожує

йому Кирилівським монастирем... Це ж, певно, в тому рапорті, що справник послав самому губернаторові, вже с пером написані його «художества» супроти бога... Мабуть, це ще страшніше; це не заслання і не солдатчина!.. Допоки ж, боже праведний, творитиметься така ганьба й наруга на цій землі!..

На очі йому потрапив аркуш, змережений густим письмом. Це ж вірш, написаний учора тут... Як міг його залишити, не заховати!.. Дай боже, щоб справник тут не побував і не побачив... А втім, здається, в ньому нема чогось такого... Йому ж іще не заборонено — новим царем! — писати та малювати!.. Бач, звик ховатися за десять літ заслання... І недарма. Гаразд іще, що зшиток з його поезіями забутий в брата в Корсуні. Якби колись покинув у Сологуба оті свої «Три літа», то, може б, легше йому прийшлося потім...

Узяв перо, вмочив його і написав на аркуші, вгорі, над віршем: «Сестрі». Пробіг рядки очима, де йшлося про сон, і зупинився, вражений пророчістю рядка про власну долю, яка йому відкрилася вповні лише сьогодні.

І в хвилі човен порина.
«Мій братику! моя ти доле!»
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!..

Правда: знов поринає човен його життя... Він не писав цареві од, не буде й нині тратити на нього фарби та полотно!.. А може, й справді треба було втекти на вороних з Платоном і Варфоломієм? Вже був би досі... Всує! Людині чесній, щирій і справедливій ніде немає місця, за нею скрізь чигає влада неволі й зла... Хотів хоч тут, на берегах Дніпра, знайти собі пристанище на старість літ... Минуло менше тижня, а вже йому здається, що те було давно-давно!.. Тепер про нього дбають, не пропаде...

Вмочив перо, підсунув аркуш і, як завжди в тяжку хвилину, вирвав із серця біль, розпуку рядками вірша-стогону:

Колись дурною головою
Я думав: «Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і госіода хвалить?
В багні колодою гнилою
Валяться, старітись, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікраденій землі...
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!»

Знесилений, обм'яклий весь, сидів над віршем, вдумуючись, чи все сказав, чи так сказав. Тепер, відколи вирвався із тих пісків закаспійських, старався кожне слово, немов стрілу, пускати в ціль. Хто знає, скільки йому відпущено паперу й днів?..

Згорнув нарешті аркуші, зиркнув довкіл, — як у казармі! — й сховав мерщій в кишеню. Так буде ліпше. Можна б і за халяву, але чобіт немає.

Хоча була глибока ніч, у хаті стояла денна спека. Дмухнув на свічку й тихо, щоб не збудити справника, покрався в сіни. Садом вже йшов звичайно. Правда, його чомусь похитувало, неначе випив зайве... Так, мимохіть оглянувся і вгледів білу постать, що йшла за ним. Десяцький! Не спить, дурний, несе собачу службу!.. Боїться, бідний, справника... Це ж утечи він зараз, сердяга цей паразитсья на лють того недолюдка...

З високого крутого замчища йому відкрилось диво — Дніпро у сяві місяця!.. Його Дніпро... А може, знову?.. Страшно про те й подумати!.. Щоб міг, зробився б чайкою, змахнув тугими крильми й літав би вільно й вічно над цим безкраім обширом!

На сході ледь-ледь світліло небо... З імли на плесо виповз, мов змій огненний, сиплючи снопами іскри, пароплав...

...Недовідомі путі господні... й справникові! Ще снідали вони в Черкасах, а на обід примчали вдвох у ті ж Мошни, якраз на борщ і кашу до станового. За всю дорогу справник не обізвався і словом. Та й він мовчав: учора наговорилися!

— Де ваші речі? — вийшов із дому справник, коли Тарас одпочивав на колодках під грушею.

— У Прохорівці. А що?

— Пишіть листа, і я пошлю когось привезти.

Табачников кудись подався з двору, — а він дістав із саквояжа — треба його з листом вернути Максимовичам! — папір та чим писати й замислився. Погано, страх погано, коли не сам собі господар, коли подальша доля в чужих руках!.. Що ж написати? Правду? А де вона й навіщо нею лякати людей, які не можуть тобі зарадити?.. Поставив спершу: «Мошни 22 липня 1859» і написав:

«Мої єдині друзі! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам, як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручите мої речі, і гроші, і сорочку, як пошита, і бриль. Може, я ще заїду до вас, як вертатимусь у Петербург, а може, й ні, я ще сам добре не знаю. Оставайтесь здорові! Нехай вам бог помагає на все добре. На той рік, може, буду вашим сусідом, а поки що не забувайте щирого вашого

Т. Шевченка.

А саквояж ваш я таки трохи пом'яв. Вибачайте!»

Згорнув удвоє аркуш. Навряд чи він заїде... Мо', повезуть... Казеним коштом, спорю!.. Тоді везли дванадцять діб. По бездоріжжю. Нині ж... А може, ще цей препаскудний справник здійснить свою погрозу? Навряд. Хіба як вищі власті дали йому на те ласкаве благословення... Мерзенний стан, коли безсилий вирватися з липких тенет!..

Підвівся і сам пішов до хати шукать пристава. Завидна нехай би хтось поїхав до Максимовичів...

За кілька днів, надвечір, коли привіз малих синів Добржинського до управителя, відчув чийсь пильний погляд. Гадав, що тут за ним не стежать, аж на тобі!

— Ви з нами йдете, дядьку? — спитав молодший хлопець.

— Ні. Ідіть самі, — озвався. Не мав чомусь бажання провадить світські бесіди. Та й не хотілося йому — на зло! — тікати від тих очей. Оглянувся. Ще молодий... Років сімнадцять, може... Поволі, мов знічев'я, іде до нього. Очі аж завеликі, повні якогось палу... Радий, що не прогавив... Боже, куди ж ти дивишся! Таке ще юне...

— Здрастуйте!.. Я... я давно хотів зустрітись з вами... — залепетало. — Я тут живу... У дядька... Ви, може, чули... Він Яровий, і служить тут... О! Ви, напевно, знаєте його дружницю! Вона дочка художника, професора по малюванню Павлова. Ви, мабуть, знали його колись. У Києві. Я чув, що ви збиралися посісти місце...

— Вибачте, — сказав Тарас сердито. — Я маю йти. Мене там ждуть, — кивнув у бік палацу панського, куди пішли приставенята.

— Зайдіть до нас! Будь ласка!.. — молив юнак. — Я снів цією зустріччю... Коли б ви знали!..

Мовчки пішов алесю. Юнак за ним. На відстані, яка поволі збільшувалась.

Ніхто ще так за ним не стежив... Знас про цього те, що він давно і сам забув... Це ж треба!.. Йде. Несміливо, мов собака бездомне, якому кинеш кістку... А може, він, цей хлопець, за ним поплівся з голоду? Так ні ж, тут дядько служить... Може, чим завинив перед «владами предеержащими», і становий примусив його служити нищпоркою? Ні, так не служать з примусу!..

З палацу вибігли малі Добржинські, раді, що попросалися, що можна знов податися кудись на річку, в поле. Завтра їм, бідним, їхати від батька-неньки в Київ, науку гризти...

— Васю! Ти їдеш з нами? — кинулися вони до хлопця, що зупинився осторонь.

— Авжеж... поїду... — мовив, не зводячи очей з поета, якого тут тримали йому на щастя чи на біду.

Тарас пройшов, не глянувши. Чогось зробилось прикро за це дитя, чогось душа взялася льодком журби.

Прислухався. І він, як видно, теж гімназист, і вчиться теж у Києві... О світ, о люди!..

Ввечері, коли прийшов у гості, — Табачников десь загуляв, — в одну родину милу й приніс дарунок Максимовичів — свіженьку першу книгу «Українця», ті сяючі, пекучі очі з'явилися туди ж за ним. Господаря нітрохи це не схвилювало й не насторожило, хоч він живе й працює тут і, певно, знає усе, що діється в селі й мастьку.

— Прощу! — ледь уклонивсь Тарасові, запрошуючи його в світлицю, де вже поквокував новий блискучий самовар і чашечки до нього збіглись обрусом, немов курчата. Цей пан Грудзинський, хоч і поляк, а діло знає!..

Випивши смачного трунку з ромом, взялись нарешті й до Максимовича, оскільки в книзі, яку приніс, були лише його труди на ниві літературній та історичні студії.

— Що то як вчений муж, — сказав Тарас, гортаючи. — Зібрав до купи всячину, і — маєш книжку. Та ще яку!

Господар взяв у нього, теж погортав.

— Цікаво... Що ж він пише в своїх листах Погодіну?

— Таж про Хмельницького...

— Співа хвалу чи лас?

— Ще не читав.

— О! Тут і «Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречение М. Максимовичем».

— А кс сюди!

Ця пам'ятка старовини його давно хвилює, вабить, проситься йому до рук чи до пера, та все ніяк не змусить себе покинути усі діла й засісти за цю тяжку роботу. А він, дивись, одважився, знайшов снагу і втяв-таки! Ну ж, ну, подивимось та почитаємо вже надруковане...

— Що, справді там по-українському? — спитав господар.

— Слухайте! — сказав Тарас, устигши вже прочитати рядків десь вісім — десять:

Боян віщій було схоче
Кому пісню заспівать,
Зараз думкою по древу
Починає він літять;
Біжить вовком-сіроманцем
По горах і по долах;
Орлом сизим пролітає
В піднебесних облаках...

Примовк, заглянув далі.

— Що? — запитав Грудзінський.

— Жаль... Не знайшов тональності... — сказав Тарас. — Це ж героїчна пісня, якою автор кликав на боротьбу!.. А тут...
Послухай:

О Бояне, соловею
Давньої години!
Коли б ти зашебетав був
Про оді дружини!
Коли б ти ізвив був славу
Вкруг сеї години!..

— Мда-а... — відхилився Грудзінський на спинку крісла. — Трохи воно...

— Хай вибачить, та далі я не можу цього читати! — тяжко зітхнув Тарас. — Це ж треба так...

— Взялися б ви!

— Я думав...

— Будь ласка, дайте мені цю книжку хоча б на ніч! — підбіг той пильний хлопець. — Я вранці вам поверну.

Тарас притис до бока книжку, мов затулив її собою.

— Васю, йди погуляй... — ласкаво сказав Грудзінський. — Розмова в нас...

Юнак умить почервонів і вибіг.

— Хто він такий? — похмуро спитав Тарас.

— Хороший хлопець... Що з ним таке сьогодні?.. Слухайте! Цю штуку треба робити вам, Тарасе! І тільки вам!

— Спасибі на добрім слові... Вирвусь, дасть бог, на волю — спробую...

— Шевченко тут?! — вбіг становий Добржинський. — Від губернатора прийшла бумага...

— Що в ній?

— Велять, щоб вас негайно прислали в Київ.

— А там куди?

— В поліцію.

— Ну, слава богу!.. — тихо сказав Тарас, згадавши, чим йому грозився справник.

Пристав з Грудзинським мовчки Perezирнулися...

...Хіба ж отак збирався в'їхати в старий і славний Київ! Хоча на возі поряд сидів звичайний дядько-соцький, а не жандарм, Тарас не міг забути ані на мить, що їде він казенним коштом і не до друзів милих, а на розправу до поліцмейстера, який повинен виконати високу волю генерал-губернатора.

В поліції його зустріли радісно.

— Де вас чорти носили? — насипався якийсь, напевно, високий чин.

— Таж їхали... — протяг незрушно соцький.

— П'ять днів з Мошен до Києва?!

— Таж поламалось колесо...

Високий чин сердито пирхнув і наказав одному з трохи менших чинів поліції:

— Негайно до генерал-губернатора!

— Обох?

— Ні. Тільки пана академіка.

Невдовзі він, раб божий, стояв уже перед дверима до кабінету його сіятельства князя Васильчикова і Андрієвський, — чиновник для особливих доручень при генерал-губернаторі, — напоучав його тихенько, як слід поводитись і що казати князеві.

— Ви ж не забудьте, прошу: дискутували про віру й матір божу з католиком! І тільки з ним. Іларіон Іларіонович не любить польсько-латинський дух... І ви ж — еге? — не любите... А ще якби змогли розчулитися, пустить сльозу!.. Він страх як любить сльози і каяття...

— Не маю в чому каятись, — сказав Тарас.

— То від образи плачте... Приїхали на рідну землю глянути, вклонитися могилам батька, матері, а вас якийсь поляк-католик зіткнув з поліцією. Хіба не прикро?

— Просто-таки обурливо!

— Тихіше!.. Вже виходять пани купці...

Купці пройшли, здивовані якісь, розгублені.

— Ввійшли по шерсть, а вийшли стрижені? — спитав Тарас чиновника.

Той усміхнувся тільки і підштовхнув його легенько до дверей.

Князь щось шукав у течці й не помічав їх довго. Нарешті звів байдужі очі.

— Слухаю... А-а, це, напевно, пан академік із Петербурга!

— Тарас Григорович Шевченко,— представив його чиновник князеві.

Тарас злегка вклонився. Як при знайомстві.

— Що ж ви там?.. Мені таке тут написав Табачников!..— узяв зі столу аркуш і знов поклав.

— Я розпитав Шевченка,— встряв Андрієвський.— Справника ввели в оману. Шляхтич один, Козловський...

— Було блюзнірство чи не було? — спитав суворо губернатор.

— Католик той все вигадав,— сказав Тарас.— Я трохи з нього покепкував за те, що він прийшов у фракку «па ролowanie»; він розгнівався і став мене спонукувати до диспуту про бога й віру...

— Треба з цим щось робити! — кинув сердито князь.— Поляки ці чужі Росії та православію. А гонору, дурних претензій!..

— Правда,— піддакнув скромно Андрієвський.— Нам ці ляхи...

— Будь ласка, Марку Олександровичу, ви розберіться у цій пригоді. А вам,— кивнув Тарасові,— я радив би вернутись швидше до Петербурга. Там люди більш розвинуті, за будь-яку дрібницю не прагнуть взяти ближнього за горло й вислужитися...

— Я тут хотів купити...— почав Тарас, та Андрієвський його смикнув.— Спасибі! Так і зроблю...

Як вийшли, Марко Олександрович зітхнув полегшено і посміхнувся. А в кабінеті, куди привів Тараса, щоб «розібратися», сказав повчально й ніби не без іронії:

— Коли начальство радить, біжи мерщій виконувати, бо то наказ!

— То що, я можу їхати? — спитав Тарас.

— Зайдіть. Побудьте в Кисві. Тим часом ми з вами вдвох щипиємо таке собі пояснення, яке дало б підставу закрити це печальне діло... Масте, де зупинитися?

— Та вже знайду,— сказав Тарас, подумавши, що краще він подбає сам про житло, як має дбати пан поліцеймейстер.

— Добре,— подав правницю Марко Олександрович.— Зайдіть до мене... так днів за три. Я підготую проект пояснювальної записки й вам покажу.

Проводячи із кабінету, шепнув уже біля дверей:

— Був тут на днях «сладшайший» наш Симиренко...

Тарас хотів спитати, де може він забрать свої пожитки, як розчинились двері й до кабінету влетів, як вихор, патлатий піп.

— Тут, кажуть, Тарас Шевченко! — рявкнув таким густящим басом, що задзвеніло у вікнах скло.

— Ну-у, батюшко, я ж вас просив...— скривився Марко Олександрович.— Це ж вам не храм...

— Чистилище! — притишив трохи голос могутній піп.— А може, й пекло!..— Різко одвів рукою миршавого чиновника й постав у всій своїй козацькій величі перед Тарасом.— Здрастуйте, мій дорогий! — обняв його, поцілував.— Я вас беру до себе! Бо ці

п'ястоголові вас замордують голодом і чарки теж не піднесуть... Марко не проти. Еге? — звернувся до Андрієвського.

— Будь ласка. Навіть радий, — всміхнувся той.

Піп розшукав і сам поніс Тарасів нехитрий скарб. Крізь простір і крізь юрбу проходив, як ніж крізь масло, тільки метлялась ряса та довга грива...

— Вибач! Я ж не назався, мабуть? — спинився вже біля Софії. — Отець Юхим... Тьху! Ботвиновський Юхим Георгійович. А он моє обійстя! — кивнув на двір, обнесений міцним парканом. — Як десь у когось перебереш, питайся брами Заборовського: мій дім навпроти неї, утрапиш сам. Собакам я тебе представляю — знатимуть.

Не встиг Тарас подякувати, як піп рвонувся далі.

За кілька днів у домі отця Юхима зібралася велика учта на честь «привезення Тараса в Київ». Юхим Георгійович, щоправда, висловився більш по-церковному: «честных мощей Тараса» і цим надав великій учті певного якогось тону. А втім, компанія була така, що збити її з наміченої дороги не зміг би вже й потоп всесвітній. І як нагадувала вона Тарасові тих мочеморд, яких колись очолював і надихав Закревський Віктор!..

— Братіє! — підніс срібляний келих отець Юхим. — Сьогодні в нас врочистий день — вшануємо такого гостя, якого ще, — не ображайтеся, — не бачили в моєму домі! Он він сидить, нахмуривши ясне чоло...

— Бо хоче швидше випити, — підкинув слівце купець подільський Балабуха, Юхимів щирий приятель.

— Не заважай! — зиркнув на нього гнівно отець Юхим. — Ми нині в храмі... Більшому, ніж храм Софії, вищому, аніж дзвіниця лаврська. Ми в храмі — мислі! — Передихнув, поставив келих і знову взяв. — Наш дорогий Кобзарю! Хоч ти до нас приїхав не дуже весело й не по своїй, як кажуть, волі, ми всі щасливі з того, що ти сидиш отут між нас, твоїх завзятих пошанувальників і щирих друзів. Батьку, ти нам сказав, хто ми такі, якого роду-племені, вдихнув вогонь у душу, святий вогонь!..

— А в тіло ми його ввіллємо зараз, — озвався знову пан Балабуха.

Піп знову блиснув поглядом, як би ножем, проте не став продовжувати свою застольну проповідь. Струснув, мов лев, чуприною, підніс вагому чару й проголосив:

— Тарасе, будь здоровий.

— І вільний будь! — додав панок, який весь час крутився перед очима і лип до гостя, немов реп'ях.

— Спасибі. Будьмо!

Вже по якійсь там чарці панок-реп'ях, що пив і їв чи не найбільше, гукнув писклявим голосом:

— Тарасові, панове, слово! Нехай нам скаже батько, як далі в світі жити, куди іти!

Тарас умить насторожився. Чогось йому здалося, що цей панок не випадково блукає слідом, крутиться довкола нього.

— Слово моє просте... — підвіся. — Будьмо завжди людьми!.. І ви також, — додав тихіше для Реп'яха, що вимагав розвинути короткий тост.

— Та що ж це ти, Тарасе! Такий поет і златоуст, а нам не хочеш мовити... Хоч прочитай новеньке щось, колюче, щоб тим песиголовцям аж закрутило в носі!

— Тарасе, батьку, просимо!

— Ми так давно хотіли вас послухати!

— «Послання»!

— «Сон»! — гукнув Реп'ях. — Де про царя...

— Ну, добре, — спинив Тарас той гамір. — Я прочитаю, панове, «Сон»...

Реп'ях застиг, неначе тигр перед стрибком, аж очі в нього зблискували.

Тарас прокашлявся й почав той «Сон», який читав на вечорі у Смирєнка:

На панщині пшеницю жала...

Отець Юхим аж просльозився. Інші лише похнюпились, як дочитав. Один Реп'ях скривив тоненькі губи і підкусив словами із «Кобзаря»:

— «Було колись — в Україні ревіли гармати...» Не ті тепер вам сняться сні!

Кров шугонула в голову, але Тарас зміг подолати волею бажання вилити чарку в східну пику. Може, йому цього і треба, щоб був скандал, щоб розійшлись по Києву брудні плітки про нього.

— Мо' б, ліпше ми щось заспівали? — мовив як тільки міг спокійніше.

— Божественну якусь, панове! — підтримав на свій манір мерзенний шпиг, гадаючи, що він, Тарас, одразу стане цапа й почне блюзнірствувати, як в Пекарях. Бридота!..

Поставив чарку й рвучко, рішуче встав.

— Тарасе, що з тобою? — гукнув Юхим.

— Спасибі. Мені пора...

— Куди ти?

— Я вже піду.

— Надворі ніч. Доц та багно!

— З багна прийшли, в багно усі й повернемося. То все земля...

Протисся між стіною та спинами вже геть хмільної братії.

— Та що ж це, люди добрі! — ударився руками в боки піп. — Ти ж нам псуєш, Тарасе, усю обідню! Гарно так почали... Зостанься!

— Не могу. Вибач... — вислизнув з його ручищ.

— Гей, хто там є, замкніть ворота!

Хихочучи, Реп'ях побіг до брами, замкнув її, а ключ віддав господареві.

Тарас рвонувся з хати, як звір із пастки. Може, він не замкнув, а лиш удав, що замикає!..

Брама була міцна, паркан високий, щільний, замок важкий. Коли б ще грати...

— Батьку, Христом тебе благаю, вернися в дім! Та вип'ємо, та поспіваємо!.. — молив Юхим, з якого хміль немов зняло рукою.

— Ні. Я піду, — похмуро сказав Тарас.

— У глупу, холодну ніч?!

— Йди відмикай ворота.

— А я ж збирався вранці з тобою вдвох навідатися у фотографію пана Гудовського й запечатлеть...

— Іван Гудовський? — радо спитав Тарас. — То це ж товариш по Академії! Ворота, отче, бо буду лізти через паркан!

Отець Юхим сердито плюнув, вилаявся в рясну, розкішну бороду й дістав ключа з-під рясин...

...Іван зрадив Тарасові, як батьку рідному. Обняв, притис. Але не дався поцілувати.

— Нездужаю... — сказав охриплим голосом і глянув так, мов завинив. — Той Петербург... з його вітрами, сирістю...

Тарас повів плечима, бо добре змерз. Всю ніч бродив по місту, жалюючи будити друга.

— Можна, я поживу у тебе днів два чи три?

— Будь ласка!

— Пошли когось до Ботвинського, — отця Юхима, який живе біля Софії, — хай принесуть мої пожитки.

— Ти з ним знайомий?

— Лихо нас познайомило. Козак нівроку... Тільки довкола нього крутяться такі людиці!..

— Компанія у них весела, — зітхнув Іван. — Всі мов бики. Їдять і п'ють за десятьох, жирують. А тут!.. — махнув рукою. І раптом звів здивовано рідкі, пожухлі брови: — То ти уже на волі?! Давно?

— Та як тобі сказати... Два роки вже... А це за Каневом мене схопили знову і привезли сюди на слідство та розправу.

— За що?

— Комусь я очі муляю, комусь моя присутність тут не бажана.

— Діла!.. То ти, виходить, тут ненадовго?

— Мабуть. Не знаю сам. Там пишуться якісь бумаги...

— Слухай, — ожив Іван. — Допоки ти у Києві, зроблю я з тебе фото! На добру пам'ять людям. Гаразд?

— Авжеж.

— Тоді скоріше снідати і — за роботу!

Трудячись над фотокарточками в своїй тісній майстерні, де панувала темрява й ледь-ледь світлив червоним малий ліхтар, Гудовський вводив гостя в життя та побит міста. Його салон фотографічного портрета, як величав він власне фотографічне діло, був зосередженим пліток, новин. Розказуючи щось про гімназію, сказав «Іван Максимович» і тим немовби вжалив примореного нічним блуканням друга.

— Який Іван Максимович?!

— Сошевка...

— Вія у Києві?

— А ти не знав?

— Звичайно! — схопивсь Тарас, замало не перекинувши якісь почовки з розчином.— Де він живе?

— В будинку церкви Всіх скорбних. Сінний майдан... Зажди, завжди хвилинку! Бо зіпсуєш мені все діло світлом...

Де йшов, де біг,— неначе колись давно у Петербурзі! — питав людей, і в скорім часі стояв уже, відхекуючись, перед його дверима. Серце так калатало в грудях, що не було снаги постукати в старі дубові дошки. Сам відчинив, пройшов навпомацки вузьким та довгим коридором і крізь прочинені в кімнату двері побачив друга-батька, що — постарілий, вилисений — сидів і снідав рибою та чорним хлібом... Сльози заслали очі...

— Здрастуй!.. — сказав крізь них.

Сошенко звів лобасту голову, примружив очі, згадуючи, і... не впізнав!

— З ким маю честь? — підвівся.

— Батьку, та що ж це ти!

— Невже Тарас?

— А то ж яка личина!

Іван Максимович поклав рушник й, очей не зводючи з негадаючого, та дорогого гостя, пішов довкола столу.

Втираючи веселі сльози й не випускаючи з обіймів друга, гукнув:

— Маріє! Ганно! А йдіть сюди та гляньте, який до нас приїхав гість!

На крик той вибігла жінка й чорнява дівчина.

— Мій друг Тарас Григорович. Прошу любити й жалувати! — представив його Іван.

— Мені також дозвольте... — почувся тихий голос.

— А-а, прошу, прошу! — сіяв Іван Максимович.— Це наша панна Леонтина. А це Тарас Шевченко, поет, художник...

Панна затріпотіла довгими густими віями і так потому глянула, що гість згадав Марусю, яка колись, у Петербурзі, пустила кішку розбрату між них з Іваном.

— Jestem kawalerem, panno, proszę zwżyc^{*}, — мовив Тарас по-польськи.

— Dobrze! To bardzo dobrze! — аж засміялась панна.— Nie mam tym razem kawalera... **

— Сідай сюди, розкажуй, — подав стільця Іван Максимович.— Я чув, що ти вже повернувся звідти... Це ж скільки?

— Десять років.

— А малював? — спитав Іван похмуро.

— Так, крадькома... Тепер зробився гравером...

— Казав тобі: покинь ті клятві вірші!

— І що було б? — всміхнувся.

* Я парубок, прошу на це зважити.

** Добре! То дуже добре! Не маю ніякі кавалера...

- Художник був би славний.
- Без «Кобзаря», без «Гайдамаків»?..
- І без заслання!

— Своєї долі, кажуть, не об'їдеш і на коні...— сказав Тарас примирливо.

- Така скучна розмова...— надула губки панна.
- Не заважай! — відтрутив її Іван.

Жінки тихенько зникли. Господар, видно, тут був крутий.

— Це подруга моєї жінки,— мовив Сошенко гостеві, напевно, щоб унести ясність.— А Ганна — то моя небога... Справді, ще парубкуєш?

- Де б я там оженився...
- Вибач... Як уявлю, кричати криком хочеться!
- Не можна: я під слідством знову,— всміхнувся гірко.— Хочуть мене відсіль справадити. А може, щось і гірше...

- За вірші знов?
- Ні. Кажуть — за богохульство.
- А хоч було?
- Та-а, трохи... Їм аби вчепитись...— мовив.
- Ти б шанувався, братику!

Почувся стук у двері й швидка хода.

— Дозвольте? — став у порозі літній вже чоловік.

— Михайло? Заходь, заходь! — підвівся Іван Максимович назустріч гостю.— Знаєш, хто це такий? — всміхнувся.— Ось тут сидить, посмикуючи козацькі сиві вуса... Тарас Шевченко!

— Не може бути!..

— Істинно! Знайомтесь. Це, Тарасе, Михайло Чалий. Живе твоїми віршами!

Тарас устав, потис тремтячу руку свого прихильника й подав стілець.

— Ну що ви!..— зняковів, аж виступив на лобі піт.

— Сідай, сідай, Михайле,— радів Сошенко друзям і їхній першій приязні.— Скажи, що ти колега мій, інспектор Другої гімназії,— напоучав він жартома.

- Так, так...
- Не маєте мого «Івана Гуса»?
- На жаль...

— Не можу ніде знайти, щоб повний був. Є тільки шмат, торік в Москві надибали.

— На жаль, не бачив і не читав,— розвів руками Чалий.—

А втім, спитати треба в одного хлопця...

— Можна до вас зайти?

— Зробіть таку велику ласку! Для нас це буде свято!

— Маріє! Неси сюди карафу, що з оковитою! — гукнув Іван.

На другий день увечері зайшов провідать Чалого. Що чоловік цей припав йому до серця, а що кортіло взнати, чи не знайшов він «Бретика», сиріч «Івана Гуса». Якраз застав Сошенка, й вони утрьох,— опісля учти, звісно,— веселі, вийшли глянути на вечорний Київ.

— Невже отак і пропаде? — зітхнув Тарас.

— Про що ти? — спитав Іван.

— Та «Гуса» жаль...

— Знайдеться!

— Тарасе, ваші твори всі переписували, мов одкровення, — втішив його і Чалий. — Той гімназист, якого я питав про «Гуса», де тільки міг, вишукував, збирав...

— Як прізвище його?

— Маслій.

На всяк випадок закарбував у пам'яті.

— До речі, треба вчити простих людей. Гімназії — це крапля в морі, та й то для панства й підпанків, — згадав, що в цьому також ішов порадитися із Чалим. Інспектор же!

— Коли і як? Ось заковика...

— Можна відкрити недільні школи, — сказав Тарас. — Студенти вам у тому допомогли б... До неписьменних мислі найполюм'явіших, пророчих навіть віршів доходять ледве-ледве, мов крізь туман. Розвіять, браття, мусимо цю пелену, а інше все додасться. Освічений рабом не може бути!

Тим часом вийшли за монастирський високий мур, і перед ними, в сяйві старого місяця, відкрилася така чарівна панорама на Задніпров'я, Поділ, Почайну та Оболонь, що зацікавили, наче все це уперше бачили...

Тарас вбирив душею, усім єством і повний чистий місяць, і чорний ліс, який зливався з небом у темній, ледь підсвіченій далечині, і рукави Дніпрові, й саму ріку, що мерехтіла в місячній холодній зливі, і сонний пізній човен, що плив у ніч, і розсип хат із тьмяними вогнями вікон... Невже колись він зможе стояти так щовечора на тій горі, за Каневом, і милуватись, слухати ласкаву, тиху українську ніч!.. А по Дніпру повз нього, як човник цей, проходять старим Дніпровим шляхом човни, дуби, вітрильники та пароплави... А ген, на самім обрії, стоятиме, мов хмара, ліс, стрімка гора Михайлова... Гай-гай!.. Щось пан Парчевський крутить... Вони таки зустрілися, уже в Черкасах. Каже, що треба мати дозвіл, бо вся земля закладена за ті борги, в які залізли її колишні хазяїни.

— У Петербурзі такі ж прекрасні білі червнені ночі... — тихо сказав Іван Максимович. — Було, всю ніч проходиш...

— А день проспий, — втрутився Тарас у милий спомин.

— Було й таке! — озвався Сошенко весело. — Пригадуєш, як ми з тобою сплутали якусь поважну пані з натурницею із рисувальних класів?

Хоча Тарас такого не пам'ятав, проте не став спростовувати. У молодості буває все!..

— Такої ночі, хлопці, — згадав натомість випадок із заслання, — я ледь не вмер на острові... Ми припливли на ялику до нього, і я знайшов місцину в очеретах, ліг горілиць... Матроси сіли в човен і відпливли... Помітили, що пропав, гукають, плывуть назад, а я лежу і думаю: померти б тут і — воля!..

Дихнув з Подолу вітер, зашелестів уже пришерхлим листям...

— А якось тут, на Україні, я гостював в одного пана, — згадав Тарас іще пригоду. — Якраз було перед великоднем. Струмки біжать, латаття пахне, мостять на осокорі гнізда меткі граки... Увечері перед всеношною пішли до церкви. Сумно було стояти й слухати, як бубонить старий дячок. От-от мав бути батюшка... Я нишком вийшов, ліг на сухому місці біля куща, дрімаю... Коли це гуп-гуп-гуп... Дивлюся, аж то по кладці чеше сам панотець. Як тільки він дістався до середини, я раптом: «Тю!» Тут батюшка притьмом шубовість у воду, а я бігом до церкви; став і стою межи людьми...

— Як видно, ви священників не дуже любите, — сказав зі сміхом Чалий.

— Він у попа наймитував; іще малим, — вніс ясність Іван Максимович.

Тарас поволі рушив уздовж стіни Михайлівського золотого й спинився там, де повертала вона у бік костюлу. З цього ріжка вже видно і Ланцюговий постійний міст через Дніпро — одна з новин, які найдужче вразили Тараса, що довго так не був у Києві...

— Як вам, Тарасе, пам'ятник святому князю Володимирі! — спитав тим часом Чалий.

— А-а, так собі... — сказав Тарас, поглянувши згори на князя. — Зирить, чи не горить що на Подолі... Міг би наш славний Клодт і ліпше щось зробити.

— З Дніпра — чудово! — сказав Іван Максимович. — Ти бачив його з Дніпра?

— Ще ні.

— Найми човна, поплавай і подивися!

Коли Тарас оглянувся на голос друга, вгледів неподалік під деревом якусь незрушну постать. Згадав, що й там, де зупинялись вони раніше, вражені красою ночі та красвиду, цей чоловік також стояв і... Слухав?.. Нишпорка? Мерзений шпик?..

Ніч посіріла, втратила казковий чар.

— Ходімо звідси, — мовив. — Тут зайві очі й вуха.

— Де? — здивувався Чалий.

— Укляк оно під деревом.

— А може, просто дивиться, гуляє...

— Бридко!

Стежкою пішов униз, до витвору барона Клодта. Слідом спустились друзі. А трохи згодом, назирці, — і та самотня постать.

— Тарасе, ти, напевно, для них страшний! — сказав Іван Максимович.

— Тікати треба... Завтра ж чкурну кудись на Куренівку чи на Преварку!.. Братці, а де Сенчило-Стефановський? Ми з ним колись сходили усі околиці...

— В училищі, що на Подолі, — сказав Сошенко тихо. — Він теж якийсь...

Тарас ураз заквапився здійснити задум із переїздом. Не йшов, а біг з гори в своє пристанище біля Козиного болота, що стало вже майданом.

— Ох ти ж і мчиш!.. — стогнав Іван Максимович.

А Чалий мовчки, вперто йшов поряд з ним, Тарасом, аж до воріт. ...Сказав — зробив. Раненько, поки не так пече, пішов, пішов на захід, у ті місця, де Київ стає селом. Минув уже й Кирилівську, — оту таки лікарню, якою у Черкасах лякав його Табачников, — а все не міг спинити зору на котрійсь хаті... Раптом, вже на Преварці, впала Тарасу в око хата. Не відав, чим вона йому сподобалася, проте зайшов у чистий зелений двір і погукав:

— Чи є хто вдома?

Вийшла ще не стара охайна жінка.

— Здрастуйте! — вклонився їй. — Оце ішов, дивлюся — стоїть хатина, не то панська, не то мужича, біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі розвішані сорочечки, рукавчатами махають, ніби кличуть мене до себе... Можна, я поживу у вас у борг?

— Хто ж ви такий? — всміхнулася.

— Та-а, чоловік собі...

На диво, вона погодилася. Зійшла з порога:

— Входитье.

— Чи я сказав...

— Що й годуватиму вас теж у борг? — спитала.

Всміхнувся у вуса:

— Правда.

— Ось тут живіть, — ввела його в кімнату з вікном у сад.

— Спасибі. То я піду до міста та привезу свої пожитки?

— З богом!

Надвечір він, — уже преварський житель, — прийшов провідать давнього — як час біжить! — і вірного свого товариша Сенчила-Стафановського. Дорогу знав, нікого й не розпитував.

Олекса довго мружив підсліпуваті очі, тоді дістав з кишені старенькі вбогі окуляри й повісив їх на ніс та вуха.

— Вбийте — не впізнаю, — розвів руками.

— Що ж ти, старий гульцяю, ганьбиш мене! — з журбою сказав Тарас. Це ж треба: ніхто його не впізнає, забули за ті роки, відколи він полишив Київ. — Згадай, як ми з тобою були в шинку, і нам розказували, який на вид кобзар Тарас Шевченко...

— Козацький чуб і вуса — мало не до плечей? — здивовано спитав Олекса і раптом скрикнув: — Батьку!.. Йй-богу, ти!.. — заплакав. — Ах, що ж вони зробили з тобою, батьку!..

Вгортав в обійми гостя, відстороняв і роздивлявся знову.

— Душу мою, Олексо, не поламали, — твердо сказав Тарас. — Яким взяли, таким на волю випустили.

— Я чув, що ти вернувся, що ти вже десь на Україні. Студенти тут були й казали...

— Хочу купити шмат землі на горах біля Дніпра й поставити хату.

- Правда? Так це ж чудово!
- Вибрав уже місцину... Аж тут мене хапають і... на ланцюг!
- В хурдигу?
- Як бачиш, ще гуляю. Хоча й на приколі, немов бичок... Васильчиков порадиш швидше їхати до Петербурга. Подалі, мов, од гріха. Жду гроші...
- А тут тебе студенти ждуть...
- Я повернуся! Поставлю хату й житиму під рідним небом.
- Знаєш, коли тебе забрали, то наче вийняли з усіх нас душу... Бачиш, яким я став?..
- Не одружився?
- Що ти! Платня така, що ледве зводжу кінці з кінцями...
- Справді, його квартира мала печальний вид. Убогі меблі, всюди сліди злидарства та запустіння.
- Треба тобі женитися! — сказав Тарас рішуче.
- А ти хіба?..
- Женитимусь. Знайду собі якусь чорняву кирпу!.. — пригладив ус. — Хатина біля Дніпра, а в хаті жінка, діти!..
- Якби й мені до тебе ближче...
- Зробимо! Не буду ж я один, як сич, на тій горі пустельній...
- Покличеш — все покину й піду до тебе!
- Дякую. Покличу, жди. Тим часом візьмись людей навчати.
- Я й так, здається...
- Треба відкрити недільну школу, для неписьменних.
- Я вже над цим подумував... — сказав Олекса. — Важко!..
- Нема ні книг, ні коштів, ні вчителів...
- Знайдеться все, якщо гуртом...
- Постукавши і не заждавши дозволу, влетів земляк Тарасів Феофан, синок отця Гаврила Лободи з Зеленої Діброви.
- О! На ловця, як кажуть, і звір біжить! Я вас шукаю всюди. Немов у воду канув... А ви ось де... Добридень! — сів на лавку.
- Знайшов «Івана Гуса»? — спитав Тарас, згадавши, що при знайомстві в хаті отця Юхима просив про те.
- Ні... Є хороші люди, які бажають вельми зустрітись з вами...
- Хороші?
- Так. Студенти, учителі, чиновники...
- Коли і де? — спитав гранично коротко, немов спартанець.
- Я вас знайду і повідомлю! — зрадів його ласкавій згоді Лобода. — Ви тут тепер живете?
- Ні. На Преварці. Шукай Пашковської Варвари дім.
- То я побіг! — схопився, немов хлопчак, хоча йому вже десь під тридцять. — Зберемося за кілька днів.
- Не гайтеся! — гукнув Тарас, бо Феофан встиг відчинити сінешні двері. — Скоро мене відпустять з Києва у Петербург! Вже ніби зовсім виправдали...
- Розумний хлопець, — мовив Олекса, дивлячись услід меткому гостеві.
- Ти знаєш їх?
- Кого?

— Ну, тих студентів та вчителів...

Сенчило зразу не відповів. Зняв окуляри, витер старанно їх хусткою, знов одягнув і посміхнувся:

— Знаю... То я сказав, щоб Феофан знайшов тебе й домовився...

— Пробач!.. А я подумав, коли зайшов до тебе в хату й глянув, що ти вже геть ізледащів,— обняв Тарас товарища.

— Світюсь твоєю славою,— всміхнувся той.— Хто знає, чув, що ми з тобою друзі, товариші, до мене йдуть, розпитують, поради просять.

— Доброго я маю друга! — мовив Тарас розчулено.— Поставлю хату — й житимемо, як з братом брат!..

Хазяйка його зустріла весело. З її очей випорскували іскринки сміху. Наймичка всміхалась також.

— Тітонько, чого це ви сьогодні такі веселі?— спитав Тарас, чудуючись, у господити.

— Та ви ж мене й розвеселили,— мовила і погрозила пальцем:— Бач, пражкидавсь сірою, просився в борг пожити, а гроші добрі має!..

— Прислали вже з Петербурга?

— Та ні... Оришка знайшла в білизні, яку дали їй випрати.

— Та ну! Багато? Буде хоча б карбованець? — зрадів Тарас, бо вчора взяв у борг десять копійок.

— Аж двадцять вісім.

— Дале! Це ж суціль скарб!.. Оришко, що ж ти, серденько, так сплюхувала? Мовчки взяла б собі...

— Як можна!.. Вони ж чужі.

— Спасибі! — розчулився ще більше відповіддю Оришки.

— Тепер не треба буде вам жити в борг,— промовила, віддаючи його добро, хазяйка.

— Е ні, дурні це гроші! — гукнув Тарас, надумавши чудову річ.— Борги сплачу з тих, що пришлють. А цим дорога інша!..

В неділю він, позичивши добрячу торбу, пішов раненько,— ще поки діти спали,— на базар і накупив повнісіньку, які були там, ласощів. Приніс із сіножаті учора скошеної трави, заслав увесь хазяйчий двір. На обрусі, що постелила наймичка, вони таки ж з Оришкою поставили в мисках гостинці з торби й потому вже пішли будити хазяйчиних та всіх сусідських діток.

Тарас сховався в кущі бузку й спостерігав, як сходилися на учту діти. Менші спцнялись, тільки входили і помічали обрус, а старші радо скрикували й сідали швидше за дивний стіл.

— А що ж це воно таке? — спитав один, не сміючи, хоч як коротіло, взяти що-небудь з миски.

— Мабуть, у них весілля... — тихо сказала дівчина з блакитними, як льону цвіт, очима.

— А мо', хто вмер?

— Напевно, хтось іменинник!..

— Може, Тарас Григорович?

— Або Оришка...

— Буде тобі Оришка ставити такі гостинці!

— Мабуть, дядько Тарас!..

Облизувалися, проте ніхто не смів узяти першим.

Аби покласти тим мукам край, Тарас прогук з схованки:

— Це вам усе!.. Беріть сміливо, їжте!..

Малі злякались, більше схопились з місця, кинулися за куц бужку і витягли «страшне» у двір. Тарас упав, обвішаний малим народом, інші метнулись теж до кучі невеликої... Сміх, вереск, жарти!!

Потім так само раптом стихли, розсілися довкіл Тараса та скатертини і почали трапезувати. Боже, які були в них милі, щасливо-мрійні личка і сяючі, немов роса на сонці, невинно чисті очі!..

...Зустрітись вирішили на Оболоні, на березі Почайни-річки. Літо ж!.. Та й зустріч ця була така, що краще без зайвих вух.

Зібралися біля училища, де жив Сенчило-Стефановський. Взяли припасу, чайник і побрели Подолом, не поспішаючи, до місця, де Олекса та Феофан були не раз і запевняли, що ліпшого нема довкола Києва. Їм заперечив якийсь студент, залюблений в Труханів острів. Інший сказав, що справжнє диво — за Корчуватим, де річка Віта впада в Дніпро...

Тарас мовчав. Одне, що він не знав так добре околиць міста, а друге — тяжко йому було нести увагу й приязнь людей, які чекали від нього слів, достойних його поезій, його парсуни, вимальованої в цих добрих, щирих душах. Вони зійшлись послухати борця за волю, лицаря святої правди, світоча своїх надій, а він ходив, припнутий до Андрієвського, й чекав, коли пілати дозволять йому зітхнути вільно, з миром зійти з голгофи й виїхати в Санкт-Петербург... На добрий лад, він мав би не йти кудись у п'устинь чи катакомби, а стати десь у найлюднішій місці святого Києва й гукнути людям сурмою страшного суду, вилити на них всю душу, виповнену сльозами, горем, кров'ю свого народу, болем за рідний край!.. Натомість ішов і мимоволі вивчав супутників, шукав між них затаєну чужу людину, шпика від жандармерії... Яка ганьба! Нас змусили боятись брата, ближнього, сусіда, друга, — навіть самих себе! — сахатись правди, істини, якщо вони не вимазані елєсєм слів, що свідчать про наше вірогідданство царю й вітчизні-мачусі!.. Жандарми добре втямили: де недовіра й розбрат, там можна спать спокійно — вогонь повстання, бунту не спалахне. Один не воїн, сила народу в єдності!..

— Не притомився? — спитав Сенчило.

— Трохи... Так ніби духу не вистачас...

— Може, десь ближче станемо?

— Ні, ні. Йдемо, куди намітили. Для молоді поет повинен бути вернигорою, богатирем!..

Сенчило вмовк, дістав хустину й витер на лобі піт.

Сьогодні він устия йому сказати, що юнаки, з якими мав зустрітись, вже дещо роблять, з'єднані в якийсь гурток чи товариство, що в них є друзі в Харкові... Що ж він їм мовить нині, які слова? Одкрити душу, вибухнути, а потім знову скніти в якійсь пустелі?.. Змовчати, погомоніти про се, про те? То це ж зламати пагін, що

в них проріс, розчарувати!.. Може, було б не йти, уникнути, знайти якусь причину?.. Того простить не зміг би собі до смерті!..

Молодики пішли вперед. При ньому — він бачив це — вони були притишені, врочисті, мов у церкві, а там, за кроків тридцять, вже чулися вільно. Молодість!.. Як був таким... Ні, ліпше того не згадувати! Його насправжня молодість розпочалася тільки в двадцять чотири роки, коли він скинув рабство й розправив плечі... Здається, те було недавно, а вже ось лисий, сивий... Так ніби перескочив прірву в десяток літ солдатчини. Страшну, бездонну прірву!..

Місто давно скінчилося, і йшли вже лугом, між озерець та шелюги. Праворуч синьо сяяли Дніпро й Почайна. Ліворуч, скрізь, куди сягало око, ряхтіла жовто-зелено низька отава, шатрами то тут, то там стояли лози...

— А пам'ятаєш вечір під Межигір'ям?..— тихо спитав Сенчило.

— Ніч на плотах...— зітхнув Тарас.

— Розмови, співи біля вогню... І все пропало!..

— Бачиш, ти не забув, носив у серці цілих шістнадцять літ. І я носив. Куліш також недавно про вечір той нагадував... Ні, брате, все хороше навіки в нас!.. І цей похід відлуниться колись щемливим спомином... Яка ж краса!.. Як дихається на цій широкій волі!..

— Ось місце те, тут станемо, панове, табором! — гукнув, спинившись біля вербового густого гаю, Лобода. За сажнів двадцять — річка. Сліди старого вогнища...

— Чудово... Тільки...— глянув на гай Тарас. Над річкою посеред луки привабив зір могутній явір.— Може б, отам розбити табір? Щоб вітер дув, розгонив гедзів та комарів... Чогось останнім часом за мною в'яжуться всіляка нечисть. Тільки зустрінусь з кимось погомоніти, вона вже в очі сичеться...

Молодики взяли свої торбини та саквояжі й мовчки пішли під явір.

— Можуть, гадасш, бути підслухачі? — спитав Олекса, мружачись на непроглядний вербовий гай.

— На луді легше дихається,— сказав Тарас.— І видно далі... Глянь-но! То ж, мабуть, славний Вишгород?

— А певно ж він.

— От жаль, що треба їхати!..

— Хіба тебе хтось підганяє? Гуляй собі!

— Коли б то в них один був справник, брате... Дивись, іще якийсь захопе вислужитись... Та й Андрієвський мені авелів, сиріч порадив, просити дозволу якнайскоріше виїхати до Петербурга. Я попросив. Тепер чекаю відповіді...

Од явора лежала довга й широка тінь. Хоч сонце звернуло з полудня, та ще пекло. А тут було так добре і прохолодно.

Тарас присів під стовбуром, заплющив очі. Серце озвалось болем, ніби ймоу на щось жалілося...

Згадав, що мусить бути богатирем-вернигером, і швидко встав.

За часом з ромом, — звідки вони діналися, що він любив чай з ромом, — усіх йому назвали. Ям і тоді, під Межигір'ям... Веніамін, Гаврило, Леон, два Якови і Матрофан — студенти. А також два чинювими та четверо учителів. Всі молоді, гарячі. Він сам, Сенчило та Лобода були між них, мов патріархи...

— Батьку, — заговорила, допивши чай, студент Леон Зелінський. — За що вас знову арештували? Там, біля Канева.

Всі затаїли подих. Так ніби він сказати мав якусь премудрість вічну. А втім, для них, що стали на шлях борні за волю, питання це було і справді як одкровення, оскільки кожен міг сподіватися на щось подібне. Добре було б признатись, як на духу, розкрити скорбну душу, поклинати їх, та він не смів і тим мався тяжко.

— Чогось мене жандарми так полюбили, — жоартував, — що їм стає не по собі, коли мене не бачать.

— Як можете, то розкажіть хоч трохи про Товариство святих Кирила та Мефодія, — озвався Янів Бекман. — Що спричинило його розгром?

Тут жартом не одмахнешся, бо їхня ота біда повинна стати досвідом, застеретти. І все ж...

— Були високі помисли про всеслов'янську єдність, про волю всім народам... — промовив, ніби ступив на кладку через потік. — Дискутували, писали різні такі папери, що згодом стали свідченнями... І не робили діла! — додав сердито. Потім обвів усіх похмурим, пильним поглядом і поеміхнувся гірко: — Де не візьмись студент Петров; підслухав, заліз у душу братчикам і... всіх продав!

Студенти поалускали очі.

— А де тепер від, знаєте? — спитав Гаврило.

— Мабуть, десь процаїтає... Або знайшов свою осіму...

— Тепер іуди винатися не побіжать, — сказав один з учителів. — Їм честь і шанал!

— Влада, яка живе домосами, не довговічна. Це знали ще в Стародавній Греції, — сказав Тарас. — Насильство, страх перед людьми, що прагнуть світла істини, — ознаки краху, розкладу. Нове шукає мудрості, старе — покори й слави з уст лицемірів...

— Кому, панове, чаю? — схопив Сенчило раптом уже давно холодний порожній чайник. — З ромом чи вже без онього?

Оглянувшись, Тарас побачив вершника, що наближавсь ступію понад Почайною.

— Хліб-сіль! — підняв бриля над головою, ям порівнявся з табором.

— Здорові будьте їхавши! — гукнув Сенчило замість «ласкаво просимо».

Пом'явшись трохи, вершник натяг легенько повід й притиском підборами. Той округнувся, ніби хотів також вристати до чаювання, і боком, боком рушив.

— Гадаєте, що це із тих? — спитав у повній тиші Лобода.

— Хто знає... Може, й зорядний хтось... — сказав Тарас пригнічено. — А ми його не запросили, не випили з ним склянки чаю...

— Не вмере від того, — втішив його Сенчило.

— Може, той чоловік нам став би другом, братом... — тужив Тарас. — Ось що таке великий державний страх!

— Береженого бог береже, — сказав Сенчило й підвівся важко. — Ліпше підкиньмо дров та ще поставмо чайник... Веніаміне, збігай, ласкавий будь, по воду!

Студент взяв у Сенчила чайник і почвалав до річки, що хлюпотіла неподалік.

— А там якийсь рибалка в кущі лози... — всміхнувся, коли прийшов.

— Далеко? — спитав Тарас.

— Коли говорять голосно, то чути все.

— Він справді ловить рибу чи удає?

— Піти спитати, може?

— Дивись, щоб він тебе про дещо не запитав! — озвався другий Яків.

— Тихіше, хлопці!.. — шикнув на них Сенчило.

І стало чути річку, потріскування дров у вогні, шипіння крапель, тужний далекий голос чайки...

— Правда, що вам сам цар заборонив писати і малювати? — спитав Леон.

— Було таке.

— І ви за десять літ солдатчини не написали й слова?

— Я неслухняний, хлопці, — сказав Тарас. — Написано ще цілу торбу віршів.

— І де ж вони? Коли ми їх побачимо та почитаємо?

— Як свисне рак!

— Ви б нам дали, а ми б їх нишком-тишком переписали й пустили в люди...

— Дякую. Вони, на жаль, у Петербурзі.

— У ваших віршах схована велика сила, батьку! — промовив палко Бекман. — Народ їх має знати, читати їх щоденно, немов молитви!

— Спершу народ навчити треба грамоти, — сказав Тарас. — Навчити всіх!

— А як?

— Недільні школи. Ви б там могли навчати не тільки письму та читанню, але й лічбі, історії... Історія — це мов душа, без неї народ не може стати на шлях борні за волю! Щоб щось зламати, треба ногами впертися у рідний ґрунт...

— Ще Архімед промовив: «Дайте мені точку опори, і я зрушу землю», — сказав, піднісши палець, Лобода.

— От, от! — підтримав його Тарас. — Тим паче, в нас історія — всуціль страждання та боротьба. Варяги, торки, печеніги, кумани-половці, ординці, турки, шляхта, царі російські з панством — всі прагли нас пригнути, на порох стерти, вбити не тільки плоть, а й душу. Немає нам дороги іншої, як воскресіння духом і пізнання самих себе — від давнина до сьогодення!..

— Ви вчилися в університеті? — спитав невдовзі Веніамін.

— Це пізнають душею, серцем, хлопці,— сказав Тарас.— А може, навіть совістю... А вчився я в Академії мистецтв.

— Ну-у, там історію не дуже вчать,— подав Сенчило голос.

— Вчать, та не нашу, брате. До нашої нема нікому діла!

— Тому-то ви писали про Гамалію, Трясила, Гонтю, Залізняка?.. — спитав один з учителів.

— То наша слава! І, може, наша «точка опори», щоб зрушити цей світ кріпаччини, неволі, зла...

Над вогнищем застукотів, запирхав чайник.

— Наллємо ще по склянці чаю, хлопці? — спитав Тарас, відчувши раптом холод у всьому тілі.

Сонце вже потемніло, збільшилось... Згортало крила променів, щоб опуститися кудись за гори київські...

— Краса ж яка!.. — зітхнув Тарас, відчувши раптом серцем іще не знану йому біду. Чи просто жаль розлуки. Так довго марив зустріччю, такі надії на неї мав, а скоро вже й прощатися...

— Ота гора, що захвала сонце, то Щекавиця? — спитав Сенчила згодом, як захід став червоним.

— Вопа...

Тарас поставив склянку й підвівся. Київ, гори взялись багровим тоном... Поділ покрила довга вечірня тінь; тут починались київські погідні, тихі ночі й щовечора текли на Гору, брали безкровним сонним штурмом...

Від Оболони поплив туман. Купчастий, світло-сизий, він заливав поволі річку, луки... Ставало свіжо й ніби аж якось моторошно. Здавалось, світ тонує у ньому, знищувався, щезав навіки...

Київ теж пригасав. Подільські тіні скрадливо сягали вже Андріївської й Золотоверхої церков, дзвіниці Лаври, фортечних мурів...

Сльози здушили горло. Мовчки пішов у сивий рідкий туман, аби ніхто не бачив тих сліз журби й зачарування... Раптом на вже погаслім небі помітив ледве видиму правічну й непогасну свою зорю... Вечірню, ту, що сяяла йому в Кирилівці, світила в душу ночами в Санкт-Петербурзі й сходила до нього там, за Каспієм та за Уралом, щоб він зігрівся нею на чужині й зміг витримати неволю й муштру...

Плачучи хтозна-чого, спинився і заспівав пеан зорі:

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!

Ой і вийди, вийди, дівчяньовько моя вірная!..

Рада б зірка зійти — чорна хмара наступас;

Рада б дівка вийти, так матуся її не пускас...

А ніч усе густішала, вгортала в морок милу картину лугу, Києва... І серце бралось тугою, неначе все те диво він не побачить знову, не доторкнеться во віки вічні душею, всім своїм єством того, за що готовий був щомиті прийняти муки, навіть піти на смерть!..

Туман, туман... Клубочиться, тече кудись...

Трам-там-татам!

Схопився — вже б'ють зорю! Навпомацки шукав мундир і не знаходив. Щось перекинув раптом — і той уже, не барабанний, звук привів його до тям.

Зітхнув полегшено й, знесилений, приліг на ліжко. Радуючись, що то були лише куранти Петропавлівської, вернувся знову в Київ, на Україну... Хоч розпинали його і там, ця подорож була як свято серця, як подарунок-плата за всі страждання... Совість його не мучила, коли вернувся до Петербурга. Був, правда, жаль, що так повівся із гімназистом, який сердечно прагнув з ним познайомитися в Мошнах, почуть від нього слово... Прислав листа із Кисва. Юнак, а так глибоко й щиро збагнув його поезію, його зболілу душу!.. Вже рік минув, а й досі стоїть той лист перед очима — бери й читай.

«...Ці три побачення, як три зорі, як віра, надія і любов, будуть моїми керівниками в житті...»

«...Давно вже я присвятив своє життя вивченню Ваших творів, витканих із горя та печалі й підбитих гнівом, — труд, для якого мало життя, над ним мають працювати віки й нащадки. Кілька років я збираю Ваші твори, вишукую в усіх Малоросійських бібліотеках, перериваю шафи — і праця моя часто увінчується успіхом. Останній твір, добутий мною, є «Сон», ця геніальна сатира, що так влучно відбила в собі пороки петербурзьких придворних вельмож, що так грізно карас наших мучителів, розкриває рани нашої України...»

Василь Маслій... Той бісів справник забив йому так баки своїм «усердием», що він образив тяжко таке дитя, таку людину мислячу!.. Ось купити землю, перебереться на Україну, тоді знайде і вибачиться... Щось там не так, з купівлею!.. Вже більше року крутиться на цьому ділі Варфоломій, а віз, як мовиться, і нині там...

Примусив себе підвестися і запалити свічку. Ні, треба якнайшвидше придбати лампу! Добре було б, якби знайшлася така, яку вони колись купили із Штернбергом... Ет, то пусте! Ні Васі тим не воскресити, ні молодість свою не вернеш...

Одягся повагом, узяв свічник і рушив східцями в свою майстерню. Ноги були важкі й незграбні, так ніби за ніч не відпочили. Ба, навіть стали важчі... І голова якась несвіжа... Мабуть, усе від холоду та ревматизму, який привіз із тих пустель, давно забутих богом... Е-е, ні, так можна геть розкиснути! До біса всі хвороби! Йому ж бо тільки буде... ось за три місяці сорок і сім. Для мудрості найкращий вік!..

Пішов жвавіше, ніби від слів своїх став дужчим. Порипували під ним тужливо сходи... О, Федір вже давненько встав і запалив — бо тепла — грюбку! Послухався старий Михайла... А може... той сказав йому?.. Ет, що він міг сказати! Тут всі зимою кашляють, усі носами хлюпають... Ось вирветься на Україну і заживе!.. Збере довкола себе малу громаду друзів... Ну, що ж там моняється Варфоломій! Останній лист від нього прийшов... у вересні, а нині вже зима надворі... Коли б то сам поїхав!..

Узяв портрет свій — в шапці та у кожусі — й довго вдвлявся в нього. Має зробити так, щоб це був твір, картина, а не його подoba чи тiнь його. Так, схожості одної мало... Портрет людський — це віддзеркалення скоріш душі, духовний образ...

Різець був ніби з льоду, аж пальці зводив холодом. І мідна дошка — крига.

Рішуче сів до столу, поставив свічку вище, на стосик книг, і — до роботи!.. Мабуть, підмерзло знову. Краплі не барабанили, й з вікна тягло не вільгістю, а льодяним зимовим духом... Ще до весни аж цілих чотири місяці! Щоправда, можна виїхати раніше трохи й мати тепло весняне в березні... В них там у цьому місяці вже сіють!.. Жайворонки дзвенять над полем, мрево стоїть тремке, пронизане промінням сонця... Що це з його очима? Сльози весь час ізраю...

Як розвиднялося, прийшов Михайло.

— Трудишся? — спитав він замість привітання.

— Господь робив і нам велів.

— Його не брали хворості.

— Хто зна, хто зна... — всміхнувся. — Чогось-то він недочуває... Бува, так ревно моляться, а він і вухом не поведе!..

— Дай, думаю, зайду до служби, гляну, — перемінив Михайло тему. — Снідать тобі приніс...

— Спасибі.

— Ти ліки пив?

Хотів сказати неправду, але не зміг.

— Ні. Геть забув, — признався.

— З цим не жартуй, — нахмурився, немов хлопчак, Михайло. —

Барі сказав...

— Що він сказав? — спитав тривожно.

— Треба поберегтися, попиту ліки, вилежатись.

— Гаразд. Я ліки питиму, — зітхнув Тарас. — Робити ж, брате, мушу. Без праці я зведусь на пси і справді зляжу...

— Горе мені з тобою, — ніжно обняв його Михайло. — А може б, ти пішов до мене жити.

— Ні, ні, — сказав рішуче. — Я вперше, брате, за все життя отак собі... — обвів майстерню поглядом.

— Чого ж тоді шукав дружину?

— То зовсім інше діло. То вже сім'я...

Згадав Ликеру і спохмурнів.

— Ти й досі її кохаєш? — тихо спитав Михайло, ніби хтось міг почути.

Змовчав. Не знав і сам. Була якась бездонна пуста там, де колись витала його Ликера, й невтихлий смуток.

— Вибач... — торкнувся знову його плеча Михайло, що був також старим невдатним парубком. — Як видно, нам з тобою не доведеться по-людськи жити...

— Вирвуся із Петербурга, поставлю хату біля Дніпра й женитимусь! — сказав Тарас. — Ткаченко мене в Полтаві женить.

— Еге, еге...

— Не віриш? Він там одну був напятав!..

— І що?

— Давно не пише. І карточки її не шле...

— Напевно, уже засватана. Чи гарбуза дала важкого вельми...

— Тіпун тобі, Михайле, на язик!

Помовчали, посумували.

— Бери скоріше снідай, бо захолюне! — схопив Михайло кошик, з яким прийшов.

— Спасябі.

Прибрав хоч трохи місця на столі й пішов помити руки.

— То я побіг. Увечері загляну ще, — запоспішав Михайло.

— І що б я тут робив без тебе!.. — вдячно гукнув йому.

Невдовзі прибіг іще один сердечний друг — Григорій Честахівський. Засапаний, впав на диван, засяяв сонцем усмішки.

— А кажуть, ти захворів...

— Куліш сказав?

— Та ні. Барі. Зустрів його в театрі... Ледь дочекався ранку...

А ти собі нівроку!

— Підстрибую, — сказав Тарас.

— Ти снідав?

— Тут Михайло недавно був, приніс мені гаряченького... Що в світі чути? Воля вже скоро буде?

— Як видно, дуже панам не хочеться її давати людям. Знай тягнуть, тягнуть!..

— Може, то все обман? — подумав Тарас уголос. — Щоб ошукати дурнів? Почують, хто чим дыше, — й по голові, по голові!..

— Це надто підло навіть і для міністрів... — сказав Григорій. — Цар же пообіцяв...

— Цар, цар! — скипів Тарас. Не міг спокійно чути цього бридкого слова. — В цареві зло! Цар — то уже неволя, гніт. Назви мені такого, щоб він стояв за правду, за рівність всіх, за щастя свого народу!

— Ану їх, батьку, к бісу... — безжурно мовив Честахівський. — Чи вам немає чим клопотатися?.. О, геть забув! «Буквар» твій вже дозволив духовний цензор!

Тарасові ця новина буда цілющою од всяких ліків.

— Справді? Й псалми пройшли?

— Напевно. Бо про купюри мені ніхто нічого не говорив.

— За це не гріх і випити?

— То, може, збігати та принести?

— Не можна. Я нездужаю...

— Таки Барі не обманув... — притих Григорій. — Що ж ти мене морочяш, батьку?

— Барі не бог, — наїжився. — Почни їх тільки слухатись, тих лікарів, то й жити буде ніколи.

— Він доктор медицини! А це не жарт.

— У нас був лікар у Новопетровському, — всміхнувся у вуса. — Тільки прийде недобра звістка, що їде наш батальйонний командир, одразу всіх, кого не можна йому показувати, — до лазарету, в ліжка!

— Ти першим біг, звичайно, в ті райські кущі?

— Дивно,— сказав Тарас, роздумуючи,— та я віколи там не ховався... Влазив у свій мундир парадний і йшов на плац, на ту страшну голгофу...

— Чому?

— Не знаю... Певно, боявся себе принизити ганьбою втечі...

— Досі ти не розказував мені ні разу про ті часи.

— Минули, й слава богу!..

Григорій взяв зі столу дошку з його портретом і запитав:

— Ще й досі б'єшся над цим своїм поличчям?

— За вісім днів скінчити мушу.

— А що таке?

— В суботу в Олександрі, дружини Гулака-Артемовського, велика учта, і я вже їй пообіцяв відбиток цього портрета.

— Ти сам підеш?

— Не знаю...

— Тоді і я з тобою! Як джура, як тілохранитель,— поклав портрет.

— Спасибі...

Увага ця була йому присмна, та навівала сумні думки. Відтоді, як він упав недавно посеред вулиці,— земля схитнулася і попливла,— Микешин, Честахівський та Лазаревські не відпускають його самого в місто, хтось з ним іде. Круневич каже — серце... То лікар теж, знайомий по Оренбургу. Щоправда, стрілися вже тільки тут, у Петербурзі...

— ...Кажу, що треба мені вже йти! — гукнув Григорій.

— Чую. Чого кричиш?

— Я двічі мовив тихо.

— Пробач. Думки усякі лізуть до голови...

Лишившись сам, відчув, що геть стомився. Може, коли б не заважали друзі, зробив би більше... А втім, нічого б він не зробив без друзів! Тим паче нині, хворий, з підступним болем в грудях... Ні, до Семена в гості піде, хоч там лети каміння з неба! І так занудився в оцій майстерні-келії, вже котрий день ні за поріг.

Бадьоро вийшов у коридор, знайшов старого Федора і попросив приготувати чаю. Таки свого, з цілющих трав, привезених із України...

Суботній день удався на славу: сонячний, з дятинно чистим снігом й легким морозцем. Ніби на Україні... Чи то, що йшов до земляка, чи через те, що думав про рідний край в безсонну ніч і ждав листа із Корсуня, йому згадався раптом отой такий далекий різдвяний день у Києві, коли збиралось Братство й Куліш йому пообіцяв раптову і тасмничу подорож в Європу...

Навмисне вийшов за півгодини, аби зустрітись з Грицем на півдорозі. Та й, правду кажучи, хотілося пройтись зимовим містом на самоті, поглянути на все, чого, можливо, вже не побачить більше в такій красі. Поїде на Україну, й хто зна, чи будуть у нього час і гроші, щоб приїздити в Санкт-Петербург...

Од свіжого повітря й сонця ураз сп'янів. Постояв біля Неви, помилювався сфінксами, які сьогодні були кумедно мурями, — бо розтавала паморозь, пригріта сонцем, — і почвалав на величезний постійний міст через Неву. Дивився на все довкіл, і щось йому помулювало, чогось не міг збагнути... Нева текла, лише місцями скута тонким грудневим льодом, по ній ішли — останні в цьому році — натомлені, немовби сонні човни та більші судна... З високого, міцного мосту відкрився вид на Петропавловську фортецю, Кунсткамеру і водночас на лівий берег, де вигравали вікнами та позолотою, залиті сонцем Адміралтейство, Зимовий... Скільки їх, тих палаців!.. Дивно, колись вони вражали, окремі з них захоплювали, а нині тільки давлять, дратують навіть величчю та розкішшю своїх фасадів...

Діставшись того берега, звернув уздовж Неви, ліворуч. Шлях цей любив. Вода його приваблювала як грізна сила, здатна за будь-яких обставин лишатися сама собою. А ще — як шмат природи. Хоча й закутий в камінь, проте нескорений і таємничий...

По праву руч масивно й легко зводився Ісааківський собор. Він погубив Брюллова, й того Тарас не міг простити... Не знав, кому. Хто завинив у тому, що Карл Брюллов — великий Карл! — поліз під саму баню робити розпис і там зачах на протягах, у каторжній щоденній праці?.. Кому була потрібна така офіра? Богові? Цареві? Людям?.. Що з ним, сердечним, сталося: порфірородним кидав сміливо й гордо виклик, а тут зламався...

Вершник білів од снігу й паморозі, кінь басував, змія звивалась міддю в його ногах...

— Ху-у, ледь догнав!.. — спинився поряд Честахівський. — Чого це ти не дочекався?

— Схотів пройтися, глянути на рук Петра творіння...

— Чи ти на нього не надивився!

— Сьогодні я немовби з ним прощаюся... — промовив тихо. — Наче останній раз... Прийде весна, поїду на Україну... І все!..

— Такої! — жваво гукнув Григорій. — Приїдеш, як захочеться, дорогу добре знаєш. Та й до весни ще!..

— Правда... — зітхнув Тарас. Зима ще тільки розпочалася, а він уже так тяжко чекав весни.

По набережній сюди й туди летіли сани, вершники в яскравих строях, схожі на снігурів...

— Стомився? Може, взяти й нам візника? — турботливо спитав Григорій, завваживши його цікавий погляд.

— Ні, ні, — сказав поспішно. — Пройдемося. Я десять двів не був ніде... Коли Михайло знає, що я чкурнув, обом пам, бра-тику, влетить по саму зав'язку!

— То, може й справді?..

— Що ти! Щоб я в Семена не побував, не привітав його дру-жину милу!

Прискорив крок. Немов злякався раптом, що сили йому забрак-не виконати своє палке бажання.

Семен напався з докорами:

— Прийшов нарешті, зволив! Я вже забув, який ти з виду... Шурочко! — гукнув у глиб квартири.— Тарас прийшов! І з ним Грицько!

— Біжу, біжу!.. — з'явилася, немов рожеве марево. Підставила щоку Тарасові, тоді Грицькові.— Що ж це ви про нас забули зовсім? А де портрет?

Тарас дістав із течки, вручив з поклоном.

— Можна мені поглянути? — спитав Семен і взяв офорт.— Чудово!

— На жаль, сумний,— сказала Олександра.— Усі портрети ваші — сама печаль.

— Таким удався, мабуть...

— Це все тому, що нежонатий...

— Шурочко!.. — спянив Семен.

— Поїду на Україну й там оженюсь,— невпевнено сказав Тарас.

— Та щоб було весілля, щоб мій Семен гукнув вам «многії літа»!..

— Ну, роздягайтесь швидше, бо ви прийшли останніми,— кивнув Семен на двері, в яких виділились постаті струнких жінок, огрядних чоловіків...

Бенкет удався на славу. Верталися глухої ночі. Стомлені й щасливі братством, музикою, усім, чим може нагородить людину взаємна приязнь і добрий стіл. Григорій випив зайве і, як завжди в таких випадках, почав молитися на світлий образ Батька і піддавать анафемі всіх тих, хто й досі ще не збагнув його ваги та значення для України й людства.

— Вгамуйся, Грицю,— лагідно просив Тарас.— За богом і за народом не пропаде.

— Смієшся? Плакати треба!

— Ну, добре, я заплачу, коли тобі так хочеться, але і ти дай спокій Санкт-Петербургу. Бачиш, он хтось іде за нами...

— От ці панове знають, чого ти варт! — своєї вів Григорій.

— Тихіше. Прошу тебе, Григорію... Причепиться якийсь квартальний — будемо тоді доводити, що ми не ми...

— На добрий лад ти мав би жити в теплій і вільній хаті, кімнат на п'ять, писати і малювати, а ми — ходять навшпиньки та прислухатися, чи не бракує тобі чогось!

— Хіба я пан?

— Ні, ти — душа народу, його надія, батьку! А ми тебе завапастили, кинули на розтерзання злидням, хворобам, псам з поліції!

— Зате я вільний.

— Вільний? — аж зупинився Честахівський.— То, може, йде слідом за нами воля твоя, Тарасе, а не мерзенний жандармський шпик?

— Поїду на Україну...

— А хто тебе потурив звідти?

— Поставлю хату й житиму,— сердито сказав Тарас.

— Чому тобі ніхто не хоче продати землі?

— Торгується Варфоломій...

— А може, князь Васильчиков не дозволяє?

Припущення було страшне. І схоже на щирю правду. Вже вісімнадцять місяців Варфоломій купує марно землю!.. І все ж не міг повірити в таку біду, в таку пекельну кару йому за те, що любить рідну землю і свій народ.

Хапнув повітря ротом, бо враз його не стало, і зупинився.

— Батьку, пробач мені... — протверезів його супутник. — Дурний язик...

— Нічого... Зараз воно мине...

Стояли вже на мосту. Нева текла, шурхочучи об чорно-білі забережні та кам'яні опори, від чого міст ледь-ледь тремтів.

— Ну й сила... — сказав Тарас.

— Про що ти?

— Нева як котить води... А ти Дніпра не бачив під час грози? От де можуть!..

Григорій став у позу і прочитав з «Причинної»:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма!..

Пішли мостом. Григорій чогось притих, сумирний став. Стопився чи хміль минув.

— Пологшало тобі? — озвався.

Тарас узяв його під руку. Лунко рипів сніжок під чобітьми... З-за хмари вплив місяць — тонкий, мов серп, ріжками вгору...

— Бачиш, мороз міцнішатиме, — кивнув Тарас на ту красу.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав... —

сказав Григорій сонно й повис у друга на руці...

Мороз таки ударив справжній. Вистачило кількох днів, аби Нева всуціль взялася льодом; по ній помчали сани, як по шляху... А потім випав глибокий сніг, і потепліло знову.

Побачивши, що протає на шибках лід, Тарас утратив спокій. Хоч як йому боліло в грудях, поклав різець, — робив якраз портрет барона Клодта, — одягся швидко й рушив у білий світ. Ці лікарі домучать його, примушуючи сидіти в хаті, пити якісь огидні ліки й не працювати. Як же йому лежати лежнем, коли вже стільки найкращих літ змарновано, пішло на плац, казарму, «тягни носок»! Він так його й не витяг хоча б на унтера, аби полегшити свою солдатську долю...

Що снігу!.. Вже подекуди були стежки: якісь служиві люди прокопували в снігу нові; по набережній, мов по пустелі, борсався роакішний виїзд четвериком, хропли натужно коні, гукав до них щось кучер, хльоскав по мокрих спинах батогом... Бери отак — і в броню!.. Дрімали сфікси, вкрившись погустіло білим снігом...

Набрав повітря в груди і різко, дужо видихнув. Кортіло взяти лопату, покидати сніг. Або зліпити сніговика... Струсити сніг із дерев ген у Румянцевському сквері!.. Не можна. Кажуть, треба поберегтися... А до Румянцевського таки піде. Хоч це й не ліс, а все ж дерева. Як-то тепер у лісі?.. А на горі біля Дніпра?.. Це ж там краса-а!.. В снігу ріка, і луки, і верболози, і той далекий-далекій ліс, що злився з небом!..

Біля високих вікон квартири віце-президента пройшов, схиливши голову. Тут пуста теж... І граф Толстой, і все його сімейство, що стало рідним і відставному рядовому, — як іменують ще й досі чини поліції та жандармерії художника-академіка Т. Г. Шевченка! — поїхали десь за кордон. Графиня, його свята заступниця Анастасія Іванівна, прощалась з ним, як назавжди...

— Побережись! — рвонули коні з-за Академії, обкидали його шматками збитого копитом снігу.

Золочений орел колони-пам'ятника Румянцеву дивився хижо, ніби хотів злетіти, вдарити залізним дзьобом. Побережись!.. Тут всюди це трикляте слово!.. Може, коли б йому дав бог осісти на березі Дніпра-Славутича, зітхнув би легше... Звільнять людей чи ні?! Окрім чуток, пересудів, нема нічого. Мабуть, дадуть таку жебрацьку волю, що й говорити про те бояться, іроди!.. Хіба зайти до Чернишевського й спитать його? Він знає, у нього сходяться усі новини, всі політичні зрушення, оскільки він скрізь має палких своїх прихильників, кореспондентів і просто чесних воїнів свободи й правди... Добре, що він недавно тут поселився, на Другій лінії. На Поварський провулок, аж за Неву, дійти не зміг би нині...

Дістав годинник. Можна. У них такі стосунки, що без умовностей. Зайшов, і все. По ділу чи й так, аби побачитись, погомоніти...

Його зустріла Ольга Сократівна, чи просто Ольга. Хіба він міг так офіційно звати цю милу жінку, матір, з очима сарни, з посмішкою Джоконди!..

— Добридень вам! — вклонився. — Микола вдома? Не зайнятий?

— Для вас, Григоровичу, він завжди вільний, — всміхнулася. Взяла у нього шапку і палицю. — До речі, він збирався зайти до вас, провідати. Та ви вже, слава богу, здолали хворість.

— Вашими б устами, Олечко, та пити мед! — зітхнув Тарас. — Долаю її, прокляту, але, на жаль, вона така ж уперта, як ваш слуга покірний...

— Що ж каже лікар?

Тільки махнув рукою. Скинув і сам повісив свою овечу шубу біля господареві. Згадав єнотову, що він колись носив, як вирвався із панських рук. Ах, що то воля, молодість і світ, для того створений, щоб ти його пізнав, скорив і чим-небудь покращив!..

— О, на ловця, як кажуть, і звір біжить! — схопився з крісла Черняшевський. — А я оце сиджу й читаю гравки статті про ваш новий журнал «Основа».

— Своєї?

— Так.

— То це чудово. Будеш хрещеним батьком!

— Хочеш, я прочитаю окремі її місця? Тоді сідай у крісло...
До речі, як здоров'я?

— Борюсь...

Господар зняв окуляри і проказав:

Борітеся — поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святих!..

Чи так?

— Ну й пам'ять! — гукнув Тарас.— Коли-то я тобі читав поему... Вже рік чи навіть більше?

— Вони завжди зі мною, оці рядки. Як заповідь, як волі віщий голос!..

Ніби засоромившись високих слів, Микола Гаврилович знов запросив сідати гостя, сів сам і взяв одну з кількох широких гранок.

— Мета статті не тільки інформативна,— сказав уже по-діловому просто.— Мовляв, вийшов новий журнал, читайте його, панове!.. Я хочу нею дати по носі тим, хто через брак розуму чи за інерцією вважає вашу прекрасну мову лише наріччям нашої, а все на ній написане — не вартим честі зватися літературою...

— Дай, дай, Миколо! — радо сказав Тарас.— Щоб їм три дні крутило й чхалось!

— Слухай, що я пишу. «Питають іноді: чи здатна малоросійська мова досягти вищого літературного розвитку? Нам здається, що прощення річ, коли ставлять таке запитання люди, які ніколи не думали про малоросійську народність,— не через відсутність симпатії до неї, а просто тому, що не випадало їм думати ні про Малоросію, ні про Росію, ні про Європу, ні про Америку, та й ні про що в світі, як не випадало прочитати Кольцова чи Островського, яких вони, проте, мабуть, полюбили б, якби прочитали. Але ми трохи ображаємось за Малоросію, коли таке саме запитання ставлять собі малороси, нібито про це можна питати! Та хіба дозволено мати тут будь-який сумнів?..»

— Побусурманилися! Заради лакомства нещасного готові все віддати! — ударив Тарас рукою по столу.— Пробач... — знітився.— Добре ти їм утер кабаки.

Узявши іншу гранку, Микола Гаврилович зиркнув поверх своїх маленьких окулярів на темпераментного надміру гостя, і ледь помітна усмішка торкнулася його тонких виразних уст.

— Послухай ще й такий уривок, батьку. У ньому, власно, найголовніше... «Що й казати, яких тільки людей не носять наша матінка Велика Русь. Є такі молодці, які не тільки не почуватимуть дружньої прихильності до «Основи»,— не почувують її ні до жодного більш-менш порядного московського або петербурзького журналу; які не те що по-малоросійському, а й по-великоруському

вчитися не дали б нікому. Та про таких людей нема чого й говорити: ми готові були б віддати їх усіх з головою не тільки малоросам, а хоч би й друзам, але й ті не візьмуть до себе. Ми говоритимемо тільки про тих великоросів, яких може, не соромлячись, назвати своїми людьми їх батьківщина, і ми можемо запевнити малоросів, що ніхто з таких людей не відмовиться назвати своєю думкою такий погляд на літературні прагнення малоросійської народності.

Відтоді, як будь-хто у великоруській літературі холодно відзивався про це прагнення, часи змінилися, не мало змінилися ми, та й малоросійська література набула вже такого розвитку, що могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення, якби могли ми не співчувати їй. Коли у поляків з'явився Мідкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література також не потребує нічиєї ласки. Та й, крім Шевченка, пишуть тепер малоросійською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі навіть багатшій, ніж великоруська...»
Ось так!

Тарас сидів, оглушений словами, писаними про нього, й не знав, як бути. Йому хотілося поцілувати автора, подякувати йому за них і водночас боявся здатись сентиментальним, залюбленим в свою особу.

— Ти й справді так про мене думаєш, як написав? — спитав нарешті тихо.

— Хіба я дав тобі чим-небудь привід засумніватися в моїй любові й щирості?

— Крий боже! Ми брати по Правді. Добре сказав про нашу мову й літературу. Дяка тобі за це!

— Стаття піде у перший номер «Современника»... — зніяковів тепер господар. — Оленько! — гукнув, немов рятуючись од похвали. — Будь ласка, дай нам чаю!

Пили гарячий трунок і розмовляли стиха про те, що вже волало на всю Росію. Мислячі, порядні, чесні люди не мали сили ждати й шукали світла в темряві, зорі в нічному мороці самодержавства.

— Пристойний ви журнал зробили, — зняв окуляри Чернишевський. — Програма теж цікава... Боюсь лише одного: аби Куліш та іже з ним не вибудували на цій «Основі» свій панський дім етнографізму та хуторянщини...

— Допокри я живий, Миколо, того не буде, — твердо сказав Тарас. — Матню не важко вишити, а як її носити серед людей!

— Йй-богу, гарно сказано! Цього і я злегка торкнувся у цій статті... І вам потрібно, браття, іти вперед, із усіма, хто встав за кращу долю!

— Правда, — зітхнув Тарас. — Жаль, я старим зробився... У сорок шість...

— Поїдеш на Україну й там помолодшася. Ще не купили землю?

— Щось там таке... Не продає ніхто мені...

— Ще є міська, не панська. Не пробували?

— Дійшли до цього саме. Так пише брат.

— У вас там — бочка з порохом. Подвійний гніт, дух волі й така, як дзвін, історія!..

— Підмокла бочка...

— Висохне. Для того, певно, їдеш на Україну?..

— Ну й хитрий ти, Миколо! — всміхнувся на те Тарас. — Підсовуєш свої думки... Зі мною міг би бути й одвертіший. Ще до заслання, братику, я намагався робити щось, аби той порох висушити...

— Пробач, ласкав будь... Добре, щоб ти осів там, батьку, пусти мійце коріння по всьому Півдню...

— Тільки б мені одужати!

— А лікар був?

— Та-а, слухав...

— І що?

— Велять сидіти в хаті... А як же в ній усидиш, коли душа за все болить, коли сатрапи хочуть селянству дати волю в жebraцькій торбі!.. Що там чують нового? Буде вже та хиренна воля?

— Коли б давали чесно, давно була б. Мудрують, щоб без землі. Вив'язують такі вузли...

— Сокирою по тих вузлах, сокирою!

— Без неї нам не обійтися, батьку.

Розхвилювавшись, Тарас відчув, що час іти, що сили в нього стане лише дістатись дому. Підвівся важко.

— Вибач. Я мушу йти... Жаль, пізно ми зустрілися!..

Коли прощався з Ольгою, торкнувся її щоки своєю, а потім ще й поцілував. Уперше. Неначе щось його примусило проститись так, серйозно, мов назавжди.

Надворі стало легше. Ні, він таки людина волі, простору! Напевно, це в крові у нього, від козаків, яким був степ домівкою, а шабля жінкою. А мо', й сирітські мандри дають про себе знати й на старість літ. Тоді він — боже праведний! — попоблукав...

Дороги вже подрокідали. Обабіч них здіймались гори снігу... Як він хотів побачити Кубань, Кавказькі гори — це довелось!.. Може, коли одужає і житиме біля Дніпра, поїде... Там Кухаренко намарне жде... Як кажуть, йому вже боком вилізла з засланцем дружба та листування. Хто знає, що він думає, проте нічим ні разу не дорікнув... Ні, Яків справжній і вірний друг!.. О! Хто ж то вищий такий знайомий постаттю з дверей парадних Академії?.. Жемчужников, либонь...

— Левко! — гукнув.

Спинився, постояв мить у нерішучості й оглянувся-таки.

— Куди ж це ти тікаєш, Левку?

Всміхнувся в нишні вуса, пішов назад.

— Дай, думаю, зайду провідать хворого. А він в бігах! — обняв, притис легенько, поцілував.

— Чкурнув із дому трохи. Я ж степовик, син волі...

— Тобі уже покращало? — з надією спитав Левко. Він власне, Лев, русак, як кажуть, справжній, а так шанує щиро все українське, що радий цій маленькій зміні свого імення.

— Та ніби став оклигувати... А може, звик... Ну, як там моя землячка?

— Добре.

— А діти?

— Теж, як видно, степовики — розносять дім, — всміхнувся. — Про тебе знай питають.

— Зайду, зайду. Ось трохи ще піддужчаю... Який з недужого їм буде кінь!

Лев усміхнувся:

— Мають уже сідло, гнуздечку й допитуються, де взяти вівса.

— Ох бідна ж моя голівонька! — сплеснув Тарас руками. — Та як же я його жувати буду!..

Пересміявшись, пішли поволі набережною. Лев рушив перший, ніби хотів відвести друга на вільний простір, далі від Академії. Біля Неви, де сніг не був прокиданий, а тільки ледь протоптаний, він зупинився, глянув з-під брів на сфінксів, на вкриту снігом річку й сказав Тарасові:

— Читав твою «Марію»... Страшна то річ...

— Для бога чи для попів?

— Для тебе.

— Я ж не пускаю її до друку.

— А по руках вона пішла?

— Дав декому...

— Коли сюди додати ще й інші твори, вислови твої в салонах, що враз стають крилатими, та щиро дружбу з «Современником», що став уже нестерпним для вірнопідданих, то вийде мало втішного...

— Я не збираюся когось втішати, — різко сказав Тарас.

— Про тебе йдеться... Я чув, що шеф жандармів князь Долгоруков знову тобі погрожував... Не чим-небудь, а Петропавловською фортецею.

— Крий боже!.. — тихо сказав Тарас. — Я звідти вже не вийду...

Він ніби був десь поряд; дивився, слухав свої слова й слова Жемчужникова і з похололим серцем уболівав за долю таки ж себе самого. Подібного з ним не було ніколи. Навіть в найтяжчі миті його життя.

— Наш «добрий» цар натішився лібералізмом і вже, вважай, готовий явити кігті... Григоровичу, молю тебе, благаю: побережись!..

І знову це сакраментальне «побережись»! Воно йому вже так по серцю ріже, як гострий ніж.

— То що ж мені, не жити, а берегтись? — спитав, ураз відчувши знову себе готовим до протидії та до борні.

— Ти надто щирий, ходиш все по прямих дорогах. Он Чернишевський пише свої статті з параболами та паралелями, а б'є

у ціль, бо кожному, хто має розум, цілком ясно, про кого йдеться.

— Знаю... І все ж отак не можу. Як б'ю, то б'ю!..

Помовчали. Невою, де мілкіший сніг, ходили чорні вóрони. Лискучі, горді, стримані. Ну, справжні царські птиці.

— Не знаєш, де вони живуть? — спитав Тарас.

— Хто?

— Ті круки чи вóрони. Не при цареві часом?

— Так, вид у них придворний,— всміхнувся Лев.— Постав людські лиш голови — й хоч у Державну раду!..

— Піду додому, мабуть...— сказав Тарас, відчувши знову втому. Вона знаходить хвилями, немов туман в осіннім лузі.

— Мені також уже пора,— озвався Лев.— Скажу малим, що ти прийдеш небавом. Хоч на різдво... Домовилися?

— Вівсом нехай підзапасується!

— Буде. Не потерпай,— обняв Тараса.— Глянеш, коли прийдеш,— я вже скінчив «Покинуту».

— Ти хитрий, знаєш, що прибіжу!..

Як Лев пішов, оглянувся і похолонув: ворони йшли по снігу до нього! За рядом ряд — лискучі, грізні, чорні...

В майстерні трудно сів на диван. Втішався тим, що мав вікно не на Неву, а в тихий дворик, де, крім колони й кількох дерев, і не було на що дивитись... Смеркалося. Питьма вповзала важко, мов волохатий неквапний звір... Спочатку вона збиралася в кутках кімнати, потім росла частинами, що підповзали з усіх сторін до столу та до дивана, щоб тут зійтися, злитися у щось єдине ціле й ковтнути...

Встав, добув вогню і запалив руками, які не підкорялися, високу грубу свічку. Прислухався, бо враз йому здалося, що каркають оті лискучі вóрони... Бридня! Вони давно в своїх палацах... Господи, та що ж це з ним!.. Звичайні собі круки, а він з них робить... Смішно... Трам-там-татам!.. О! Б'ють зорю?.. Ні, хтось пройшов по коридору, підстрибуючи. Це з молодих художників. Знайшов якесь цікаве рішення чи світлотінь і радий... Та ні, таки б'є барабан... Трам-там-татам! Трам-там-татам!.. Все дужче, дужче, дужче... Кудись ідуть солдатики. Напевно, цар надумав помилуватись їхнім парадним строєм. А може, стягує до себе ближче вірні свої полки? Як випустить селян на волю в одній сорочці — буде для них робота... Звідки Левко дізнався про ті погрози шефа синьомундирих? Де взяв «Марію»?.. Мабуть, поему дав йому Тарновський чи Лазаревський... А в колах тих, де обретається князь Долгоруков, у Лева повно родичів. Толсті, Перовські... Трам-там-татам!.. Не може він спокійно згадувати цього сатрапа царського, що був йому найвищим «благодійником», у тім сумнім Закаспії. Хоч він і дядько Лева, а справжній пес придворний Миколи Першого... Якась дурниця вийшла... Лев, пес... Невже так вдарила йому по серцю та дружня просьба Лева поберегтися? Пусте!.. А втім, якщо згадать Мошни, Черкаси, Київ та бесіди «во назидание» вже тут-таки, в Санкт-Петербурзі, то перспектива померкне вельми, як тільки що померк недовгий зимовий день.

Поволі встав, роздягся і тільки зараз помітив кошик з їжею. Михайло був і не застав! Сваритиме тепер... Він сварить також лагідно, мов винен сам у всьому... Це ж треба, щоб у найтяжчу пору, у перші дні заслання вони йому зустрілися, ці Лазаревські! Щирі, чарівні душі... Спершу подумав був, що то лукава щирість, що поцілунок за срібняки... І досі сором пече за ту лиху підозру, за ту невіру. Вибачився, — й «неоднократно»! — а десь на дні душі помулює, мов неодмольний смертельний гріх...

— А-а, вже прийшли?..

Не спостеріг, як одчинились двері й у них з'явився Федір. Його мундир ударив, наче блискавка; аж потемніло в хаті... В солдати, мо', не віддадуть — старий уже й недужий...

— Вечерю он приніс Матвійович.

— Спасибі, бачив... — ледве добув із горла слово.

— Лаявся за ваш непослух... Може, щось треба вам, то ви кажіть. Матвійович мене просив дивитись, як за дитиною...

— Ні. Все гаразд, — поспішно сказав Тарас, не зводячи очей з мундира. — Поїм і — спати, спати!..

Двері тихенько рипнули, й мундир пропав. Тарас заплющив очі й почув, як лоскітно душа спливає в груди... Та ні, тепер до війська не віддадуть... А раптом?! Зашлють туди ж чи на Кавказ...

Схопився, узяв свічник. Вогонь тремтів... Свічник тремтів... Рука тремтіла... К бісу! Цього іще не вистачало, щоб він боявся!.. Треба спинити дриж!.. Отак, отак... Вогонь палає рівно... Ледь-ледь схитнувся... То протяг... Гаразд... Тепер вечеряти! Як їсть, так робить, кажуть... Що тут приніс Миха?..

Руки його не слухалися. Були якісь немов чужі...

На антресолі, в ліжку, відчув, як добре мати свою кімнату... І свій вогонь... Горить, ледь-ледь похитується, немов живий... В казармі... А хай їй грець! Навіщо про неї, кляту, згадувати!.. Ось купить землю, хату собі поставить вікнами на широчінь Дніпра-Славути... Як же він переборов наругу ту, як витримав?.. Це ж десять років!.. Ні, трохи більше. Його взяли на річці у квітні, п'ятого, взяли жандарми; і почалися його невольничі, його «христові страсті». А вирвався у серпні, другого числа... Вважай, іще аж цілих чотири місяці... І, мабуть, ті чотири були найважчі... А перші — легші?.. Перші були борнею, герцем, що розпочався ще в казематах Дубельта...

У Петропавлівській пробило вісім... Він чув цей дзвін і на Фонтанці, у сорок сьомому, коли сидів із братчиками в тому розбійницькому вертепі... Ці дзигарі й гармата, яка стріля ополудні, — мов «благовіст» столиці, немов нагадування синам царя й отечества, що їх там ждуть, що за найменший спротив чекає кара... Певно, Левко Жемчужников не все сказав, що знає. Його щось тяжко змусило гукнуть йому «Побережись!». Даремно він не потривожив би...

У грудях біль подужчав. Де взявся знову кашель, що був притих. А може, справді треба сидіти вдома й ждати... Чого?.. Одужання. Весни. Мандрівки на Україну!.. Або жандармів...

Лізе чорт знає що у голову! Як бог не видасть, свиня не з'їсть.

Дмухнув на свічку. Спати! Раненько встане. Треба кінчати портрет барона Клодта... Вічно щось та не так! Як має час, майстерню, робочий стіл — нема здоров'я, сили нема трудитися. А там, було... Йому ж сам цар заборонив писати і малювати. Ать, два, тягни восок — і все життя!.. Найдужче його обурило якраз це місце виroku. І, як не дивно, зробило дужчим, здатним піти на прю з усім, чим намагалися його зламати, знищити сатрапи царські, підлі його кати. Ще в кабінеті Дубельта, перед портретом грізного царя Миколи, коли йому оголосили вирок, він присягнув, — звичайно, тільки подумки, — що марна праця їхня, що він не дасться зробити з себе іграшку, захисника царя й престолу, що він ніколи не осягне того, чого його навчатимуть... А може, то було пізніше, вже на плацу в убогій Орській фортеці? І там, і там. Хіба ж то раз доводилося йому клястися в тому, долати відчай та безнадію!..

Проїхав хтось по Другій-Третій лінії... Невдовзі ще... А потім — вершник чвалом промчав у глиб Васильєвського. Копита били лунко, мов барабан...

...Його везли, як на пожежу. Наче там, за рікою Волгою, в степах Уральських, раптом усе завмерло, вклякло, ждучи нового воїна, грози хівинців диких і всіх, хто ще не втямив, як добре жить під скіпетром царя Миколи.

Трудно тому повірити, та все ж на восьму тяжку добу солдат Тарас Шевченко вночі влетів до Оренбурга, зіскочив з воза й миттю... був упроваджений у передпокій самого штабу корпусу, де й переспав до ранку на голій, наче бубон, брудній підлозі.

Десь під обід, приласканий уже батьками-командирами, лежав собі на нарах у пересильній тісній казармі й читав слов'янську біблію, коли почувлася швидка хода, стук-грюк і молодий папюк-чювник кинувся йому на шию. Наглядачі, яких було тут трос, перезирнулися.

— З ким маю честь? — підвівся Тарас із нар.

— Я ваш земляк, із Гиравки під Конотопом. А звуся Федір, Лазарєвський. Я тут служу. Чи можу я вам чимось допомогти? — посипав, як із мішка горохом.

— Спасибі, — хмуро сказав Тарас. Попов у Третім відділі навчив його обачності. — Я сам собі допоможу.

Юнак знітився, глянув на караульних.

— Повірте, я від душі!.. — прошепотів. — Ми з братом читали ваші книги...

— А як же ви дізналися, що я це я? — всміхнувся.

— Сказав земляк, що чув про вас від офіцера, який приймав. Прибіг і ніби вдарив мене по серцю: «Вночі до нас Шевченка привезли!»

Тарас не знав, як бути. І конфірмація, і переміна стану, й далекий шлях, і ця неждана зустріч змішалися в його душі.

— Пробачте... — озвався вже привітніше до юнака. — Два місяці ледь не щодня мене терзали і так, і сяк, аби загнати на слизьке...

- Жандарми?
- Третій відділ.
- Чув про такий... Вас віддали в солдати?
- Еге ж. Із правом вислуги.
- За вірші?
- Хто багато знає, стає старим...

Постояли якусь часину тихо. А далі Федір мовив, аби його підтримати чи й справді так вважаючи:

— І тут є добрі люди. Щось зробимо для вас!..

— Спасибі.

— Я побіжу,— скривився Федір болісно.— Ждять тут!

— А де ж мені подітися...— всміхнувся на те Тарас.— До смерті буду ждати...

На третій день його покликали до генерал-губернатора. Вели бігом. Як везли із Петербурга. Напевно, тут вважається, що швидкість рівнозначна посаді й чину того, хто дав наказ доставити когось кудись.

Проте прийняв не генерал, а підполковник. Глянув на нього пильно, гмикнув у пишні чорні вуса і раптом мовив лагідно:

— Беріть стілець, сідайте.

Тарас присів на край стільця, готовий до будь-чого. Попов, друг велій, також бував з ним лагідний...

— Тарасій, син Григорія? — спитав так само чемно.— А я Юхим Матвійович...— Хотів подати руку, але зам'явся і не подав.— Пан Лазаревський — родич чи давній друг?

— Ні се, ні те. Ми вперше тут зустрілися.

— Прекрасно!.. Він так перейнявся вами, що я не міг повірити... Це робить честь йому і вам,— пригладив вуса.— То ви поет, художник?

Лише кивнув. Слова ці йому здушили горло. Було колись...

— За що ж до нас попали?

— В паперах сказано «за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений».

— Ну й ну... Кого ж вони так «возмутили?» — примружив гарні очі.

— Царя самого ніби...

— Ого! То ви...— затнувся, не доказав того, що мав на думці.

Устав, пройшовся по кабінету, хмурячи густі кошлаті брови.— Можете провідать пана Лазаревського й заночувати в нього. Біля костюлу, будинок Кутіна,— сказав нарешті тихо.— Куди дали призначення?

— Фортеця Орська. П'ятий батальйон.

— А-а, до Мешкова. Ісаєв там комендантом.

Таки подав правицю і міцно стис Тарасову.

Курним убогим плацом, мимо фонтана, який не діяв, пішов шукать єдиного свого знайомого в усьому цьому краї. Може, якби сюди приїхав сам, із волі власної, зустрів би щось цікаве і навіть варте пензля,— як Вася Штернберг! — а так усе довкіл йому було чуже й вороже. В'язниця є в'язниця, нехай вона й не замкнена.

Ішов, а серце бралось тугою, а очі повнилися йому сльозами, а думка билась, ніби орел у клітці... Гори мої зелені, і мій Дніпро, і Київ мій золотоголавий, і милий степ!..

Новий знайомий Федір зустрів його, як брата рідного.

— А це Сергій Левицький, також земляк, — підвів до нього русого молодика.

— Яке це щастя!.. — радісно схопив його долоню і стис лезенько, ніби вона була з кришталю чи порцеляни.

— Щастя моє лишилось, друже, на Україні, — сказав Тарас.

— Пробачте... Я мав на увазі лише себе... що бачу вас... — геть розгубився хлопець. — Я знаю вас ще з Києва, де вчився в університеті...

— Ми зустрічалися?

— На жаль... — розвів руками.

— Сідайте. Зараз ми щось придумаємо... Ну, молодець Матвеев!.. — заметушився Федір.

— Юхим Михайлович? То я оце від нього. Покликав сам, поговорив і навіть дав твою адресу.

— То чоловік! Із козаків уральських. Знає, чому лихо.

— Не думав я і не гадав, що й тут знайду співзвучні, рідні душі. Спасибі вам! — сказав Тарас розчулено.

— Все ваш «Кобзар» та «Гайдамаки», — признався щиро Федір. — Як прочитав — то ніби мені розвиднілося, немовби я лише тоді став зрячим...

— А я не міг повірити, що є таке, що можуть бути вірші, які отак беруть за душу, — додав Сергій.

— Ну, хлопці, годі, годі!.. — спинив Тарас. — Захвалите, і стапу дерти носа...

— А він і так у вас кирпатий, — пирснув зненацька Федір.

— Справді? — підтримав жарт. — Він був'прямим... Це вже в дорозі вигнувся, бо везли, наче генерала, — аж заганяли коней.

— Судив сам цар? — спитав Сергій серйозно.

— Ні, граф Орлов. А цар лише погодився і ще додав, як кажуть, рукою власною: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать». Ось так, панове молодці... Прошу любить і жалувати!..

— За що ж вас так? — скривився Федір ніби хотів заплакати. — За ваш «Кобзар»?

— Ні. Інші вірші тому виною, що не друковані. Поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...»

— Поглянути б хоч краєм ока! — вигукнув Сергій півголосом.

А Федір взяв його за лікоть і показав на двері, де хтось міг їх підслухати.

— А що, якби ви, хлопці, мене вгостили чаєм? — гукнув Тарас. — Та ще б коли до чаю якусь закусію!..

Після вечері зняли матраци з ліжок, поклали їх на підлозі та й полягали покотом: Сергій, Тарас і Федір. В будинку тихо-тихо. І з вулиці не долітало й звуку...

— Як у могилі!..

— Рано лягають спати... — сказав Сергій.

— Разом з курми,— озвався Федір.

— От би хоч щось почути із тих поем! — не міг Сергій здолати свою цікавість.

— Далеко сплять хазяїни?

— Аж в іншому крилі будинку,— шепнув Сергій.

— Тоді чого ж ми шепчемося, мов неофіти у катакомбах?

— А й справді,— мовив Федір і засміявся.

— Дещо я розкажу по пам'яті... Але дивіться, хлопці, аби ніде нікому!.. Бо вам же гірше буде. Мені вже й так, як кажуть, по саму зав'язку...

— А смертна кара? — глухо спитав Сергій.

— Мій вирок — гірший смерті. Повільна смерть страшніша кулі й шибениці...

В незрушній, мертвій тиші Тарас почав неголосно поему «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкій:
Той мурус, той руйнус,
Той неситим оком
За край світа зазирас,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той вишком у куточку
Гострить віж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Виде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазури в печінка,—
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка...

Читав усе, що пам'ятав, що збереглося у вирі, який його викручував останнім часом, і сам немовби знов повертався у ті роки й години, коли писалися оці рядки любові й гніву, коли він зносився на крилах муз, сягав вершин людського духу й радо вів за собою інших, тих, що дрімали довго й попрокидалися, почувши дзвін його душі. Не бачив лиць, а тільки чув німу співзвучність хлопців, а може, й страх за нього й власну долю. Стишував до краю голос і пропускав місця найбільш крамольні, та все ж було й від тих, невинних, моторошно... Облишив «Сон», узяв з «Кавказу» місце, яке немов написано й про ці краї:

...Читася божії глаголи!..
І од глибокої тюрин
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки с а к л я очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кнєм,
Як тій собаці!..

— Там ходить хтось,— сказав тихенько Федір і доторкнувся його руки.

Прислухався... І справді ніби ходить, рипить підлога.

— Тарасе, ви зійшли до нас із неба!..— прошепотів Сергій Левицький.

— Коли б то,— тихо зітхнув Тарас.— З Фонтанки я, із казематів Третього відділу «зійшов» сюди.

— А ще раніш, до того?

— З кріпацьких злиднів. Хлопці, я чверть століття був кріпаком!..

— Жахливо...

— Злочин!..

— Нині в неволі знову... Завтра вдягнуть мундир!..

Лежали довго в тиші. Не стало чути кроків у коридорі.

Щоб не заплакати при земляках, Тарас почав улюбленої своєї пісні:

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!
Ой і вижди, вижди, дівчипонько моя вірная...

Не зміг співати далі, бо та зоря, та дівчина і та земля тепер йому явитись можуть хіба вві сні...

Здолавши тугу, тихо завів іще сумнішої, бо всю дорогу від Петербурга в душі його вилися лише пісні печалі й горя:

Та забіліли сніги, забіліли білі,
Ще й дібровонька, ще й дібровонька.
Заболіло тіло, бурлацьке біле,
Ще й головонька, ще й головонька.
Ніхто не заплаче по білому тілу,
По бурлацькому, по бурлацькому;
Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестряця,
Ні жона його, ні жона його...

Сергій підтримав — гарним, високим голосом, пішов за ним по пісні, мов по житті. І Федір вторив баском, крізь сльози, бо всі вони були тут, мов ті бурлаки, без матерів, дружин, дітей...

В чужій землі, й самі чужі...

Раненько прибіг солдат, розгублено оглянув їх, не бачачи між них військового, і мовив, дивлячись собі під ноги:

— Шевченко, до каптенармуса!

— Ну, от і все,— сказав Тарас.— Прощайте, друзи! Маю уже призначення. Фортеця Орська, п'ятий батальйон... Коли-то ще побачимось!..

— Гора з горою, кажуть...— почав Сергій було втішати, але замовк.

— Чим зможем, допомагатимемо,— сказав похмуро Федір і відвернувся, дістав хустину.

— Пиду вже, мабуть, браття...

Обняв по черзі, поцілував і швидко вийшов.

Невдовзі його ввели в якусь похмуру кам'яницю, і чоловічок в хитрим, як у kota, обличчям недбало глянув, змірявши його очима, узяв мундир, штани, шинель і кинув йому на груди.

— Мірйай! — сказав так, ніби Тарас просив у нього собі обнови.

— Що, прямо тут? — оглянувся.— А як зайде хто-небудь?

— Не бійся — дами тут не бувають! — оскалив зуби пан каптенармус.

Солдат також всміхнувся. Підвів до лавки й спритно стягнув сюртук. Подав мундир.

— Вдягайте.

— Воно ж тісне...

— Так треба. Солдат повинен бути неначе лялечка!

— Штани також?

— Звичайно... Тепер шинель...

— Як вліто! — в долоні ляпнув каптенармус і підкрутив котячі вуса.— А ти казав...

Тарас стояв і слухав, як кров йому поволі холоде в жилах. Ось та страшно, пекельна мить, що відокремить його від світу волі, від того, чим він жив останні дев'ять років і що зробило з нього людину, вільну серцем, і правдослова гноблених! Каті людські, сатрапи царя-тирана, цербери!..

Щосили зціпив зуби, щоб зупинити сльози, які уже душили горло й ось-ось могли йому заслати очі. Повинен бути кременем, бо це лише початок, бо попереду ще довгий-довгий незнаний шлях по муках, тернистий шлях!..

...Перше, що він побачив в Орській,— це каторжан, які понуро лагодили розбитий шлях, та муштру — своє тяжке прийдешнє! — біля казарми. Він так уп'явся очима в це богомерзьке дійство, що й не помітив, коли спинились коні й поручик Почешев гукнув йому чи сам собі:

— Приїхали!

Стрибнувши з воза, Тарас ступив крок-другий за офіцером і знову глянув на всипаний жорствою плац.

— Подобається? — спитав поручик.— Завтра і ти почнеш отак «виходити в люди». Ти ж з правом вслуги? — перепитав.

— Еге... А іншого шляху немає?

— Для конфірмованих,— та ще самим! — підніс рудий від тютюну великий палець,— є тільки цей. Ать-два, ать-два — і в унтерах! Ну, як?

— Це поки сонце зійде, то роса очі виїсть...— зітхнув Тарас.

— Тут не столиця, і плац, на жаль, не бальний зал... — всміхнувся.

Хотів йому сказати, що він з людей, а не з панів, та не сказав: хай думають собі, що хочуть.

— Зажди отут,— звелів поручик строго, коли ввійшли у сіни чи коридор. Сам одчинив неоковирні й скошені соснові двері, виструнчився і увійшов таким же кроком, як ходять ті горопашні там, на плацу. Невдовзі, правда, почувся сміх, вітальні дружні вигуки. Як кажуть, ворон воронові ока не виклює... А з вулиці через прочинені надвірні двері чулися різкі команди, гування важких чобіт і брязкіт зброї. «Тягни посо-ок! Тягни посо-ок!» — «співав» якийсь служака з таким натхненням, що нагадав Тарасові весняний стогін горлиці.

Ховаючи папір,— розписку, певно,— поручик вийшов швидко і наказав:

— Марш представлятись батальйонному!

Потому, вже тихіше, можливо, навіть із співчуттям, промовив людські слова:

— Прощай, солдат. Моя тобі порада: як гнуть, то гнись, викручуйся; інакше — геть зламують... Ну, будь здоров!

Пригнувшись,— двері були низькі,— шмигнув мерщій на вулицю. Той батальйонний, видно, не з тих, із ким поручиків запанібрата...

— Заходь! — гукнули басом із кабінету.

Тарас поставив ранець, поклав шинель на нього й, осмикавши, як фрак, мундир, ступив у двері.

— Здрастуйте...— сказав несміло, вгледівши похмурий вид батальйонного, що возсідав гранітно якимось, монументально за невеликим легким столом.

— Шевченко? — звів на прибулого бровасті чорні очі.

Тарас кивнув.

— Ще не служив?

— Бог милував.

— Не до душі військова служба? — скривив м'ясисті губи.

— Художник я.

— А вскочив за написання віршів!..— узяв папір і знову поклав на стіл.

— І вірші також пишу...

— Писав! — підніс гранітний палець. — Знаєш, що заборонено тобі писати і малювати? Гляди мені, Шевченко! Щоб був як штик! Просили тут за тебе...— примружив гостро очі.— То я візьмусь, при змозі, сам і вимуштрую такого унтер-офіцера, що рідна мати тебе впізнати не зможе!

— Вони просили, певно...

— Мовчати! — встав.— Віднині ти повинен знати одне лиш слово «слухаюсь!». Ну, ще хіба «так точно!»...

— Так точно! Слухаюсь! — хтозна-чому гукнув Тарас.

— Отак-то,— вже спокійніше сказав гранітний капітан.

Служитимеш у третій роті, за номером сто дев'яносто першим. Іди й представся ротному. Здається, він на плацу. Й гляди мені, Шевченко...

— Щоб був як штик! Так точно! Слухаюсь!

— У тебе добра пам'ять,— глибокоумдро нахмурив брови батальйонний.— Збагнеш статут... Старайся!

— Дозвольте йти?

— Іди.

— Так точно! Слухаюсь!

Крутнувся, мало не впавши, й поспішно вийшов із кабінету. Ледь зачинивши двері, він засміявся. Може, щоб не заплакати. Матвеев просив за нього, мабуть, і цей Мешков тепер покаже йому козу осмалену!.. Звірюка, кат... Який-то ротний? Певно, отой співун? «Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!» О господи! Тобі ще мало рабства, що допустив на цій землі й солдатчину!..

На лихо, він угадав. Якийсь похмурий унтер йому вказав на Співуна, коли спитав, хто буде його начальством. Цей також був капітаном. Проте струнким, високим, як тополяна.

— Здрастуйте! — гукнув Тарас, вловивши мить, коли Співун дав спокій своїм спітнілим жертвам.

— Здоров. Що скажеш? — вирячився на новачка.

— Прибув у вашу роту.

— Ще не служив?

— Так точно!

— Прибув звідкіль?

— Із Петербурга.

— Горілку п'єш?

— Так точно!

— А де навчився правильно відповідать начальству?

— Ось тільки що сподобили пан батальйонний.

— О, він сподобить!..— хмикнув.— Новеньких страх як любить. А ще коли з артистів!..

— Художник я, Шевченко.

— Хохол?

— Так точно!

— Будеш козлом одпущення. У тебе є дві вади: хохол, артист...

— І третя — людина я.

— Тю-тю! Віднині лише солдат. Як хочеш жити, забудь про все... А зараз — марш в казарму!

— Слухаюсь!

— Тягни носо-ок! Тягни носо-ок! — зигтів аж до казарми високий голос ротного.

На другий день раненько взяли за нього, грішного. Приставили найперше «дядька», аби навчив усіх солдатських мудрощів, а по сніданку вивели його на плац, дали рушницю в руки і почали робити з нього слугу царя й захисника отечества. Як видно, це для них було розвагою, щось на зразок театру або вертепу. Крім Співуна, прийшло душ п'ять молодших офіцерів, дві жінки й сам батальйонний командир. Співун командував, старий солдат, приставлений до новачка, показував, як що робити. «Публіка» втручалась теж. Мовчав один лише Мешков. Нарешті й він не витримав. Підбіг, відтругив ротного й узявся сам до діла.

— Носок, носок, таку твою!

Здуваючи з вусів краплини поту, Тарас потяг носок навмисне у протилежний бік. Мешков від того осатанів.

— Стій! Струнко! — крикнув. — Наліво кроком руш! Ать-два, ать-два! Тягни носо-ок! Тягни носо-ок! Куди ж ти тягнеш, йолоп царя небесного?! Отак, отак! — пройшовся сам, чим викликав аплодисменти дамської частини глядачів. — А що в руках у тебе? — спинився перед повобранцем.

— Не знаю, ваше благородіє!.. — відсапуючись, сказав Тарас.

— Рушниця! Для чого вона тобі? Стрілять, колоть врага царя й отечества!

— Так точно!

Свідок тому сам бог, як підмивало використати властивість ту рушниці, бо лютий враг отечества стояв за крок від нього і на-намагався знищити людину в ньому, вбити живу і вічну душу!..

— Збагнув, збагнув, таку твою? — мов випробовував його терпіння.

Тарас мовчав. Щосили зціпив зуби. Проте в очах у нього, напевно, все ж відбилосся його страшне бажання, бо, стрівшись з ними поглядом, Мешков знітився раптом, позадкував і крикнув:

— Струнко! Направо! Марш!

Ішов і чув мешковський бас:

— Фу-у, сатана... Художник!.. Розбійник він справжнісінький!..

Щось щебетали дами. Почув лише: сміються з його вусів, відпущених ще в казематі. Бороду зголив давно, а вуса лишив собі, хай будуть; як в запорожців...

— Кру-у-гом!

На зло крутнувся не через те, що вчили його, плече. Ніколи ніхто не зробить з нього солдата, ляльку! Він краще вмре...

— Стій! До ноги!

Поставив не до тієї.

— Тьху! — плюнув ізпересердя пап батальйонний. — Ти в школі вчивсь?

— Так точно!

— В дяка?

— А потім ще й в Академії мистецтв.

— Бездарнішого не зустрічав! — розвів Мешков руками.

Тарас всміхнувся нишком. Почув би це великий Карл! Або Жуковський... Може, якби вони побачили його в такій біді, то помогли б... Подати б їм ізвідси голос!.. Мов з того світу...

— Струнко! — підскочив знову батальйонний. Він, мабуть, трохи з мухою у голові... — На пле-е-че! Кру-у-гом! На-а-ліво! Марш!

— Відставити! — почувся інший голос.

Так захопилися, що й не помітили, як підійшов сам комендант фортеці.

— Що за солдат?

— Новенький, ваше благородіє. Із конфірмованих по височайшому указу.

— А-а, пан художник!..— немов зрадів уже, як голуб, сивий генерал.— Панове, ви всі вільні! — недбало кинув через плече.— А з вами я погомою. Ось хустка, витріть, будь ласка, піт... Мені писав про вас Матвєєв...

— Спасибі... Думав, що пропаду...— сказав Тарас, відсапуючись.— Взялися круто...

— З нудьги вони втрачають тут людську подобу. Горілка, карти, підступи один супроти одного... Ви не мисливець? Тут полювання знатне! Пташви!..

— Не знав... не взяв, що треба...— озвався.

— То не страшно. Візьмете в мене.

— А випускатимуть мене з фортеці на полювання? — схопився Тарас за ниточку.

— У вільний час — будь ласка.

О, це вже щось! На волі, десь під кущем над річкою чи й у степу, писати можна нишком...

— Дозвольте, ваше благородіє, просити вас...— осмілився.

— Ви хочете найнять квартиру? — зрадів старий своїй догадливості.

— Немов у воду глянули... Казарми...

— Знаю, знаю! Скажу сьогодні ж Фішеру, щоб підшукав для вас що-небудь. Фішер — також солдат із конфірмованих. Поляк. Ви теж із Царства Польського?

— Ні. З України.

— А-а, з Малоросії... То я скажу Мєшкову, щоб вам дозволив жити поза казармою.

Сказав, пішов. Так ніби раптом вичерпався запас снаги на добре діло. Дивуючись, Тарас провів його очима аж до будинку, який стояв на чільнім місті. Ні, світ таки не без людей! Коли вже й тут, у дикій оцій пустелі, знайшлись вони, то доля ще від нього не відвернулася!..

...Пригнічене, прибите зло затаюється і жде, коли проб'є його година.

Надвечір якимось Тарас ішов з казарми в свою кімнату, найняту йому поляком Фішером, задумався про щось своє і вгледів батальйонного всього за кілька кроків. Спинився, зняв кашкет не лівою, а правою рукою.

— Шевченко, а йди сюди! — підкликав його Мєшков, який недавно, днями, одержав чин майора.— Ось ти себе вважаєш за благородного, а й досі ще не знаєш, як слід знімати кашкет перед начальством. Ступай на гауптвахту й скажи, що я звелів відсидіти тобі добу за незнання статуту.

— Так точно! Слухаюсь! — гукнув Тарас.

— До речі,— хмурачись, спитав майор,— ти на квартирі? Завтра ж,— коли відсидиш,— збереш свої манатки і марш мені в казарму!

Тарас був так уражений, що не спромігся мовити сакраментальне «слухаюсь!». Проте Мешков, на диво, не зауважив йому за те, а мовчки пішов собі.

Із жалем Тарас звернув на стежку, втоптану до гауптвахт, й побрів по ній, мов на голгофу. Десь трохи більше місяця погратася із ним, як кішка з мишею, примхлива доля. Він жив собі пристойно — для цих умов — і раптом ця фатальна зустріч!.. Треба ж було піти якраз сюдою й саме о цій порі... Мешков його не зачіпав від того дня, коли генерал Ісасв визволив і взяв під добру руку, а тут одразу вдарив із двох стволів. Губа й казарма! Знову випробування. Ще одне. А скільки їх попереду?..

Унтер, що вислухав його печальний вирок, дістав ключі, безмовно завів його до камери й замкнув. Ну, геть як на Фонтанці! Тільки не те вікно, не та підлога, стеля, та й замість ліжка — нари... Замок так само клацнув... Треба сприймать такі обставини як ординарні, треба звикать до них. Хто став на прою з тиранами з одним лише сумлінням та небажанням сприяти злу, приречений страждать і дух свій зміцнювати в нерівній битві з ворогом!.. А може, це йому спочинок перед казармою, де п'ятдесят нещасних душ живуть у бруді й смороді?.. Це, може, бог йому послав Мешкова як благодать?.. Всемиловитий угледів з неба, що він, Тарас, уник якоїсь дещиці з тих мук, яких йому призначено зазнати тут, і возроптав, ошуканий в своїх найкращих замірах...

Не нам на прою з тобою стати!
Не нам діла твої судить!
Нам тільки плакать, плакать, плакать,
І хліб насущний замість
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить...—

сплигло з далеких країв і днів... Ой, як тоді писалося!.. Лише два роки тому!.. Пропало все... Ще добре, що цей «Кавказ» устиг посплати за кордон. То, може, там не згине...

Сів на красчок убогих нар. Це ж на Україні в розналі зелене, дивне літо, як все росте, буяє, повниться новим життям!.. А тут — піски, якась убога травка, кущі, обдерті вітром, і сонце, сонце... З чого живуть киргизи? Убогі страх, а горді, якісь величні навіть, і водночас прості-прості, мов діти... Йому б сюди паперу, фарб та пензлів!.. Без них, без віршів він згасне тут, як вогнище посеред воля, і тим потішить лютих своїх катів!..

Зіскочив з нар, пройшовся сюди, туди. Ну, тіло вони заслали, замкнули тут, у цій хурдизі, а дух, душа — на волі! Він може думать, згадувати свій рідний край, журитися його журбою, він може й далі словом ламать кайдани в душах свого народу, будить людей і тим не дає заснути собі самому. Він плоть од плоті і кров од крові...

Крізь вир думок, крізь муку, а може, з неї, вродилися нові слова, нові рядки, нове життя:

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти...

Спинився, вражений цим воскресінням себе самого, й метнувся шукать папір та олівець. В кишенях голо, порожньо, в хурдизі теж... Прокляття!.. Хіба що — запам'ятовувати, ховати в мозку, в серці?.. Злякано знов прочитав по пам'яті... Є, є! Не сон, не виплід його уяви, а справжній вірш!..

З киргизами убогими.
І вони убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.

Пробігся знову камерою, шепочучи нові рядки, і раптом вкляк біля вікна, залитого багровим сяйвом сонця, що вже сідало десь за степами. Може, на Україні...

Прилітайте ж, мої сизі,
Тихими речами
Привітаю вас, як мати,
І заплачу з вами...

Перечитав ще й ще... Сльозами втіхи, радості омив свого новонародженого, своє дитя єдине на цій землі з піску та сонця... Тіло замкнуте можна, а душу зась! Душа людини вільна, допоки є у ній любов до того, що дороге, що варте мук!

Беселений вийшов з камери на другий день. Аж унтер на нього вирячився, мов на блаженного.

Збирав свою мізерію, готуючись брести в казарму, коли прийшла чудова думка: треба згорнути аркуш книжечкою, записувати до неї вірші й ховати в чобіт. Взувачка ця завжди на ньому або при ньому, й ні разу він не бачив, щоб хтось поліз у чоботи... То це ж його рятунки!

Схопив паперу аркуш, згорнув його учетверо і записав щонайдрібніше «Думи мої», свій перший вірш солдатчини. Як милувався зробленим, почувлися чісіть покванні кроки, і він мерщій запахав той зшиток за халяву. Вдоволений, підняв свій ранець...

— Здрастуйте! Тарас Шевченко будете? — запитали його співучою, якої він іще не чув тут, мовою.

Подумав — Федір Лазаревський! Проте, коли оглянувся, побачив зовсім іншого, не знаного йому панка.

— Так, — мовив стримано, бо земляки йому стрічались всякі.

— А я — Михайло Лазаревський. Брат Федора, того, який...

— Та знаю, знаю! — радо не дав йому домовити. Впустив до біса ранець і, підійшовши, подав пришельцю руку. — Мені про вас розказував ваш милый брат.

— Пробачте, що я так довго не заглядав: недавно про вас дізнався, бо їздив у службових справах далеко в степ.

— Сідайте, прошу! — скинув із стільця шинель. — Оце зібравсь... Наказано в казармі жити...

— Хто наказав?

— Майор Мешков. Хіба піти до генерала?..

— Ісаєва зняли з посади коменданта.

— Коли?

— Учора вже й передав усі діла.

— А я ламаю голову, чого Мешков за знятий не так кашкет послав мене на гауптвахту... — зітхнув Тарас.

— Я попрошу!..

— Не треба. Вже відсидів. І як! — засіяв усмішкою. Кортіло страх похвастати своїм солдатським первістком, та побоявся. Краще, аби про зустріч з музою ніхто не знав. Йому ж царем заказано писати вірші!..

— Я тут привіз журналів трохи.

— Справді? — зрадів Тарас. — Уже чотири місяці, як я не бачив жодного... Тут цілий скарб!.. І «Современник» навіть!... «Отечественные записки»!

— А як у вас з грошима? — спитав Михайло тихо, ніяквіючи.

— Спасибі. Є ще трохи. Пропити мусив із офіцерами, щоб не вважали гордим... А ще один позичив і — мов забув...

— Я скоро знову буду, то привезу. Вам, справді, тут не варто тримати зайві гроші.

Помовчали.

— Мені пора, — зітхнув Тарас. — Відбій небавом. Треба пересятися.

— Можна, я проведу? — схопив Михайло ранець.

Тарас забрав.

— Звичайно. А нести цю мізерію я маю сам. Сміятимуться... Тут є свої закони. Окрім статуту й царських.

Сховав журнали в ранець, узяв шинель.

— Спасибі вам, Мустафа! — гукнув, щоб чув господар.

Визирнувши в ледь-ледь прочинені убогі двері, той закивав:

— Корош, корош.

Надворі Тарас оглянувся і мовив сумно:

— Добре на самоті... А там, у тому вавілоні!.. — кивнув у бік казарми. — Не побажасш того і ворогові... Півсотні доль — понівечених, напівживих, зхудоблених... Вже за одну солдатчину царі достойні!.. Вибачте...

— А що з людьми тут діють! — підтримав його думки Михайло. — Я надивився. Ніби вони й не люди, а так собі, скотина... Весь корпус тут і стоїть для того, щоб «усмирять».

— Товариш був у мене, — сказав Тарас, — убили десь на Кавказі... Волею, сердешний, снів, а вмер, чужу пригнічуючи...

— Тут теж бунтують іноді, — сказав Михайло з натяком.

— Я все одно стріляти в ціль не вмю.

— Навчать.

— Якщо не схочу, то не навчать!

— А як уб'ють?

— Коли прийдеться вибрати, чи смерть, чи кат, я виберу, Михайле, перше...

Били уже відбій. Солдати, що десь затрималися, вбігали мерцій в казарми. Темрява лягла раптово, ніби звалилась з неба, де ще кривавився далекий край.

— Спасибі вам, Михайле,— сказав Тарас, подавши руку.— Будете у цих краях, провідуйте.

— Василь також вітає вас, страждаючи бідою вашою.

— Це ж хто такий?

— Наш старший брат.

Тарас обняв Михайла й, розчулений, врочисто мовив:

— Благословенна мати, що народила таких синів!

Не озираючись, пішов у чорні двері свого вертепу, звідки ще чувся крик, команди, п'яні брутальні співи...

...Цей день був днем великої печалі й радості! Ні, спершу все-таки явилась радість...

Знеможений цингою та ревматизмом, що мучили його всю осінь-зиму, лежав собі в казармі й радів, що день уже минув, що взавтра знов неділя — на муштру не поведуть! — аж відчинились двері й поштар гукнув:

— Шевченко, тобі посилка!

Скочив на рівні ноги, як молодий, підбіг, узяв. Від Лизогуба! Господи, то, може, це?..

— Важке й незручне... Поки допер, упрів...— занудив старий поштар.

Дістав останніх півкарбованця, віддав йому і знову впився поглядом у дорогий пакунок. Поклав на нари, з яких устав,— таки важке! — обмацував з усіх боків, а розкривать боився... Малярська скринька ніби?.. Тверді кути і грані... Де ж ніж?.. Та ось він, ось він...

Руки йому тремтіли, як розрізав, знімав торбинку білу... Це ж полотно!.. Йй-богу, скринька й фарби!.. Скарб, суцций скарб!

Обмацував, немов сліпий, новенькі, ще не займані всілякі тюбики й не витирав щасливих сліз. Рік, цілий рік не бачив він цього добра. І ще ж папір і пензлі та олівці!.. Й Вільям Шекспір!.. А скринька та, яку він бачив ще недоробленою в майстерні в Седневі... Хто б міг тоді подумати, що через рік вона до нього з'явиться, мов благовіст, в оцій тюрмі незамкненій, в оцій пустелі!..

Брав кожную фарбу в руки, ласкаво пестив, ніби вона жива, і цілував, нестямлений таким дарунком. Добре, що всі кудись запропастилися й ніхто того не бачив, ніхто не ліз дивитися... чи й куштувать. Тут тьма була така густа, дрімуча, що все оцінювалося лише на зуб чи горло. Хіба то раз, вернувшись з мандрів за межі фортеці і не знайшовши своїх книжок, випитував, в який занесли шинок, і викупував з того полону!..

— Як стали сходитися, він заховав під голови свій дивний скарб і знов розкрив лише тоді, коли вся бідна братія позасинала. При свічечці, що ледь яскріла, перебирав своє добро неоціненне і знову плакав. За вісім місяців життя в казармі, які, вважай, прослабував, — останнім часом боліли зуби й очі, — він став таким чутливішим і тонкочувствувачем, що соромно було людям. Ледь що, у сльози. З болю не плакав, правда. Більше з журби, з нудьги та радощів. Одержав лист від Лизогуба, — таки Андрія, а не Іллі, — посипалися його гіркі. А там княжна Варвара озвалася до нього щирим словом... Михайло Лазаревський лист надіслав із Петербурга, куди поїхав... А то Василь прислав сигар і п'ятдесят карбованців... І Федір його весь час не забуває... Це вохра? Це, здається, сурик?.. Щось став він гірше бачити... І як художник втратив колишній зір. Аж страшно! Колись було дивився на все в природі — живе, ба навіть і неживе — як на довершеність, як на картину, викінчену і досконалу, а нині ніби очі перемінилися: ні ліній, ні барв не бачить більше... Господи, а раптом те відчуття прекрасного пішло назовсім, втрачено!.. Ось буде день... День буде. А дозвіл малювати?.. Поганин Август і той, як вислав Овідія в страшну країну гетів, не боровив писати та малювати, а християнський «ласкавий» цар заборонив йому рукою власною і те, і те!..

Сіріло, коли заснув, сховавши своє багатство. І снилося воно йому. А може, він і не спав, розбурханий давно не знаним щастям, передчуттям повернення у царство ліній та кольорів, у світ краси?..

Прокинувся із усіма і, тільки зміг, чкурнув у степ. Скрадаючись поза валами, — бо прихопив папір малярський та олівець, — невдовзі вийшов на вільний берег річки, порослий де-де шелюгою, що вже проснулася, зарожевіла й пахла так само, як дніпровська... З веселлям криком плинуло на північ птаство, й душа його зривалася услід йому. Всім тілом він чув той тужний весняний крик, той помах крил закутих і навіть десь краєчком серця вірив, що раптом злине, злине в блакить небес і стане там журавлем чи лебедем...

Урал набух, підняв високо воду й шумів густою кригою, що йшла і йшла в далеке Каспійське море. А берег був пустельний. Пісок, бур'ян та шелюга... Не те, що там, на рідній його землі...

Примружившись, побачив луг із вербами та яворами, дубовий гай, завітчаний внизу веселим рястом, мілку затоку в квітах, рожеве мрево котиків над верболозом і теплий дощик з неба, що ледь взялося туманом хмар... А далі, далі, ген за Дніпром, — блакитні гори в синій красі небес, залиті сонцем, ніжним весняним дзвоном жайворонків!..

Зітхнув і рушив далі, де в межиріччі Уралу й Орі слалосся піщане мертве поле. Подекуди виднівся сніг, поточений, побитий сонцем, видолінки ряхтіли синьо-білим серпанком вод, і в ньому дивно зміщувалися качки, бекаси, гуси та журавлі...

Дістав папір, поклав його на книжку й оглянувся, на що б його присісти... І тут помітив, що він не сам. Неподалік з рушницями напереваги бродили ротний командир та підпоручик

Бархвіц, який іще торік позичив у нього мало не сімдесят карбованців і не віддав. Коли ж Тарас осмілився про це йому сказати, той звинуватив його у наклепі й ледь не підвів під суд...

Сховавши мерщій папір та книжку, Тарас подався у протилежний від офіцерів бік і вже не став ризикувати. Ходив собі на волі, під височенним синім весняним небом і дихав, дихав... Сонце його ласкаво гріло, вітрець ледь-ледь побурхував йому в лице, пташиний хор втішав зболілу душу хоралом степу, неба, й вона скресала, сповнювалася жагою жити й мислити. Чув, як у ній зароджувалися ще невловимі тіні майбутніх дум, і, щоб підтримати святий вогонь поезії, читав уголос вірші, які були вже тут написані й таїлись нині в книжечці біля ноги. Він їх, ті думи-сироти, весь час собі повторював, щоб не забуть. На той лихий випадок, як доведеться знищити дрібні таємні записи...

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказати
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то шерелякати
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувати.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувати?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?..

Замовк. Не міг сьогодні згадувати такі рядки... Щось треба інше, легше...

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата...

Поляків тут багато. Не тільки в Орській, кажуть. По всьому краї.. Вони бунтують, тужаться спихнуть царя зі спини, а їх — сюди, в солдати!.. Братаються, шукають дружби... Скільки намарно крові пролито!.. А стрілися в неволі, тут, за тисячі печальних верст од Києва і від Варшави...

У цих куцах на березі тоді мілкої Орі торік над осінь він написав вірш-відповідь на ще одне прилюдне його приниження, коли Мешков послав його на гауптвахту за рукавиці, одягнені на хворі руки...

О думи мої! о славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Стис кулаки. Останнім часом в нього з'явилась звичка стримувати себе в такий, спартанський, мабуть, спосіб. Як зле йому, як хочеться вчинити щось одчайне і непродумане, стискає пальці

у кулаки, збирає силу волі й долає гнів, обурення, які могли б завдати тільки шкоди. «Караюсь, мучуся... але не каюсь!» — стало його магічним висловом, його молитвою із молитов, його спасінням у дні тяжких випробувань. Недавно...

— Шевченко! Ей, Шевченко! — долинуло супроти вітру, що дув у бік фортеці. З пагорба йому махав рукою солдат з його казарми. І тут знайшли... Неділя ж...

Пішов до нього.

— Швидше! Тебе до штабу кличе майор Мєшков!

Як мовиться, про вовка річ, а він навстріч. Давно його не напучував, яким повинен бути солдат його величності!.. «Тятни носо-ок!» — ось альфа й омега мудрості, яку сповідують такі, як він, уся мерзенна зграя цих кровопивць!..

— Два рази вже присилав по тебе... — відхекуючись, сказав солдат. — Подать йому Шевченка хоч із-під землі!.. Ще добре, що хтось із роти бачив, куди пішов...

Майор зустрів його суворим поглядом.

— Де пропадав?

— Неділя ж. Ходив у степ.

— Чого ходив?

— Молитися.

— Ну, ну... — сказав, пом'якшивши свій командирський холодний зір. — Солдат неважний з тебе, то, може, хоч псаломщик виїде, — хмикнув. — А втім... Питають із Оренбурга, — поклав брутальну руку на білий аркуш, — чи вартий ти клопотання про височайший дозвіл малювати...

Тарас увесь напружився. Іще одна надія шелеснула йому крильми. А скільки тих легких, тендітних крилець уже зламалось!..

— Вбий, не збагну, — примружився майор Мєшков, — чого тобою такі тузи клопочуться... Чи, може, ти якогось князя нешлюбний син?

— Беріть, майоре, вище...

— О?!

— Кріпака.

— Цікаво... — сказав майор, помовчавши. — І неймовірно...

— Ще десять років тому я й сам був просто кріпаком.

— І як же ти... І як же ви уникли того ярма?

— Був здібний до малювання, зустрілись добрі люди і купили мене на волю.

— За скільки?

— Дві з половиною.

— Сотняги сріблом?

— Тисячі.

— Ого! Маленьке, та важеньке... Я теж з простих, — признався. — Горбом беру... Ну, добре. Якщо дозволять вам малювати, підете в похід художником, вивчатимете Аральське море.

— Спасибі.

— Там пустеля, хвороби різні, спека... Й хівинці, бува, пострілюють чи налітають із-за барханів...

— Нехай собі. Зате я зможу там малювати!

— О, ви, як видно, не з боязких?

— За що й попав у службу.

Помовчали. Майор вчитував щось у папері. Потім поволі звів на Шевченка очі й сказав:

— Ідіть. Я напишу, що заслуговуєте на клопотання про височайший дозвіл.

Тарас крутнувся і вийшов. Сліпило сонце, небо було високе, синє, а в ньому тихо й рівно плив журавлиний весняний ключ...

...А за два місяці Тарас прощався з Орською. Прощався радо, хоча й не знав, що попереду, які нові випробування на нього ждуть. Принаймні вже не муштра і не смердюча, брудна казарма!..

Він ледь діждався миті, коли скінчивсь молебень і величезний транспорт поволі рушив у ще зелено-жовтий травневий степ. Щоб не вернули часом, пішов одним із перших, з провідниками. Тепер його начальством був Бутаков, моряк і... доброї душі людина. Він тільки числився в його команді, а сам міг діяти як заманеться, і бути де завгодно, — звичайно, в межах транспорту, — і це давало відчуття хоча й не волі, та вже принаймні чогось на неї схожого. А головне — він право мав тут малювати, був зобов'язаний робити це! Невідомі путі господні...

Сам Обручов, командуючий Окремим оренбурзьким корпусом, провів їх кілька верст, а потім, ставши з почтом на невисокий пагорб, всіх пропустив повз себе і попрощався. Ніби йшли на війну...

Рипіли сотні важких возів, кричали, знай, верблюди і цокотіли козацькі коні, поки ще не натомлені, спочили в Орській. Сонце пекло все дужче й дужче. Хвилями жовтіла аж до обрію уже присохла тирса. І тільки талі води, які стояли по улоговинах, синіли забрно й весело.

— Тарас Григорович? — спинив коня біля Тараса штабс-капітан.

— Так точно!..

Той скривився, стрибнув на землю і підійшов.

— Макшесв я, — подав привітно руку. — Прибув у грудні місяці з Санкт-Петербурга. Мені про вас розказували ще у столиці. Та й в Оренбурзі — ваші хороші друзі... Маю на возі тут джеломейку, можу вам запропонувати у ній ночівлю... Чи ви вже?..

— Широ вдячний, — сказав Тарас. — Оце подумав, де ночуватиму, а тут і вас господь послав...

— Домовилися, — кивнув йому штабс-капітан. Сів на коня. — Держіться до Бутакова ближче, я вас знайду!

Надвечір, коли ставали табором, Тарас прийшов до екіпажу, як називав свою команду Бутаков, і вже застав Макшесва.

— А ми якраз про вас говоримо, — всміхнувся Олексій Іванович. — Ось тезко мій, штабс-капітан, пропонує на весь похід пристанище... Якщо і ви не проти...

— Я згоден.

— Ну й чудово. Чим більше ми подружимося на суходолі, тим легше в морі буде.

— І ви підете в плавання? — спитав Тарас Макшеєва.

— Коли візьме пан капітан...

— Ви будете моїм найпершим помічником! — сказав врочисто Бутаков. — Звичайно, після штурмана...

— Та хоч і після кока!

— Оце моряк! Чого ви не на флоті?

— Судьба... — зітхнув Макшеєв. — По духу я географ і мандрівник...

— Щастить мені: в цій глушині зустріти двох одержимих — художника й мандрівника! — обняв їх і пригорнув.

На другий день знялися з місця зі сходом сонця. Було ще прохолодно, й Тарас дістав із воза свою шинель. Як одягав, скривився, і це помітив штабс-капітан.

— У мене є пальто з собою. Можете вдягнуть його. Щоправда, воно приношене... — озвався він неспіливо.

— А на губу не втраплю? — спитав Тарас, згадавши про рукавиці й добу, за них відсиджену.

— Тоді ми зробимо такий фортель, — всміхнувся штабс-капітан. — Шевченко! — гукнув, неначе справжній тобі фельдфебель. — Одійте пальто! Шинель сховать! Побережемо добро казенне.

— Слухаюсь!

Це, власне, перша була команда, яку він радо виконав.

— Якби ще бриль... — оглянув себе в пальті.

— А що то таке, Григоровичу?

— Це... капелюх солом'яний... Такі в нас носять на Україні...

— Ну-у, ви вже хочете як мед, то й ложкою! Дай бриль, то ви запрагнете ще й хату білу, вишні...

— Й Дніпро!.. Були б ми зараз десь на Дніпрі!.. Садки цвітуть, літають крижні, луки — зелено-жовті, з купами по них червоної, як захід сонця, смілки...

— Ну, ну, не треба сліз... — долинув ніби здалеку ласкавий голос штабс-капітана. — Опишемо Аральське море й за ці труди вам виклопочемо якесь звання... А там рік-другий, та й у відставку!...

— Вибачте... Не можу я спокійно все те згадувати...

— Любити край свій — благо, а не ганьба. Коли б усі любили його, як ви...

— Були б усі в солдатах.

— Так... Парадокс! Любов зробили злочином. Та ще яким — державним!..

Обоз ішов рівниною, яка не мала ніде кінця. Здавалося, що ковилове біло-жовтаве поле вливалось навсюдибіч у небо, й вози, верблюди, люди ось-ось також розтануть у тій безмежній невісті, як розтає, щезає мрево... І ні пташини тобі ніде, ні звуку, — окрім густого стугону обозу, — ні хмарки в небі... Сонце і ковила!..

Вже після полудня на видноколі зліва з'явилась біла хмарка. Невдовзі щезла, потім злетіла знову, ширячись...

— То буде дощик, може? — спитав Тарас у козака, що їхав сонний поряд.

Козак зиркнув на хмару, штурхнув сусіда, який також куняв, руками впершись в луку сідла.

— Угу...— озвався той. Піднявся на стременах, приклав до лоба руку і знову сів.— Степ палаєть.

— Хто? — спитав Тарас.

— Киргизи.

— Навіщо?

— Хто їх знає... По паленому обоз трудніше йтимуе...

— Бояться нас?

— Та с й чога! Три тисячі лише возів. І тисяча верблюдів. Та козаки, солдати...

Подув вітрець, і в ньому справді чувся ледь вловний запах диму.

Попереду тим часом блиснула в'юнлива Ор, уздовж якої вони ще йшли, дихнула тихо свіжістю її затока, що ніби вийшла в поле зустріть обоз.

Тарас побіг, зняв одяг і кинувся в ту благодать.

Як почало смеркати, вогонь зайняв півнеба. Спочатку він вставав лише загравою, та чим густішала довкіл пільма, заграва та ставала ближча й ніби пойнята кров'ю. То тут, то там на обрії зривалися у бурячкове небо великі пасма полум'я, летіли іскри...

Під'їхав верхи штабс-капітан і, кинувши слугі своєму повід, спинився поряд.

— Гарно... І трохи страшно... Наче із апокаліпсиса... До речі, Шрейбер, наш генерал і повелитель цього походу, просив, щоб ви для нього намалювали це диво з див...

— Отже,— зрадив Тарас,— я мушу виконати його наказ, хоч дозволу царя й немає!

— Звичайно. Ви ж у війську, де всі накази для вас — закон.

— Так точно! Слухаюсь! — ступив Тарас в глиб джеломейки, знайшов малярське причандалля і вийшов знову.

— Скільки не малювали? — спитав Макшеєв тихо.

— Вже більше року.

— Мучилися?

— І не питаєте!..

Трепетно розкрив альбом, взяв олівець і, сівши по-козацьки, став малювати. Вогнище, яке горіло неподалік, давало мало світла, проте йому того було достатньо, аби зробити начерк огненної картини степу, башкирів, що варили кашу неподалік, возів, які стояли стінкою, виритул один до одного довкіл затоки... Колись отак,— він бачив десь малюнок,— і запорожці ставили вози довкола табору!.. Це наче вал. Принаймні кінцями не вскопиш нагло в табір... Дивно, рука його ще не забула, ніби сама собою трудиться, і з-під тонкого вістря, заздалегідь заструганого, вже приготованого, на всяк випадок, олівця випурхує штрих за штрихом... Узавтра вдень, при сонці, він покладе на цю основу фарби. Видовисько таке страшне й прекрасне, що він не зможе його забути, що довго ще воно стоятиме перед очима в усій своїй могутній дикій силі...

— Ну як? — спитав Макшеєв, що встиг уже перевдягтися в нічний домашній одяг.

— Малюю... Гляньте, гляньте, он караван верблюдів на тлі пожежі!..

— Для щастя вам, артистам, так мало треба...

Тарас притих, замислився.

— Людина може бути вповні щаслива лише тоді, коли народ її щасливий, вільний... — тихо сказав Макшеєву.

Вогонь тим часом бурхнув з новою силою. Огненні смерчі втривалися з густої хмари диму й лизнули небо...

— Коли писав поему про гайдамаків, ввижалися мені такі картини... Аж де побачив їх наяву!..

Закрив альбом з уже готовим начерком, приліг на бік і так всю ніч дивився на те велике огнище...

...За десять днів дісталися Карабутаку-річки й нового форту, що будувався. Тут, як було задумано ще в Орській фортеці, обоз спинився табором не тільки на ніч, а і на день та другу ніч.

Уранці батюшка, що їхав до Раїма, мав освятити місце нового форту, аби господь простер над ним свою десницю, суцю над багатьма укріпленнями по прикордонній лінії. Без бога в цій пустелі не витримає би, напевно, й камінь. Правда, киргизи якось жили й живуть.

Допоки тривав молебень, Тарас трудився, прагнучи замалювати цю урочисту для форту мить. Коли ж гарматний постріл із bastiону благовістив — замісто дзвонів — звершення святого дійства, його знайшли й покликали в кибитку штабс-капітана Герна — будівника укріплення, — де мав відбутися бенкет з нагоди зустрічі христілюбивих воїнів й освячення іще одного гнізда орлів його величності.

— Сердечно радий, — потис Тарасові правицю Герн. — Я знаю про вас давно. Ще як навчався в Петербурзі у військовій академії, мені колеги-українці читали ваші вірші. А в Оренбурзі Михайло й Федір Лазаревські... Пробачте. Маю стріти генерала... Ви ж не тікайте — хочу поговорити з вами!..

Протягом всієї учти Тарас вивчав нового свого знайомого. Він був простий, уважний до всіх однаково, й тому, напевно, його здебільшого тут величали не по званню, а Карлом Івановичем. Не забував господар і про єдиного тут рядового, стежив, щоб він мав що і випити, і закусити...

— Ви що, давно знайомі? — спитав Макшеєв, який сидів біля Тараса.

— Добрий він чоловік... — ухильно сказав Тарас, який, по правді кажучи, ніяк не міг повірити, що, вирушивши в похід з обозом, втрапив геть в інший світ, де люди — люди, навіть коли вони в мундирах та еполетах.

— А чом немає батюшки? — спитав у Герна генерал.

— Він, кажуть, надто буйствує, коли хильне... То ми його й не запросили.

— Все-таки слуга господній...

— Це я взяв гріх на душу,— сказав Макшеєв різко.

— А-а!.. Ну, тоді... — зам'явся Шрейбер. Потім звернув на жарт: — Бо шкода, аби за це наш милий Карл Іванович колись зазнав пекельних мук...

— Панове, хочу сказати тост! — підніс маленьку чарку Бутанов.— Я прошу всіх вас випити за флот Аральський!

Випили під схвальний гомін. Знали, що на возах «пливе» безмежним степом розібрана новенька шхуна «Константин», яка невдовзі стане вже третім судном на цьому морі серед пустель.

Тарас згадав свою мандрівку Балтійським морем, хворобу, Ревель, де мусив зійти на берег... І Васю Штернберга, якого він провів у море і... не зустрів. Тепер йому самому на долю випало піти в невідоме не тільки йому, а й штурманам Аральське море, й хто знає, чи вернуться... Він чув, що там...

— Вас просять щось сказати,— шепнув йому Макшеєв.— Сам генерал...

Тарас підвівся.

— Трудно мені, панове, сказати щось розумне або дотепне в цьому мундирі, на цій землі... Я прочитаю ліпше рядки, написані колись давно... З поеми «Тризна»...

Провидя жиавн назначенье,
Великий божий приговор,
В саомпытливом размышленье
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
«Как все согласно!» — он шептал
И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... «О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родиом прекрасном поле
Пророка камнем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!..»

Замовк і сів.

— Чудово!

— Браво!..

— Вип'ємо за государя нашого! — підвівся Герн.— Усі ми живемо тут його високим розумом... Віват, панове!

Встали і мовчки випили.

Коли стемніло й вийшли на моціон, Герн щось сказав Максєву, знайшов Тараса і лагідно торкнувся його руки своєю.

— Обоз рушас вранці... — промовив журно.— Хто зна, коли ми ще побачимось...

— Те море, кажуть, кляте.

— Пусте! Я плавав торік по ньому... Просто, цей край такий великий, а нас так мало... Вибачте, що я з тим тостом вискочив, немов Пилип із конопель... Тут, знаєте, також усякі люди...

— Цікавий тост. Як хочеш, так і розумій,— усміхнувся.

— Коли дивитись аж звідсіля, то ми замало не земляки. Я з Вітебщини.

— А я із Київської губернії. Кріпак колишній...

— Знаю і розумію... — притишив голос.— Ваше життя та здібності — найкращий доказ того, яка ганебна річ кріпацтво, яке гальмо для поступу.

Тарас мовчав, хоч любо було йому тут чути такі слова, зустріти таку людину.

— Я дворянин,— щоправда, безмаєтковий,— і ви, звичайно, вправі остерігатися, проте повірте в щирість і слів моїх, і ставлення мого до вас,— вів далі Герн.— Підозра, страх перед доносом — це найсильніша зброя тих, хто при владі. Кожен — один як перст, і що він може вдіяти, коли один!.. Не думайте, що я герой, що з кожним так розмовляю... Хочеться мені зійтися з вами, полегшити, хоч духовно, солдатську долю вашу, зробити щось для того, хто кинув виклик царству неволі й тьми!..

— Спасибі,— сказав Тарас.— За одинадцять місяців я в Орській одвик од щирих людських взаємин...

— Як він, майор Мешков, був з вами?

— Ганяв щодня. Я, каже, зроблю солдата з тебе чи навіть унтер-офіцера!..

— А ми ж з бригадним командиром писали йому листа, просили, щоб допоміг по-людськи вам...

— Я вдячний вам і генералові за добре серце...

— Ну, вепр старий,— не міг простити Мешкову Герн.— Хіба і ти не спотикнешся!.. Федяєв, хоч і добренький, падлюк карас без будь-якого жалю!..

— Бог з ним, з Мешковим,— тихо сказав Тарас.— Аби мені до нього знов не втрапити...

— На морі ви пробудете десь років два...

— А пошта туди хоч ходить?

— Лише в Раїм. Та й то на рік два рази.

— Забудуть мене і ті, хто досі ще не забув,— зітхнув Тарас.

— Не пишуть?

— Ні. Було колись, кинь у собаку палицю, а попадеш у друга. Тепер же — голо, ніби усі, крий боже, вимерли...

— Боятся.

— Певно...

— Ну що ж це ви, мій дорогий? — наткнувся на Герна Шрейбер, що був таки добряче напідпитку.— Ми вас усі шукаємо...

Ще по одній — на посошок — і спатоньки!.. Нам рано в путь...

До табору вертались геть за північ. Балакали про се, про те, як люди, що захмеліли... І раптом — бах, бах, бах!

— Свої, свої! — гукнули, вже втискаючись у теплий ще, сухий пісок.

— Пароль? Пароль?!

Ніхто не знав. Забули, мов на лихо, що йтимуть пізно ввечері.

— Башкири тут на постах, — зітхнув Макшеєв. — Можуть перестріляти...

— Я — генерал! — підвівся трохи Шрейбер. — Покличте когось із ваших офіцерів!

Стояла довго тиша. Тарас утрівся — аж задрімав. Хто знає, може, куля отут була б для нього найбільшим благом?..

— Хто там?! — спитали їх російською.

— Я — Шрейбер! Ми забули узять пароль!

— Багато вас?

— П'ятнадцять!

— Один — до мене, іншим лежать на місці!

Встав генерал. Струсив пісок з мундира й пішов па голос.

Вранці, як тільки табір заворушився, «слуга господній», знехтуваний учора Герном, зчинив содом з гоморрою. Наповнивши утробу духом, — так називав він премудро спирт! — святий отець у супроводі п'яної в дим попаді наблизився до вчора ним освяченого нового форту, підніс трагічно руки й гукнув на всю свою диякопівську горлянку:

— Нехай не буде благословення божого над фортом цим!!

А матушка зняла такий прокльонний лемент, що здибилися козачі коні й рвонули в степ...

...На край імперії обоз дістався на сороковий день. Коли на видноколі постав Раїм — укріплення на Сирдар'ї, в степу з'явилися групи бідах-солдатів, які йшли назустріч своїм жінкам, що їхали до них з обозом. Більшість із них не бачилися по дев'ять-десять років і ледь могли впізнати своє подружжя миле. Стояв сміх, плач...

В укріпленні Тараса вже чекав Макшеєв, який помчав туди ще вранці з якимось місцевим князем або султаном. Невдовзі серед площі поставлена була кибитка, занесені до неї речі — й житло готове.

— А що то за руїни? — спитав Тарас Макшеєва. — Немов верблюд дворогий.

— Могила батира Раїма.

— Он звідки назва!.. Хто він, які діла уславили його ім'я?..

— Киргизи, певно, знають, — сказав Макшеєв. — Поки чужа нам їхня слава, їхня історія, ми будемо для них також чужими...

— Це правда. Шлях руйнації, зневаги, гніту та заборони до дружби не приводить.

— Киргизи тут колись жили і навіть хліб вирощували.

— Куди ж вони поділися?

— Відкочували в пустельний степ, як почали тут будувати укріплення. Один лишився, кажуть. Йому за це дали землі в спадкове володіння.

— Дали йому його ж землі? — спитав Тарас.

— Виходить, так...

— Христолюбиве воїнство!..

— Це Бутаков?

— Повіз на пристань шхуну. За морем скучив, рветься в незнаний світ.

— Він справжній вчений і мандрівник-першопроходець!

— Хоче за місяць скласти шхуну і вийти в море.

— Вийде! — сказав Макшеєв твердо. — О, комендант вже шле гірця по мене... Дослужус останні дні. Матвеєв мав приїхати з нами...

— Юхим Матвійович? — спитав Тарас.

— Ви знаєте його?

— Стрічались в Оренбурзі. Торік іще. Як тільки мене привезли з Пітера. Душевний він чоловік...

— Це точно. І вмів дати усьому лад.

— Ваш бродіє, — гукнув солдат, як на параді, — пан комендант!..

— Іду, іду, — скрививсь Макшеєв. — Чого кричиш?

— Не знаю, ваше благородіє!

— Твоя також приїхала?

— Так точно!

— Що ж це тебе начальство не відпустило?

— Не можу знати, ваше благородіє!

Вони пішли, і стало тихо-тихо.

— Одружений? — спитав Тарас слугу Макшеєва.

— Ні.

— Я також...

Матвеєв його зустрів на верфі, де будували шхуну. Сам підійшов. Хотів подати руку, та не посмів при людях.

— Ну, як ви тут? — спитав, коли Шевченко виструнчився перед начальством. — Відставити. Ви не в строю...

— Малюю ось! — усміхнено сказав Тарас. — Спасибі тим, хто визволив мене із Орської.

— Живете де?

— В кибитці штабс-капітана.

— І як живете?

— Добре. Мов з братом рідним.

— Радий за вас сердечно!.. Сходите в Аральське море — будемо робити щось для вислуги. Ця експедиція для вас єдиний пристойний шанс.

— Старатимусь. Тим паче, я так скучив за малюванням, що малював би і день і ніч.

— Ну й славно! — усміхнувся мило Юхим Матвійович. — Заходьте в гості. Не як солдат, а як художник і просто друг.

— Спасибі. Не знаю, як віддячу...

— Ви наперед віддячили.

— Чим?

— Ваш земляк Левицький читав мені «Кобзар» ваш і «Гайдамаки»... Я теж козак, уральський!..

Матвєєв сів на коня, підведеного йому солдатом, і взяв його в остроги, немов хотів підтвердити свою козацьку сутність. Помчав у бік Раїма — мов полетів!..

Прибіг геолог Вернер, що помагав на верфі складати шхуну. Поляк-засланець. Теж рядовий.

— На скільки діб? Звелів носить мундира?

— Ні, брате. Просто погомонів...

— Дива-а! Ти що, Тарасе, чаруєш їх?

— Чудово, що й під мундиром б'ються такі серця... — сказав Тарас не то Хомі, не то собі самому. У цій проклятій Орській він був відчайсва, зненавидів усе мундирне та еполетне, а познайомився із Бутаковим, Макшеєвим, сердечним Карлом Герном — щастить йому на Карлів! — й піднісся духом. Ведмідь Микола, царствующий рукою твёрдою, не все ще вбив, не винищив у людських душах честі та потягу до справедливості.

— А ти не хочеш вибитися принаймні в унтер-офіцери?

— Тут, Хомо, діло принципу, — сказав Тарас. — Для чого вони вписали до конфірмації підступне «з правом вислуги»? Щоб я старався, прагнув служити так царю й отечеству, як служать їм мешкови, щоб я із жертви став добровільним — і через те без міри лютий! — катом. Був сином волі, лицарем добра і правди-істини, а став бездушним унтером, слугою тих мучителів, які його заслали у ці степи, — ось що їм, брате, бачилося, коли вони давали право вислуги!

— А як тобі присвоять якесь звання після Аралу?

— То інша річ, — всміхнувся. — Вони мені заборонили малювати, а тут взяли й дали звання за малювання! Збагнув, у чому тут заковика, хто на коні?

— Воюєш з самим царем...

— В самодержавстві найбільше зло. Де свіжа думка — злочин, там все гниє, стає болотом, гине.

— А як же ми?

— Нам треба не загнистися, вистояти! Тим самим ставши прикладом, зразком для тих, хто, як і ми, не зможе байдужим бути в світі неволі й зла.

— Не знав, що ти такий трибун. Говориш, мов Цицерон.

— А то не я, то зболена душа мого народу, що довго так мовчала... Що там за регіт? — оглянувся на будівництво шхуни.

— Ходімо й ми, подивимося, — всміхнувся Вернер. — Цікавий тип тубільця!

Матроси якраз зібрались на обід, чогось там ждали, і серед них показував якісь химерні вправи байгуш * киргиз.

— Джульбарс **, як тигр скрадається до кабана? — гукнув матрос з рябим лицем.

* Бідавий, жєбрак (тюрк.).

** Тигр (тюрк.).

Байгуш тієї ж миті упав на руки й ноги, поповз, поповз. Спирився весь напружений, немов чогось чекаючи, проповз іще... і раптом кинувся на кабана, яким служив дірявий старий халат. Хропіння, рик, повискування почулись з хмарки куряви, які підняв, звиваючись, байгуш Джульбарс. Нарешті, вкрай знеможений, облитий потом, він заспокоївся і ліг на бік, простягнувши лапу-руку для подаяння.

Рябий матрос поклав сухар. Хтось з гурту кинув гудзика, який блищав, мов золотий. А кухар, щось бурмочучи у довгі сиві вуса, поставив миску каші, зітхнув і мовив своїй братві:

— Знайшли собі забаву... Марш до столів!

— Хто він, цей бідолаха? — спитав Тарас у кухаря.

— Киргиз, який залишився біля укріплення.

— Єдиний тут землевласник, — додав Хома насмішкувато.

Тарас зиркнув на байгуша, що їв квапливо кашу, і відвернувся.

— Піду ще трохи помалюю, — сказав Хомі.

— А каша?

— Не хочеться чогось обідати... Нещасний цей...

Махнув рукою і відійшов. Побрів до того місця, де малював раніше, щоб мати той же ракурс. Наполовину готова шхуна здіймалась гордо, весело й на тлі рухливих купчастих хмар, що відкрили зранку небо, сама, здавалося, кудись пливла — без весел та без вітрил...

...За місяць, справді, вийшли в Аральське море, де не було, крім них, нікого. Щоправда, десь блукали у синій цій пустелі військова шхуна «Николай» і рибальська, — теж торік привезена, — «Михаил», проте, як тільки зникли вони за обрієм та островами, на «Константине» відчули враз одірваність свою від світу і від землі. Ніхто не знав ні розмірів, ні глибини, ні норову цього безмежжя. Плавання у невідомість було цікаве вельми, але й тривожне в тій же чи навіть більшій мірі. Принаймні новоспечений моряк-художник скоро відчув журбу, якусь густу осмоту, що полонила його всього. Для нього, сина степу, ця твердь, обмежена бортами шхуни, була така ж мала й нікчемна, як камера або казарма. Тільки й того добра, що тут не мав ні муштри, ні наглядацьких стежень. Жили хоч тісно, скупчено, зате по-братськи дружно. І, може, це морське одвічне братство дало їм сили витримати оте одне з найважчих випробувань.

Був гарний день. Ніщо, здавалося, не провіщало лихих якихось перемін, і Бутаков звелів Макшесву разом із прапорщиком Акишевим та вісьмома матросами обстежити острів Барсакельмес. Їх висадили, дали харчів на тиждень та невелику барку, на всякий випадок, самі ж на шхуні рушили до Куланди, півострова, де нещодавно знайшли шматки вугілля.

Попутний вітер туго напнув вітрила, тонко свистів у снастях, ніби співав якусь киргизьку сумну й безмежну пісню. Шхуна ледь-ледь здригалася, здіймала бризки носом. Невдовзі вже не видно стало Барсакельмесу й білого, як сіль, намету...

Тарас стояв на палубі й дивився вдалеч, де, крім води та неба, не вловлював уже нічого... Е ні, на обрії з'явився темний острів... А може, хмара... Де їй, тій хмарі, взятися? Три місяці, як вийшли з Орської фортеці, а ще не бачили дощу ні краплі...

Почувши стук, оглянувся. То капітан узяв трубу підзорну й вдивлявся теж. Невдовзі віддав її Поспелову, який стояв на вахті біля керма, і штурман також довго вивчав ту сіру смугу на видноколі.

— І що воно за Змій Горинич? — спитав Тарас, наблизившись до моряків.

— Здасться, буря буде... — озвався штурман.

— Скільки до Куланди?

— Ще зо три милі.

— Встигнемо?

— Навряд...

А вітер вже не свистів у снастях, а завивав голодним вовком.

— Усіх наверх! — подав команду Бутаков. — Знімати парус!

Та темна хмара чи пелена росла й росла, охоплюючи все більше неба й моря. Вітер зробився пружним, зимним... І раптом вдарив шквалом, крутнув, як тріску, шхуну, яка була вже, правда, без головного паруса.

Тарас упав на палубу. За щось устиг схопитися, коли його рвонуло знову, і він на мить чи й більше, завис між небом і кораблем. В очах йому стемніло... Ні, це померк довкола світ. Буран закрит низьке ранкове сонце й творив свос жорстоке, чорне діло в напів-пільмі...

— Ну, як ви тут? — долинув голос Бутакова.

Тарас хотів підвестися, але не зміг.

— Лежіть, лежіть! Звикайте! — гукнув до нього капітан.

— Надовго це?

— Хто знає... Для нас довкіл, як кажуть, — terra incognita, земля незнана... А може, ви в каюту спуститесь?

— Ні. Буду тут. Мої далекі прадіди ходили Чорним морем аж до Босфору!..

Таки вловчився і став на ноги.

— Браво! — схвалив його відвагу Бутаков. — У вас морський характер.

Розвеселившись від похвали чи від шаленства бурі, Тарас почав кобзарським речитативом:

Гей, на Чорному морі,
На камені біленькім,
Там сидить сокіл ясенесенький,
Жалібно квіле-проквіляє
І на Чорне море
Спильпа поглядас,
Що на Чорному морі
Щось недобре починає:
Злосупротивна хвилечна
Хвиля вставас,
Судна козацькі молодецькі
На три часті розбивас...

— Це ваші вірші? — гукнув крізь бурю Бутаков.

— Козацька пісня-дума...

Прибіг матрос і крикнув до капітана:

— Вашбродіс, нас швидко зносить до Куланди!

— Пробачте... Іншим разом продовжимо цікаву нашу бесіду, — сказав Тарасу Бутаков. — Не дай господь, потоне «Константин», ті, що тепер на острові Барсакельмес, всі перемеруть від голоду.

— А ми? — спитав матрос. — Що з нами буде?

— Нас викине на Куланди, а це ж земля, не острів посеред моря.

Лишившись сам, Тарас узявся міцніше за конопляний шортський канат, що йшов до рей, і став дивитися на збурене, пекельне просто море. За валом вал котилися високі сірі хвилі, над ними, ще прудкіше, зриваючи із гребенів бризки, мчали баскими кіньми люті морські вітри, і в білопінній цій веремії гойдалась їхня шхуна, така змаліла раптом, така беззахисна...

Вже на виду у берега, коли загибель шхуни була, яка кажуть, вирішена, матроси встигли підняти вітрило. Шхуну рвонуло вбік, схилило на лівий борт і винесло назад у море. Потім вона пройшла вздовж берега, минувши мис Куланди, й притихла у бухті, знову вже без вітрила.

— Кок, де обід?! — гукнув до трюму Бутаков.

— Готую, ваше благородіс! — озвалися звідти весело.

Штурм не гвавав. До острова Барсакельмес шлях був одрізаний, і, щоб не гаяти часу даремно, на третій день рискнули висадитись на Куланди і пошукать вугілля.

Поки ладнали шлюпку, Вернер ходив сюди-туди по палубі від нетерплячки, так ніби весь горів бажанням знайти горючий камінь для пароплавів, які колись ходитимуть Аральським морем.

— Чого ти, Хомо, нетерпеливишся, немов гончак, що жде, коли затрублять початок гонів? — спитав Тарас насмішкувато. — Тебе обходять вельми купці московські, що запускають лапи в цей дикий край?

Хома спишнися, глянув печально так на нього і відповів серйозно, як на духу:

— Коли знайду вугілля, підстава буде Бутакову просити мені звання. Він сам сказав.

— А-а! Вибачай...

— І це єдиний для мене шанс побачити свою Варшаву.

— Тоді і я з тобою!

Шлюпка не допливла до берега, бо скрізь були мілини, і їм нічого не залишилося, як скочити у скаламучену жовтаво-сіру воду й брести по ній до пагорба із черепашок. Один матрос почав бурчати, готовий плюнути на цю затію, але Хома уперто йшов до мети, не слухаючи ні скарг, ні навіть бурі, що бушувала в морі.

На суходолі він відпочив, не викрутивши одягу, як те зробили інші, підвівся мовчки й рушив у ще гарячий пустельний степ.

Тарас здолав утому й також устав. Радів, що Вернер виявився таким затятим, здатним на будь-яке шаленство заради волі. Рідна ймо душа!..

Вони знайшли! Аж за версту від моря. Набравши повну торбу, що прихопив Хома з собою, вернулися на «Константин», де їх давно чекали. Шторм починав стихати, і можна вже було рискнути й вийти в одкрите море, узявши курс на острів Барсакельмес.

Йшли цілу ніч, — бо вітер був ледь не зустрічний, — і цілий день. Надвечір удалині побачили знайомий обрис Барсакельмеса, що ледь виходив з моря. Стояли всі на палубі й похмуро, мовчки ждали. Ті десятеро, остров'яни, могли зчинити паніку, побитися за невелику барку і вийти в море, прагнучи дістатися Косаралу, де розташовувалися ватага й форт. Коли б щось сталося з шхуною, у них, по правді кажучи, і не було б якоїсь іншої надії на порятунок. Пустельний острів, море, чуже, незнане, спека...

Вже почало темніти, а острів ніби тікав від них, не збільшуваяся, не наближався. Здавалось, шхуна вперлася в якусь стіну й не рухалася. Слід за кормою, правда, було виразно видно, хоч місяць ще не зійшов і зорі теж ледь-ледь поблимували в густій імлі.

Вгорі на щоглі вивісили ліхтар. Хоч тут, в Аральськiм морі, зіткнутись з іншим судном ще менш ймовірно, як у степу двом вершникам, такі морські традиції — ліхтар повинен бути.

— Невже нема нікого? — спитав Тарас у Вернера, який стояв з ним поряд на носі шхуни.

— Якби були, вогонь горів би... Вечір...

— Макшеев не дозволить вчинить безглуздя, вийти на шкара-лупі в море.

— Страх дужчий всіх штабс-капітанів. Він — як вогонь в сухому лісі...

— Де, де вогонь?! — спитали десь по борту.

— Нема вогню! — гукнув матрос, який чіпляв ліхтар на мачті та й там лишився стежити за видноколом.

— А зліва ніби блискає... — сказали з борту.

— Братці, вогонь, вогонь! — гукнув матрос зі щогли. — Розпалюють для нас сигнал!

— Ліво руля! — подав команду Бутаков.

Невдовзі всі побачили ясний вогонь на обрії, що розгорявся, бурхаючи в п'тьму снопами полум'я.

— Ура-а! — гукнув матрос на щоглі й шугнув униз...

...Вертаючись до Оренбурга, Макшеев лишив Тарасові свою раймську джеломейку, або кибитку, яка стояла неподалік могили батира. Це житло звабило Тараса переселитися із Косаралу, де шхуна зимувала, в Раїм. Своя квартира все-таки! Мав «квартиранта» навіть — з ним жив Хома, з яким вони здружилися в Аральськiм морі...

Весна прийшла раптово. Ще звечора хрустів сніжок під чобітьми, а вранці вони прокинулися від дивних звуків — весело вдарили краплі об металеву миску, яку забув Хома надворі.

Тарас одразу ж вибіг із джеломейки, вдихнув повітря, вогкого й ледь-ледь пропахлого очеретами, і звів до неба очі, шукаючи ключ журавлів чи жайворонка.

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле... —

заскімила в душі далека пісня. Там, на Україні... Сльози йому здушили горло, й він одійшов за джеломейку, аби Хома не бачив його журби. Він мусить бути сильним, бо він поет!.. Розтане лід, і знову вони підуть у плавання, і знову — тільки шхуна, вода, пустельний берег... І ні від кого звісточки... Чи там вони повимирали, на тій далекій, святій землі?.. За цілий рік ні слова!.. Тут хоч надію має, а в морі...

— Йду по їжу! — гукнув Хома.

Він чуйний друг, цей Вернер. Не лізе в душу. Бродить десь по півдня, коли в Тараса муза. Хоч це й не жінка в плоті, та все ж тасмні зустрічі поета з нею люблять самотину... А на Україні... Скоро уже два роки виповниться його розлуці з нею... Два роки... Скільки встиг би він там зробити для волі!.. А написати!.. Тут теж писав зимою. Про се, про те... Без рідного свого народу, землі, що, ніби мати, одна в усьому світі, поет — лиш тінь поета. Тому тирани й вигадали для них заслання... Мило як жебонить майданом до Сирдар'ї дзвінкий струмок... Заплющиш очі — й ніби ти у Кирилівці, десь на вгороді...

Швидко ввійшов у «хату», ліг на матрац й дістав з-під нього зшиток та олівець. Задумався... Тут вірші важче пишуться. Не налітають, як буревій, — скрадаються... А на Україні... Боже, чи він її побачить хоч краєм ока?.. Мабуть, тут і помре, і ляже в чужий пісок...

Заросля шляхи тернами
На твою країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернуться
Ніколи додому?..

Писав про думи-сироти, про нерозтрачене своє кохання, про все страшнішу й глибшу самотину. Аж поки сльози виповнили йому всю душу... Мовчки здолав розпуку й скінчив свій плач невольника:

Тяжко мені, боже милій,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, — і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корять
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На твою Україну!

Лежав ослаблий, ніби після тяжкої хворості, й тихенько пестив думкою своє дитя, народжене не у законі. Як хтось із злих дізнається та донесе!.. А за кибиткою співав струмок, радіючи весні та сонцю... Десь мекетало мале ягня... Забемкав дзвін до утрєні...

— Там привезли каракалпаків зраних, — ввійшов Хома. — Тигр-людюїд...

— Напав на гурт? У полі, в очеретах? — здивовано спитав Тарас.

— Ні, гірше. Впадився ходить у стійбище, хапати верблюденят, а потім так знахабнів, що й спать лишався в стійбищі. Ходив лише прогулюватися у комиші.

— Змінили б місце.

— Пробували. Знаходив, брав данину й лягав посеред стійбища.

— Ну, справжній князь!

— А потім став вбивати й малих дітей, що вийшли необережно.

— І люди те терпіли?

— Озброїлись чим бог послав, — рушниць у них немає, — і рушили в кривавий бій.

— Тигр не злякався, не відступив?

— Шістьох роздер і двадцятьох поранив.

— А сам?

— Пішов у плавні. Зраний, проте живий, не переможений.

— Ось що таке тирані, — сказав Тарас, схвилюваний отим смертельним боєм. — Дозволили брать верблюденят — схотілося людської крові. Треба таким давати зразу по зубах! Щоб не кортіло!

— Народ терплячий, вірить у перемогу добра над злом...

— А зло тим часом всядеться йому на карк, зубами вп'ється в тіло — не відірвеш!

Надворі почувлись кроки, гомін, якісь тривожні вигуки.

— Підходимо, а там уже немає півкабана. Сліди такі... ну, як кашкет!

— Кабан великий?

— Пудів, напевно, з двадцять.

— Ого! І за ніч з'їв півтуші? А може, це той самий, що людюїд?

— Ми теж таке подумали і накивали п'ятами!..

— Хомо, підемо на людюїда! — устав Тарас.

— Ми?! — вирячився на нього Вернер.

— Ти ж чув, що джульбарс бере дітей, верблюденят. А ти у нас ще юний...

Тарас притьмом метнувся із джеломейки, аби знайти охочих до полювання.

Під вечір вже, з рушницями наготові, душ десять найхоробріших — на тигрів тут, вважай, не полювали! — ввійшли солдатським цепом у комиші. Тарас ішов у центрі, як заводій, ліворуч — Вернер. Добре, що тут були стежки, протоптані до водопою, бо стовбури стояли густо, волоті здіймались в небо на сажнів п'ять...

Щось тріснуло, і всі завмерли. Рушили, коли Тарас махнув рукою. Ніби ішли на бій... Багнети тьмяно зблискували в низькому

совці... Десь під грудьми лежав шматочком льоду незнаний острах... Очі — до болю пильні, вуха тривожно вловлювали найменший шерех, подих легкого вітру...

— Буде він нас чекати... — тихо сказав Хома.

— Якщо це той, поранений, прийде до туші знову, бо, певно, він не має сили піймати свіжу здобич, — шепнув Тарас.

Спилися неподалік галявини, де був кабан. Півтуші лежало, як і вранці.

— Чекати будемо? — спитав козак, що вчора вбив веприська. — Засядемо і...

— А з якого боку його чекати?

— Справді...

— А може, ліпше кинути марудне діло? — мучився страхами унтер, що за компанію прийшов сюди.

— Чи викопати глибоку яму?

— Лопат нема.

— От був би у нас капкан!..

— Зробити можна.

— Доки його змайструеш...

— Влаштуєм пастку з кількох рушниць, — дістав Тарас з кишені шворки, якими він запасся ще в укріпленні, бо припускав, що їм джувльбарс не стринеться. — Давай-но, Хомо, свого ножа!

Він вирізав міцні рогатки, встромив у землю колом із тушею якраз у центрі й поклав на них аж шість рушниць.

— Прив'язуйте, — звелів солдатам та козакам. — Націльте їх на кабана.

— А хто ж стріляти буде?

— Сам тигр.

— Його не вчили.

— Ми навчимо. Прив'яжемо через рогатки курки рушниць до туші, і тільки він потягне — рушниці залпом!..

— Здорово! Ну й голова!..

Назад ішли по-іншому. Ті шестеро, що без рушниць, оточені були озброєними, як арештанти. А тут іще спадали швидко сутінки, і кожен звук у плавнях здавався ходою тигра.

Зітхнули лише тоді полегшено, як вийшли в степ.

Уранці, ще до свідання, бо нетерплячка, вся та компанія, — окрім сердеги унтера, що мав діла по службі, — рвонула дружно в комиші. Їх гнав азарт мисливський, а ще — бажання вгледіти свої рушниці, бо за таку пропажу... Не приведи того господь!..

Рушниці, слава богу, лежали всі незаймані. Веприна теж була на місці...

— Братці, курок мові спущений! Моя стріляла! — крикнув одив солдат.

— Моя також!

— А тут ось кров!

Всі шість рушниць — розряджені. Нові сліди. І кров на них.

— Гайда за ним! — гукнув Тарас.

— Візьміть рушниці навпереваги і зарядіть, бо, може, тигр іще живий! — сказав козак, досвідчений у полюванні.

Слід вів у глиб дрімучих плавнів, і через те мисливці скоро по-притихали. Ще й мимоволі вишикувалися в округлий цеп, прикривши трохи й фланги.

Тарас ішов між Вернером і козаком, що вів по сліду тигра.

— Невже утік? — спитав Хома.

— Багато крові втратив, — сказав козак. — Десь ляже...

— Це ж треба — сила така страшна!

— Цар звірів.

— І тут царі!.. — зітхнув Тарас.

— Хтось має давати лад, — сказав козак.

— Ти, братику, те називаєш ладом, що витворяв цей лютий цар з киргизами?

— Ну-у... він, як мовиться, тут перегнув... зарвався...

— І має те, що заслужив! Тиран страшний, коли народ роз'єднаний. А як народ відчус, що він...

— Джульбарс! — гукнув козак.

— Де?

— Он лежить, на стежці...

— Живий?

— Хто знає... Треба бути наготові...

Скрадалися, як до живого. Аж поки хтось торкнув багнетом звіра.

— Готовий!

— Ну й чудовисько!

— Аршин десь буде до чотирьох!

— Цар, справжній цар!..

— І все ж ми, браття, його подужали, — сказав Тарас. — Коли гуртом та дружно — ніякий цар нам не страшний...

— Громада — то великий чоловік, — додав козак. — А як же ми його допремо?

— Навіщо? Знімем шкуру, та й всі діла, — сказав солдат із сивими, як волоть, вусами. — Він попопив людської кривці. Мусить тепер платити шкурою.

— Шість куль влучило!

— Ловко!

— Ну й голова!..

У небі проплив гусиний веселий ключ. Тарас згадав про плавання, що ждало їх з Хомою, і посмутнів. До осені, аж поки гуси не полетять на південь, їм борознить пустельне Аральське море і жити тільки споминами. Та ще хіба надією на кращі дні...

...В'їжджаючи до Оренбурга осіннього грізнього дня, Тарас відкрив для себе цікаву істину: те саме місто може здаватися різним — в залежності, з якого боку до нього в'їдеш. Два з гаком роки тому, коли прибув із Петербурга, фортеця на Уралі його пригнітила, прибила навіть сірістю свого буття, а нині, після Раїма й Орської, здалась йому замало не столицею. Будинків тьма, народу, хоч прорідженого холерою, також лічи — не перелічиш!..

А головне — він тут і далі буде при Бутакову, художником, а не солдатом, який щодня виконує безглузді вправи.

Першим, кого зустрів біля будинку, де мав квартиру Бутаков, був друг-земляк Левицький.

— Сергію! — крикнув з воза.

Той озирнувся, зморщив чоло, пригадуючи, де бачив він цього аж бронзового від сонця й вітру вусаня, і враз зірвався з місця, підбіг, обняв, зсадив на землю.

— Як ви тут? — спитав Тарас. — Співаєте?

— Без вас немає діла! — радів Сергій. — У Федора слабенький голос...

— Федір ще тут чи, може, подався геть?

— Він у степу. Вже днями бути має.

— То, може, я до вас, братове, у підсусідки?..

— Та, батьку, ми!.. — зрадів Сергій ще дужче. — Зроби таку нам ласку!

— Спасибі вам, — зітхнув Тарас полегшено. — Вїжджаємо у браму міста, а я сиджу та й думаю: де прихилюся, бідний? Не йти ж мені в казарму, коли не тягнуть...

— Федір про вас уже домовився і з господинею.

— А звідки він дізнався, що я приїду до Оренбурга?

— Герн розказав.

— Він тут?

— Учора бачив.

— Це чоловік, скажу тобі! Ми познайомилися в Карабутаці.

— І він те ж саме сказав про вас...

— Ну й славно. На справжніх друзів життя скупе — радіймо ж, други, кожному!

Він поспитався дозволу у Бутакова і, взявши речі — ранець та малярську скриньку і два портфелі, — рушив по знаній вже дорозі до дому Кутіних, де мав тепер пристанище. Сергій хотів забрати все, та він віддав лише портфелі. Скриньку лишив собі: він нині ще член експедиції, її художник і має право... Права, коли казати щиро, йому ніхто так і не дав — не побажав цар-батьюшка. Так малював два літа, на будь-що-будь...

У хаті зняв шинель і чоботи, ліг на диван і втомлено заплющив очі.

— Мо', поспите? — спитав Сергій.

— Ні. Просто я раюю... — сказав Тарас. — Два роки жив як вовкулака... Казарма, джеломейка, тісна каюта, палуба... Що не кажи, людині треба хата... Вернусь — збудую десь на горі, щоб видно був широкий Дніпр!.. Приїдеш тоді до мене в гості?

— На крилах прилечу!

— І сядемо з тобою ми на призьбі тієї хати, послухаємо бджолиний гул у вишнях і заспіваємо...

— Якої пісні, батьку? Щоб я хоч знав...

— Та будь-якої, друже... Бо всі вони в нас гарні... Що пісня, то й душа людська!..

— Це правда... — зітхнув Сергій. — У них щось є таке, таке!.. Сказав би, та слів нема.

— Словами того не скажеш... Відчути треба, злитися із ними серцем. То, брате, наш духовний спадок, святиня, скарб!.. Історія душі народу, яку ніхто не зможе заборонити, знищити, перекрутити на власний лад. Ми носимо її в собі. Вмираючи, лишаєм дітям... Може, це та, вважай, єдина у нас фортеця, яку не взяв ніякий ворог!.. Вічна і неприступна!..

У передпокої нараз почувися швидкі, рішучі кроки, і на порозі постав високий прапорщик.

Тарас помімо волі зірвався на ноги, виструнчився.

— Лежіть, лежіть, — всміхнувся той. — Добридень!.. А пана Федора немає ще?

— Немає, — сказав Сергій. — Знайомтеся, — узяв за лікоть прапорщика й підвів. — Поет Тарас Шевченко...

— А-а! — засвітився прапорщик. — Ісаєв я, Микола.

Подав привітно руку, легенько стис Тарасову.

— Ви, може, син Ісаєва, що в Орській був комендантом? — спитав Тарас.

— Ні. Я з Полтавщини.

— Земляк, виходить?

— Точно. Мені про вас Сергій та Федір понарозказували!

— Співати вмієте?

— Ні, бог не дав...

— У нього інші здібності, — сказав Сергій лукаво. — До молодичок...

— Хто з нас не без гріха! — прийшов Тарас на допомогу прапорщику, що зашарівся, немов хлопчак. — Сідайте в нашій хаті.

— Я вже піду. На службу час. Спасибі... Радий був познайомитися!

Крутнувся і вийшов.

— Красень... — сказав Тарас. — Полтавець!..

— Він тільки родом звідти.

— А я ж то чую — хоч би тобі словечко...

— Ви справді, батьку, ляжте та подрімайте, — запоспішав Левицький. — Мені також на службі треба бути. Харчі накриті он на столі...

— Спасибі. Мабуть, так і зроблю.

Коли Левицький вийшов, він зняв мундир і знову ліг. Сон навалився раптом. Як у дитинстві...

Федір застав його за малюванням острова, якого виявили вони посеред моря і нарекли ім'ям царя Миколи. Тарас було скривився, та Бутаков одвів його і пояснив, що робить це заради них із Вернером...

Мовчки вони потисли руки, поцілувалися, і Федір вийняв зі скриньки аркуш.

— Що це? — спитав Тарас.

— Княжна Варвара Рєспіна питає, чи я не знаю, де ви поділися.

— І що ж ти їй відповів? — узяв той лист, проглянув. — Вже ділий рік!..

— Чекав, що ви повернетесь і все самі напишете. Я теж не знав нічого... Питав — на морі, кажуть, чи у Раїмі...

— Ніхто, крім неї, не написав?

— Принаймні я не одержував.

— Забули!..

— Там також була холера...

— Не вимерли ж вони усі. Було багато друзів...

— Нічого. Ось напишете — і відгукнуться.

— Одному я вже написав: Андрієві, в чарівній Седнів. А де твій брат Михайло?

— Ще в Петербурзі. Пише, що скоро їхатиме до Оренбурга.

— Хочу вас змалювати з братом, — сказав Тарас. — Допки маю фарби... Бо Олексій Іванович, наш капітан, накидав стільки мені роботи, що фарби просто тапуть.

— Брат привезе.

— Тим паче!.. На весну десь мене послати мають на Ман-гишлак...

— Чого?

— Шукать вугілля.

— Це ж так далеко! Тисяча, коли не більше, верст! У Гур'єв, а далі морем...

— Знову — як у могилу.

— Може, ще переміниться... — сказав не скоро Федір. — Я попрошу когось із штабу корпусу.

Тарас ще раз перечитав листа княжни Варвари. Турбується, сердешна, ним... Свята душа!.. Заступниця його єдина!..

— Піду явлюсь начальству, — озвався знову Федір. — А ввечері влаштуєм учту. Треба ж нам порадіти зустрічі!

— Тим часом я складу листа княжні Варвари, — тихо сказав Тарас. — Напевно, вже й розучився...

Відклав альбом, узяв перо й покvapно сів до столу. Два роки майже, як він одержував чийсь листи, як сам писав!.. Два роки... Він так чекав на дружній білий аркуш в отій сумній пустелі на Сирдар'ї... Як прибувала пошта й солдат-поштар вручав листи, він йшов у степ і там собі доводив, що так йому найліпше, що звістка з краю рідного чи з Петербурга розвередила б душу, якій і так нелегко... А сам чекав тим часом, що хтось гукне й подасть йому конверта...

Сидів за чистим аркушем і намагався згадать лице Варвари, яке ніяк не вимальовувалося в його уяві. Бачив окремі риси, жести, чув навіть голос, проте не міг зліпити з них портрета. Забув чи, може, він не смів тоді вдивлятися в княжну, як в інших, щось змушувало його відводити від неї погляд. Напевно, те невловне «щось» відмовило його від наміру намалювати її портрет з натури...

Чув серцем: нині, зараз же повинен щось зробити, аби спинити своє сповзання в нежиттє з гори високих помислів і вболівань. У морі, на Косаралі, де зимувала експедиція, в Раїмі — скрізь він жив життям, що нищило поволі душу, зменшувало у ньому опір присуду катів людських. Лист до княжни Варвари — це той

місток, який з'єднати може з минулим, з вічним... Ні, він писав поезії і малював. Та й зараз ось малює. І все ж відчув,— най-дуже тут, вже в Оренбурзі,— що іншим став, байдужішим до світу й зла, яким його вивопнюють царі й сатрапи їхні усіх мастей та рангів. А це — ознака краху, капітуляції, як кажуть у військових колах!..

З чого ж почати? Мабуть, з оцих думок, із того, що він не винен у довгій своїм мовчанні...

Рвучко вмочив перо в чорнило. Раїм, Аральське море враз віддалились, зменшились. То все гірке минуле, накинута йому чужою волею, і через те також чуже. Тепер чуже! Тягар років, одбутих на засланні, скидати має з себе, щоб не давив, не гнув його додолу. Прожив — і слава богу. Хто знає, скільки ще в нього їх попереду... А всі разом не витримає одна — пехай і з кременю! — людська душа...

...Зібралися на другий день, увечері. Компанія, — як висловився пан Броніслав Залеський, його новий знайомий і співробітник, — була не вельми велика, але вельми поважна: сам Бутаков, Поспелов, Герн, Залеський, Вернер, ну і, звичайно ж, трійця господарів — Тарас, Сергій та Федір. Останній, правда, був невдоволений, що запросили «шляхту», та явно виду не подавав.

Пригубивши міцного трунку, згадували краї далекі милі. Це заміняло усім їм брак яскравих, часних вражень у тому житті-бутті, яким жили, яке їх тут засмоктувало, вганяло в сон душі та думки.

— У Миколаєві акацій тьма, — озвався Олексій Іванович. — Як зацвітуть — все місто біле-біле... Прийдеш із моря, глянеш — і щось таке тоді з душею коїться... А ще — дівчата в білих весняних сукнях!..

— У нас весна — вся жовта... — зітхнув Залеський. — Всюди вода, вода... І в ній, по синіх-синіх плесах, — яскраво-жовта лотать!..

— По чагарях у видолинках біліє ряс... — примружившись, сказав Левицький, що був замало не земляком Залеського. — Ідеш отим зелено-білим расм і так співати хочеться, що сили немає втриматися...

— А я люблю цвіт льону, — озвався Федір. — Тоді земля і небо — всуціль блакить... І жайворонки дзвенять у небі, благовістять...

Тарас побачив поле, над ним ранкове мрево, пронизане навскіс промінням сонця, і в ньому роги й спини волів, що йшли у плузі... А далі — цвіт калини. В леваді в них, біля струмка... Барвінку синь по всій могилі матері... Як посадила Катря, то й досі синьо дивиться на світ його нещасна мати... Торік, посеред моря, згадалась раптом старша його сестра. Аж заболіло в грудях. Чи не лучилася якась біда?..

— Я тут служу ледь не п'ятнадцять років!.. — промовив Карл Іванович. — Свою радзіму Вітебщину вже геть забув...

— Не тягне? — тихо спитав Сергій.

- Весною щось як найде, буває!.. Тут маю дім, дружину, діток...
- А я пішов би пішки на Україну,— сказав Тарас.
- Запала довга тиша.
- Ось за аральські мандри присвоять вам якесь звання, то зможете поїхати кіньми,— озвався Бутаков.
- То як ще цар подивиться...— зітхнув Тарас.
- Чи правда, що государ дав гроші на викуп ваш із кріпаччяни? — спитав Поспелов.— Ходять такі чутки...
- Брехня,— аж надто грубо сказав Тарас.— Підстроїли, аби імператриця портрет той виграла у лотерею.
- Який портрет?
- Жуковського. Призначений мені на волю.
- То ви з царем знайомі?
- Ні. Бачив тільки здалеку. У Петергофі.
- Це звідти «Сон»? — всміхнувся Сергій по-змовницькому
- Ваш новий вірш? — озвався вперше Вернер.
- Ні. Це старе. Поема.
- То, може б, ви нам прочитали? — втрутився Герн.
- І рада б душа в рай...— розвів Тарас руками.— Рукопис десь у Дубельта, на зберіганні...
- А може б, ви...— почав було Левицький.
- Тарас спинив:
- Що знав, забув!.. Мене сюди послали, щоб я забув і щоб мене забули...
- Федір був тямковитий чоловік: схопив гранчасту пляшку й поналивав.
- Як у поета сказано,— зиркнув лукаво на Тараса,— й записано вуглем на стінці шинку...

Вип'єш першу — стрепенешся,
 Вип'єш другу — схаменешся,
 Вип'єш третю — в очах сяє,
 Думка думку поганяє.

Тарас знітився. Справді, було таке. Як познайомився із Забаржадою...

— А що, як хтось візьме стіну ту й пошле у Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії? — спитав Хома.

— Орлов пошле подяку Обручову,— скривився Карл Іванович.— Горілка — діло государево, і славити її похвально.

— Це все одно, що ода дому царствующому...— додав Залеський.

— Хочете, щоб я і тут тягнув носок? — спитав Тарас похмуро. Хоч розумів, що друзі мають рацію, що треба кожен вчинок і кожне слово зважувати на терезах своєї долі, свого покликання на цій землі.

— За добре діло можна і потягнути,— сказав Хома.

— Це правда!..— зітхнув Тарас.

— Тож вип'ємо по другій чарці і схаменімося! — гукнув Поспелов, що зрозумів, як видно, чотиривірш Тарасів і без перекладу.

Сергій тим часом вніс самовар, поставив чашки, цукор.

Всі потяглись до чаю. Лише Тарас сидів у роздумі про нелегке життя поета, що став на прю із силами неволі й зла. Він має завжди бути на висоті свого звання, обов'язку перед народом.

— Налити вам? — спитав Сергій.

— Будь ласка.

— Як гарно це звучить у вас — «будь ласка...» — промовив Карл Іванович.

— Бо наша мова ніжна і мелодійна.

— А кажуть, це наріччя великоруської, — не то спитав, не то підтвердив чиїсь думки Поспелов.

— З Росією ми тільки двісті років... До того, отже, жили без мови власної, були німі?

— А й справді! У вас залізна логіка.

Сергій подав Тарасові налиту чашку і підморгнув, вдоволений його знанням історії, його, нехай малою, та перемогою.

— Найдужче, що мене вражає на Україні, то це пісні... — сказав замріяно Бутаков. — І те, що всі співають... Та як! Співзвучно, вміло ведучи кожну партію... І хоч би хто коли сфальшивив...

— Таку б нам єдність в іншому, — сказав Тарас. — А то хто в тин, а хто в ворота...

— Була ж колись, — сказав Сергій.

Тарас лише махнув рукою. Хто-хто, а він знав добре, що завело його народ в кріпаччину. Сьорбнув із чашки чаю, набрав повітря в груди і заспівав:

Ой хмелю ж мій, хмелю,
Хмелю зелененький...

Сергій його підтримав високим, чистим голосом.

Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?

І Федір влив свій баритон у дивний трунок співу. Тепер вони в три голоси знялись на крилах пісні й ширяли вільно й радісно в безкраїм ріднім небі...

Зимував я зиму,
Зимував я другу,
Зимував я в лузі на калині
Та й не розвивався!..

Коли скінчилась пісня, — широка, вільна, наче козацький степ, — і всі мовчали, вражені її роздоллям і філософським настроєм, Тарас почав веселої:

Ой горе, горе,
Який я вдався;
Брів через річеньку
Та й не вмивався...

Бачив, як ожили, зауспіхались гості, й згадав гучне весілля біля Борзни, де він співав цю пісню і вчив її співати ясну Панькову наречену, що віддавала віно на подорож його до Рима... Ось де той Рим, ласкава панно Олександро!.. А де-то нині брати-союзники? Чи згадують його в своїй тяжкій неволі?.. Чи всі живі?..

— Дивний ви чоловік, Григоровичу, — сказав Поспелов згодом. — Співаєте веселу, жваву пісню, самі ж печальні...

— Доля така у нас... Я зараз мав би бути в Італії, на берегах старого Тібру...

— Кається, що написали вірші, які загнали вас на Урал?

Тарас вагався довго з відповіддю і все ж признався, мов на духу:

— Ні. Я не схибив. Підло впиватись щастям, волею, коли народ твій гине в ярмі неволі!..

— Bravo! — гукнув Залеський. — Вольність вища за життя!

— Тихіше. Ми ж не в катакомбах, — озвався Герн. — Співайте ліпше.

— Може, ще по одній? — спитав Поспелов.

— Досить, — сплинув його порив до чарки Бутаков. — Я вже піду, — підвівся. — Спасибі вам за гарний вечір.

— Час і мені додому, — схопився Герн. — Дружина жде.

— Красуня вона у вас, штабс-капітане... — заздро зітхнув Поспелов.

— Правда, — всміхнувся Герн. — Вона мені осяює цей хмурий край...

Як Бутаков і Герн пішли, Поспелов кинув не без лукавства.

— Кажуть, ваш землячок Ісасв туди взяв курс...

— Оцей Адоніс-прапорщик? — спитав Хома.

— Панове! — різко сказав Тарас. — Дружина друга нашого, як і дружина Цезаря, поза підозрою. Чи личить нам повторювати чийсь плітки?..

— У вас залізна логіка, — узяв Поспелов пляшку. — Давайте вип'ємо ще по одній, і хто куди!

Пристали мовчки на ту щасливу, хоча й не дуже оригінальну думку. Тим паче час був пізній.

Прощалися біля воріт.

— Тарасе, треба якось зустрітись вам з поляками, — сказав Залеський тихо. — Сусіди ми... Та й доля у нас тепер, вважай, одна...

— Гуртом, як мовиться, і батька бити легше?

— Вітчима, прошу пана!..

— Гаразд, — подав правицю і міцно стис. — А де Поспелов?

— Певно, поплив в якусь тасмну гавань...

Стихли в густій пітьмі осінній неквапні кроки Хоми та Броніслава, а він стояв і думав про Бутакова, Герна, його дружину милу та... Забаржаду, дівчину з тонким і гнучим станом, що приголомшила його красою-дивом, як карагач серед пісків пустелі...

...Йдучи у дім до Чернишових, — прибіг хлопчак, покликав, — Тарас не міг подумати, що саме тут відбудеться ота братерська зустріч, яку йому пообіцяв Залеський. Дива! Сьогодні бачилися,

трудились поряд аж до темна, і він про те й не натякнув. Напевно, так і треба. Поляки мають досвід у цих ділах.

— Не роздягайся: будемо в холодній хаті... — зустрів його молодший із Чернишових, який навчався ще в Академії мистецтв і — о сюрпризи долі! — вчив малювати дітей царя.

— Що сталося? — спитав Тарас тривожно.

— Ніц, — відповів йому чомусь по-польськи Олексій. І посміхнувся в чорні козацькі вуса.

З кімнати чувся гомін, приглушений басистий сміх.

— Бенкет? З якого приводу?

— Вас ждуть, — узяв за лікоть Олексій і відчинив важкі дубові двері.

У хаті враз запанувала тиша. Із неї вийшов йому назустріч Вернер.

— Панове! — мовив він урочисто. — Поет Тарас Шевченко!

Іх тут було душ десять. Здебільшого прості солдати. Мовчки, один за одним вони підходили й, подавши руку, казали, хто як зветься. Запам'ятав лише Турно та Попеля, якого знав ще в Орській.

— І ти — поляк? — спитав у брата Олексієвого, що підійшов потиснути Тарасу руку.

— Урядник Оренбурзького козачого війська Олександр Червишов! — став струнко той.

— Не бачиш, що я в пальті?.. — всміхнувся Тарас також.

— Кризь драп у вас просвічується чин генерала!

— Скажу про це начальству й подам негайно у відставку. — підтримав жарт. І спохмурнів, згадавши, що цар підтвердив заборону писати та малювати й відстрочив тим присвоєння йому звання.

— Я вибачаюся, що так повівся з вами, не попередив... — сказав Залеський. — За нами й тут потроху стежать... Чули про конфуз, що стався з Обручовим біля костьола? Ні? Хтось доніс, що вечорами в костьолі світиться і там збираються таємно заслані сюди поляки. Наш генерал взяв плац-майора та поліцмейстера й наскочив раптом. Двері були, на лихо, замкнуті. Гукнули ксьондза Зельонку, той відімкнув...

— І що?

— То сонце, вже призахідне, світило в різнокольорові шибки вітварних вікон!

— Невже прибіг сам генерал-губернатор?

— У тому-то і весь комізм пригоди.

— Трагізм, скоріше... Спробуй збагнути їх, цих унтерів во генералах!.. А я гадав, що Обручов...

— Панове, — мовив Вернер. — Солдатам не дозволено судить своїх начальників.

— Це тільки осуд, братику, — озвався Попель. — Суд десь іще попереду...

— А поки суд та діло, прошу до столу! — мовив їм Олексій.

— Хотілось би поговорити... — скривився Попель.

— Раптом хтось набіжить, а стіл стоїть не займаний. Які ж у біса це імення!

— Хто іменинник? — спитав Турно.

— Хай буде — ви.

— Чудово. Тоді прошу, панове, повіншувати мене з днем ангела! — ввійшов у роль.

За стіл сідали нехотя, лиш для годиться, а встали з-за «руїни».

— Ну що, — спитав Тарас лукаво, — не посрамили христолюбиве воїнство?

— Я певен був, що ви солдати, вірні царю й отечеству, — в тон відповів учитель царських чад.

Одвівши вбік Тараса й пригладивши короткі вуса, Попель сказав глухим, статечним голосом:

— Я тут давно, вже цілих десять років... То вибачайте, коли скажу щось не до ладу...

— Аж десять літ!..

— Засуджено було до страти. А потім цим замінено.

— За що?

— Ми всі тут винні в одному «злочині» — бажанні волі.

— Правда.

— На жаль, я мало знаю вас як поета... Але вже те, що ви сюди попали за ваші вірші, свідчить, що ви поет великий, чесний і вільнодумний. — Передихнувши, Попель ураз спитав: — Чому ми тут?

— Тому, що тягнемо у різні боки. Як лебідь, рак та щука з відомою і вам, напевно, байки.

— У саму суть влучили! — зрадів словам тим Попель. — Якби повстання наші підтримали на Україні, то ми, напевне, тут не були б!..

Тарас вже чув такі розмови й такі думки, сам мізкував над цим питанням, проте не мав твердої відповіді, оскільки все було таке заплутане, що тільки час та спільне лихо могли навести потрібний лад.

— А хто б їх мав підтримати? — спитав спокійно.

— Звісно — пани, народ.

— Панами і так у нас не зле. Народ же спить, знесилений в борні за волю з Польщею.

— Коли-то все те було!

— А й досі нам вилазить боком. І вам також.

— Ой правда!.. — сказав Турно.

— Колишнє слід забути, — озвався Вернер.

Інші теж підійшли.

— Ми й так уже забули стільки, що ледь згадали, хто ми, — сказав Тарас. — І все ж народ не держить зла за пазухою, мов каменюку.

— І Польща також.

— Добре. А як же быть, — всміхнувся, — з отим великопанським «від можа і до можа»? З яра одного в друге? Та ще й за це пролити кров!..

— Ідеться тепер про інше, — подав Залеський голос. — Боритись слід за волю для всіх знедолених!

— І росіян в тому числі,— додав Тарас.— Лише тоді ми зможемо перемогти.

— Тарасе, ви вгадали мої думки,— сказав урядник палко.— Солдат це хто? Кріпак колишній, мученик. Щоб він не став стрілять у волю, треба, аби він знав, що то його свобода, його життя!

Зніяковівши, він відійшов до брата, який сидів побіля столу й щось замальовував собі в альбом.

— Чим більший обсяг, тим менший зміст. Так вчить наука логіки,— сказав похмуро Полель.— Ви нас втопити хочете у снах своїх народів. Польща вже стільки років бореться, а ви спите...

— Сплячий — не мертвий, колись прокинеться, як мовить наш філософ Сковорода,— сказав Тарас.

— А нам сидіти й ждати?!

— Будить гуртом. Єднатись для свободи.

— Так ми не вирвемося і до страшного суду!..

Притихли. Стало чути, як олівець шурхоче об біле поле аркуша.

— Я не політик, други,— сказав Тарас,— не генерал...— оглянувся на Чернишових,— і все ж мені здається, що іншого шляху нема.

— Тарасе, він занадто довгий.

— По ньому ми, присутні тут, не дійдемо.

— Народ від нас одвернеться!

— Вважатиме за боягузів.

— Або й за зрадців!..

— Знаю те по собі, що тяжко ждати, дивлячись, як гине люд в неволі...— сказав Тарас.— Сам плакав од безсилля зробити щось негайно... І все ж терпінням треба нам запастися.

— Сидіти й ждати?

— Діяти! Та не наосліп, з розумом. Здолать такого змія, що мучить нас, не можна тільки серцем. Урядник правду мовить: солдат — кріпак недавній — повинен знати істину і свій «маневр» у битві зі стоголовим чудиськом.

Зробилось знову тихо. Щось кожен думав, зважував на терезах сумління і долі власної, що завела його, сердегу, в оцей далекий пустельний степ.

Тарас вдивлявся в братчиків,— як подумки назвав поляків, згадавши Київ і Товариство святих Кирила та Мефодія,— й не міг збагнути, як сталося, що він на першій зустрічі розкрив їм душу. Правда, вони також не крилися... А Чернишови? Цих знав давно і вірив їм...

— Що буде, те, дасть бог, побачимо,— сказав Залеський, немов старий, хоч був молодший від багатьох.— А треба нам триматись разом, діяти плече в плече...

На вулиці почувись кроки, гомін.

Поляки враз всі подались до столу, взяли чарки.

— Здоров'я пана Людвіга! — підніс свою Залеський.

— Панове, це не Обручов,— сказав Тарас, що приचाївся біля вікна.— Якісь веселі панни із кавалерами!

Жарт був не дуже вдалий. Поляки настовбурчилися.

І тут прийшов на допомогу дружбі Олексій. Всміхнувшись, він промовив голосно і безтурботно:

— Прошу до мене ближче! Допоки ви дискутували, я вас, панове, намалював! Як говорили елліни, життя коротке, а мистецтво...

— Вічне! — додав Тарас.

На аркуші було чудово вирисовано портрети всіх присутніх. Художник навіть встиг згрупувати постаті, відбивши в цій композиції момент розмови. Попель щось промовляє, інші його уважно слухають... Тарас про щось замислився, ще не ввійшов у бесіду і в товариство... Схожість була разюча. Всіх одинадцяти.

— Ну як? — спитав художник.

— Чудово, — першим сказав Тарас.

— От тільки я... — озвався і Броніслав Залеський. — Я ж не сидів...

— Так треба для композиції. Ти ж сам малюєш... Липський і ти присіли, щоб покурити...

— Солдати, що всі стоять, нагадуватимуть скоріше стрій, аніж цікаву бесіду на іменинах у пана Людвіка, — додав Тарас.

— А ви в пальті, — помітив Попель. — Добре, як не побачать, кому не слід...

— За це спокійні будьте, — промовив твердо Олексій. — Ви ж знаєте мене і брата...

— Знаємо, — сказав Залеський. — Пізно. Час розбігатись...

— Може б, Тарас Григорович нам прочитав щось із свого... на сон грядущий?... — спитав несміло Людвік.

— Панове, тільки з пам'яті, — сказав Тарас у тиші, що наступила. — Та й то фрагмент...

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у наших раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм...

Читав «послання» богу, в якому все сказав йому, не по-таїв, не убоювся його страшної кари за щирю правду, й чув, як мороз біжить по спині, бачив, як піднімається на голові волосся в Людвіка... Притишивши ледь не до краю голос, ударив, ніби шаблею:

Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

Схопивши шапку, вибіг в морозну ніч. Не міг же він явити слабість людям, які самі шукають в нього сили, вогню своїм пригаслим душам, вимученим в оцій страшній пустелі!..

...Вже другий місяць жив сиротою — Федір подався на зиму в Гур'єв, Михайло й Сергій — на службу в Санкт-Петербург, а Бутаков поїхав також, змусивши тим самим дружню свою команду шукать — хто де — пристанища. Тараса взяв до себе Герн, віддав йому весь флігель, і виявилось, що всяке зло не без добра. Тут, на Слобідці, в затишку садиби друга Тарас знайшов нарешті те, чого йому завжди найбільше бракувало: самотину і незалежність від будь-кого. Єфрейтор, найнятий за невеликі гроші, повідомляв, коли була потреба прийти в казарму, й на цьому служба, власне, й вичерпувалася. Малюй, пиши, ходи, як вільні люди, на гулянки та на бали, де він — у фракці з плеча друзяки Федора — стрічався і розмовляв з батьками-командирами, які вдавали, що рядовий Шевченко і цей артист — не мають нічого спільного. Сам Обручов замовив йому портрет дружини. І заплатив, як інші, підкресливши своєю мздою, що малював художник, а не підлеглий йому солдат...

Ісаєв його знайшов у Герна, хоч не питав ніколи, де він живе. Ввійшов у двір і стежкою попрямував до флігеля, немовби вже бував не раз у земляка-солдата.

Тарас, на всякий випадок, сховав альбом та фарби, хоч це була дитяча гра: Ісаєв бачив, як малював портрет братів Михайла й Федора.

— Добридень вам, Григоровичу! — гукнув привітно прапорщик. — Нудьгуєте?

— Та ні, бог милував... — сказав Тарас, підводячись назустріч гостеві.

— Один як перст... Жахливо!

— Я не один.

— О! Де ж вона? — всміхнувся ласо прапорщик й оглянувся. — Не відіб'ю, не бійтеся!..

— Я не боюсь...

— Чому? — спитав здивовано.

— Бо це, паничу, вам не під силу.

— Овва! — як півень, випнув груди. — Щоб я якусь татарочку!..

— Попали пальцем в небо, — всміхнувся на те Тарас.

— А хто ж вона? Я знаю тільки про Забаржаду...

Тарас помовчав трохи, щоб молодик помучивсь бісом заздрощів, і мовив тихо:

— Вірна моя спутниця — тривожна й ніжна Думка.

— Я не розслухав... Дунька?

— По-вашому то буде «мысль».

— А-а! Ви ж поет, філософ... Анахорет! — чомусь зрадив Ісаєв. — І раптом став поважним: — А втім, у мене є до вас серйозне діло.

— Яке?

— Портрет. Батьки скучають, хочуть хоч на малюнку... Гроші у мене є!

— Я, знаєте... — зам'явся було Тарас.

— Ви ж малювали інших. Чи, може, я з лица бридкий? — всміхнувся самовдоволено.

— Часу нема...

— Помалу, не поспішаючи, — вмовляв уперто прапорщик. — Приходитиму сюди, до вас, о цій порі...

— Ну, добре, — здався-таки Тарас. — Як землякові...

— Дякую. Коли почнемо? — дістав годинник і заметушився. — Завтра!

— А може...

— Завтра, завтра!..

Ісаєв швидко вийшов, так ніби його погнало з хати.

На другий день з'явився, мов на службу, роздягся, сів.

— Малюйте, — кинув коротко.

Тарас дістав з-під ліжка скриньку з фарбами, паперу аркуш.

— Як вас?

— Ат, все одно! — махнув рукою прапорщик.

Він був і тут, і ніби десь за стінами цієї хати.

— Зробимо в овалі...

— Добре. Але щоб видно було мундир та еполети. Мама хай порадіє!..

— Дуже хотіла бачити вас офіцером?

— У неї був якийсь роман з гусаром, і це з дитинства вирішило мою судьбу.

— А ви самі?

— Мене хіба питали!.. А втім, я навіть радий, що вийшло так.

Служи собі і в вус не дуй!

— Чудово...

— Що?

— У цьому суть: служи й не дуй...

— А-а... — Він ураз прислухався. Дістав годинник, глянув і посміхнувся: — Точно!

— Що?

— Йде годинник...

Тарас хотів спитати, по чому прапорщик його зв'яв, та саме щось таке побачив в очах «моделі», що побоявся втратити. Ще сам не міг назвати того живого відблиску душі Ісаєва, та зрозумів, що саме в ньому сутність цього синка залюбленої в гусарів мами. Швидко став накидати штрих за штрихом...

— Все. На сьогодні досить! — підвівся рвучко прапорщик.

— Посидьте ще...

— Не можу. Служба, служба!..

Схопив шинель і — з хати. Мигнув, як вихор, перед вікном, на тлі дверей, що з двору ведуть до Гернового будинку, і враз... з'явився знову. Оглянувшись, немов варнак, пірнув у дім і причинив сінешні двері.

Тарас і дихать перестав. Згадалися йому плітки про прапорщика та Гернову гарненьку жінку... Першим було бажання кинути за лovelасом, схопити за комір, вивести на божий світ, та зупинився вчасно. Що дім чужий, а що Ісаєв — прапорщик. Пришиють напад на офіцера, й ніхто тобі не допоможе!.. Скажати Герну?.. Хто їх там розбере — чужа сім'я... Мовчати? Так друг же Карл Іванович!.. Це ж ніби зрадить друга... Тим паче цей зальотник спочатку йде до нього, а вже тоді...

Всю ніч продумав. Зате удень, коли прийшов Ісаєв, готовий був до дії на захист честі Герна.

— Чого це ви сьогодні такі похмурі? — спитав у нього прапорщик.

— Погано спав.

— Блощиці?

— Ні. Думки...

— А-а, це оті, яких я сплутав з Дунькою! — зареготав.

— Сідайте. Сьогодні я повинен скінчить портрет, — сказав

Тарас суворо.

— Одержали якесь нове замовлення?

— Не те.

— То, може, вас посилають кудись у степ? Я попрошу...

— Не треба.

— Жаль... Тут у вас так затишно... Гадав, що ми подружимося... Все ж земляки... — завів сумної прапорщик.

— Ви маєте, Миколо, друзів? — спитав Тарас, малюючи вже аквареллю.

— Удома мав... І тут... А що?

— Честь друзів вам дорога?

— Звичайно.

— Мені також.

— Ви ж благородний!

— Батько мій був із роду Чесних...

— Не чув таких... — стенов плечима прапорщик. — Це за Дніпром, напевно, де шляхтичі?

— Вгадали.

— Пробачте, я щось не збагну, — наморщив лоба прапорщик, — до чого ви...

— Ну... як би вам доступніше це пояснити... — протяг Тарас, усе ще сподіваючись, що омине його невдячна доля сказати в очі правду цьому самозакоханому Нарцису. — Коли б, скажімо, ви запримітили, що друг ваш... ну, що другові загрожує безчестя, поголос, що б ви тоді зробили? Як повелися б?

— А винен сам? — спитав похмуро прапорщик.

— Та ні. Все зло від іншого, йому чужого зовсім, ледь-ледь знайомого...

— Сказав би другу, й разом тому набили б пику.

— І це було б порядно?

— Цілком!

— А що, як той, скажімо, вищий чином? Він прапорщик, а ви...

— Я — прапорщик.

— Припустимо, ви — рядовий...

Ісаєв звів до купи брови й одразу став негарним.

— Шевченко, ви, здається, зайшли далеко надто... — сказав кризь зуби. Певно, таки збагнув, про кого мова.

— Радий, що ви такі догадливі, — зітхнув Тарас. — Страх як не хочеться мені робити, як ви допіру радили...

— Ну, як портрет? — спитав недобрим голосом.

— Готовий майже...

— Досить. Давай сюди! Що з мене?

— Дарую так, без грошей, — віддав папір. — І дуже вас прошу, Миколо, — як старший за віком і як земляк, — забути шлях на Слободу!.. Штабс-капітан...

— А я прошу не забувати, що рядовому краще не зв'язуватись із офіцером, — не залишився в боргу Ісаєв і швидко встав. Схопив шинель. — Хоч ви й земляк... — скривився в зверхній посмішці.

Пішов, сердито кинувши сінешні двері. Правда, вже не в покої штабс-капітанші, а до воріт, на вулицю. Тримаючи в руках папір. Як образ чи індугенцію...

...Весна прийшла бурхлива, дружна. Сніги зійшли, й пригрітий степ за містом проріс одразу зелом. Вдень і вночі на північ пливло ключами птаство, співаючи хвалу весні. Порою цілі зграї гусей, качок і лебедів сідали спочивати на широченну повінь ріки Уралу, й тоді здавалося, що біла хмара впала на синь води...

Вертаючись з ріки додому, виповнений красою світу, дивом його відродження, Тарас угледів постать, що, наче злодій, шаснула з будинку Герна. Прапорщик!.. Не схаменувся, ходить, як і ходив!.. А добрий Карл Іванович хмелиною довкола жінки в'ється: «Софісчко моя! Лебідонько!..» І між людьми. А ті хихочуть нишком і перемивають йому, сердезі, кісточки...

Обурився так, що пензель тремтів, мов лист осиковий, в його руці. Жбурнув у скриньку й вийшов. Не міг дивитися на вікна Гернової оселі... А раптом Карл Іванович прийде до нього зараз?.. Ні, він не зможе глянути, як завжди, чесно в очі й удати, ніби в його душі панує весна-красна!..

До Федора прийшов такий, що той спитав тривожно:

— Стряслося щось?!

— Той баламут Ісаєв таки до неї ходить! Сам бачив нині...

— Що ти, — озвався Федір, — бачив?

— Як він вискакував із дому Гернів.

— Тобі-то що?

— Карл друг мені! Його безчестять, зраджують. Я покажу цій шльондрі, не дам ганьбити безкарно таку людину!..

— Хто ти? — спитав похмуро Федір. — Лише солдат. Ісаєв же офіцер. Плюгавий, та офіцер! І не дай бог, ти зробиш, про що кричиш, цей прапорщик...

— Начхать мені на нього!

— А Герн, гадасш, буде тобі безмірно вдячний за розкриття?

— Принаймні я не буду ховати від нього очі,— не міг Тарас угамуватися. Він весь кипів обуренням і вболіванням за друга, що так близько до серця взяв його неволю.— Краще нехай гірка, та правда, ніж солоденька, сліпа брехня!

— Тарасе, я набачився тут усього. Є речі...

— Ні, я введу на чисту воду! — гримів Тарас.

— Тихіше!.. Хазяйка он почус...

Крутнувся і вибіг.

Вдома, як охолонув трохи, пристав на думку Федорову. Нехай їй біс! Та їй шило в мішку не втаїш довго, вилізе...

За кілька днів, у п'ятницю на страснім тижні, вийшов, немов на зло, якраз тієї миті, коли зальотчик юний за спиною бідахи Герна проворно шаснув в його гніздо. Кров шугонула в голову, аж світ йому схитнувся... Не стямився, як наздогнав штабс-капітана й промовив глухо:

— Прапорщик ось тільки що ввійшов у дім твій, Карле!..

Герн сполотнів, торкнувся руків'я шаблі й незграбно пішов назад.

А далі все відбулося точно, як у поганій драмі чи водевілі. Крик, гвалт, плюгавий прапорщик у негліже... Якби Тарас не вирвав зброю в штабс-капітана, то був би труп... Мерзота!..

Друзяка Федір, коли почув про страсті, що розігралися у страсну п'ятницю, похнюпив носа.

— Вскочиш, Тарасе, в халепу... Тобі цього Ісаєв не подарує...

— А що він може вдіяти! Я не торкнувся до нього й пальцем. Навіть оборонив від гніву Карла!..

— Хоча б не входив з Герном; побув надворі...

— Ввійшов, бо Карл ще на порозі вийняв із ніхов шаблю.

— Що ж нам тепер робити? — терзався Федір.— Кликано мене на учту до губернатора. Йти чи не йти?

— Як хочеш,— сказав Тарас, що був, собі на диво, спокійний і розважливий.— А я поїду в гості.

— Куди?

— Ти ж знаєш.

Федір лише кивнув.

— Ні, я побуду вдома,— сказав невдовзі.— Поки щось проясниться...

Присмерком примчав за ним прольоткою. Мов на пожежу.

— Швидше! — шепнув йому надворі.— Герн приїздив. Ісаєв подав донос про те, що ти малюєш, пишеш ще й ходиш у партикулярнім одязі! Обручовим уже наказано зробити в тебе обшук.

— То їй що?

— Спалити треба усе, що може чимось тобі зашкодити!

На щастя, встигли. Флігель ще був не займаний, усі папери цілі.

Зібравши їх до купи,— й недомальовані портрети теж,— Тарас спитав у Федора:

— Що ж тут палити?

— Може, щось є в листах?

— Пали листи княжни Варвари!

Тяжко було йому дивитися на цей вогонь, що байдуже з'їдав слова княжни, які летіли його зігріти, втішити й тепер конали в муках. Він чув їх крик...

— Тут є листи Левицького, Александрійського, а також брата Василя,— озвався Федір здалеку.

— Пали!

— У них нема нічого, що не дозволене...

— Пали!

— А як по цьому визнають, що попереджено? Почнуть шукати винного й дійдуть до Герна?

— Правда,— зітхнув Тарас.— Нехай беруть...

— А вірші?

— Цього не дам! І не спляю!

Зібрав маленькі зшитки, в яких відбита, мов на портреті, його душа, й сховав у чобіт, де їм було безпечно й звично. Серце чомусь до болю стислося. Згадало, певно, Орську, де він почав писати у книжечках і зберігати їх за халявою. Одвик за ці два роки і від казарми, і від дурної муштри, і від мундира.

— Їдьмо! — сказав рішуче Федір.— Щоб не застали тут нас з тобою.

— Вогонь залив?

— Аякже. І все розклав — немовби нас не було...

Од'їхали від дому Герна в темряву й зітхнули разом.

— Добре, що я в мундирі. Ніби передчував...— сказав Тарас, як під'їздили вже до воріт фортеці.

— А одяг ми не забрали! — став у прольотці Федір.

— То, може?

— Пізно. Тихо!.. — закрив його собою Федір.

Назустріч їхало на конях троє: плац-ад'ютант Мартинов і поліцейстер; третього не розпізнали.

— Це по твою, Тарасе, душу...— журно озвався Федір.

— По бідне тіло, брате. А до душі моєї усім їм зась!..— сказав Тарас, згортаючись, немов їжак, в міцний клубок і виставляючи довкіл голки.

Всю ніч не спали: ждали «гостей» із штабу корпусу. Христос воскрес, освячено було паски й сповіщено про це веселим дзвоном, а ті не йшли. Натомість приїхав добрий приятель Александрійський і розповів, що Обручов кричав на нього нині, цитуючи з його листа Тарасові. Потому заїхав Герн, повідавши, що Обручов назвав при ньому прапорщика мерзотником, бо той послав також учора донос на генерал-губернатора прямісінько шефу жандармів...

Ця новина була найгірша. Обручов тепер покаже кігті, бо власна шкура, звісно, йому дорожча.

Сиділи вдвох і ждали. Незайманою стояла паска, яку принесла їм господиня дому. Холонув чай.

— Я ждав від нього помсти,— озвався перший Федір.— Та щоб таку!..— розвів руками.

— Орля царя Миколи,— сказав Тарас.— З кадетського його гнізда...

Хоч з болем, він уже змирився з думкою, що настає чи не найгірша пора його заслання, і готувався зустріти мужньо все, що пошле йому солдатська доля. Був вдячний їй за осінь, зиму й весну, які прожив між друзів у Оренбурзі, за те, що встиг зробити за ці шість місяців...

— У тебе вже, напевно, не буде сьогодні обшуку,— дістав свій скарб із чобота.— Візьми, будь ласка, ці книжечки й віддай їх Герну на зберігання. У нього є де заховати...

— Може, ще пронесе, замнеться якось...

— Там, у листі Левицького, є, пам'ятаєш, місце про Головка...

— Що математик?

Тарас кивнув.

— Той Головка,— як пише Сергій в листі,— сказав, що, замість мене, за наше діло стало людей до тисячі, що всі вони готові стояти за правду, за те, що я колись казав...

— Ми ж не спалили цього листа! — жажнувся Федір.— Це ж постраждають тепер Левицький і Головка!..

— Не хитрі ми, не вміємо, виходячи на бій зі злом, ховать лице під заборолом... Чусш? Вона вже йде! — прислухався до кроків десь у коридорі.

— Хто, батьку?

— Кара за прямиодушність!..

Тарас піднявся з крісла. Чомусь ураз схотілося біду зустріти стоячи. Як у бою.

Без стуку ввійшов фельдфебель. Виструнчився і гаркнув:

— Велено Шевченку бути зараз же в ордонанс-гаусі *!

...І вітри повертають на круги свої... Цей вислів з біблії прийшов йому на думку, коли з дороги вгледів знайомий обрис Орської. Солдати, яких етапом гнали разом із ним, ішли сюди ще вперше й не знали, що на них чекає, а він... Умерти б ліпше, впасти у цей пісок!.. Душа його спливала болем, кров'ю, волала криком відчаю до всіх богів від Саваофа до Перуна і скулювалася, не дочекавшись на ті волення відповіді!.. А ненависна Орська росла й росла, а гауптвахта ближчала, а постать батальйонного ставала все грізнішою...

Ні! Він не хоче згадувати того, що потім сталося!

Схопився, сів у ліжку. Густа пітьма... Вже й ліхтарі не блимають... Ні зір нема, ні місяця... Ледь видно ґрати... Боже, ізбав його від цих думок! То ж просто собі вікно його майстерні в Академії, людське вікно!..

Боліло в грудях. Важко було сидіти, а знов лягти боявся... Відсидів там п'ять місяців. Допоки десь вирішувалася його подальша доля... Сто п'ятдесят печельних днів!.. Найтяжчих в його житті... А на кінець візок, в якому його везли із Орської, понесли раптом коні, і він, злетівши з нього, побився геть!.. Тріск, крик, іржання коней, тупіт...

* Караульне приміщення.

Знесилений, упав на ліжко. Певно, нам не дано такої сили волі, щоб вирвати з минулих літ найгірше, забути, стерти з пам'яті. То ми самі! Тим паче, коли немає в ньому й зерна неправди нашої...

Десь на Неві б'ють склянки на кораблі. Міст, певно, вже розведений, і судна йдуть до моря... Ні, лід стоїть на річці. То вчулося... Бурхливий Каспій в жовтні, й дзвін корабельний ззойкує при кожному ударі хвиль...

...Од Гур'єва до Мангишлаку й Новопетровського укріплення йшли три доби. Похмуре море гнало за валом вал, жбурляло вниз, угору старий баркас, і раз у раз вкрадалася підступна думка: добре було б сьогодні піти в глибини моря, щоб не зазнати завтра нових страждань!.. Не міг собі дозволити такої малодушності, — на борт поставив ногу, стрибнув — і все! — щоб не потішити царя й Орлова з Дубельтом. Ну а якби баркас пішов під хвилю... І, мабуть, він о тім молив би господу, коли б плив сам!.. Команда і два недремні стражі його особи хотіли жити; напевно, у них є діти... Дивна душа людська! Турбується не так про себе, як про дітей... Він бачив це повсюди... Хоча його самого не сподобила доля таким чуттям... Йому вже тридцять сьомий, а й досі він не зазнав простого щастя затишку в родиннім колі, не доторкнувся щогою щічки рідної і не почув оглушливого, як грім весняний, «тату!»...

— Форт! Видно форт! — гукнув матрос, який стояв на вахті біля керма.

Тарас підвівся з лави, де спочивав, намацав вербову палицю, яку підняв на вулиці в далекому вже місті Гур'єві, і став вдивлятися в затягнутий імлою обрій. Невдовзі вирізнив серед низини пагорб, на ньому церкву, вежі чи бастіони і черепичні дахи казарм... Нова його в'язниця!.. Юдоль журби...

— Де приставати будемо? — спитав матрос у капітана.

— Давай на ближню пристань!

— Ну, от і все, Шевченко, — зітхнув конвойний унтер. — Здаю тебе начальству...

— І ні печалі тобі, браток, ні воздыханія, — додав хорунжий Єриклинцев, другий його конвоїр.

— Тут що два роки міняють роти гарнізону, — пошкрібся в тім'ї унтер.

— Чому? — похмуро спитав Тарас.

— Бо місце гиньє. Мабуть, найгірше в краї.

— Живуть же й тут... — сказав хорунжий.

— Ясно. Куди їм, бідним, дітися!.. А що це ти за палицю сюди везеш?

— Верба. Ввіткну, й нехай росте. Жива ще...

— То марна праця. Бачиш: нема ніде ні деревця, ні кущика...

Пісок та голі скелі...

— Колодязь є?

— Аякже.

— А де вода, там і верба, — сказав, хоч сам тепер уже не вірив, що патичок цей стане колись зеленим деревом.

Як віддали швартови, вони зійшли на берег біля округлої низької вежі й зраділи тверді. Море за три доби було вже у печинах. А тут — земля!.. Яка не є, а все ж стоїть на місці, не рис носом моря...

— Далеко йти! — сказав хорунжий, глянувши на форт, що зносився у сіре небо десь за версту чи й більше. — Вербу свою не позабув? — спитав Тараса.

— Буде принаймні палиця, — озвався унтер. — Тут скарб і це. В укріплення вони ввійшли надвечір, як сонце сіло в море, заливши все довкола багровим сяйвом.

— Застрянемо ми тут, Булатов! — сказав хорунжий унтеру, оглянувшись з гори на море. — Сонце сідає знову в шторм...

Заходячи до коменданта, Тарас згадав Мешкова й свою з ним першу зустріч. Напружився увесь, зібрався, щоб мужньо стати перед начальницької суворою очі. А все ж льодок з'явився десь під грудьми... Чув, як Булатов брав доповідь їх благородію про прибуття, про нього, а сам боявся глянути із-за хорунжого, який стояв попереду, на коменданта. Коли ж, нарешті, зважився, побачив вже немолодого підполковника з утомленим, блідим лицем й сумними, як у вдови, очима.

— Гарзд, — спинив він унтер-офіцера. — Ідіть скажіть Потапову, щоб вас прийняв, як личить... Шевченко, ви залиштеся.

— Слухаюсь, вашблагородіє! — гукнув Тарас.

— Облиште... — махнув рукою комендант.

Конвой тим часом вийшов, і в кабінеті запала тиша.

— Чому це вам заборонили писати і малювати? — спідлоба глянув комендант.

— За вірші, ваше благородіє.

— То ви поет?

— Так точно. Був поетом...

— Талант — від бога... Звідки ви?

— Я з України, з Київщини.

— Ледь не земляк... — всміхнувся.

— Дозвольте, ваше благородіє, — ввійшов похмурий штабс-капітан. — Новенький? — глянув гостро. — Тих, з Гур'єва, я влаштував...

— Спасибі, — не по-військовому подякував ~~пан~~ комендант. — Меркул Матвійович, звеліть, кому належить, щоб прийняли Шевченка і все таке...

Потапов гмикнув і наказав Тарасові:

— Кру-угом! В казарму марш!

А вранці він, раб божий, уже стояв лівофланговим роти і журно слухав напоучання штабс-капітана. Між двох будинків видно було йому розбурхане осіннє море з білястими верхами хвиль... Безмежність, сила, воля!.. Колись таким могутнім він бачив рідний старий Дніпро... А він десь там, на заході... Щоб міг літати...

Його штовхнув сусід у бік.

— Шевченко, вийти з строю! Ти що, заснув?!

Він вийшов, став, чекаючи всім настороженням, нещасним тілом, що буде далі.

— Напра-аво! Марш!

Згадавши орську муштру, пішов, пішов, підносячи, як тільки міг, високо ноги.

— Стій! Хто ж так ходить, йолопе? — з'явилося поперед нього скривлене лице Потапова, і волохатий рудий кулак підплив, як кара божа, під самий ніс... Не вдарив на перший раз!..

— Я виб'ю з тебе дурість! Носка тягнуть не вміє, а мислить, лізе й собі в політику... Ти як рушницю держиш?! — почервонів зі злості штабс-капітан. — Фельдфебель, три години ганять його і вчити! Окремо, не шкодуючи чобіт і плацу!

— Слухаюсь! — гукнув фельдфебель весело і підлетів до жертви, немов коршак. — Наліво! Марш!.. Тягни посо-ок!.. Рівніше корпус, голову!.. Раз, два! Раз, два!..

В казарму його привів якийсь солдат з лицем, побитим віспою. Поклав на нари мовчки й пішов собі. Це співчуття ще дужче роз'ятрило Тарасу душу. Сльози, — як не кріпився, — стали йому клубком у горлі. Проклятий світ!.. Прокляте лоно матері, що породило таких катів!.. Мерзенні душі, знівечені самодержавством, армією та беззаконням можних!..

Хотів устать, напитися води з відра, яке стояло неподалік, але не зміг: все тіло за тригодинну муштру перетворилося в суцільну втому, в беззвучий гул. Лиш голова, немов на зло, була до болю збуджена, на думку гостра. Може, коли б заснув... Вечера скоро — виженуть і кроком руш... Мов череду на пасовисько!.. А пити страх як хочеться!..

Намацав палку. З нею дійде, напевно... Господи! Вона ж засохне... Треба мерщій знайти десь місце і посадити. П'ята уже доба!..

Підвівся, зліз з обчовганих до блиску нар і зойкнув, — так заболіли ноги у кісточках. Тягни носок, тягни носок!.. Дотягався, що й стать тепер не може... Отак, отак, спираючись, немов дідусь, на костур...

Напився. Ніби зробилось легше. Набрал води в баклагу і почалапав далі, бо жаль було йому верби, що, може, вже й не виросте...

— Куди? — спитав понурий унтер біля дверей.

— Привіз вербу ось, хочу десь посадити.

Унтер оглянув пильно палицю, здвигнув плечима і проказав привітніше:

— В долині є у нас горбд.

— То, може, там?

— Ступай. Вечерю скажу тобі залишити.

— Я й так...

— Порядок є порядок!

Надворі йому таки полегшало. А за воротами, коли вдихнув повітря з моря, пішов рівніше й швидше.

— Де тут город? — спитав у стрічного немолодого вже солдата. Той показав. — Далеко!..

— Верста. Коли не більше.

І все ж пішов. Не міг згубити дерева. Воно тут, може, буде лише одне нагадувати про Україну, про той далекий пекельний рай, про милу рідну землю!..

Город уже був зібраний. Валялося якесь сухе бадилля... Воно колись і вдома йому навіювало журбу, а тут... Відмерле листя, спустошена тверда земля, що так іще недавно поїла соком зелено... Покинута, самотня старість... Така десь жде на нього... Це в кращім разі... Гірко, але мудріше було б не мучитись, а головою в скелю!.. Пусте. Живуть же інші...

Знайшов низинку, викопав руків'ям ложки ямку, встромив вербу й закріпив руками, спускаючи жорстку холодну землю. Полив. Рости здорова!..

З моря городом шаснув вітер, крутнув пісок, бадилля, помчав у степ. Лягав на землю вечір. Чужий, холодний, виповнений таємних звуків, шерехів... У форті зблиснув вогник. І не погас...

...Відколи він на Мангишляці, ніхто з колишніх друзів не обізвався до нього. Писав Варварі і Лизогубам... Ні слова, ні півслова!.. Гадав, весною, із відкриттям на морі навігації, придуть листи. Приходили човни поштові з Астрахані, але йому нічого не привезли... Чи повмирили вони там всі на Україні, чи відцурались його в біді?..

Проте весна послала йому таки три радості. Найпершою була верба, що прийнялась. Коли йому про це сказав городник, він так зрадів, що ладен був цілувати кожну набухлу бруньку. А пахне як! Заплющить очі й слухає її весняні, ледь терпкуваті пахощі, а серце вже на Україні, в Кирилівці, в леваді тій, куди збігас їхній старий ставок...

А друга радість — діти. У коменданта, який вже кілька років жив удівцем, були два хлопці, й Антон Петрович, — він так дозволив звати себе віч-на-віч, — їх доручив Тарасові як вчителіві письма й лічби.

У травні прийшла і третя радість. Із Гур'єва баркас привіз йому двох оренбурзьких друзів — Залеського і Турно Людвіка, що прибули під керівництвом штабс-капітана шукать вугілля на Мангишляці.

Він вийшов стріти човен, — ще сподіваючись на лист із краю рідного, — і раптом серед кількох військових, що прибули, побачив Броніслава!

— Залеський! — крикнув радісно.

Той озирнувся, кинув якийсь мішок, що тяг з човна, й підбіг, обняв.

— І Турно тут, — сказав крізь сльози. — Людвік!

Вилізши з тісного трюму, Турно засяяв весь.

— Невже Тарас?!

За мить він був також в обіймах.

— Звідки тобі відомо стало про наш приїзд? — спитав Залеський.

— Просто прийшов зустріти пошту... — признався щиро. — Жодного тобі листа, відколи тут!

— Бідаха...

— Що нового? Пан Обручов уже оговтався після доносу? — спитав Тарас.

— Ти що, не чув, що в нас вже інший губернатор? — втрутився Людвік.

— Ні. Хто?

— Перовський.

Серце Тараса тьохнуло. Це ж той вельможа, який просив за нього Дубельта! Нехай не сам, а на прохання інших, але просив. Тепер, як мовиться, йому і карти в руки!..

— Ти з ним знайомий?

— Трохи... Точніше, він знайомий моїх знайомих...

— То, може, він, — зрадів Залеський, — викличе тебе хоча б до Оренбурга?

— Боюсь уже й надіятися...

— А поки що поїдеш, може, з нами?

— Куди?

— Шукать вугілля на Каратау. Ти ж мав туди поїхати з Хомою Вернером. То що?

— Хоч бісу в зуби, аби від муштри далі та від казарми! От тільки що нам скаже пан комендант...

— Маєвський... — стишив голос Броніслав, — з таких, як ми, засланців... У цих краях з тридцятого... З тобою як?

— По-братньому.

— От бачиш... Ну ж, допомагай, колего!

Вони всі троє метнулись дружно до баркаса й взялись до праці.

Вийшли в похід, споряджені усім, що треба мати мандрівникам пустелі. Сам комендант Маєвський подбав про те, ще й перевірів напередодні виступу, чи все гаразд.

Напевно, справді згарячу, — як висловився хтось із солдатів, що супроводжували обоз, — вони здолали за перший день аж тридцять верст і зупинилися в урочищі Ханга-Баба, де, як не дивно, води було достатньо хоч і на полк. Увечері, коли прийшли, розгледіли старі товстенькі стовбури, піщану гору й кілька малих надгробків. А на зорі очам відкрився цілий давно завмерлий, печальний світ. Із того, що тут були колодязі й жива вода джерельна, неважко визначити, що в краї цім колись давно буяло людське життя. Надгробки та мавзолеї німо про це розказували мандрівникам.

— Чому в оцій долині лишилися тільки мертві? — озвався сумно Броніслав. — Вода й дерева свідчать, що тут була оаза...

— Десь під піском, напевно, є родючий ґрунт, — оглянувся довкола Людвік.

— Війни. Чи мор якийсь, — сказав Тарас. — А може, й зла неволя... Народи, що живуть під гнітом інших, лишають тільки такі сліди... Все гине в них... Мистецтво, дух, ремесла... На що були великі й мудрі елліни, а як попали під владу римлян, виродилися, звелись нінащо... Воля — це як вода в пустелі чи сонце в нас, на Україні!..

— Сумну ти мовив правду, — зітхнув Залеський.

— Страшно!..— повів плечима Турно.— Це й ми колись...
Замовкли, бо підійшов Антипов, начальник їхній, штабс-капітан.

— Чого носи похнюпили? — спитав бадьоро.— У Польщі нема такої п'устелі?

— Нема.

— Дай боже, щоб не було...

— Складайтесь. Скоро рушимо.

— А можна нам намалювати цей краєвид? — спитав Залеський.

— Можна. Якщо зберетесь швидко,— махнув рукою штабс-капітан і відійшов.

— Мені також?..— несміливо спитав Тарас Залеського.

— Нам — це, Тарасе, тобі й мені, бо Людвік наш не знається на малюванні.

Йому тремтіли руки, як діставав паперу аркуш та олівець, а в грудях щось таке п'янке здіймалося, що ладен був сміятися, кричати, співати... Зараз, ось зараз він торкнеться чорним грифелем до білого, м'якого поля, і приспаний, прибитий хист озветься, повернеться з глибин душі, як то було уже не раз!..

— Вгамуйся... Тут ти зможеш помалювати донесхочу!..— помітив його душевний стан Броніслав.

— До бога звідси ближче, ніж до царя,— всміхнувся Людвік.

Справді, він малював потому скрізь, де зупинялась експедиція. А в Каратау, коли знайшли вугілля і стали міцно табором, узявся навіть до акварелі, хоча пісок, що проникав усюди, знай заважав...

Вертався з потфелем начерків і вже готових сепій та акварелей. І з страхом перед прийдешнім... Кожна верста, подолана на цім шляху, вкорочувала йому пустельну волю і наближала муштру, придирки ротного, ганьбу щоденних обшуків, які йому вчиняли всі його тупі наглядачі. Від форту він ішов завжди попереду, а вині плівся ззаду, примушуючи себе брести гарячим,— хоча скінчилось літо,— сипким піском.

— Чи ти, бува, не занедужав? — пождав його Залеський.— Сядь на коня.

— Спасибі. Я здоровий...

— Стомився?

— Ні... Не хочеться мені в казарму... Йду, наче пес до ланцюга...

— А може, там уже тебе чекає наказ вернутися до Оренбурга! Ти ж бачив, я послав ще з Каратау лист Сераковському і попросив його сходити до Герна, поклопотатися...

— Перовський — це не Обручов... Герн не посміє навіть його просити...

— Знав би ти Сераковського! Він сам знайде хоч сто шляхів до визволення тебе з казарми цього забутого людьми і богом форту! Тарас всміхнувся.

— Стрінеш його — вітай і поцілуй за мене. Як кажуть, намір — вже половина діла.

Йшли довго мовчки. Знали, що сподівання їхні спираються лише на пристрасну жагу до волі, на віру в те, що вічного нема нічого в світі...

— Візьми мої малюнки, — сказав Тарас нарешті. — Хоч котрі вже готові... Пошли комусь із друзів на Україну... Нехай продасть чи так віддасть, аби у добрі руки...

— Пошлю в Одесу, до Венгжиновського.

— Ще нагадай, щоб стрівся із Репніною і розповів, як тут живу. Я написав їй іще зимою, а відповіді нема й нема... Ніхто мені не пише; мов оніміли...

— Слухай! — аж зупинився Броніслав. — А може, їм заборонили тобі писати?

В душу йому війнуло холодом.

— З якої речі?!

— В Орській, — ти ж сам казав, — тебе і в тому звинувачували, що листувався з друзями!

— Я ж пояснив, що заборонено мені п и с а т и вірші.

— Для них п и с а т и то, перш за все, писати комусь листи.

— О господи, — зітхнув Тарас, — чи буде край моїм стражданням!..

Валка була уже далеко, й вони пішли шпаркіше, щоб не відстати зовсім. Пустеля ця таїла в собі не тільки спрагу, голод, а й небезпеку зустрічі з арканом чи з булатом шаблі вершника, що набігали іноді аж від кордону з Хівую...

...Весна йому принесла дивну звістку з його землі, з його села. Єдину за шість останніх років.

Прийшовши від коменданта, де він давав уроки хлопцям, Тарас приліг на нари й узяв один із двох томів Шекспіра, які прислали чотири роки тому Лизогуби. Шекспір йому не набридав ніколи. Він міг його читати вдень і вночі, хоч знав уже ледь не напам'ять. Геній! Які високі пристрасті, які думки, характери!.. І дія, рух, дотепне, гостре слово...

Почув ходу. Звів очі і зовсім близько побачив прапорщика Михайлова, а поруч нього — хорунжого. Ще молодого, з пишними, як козакові личить, вусами. Схопився з нар...

— Цей чоловік прийшов тебе побачити, — сказав Михайлов тихо.

— Хорунжий Савичев, — назвався гість. — Микита Федорович. Тарас кивнув. Відсунув мерщій матрац.

— Сідайте, пробу...

— Дякую, — присів хорунжий. — Ось вам листи... — дістав з кишені. — Кланяються усі знайомі ваші з Уральська й Гур'єва.

— Спасибі. Ви з Уральська? — спитав Тарас, ховаючи листи в кишеню шароварів.

— Так. Я прибув із батальйонним вашим... Не для ревізії! — додав поспішно. — Скорше, в приватній справі... Ви не могли б зайти до мене, коли для вас зручніше?

— Куди?

— З майором ми на одній квартирі.

Тарас всміхнувся. Лізти начальству просто в зуби?..

— А може б, ви зайшли сюди десь по обіді? — мовив. — Спека уже спаде, й ми прогулялися б у поле чи до моря...

— Гаразд, — збагнув хорунжий і швидко встав.

Як тільки гості вийшли, Тарас дістав послання друзів. Перше із них було від Олександра Ханикова, з яким вони здружилися два роки тому в Орську. Цей петрашевець зразу припав йому до серця. І тим, за що засуджено його було до розстрілу, заміненого солдатчиною, і непокірним духом борця за волю...

Швидко ввійшов фельдфебель, крикнув комусь якусь погрозу, й Тарас, на всякий випадок, сховав листи.

Коли прийшов хорунжий вдруге, вони спустилися з фортеці в улоговину, пішли до кручі, а там, діставшись її верха, присіли на теплій брилі черепашнику. Неподалік плескалось синє море...

— Як там здоров'я Ханикова? — спитав Тарас. — Він був тоді недужий...

— Це врятувало його, сердегу, від арештантських рот, — сказав похмуро Савичев. — Мешков хотів перед начальством вислужитися і написав на них донос...

— Я чув. Один із них, Невельський, тут... — сказав Тарас. І запитав: — А вам за те, що ви зі мною просто, не нагорить?

— Козацтво — це не армія, у нас свої звичаї, — всміхнувся Савичев. — Як ми стояли у Малоросії, то в нас один військовий старшина хотів було...

— То ви були на Україні? — не дав Тарас домовити про старшину.

— Торік лише вернулися.

— А де?

— В Звенигородці.

— Сам бог послав мені тебе, козаче! — схопився з місця. — Може, був і в Кирилівці?

— Аякже.

— В кого саме?

— В отця Григорія... Ну, ще були в диякона...

— А брата, брата мого Микиту бачив?! Він там живе поблизу.

— Ну звідки я міг знати, що там ваш брат? — стенив плечима Савичев.

— Кажі на «ти». Ми ж козаки обоє, — підсів Тарас до нього. — Кирилівка — то ж батьківщина моя нещасна!.. я виріс там...

— Коли б знаття!.. — здивовано промовив Савичев. — Про тебе я таки почув у тій же Звенигородці...

— Що?

— Добре слово, брате. Тобою там захоплені. Говорять — очі сяють, мов про святого!

— Може б, ти розказав детальніше про те, що чув, що бачив у нас в селі? — зніяковівши, мовив мерщій Тарас. — У кого жив?

— Не знаю...

— Може, щось запримітив?

— Груша! Здорова-прездорова, неначе дуб. Ми палицями збивали груші з її верха...

— Це в Гната, мого дружка! — зрадів Тарас. — Такої нема ні в кого більше. Я ласував її грушками ще отаким, — провів собі долонею біля колін. — Ні, бог тебе послав мені! — обняв, як брата, гостя. — Розкажуй ще!.. А Феодосію, попову доньку, бачив?

— Були якісь дівчата... — сказав непевно Савичев. — Ми танцювали під тріо скрипки, бандури й бубна.

— В отця Григорія?

— Та в нього ж, в нього ж на іменинах.

— І ти не вгледів Феодосії?!

— Горілка там така скажена... — зітхнув хорунжий. — Добре, що хоч у став не вскочив, прочумався біля води...

Тараса це розвеселило. Як уявив хорунжого серед гусей та підсвинків на збитому грузькому березі, так і зайшовся сміхом. А далі знову враз посмутнів, згадавши, як далеко у часі й просторі до тих ставків, до тих людей, до того неба синього... Шуміло море, бігли по ньому ледь помітні ягнята-хвилі... Вечір лягав на землю швидко, мов поспішав... На небі блідо вирізьбився дворогий місяць...

Дізнавшись, що молодий хорунжий малює теж, Тарас навжився за кілька днів одкрити йому портфель з малюнками. Одне, щоб той повчився, їх розглядаючи, а друге — страх хотілося поспілкуватися з собі подібним, вислухати його думки. Митець без середовища — пропаща сила.

Горód для цього діла найліпше місце. Видно на всі чотири сторони, — ніхто зненацька не надійде, — та й сторож — свій чоловік. А ще коли налити йому якусь чарчину, то й редьки дасть на закусь і попильнує від злих очей.

В альтанці було розкішно: затінок і вітерець!..

— Про те, що тут побачиш, — сказав Тарас хорунжому, — віде ні звуку.

— Буду, яко німий!

Одкрив портфель і вийняв перший-ліпший. З автопортретом. Людвік йому служив натурою, і вийшов спиною до глядача...

— Ця спина — шедевральна! — гукнув тим часом Савичев. — Ну, просто чудо!.. Слухай, так ти ж великий майстер!..

— Дивись, дивись... — дістав іще малюнок.

— Хто був твоїм учителем?

— Сам Карл Брюллов.

— Ти вчився в Академії?

Тарас кивнув. І вийняв з портфеля «Цигана».

— Ну й ну!.. — стогнав хорунжий. — Яка експресія усіх фігур, освітлення і чистота малюнка!..

Етюди, також виконані на Каратау, справили на Савичева хороше враження, і він благально мовив:

— Чи ти не зміг би подарувати мені один?

Тарас сховав етюди й сказав великодушно:

— Я намалюю в пам'ять про нашу зустріч... ну... твій портрет.

— Ти справді? Чи жартуєш? — аж засмітився Савичев.

— Ходімо! Є тут, братику, один предобрий чоловік. У нього ми й сотворимо твою парсуну. До речі, він також козак уральський...

— На батареї?

— Точно. У нього я ховаю своє малярство...

Сходами зійшли на скелю, де розміщалися дворик, казарма й дві кімнати для офіцерів, обнесени низьким камінним муром. Назустріч вийшов старий урядник — найвища влада.

— Федоре, приймай гостей! — гукнув Тарас. — Хорунжий ось почув в Уральську запах твоїх пельменів...

— Зробимо! — озвався в тому ж тоні господар батареї. Потис обом їм руки і наказав комусь у сіни: — Хлопці, пельмені враз! Невдовзі вони уже сиділи за пельменями та чихирем, привезеним недавно з Астрахані, й вели неквапну бесіду.

Портрет було почато й закінчено на другий день.

Коли, вже в червні, майор Михайлов, а з ним і Савичев, після великої, з шампанським, учти на честь Маєвського, що саме був іменинником, верталися на пароплав, Тарас сказав хорунжому:

— За всі ці дні, Микито, я не збагнув мети твого приїзду в Новопетровське.

Той, хоч і був добряче напідпитку, всміхнувся, обняв Тараса і запитав:

— Сказати правду?

— Тільки...

— Я приїздив... побачитися з Шевченком!

Не міг тому повірити:

— За тисячу чи й більше верст?!

— Я радий... Я пишатимусь тепер собою!.. — мовив хорунжий тихо, аби ніхто того не чув.

І все ж вірменський батюшка, що приїздив до пастви, яка жила і торгувала біля укріплення, озвався теж:

— І я до смерті згадуватиму, як стрівся тут з Шевченком і подружив!

— Спасибі вам... — усе, що зміг сказати обом Тарас.

На рейді вже диміли труби двох пароплавів, а біля пристані на мореплавців ждали човни з матросами...

...За ясним днем завжди іде негода, за радістю іде печаль. Маєвський, його заступник перед лицем суворих буднів служби, по іменинах прожив лише півроку та й перебравсь, сердешний, у кращий світ. Покинув форт, малих синів і зовсім тепер беззахисного учителя своїх дітей.

У квітні, з першим пароплавом, прибув новий володар Новопетровського майор Усков. Високий, грізний, з вусами, які звисали стріхою сільської хати й ховали рот. Звелів негайно вишикувати весь гарнізон, пройшовся мовчки двічі, пронизуючи ряди солдат суворим, гострим поглядом, і, не сказавши нікому й слова, звелів командирові півбатальйону Косарєву одвести всіх у казарми..

Офіцери презирнулися. Бо за статутом їм всім належало тут, на плацу, представитися начальству.

— А вас, панове офіцери, прошу до мене завтра, о п'ятій після полудня! — додав похмуро, ніби хотів усіх послати на гауптвахту.

Тараса він покликав за кілька днів. Ішов у добре знаний дім коменданта з острахом. За місяці, відколи вмер Маєвський, наслухався і натерпівся. Косарєв, як і Потапов, якого, — бог почув молитви їхні, — перевели кудись в Уфу, із шкури пнувся, аби зробити з нього фрунтовика...

— Дозвольте, ваше благородіє? — спитав бридким, охриплим від хвилювання голосом, переступаючи поріг кімнати.

Майор, який писав щось, кивнув, поставив крапку і запитав:

— Шевченко Тарас Григорович?

— Так точно!

— Як вам служиться?

Тарас завважив незвичне «вам» і розгубився.

— Добре. Труджусь на рай... — промовив.

Усков звів брови, прагнучи збагнути суть химерних слів.

— Сідайте, — вказав на крісло перед столом.

Ввійшла вагітна жінка.

— Іраклію...

Помітивши, що чоловік не сам, знітилася.

— Агато, це Тарас Григорович, — встав комендант.

Вона злегка вклонилася. Тарас також. Дива, та й годі!..

— Може б, ви... — запитально глянула на чоловіка. — Обід готовий...

— Славно! — потер великі руки комендант. — Йдемо, йдемо...

Григоровичу, прошу вас з нами пообідати, — торкнувся ліктя.

— Дякую... Я ж...

— Ми, на жаль, не познайомилися раніше, в Оренбурзі, — не зважив на той протест Усков. — Хоча й жили в одному домі...

— В Кутіних? Біля костюлу? — вражено спитав Тарас.

— Так точно.

— Не пам'ятаю...

— Федір вам передав вітання. І Карл Іванович. Матвесв теж...

— Спасибі!

Стіл в їдальні накритий був на три особи.

— А Дмитрик спить? — спитав Усков дружину.

— Так.

— Це наш син, йому вже третій, — сказав Усков. — До речі, я — Іраклій Олександрович. А жінка моя — Агата Омелянівна.

— Гафійка, — мило всміхнулася та. — Як кажуть в нас, у Києві...

— То ви киянка?

— Точно, — кивнув Усков. — Я там її і здибав...

— Зустрів, Іраклію! — поправила його дружина. — Або — мав щастя стріти!..

— Це точно.

Він підсунув стілець дружині, тоді Тарасові.

— Прошу, сідайте. Вже борщ несуть...

— Борщ?!

— Так. Зелений. В Гур'єві знайшли щавлю. Ледь довели. В сухому, правда, вигляді.

— Недовідомі путі господні!..

— Жіночі теж. Агата Омелянівна хотіла вас подивувати.

— Не знаю, як і дякувати...— сказав Тарас, розчулений таким дарунком.

Агата зашарілася. І тільки зараз, вперше, Тарас помітив її вродливість, ніжність її лиця, хоча воно було уже ледь-ледь припухле. Високий лоб, великі карі очі і довга ніжна шия... Давно вже він так близько не бачив жінки, матері. Це хвилювало й сковувало, неначе й досі був юнаком...

— А ось і ми,— ввела хлоп'ятко няня. Воно було рожевощоке, з білим пушком волосся. Помітивши чужого в домі, глянуло спідлоба батьковими очима.

— Це добрий дядя, Дмитрику,— всміхнулася до нього мати. І від тієї усмішки в Тараса щось стрепенулося побіля серця.— Йди, йди до мами!

Чимось вона йому нагадувала Закревську Ганну... Може, отим ласкавим «йди, йди до мами», яке звучанням навіть було подібне... Господи! Йому вже тридцять дев'ять, пішло з гори, а він і досі дивиться з благоговінням, з трепетом на чудо материнства!.. Гнат Бондаренко, певно, вже має внуків...

Пив чарку, їв, прихвалював зелений борщ, а сам не смів на неї звести очі. Йому було достатньо,— чи й забагато! — її розмови з сином, дитячого ясного сміху...

Як Дмитрик біг повз нього, спинив рукою, мовчки ледь-ледь притис і відпустив. Невдовзі хлоп'я, уже навмисне, наблизився і, засміявшись, кинулось навікача, коли хотів узяти його за ручку. Діти одразу вловлюють, кому вони до серця...

— Спасибі. Мені пора,— підвівся господар дому.

— Дякую,— встав і Тарас.

— Сидіть, сидіть,— спинив Іраклій Олександрович.— За мною ви, як за горою.

— Побудьте, справді,— мовила й собі Агата.

— Дякую. Я все ж піду,— вклонився.

Ускови перезирнулися.

— Тоді ось що...— пригладив ус комендант.— Приходьте до нас щодня обідати. І на вечірній чай. Я Косареву про це скажу.

Клубок підплив до горла й не дав йому подякувати.

Минали дні, а він хтозна-чого обходив гостинний дім і намагався навіть ніде не стрітись із комендантом, щоб той його не запитав причини. Не відав, що відповісти, бо й сам не знав. Можливо, виною був сам комендант — з ним добрий, а з іншими суворий, навіть грізний. А може, те незвідане людське чуття, що стрепенулося в його душі, коли побачив милу його дружину-матір, мале хлоп'я... При згадці про ті відвідини і той обід його поймає великий жаль до себе й тривожний страх. Мало йому страждани!..

Усков знайшов нагоду зустрітись з ним віч-на-віч. Коли Тарас увечері стояв на варті біля флагштока, — цей пост йому подобався самотиною, — де не візьмися комендант. Тарас забіг до будки, схопив рушницю, виструнчився.

— Хто йде? — гукнув.

— Усков! — почув у відповідь.

Пароля вже не питає, бо ще було нетемно та й пост у форті, внутрішній.

Усков присів на огорожу, дістав з кишені люльку, набив її і запалив.

— Поставте зброю, сядьте... — сказав невдовзі тихо. — Чого це ви, Григоровичу, ховаєтесь від нас з Агатою? Образились за щось? Скажіть, і ми це діло виправимо... Негарно якось виїшло...

Тарас не знав, що мовити. Брехать не вмів, а правди сказати не смів.

— Мені здалось... — почав було.

— Що ми не щирі з вами? — спитав Усков.

— Не те... Що я... — зам'явся. — Дружина ваша така... така...

— Недобра, зла?

— Ні, ні! Чарівна...

— Фу ти! — зітхнув Усков полегшено. — А я було подумав хтозна-що!.. Ви неодружені? — всміхнувся у вуса. — Точно... В жінках добро і зло в жінках! Химери все... Ви ж знаєте, що заповрожці не допускали на Січ жінок?

Тарас і дихать перестав.

— Я — знаю... — озвався зачудовано. — А звідкіля відомо вам?

Усков пригладив вуса й також спитав:

— Ви звідки родом?

— З Київщини, — сказав Тарас. — Звенигородку знаєте?

— Чував, чував... А я з Кубані.

— Справді? — не міг Тарас повірити.

Усков зиркнув на море, освітлене низьким великим місяцем, зітхнув так сумно-сумно і заспівав — не голосно, та чисто, без акценту:

Ой матінко, чорноморець
Вивів мене босую на морозець.
Вивів мене босую та й питає:
«Чи є мороз, дівчино, чи немає?..»

Промовчав трохи й, дивлячись на вечоровий Каспій, сказав з журбою в голосі:

— У форт оцей я напросився їхати... Аби не бути в Перовського на побігеньках... А ще тому, що море!.. Дивлюсь — і щось мені в душі...

— Напевно, голос прадідів, які ходили морем на славних чайках.

— Може... Мені пора, — підвівся з огорожі. — То ви приходьте завтра!..

— Прийду, — вже твердо сказав Тарас. І заспівав ту пісню далі, чуто від Кухаренка:

Ой нема морозику — тільки роса,
А я молодесенька стою боса...

...Ні, зі всевишнім щось негаразд! Яка ж у тому мудрість, що він карає праведних, а грішників благословляє щастям?.. А може, бог позбавляє радості в такий жорстокий спосіб його, вигнанця бідного, що приліпився серцем до цих людей?..

У перших числах червня в Ускових з'явилася мала Наталя. Не встигли відсвяткувати родини, як занедужав Дмитрик. Ще вранці був веселий, ходив гулять з вусатим лисим дядею, — як називав Тараса, — а по обіді зів'яв, зів'яв і ліг на килим «спатки».

Тарас торкнувся його чола — малий пашів. Схопив на руки, швидко заніс у ліжку. Дмитрик йому всіхнувся і застогнав. Не знав, що далі діяти. Його скував холодний страх. Таке мале, безпомічне!.. Зі спальні, де прокинулася Наталя, долинув сміх, агукання Агати й няні Каті...

Він підійшов й покликав матір. Вийшла весела, ніжно сяюча, — аж він примружив очі, — й спитала:

— Що, Григоровичу?

— Там Дмитрик... Він увесь горить!..

Погасла. Замість усмішки лицем пройшов судомний біль.

— Що з ним таке?

— Не знаю...

Притьмом побігла, впала біля малого, що вже метався в ліжку.

— Біжіть мерщій по лікаря!

Нікольський, старший лікар форту, не перейнявся його тривогою. Доїв обід, одягся, не поспішаючи, взяв саквояж... Помітивши Тарасів стан, промовив високодумно:

— Людина, поки вона мала, повинна всім перехворіти... Як витримає, то буде жить... Кожен повинен сам долать свої хвороби...

— Для чого ж ви, лікарі?

— Щоб ставити здоровим людям клізми й засвідчувати природну смерть.

— Ви підупали духом, — сказав Тарас. — Людина, що не вірить сама собі та ділу, якому служить, приносить більше шкоди, аніж добра.

— Не зовсім так. Принаймні у медицині... Ще Гіппократ дотримувався принципу: якщо не можеш хворому допомогти, то намагайся хоч не зашкодити. І нам цю мудрість заповідав.

— Дитина там, Сергію Родіоновичу!

Нікольський глянув скося і посміхнувся:

— Коли б не знав, що ти давно безвиїзно живеш у нас, подумав би, що це твій син. А втім... Йому, здається, два с половиною...

— Сергію, ти ж розумний чоловік!

— Пардон, пардон! Невдало пожартував... Хоча Іраклій Олександрович не так до сина горнеться, як «лисий дядя»...

— Бовкало, ходімо швидше!..

Лікар також притих, коли оглянув хворого.

— Що з ним? — спитала мати.

— *Anginae follicularis*, або ангіна гнійна... — протяг Нікольський.

— Господи! — збіліла мати.

— Донечку тримайте якнайдалі. Хвороба ця заразна.

— Спаси й помилуй, господи!.. — прошепотіла, хрестячись, сердешна мати.

— Постіль, компреси для зігрівання; поїти теплим... — перераховував на пальцях лікар. — Якби був мед, лимони... Та де їх тут узяти!

— Казала ж я Іраклію: не їдьмо з Оренбурга!.. — ламала руки мати.

Тарас стояв отерплий весь, страждаючи за матір, за дитину, за людство, що беззахисне, мов деревце в пустелі...

— Бог дасть, минеться, — тихо втішав Агату лікар.

— Краще б він не давав хвороби! — сказав Тарас.

Агата мовчки плакала, й гіркі ті сльози падали йому вогнем на душу.

Малий заплямкав.

— Дайте йому напитися, — сказав Нікольський. — Треба, щоб часто пив.

Тарас пішов на кухню, налив води з чавунчика, яка була ще тепла, й приніс, подав Агаті.

Тим часом вбіг Іраклій Олександрович.

— Що... тут таке?.. Мені сказали: лікар...

— Захворів Дмитрик, — зойкнула. — Просила ж я!..

Усков присів на ліжку, помацав лоба синового:

— Хвороби всюди, — мовив. — Хіба в раю немає...

— Мовчи про рай! — скривилася Агата болісно й затулила руками вуха.

— Їх старшенький помер недавно в Оренбурзі, — шепнув Нікольський, який, хоч жив самотником, знав геть усе, що діялось у форті та поза ним. — Прислати вам сиділку? — спитав уголос.

— Можна, я з ним побуду? — ступив Тарас до коменданта.

— Спасибі.

— Кращої не побажасш, — всміхнувся лікар. — Та при такій сиділці малий ураз одужає!

— Устами вашими та пити б мед... — зітхнув Іраклій Олександрович.

За тиждень, — як не билися, що не робили, — малий помер.

Ховали на другий день. І тут Тарас не витримав. Наосліп вибіг із форту в степ, а далі крізь пелену, що застинала очі, побрів у царство каменю і черепашкових білястих скель. Навіщо ця безглузда смерть, ці муки батька, матері? Чим погрішило перед тобою, господи, це безневинне мале хлоп'я, що звеселяло похмурий форт, його ошуканих тобою, боже, мешканців? Тут стільки є вже старих і хворих, зневірених у смислі далі жити, а ти обрав для прояву

свої сили й влади зелений, ніжний пагін, якому світ ще відкривався тільки в усій первісній його красі... В ім'я чого? Що ти хотів довести цією смертю? Мовчиш? Мовчи, бо нічого тобі сказати, боже, — святий та кріпкий! — на виправдання...

В ущелині, куди ввійшов, мав потаємне місце між черепашкових великих брил. Звідси він бачив синє море удалині, блакитне чисте небо... Його ж ніхто не міг отут помітити. Сиди і вільно мисли, малюй, пиши!.. Сьогодні сльози застували йому і море, й небо. Він бачив мертве личко свого малого й широго в найвищій мірі друга й ніяк не міг змиритися, пристать на те. Хто нині торкнеться ніжним пальчиком його брови, пригладжуючи її острішок, хто поведе його шукати вбогі пустельні квіти й радітиме тим дивобарвним краплям на тлі піску?.. А мати! Як їй, бідній, це пережити, витерпіти? Недавно був, сміявся, плакав, грався, а нині — тільки горбик на кладовищі!.. Це жах такий, що й словом того не скажеш!.. Треба зробити пам'ятник: щоб хоч був знак. Бо цей пісок заносить все, вирівнює, ховає слід... Невмольна смерть! Як той коршак, чатус, жде, щоб налетіти, вдарити... А може, то вона прийшла по нього, а помилково взяла того, хто був йому найближчий і найдорожчий? Можливо, тут його вина, що він, нехай невольно, унік коси... Хіба він раз на муштрі її гукав! Не чула, не йшла... Нікчемна стара карга!..

Десь одірвався і покотився вниз камінець. І тут іде повільна праця звищення... Вітри, дощі та сонце руйнують гори... Ніби там хтось іде?.. Мо', смерть почула його слова?..

Підвівся й став чекати. Неквапно витер сльози, поправив одяг... Дивно, та йшли сюди, в ущелину, в його тасмне сховище. Невже іще хтось має місцину цю за власну затишну гавань?..

— Вибачте... — сказав солдат, спинившись за кілька сажнів. — Мене по вас послали...

Спершу він не завважив, як мовлені були слова. Коли ж збагнув, не зміг тому повірити.

— А хто послав? Фельдфебель?

— Ні, комендант. Кажали, щоб ви прийшли на поминки...

— Невже земляк?

— З Херсонщини, — всміхнувся той.

— Чому ж уперше бачу?

— Бо я приплив недавно.

— І знаєш, де мене шукати?

— Бродив тут сам... А раз на вас наткнувся...

— Чому ж ти, братику, не підійшов? Земляк же...

— Ви з панами... — прискалив хитро око. — А ми прості...

Тарас обняв солдата і запитав:

— Як звати?

— Кличте: Скобелєв. Я так тепер записаний... А справжнє моє ім'я — в ревізькій книзі, в пана...

— Втікач?

Здвигнув плечима:

— З вогню, як кажуть, в полум'я...

— Не можу сліз уговтати...— сказав Тарас.— Чуже, а жаль, як рідного.

— А рідні є?

— Немає.

— То ви по них і плачете, тут сидячи...— зітхнув солдат.— Ходімо, бо вас там ждуть. За стіл без вас не сядуть, сказав майор.

Вони пішли до форту, зближаючись, як два човни в пустелі моря, радіючи, що день печалі скрасився для них початком приязні, а може, й дружби. Вічність не тільки в смерті, вічне й саме життя...

...На диво, верба росла! Це навело на думку розвести сад. Не яблуневий, звісно, а з верб, тополь, шовковиць, які привезти можна з Ханга-Баби.

— А що? — сказав Іраклій, коли Тарас з ним поділився задумом.— Йй-богу, гарна думка!.. Агато, ти послухай, що наш Тарас пропонує!

— Ну?..— вийшла та з дитячої, де годувала малу Наталю груддю.

— Садити сад біля городів.

— То й що? — спитала байдуже. Вона ще й досі не ожила, не стямилася по смерті сина.

— Можна поставити там будиночок, де ви могли б улітку жити, — сказав Тарас.— Город, дерева, зелень, повітря з моря...

— Справді, було б, як дача! — палко гукнув Усков. Схопивсь на рівні ноги.— Дерева випишемо із Астрахані чи Гур'єва...

— А трохи можна викопати в урочищі Ханга-Баба, — додав Тарас.— Сам бачив там два роки тому ще молоді шовковиці.

— Майстри в нас є, а каменю — хоч і на ціле місто, — вже прикидав Іраклій як комендант.— Коли садити краще? — спинився біля Тараса.

— Певно, що восени... Вербу свою я посадив у жовтні...

— Баркас сьогодні ж вишлю за деревцями в Астрахань! — запалювався новим для себе ділом комендант.— Тарасе, ти візьмеш два вози та охорону й вирушиш в Ханга-Бабу. Це завтра... А я займусь будинком... Посадим сад!..— примружився.— І буде в нас, як на Кубані...

— Чи як у нас, в Кирилівці...— зітхнув Тарас.

— Розмірялися... А скільки-то воно ростиме! — охолодила Агата їх.

— За років три-чотири вже буде тінь і затишок, — сказав Тарас.— Як поливати добре й підживлювати, то ще й раніш.

— Призначимо садівника, самі, чим зможем, допомагатимемо, й нехай росте, — рішуче сказав Усков.— Піду звелю, щоб готували баркас у путь!

Іраклій Олександрович на вітер слів не кидав. Уже за тиждень майбутній сад, розмічений довкруг верби Тарасової, завирував робітним людом з числа солдатів форту. Картина ця порадувала Тараса й Скобелєва, що прибули з Ханга-Баби й привезли дві підводи малих шовковиць.

— Славно! — схвалив Усков, потерши руки від задоволення. — По скільки їм? — кивнув у бік шовковиць.

— По рокив три чи й більше, — сказав Тарас. — Лець викопали.

— Коріння — мов у сома вуса! — всіміхнувся Скобелєв.

— Гаразд. Ямки готові, беріть садіть, — звелів Усков.

— Це б чорної на спід землі!.. — зітхнув Тарас.

— Згрібайте на городі. А з Астрахані я наказав привезти разом із деревцями й чорноземлі. Поповнимо городу збиток нею. Довкіл будиночка залиште місце для тополь. Щоб шелестіли на вітрі листям...

— Як на Кубані?

— Точно! Прислати вам підмогу?

— Ні. Ми самі упораємося, — озвався знову Скобелєв. — Це ж не робота — празник.

Невдовзі він, саджаючи в глибоку ямку дерево, затяг високим голосом якусь незнану пісню. Тарас вловив мелодію, поміг йому, поймаючись первісним чаром співу... Ні, він таки її десь чув, цю, може, ще язичницьку молитву-заговорювання малого зела-древа й землі, що має дати паростку могуть і силу велета... Як був малим. Напевно, її співала мати... Чи Катерина, його сестра і нянька...

Коли стемніло, вирушили гуртом до форту. Збуджені, веселі навіть. Кожен згадав щось миле серцю, таке, що вічним маревом стоїть у їхніх душах усе життя...

Тієї ночі довго Тарас не міг заснути. Щось ніби зрушилося в його зболілому стражданнєм серці. Лежачи серед півсотні бідах солдат у вистудженій брудній казармі, він проглядав своє життя за три останні роки, і в душу йому вкрадався щемливий страх. Так, чесно жив. Не дав зробити з себе фрунтовика. Щось малював, ліпив із глини барельєфи... А пісня, пісня — його найбільша мука й найбільше щастя його — мовчала! Не написав ані рядка... Так ніби в Орській, на гауптвахті, забув свою стражденну музу... Ще там писав. А вийшов, виїхав — і сталось так, що серце мов скам'яніло. Навіть похід на Каратау не оживив його всього, не доторкнувся в ньому струни поезії...

Хропли солдати, скрикували в тривожних снах ці обездолені, пропащі люди, вирвані з життя свого народу, з його нехай гіркої, та все ж якоїсь долі... А може, й він тому не пише віршів, що забуває народ і край, який уклав йому в дитячі груди душу, навчив любити і ненавидіти?.. Раніше хоч листи приходили, а зараз... Ні, вже обізвався Козачковський із Переяслава. Інші мовчать, неначе в рот води набрали... Із Петербурга прислав аж два листи і гроші — за не написаний колись портрет! — артист імператорських театрів Семен Гулак-Артемовський, таки земляк із Городища. Та Лазарєвський Федір теж обізвався; їздив до Петербурга, тому й мовчав... І все ж за ці три роки далека його земля покрилася немов туманом. Раніше він міг будь-коли покликати в думках її, побачити, як наїву, в живих картинах, в пахощах, в розмаї барв, а нині, як не прагне, вигулькують із сірих мрев лише якісь деталі, окремі люди...

Гірко!.. Шість років він не був на рідній своїй землі... А що ж з ним, бідним, стане, як проживе у цих пісках шістнадцять!..

Устав, набрав води й напився, бо серце стислось грудочкою, мов заховатись прагло саме в собі... Шістнадцять літ!.. А двадцять п'ять!..

Лежав, дивився в темінь, й здавалося, що він уже в могилі, в чужій землі...

Схопився, сів на нарах. Умерти тут душею — ганебна зрада себе, людей і волі, якої ждуть на Україні мільйони його братів, його сестер! Коли не маєш сили зламати біду, стерпіти муштру й відчай у цих пісках, навіщо ж ти розбурхав їх, уклав надію в серце своїм гарячим словом?.. Ти став на шлях, з якого спихнути має право одна лиш смерть!.. Я тут уже напівживий... І все ж живий, не мертвий! Лягай і спи, щоб завтра мати силу долати зло, зневіру, сум — усе, чим хочуть змусити тебе зректись бога святої волі, віри в прийдешнє щастя людства!..

Зітхнувши, ліг. Заплющив очі, спробував перелетіти в своє село, в свою леваду. Спершу це не вдавалося, а згодом, як угамувалося й забилось рівно серце, душа його торкнулася калини — ще твердої, червоно-бурої, — вербового вузького листя, яблунь, барвінку, що блакитно обплів могилу матері...

Прокинувся з нежданим рішенням: писати! Не вірші — прозу. Вона не дасть узятись цвіллю його душі, поверне в світ, який любив і за яким страждає нині тяжко.

Оскільки бог якраз послав неділю, він захопив святе письмо — Шекспіра, папір й усе, без чого повісті не розпочнеш — це вам не вірш, якого можна й запам'ятати! — і рушив із укріплення. Солдат, що нудився біля воріт, спитав:

- Куди це ти, Григоровичу?
- Йду, брате, думу думати.
- А я гадав: до утрени, та заблукав...
- У кожного своя молитва і свій олтар.
- Це правда...

З воріт узяв праворуч, під гору, що тримала форт на собі. Мав намір до холодів писати в катакомбі, в отій своїй ущелині, з якої видно море і чути шум прибою. А далі щось придумас. Не всі ж і тут, як Косарев або Обрядін, — щирі його начальнички. Щоб не Усков, ці солдафони досі його звели б в могилу...

Самотина! І бич і розкіш... Знаєш, що ти один, що жодне пильне око не стереже твою «цноту»... І все ж і тут так хочеться поговорити з кимось про заповітне, розкрити душу, вислухати чужі думки! Помітив уже давно, що розум найбільше відточується у спілкуванні, в бесідах з людьми, тобі подібними душевним складом. Диспут із антиподами лише дратує, збуджує і... не збагачує нічим, окрім досади.

Робітня стріла тишею. Прибій морський ледь долинав, бо вітер дув зі степу.

Знайшов «стола», підсунув собі «стілець» і зручно сів. Папір поклав на книжку, бо черепашиник таки не дерево. Нехай Шекспір

уже йому пробачить... Вмочив перо в чорнило... А що писать? Поезія сама вривалась, змушувала хапати перо, а проза... Все побачене колись, почуте й пережите — її підгрунття. А ще — думки. Чи роздуми, якщо точніше висловитись... Життя його багате зустрічачи, людьми, що варті пам'яті... І все ж почати треба з сюжету вже готового, зігрітого теплом душі, поезії, з такого, що розбурхає забуті дні, поверне йому минуле... «Наймичка»! Проста сільська історія, в якій духовна велич його братів по долі та по землі...

Вмочив перо й, хвилюючись, накреслив назву. Потім на мить замислився, згадав, де саме сталася подія, що лягла в основу його поеми, і написав:

«Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспортная, или чумацкая, дорога, называемая Ромодановым шляхом...»

Поклав перо, перечитав написане, й слова потонули в тумані сліз. Не знав і сам, що діється з його душею, чого їй так зробилось жаль... Поезії? Чи, може, чогось такого, чого збагнути розумом він ще не міг?..

Сидів і слухав душу, що німо, тихо плакала, прибою шум, що відбивав секунди життя землі, його життя...

З далекої, як Україна, молодості спливли рядки, що виявилися пророчими:

Сидить козак на тім боці, —
Грас сине море.
Думав, доля зустрінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключамя.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

...Звістка про смерть царя Миколи прийшла у форт за Каспієм у той же день, що і наказ майора Львова зробити із Шевченка зразкового фрунтовика.

Тарас ішов із церкви, де оголошували державну вість, разом з Усковими і ледве-ледве стримував свою велику радість. Цар-кат віддав нарешті душу богові! Скоріше, чорту! Стільки на тій душі гріхів смертельних, що шлях їй — просто в пекло! І в цьому, певно, благо для їх величності, бо душі ним замучених десь у раю і через те не стринуться з його душею...

Іраклій ішов похмурий, скорбний. Агата теж. Одна Наталя ласочкою перебігала з одних на інші руки й сміялася, хоч як її спиняла мати. Жінок вражає смерть будь-чия, бо знають, як тяжко давати життя. Агаті можна вибачити. А друг Іраклій Олександрович!..

— Не знав, що ви так тяжко сприймете цю новину... — не втерпів Тарас, підколупнув.

— То що було б? — спитав Усков.

— Блавав би їх величність не покидати своїх надміру вірних підданих. О тім молився б господу.

— Молись о скорбній долі раба його Тарасія,— багатозначно сказав Усков.

— Цар Олександр, напевно, вже підписав помилування всім ворогам свого отця...

— Дай бог! А то...

— Що? — насторожився.

— Із батальйону прийшов наказ...

— Що рядовий Шевченко за поданням їх благородія генерала Фреймана став унтер-офіцером?

— Ні. Командир з Уральська прислав наказ зробити спершу з цього Шевченка лялечку, а вже потому і представлять на унтера.

— Майор заважив більше, ніж генерал?..— спитав могильним голосом.

Усков розвів руками.

— Фрейман не здогадався, мабуть, про вас з майором поговорити... Чи говорив, але не так, як той бажав... А втім, коли амністія торкнеться вас, то цей наказ не приведеється в дію. Пождемо трохі...

— Справді, тепер одна надія — на маніфест...— сказав Тарас похмуро.— Можливо, син не схоче йти по слідах свого вітця...

— Не бачив його колись у Петербурзі? — спитав Усков.

— Не тільки бачив, а й розмовляв.

— Та ну?

— Ви розмовляли з самим царем? — спинилася й собі Агата.

— Тоді він був наслідником.

— То, може, він вас не забув?

— Я тільки йому показував портрети, писані великим Карлом, давав, де слід, пояснення.

— Він не спитав, як звати вас?

— Ні. Тільки злився, що не Брюллов... До речі, Брюллов тоді був дома й не побажав, послав мене з Мокрицьким.

— Гоноровитий...— протяг Іраклій.

— Гордий! — сказав Тарас.

Наталочка тим часом впала йому на руки, оповила грайливо шию.

— Гордим господь противиться,— повчально мовила йому Агата, знаючи, що й він такий.

— Покірних теж не милує, не захищає від злих людей,— сказав Тарас.— Хоч круть, хоч верть... Наталю, не смікай так за вуса, бо ще вкушу!..

Дзвіночком сміх.

— Гадалось, як найкраще, а вийшло гірше...— думав Усков у голос.

— Масш послать мене на муштру? — спитав Тарас.

— Такий наказ. Я, може, якось викрутився б, так Косарєв не пощадить...

— Якесь прокляття! Кожне добро, що хочуть мені зробити, перевертається на більше зло!..

— То, певно, доля у вас така...— зітхнула комендантша.— Подвижницька, великострадна...

— Боюсь, що мій «знайомий» цар не випустить мене на волю.— сказав Тарас.

— Чому? — спитав Іраклій.

— Царі не люблять правди і тих, хто їм нагадує про неї.

— Як кажуть, бог не без милості, а козак не без долі! — сказав Іраклій, сходячи на комендантський ганок.

І бог явив Тарасу милість. Одразу після великодня йому звели вийти в строю на плац, навчатись із усіма, а по обіді, як друга рота пішла в кар'єр заготовляти камінь для будівництва, його самого вивели на спорожнілий курний майдан і муштрували ще цілих три години. Так всі шість днів. На сьомий він не міг устати вранці. Що ревматизм, а що печаль, яка щодня підточувала його душевні сили...

Прийшов Нікольський.

— Скобелев мені сказав... Ну, що з тобою? Ноги? Чи ще якась, нова, хвороба?

Тарас промовчав.

— Ясно. Загнали сивку-бурку!..— Сів у ногах на нари. Зітхнув, пошкрібся в тім'ї.— Я заберу тебе в шпиталь. Полежиш тиждень-другий, а там, дивись...

— Не треба! — рішуче сказав Тарас.— Ховатися по шпиталях не буду. Хай мучать, хай домучують!..

— Приїде Львов, і ми його умовимо, аби він сам представив тебе на унтер-офіцера.

— Не треба! Всяка жалість чи співчуття мені вилазять боком. Щоб не просили Фреймана, то не було б наказу Львова, й мене, старого дурня, не муштрували б по вісім годин на день!..

Ввійшов Мостовський, приятель його з поляків, що також був у рядових, а нині вже поручик. Зі світла він примружився, протер рукою очі.

— Це ти? — спитав Нікольського.— А де Тарас?

— Повержений штабс-капітаном Косаревим, що душу вклав у виконання наказу пана Львова.

Поручик сів по другий бік. Невдовзі мовив глухо, з душевним боєм:

— Треба тебе забрать з казарми. Я попрошу Ускова, аби дозволити жити тобі зі мною.

— Хочеш, щоб те було, що в Орській? — спитав Тарас.— Хтось донесе, що ти з простим солдатом запанібрата, і загримиш до мене, у рядові.

— Чорт з ним. Ходімо!

— Дякую. Я буду тут.

Помовчали. В казармі, крім них, нікого вже не було. Неділя. Хто до церкви, а хто до «спиртоміра», аби залити душу хоча б на день.

— Оце сиджу та й думаю,— сказав Нікольський.— Буде ще коронація, ну, й маніфест, амністія для політичних...

— Був маніфест з нагоди вошестя на престол,— сказав Тарас.— Та щось мене не кличуть у Петербург...

— Тож-то й воно... Аби там хтось цареві та й нагадав про тебе...

— А що, це добра думка! — підтримав його Мостовський.— Чи в тебе є в столиці такі шляхи?

— Не знаю...— сказав Тарас.— Хіба такий... За звичаєм, у президентах Академії місцевцв завжди врочисто ходить хтось із найближчих до імператора... Тепер Марія Миколаївна, сестра царя...

— Чудово! — схопивсь Мостовський з місця.— А в Академії у тебе є такі, що попросили б її височество?

Тарас не міг одразу відповісти. Перебирав у пам'яті тих, хто живий, хто має силу й титули, і зупинився на Толстому Федорові Петровичу.

— Хіба що граф Толстой, постійний віце-президент...— сказав невпевно.

— Вхожий він до великої княгині? — спитав Мостовський.

— Звісно. Керує він, але вона підписує і представляє собою вищу владу Академії.

— Пиши листа!

— Кому?

— Толстому. Він заступиться?

Тарас зам'явся. Що він їм міг на те сказати?.. Просив Брюллова — всує, писав листа Жуковському — не відповів... Для вищих кіл суспільства він — каторжанин; може, і не злочинець, але невдячний колишній хлоп... Хтось розпустив про нього чутку, якою коле очі його заступникам у Оренбурзі сам граф Перовський, що він, Шевченко тобто, з кріпацтва викуплений царем, сім'єю царською...

— Не знаю, браття...— мовив.— Чужа душа — що темний ліс... Тим паче графа й віце-президента...

— Ти напиши, а там воно покаже,— не відступавсь Мостовський.

Нікольський теж був за листа в Санкт-Петербург.

Вони взяли Тараса й ледь не за руки вивели на божий світ з казарми. Він шкутильгав, стогнав, крихтів, мов ветхий дід, а все ж ішов, бо розумів, що це його єдиний шанс на рятунок. У дверях стрілись із байгушами-дітьми. Простягуючи брудні маленькі руки, вони просили їсти, бо на грошах місцевий люд ще й досі не розумівся.

— Заждїть, я зараз! — мовив Тарас до друзів і почвалав назад, у свій солдатський дім. В шинелі мав прихований ним для Наталі цукор.

Малі терпляче ждали. Взяли цютливо, ніяково — не звикли ще! — подякували й пішли до брами. Мабуть, вже обпросили фортечний люд.

— Чи й справді їх спонукує до жебрів скрута?..— тихо спитав Нікольський.

— Мене колись, як був таким, примушували просити кусень хліба,— сказав Тарас.— Тяжке це діло — знаю... В душі не раз все перевернеться, доки простягнеш руку...

— А я то думаю, чого ти так не хочеш писать листа! — обняв його Мостовський.

Тарас зітхнув й нічого не відповів.

...Не знав уже, що краще: чи безпросвітна, тупа солдатчина, чи зманлива, але пуста надія, розтягнена на місяці. Той лист, що він послав Толстому до Академії, як видно, збурив пекло, бо вже два роки вперто йде боротьба й до нього доходить тільки її відгомін. Очолила велику битву не знана ним дружина графа Анастасія Іванівна, й тепер він мав в її особі найзаповзятішого свого прихильника й захисника. Листи були то радісні, то знов тривожні... Прислали вже й на дорогу гроші, а воля десь блукала по міністерствах та канцеляріях, й ніхто не знав, чи вийде вона на світ, чи там поляже знову, що сталося уже не раз. Як сповістив йому Михайло Лазаревський, цар дозвіл дав звільнити його з солдатчини у перших числах січня, а й досі ще нема нічого певного, хоча минув і травень, десятий вже в його гіркій неволі. Власне, вже одинадцятий, бо перший з них прожив у Третім відділі, де теж було не з медом. Подумать страшно: цілий десяток літ безправ'я, муштри, злигоднів, надій і дуже болісних розчарувань! А як то було прожити!.. Тепер його хоч не муштрують. Відколи стало тепло, живе в саду й чекає того забарного святого дня...

Ще вчора мав привезти пошту пароплав, і він очей не зводив з моря. Мусить вона колись-таки прийти, його сердешна воля!.. А втім, нема йому ніде удачі. За п'ять останніх років він написав до двох десятків повістей і теж без толку. Що не робив, кому не слав, та жодна з них не вийшла в світ, «К. Дармограй» — псевдонім, яким підписував свої прозові опуси, лишився знаним тільки його найближчим приятелям. Малюнки, правда, через Залеського, що вже давно на волі, пішли між люди, вирвалися з цього людьми і богом проклятого пустельного кутка землі... Та ще — верба! Вже виросла така, що тінь на землю кидає густу й широку. В затінку її густої крони він спить удень. Блаженство!..

— Все ждеш? — прийшов і сів на лавці поряд Андрій — земляк з-під Лисянки, з яким зустрілися і побраталися не так давно в укріпленні. Простий солдат, а не зламався за двадцять літ неволі, лишився тим, ким і забрали з Різаної.

— Нема... Кудись запропастилася, — сказав Тарас.

— Ти плюнь на все й живи собі.

— Не можу... Ось, ось!.. Ось, ось!.. Тортюра, гірша муштри!

— Ще з глузду з'їдеш.

— Може, з цієї поштою вже буде щось із Оренбурга...

— Ти малював би краще чи щось писав у тій своїй землянці.

— В душі, Андрію, пустка... Я геть зотлів чекаючи...

Дивилися на море вдвох. Воно було гладеньке й пустельне, ніби небо в найбільшу спеку...

Раптом десь на городі знявся якийсь непевний гомін, що покотився садом, неначе хвиля в бурю.

— Що?

- Де?
- За ближньою?
- Гадаєш, він?
- Таж пароплав!..

Тарас схопився з лавки.

- Ти бачиш?

— Он, за гауптвахтою!..— гукнув Андрій.— Димить котлом пекельним.

- То я побіг!

— Дай боже тобі удачі,— сказав Андрій неголосно й перехрестив.

Нестерпно довго йшов пароплав до пристані, вивозили човнами пошту й ще якісь мішки, тюки та ящики, везли все те до форту й тут розбирали. Потім до коменданта впхався гурт офіцерів, далі — хтось з моряків... Коли ж нарешті Тарас ввійшов, Іраклій подав листа і гроші, прислані йому все тим же Лазаревським.

- Зі штабу корпусу є що-небудь? — спитав Тарас.

- Нічого.

— Невже збрехала люб'язна пані Еггерт, коли вітала мене із волею?

- Вона не з тих.

— Минуло вже півмісяця!.. Чи там усі заснули?.. Казала колись мені одна бабуся при смерті: «Широкий шлях із раю, а в рай вузенька стежечка, та й та колючим терном поросла».

- Чи вам в саду так зле живеться?

- Іраклію, на волю хочу! Доки вони знущатимуться?!

— Не гарячкуй, будь пильним, щоб хтось чи щось не стало на перешкоді...

Це остудило трохи. Він попрощався мовчки й пішов у сад, де ждав Андрій.

За муром сів на камінь і розірвав конверт Михайлового листа. Зиркнув, і дух йому забило.

«Ну, нарешті, поздоровляю тебе, мій дорогий Тарасе Григоровичу, з великою милістю царя... Я тільки що дізнався, що вже три дні, як послано бумагу командиру Оренбурзького корпусу, що ти відповідно просьбі графа Толстого і засвідченню графа Перовського одержуєш відставку, з наданням вибору роду і місця життя...»

Не міг читати далі. Бо там були якісь легенькі сумніви, а так уже хотілося чогось твердого, певного! Тим паче знав, що та «бумага» вже в штабі корпусу й що в ній таки є воля. Сидів і плакав тихо, не помічаючи горючих сліз, що мали б, певно, бути сльозами щастя, радості...

Тут і застав його Андрій, що вийшов стріти.

- Маш? — спитав, помітивши в руках листа.

— І так, і ні... Нема наказу з корпусу... Тут ще одне підтвердження,— кивнув на лист,— що з Петербурга послано про це папір...

— Діждешся. Тепер уже діждешся! — втішав його, хоч сам не мав і крихти надії якось вирватися в свою далеку Різану.

— Ну, як? — зустріла їх Агата, що вийшла вдвох з Наталею аж за город. — Прийшов наказ?

— Немає...

— Чого ти, Горич, плакав? — підбігла їй собі мала. — Тебе хтось бив чи давав?

— Ні, ласочко, — узяв її на руки.

— А бчки чом червоні?

— То, певно, вітер з моря або пісок зі степу...

— Як хочеш, можеш взяти мого жука, — розкрила щедро кулак, де зберігався великий скарб — жук-гнойовик.

— Спасибі, — взяв дарунок, притис маля до серця.

— А там уже — ти бачив? — червоні трохи вишеньки, — втішала його Наталя. — Хочеш їх скуштувати?

— Вони зелені. Дякую. Нехай коли достигнуть.

Біля верби вона поспішно злізла на моріжок.

— Лови мене! — відбігла їй стала, сяючи очима-терном. — Ну, Горич, ну!..

— Я хочу спати, ласочко, — благально сказав Тарас і важко сів на лавку. Останнім часом він спить і вдень по два-три рази. Ще їй сняться сни. Як тільки схилить голову, вже їй щось снується, мариться. Здебільшого із досолдатського життя. І друзі ті, що ждуть його в столиці й на Україні!..

Андрій приніс шинелю, послав, де тінь.

— Лягай, поспи... Дивись, аби тебе не доконала ця відпускна...

Агата взяла Наталею і повела у свій будинок літній. Та опиралась, хмикала...

Невдовзі стало тихо. Тарас заплющив очі, відчув тепло розпеченої за день землі... Й одразу вгледів Київ, собор Софійський, натовп... А між людей — Сенчило, Куліш, Сошенко й Семен Гулак-Артемівський в якомусь оперному костюмі... Не розтуляючи червоних уст, він раптом як зареве — мов пароплав!..

— Відходить котел пекельний... — мовив Андрій голос. — Як, як димить!..

Запахло димом. Видно, земляк узявся до люльки... Сидітиме отак весь час й охоронятиме Тарасів сон. Сичить на всіх, хто б не проходив мимо, хай навіть то офіцер. І дивно, всі скоряються його турботі, вмовкають, йдуть навшпиньках...

Земля ще їй досі тепла, а тіло мов невагоме... І сон не сон... Сам не збагне, чи спить, чи просто лежать собі та їй думає... Це все листи Толстої та Лазаревського й чекання волі... Волі, його святої воленки!.. Щокою тихо скочуються одна по одній сльози. Він хоче їх спинити, проте не годен... Може, це знову сон?.. Дрімаючи, Андрій мугиче пісню. Про дівчину і про вербу край ставу... Це ж він не знав любові, не знав життя!.. Окрадений, ще молодим похований в сукні шинелі, як у труні, він проливає незайману людську, батьківську ніжність на вусаня, що став йому єдиним світлим променем у цій тяжкій неволі, привітом з рідної його землі!..

Прокинувся від цих думок. Земляк дрімав на лавці, підклавши кулак під щоку. Тіні були вже довгі-довгі...

До нього бігла радісно мала Наталя, що, як завжди, уже давно чекала неподалік...

...Сумуючи по десь заблудлій волі, почав писати щоденник, або журнал. Це слонувало думати, шеретувати події давні й нинішні й гасило хоч якоюсь мірою жагу творити. Правда, він, не діждавшись волі, почав писати вірші, точніше, виправив, перенісав ще в Орській творену поему «Москалева криниця» й послав разом з автопортретом Кухаренку, що не забув про нього, грішного, і слави листи та гроші. Та це миттєвий спалах у темі чекання, в оцій, дасть бог, останній юдолі сліз...

Сидів, писав щоденник на лавці біля верби і раз у раз позиркував на синє літнє море. Укотре ждали пошти, а він — із нею волі, що прилетіти мала із Оренбурга... І тут в усіх кінцях городу почувся чарівне слово «пароплав»!

Сховавши зошит, побіг до форту. Мусить уже прийти! Півсотні днів минуло відтоді, як послали папір про волю до Оренбурга, і тридцять сім, як бачили його у штабі корпусу!..

Пошта не прибула... Натомість — друга рота й руда персона — їхній батальйонний командир. Тарас забув про нього, бо сподівався визволення, і тим невдача стала стократ прикрішою. Тепер було не до городу й не до щоденника! Рудим вогнем майор оббігав усі казарми, дав по зубах фельдфебелям та іншим малим чинам, полаяв ротних та офіцерів, які потрапили йому під руку, й звелів призначити на завтра огляд роти, в якій, собі на лихо, служив Тарас.

Всю ніч нещасна рота, тремтячи, готувалася до істинно страшного суду і вже о п'ятій ранку стояла, наче іграшка, посеред форту й ждала отця-майора Львова. О сьомій він з'явився і цілих три години їх катував, чим тільки міг. Стомившись, гарно вилаяв, пообіцяв свій скорий суд, різки й шпіцрутени. Потому всіх відпустив, а конфірмаванним звелів з'явитися після обіду на додатковий іспит.

Коли і це випробування мужності Тарас терпляче витримав і був щасливо забраний з-перед очей премудрого і престрашного Львова, зрадів усім солдатським тілом, як одпущенню грішник. Аж сам себе ненавидів за ту велику радість!..

Майор, узявши змінену четверту роту, відбув в Уральськ, і форт зажив старим життям. Тарас також. Щасливий, що так відносно легко відбув приїзд начальства, він знов чекав наказу із Оренбурга, писав щоденно роздуми у свій журнал...

І раптом вскочив у яму, на дні якої чавкало брудне багно.

Чи комарі, які надвечір оволоділи садом, чи сподівання, що на зорі прибуде пошта з Гур'єва, погнали, мов навмисне, його в укріплення.

Почувши спів у флігелі, де проживали офіцери, Тарас, на всякий випадок, осмикав китель, виструнчився... Ну й пісня, боже праведний!

Ковряки на ковряки
И шатрики на шатрики!..

Це ж хтось її для них «створив», хтось дав життя...

— Шевченко! — вибіг на плац скуйовджений і весь червоний поручик Кампінйоні. — А йди сюди! — схопив за руку. — Зараз я познайомлю тебе, Шевченко, з новоприбулими. Чудові хлопці!

Ще з коридора вгледів Тарас кошму, розіслану серед кімнати, на ній велику сулію, довкруг якої купчилися усі в червоних сорочках «чудові хлопці»...

„)“
Ковряки на ковряцях!..

Рвонувшись з рук Кампінйоні, Тарас метнувся на майдан. Та офіцер побіг за ним і закричав:

— Черговий! Унтер! Візьміть його й — на гауптвахту! Він тільки що образив тяжко офіцера!

За п'ять хвилин Тарас, раб божий, уже сидів за ґратами й зі страхом ждав атаки блощиць та бліх... Скрізь кровопивці, людям нема від них рятунку на цій землі, на цьому злому світі!

Раненько прийшов Усков і визволив його з біди.

На вечір ждали пошти. Пронидівши весь день у клітці саду, Тарас подався знову в триклятий форт. Складати свою мізерію. Мав відчуття, що нині прийде його щасливе звільнення, і він тоді негайно, — з цим пароплавом! — кинеться навіткача...

— А я по вас, — зустрів його безвусий іще солдат, що був в Ускова вістовим. — Їх благородіє звеліли вас покликати.

— Що, пароплав?!

— Ні, ще нема.

Не міг збагнуть, навіщо він коменданту. З воріт ще раз поглянув на збілепе легеньким штормом море. Нема, не видно щогли!..

Іраклій мовчки подав папір.

Тарас завмер. Нарешті! Збулось! Звершилось! Господи!..

— Читай.

Зиркнув крізь сльози й не повірив своїм очам. Це був паскудний рапорт Кампінйоні про те, що він, Тарас Шевченко, у нетверезому ганебно стані обляяв поручика, за що повинен зазнати кари, як вимагає того закон...

— Це все брехня! — гукнув, коли отямився. — Не брав і в рот хмільного і не сказав йому ні слова... Що діяти?

— Одне — просить пробачення, — зітхнув Усков. — Він офіцер, йому повірять більше. Бо за статутом, Тарасе, ти вже арештант.

— Я присягну, що це неправда!

— А він — що правда.

— Нелюди!..

— Вдягай мундир і йди проси пробачення...

Од'яг, прийшов. Простоїв у передпокої аж дві години, й лише тоді його було допущено до скривленої з похмілля пики їх благородія.

— Це ти?

— Так точно!

— Геть...

— Прошу вислухати й пробачити мені вчорашній вчинок!
— Ти визнаєш свою вину? — прoder опухле око.
— Так точно!
— Що, не хочеться іти під суд?
— Так точно! Візьміть назад свій рапорт..
— Бач, гордим став... Вже й випити не зволить з нами!..
— З похмілля, ваше благородіє. Як тільки глянув на сулію, так підступив живіт до горла...

— Правда. Таке буває, — глянув уже привітніше. — Ну, чорт з тобою, прощено! Пошли чю четверть на мирову, а я сходжу по рапорт. Сам тут побудь, — всміхнувся в передчутті нової випивки. — Не здумай знову!..

— Слухаюсь!

Денщик приніс горілку, а Кампінйоні — рапорт. Приніс не сам — з усім вчорашнім кодром своїх достойних свідків.

— Отак-то, батечку, — сказав один, подаючи пухку тремтячу руку. — Ви не бажали знайомства з нами вчора, то ми сьогодні змусили зробити нам таку велику ласку!

Під п'яний сміх їх благородія підходили до рядового і гречно тесли руку.

Знов сулія, кошма, чарки, наїдки, жарти, «Коврики» й амурні сальні спогади...

Прочумався Тарас в саду, в альтанці коменданта, де жив останнім часом. Не відав, хто й коли привіз його сюди.

За тиждень згадав, що серед офіцерів його теперішньої роти нема Обрядіна — її отця і командира. Спитав про це у каптенармуса Куліха, який привіз з Уральська передану для нього книгу Лібелята.

Франц спохмурнів.

— А Скобелєва ти пам'ятаєш? — спитав замісто відповіді.

— Як зараз чую його чудовий сердечний спів...

Тече річка невеличка
З вишневого саду...

— Вже в арештантських ротах, аж у Сибіру. А перед тим пройшов зеленою алеєю з двох тисяч палок, сиріч шпіцрутенів.

— За віщо? — вражено спитав Тарас.

— По пиці дав Обрядіну. Бо той привласнив гроші, які прислав хтось Скобелєву.

— Отак і дав?!

— Ні, тільки вже на здачі, як вдарив ротний «за клевету».

— Нещасний, бідний Скобелєв!.. — сказав Тарас, похнюпившись. — А що ж Обрядін?

— Змусили подати у відставку.

— Недавно Кампінйоні хотів мене під суд підвести...

— Я чув про це. Паскудний він чоловік.

— Коли я звідси вирвуся! — заскреготів Тарас зубами. — Ось що вони зі мною роблять, кати людські! Вже третій місяць жду з Оренбурга волю!.. Чи послано її сюди на черепасі?..

— Десь хтось тримає. Що їм якийсь засланець! — промовив Куліх.

— Ах, бідний, бідний Скобелєв... — зітхнув Тарас. — Це ж треба було такому статися...

Пішов тихенький дощик. Зашелестів, застукотів об дах альтанки, зробленої колись сердешним Скобелєвим. І з того шуму, шелесту почувся м'яко й весело його дзвінкий, присмний голос:

Дощик, дощик
Падає дрібненький.
Я ж думала, я ж думала,
Запорожець, ненько...

...Коли прийшов нарешті ласкавий дозвіл майора Львова на звільнення його зі служби, Тарас уже і не зрадів. Щось тільки в серці тьохнуло й переросло в пекучий жаль за марно й тяжко втрачені роки та дні. І ні вітання друзів, ні листування, що зав'язалося між комендантом і командиром півбатальйону Косарєвим про скромну його особу, не хвилювали тепер його. Тим паче мусив ждати якогось ще наказу з корпусу, а вже тоді... Що саме, йому ніхто не міг сказати точно. Бабуся правду мовила: вузька стежина веде у рай, та й та колючим терном поросла!..

Збагнув, що вже на волі, коли вертався з пристані, точніше, з гауптвахти, де гостював у друга свого Мостовського, що там сидів по наклепу одної підлої душі.

Світив ледь-ледь ущерблений великий круглий місяць, що тільки сплив на чисте, пустельно сіре небо. Нерівний шлях до форту мінився, сяяв, скелі — мов ожили, відкинули вузькі та довгі тіні... Чарівна казка... Господи, пустеля теж красива, коли на неї дивиться людина вільна... Вільний!.. Він не солдат, а знову — поет, художник!.. Вільний!.. Його тепер не може у стрій поставити Косарєв, примусити з собою пити поручик Кампінйоні!..

Місяць піднявся вище, зменшився, і вся картина стала іще контрастнішою, ще ближчою до вималюваної колись поетом, якого вже давно немає серед живих.

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнястый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,
И звезда с звездой говорят...

Присів на камінь, щоб відпочити й помилуватися красою скель, долини, моря, неба. Це все його!.. Де воля, там і краса, поезія... Сім років тут промучився, а тільки зараз, вільним, збагнув цей край, цю землю і те, як можуть жити в такій пустелі люди впродовж віків чи навіть тисячоліть.

Тепер він міг дивитися спокійно, без огиди на той флагшток, на скелі, на батарею, на все гніздо мерзоти і насильства, що цілих

сім — найкращих, може, років! — висотувало із нього жили, цідило кров. Вимучували, перетирали, нівечили, а він, — на зло недолі, царям, жандармам, ротним та унтерам! — лишився тим, яким і був. Все горе, всі приниження, знущання ніби і не торкнулися його душі. Тепер, коли відрізано той шмат життя, він зрозумів, заглянувши в своє ество, що жодна грань чи рисочка його душі не піддалась, не викривилася, що всі його переконання і всі високі прагнення — живі й готові діяти, як і колись. Звичайно, дещо висвітлилось і набуло реальніших, до суті ближчих розмірів, та був тому виною вік, а не гіркий солдатський досвід.

Радісний, устав і рушив далі. Місяць уже поблід, а зорі пояскра-вішали. Небесна сфера ніби дзвеніла тихо ними, манила душу, кликала... Не згледівся, як заспівав:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому...

Покинув цю, занадто вона сумна, й почав давно не співану й уже напівзабуту найкращу в світі пісню:

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя!
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!..

За півверсти до саду його зустрів земляк Андрій.

— І де тебе бог носить о цій порі?

— У гостях був, — обняв Тарас друзяку.

— Воно-то й видно, — буркнув старий солдат. — Бо добрі люди тоді й співають тільки, як ідуть з гостей.

Ввійшовши в роль п'яного, Тарас завів нової:

Ой іде багач, ой іде дукач,
Насміхасться:
— Ой за що, за що бідна голота
Напивасться?

— Та годі, годі, — лагідно вмовляв Андрій. — Ходімо краще спати...

Ой взяли дуку за чуб, за руку,
Третій в спину б'є.
— Ой не йди, не йди, превражий сину,
Де голота п'є!..

Андрій узяв його під руку, провів у сад, прослав шинель біля верби й, нарвавши трави під голови, поклав сердегу спати. Перехрестивши, пішов кудись.

Тарас лежав, розчулений до сліз любов'ю ближнього, й не смів йому признатися, що він не пив, що просто ніч сьогодні така хмільна, що він збагнув нарешті себе на вольній волі!..

За кілька днів Усков покликав його у форт. Потис похмуро руку.

— Сідай,— кивнув.

— Спасибі.

Тарас присів на стільчик, ще кожному мить готовий швидко встати, коли ввійде хтось із офіцерів.

— Я чув, як ти співав, ідучи з пристані,— зітхнув Іраклій.— Голос, скажу тобі!..

— Була така чарівна ніч...

— До ранку потім думав,— своєї вів Іраклій.

— Про що, коля не таємниця?

— Про солов'я, який і досі в клітці.

— На волі вже.

Помовчали.

— Навіщо вони велють з'явитися тобі в Уральськ?..— подумав Іраклій вголос.— Звільнений, а їдь туди, куди тобі наказують...

— А й справді? Вільний,— отже, я маю право їхати на всі чотири сторони. На біса мені Уральськ!

— У Петербурзі в тебе є знайомий лікар? — спитав Іраклій, смикаючи себе за вус.

— Не знаю.

— Графиня, певно ж, має... Та й Лазаревські...

Тарас кивнув.

— Як щось не так — захворієш, а друзі хай тим часом стають на захист...— снував якусь туманну думку комендант.

— Чи я дурний, чи ти занадто мудрий...— сказав Тарас.— Не втямлю.

— Жаль солов'я,— зітхнув Іраклій.— Треба йому летіти звідси...

— Куди? В Уральськ?

— Додому чи в Петербург...

Тарас схопився з місця.

— Даси білет на виїзд у Петербург?

— Боюсь, а мушу дати... Я ж друг тобі?

— Найкращий і найвірніший! — обняв Тарас Іраклія.— До смерті я!..

— Тихіше,— спинив Усков.— Позавтраму від нас піде на Астрахань рибальський човен. Як він тобі?

— Хоч пішки!

— Ти ж не Христос,— всміхнувся. І враз нахмурив брови.— Якщо мене притиснуть тут, я буду тебе розшукувати по всіх усядах. Ти вже не обижайся...

— Іраклію, мені аби дістатись до Петербурга, а там уже не пропаду! Не втік же я, а звільнений самим царем.

— Узавтра все оформимо, і — в добру путь,— сказав Іраклій сумно.— А ми вже тут...

— Спасибі тобі за все!.. Якби не ти, хто знає, чи дочекався б я дня цього...— ледь стримував Тарас щасливі сльози.

— Тобі спасибі,— мовив на те Усков.— Що освітив моє життя, мов сонце похмурий день.

Поцілувались тричі, як лячить добрим людям, і розійшлись.

На третій день, у супроводі Андрія Обеременка, Тарас ішов, прискорюючи все дужче крок, на ближню пристань, де ждав його рибальський човен. Іншим, хто теж хотів провести, Усков звелів побуть у форті: нічого здійсмати шум і все таке. Сам попрощався дома. Агата теж. Наталя збагнула враз, що він далеко їде, й не відпускала, плачучи на шиї в нього...

Хоч квапили його з човна, зайшов на гауптвахту і попрощався з Мостовським.

— От клятий — перехрестив тебе услід по-своєму, — бурчав Андрій. Він мав на шляхту зуб за те, що служить царю й престолу.

— Андрію, він найліпший — крім Іраклія — тут чоловік, — сказав Тарас. — Держись його.

— Про мене...

Відавши торбу в човен, обняв Андрія, міцно поцілував. Той відповів, незграбно якомсь тикаючись лицем в лице, і заридав, гамуючи у грудях стогін.

Човен уже відплив, підняв вітрило, виповнив його погожим вітром, а він стояв на пристані, дивився вслід...

— Брат? — запитав керманіч.

Тарас кивнув.

Осяяний низьким рожевим сонцем, здіймався на скелі в небо далекий форт. Здавалося, що він стояв на місці чи навіть плив за ним страшним пустельним маревом...

— У вас одне вітрило? — спитав Тарас керманіча.

— Одне. А що?

— Йдемо повільно.

— Видно, не дуже ти скучатимеш за Мангишлаком...

— Сім років там поховано! — зітхнув Тарас і повернувся лицем в бік моря й Астрахані...

Здригнувся, враз почувши, що б'ють зорю. Оглянувся: довкола ніч. Ні форту, ні шуму хвиль... Це Федір кинув дрова, готуючись топяти грубку! Рано звик уставать. А може, старість... Старість!.. Підкралася зненацька так, що він не встиг помітити. В Новопетровському ще ніби був здоровий і молодий, а в Петербурзі... Правда, вже й там, за Каспієм, мав ревматизм і лисину, як у Сократа, та все ж тримався, легко міг обійти довкола форт і не задихатись... Цур, цур йому! Ті десять літ згадати нині страшно, а як було їх пережити!.. Князь Долгоруков знає, чим пригрозить... Навряд чи хто захоче пройти ще раз усі круги пекельні, що він пройшов за тим Уралом!..

Важко перевернувся на другий бік, вдихнув повітря глибше. Спав чи не спав? Навряд. Ті видива були не сном, а скриком його душі, сльозою втрачених даремно літ. Хто знає, яким було б його життя, коли б не Братство і не арешт та все, що потім сталося... Ні, це не жаль, не каяття! Він чесно йшов. І в цьому вища істина!

Склепив повіки. Треба таки поспати. Хворий та ще невиспаний, не вдержить різець у пальцях... А Клодт, точніше, його портрет,

чекас внизу труда... Людина, доки трудиться, доти й живе... Це дід казав чи батько?.. Так, батька він, сказати можна, вже переріс на цілих два, навіть трохи більше печальних літ... До діда він не доживе... Це треба ще так само, ще сорок сім!.. Не попрощався з дідом... І з Катрею... Завіяло город і двір вишневим білим цвітом... Летять, летять, загойдують його жалі, притишують у грудях біль...

На Новий рік йому зробилось гірше. Десь простудився, мабуть, бо на різдво таки пішов до левенят, як називав малих дітей Жемчужникова, й дозволив їм поїздити на ньому верхи, як на коні. Ще й чарку випив. Свято ж!..

Михайло сам привів Барі. Той довго мовчки слухав його довкруг. Нарешті мовив:

— Ось що... Режим постільний. З хати ані ногою, навіть у коридор.

— А як же?..

— Ви збираєтесь, я чув, весною на Україну,— сказав Барі суворо,— то хоч заради цього побережіть самі себе. Інакше я умию руки...

— Чуєш? — устряв Михайло лагідно.

— Гаразд, уже сидітиму,— сказав Тарас.— І питиму мікстури ваші...

— Хоче на Україну! — всміхнувся лікар.

— Ви, Едуарде Яковичу, в нас не були? — спитав Тарас.— Це диво дивне!.. Казка!.. Як побудуюся біля Дніпра, покличу вас, поглянете. Не схочете вертати назад, у цю Пальміру!..

— То що, згортати практику?

— Не вірите...— зів'яв Тарас.

— Ні, вірю, вірю,— втішив його Барі.— Приїду і подивлюся! Ви ж тільки, дуже прошу, побережіться. Щоб я мав змогу... Лікар лише тоді добитись може успіху, коли сам хворий прагне здолати свою хворобу! — додав поспішно.

— Будемо долати разом,— втомлено сказав Тарас.— Мені ось так потрібно на Україну!..— провів рукою навпроти горла.— Не можу тут... Пропаду...

— Так, клімат тут не з кращих.

— Болото, гине місце!..

— Мені пора, Григоровичу,— устав Барі.— Тримайтеся! Ось вам рецепт...

— Михайле, десь гроші там...

— Ну що ви, що ви! — спинив Барі.— Ви заплатили муками за нас усіх у війську.

— Спасибі.

— Завтра я забіжу...

Михайло провів Барі й вернувся. Хоч був сумний, вдавав чомусь веселого.

— А я тобі, Тарасе, приніс гостинець!

— Дякую...

— Не знаєш що...

— Лихого ти, Михайле, не принесеш... Невже «Буквар»? — підвівся.— Готовий?

— Він.

— Дай глянути!

Перегортав, прочитував напам'ять знані тексти, й душа його раділа цьому своєму первісткові на терені недільних шкіл. Хай вчаться, хай відходять од царства тьми! Людина неписьменна — напівжива, напівсліпа. Ця книжка — ключ до істини, до пізнання себе і світу. Прагнув зробити так, як укладав. В народу взяв, народу дав... «Де єсть добрі люди, там і правда буде, а де кривда буде, там добра не буде»... «Лічба»... Таблиця множення... Народні думи... Приказки...

— Це тільки перша ластівка,— схвилюваний, сказав Михайлові.— Піддужаю і скомпоную окремо, книжкою «Лічбу», чи «Арифметику», потім «Географію», «Історію» народу нашого... А вже тоді і вмерти можна...

— А як же вірші? — тихо спитав Михайло.

— Вірші самі собою, друже, від них ніде не заховаєшся. Прийдуть, знайдуть, примусять себе записувати.

— Щось ти давно...

— Поезія — це стан душі, а не робота... Колись, у сорок п'ятому, як пойняла вона мене, як закрутила вихором... Ото було!..

Зайшовся кашлем. Втомлено приліг на ліжко. Справді йому пошкодили ті кілька виходів у білий світ чи просто їсть його лиха хвороба!.. Цей біль у грудях...

— Збігаю в аптеку, мабуть... А ти полей,— узяв рецепт Михайло.

Кивнув. Заплющив очі. Як же йому лежати, господи, коли роботи стільки і стільки добрих намірів, коли він чує стогін з усіх усюд уявленого народу!.. Чи ти навмисне, господи, послав на мене хворість, щоб прислужити панству, яке тобі церкви будувє, заковує твої парсуни в золото і славословить щедрість твоїх дарунків можним?.. Щось тут не так... Якась гірка несправедливість!..

Підвівся, сів. Найлегше скласти руки й чекать на милість божу, на кращий стан здоров'я. Та є ще й другий спосіб — борня, клян клином! Десять солдатських років мусив коритись волі інших, виконувати лише чужі накази й чекать на все команди. Ганебний стан!..

Похитуючись, зійшов униз і сів до столу. Клодт виглядав із дошки, немов з туману. Правда, й на фотокартці сьогодні також барон розплився...

Витер рукою очі й узяв різець. Холодний, мов бурулька. З вікна тягло, на підвіконні біліла паморозь, а може, й сніг... Скоріше б уже весна!..

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козакові
Мандрівочка пахне...

Гай-гай... Козак уже підтоптаний. Тягни носо-ок, тягни носо-ок! А витягли із нього силу, молодість... Нічого. Ще поборемося, ще поживем!.. Чи так, бароне? Хмуришся... Тобі також невесело, хоч ти й відомий скульптор і не тягнув ні перед ким носок.... А мо', й тягнув? Чужа душа — що темний ліс... Ось зараз ми просвітлимо тобі лице, відтіним білим коміром.

— Тарасе, що ж ти дієш! — напав Михайло коршуном. — Барі ж звелів лежати, а ти до праці взявся!

— Лежати — отже, думати, а думи в нас нерадісні... — сказав Тарас. — Що чути про маніфест?

— Ніхто не знає толком.

— Дадуть ту бідну волю чи не дадуть?

— Дадуть.

— Коли?

— Чекали більше...

— Хочу дожить до волі, брате... Бо, як умру раніше, влаштую їм на небесі такий содом з гоморрою!.. — поклав різець.

— А ти такий, — всміхнувся Михайло. — Зробиш! Тим паче там не звикли, певно, до бунтарів...

— Гадаєш, бог не має синьомундирих стражів? — спитав Тарас.

— Навіщо вони йому?

— Тоді нехай натисне на вінценосного, як хоче мати спокій!

— Так налякаєш господу, що він тебе безсмертним зробить на відчипного.

— А я такий! — всміхнувся Тарас, підводячись. — Побудь, допоки виберуся нагору, бо голова йде обертом. Коли б не впасти...

В ліжку, лишившись сам, узяв буквар, помилувався його обкладкою, перегорнув... Хто зна, коли він вирветься на Україну, а книжка ця, зігріта його душею, швидко дійде туди, почне свою роботу. Цих десять тисяч його гінців і вірних помічників підуть між люди, знімуть з очей полуду панську й покажуть шлях до правди й волі... Я сплю, а серце моє не спить!.. Пішов «Кобзар» ще в тому році, скоро піде «Основа»... Серце моє не спить... Дзвенить тривожним дзвоном понад Дніпром!..

«Основу» йому приніс на другім тижні нового року Гриць Честахівський.

— Батьку, шквар гопака! — гукнув іще з порога.

— Є маніфест про волю?

— Чого схотів!.. «Основа» вийшла в люди, і Білозерський тобі прислав дві книжки!

Роздягшись, він піднявся на антресолі й нахмурився, коли побачив Тараса в ліжку.

— Це все Михайло із тим Барі? — спитав сердито. — Вклали такого вернигору!..

— Хоч ти мене підтримуєш... Давай журнал!.. Ще теплий... Як з печі хліб... — обмацував і навіть нюхав фарбу. — Діждалися-таки!..

— І довго ж ждали, батьку! — зітхнув Грицько.— Вже інші добрі люди наткали і полотна, а ми ще на основу не намилиємося.

— Не тьмар нам, Грицьку, радості,— сказав Тарас.— Дай боже, щоб перший не був також останнім!

— А що? — Грицько стривожився.

— Набридне бути добрим цареві-батецьку, ногою тупне й часопис наш уріже дуба.

— Сумно...

— Отож радіймо, Грицьку! Й пишаймося, що перший «блин» і вже не «комом».

— У «Современнике» про це також написано, у першій книжці! — змахнув Грицько руками.— Й про тебе добре сказано. Забув принести...

— Дякую. Я вже читав, у гранках.

— Слабуеш, а встигаєш скрізь раніше нас, здорових! — присів на ліжко.— Як тобі?

— Нічого... Тільки у грудях біль; та кашель і нежить ось вцепилися...— сказав Тарас невесело і спохватився: — Ліпше давай журнал проглянемо! Як мовили колись розумні люди: життя коротке, а мистецтво вічне.-

— Я геть забув — тобі цидулка від Білозерського! — дістав з кишені аркушик.— Так гнав сюди на радощах, так хотів тобі...

— Читай,— спинив його Тарас. Чогось останнім часом не терпить він багатослів'я і надто вже бурхливих проявів хай навіть щонайкращих почуттів.

Грицько підвівся, крякнув, немов дячок у церкві, й почав читати нарозспів, для урочистості:

— «Все мы душевно пожалели о Вашем нездоровьи, многоуважаемый Тарас Григорьевич, но не теряем надежды, что при добром желании Вы превозможете немножко себя и не лишите нас удовольствия видеть Вас посреди «основателей», как первоначальника общего дела...»

— Не треба далі!

— Він вибачається, що сам не зміг...

— Прийде, то я йому скажу...— кипів Тарас.— Забув, що він з Мотронівки біля Борзни!.. «Не лишите нас удовольствия видеть Вас...» — передражнив.— Язик собі зламає, а не напише по-людськи, щиро й просто!..

— Великий пан...— розвів Грицько руками.— Взяв жінку з добрим посагом...

— А-а, хай їм грець, усім панам! — сказав Тарас.— Така натура їхня... То що у першій книжці?

— «Кобзар» Шевченка.

— Знаємо,— перегорнув свої поезії.— Марко Вовчок «Три доли». Славно пише! Суворо й щиро, без квіточок. А мова, мова!.. Мене спитав Іван Тургенєв, кого йому читати, щоб вивчить нашу мову, то я її порадив — Марка Вовчка, сиріч Марію Олександрівну.

— А не Шевченка?

— Вона одна в нас знає мову... Господи, до чого ми вже дожилися — ставимо на кожному слові наголос!.. — перегортав чомусь важкі, немов залізні, сторінки.

— Що, зле тобі? — помітив те Честахівський.

— Як каже Едвард Якович, підводить серце, щось там із ним не так... Не можна мені радіти, каже, і гніватися, і сумувати... А що ж то був би я за поет, якби не гнівався і не радів!

— Ой скільки є у нас таких!

— То віршомази, Грицьку. Поезія — це гнів і біль, любов і радість! Байдужість — смерть поезії.

— А серце ж як?

— Воно це я, а я — воно. Не можна нас розділити. Хай терпить, скільки зможе...

— Нещадний ти.

— До себе — так. Я втратив стільки років!..

— Все хочеш сам зробити?

— Ні, тільки те, для чого прийшов на світ.

— Ти знаєш?

— Я догадуюсь, душею чую, серцем, яке болить за долю всіх...

— Ти світоч краю нашого, його зоря! — схвильовано сказав

Грицько.

— А мо', лише кресало, що викреше живлющу іскру в душах...

— Іскра у нас була. А ти її роздмухав своїм крилатим словом, повів крізь ніч!

— Григорію, не сотвори собі кумира, — мовив, зніяковівши від похвали.

— От чус моя душа, що ти колись...

— Прошу тебе — не сотвориай, — всміхнувся. — Я ще живий.

І грішний...

— Поезія твоя — свята!

Не мав ні слів, ні сили продовжувати цей дивний диспут. Що то з людини робить хворість.

— Поглянь, Григорію, чи Костомаров видрукував свої думки про Київську Русь? — сказав натомість стомлено.

— Всі є, Григоровичу: і Костомаров, і пан Куліш, і Стороженко... Руданський, Глібов. Ганна, котра Барвінок... Гарно!..

— Ну й слава богу...

— Я геть забув, що маю бути на службі! — заквапився ураз Грицько. Поклав журнал. — Узавтра знов забіжу. Бувай здоровий!

Вибіг — аж задзвеніли сходи. А славний хлопець!.. Щира, проста душа. Такий піде за тебе в огонь і в воду, серце своє віддасть... Чи й справді серцю легше, коли людини байдуже: добро чи зло... Навряд. Байдужі люди живуть не довше... Власне, і не живуть, валяються, немов гнила колода... Жити — страждать, боротись, прагнути чогось нового, світлого! Вдоволеність — не суть життя... Свиня в сажі вдоволена, як не голодна. Дріма собі...

Хтось увійшов.

— Ти, Федоре?

— Це я, Микешин!.. Просто від пані Юргенс... Івши, згадав про вас, Григоровичу, і той біфштекс застряв мені у горлі. Ви ж тут голодні, певно?

— Спасибі. Снідав...

— Правду шепнув господь. Коли було те снідання! — вознісся він на антресолі веселим добрим янголом. З морозу навіть щоки були у нього янгольські — червоні, мов калина. І курка, яку приніс сповитою в цупкий папір, аж сяjala підсмаженими боками!..

— Божественна! — втягнув повітря «янгол» і повелів: — Вставайте їсти!

Тарас підвівся, кривлячись від болю в грудях.

— Таким харчем і мертвого підняти можна... — мовив. — Та ще від пані Юргенс... Колись Брюллов любив також посидіти у милій тій харчевні...

— Ви змерзнете, — сховавши Микешин свиту, яка служила у хаті цій халатом, і вкрив дбайливо плечі.

— Спасибі... — вдячно кивнув Тарас. — Так от Брюллов...

— Це правда, що ви дружили?

— Правда... — зітхнув Тарас. — Великий був чоловік!..

— А можна мені сказати буде, що я дружив із вами? — спитав Микешин щиро, як здатні справді талановиті люди.

— Кажі. Якщо тобі це буде в радість.

— Батьку, на все життя!..

— Михайле, не присягайся в дружбі, — спинив Тарас. — Ці клятви не надійні... Найвищий прояв вірності — йти до зорі, яка єднала друзів, світила їм на тріудних шляхах життя...

— Я прагнутому, допоки стане сили!..

— Спасибі... Це найкращі ліки хворому...

— То, може, вам подати краплі чи щось таке?

— Давай вже ліпше курку, а то із рук не випускаєш...

— Справді! — всміхнувся гість. — Пробачте. Вже й прохолола...

— Курка у будь-якому вигляді суть божий дар, як висловився колись мій перший вчитель Петро Богорський, — сказав Тарас. — І то єдина істина, якої він мене навчив; крім азбуки...

Коли пішов Микешин, відчув себе бадьорішим. Чи спілкування з молодістю, чи «божий дар», та щось його підбадьорило. Встав, випив ліки — ложка вже не тремтіла йому в руці! — й спустився вниз. Найгірше було в хворобі — слабість, що не давала трудитись, як би хотів... А втім, що толку з його трудів теперішніх, — скажімо, таки з того ж портрета Клодта, — для України, її народу бідного?.. Послав учора тисячу своїх буквариків у славний Київ Чалому, щоб розповсюджував на користь недільних шкіл, — це діло. Ткаченку теж, в Полтаву. Ще й приписав, щоб не забув про кирпу, яку йому пообіцяв знайти Федот. Поїде туди весною, жениться... Не буде ж він сидіти, як сич, на тій горі під Каневом, що напивав Варфоломій!.. Без жінки хата — пуста. А без дітей...

Зітхнув. Згадав Ускових. Наталі вже восьмий рік... А Наді, що народилася за рік до того, як він поїхав, чотири, п'ятий...

Діло ніяк не йшло. То кашель находив хвилями, то лізли в голову якісь думки і заважали. Власне, думки тепер були його радістю, його життям. Прикутий в цій майстерні, один як перст здебільшого, він має в них товариша, дружину, діток... Друзі прийшли й пішли, а думи його не кидають, а думи з ним... Та біль у грудях... Може, якби не він, писав би вірші, й легше тоді було б... Давно, давно не прилітала муза в його барліг!.. Була б Ликера... Господи, дай силу вирвать з серця цю, мабуть, надто пізню його любов!.. Що толку, боже, ятрити стражденну душу споминами, жалями?.. Усе минулося, перегоріло, як восени опалий лист, на вогнищі добра і зла!..

Підвівся, узяв свічник і важко, ледь похитуючись, пішов по сходах. В ліжку стихав набридлий кашель. І там, на антресолях, зі стіни йому не усміхалась звабливо його остання люба, осінній цвіт...

За тиждень він по-справжньому сів до роботи. Нежить уже минув, і це маленьке благо здалось Тарасу гаслом його одужання. У грудях ще боліло, та мідна дошка кликала і хвилювала. Праця тепер була для нього самим життям, утечищем від грізних дум, що обсадали щодня, щоночі. Ніч особливо була важка, бо темрява, самотина... Він хитрував, вкорочуючи її роботою. Вставав о п'ятій. Доки там ще розвидниться, а він тим часом трудиться, живе!..

Так захопився, що й не почув, як увійшли. Звів ненароком очі й побачив... еполети!..

— Ти, Федоре, мене злякав, — озвався, коли впізнав господаря цих еполетів. Це був земляк Черненко, душа громади їхньої. Точніше, мир і спокій, бо він гасив розважністю та добротою всі суперечки й пристрасті, що вибухали часто між «громадян».

— Відколи ти мене боїшся? — спитав, скидаючи і вішаючи шинель.

— Сидить і досі в мені солдат, який весь час напружений і жде щомиті лиха й несправедливості від офіцерів...

— Ну й залили вони тобі за шкуру сала!

— Досі в усьому чую бій барабана... — журно сказав Тарас.

— Такий нагнали на тебе страх?

— Ні... Тут огида скорше, душевний спротив, звичка згортатися виють у клубок і виставляти довкіл голки...

Помовчали. Тарас закутався краще в свою робочу свитку.

— Нездужаєш? — спитав Черненко.

— Кашель та біль у грудях.

— Бачив уже «Основу»?

Тарас кивнув.

— Панько таки друкує свої «Листи із хутора». Не зважили на твій протест.

— Печально... — поклав різець. — Не через те, що знехтували моєю думкою, — додав поспішно. — В отих листах початок кінця журналу...

— Чому?

— Бо всяке діло житиме лише тоді, коли воно веде вперед. А Хуторянин тягне людей назад. Помітив, він грозиться писати про все, що друкуватиметься в «Основі»? Отже, Куліш усім нам буде за судю, за цензора із хуторян! Бог-автор, бог-редактор і бог-читач в одній особі Куліша.

— Редактор же Білозерський...

— Панько його затуркає, зімне, приб'є своїм талантом, пишю,— сказав Тарас.— Поглянь на першу книжку: Куліш про Гоголя, про Климентія, про Котляревського, і Хуторянин таки ж Куліш.

— А бачив ти його нову «ГраMATку»?

— Читав. Біда!

— Панько такої ж думки про твій «Буквар»... О! Чя не він? — прислухався до грюку й шуму у коридорі.— Держись, Тарасе!

— Тупотить, гуркотить — кобиляча голова летить... — згадав Тарас дитячу казку.

— Вчора він розкричався... Думаю, сходжу, Тараса порятую, як прибіжить,— шепнув Черненко.

— Дякую,— сказав Тарас.— Оскільки він без еполетів, то я і сам...

Рвонуло вихором двері, і на порозі виріс Панько Куліш.

— Добридень вам... — знітився, побачивши тут і Черненка. Федір умів його пригтовувати, збивати гонор.

— Здоров. Заходь,— спокійно сказав Тарас, підводячись, щоб стріти гостя. Панько руки не подавав, і це було ознакою того, що він прийшов не з миром.

Все ж роздягнувся. Потому дістав з кишені шуби «Буквар» Шевченків і демонічно жбурнув на стіл.

— Якщо кебету маєш писати гарні вірші, то це ще зовсім не означає, що маєш право вчити!

— Тим паче, що і вірші мені не дуже пишуться... — всміхнувся на те Тарас.

— От, от!

— Сідай. Бо мушу сісти...

Куліш не чув його припросин, а може, вдав глухого.

— Ти геть пустився берега,— почав повчальним тоном, як батько синові.— То повісті, то зарізяцькі вірші, а це — буквар, де є усе, крім основного, найголовнішого,— святого бога! Дружки із «Современника» та іже з ними тебе весь час підхваляють, перекладають, виводять лицедійствувати перед людьми в Пасажі, а ти й повірив тим славословам, що всіх заткнув за пояс, піднявся до хмар!..

— Пантелеймоне Олександровичу,— втрутився Черненко,— треба ж і міру знати...

— Правда не має міри, правда така, як є.

— Ти певен, що знаєш правду? — глухо спитав Тарас. Йому немовби між двох крижин здавило серце.

— Так. Правда щира в тому, щоб наш народ зостався чистим, віруючим...

— І кріпаком,— додав Тарас за нього.

— Це не найбільше, як кажуть, зло.

— Ти чув? — схвильовано спитав Тарас Черненко. — Кріпак під паном-братом живе в раю, він благоденствує!.. Він пише листи в журнал із хутора, що хоче вічно бути таким, як є, що ні науки, ні промисловості, ані культури йому не треба...

— Бо так і є. Це правда! — гукнув Куліш.

— Чому ж тоді твій хуторянин — темний, непросвіщенний — в листі своєму сипле слівця, які почути міг він тільки в університеті?

— Він протестує, бореться із тим усім!

— З чим? З тим, чого не знає?

— Він знає все.

— Тоді він не хуторянин! І лист твій з хутора — облуда, фальш і фарисейство,— сказав Тарас. — Ти ж не сидиш на хуторі, а вивчився в університеті, працюєш у столиці, друкуєш книги, пишеш!..

— То — я.

— А іншим, отже, науки зась, культури зась? Нехай сидять по виярках, як вовчуки, і ждуть, коли Панько Куліш дозволить їм, сердешним, вийти з хутора на шлях широкий поступу? Це смішно, пане Пантелеймоне, це все одно, що їхати вздовж залізничі кінями або ставать на рейках і не пускати руками поїзд.

— Я стану, впруть і не пушу! — гукнув Куліш. — Щоб зберегти народ мій, яким він є, яким він був і має бути далі!

— Стояча вода цвіте,— сказав Тарас. — Крім того, ти — хай мимоволі — своїм завзяттям служиш самодержавству і тим, з ким ніби вийшов на боротьбу...

— Ти навчивсь словесним фіглям у Чернишевського. Сказав би просто, ясно!

— Так і кажу. Хто наш народ довів до того стану, який тобі так до душі? Царі! Хто прагнув і прагне нині втримати трудящий люд у темряві, в неволі, в злиднях? Все той же цар з панамі, бо темний люд, роз'єднаний по хуторах, відтручений од поступальних рухів, які тепер народжуються в столицях, не здатен скласти силу, яка могла б постояти за правду й волю.

— Волю їм цар дає! А душу хай бережуть до часу, який колись настане для України.

— Той час настав. У нас, в Росії, в Польщі все мисляче і чисте серцем тягнеться до сонця правди. Як же нам, козакам, одвічним борцям за волю, стояти збоку й тим помагати гнобленню?

— В цій боротьбі ми втратимо самих себе! Як втратив ти в своїх останніх віршах!

В майстерні стало тихо.

— Що я... — сказав Тарас з осмутою. — Піщинка... Писав і жив по совісті... А що зробив, те скажуть потім люди... Ти ж намагася убити цілу націю в патріархальний хутір, одгородити невіглаством і зберегти. Для чого? На посміх людям?

— Щоб не згубитись, не розчинитися між інших націй,— сказав Куліш.— Етнографізм...

— Не згубимось, коли вперед ітимемо, коли сягнемо розумом людських вершин у мудрості, в науках, волі духу! Не жаль повинні ми викликати своїм життям, не співчуття, а подив, повагу, шану. Ось справжній шлях!..

— Без бога ні до порога!

— Бери його хоч за поріг, але не ліз з богами вперед наук, не затуляй іконою людині очі, дай змогу їй збагнути світ і вибрати найліпший шлях!

— Бог вибере, бог поведе...

— Облиш! Ти ж, Паньку, не десь на хуторі, а в Петербурзі! — сказав Тарас.— Він нас завів... Дай боже якось вирватися!.. Не чути про маніфест? — спитав Черненка.

Федір розвів руками:

— Мудрують щось, викручують.

— Казав пан: кожух дам, та слово його тепле...

Куліш підбіг до шуби, вхопив її. Одягшись, мовчки вийшов.

— Я теж піду,— сказав Черненко.— Буде тепер тобі!

— Не вперше.

— Амбітний понад міру. Не може з тим змиритися, що він не перша зірка, що ти його затьмарюєш.

— Роботи в нас ще стільки і тьма така, що й сотні стане діла,— сказав Тарас.— Ми тільки знову вийшли на шлях вселюдський поступу, зробили крок, од сили два...

— Іди лягай, Тарасе,— подав Черненко руку,— бо на тобі нема лиця...

Зоставшись сам, Тарас і справді відчув себе недобре. Гукнувши сторожа і попросивши чаю, пішов нагору. Сходи під ним хитались, ніби майстерня стала шхуною, яку взялось розгойдувати Аральське море...

Михайло Лазаревський, що завітав увечері на другий день, привів іще одного лікаря. На всякий випадок, як він шепнув Тарасові. Це був старий знайомий, поляк Павло Круневич, товариш по засланню. Заочний, правда.

— Ну, як ви, батечку? — спитав, помивши руки.

— Болить у грудях, Павле, і дихать важко...

— А що п'єте?

— На жаль, лише мікстури,— пожартував.

— Чудово! Бо хтось мені,— чи не Куліш? — сказав, що ви похмурий і роздратований...

— Панькові ми з Марком Вовчком завадили зайняти всю «Основу», от він і злиться.

— Справді?

— Це просто жарт. Невдалий, певно...

— Хтозна... — сказав Михайло.— Вчора Куліш був тут, затіяв диспут...

— Вам хвилюватись протипоказано! — підніс рішуче палець Павло Адамович.— Ви хворі серцем.

— Гірше, якби сумлінням,— кволо всміхнувся Тарас.

— Сумління — то не моя парафія... Зніміть сорочку, вислухаю...

З надією Тарас дивився йому в лице й не бачив там нічого для себе втішного. Круневич хмурих брови, сопів, відводив погляд...

— Так, так... — протяг нарешті.— П'єте мікстуру, кажете?.. Це добре. Пийте й далі... А може б, вас забрати звідси, в якусь сім'ю? Де затишок, харчі...

— Такі погані мої діла?

— Ні. Просто вам потрібен догляд, тепло, режим... В цьому ж барлозі... Вибачте!

— Я щось знайшов би... — тихо сказав Михайло.

— Дякую. Не треба. Вік свій поневірявся в чужих кутках, то хоч умру в своєму.

— Такої! Йдеться про те, щоб жити! — палко гукнув Павло Адамович, і в тому був недобрий знак.

— Як жить, то й жить,— всміхнувся Тарас над силу. І раптом мовив про заповітне: — Хочу поставити хату біля Дніпра... Щоб хвиля поряд хлюпала...

— Приїду в гості. Можна?

— Ласкаво прошу. Скільки ще в нас зима?.. Од силя зо два місяці... А в квітні вже поїду на Україну!..

— Це вам пішло б на корпість,— сказав Павло Адамович.— Бо клімат тут...

— Мій друг Іван Сошенко геть пропадав, а виїхав у рідний край і став здоровим. Вже двадцять літ живе собі, не тужить.

— Так, так... А поки що я випишу для вас іще мікстурки... — присів до столу лікар.

Тарас почув, що в грудях знову заболіло. Дивно, коли Круневич слухав, він болю не відчував...

— Я через день заходитиму.

— Так зле мені?

— Вам треба поберегтися... — протяг Павло Адамович.— В теплі побути, поїсти всмак... А може, хай Матвійович вам підшукає якусь сім'ю?

— Ні. Буду тут,— так твердо сказав Тарас, що лікар не наполягав. Зібрав свою мізерію у саквояж і, попрощавшись, вийшов. Михайло з ним. Провести і розпитати без хворого про те, чого йому не варто чути. Ця хитрість стара, як світ. Він десь читав, що елліни вже користались нею. Сократ, наприклад, твердив, що не сказати хворому всієї правди — то добрий вчинок, а не лукавство... Що вони, ці лікарі, знаходять у нього в грудях?.. Може, якби він знав... Ат, що там може бути!.. Діжде весни, приїде на Україну... Садки цвітуть, луги цвітуть... Повітря пахне рясом та медуницею...

— Чого ти плачеш? — тихо спитав Михайло, що повернувся.

— Плачу? Тобі здалося...

— Каже Павло Адамович, що має стати краще за тиждень-два...

— То добре. У мене є замовлення, портрет одної пані...

— Чи не куми Надії?

— А-а, це секрет! — всміхнувся.

— Застану тут, то й знатиму.

— Хай покортить!

— То, може, це?..

— Ні, ні. Федот знайде мені в Полтаві кирпу, просту. А це, Михайле, пані.

— То й що? Усі однакові...

— Як братиму, то тільки таку, як сам, просту й трудящу!..

— Вольному, як кажуть, воля... Вия'еш десь за годину ліки.

Обідати я принесу.

— Вже йдеш?

— Є пильне діло.

— Подай мені Величка, він на столі... Спасибі.

— Збираєшся щось написати?

— Не знаю ще... Хотілося б...

Провів Михайла поглядом, а далі тільки слухом аж до дверей і розгорнув на будь-якій сторінці трагедію свого народу...

Не міг читати. Чогось останнім часом не може він ні слухати про Україну, ні думати: сльози здавлюють йому одразу горло... Так ніби він у скорім часі знову кудись майне від неї на край землі... Це, певно, й досі оті слова Левкові дають про себе знати... Чи хворе серце...

Вітер гуде надворі, силпе у шиби свігом. Нині він вже шкодує, що з хати видно дворик, а не Неву. Це б підійшов, поглянув на білий світ...

Встав, одягнув халат-свитину і заходився накапувати собі у ложку ліки...

Внизу тим часом почувся шум, якесь непевне човгання.

— Хто там? — спитав.

— Це я, Лєсков...

— А йдіть сюди, добродію!

Лєсков піднявся ніяково, краєчком ока глянув на розгардіяш кімнати хворого.

— Будь ласка, вибачте, що так приймаю, — сказав Тарас. — Зійти униз не могу: підлога там, як у льодовні. Сідайте ось до столу... Я вип'ю ліки...

Занамувала якась напружена, холодна тиша. І щоб її порушити, Тарас кивнув на ліки:

— Ось пропадаю...

— Видужаєте, — озвався гість. — Зима нерівна. Хворих тепер багато в місті...

— Коли б не біль у грудях та не задишка... Геть зледачів — робить немає сили...

— Як видужаєте, то надолужите, — втішав Лєсков.

— Ну, годі вже про мене. Ви б розказали краще про Україну. Що там чувати доброго?

— Як скрізь... — непевно озвався гість. — Привіти вам передавали отець Юхим, Сошенко, Чалий, Сенчило-Стефановський і Лобода...

— А як Іван Гудовський?
— Геть хворий.
— Бідний... Треба ж: на ноги тільки сп'явся, а тут тобі... Коли ви всіх їх бачили?

— Ще в тому році, в грудні.

— А гарно там, на Україні?

Лесков здвигнув плечима:

— Зима...

— В нас гарні зими...— примружившись, сказав Тарас — і мов побачив Дніпро й Поділ з гори побіля монастиря.— М'які, здорові... Може, коли б я жив цю зиму на Україні... Ви бачили оцю «Граматку» Куліша? — спитав, помітивши перед собою книжку, яка весь час дражнила суздальщиною свого оформлення.

— Так.

— То скажіть, для кого вона написана?

— Для кого? — з подивом спитав Лесков.— Ну, звісно...

— Для кого? Бо певен я, що не для тих, кого потрібно навчати розуму!..

— Недільні школи в Кисві великий мають успіх...— уник Лесков розмови про Куліша й «Граматку».

Тарасові зробилось тоскно.

— Діждатися б оце весни, Миколо... Та на Вкраїну!.. Може б, мені полегшало, ще, може, там подихав би... А як Варшавська залізниця і Київське шосе? Будуються?

Лесков кивнув. Він раптом втратив мову й також ховав від нього очі.

— Швидше б уже ходили і там поштові екіпажі, бо не доїду на тих проклятих перекладних... А треба їхати! Бо тут помру...

Лесков почав прощатися. Немов згадав, що хтось його чекає.

— Спасибі, що не забуваєте,— сказав Тарас.— Заждіть...— узяв «Буквар» зі столу.— Візьміть оце прогляньте й скажіть мені, що ви про нього думаєте.

Лесков пішов, потиснувши йому поспішно руку. Внизу він хлюпав носом, неначе плакав, довго взував галоші... Двері потому стукнули, і стало тихо-тихо...

В сум'ятті духу, збуджений приходом гостя, Тарас пройшов сюди-туди кімнатою, спинився біля вікна, дмухнув на шибку... Що він тут міг побачити!.. Якби ж вікно виходило на інший бік, де простір, Нева та лівий берег!.. Десь там і мила його Вкраїна... За тисячу зимових верст, далека й недосяжна йому тепер, як вечорова зірка!..

В останніх числах січня, після водохрещенських морозів та хуртовин, згадав, що вже давно не шле листів Варфоломій, не пише, як там діло з купівлею землі під Каневом. Сказати смішно: вже другий рік вони торгують землею, а все не зрушать з місця. Так, ніби вперлись лобом в якусь стіну. Весна вже зовсім близько, а хату ставить ніде і їхати нема куди. Садові також не саджений...

Сидів у ліжку й слухав, як стукають йому в вікно синицями реселі краплі. Перша, вважай, відліга у цьому році, гонець весни. Ще місяць... У лютому на Україні вже зацвітають котки й довкруг

дерев утворюються в снігу проталини. Так наче кожен стовбур звільняється від пут зими, готується ожити соком, бростю... А тут зима — до квітня!.. Учора один земляк заходив, щоб попрощатися, — в Одесу їде, — й нагнав на нього смутку, роз'ятрив душу. Іде... Він же тут мусить гибіти й чекати хтозна-чого... А в тій Одесі, мабуть, уже теплінь... І на Кубані... Довго чогось мовчистий старий отаман Кухаренко. Вже ледь не рік... Аби чого не сталося!.. Там чубляться хтозна за що з черкесами... Писав, писав і враз умовк... Неначе Сергій Левицький... Він слав йому привіти, а той уже давно був мертвий... Бідний, його убив той лист єдиний із Петербурга, що не спалили вони у Герна з Федором... Як це він написав? «Багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а намісто того стало більше людей аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали...» Жандарми сполошилися. Бунт, змова! Той Головка застрелився під час арешту. Сергій стрибнув з прольотки в Мойку, але жандарми витягли. Помер невдовзі, випущений із Петропавлівської... Аж тут уже, у Петербурзі, йому про це повідав Федір Лазаревський. Той Синій міст на Мойці тепер йому — як докір за необачність. Спалили б тоді цей лист... На Мойці він колись побачив смерть поета... Зимового сумного дня вмирав від рани Пушкін... У січні... Та трагедія лучилася двадцять дев'ятого... То це ж якраз сьогодні!..

Схопив газету, куплену йому недавно старим солдатом Федором, і... не знайшов ні слова про ту біду, про Пушкіна. І досі він «не чинновний, не займавший ніякого положення по государственной службе», як висловився тоді міністр Уваров. Міністр освіти!.. Краєвський колись розказував, що мав догану за некролог, ним надрукований в своїй газеті... Пушкін для них не вартий добрих посмертних слів!..

Жбурнув газету. Влада, що зневажає і нищить цвіт народу, не має права на існування! Вона такими діями розписується в своїй неістинності. Бо хто боїться правди, вже неживий.

Дістав зі столу склянку й напився чаю. Вже прохолов. Тут швидко все холоне. Камінний склеп... Ні, він поставить хату з сухого дерева, щоб пахла лісом, сонцем, яке ввібрав той ліс зеленим листом!.. Чому ж не пише Варфоломій? Чи приключилася якась біда, чи зледащів?.. Послав листа недавно, а ніби так уже давно. Для нього час тепер повільно тягнеться. Колись на конях мчався, а нині все волами неквапно їде. Майже як на засланні, коли чекав на волю...

І не помітив, як стало темно. Давить його пільма, пригнічує... Встав, одягнувся і запалив грубезну свічку. Федір купив таку, аби горіла довше... Із мороку звабливо вплив аркуш, перо, чорнило... Сісти б та написати... Вірші — це стан душі, а в нього зараз зовсім у ній нема поезії, є тільки біль за себе, за рідний край, за волю... І просто біль, у грудях...

Вмочив перо і сів до столу. Неквапно, важко вивів «29 січня 1861»... Перемістив ліворуч руку, яка була така важка, мов дерев'яна, й з цього почав свій лист до брата Варфоломія:

«Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає...»

Передихнув. Це ж треба, щоб так ослабі!.. Листа йому писати важко, а як же гравіруватиме?..

Поволі, ніби вергаючи камінні брили, писав слова турботи про небожа свого Каленика, повідомляв адресу вчорашнього свого відвідувача, що міг йому допомогти з роботою, про «Букваря» й «Основу», які послав недавно Варфоломієві... Знемігся геть, коли дійшов до основного, хоча й писав якнайкоротше. Посидів трохи, дивлячись на чорноту проталого за день вікна, й узявся знов до праці:

«Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що робити з собою весною. Прощай! Утомився, наче копу жита за одним заходом змолотив. Цілую твою жінку і твоїх діточок».

На підпис уже не стало сили й він вивів «Т».

Поклав перо, ковтнув, як лід, холодного, чомусь гіркого, чаю і перейшов до ліжка. Здавався сам собі скляним, таким, що досить доторку — й він задзвенить, розсиплеться...

В постелі стало легше. Напівлежав, примружившись, і слухав, як стихає шум у голові, як гояться од втоми руки, ноги... Погані твої діла!.. Коли піде так далі, то як же ти, сердешний, на білім світі житимеш?.. Мені аби додому, на Україну!.. Дихну повітрям рідним — і все мине... Там не дадуть хворіти природа, люди, клопоти по влаштуванню свого гнізда... Я зможу щодня й щоночі слухати неквапну, мудру мову мого Дніпра, перегук зір на небі, зітхання, шепіт лісу і шум трави під вітерцем...

Відчув, як сльози скочуються по щоках, і зруйнував ідилію свого життя на кручі біля Дніпра. Хто знає, як там буде! Недарма мовиться, що добре там, де нас нема... Ти це зі зла, з розпуки, що тут лежиш, що сили немає їхати! І дим вітчизни нам солодкий і приємний... Весняний дим надвечір, як спалюють сухе бадялля... Лунки незвично голоси, скрип журавлів біля кривниць... А потім — пісня!.. Дивна якась, свята, правічна, що серце, душу твою з грудей виймає...

Двором пройшов хтось, хрускаючи уже підмерзалим снігом, і нагадав йому приїзд до Петербурга ледь не три роки тому... Хіба не так він рвався, — а може, й дужче, — сюди, в столицю, з Новонетровського, а потім з Нижнього Новгорода!.. Які були надії, які великі задуми!.. Чому ж так тісно й душно йому тепер у Петербурзі? Де ділась та велика радість, з якою він летів на крилах волі в цю Академію, на цей гравітний берег ріки Нєви, до друзів і до мистецтва?.. Власне, того ясного настрою не вистачило йому й на рік... Рік волі, праці, слави!.. Не знав, нудьгуючи на Мангшлаці, що став такий відомий, такий близький, такий потрібний людям на Україні і в Петербурзі, що до звання поета вже додалося не менш тепер почесне звання страждальця, мученика за кращу долю людства. А для уварових він теж лишився не чиновним. І не художником, а відставним солдатом із конфірмованих, що й далі мусять жити під

їхнім пильним оком... Можливо, це й потьмарило його велику радість.. Чи вісті з України?.. Чи почуття не виконаного обов'язку перед своїм народом-мучеником?.. А може, все потроху?..

Годинник Петропавловської пробив дев'яту. Господи, ще тільки дев'ять!.. Ночі такі страшні й предовгі, наліті вщерть думками, болям, передчуттям чогось сумного... Ніччю самотина його вгортає, душить... А ще коли вдох із літьмою!.. Якби ж він міг заснути звечора й проспати ніч, то, може, чувся б ліпше...

Знову хтось прочвалав, похрускуючи пришерхлим снігом...

Хоча тоді був березень, — ба, навіть уже останні числа, — сніг ще лежав... Морозець теж прихвачував його надвечір кіркою... Хоч він тоді нестямний був од щастя, а пам'ятає добре і свій приїзд, і перші дні в столиці...

...Локомотив посіпався, протяжно свиснув і зупинився. Крізь вікна й уже з перону бачив таке знайоме і незнайоме місто... Гадав тут бути ще восени, а вже й весна надворі. Із Петербурга в киргизський степ його колись доправили за вісім днів, а звідти до Петербурга він діставався трудно аж вісім місяців! Не через те, що шлях розбитий був або стряслося якесь стихійне лихо чи моровиця, — його затримали на півдорозі й заборонили в'їзд до столиць. Хотіли ще й вернути до Оренбурга, так добрі люди не допустили...

Як не було, а він стояв на петербурзькій вулиці й не міг тому повірити. Збулось нарешті!.. Серце шалено било в груди. Здавалося, що перехожі чули той урочистий, святковий дзвін, бо озирались... Господи, невже кінець його стражданням, його тяжкій покуті за гріх великий — правду!..

Взяв візника й сказав йому, щоб їхав Невським.

— Та не гони так, братику! — торкнувся його плеча. — Дай подивитись...

— Вперше у Петербурзі? — спитав візник.

— Ні... Просто не був давно, вважай, тринадцять років... Жаль, темно вже!..

— В готель якийсь поїдемо?

— Ні, на Морську, будинок графа Уварова.

Візник зиркнув з повагою. Аж ніби якимось виструнчився, наскільки це було можливо зробити сидячи. Невдовзі він засовався, засумнівався. Видно, малий багаж та борода приїжджого йому вселяли сумнів.

— А ви... — хотів спитати.

— Не граф. У графа живе мій друг, — вніс ясність. — І в мене є чим розплатитись з вами.

Візник притих, втягнув у комір голову.

— Гони! — гукнув йому Тарас.

Той озирнувся, вйокнув на конячину й змахнув не видимим у тьмянім світлі батогом.

Михайло його одразу і не впізнав. Дивився своїм ласкавим поглядом і ніяковів.

— Тут, кажуть, живе Михайло Лазаревський, Шевченків щирій приятель...

- Тарас?! — гукнув господар вражено
- А то ж яка личина...
- Обнявшись міцно, поцілувалися.
- Лакеї графські мене злякались: думали, що я варнак, — сказав Тарас із посмішкою.
- А ти ввійшов з Великої Морської?
- Еге. Бо ти ж мені писав «у домі графа Уварова»
- І не сказав, що вхід до мене з Мойки? Ну й ну...
- З незвички терлись, м'ялись, — бо дружба їхня, власне, була листовна, — й не знали, як повестись далі.
- Слухай, — сказав Тарас, не витримавши того хиткого стану, — у тебе є щось на вечерю?
- Знайдётся...
- Ну й чудово! Бо я голодний, як сірий вовк!
- А я розвісив вуха... Пробач, — засяв усмішкою Михайло. — Тут роздягнись, а тут з дороги вмийся... Проходь туди... Я зараз! Невдовзі вони уже сиділи за накритим на двох столом.
- З приїздом!
- Будь здоровий... Ух!.. Ну й горілка!..
- Наша. Прислала мати з Гирявки.
- Дай боже їй здоров'я.
- Кому? Горілці?
- Матері!.. І сало звідти?
- Як ти про все дізнався?
- Я українське сало впізнаю навіть на тому світі!
- По другій?
- Можна, — кивнув Тарас. — Щоб першій було не так самотньо... Ну й сало, ну й горілка!..
- Ти, як Семен...
- Гулак, котрий ще й Артемовський?
- Жде не діждеться. Місяць ледь не щодня навідується, чи не приїхав...
- Славних я маю друзів! Що б я без вас робив!..
- А що було б без тебе з нами?.. — м'яко сказав Михайло. Це впало тихим щастям йому на душу.
- Слухай, а Федір, брат твій, у Петербурзі? — змінив скоріше тему.
- І так, і ні. Він служить тут, та нині у від'їзді.
- Жаль.
- Вже тепер побачитеся!.. Нас шестеро — так що держись...
- І всі, як ти, як Федір і як Василь?
- Як Олександр, як Яків та як Іван!.. — сховався за жарт Михайло.
- Славно! — гукнув Тарас. — Де шість, там сім! Дозволь мені матусю вашу звати своєю матір'ю?
- Спасибі...
- Встали, поцілувалися і сіли знов.
- Я ж сирота з дитячих літ...
- Наллємо ще?

— Ні, досить,— відсунув чарку.— Як тут моя свята заступниця Анастасія Іванівна? Коли я зможу впасти до ніг її?

— Графиня й граф у Петербурзі. І ждуть тебе, як брата,— сказав Михайло.— Світла вона душа...

— Скажи комусь, то й не повірять, що можна так проникнутися чужим життям, зробити неймовірне для незнайомої, вважай, людини!

— Завтра підеш до неї, вклонишся... Ото вже буде радості! — зацвів Михайло усмішкою.— Всі ждуть тебе!.. Побачиш...— примружив очі.

— Господи! Невже я справді у Петербурзі, сиджу з тобою, вільний!..— розправив руки крилами.

Михайло лише кивнув, не в силі щось промовити.

— Куліш і досі у Брюсселі?

— Мудрує там.

— А Білозерський?

— Чекає твого приїзду!.. Всі земляки, як сонця після ночі, Тарасе, ждуть твоєї з'яви і покладають на тебе кращі свої надії.

— Чи я один? Чи тільки світу, що у вікні?

— Я не суддя...— зітхнув Михайло.— Тільки уся громада наша вокруг імені твого живе, до тебе щиро горнеться.

— Тяжка це ноша, брате...— не скоро сказав Тарас.— Та ще коли не можеш людям мовити всієї правди, коли за кожним кроком твоїм пильгус хижі «цареве око»...

— До речі, ти повинен якнайскоріше з'явитися на світлі очі самому обер-поліцмейстеру.

— Ні, спершу я з'явлюсь до друзів, а вже тоді — до ворогів,— уперто сказав Тарас.— Навіщо ти згадав їх супроти ночі!..

— Вибач,— зникновів Михайло.— Прийшлося до слова...

Лежав потому в ліжку, яке Михайло ще восени поставив, ждучи його приїзду, а в серці радість змішувалася з гіркотою. Порою чув, як Мойка хлюпала в гранітний берег... А може, те йому лише здавалося, бо лід на ній іще стояв... По набережній хтось проїжджав... Якась компанія, вже напідпитку, брела кудись, жартуючи і сміючись...

— Ти спиш? — спитав Михайло тихо.

— Ні.

— До Толстих підемо завтра ввечері. А вдень ти що робитимеш?

— Дивитимусь на Петербург... Змиватиму його красою з душі солдатську втому й смагу, що накопилася за десять літ...

— І досі не очистився?

— Цієї рани стане мені до смерті.

— Ще де та смерть!..

Притихли, думаючи про ту межу. Далека вона від них, та все ж прийде, її ніхто не омине...

— Так мало я встиг зробити...— сумно сказав Тарас.

— Ось надолужиш.

— Як матиму на те здоров'я, силу... Я там пробув, здається, не менш як двадцять років...

Хлюпала у берег Мойка... Не Каспій, ні! Не Волга навіть...
Мойка!..

— Михайле, це не сниться?.. В Новопетровському мені останнім часом ледь не щодночі снилися такі картини, зустрічі... Прокинуся — а я в пустелі!..

— Це вже не сон. Ти в Петербурзі, в мене.

— І завтра я побачу свою святу заступницю, Семена і Василя?..

— Мовчи, бо я заплачу...

Тарас притих. Дивився на ледь просвітлені шибки вікна, вслухався у стук копит та екіпажів, що долинав із вулиці... Поволі щастя хмаркою оповило його всього, вгорнуло, наче в милі жіночі руки-крила, й, погойдуючи, знялося з ним у тихий блакитний сон...

...Прокинувся рано й вийшов у сонне, вогке місто. Зрадив, коли упевнився, що справді він у Петербурзі, на набережній вузької Мойки, що під ногами хлюпає підталій сніг і хрускає льодок калюж, утворюючи давно знайому музику весняних вулиць міста його тепер далекої, та дорогої молодості. Санкт-Петербург уперше він побачив о цій порі — з туманами, зводнілим снігом і з цим раптовим, моторошним: «Побережись!.. Побережись!..» Тепер ішов, і вулиці, мости, будинки мов воскресали з попелу його душі, відроджувалися в своїй первинній суті, ставали знову скарбом його очей, як би сказав про це убогий киргизький бакса, сиріч кобзар по-нашому.

Ноги самі звернули у бік Неви, згадавши, певно, що він любив найдужче у Петербурзі якраз Неву та набережні, весь цей природний і рукотворний простір, де легко й вільно дихалося після впритул заставлених гранітно-сірих вулиць. Біля Ісаакіївського собору згадав Брюллова. Кажуть, що тут зачах на протягах великий Карл. Віддав жерцям на згубу і свій талант, і славу, й саме життя!.. В ім'я чого? Мистецтва чи райських кущів? Нині сидить в едемі, дивиться на Петербург, на учня свого Тараса і попива амброзію, чи ще там п'ють на небесі... Великий Карл!.. Хіба було замало того, що він зробив для звільнення із рабства ближнього, аби потрапити колись до раю?.. Даремна друга жертва, що вкоротила віку і не наблизила його до бога. Та й що йому робити там — в юрбі царів, савонників, багатіїв, що жертвували на храми і через те блаженствують на небесі? Всі ці спасенники, — хоч і кати! — якщо попам повірити, ввійдуть у рай і сядуть ошую чи одесну господа. Карл зневажав цю братію, а вмер за те, щоб бути з нею вічно!..

Зиркнув лише на перспективу площі з Олександрівським стовпом на ній і взяв ліворуч, мимо Адміралтейства, до пам'ятника царю Петру. Він, власне, йшов не до Петра, а звідси прагнув якнайскоріше глянути на Академію мистецтв, що вабила його, як вабить Мекка мусульманина.

Граніт і мідний вершник були в ранковій паморозі, що підтавала вже де-не-де й рябіла в очі...

Сонце, яке зненацька вирвалося з полону хмар, осяяло Петра, Неву, закуту ще у кригу, будинок Академії...

Він підійшов до парапету набережної і впився зором в милий йому будинок на тому боці. Портик його, велично-скромний, хіба-то раз приходив Тарасу в сни!.. Як чверть століття тому, він зачаровано й благоговійно дививсь на храм прекрасного і ледве-ледве стримуваня, щоб не побігти туди непевним льодом...

Щоб не заплакати, одвів ліворуч очі й побачив — міст! Не наплавний, а величезний, справжній, що з'єднував через Неву два береги надійно й вічно... Довго ж він проблукав пустелями!..

Величне диво мосту ще збільшило його бажання зараз же здолать Неву, наблизитися до альма-матер й переступити її поріг. Він, певно, так і вчинив би, якби не там жили Толсті. До них іти ще рано. А бути на тому березі й не завітати до тих, хто, власне, визволив його з солдатчини, він теж не міг.

Зітхнув і рушив набережною у протилежний від мосту бік.

Проходячи біля Зимового, впізнав те місце, де вперше стрівся й заговорив із Аполлоном. Не з богом і повелителем пресвітлих муз, а з другом своїм Мокрицьким, одним із тих, хто визволив його з кріпацтва й увів до царства вільних та обдарованих. В Москві зайшов до нього, то не впізнав. Шістнадцять літ не бачились!.. А завтра йти до брата його Івана, що управляє нині канцелярією обер-поліцейстера... Все в цьому світі переплелось!.. Чи то згадає знайомство їхнє давнє, чи вдасть, що вперше бачаться?.. А хай їм грець, тим поліцейстерам з усім причетом їхнім!.. Тут, ось на цьому місці, він запитав у Аполлона, де Академія... Той був з Ельканом... Чи то живий усюдишущий і все на світі знаючий старий брехун із добрим, милим серцем?..

Від Петропавловської долинув постріл. Слухайте і пам'ятайте, сини царя й отечества!..

Окрім приємних зустрічей, пережити має й такі, що будуть ятрити пришерхлі рани. Скажімо, ріг Фонтанки й Пантелеймонівської, де Третій відділ, він обійде, а як йому обходитися без Ермітажу, без нового його приміщення, збудованого царем Миколою!..

Ще здалеку почув команди, тупіт і насторожився. Затамувавши подих, оглянувся на лід Неву, на Мармуровий важкий палац і мужньо рушив далі. Це Петербург, це марширує гвардія на Марсовому полі!.. А він на вольній волі, він перехожий. Хоч рядовий, та відставний, і в цьому суть! Ніхто його не виструнчить, не крикне йому охриплим від перепою голосом «тягни носок!»...

І все ж він боком, боком, понад Невую, пройшов-пробіг те місце, з якого видно було солдатів та офіцерів, що муштрувались. Аж за Лебедячою Канавкою, прикритий Літнім садом, пішов тихіше. Серце шалено билось, в очах стояв якийсь туман... Далась тобі та муштра!..

Всміхнувся. Став, зіпершись на огорожу спиною, і переводив подих... Ну й дремнув!.. Ще б пак: побачив раптом Львова, що підкликав його до себе пальцем... Мана, а стало моторошно... Страшніше, як там було, за Каспієм...

Дістав хустинку й витер на лобі піт. Відчув, що має ноги, й побрів неквапно далі. Це хтозна-що! Сахатися від барабана, від

офіцерів, яким нема до тебе діла.. Справді, нікому вже нема до нього діла! Вільний!..

Бадьоро, слухаючи лише краєчком вуха дріб барабана, ввійшов до саду. Радість химерно змішувалася із сумом за тим ширяєвським убогим учнем, який забрів сюди зничев'я і зупинився, вражений не так самим, хоча й чудовим, садом, як статуями, що тут стояли густо на всіх алеях... Скільки вже пережито й зроблено!.. На жаль, тепер не міг уже беззастережно сприймать богів, героїв, що мерзли тут, за витвори людського генія. Він бачив їхні вади, і це псувало враження, збивало радість зустрічі. А може, вік і стан душі були тому причиною?.. Дріб барабана...

Звернув у бік Фонтанки, аби не чути муштри, й побачив верх, з хрестом на ньому, церкви Пантелеймона. Праворуч трохи вгледів той клятий дім, з якого розпочалися його страждання, його солдатська одиссея. Вертеп розбійників, царева псарня!.. Він міг пройти повз неї, — чи й плюнути їй на поріг, — проте вважав за краще звернути до каналу й податися у протилежний від псарні бік. Не через те, що лячно. Скоріш, огидно. Люди, що душать думку, слово, йому бридкі. Це камені, які тримають поступ, вчепившись йому до ніг. Мерзенна роль, мерзенна доля!..

Притишився аж на Садовій вулиці, за Інженерним, або Михайлівським палацом-замком, утечищем царя Павла, що не вберіг йому життя. Коли синок навратиться прибрать зі світу батька, віщо тому не допоможе. Та й батечко нівроку був... Помазаники царя небесного! Напевно, в бога скрута на вінценосних, якщо він шле Росії таких царів!..

Сніг розтавав по-справжньому. По коліях текли струмки, в яких грайливо зблискувало проміння сонця, і горобці, відчувши весну, купалися у калюжках, цвірінькали так відчайдушно й лунко, немов, крім них, нікого в місті не існувало. Це підняло Тарасові прибляклий добрий настрій, вернуло те відчуття дня радості, з яким уранці вийшов на першу зустріч з молодістю, із Петербургом.

Садовою, а далі набережною Фонтанки дістався Аничкового мосту. Власне, йшов не до нього. Прагнув побачить знову Клодтових славетних коней, які стояли здиблені на чотирьох його кутках. Навпроти Аничкового палацу піднісся гордо новий палац, і коні вносили у це змагання величі свій ледь помітний, але суттєвий штрих... Так, Клодт досяг найбільшого тут, на мосту. Експресія і досконалість форми! Статичність, рух — все злито в один порив, в один шедевр... Іх, власне, тут чотири, і кожен щось додає до інших трьох, утворюючи гуртом красу, гармонію...

Стомлений, Тарас присів на парапет і раптом згадав, що в Літньому він не побачив пам'ятника Крилову! Ішов туди не тільки, аби згадати давнє, а щонайбільш — поглянути на витвір Клодта. Як же воно так сталося? Чому це він, як мовиться, у церкві був, але попа не бачив?.. А-а, це проклятий той барабан! Погнав його, сердешного, у бік Фонтанки, а пам'ятник стоїть у центрі саду, про що було відомо йому з газет...

Хоч жаль було, підвівся і рушив далі, в напрямку своєї «хати», куди далеко було брести. З Криловим ще побачиться...

А вдома його чекав актор, земляк і щирий друг Семен Гулак-Артемівський! Стрункий, величний, дужий, він згріб Тараса в міцні ручища, притис до себе, поцілував... І враз заплакав:

— Батьку!.. Нарешті ти... Нарешті ти на волі!..

...За півгодини вони були вже у Семена вдома, й Тарас припав до ручки, що вміла з арфи видобути чарівні звуки.

— Оце і є Тарас Шевченко, серденько! — представив його Семен своїй дружині милій. — Варваро, а йди сюди! — гукнув і доньку, що визирала з іншої кімнати. — Не бійся. Це хороший дядя...

— Скоріше, дід, — погладив Тарас свою розкішну бороду.

Дівча ввійшло, присіло. Йому було десь років сім. На radoщах він геть забув про нього і не приніс, як личить добрим людям, щось на гостинець.

— Шурочко, проси до столу гостя! — гукнув Семен, аж задзвенів десь посуд чи скло в вікні.

— Ну й глас...

— Із нього, братику, і хліб їмо, — сказав уже тихіше.

Квартира була простора, зі смаком умебльована. Таких не бачив Тарас давно.

— Ну як, пристойна хата? — спитав Семен. — А Шура каже, тісно.

— Я не кажу... — озвалася з їдальні жінка.

— То думаєш!

— Семене, ти б припрошував та садовив... У нас же гість...

— І де ти таку доп'яв? — спитав Тарас неголосно, як Олександра вийшла.

— Вона сама знайшлася. Як глянула на мене сяючими очиськами — мені і дух забило... Йй не одпустило, вважай, і досі.

— Про що це ви шепочетесь?

— Та про дівчат, — сказав Семен. — Тарас ще неодружений.

— То зле, — всміхнулась мило. — Сім'я — це спокій, затишок..

— У Нижньому я ледве-ледве не одружився, — сказав Тарас. —

Актриса теж...

— Хто? — зацікавлено спитав Семен.

— Та... Піунова...

— На жаль, не чув.

— Йй усього сімнадцять літ.

— Ну, знаєш, — штурхнув Семен його під бік. — А кажеш, що вже дідусь!..

— Як бачиш, приїхав сам, без жінки...

— Жінку знайдеш собі і в Петербурзі! — утішив його Семен.

— Шукатиму на Україні, — сказав Тарас. — Щоб наймичка і сирота... Не зміг усім в пригоді стати, то хоч одну, мій друже, зроблю щасливою...

— Ти не змінився. Такий, як був!

Притихли. Мовчки випили, не дочекавшись і господині, що вибігла по щось до іншої кімнати.

— За що пили? — спитала, коли прийшла і взяла свою чарчину.

— За міцність духу, — сказав Семен.

— А я — за гостя! — випила. — Щоб був здоровий!..

— Дякую, — приклав Тарас до серця руку. — А Варця ж де?

— Пішла гуляти з нянею.

— Щасливі ви...

— Одружишся, і в тебе будуть діти, — сказав Семен, узявши знову пляшку.

— Спасибі. Я не питиму, — відсторонив її Тарас. — Сьогодні йду вклонитися сім'ї Толстих.

— Коли?

— О шостій вечора.

— Жаль, я в спектаклі зайнятий... Воістину святе сімейство... Здолоть царя, примуситя його піти на поступку, собі самому наперекір!..

— Їм це колись ще віділлється, — зітхнула Олександра. — Царі припук не терплять і помщаються тому, хто їх примушує зробити щось, не вгодне їм.

— І звідкіля тобі відомі, Шурочко, такі придворні тонкощі! — гукнув Семен, бажаючи все перевести на звичайнісіньку собі балачку.

— Це знають всі, крім тебе, — відрізала йому дружина.

— Не дай господь... — сказав Тарас. Він вірив і не вірив, щоб імператор запам'ятав таке дрібне для нього діло та ще й помстився згодом за нього графові. А втім, все може статися. Якщо в людини дрібна душа, вона живе дрібницями і з того має втіху.

Після обіду, який тривав недовго, Семен підвівся першим і запросив Тараса до кабінету.

— На жаль, часу в нас мало, — сказав, сідаючи до фортепіано. — Я так хотів...

— Щось заспівати мені з «Руслана і Людмили»?

— Не тільки це... — зам'явся. — Ти знаєш, я... Ну, як би це тобі сказати?.. Почав писати музику...

— І слава тобі за це!

— Не поспішай. Ще слави не зробив, ще тільки перші спроби... Отак взяло, примусило...

— То бог почув, Семене, мої молитви! — сказав Тарас. — Колись, було, дивлюсь на тебе, слухаю, а сам журюсь, що в нас нема нікого, хто б вивів нашу музику в музичний світ, на сцену, де чарус Глинка та італійці.

— В тобі і справді є демонічна сила, — сказав Семен серйозно. — Коли сидав за власні твори, думав завжди про тебе, згадував твої слова, твої пісні, твоє горіння волею...

— Тому й писав мені листи і надсилав якісь химерні гроші, не боячись, що вскочивши зі мною в халепу?

— А ти дотепний!.. Пишеш, що то брехня, що я тобі не винен ніяких грошей за малювання... — обурено сказав Семен.

— Хто ж знав, що гроші слати мені не можна...

— Писали навіть з острахом! Орлов на когось гаркнув, пішли чутки...

— А я сиджу й страждаю... забули мене усі!.. Один Семен згадає вряди-годи, та й то з якимись фіглями...

— Ну-у, що було, те загуло! — сказав Семен рішуче. — Я стільки, друже, думав про ці хвилини!.. Пишу, було, чи граю уже написане, а ти сидиш і слухаєш...

— Я? — запитав здивовано.

— Еге... І тільки щось десь не так, відчую твій безмовний докір...

— Я ж тут не був.

— Був! Може, навіть більше, аніж колись, як вчився і як писав свої пісні та думи...

Ця новина Тарасові була, немов бальзам на рани. По правді кажучи, він сподівався на щось таке, ще сидючи у Третім відділі, та потім згас, упевнився, що то були ілюзії, обман себе самого. Виходить, ні? Страждання його будили совість в інших! І вірші теж трудилися, робили діло, кликали до боротьби!..

Семен заграв. Знайоме щось і незнайоме, але на диво сонячне, живе, жагуче.

— Що це таке? — спитав Тарас очима, щоб не завадити чарівній, дивній музиці.

— Дивертисмент «Українське весілля», — сказав Семен уголос.

Тарас примружив очі, щоб зосередитись лише на грі, на музиці, й не спостеріг, як перелинув на Україну, між рідний люд. Мелодії були йому з дитинства знані, та водночас немовби інші, глибші, приведені в якусь струнку систему, в гармонію. І до Семена то тут, то там хтось брав народну музику, сляк-так її пригладжував чи обробляв, і вже романс чи пісня. А він копнувся глибше, створив своє, виводячи його з народу й віддаючи народові з музичним твором душу свою, бентежну й щирю...

— Ти щось таке, таке зробив!.. — гукнув Тарас, коли затихли останні дивні звуки.

— Не муляло моє не дуже чемне поводження з народним нашим мелосом? — спитав Семен.

— Це справжній шлях: з народу для народу! Крізь власну душу й думу. Ти молодець!

— А знаєш, хто мені вказав дорогу, якою йти? Кобзар Тарас Шевченко.

— Щось не збагну... Я в музиці...

— Поезія твоя така! Ты перший знайшов цей шлях.

— Йй-богу, я не шукав, — сказав Тарас. — Писав, і все.

— Ти — геній!..

— Ну, Семене... — зніяковів. — Гостей на кпини брати — погань тон...

— Я не жартую. Поки ти муштрувався по тих своїх Закаспіях, до тебе тут приглянулися і арозуміли твій феномен, сплели вінок лавровий.

— А може, тут виною терновий, той, що одягли мені жандарми й лихі царі?

— І це якоюсь мірою,— сказав Семен роздумливо.— Жандарми теж підмогли, примусили людей пильніше глянути на поетичні твої труди, як це буває часто вже після смерті автора... Готовий будь, Тарасе, до восхвалання, слави та... заздросців Пантелеймона Куліша! — всміхнувся.— Він став такий...

Тарас здвигнув плечима.

— Писав мені у Нижній, «Кобзар» мій хоче видати...

— Бог з ним,— торкнувся клавішів.— Послухай ще фрагменти із музики до водевілю «Ніч напередодні Іванового дня»...

— Чий водевіль?

— Ти десь блукав, то мусив сам писати...

— Йй-богу, ти, Семене, вже ходиш біля опери! — гукнув Тарас, як він затих, чекаючи його оцінки.

— Правда...— зітхнув Семен.— Подумую уже давно... На жаль, нема лібретто. І теми теж... Чекав на тебе, думав, що ти мені в пригоді станеш...

— До чого серце тягнеться?

— Якби таке, щоб в ньому був наш народ, його душа пресвітла, журба і сміх, ласкавість і героїзм...

— Мо', «Енеїду» Котляревського?

— Ні. То бурлеск. Троянці, Рим... А треба, щоб насправді, болюче щось для нас, для всіх...

— То, може, як зруйновано було козацьку матір Січ Запорозьку? Як козаки тікали аж за Дунай?

— Чи навпаки,— сказав Семен схвильовано.— Як сумували й прагли від турків вирватися у рідний край?..

Ввійшов Михайло Лазаревський.

— Тарасе, час!

— Подумай,— сказав Тарас, підводячись.

— Побудьте ще. Якраз така розмова...— зів'яв Семен.

— Аби і так устигли. Там ждуть уже.

Тарас розвів руками:

— Це перший день, а не останній, брате. Тепер живем!..

На вулиці на них з Михайлом чекав розкішний, з конюшні графа, скіпаж...

...Цих неповторних, ясних хвилин Тарас так довго чекав й так тяжко ждав, що, як вони настали, він розгубився, втратив отой порив до зустрічі, в який вкладав себе всього. Ще на мосту тримався, відповідав Михайлові, вбирав очима далеч, яка тонула в мороці й спливала знову вогниками, а на Васильєвському мов скам'янів. Сидів, поинятий острахом, напівживий, так ніби він на страту їхав, а не на радісну, щасливу зустріч з друзями. Хотів гукнути кучерові, проте не зміг, і мусив торкнутися його плеча рукою. Той зупинив розгарячених коней і запитально глянув на пана з вусами та бородою, як у розкольника.

— Ти їдь, а ми пройдемось трохи,— спромігся-таки на слово.

Вийшли на ледь підмерзлий весняний сніг і зупинилися біля Неви.

— Чого це ти? — спитав Михайло тихо.

— Щось стало зле... Подіхаю...

— А-а...

— Двадцять років тому, — сказав Тарас, — я тут бродив, чекаючи на зустріч з волею...

— То ж як?

— Василь Жуковський та Карл Брюллов покликали мене прийти, і я відчув що це в о н а... І справді, в той день мені вручили відпускну!.. Щоправда, був тоді надворі квітень, світило сонце...

— Скільки ж було тобі?

— Двадцять чотири роки...

Сфінкси лежали чорні, вогкі. Мов покупалися і вийшли грітись... Вічні, холодні сфінкси... Дивляться на небо, річку, місто, й ніщо у них не стрепенеться, не заболить... А може, вони й не бачать нічого на світі більше, крім один одного? Та ще хіба своїх пустель, відбитих теплим спомином у їхніх грудях...

— Треба, Тарасе, йти, — сказав Михайло, взявши його за руку.

— Так, так! — стенився. — Знаєш, що б я не сказав, що б не зробив — усе мізерним буде у порівнянні з тим, що вони зробили!.. В ім'я чого?..

— Простої, може, людяності. Чи справедливості.

— Того не знають, певно, й вони самі... А втім, це ще прекрасніше!

Затамувавши подих, ввійшов у рідні двері Академії. Хоча стояла напівпітьма, просяяна двома свічками, він бачив, він пам'ятав усе довкіл...

— До кого ви? — спитав швейцар.

— Нас ждуть у графа, — мовив йому Михайло.

Швейцар вклонився і відступив кудись у морок.

— Здрастуй!.. — шепнув Тарас чи, може, мовив подумки, обводячи очима альма-матер. — Ти, певно, вже забула, а я тебе ніколи не забував... Пресвітлий храм мистецтва, прийма стражденну душу, як ти прийняв мене колись!..

Ледь подзвонили, двері їм відчинив старий слуга, що, мабуть, чекав на них. Взяв одяг і запросив до зали.

Тарас, пропущений вперед Михайлом, ступив у двері й вгледів ще молоду тендітну жінку, що підвелася з крісла йому назустріч. Гамуючи шалене серце й сльози, пішов до неї сліпо... Чув, як вона охоплює його руками голову і як цілує його в чоло, сам цілував ті милі ніжні руки, шепочучи слова подяки, радості... А потім вгледів графа, обняв його... Отямився в обіймах двох дівчаток, що цілували його також, неначе він їм був принаймні дядьком.

— Це наші діти, — плачучи і сміючись, сказала йому графиня. — Вони так ждали!..

— Навіть хотіли їхати стрічати вас на вокзал, — озвався граф.

Постарів він, подався за ці тринадцять років. — Це наша старша, Катя...

— Спасибі вам! — притиснув Тарас чарівних уболівальниць. Нараз вони зникли, легенько вивільнилися з його обіймів і пурхнули в кутки вітальні.

— Як їхалося вам із Москви? — заповнила маленьку паузу Анастасія Іванівна.

— Чудово! Уперше їхав поїздом, — сказав Тарас.

— Прошу сідати.

— Дякую... На пароплаві я плив по Волзі, з Астрахані. Могуття!..

— Гарна Волга? — втрутився граф.

— Прекрасна!.. Проте Дніпро ще кращий.

— Я чув, що ви хотіли їхати через Кубань та Малоросію.

— Хотів. А потім вирішив побачити спочатку вас, подякувати...

А ще — почати діло...

— Яке?

— Та-а, хочу стати гравером. Як живописець я вже, вважай, пропавший... Мистецтво пішло вперед, а я — назад...

— Що ж... Хай господь вам помагає!..

І ти. Як віце-президент, — всміхнулася йому дружина.

— Звичайно, я, чим зможу, допоможу.

— Так скучив за роботою, за справжнім ділом!.. — зітхнув Тарас. — Оте сидіння Нижньому... А потім ще в Москві застряв...

— Хворіли? — насторожилася графиня.

— Щось приключилося з оком. А Щепкін так стривожився, що показав мене одразу двом знаменитостям. Оце земляк!

— Душевний він, — сказала графиня лагідно. — Ми дружні з ним. Як приїздить до Петербурга, обов'язково буває в нас.

— Ви знаєте, він був у мене в Нижньому! На Новий рік. Проїхав у сніг, у віхолу чотири сотні верст!

Внесли шампанське.

— Вип'ємо за дорогого гостя, — мовила графиня тихо, як узяли бокали. — За те, що він вже з нами.

— Спасибі вам! Якби не ви...

— У кожного є свій обов'язок перед людьми і совістю, — промовив граф.

— Але не всі це пам'ятають, — сказав Михайло.

— Мені щастить на добрих, справжніх друзів, де б я не був, — сказав Тарас. — Так ніби хтось мені весь час їх посилає...

— Напевно, бог, — озвався граф Федір Петрович.

— Чи ваш талант, — всміхнулася графиня.

— Щоправда, й підлі люди не переводилися... — зітхнув Тарас. — Для рівноваги, мабуть... П'ю за добро! За вас, моя свята заступнице Анастасіє Іванівно, за вас, шановний Федоре Петровичу!

Як випили, Михайло тихо сказав йому:

— Прощатись час... Граф нездоровий...

Тарас кивнув і, зачекавши, поки зберуть бокали, мовив:

— Спасибі вам за все, за все!.. Не маю слів, щоб висловити те, що було на думці, в моїй душі... Дозвольте нам відкланятися.

— Ми відсвяткуємо у ширшій дружній колі щасливу зустріч з вами, — сказала йому графиня, коли він благоговійно їй цілував маленьку зграбну руку.

— Зустріньтесь із Йорданом, — промовив граф, прощаючись. — Він допоможе швидше оволодіти технікою гравірування.

Дівчатка теж прибігли з ним прощатися.

Святе сімейство!.. Є ж бо на світі люди!..

Відмовившись від екіпажа, пішли неквапно набережною. Мороз подужчав, видно: льодок хрустів під чобітьми, далеко чулись крики, стук екіпажів.

— Лунко... — сказав Михайло. — Буде уже весна!..

Тарас промовчав. Думав про свій приїзд, про зустріч, що відбулася тільки що, про нетотожність намірів і дій в житті...

— Невдячна штука вдячність, — сказав нарешті сумно.

— Про що це ти?

— Вони таке, таке зробили!.. А я прийшов, розплакався, про бурмотів якісь слова... Не те, не те!

— По-моєму, було все гарно, щиро... — сказав Михайло.

— Можливо, виною тут різниця в суспільнім стані!.. З тобою ми без клопоту, хоч ти зробив для мене багато теж, усе зробив, що тільки міг!..

— Ми — інше діло, — мовив на те Михайло.

— Правда. Одна душа... Підемо десь повечеряємо?

— Вечеря нас уже чекає.

— Де?

— Це сюрприз.

— Принаймні не у якогось князя?

— Хай покортить! Не велено тобі казати.

— Ну й день! Такий мені не міг наснитись навіть. Невже це я ходжу з тобою біля Неви? Невже ми вийшли тільки що з Академії?.. Щоб був молодший трохи, ударив би тут гопака!..
Далеко йти?

— На той бік.

— Я так входився нині, що ноги мов не мої.

— Ти ж був міцний.

— Той ревматизм, ще орський, віде не дівсь, лиш причаївся...

— Лишенько! А як же буде з танцями?

— Якими?

— Ти як глянеш, хто ждав тебе, підеш в танок.

— Веди мерщій на ту вечерю тайну!

— Будь тут, а я піду по візника, — сказав Михайло твердо.

Зоставшись сам, Тарас помітив дивне якесь оточення, що піднімалося шином фортеці чи десь за Петропавловською. Спочатку він подумав, що то заграва, а придивився — місяць... Аж дух йому перехопило. Й не так те дивне коло, як панорама міста, осяювана все дужче ним... Нева, колони Стрілки, Зимовий, Адміралтейство, Ісаакій, мідний вершник — все тихо-тихо виливалось з нічного

мороку й постало в пишній своїй красі... Санкт-Петербург хотів йому сподобатися, хотів забрати душу його в полон. І він стояв незрушно, мов зачарований, як чверть століття тому, коли побачив вперше це рукотворне пишне північне диво...

...З прольотки вони зійшли в Аптекарському провулку, неподалік од Мойки й останньої квартири Пушкіна.

— Хто ж тут живе? — спитав Тарас.

Михайло лише всміхався, дратуючи його цікавістю. Тим часом рушив у глиб воріт і повернув ліворуч, в якісь йому лиш знані двері.

— Куди ти мене ведеш?

— На третій поверх, квартира номер десять, — хихикнув у тьмі Михайло.

— Вб'юся — ти будеш винен...

— А ти держись за поручень. Одвик уже?..

— У нас там все біля землі...

— «У них», мій любий!

— Справді... Назвав своїм те пекло... Цур, пек йому!

Михайло тричі смикнув дзвінок, їм відчинили двері й при тьмянім світлі свічки у передпокої забрали одяг. З вітальні чувся гомін, різкі окремі вигуки...

— Проходь, — сказав Михайло йому на ті скляні високі двері.

Потерши руки з холоду, Тарас натис злегка плечем і відчинив. Кімната була залита світлом. Під лампою стояв великий накритий стіл, а в дальньому кутку за ним виднілось кілька постатей. Вони умить притихли, насторожилися.

Тарас оглянувся на Лазаревського, що усміхавсь лукаво, і привітався:

— Здрастуйте!..

— Невже Тарас?! — почулося з того гурту. Було їх там аж четверо, в тому числі два офіцери.

— А то ж яка личина!.. Прийшов оце вечеряти... — кивнув на стіл. — Василь?!

— Тарасе, батьку!.. — кинувся до нього той. — Ой як же ви перемінілись! — зітхнув, коли поцілувалися.

— Та й ти, Василю, не помолодшав за ці роки, — сказав Тарас, дивуючись, як упізнав в статечному — за тридцять років — панові союзника свого й сусіда по каземату, прихильника його поезій, палкого Васю Білозерського.

— Панове! — мовив Білозерський на польський лад. — Знайомтесь! Це...

— Тарас Шевченко! — дружио гукнули ті й наблизилися.

— Чи це не Ян Станевич? — спитав Тарас, вдивляючись у наймолодшого, що мав погони прапорщика.

— Так точно, ваше благородіє! — притиснув той закаблуками.

Тарас обняв знайомого по Оренбургу та по листах, які той слав йому на Мангишлак.

Тим часом лоруч виструнчився високий мужній офіцер з чолом Сократа.

— Зигмунд?.. — спитав Тарас, бо саме таким чомусь він уявляв собі заочного свого знайомого, поляка також, Сераковського.

Той усміхнувся.

— Господи! — гукнув Тарас. — Та це ж як сон!..

Обійми їхні нагло були перервані виттям сови.

— Пан Желіговський? Сова! — метнувся Тарас притьмом до незнайомця, що дав про себе знати в такий химерний спосіб.

— Він не сказав, до кого йдете? — спитав Василь, кивнувши на Лазаревського.

— Ні. Вів мене, як неофіта у катакомби.

— А я злякався: що воно за борода?!

— Гадасш, я не виструнчився десь у душі, побачивши тут еполети? До речі, ви тут служите, в самій столиці? — глянув на офіцерів.

— Бери, Тарасе, вище, — озвався Сераковський. — Вчимося в Академії при Генеральнім штабі.

— Вас змусили піти туди?

— Ні. Ми самі.

— Для чого? Щоб прислужитись царю й отечеству?

— Своїй вітчизні милій, — сказав Станевич тихо.

— Йй теж потрібні люди, що можуть дати війську належний лад, — додав іще тихіше Сераковський. — Як ти живеш, наш лебедю?

— Тепер живу! — обняв Тарас товаришів. — Півдня пробігав містом, а потім — скільки зустрічей!.. Не день, а пісня, казка!..

— Прошу до столу! — виник між них Василь.

— То це твоя квартира? — спитав Тарас. — Михайло мені й цього не говорив.

— Сюрприз! — всміхнувся Лазаревський, сідаючи без церемоній. Він, видно, тут бував не раз.

Слово взяв Сераковський.

— Батьку! — привітно глянув на Тараса, який сидів навпроти нього. — Звертаюся так до тебе не через те, що старший нас, а що зробив найбільше на тій дорозі трітній, якою ми йдемо також. І постраждав ти більше нас. Та й важиш так багато для України й для всіх слов'ян, що ми схиляємо перед тобою голови. Зажди, — спинив Тараса, що щось хотів сказати. — Тобі, я знаю, муляє ця похвала... Аж цілих десять років тебе лише принижували, і ти терпів. Тож потерпи і дружнє, мовлене від серця слово. Якби ти знав, які ми раді, що ти уже на волі, що ти між нас! Віват!..

Тарас відчув чийсь погляд і звів на нього очі. То Білозерський по-материнськи світло дививсь на нього, й сльози, як дві перлини, сяяли в його очах...

— Дозволь і мені, Тарасе-брате, мовити тобі вітання, — встав Желіговський. — Нарешті ми зустрілися! Та ще й не десь, а в Петербурзі, в колі найближчих друзів. Відтоді, як я почув про тебе і прочитав твоє огненне слово, ти став для мене прикладом служіння волі...

— Едварде,— спитав Тарас,— невже ти хочеш, щоб ми, ледь-ледь зустрівшись, знов розлучилися?

— А що таке?

— Почує бог із уст твоїх, який я щирий праведник, і спуститься сюди до нас, і забере мене з собою на небеса... Давайте ліпше вип'ємо за нас усіх, за стрічу цю, за те, щоб ми браталися, поки і світу сонця!

— Дивно...— озвався згодом Желіговський, коли вже випили за братство двох народів.— Невже тобі не хочеться почути щось високе, гарне, дружнє по всьому, що ти пережив?..

Тарас не зміг одразу відповісти. Бо й сам не відав певно.

— Звичайно, други, хочеться...— признався врешті щиро.— Мета мого заслання — принизити мене, прибити, зламати крила духу... Спасибі вам, що прагнете мене зростити, витягти з того багна, в яке роками втопували синьомундирі!.. Ще там, за Каспієм, я зміг сказати, принаймні на сторінках щоденника, що залишився таким, як був, що дане мною слово на конфірмації я не зламав. Ті десять літ пройшли повз мене тінню, не залишивши й малого сліду в моїй душі. Так, я постарів і підупав здоров'ям тіла. В душу ж я не впустив ні сумніву, ні каяття, ні розпачу!.. Звичайно, я десь випив зайве з горя, комусь поскарживсь, з кимось не так, як слід, поговорив... І все ж, признаюсь, як на духу, кати мої мети своєї не досягли!.. Писати мені заборонили — а я писав. І малював! І думав про Україну, про мій народ, зневажений царем і панством!.. Отже,— передихнув,— не варто тратити сили на славослів'я. Думаймо про те, для чого прийшли на світ, про тих, чия недоля нам ніби цвях, забитий в серце!..

Зигмунд презирнувся з Яном, і той сказав:

— Є люди й тут, Тарасе, які так само мислять... Ми познаймо тебе,— як схочеш,— з ними...

— А хто вони?

— Ну... Чернишевський, Добролюбов...

— Із «Современника»? — спитав Тарас.

— Так.

— Спершу зроблю візити своїм катом,— нахмурилась,— а вже тоді... Десь при нагоді... Я й досі ще під наглядом.

— Розумно,— тихо сказав Станевич.— А чом це ти, Василю, так посміхавсь? — спитав зненацька Біловерського.

— Шевченко став розважливим...

— Біда навчить,— сказав Тарас.— Та й одинадцять років я не проспав — промислив!

— І все ж... Ми вперше стрілися після таких суворох випробувань, із деkim, власне, оце лише побачилися, а ви вже душу свою розкрили...

— Я вірю їм. Це браття,— сказав Тарас.

— А я? — ударив себе у груди.— Можливо, я...

— Ти — з ними, отже, зі мною теж.

— Ні, вас збагнути важко,— сказав Василь.— Ви не такий, як ми, як всі...

— А може, ми заспіваємо? — обняв Тарас товариша. — Я так давно вже не співав із друзями!..

— Панове, в нього голос!.. — зрадів Василь. — Ви б чули, як він співав на свайбі в сестри моєї та Куліша!..

— Було колись... — зітхнув Тарас. — Тепер не той вже голос...

— Куліш те саме мовить, — сказав Василь.

— Коли він чув? Ми ж ніби ще не стрічалися.

— Про вірші, що написані після арешту, він так сказав.

Запала тиша. Першим її порушив Лазаревський.

— Дурні слова, Василю, того не варті, щоб їх повторювати, — сказав сердито.

— Вибачте мені, Григоровичу, я ненароком... Зірвалось якось із язика...

— Ти сам такої ж думки? — спитав Тарас.

— Як прочитаю, тоді скажу. Панько змінився дуже. При ньому ви, будь ласка, держіть язик на прив'язі...

— Що, донесе?

— Ні. Ви, як стій, посваритесь. Він став такий дразливий. А нам, Григоровичу, триматись треба гурту...

— Що ж це ми не співаємо? — спитав Станевич. — Зигмунде, оскільки ти з Волині, розпочинай!

— Нехай Тарас. Я можу лише підтягувати.

Тарас був вдячний Янові, що він повів розмову на іншу тему. Вірші йому боліли. Писані в тяжкій біді, вони були, як бідні діти матері, дорожчі тих, що вихлюпнулися з його душі на волі. Та й скільки їх він прочитав, отой Панько!..

— Будь ласка, ту, про зіроньку, — просив Василь.

— «Ой хмелю...» — вставив слово й собі Михайло.

— На Мангшлаці в мене лишився друг, який любив співати такої пісні, — сказав Тарас. Помовчав, згадав Іраклія біля флагштока й почав широко, вільно:

Ой матінко, чорноморець
Вивів мене босую на морозець...

...Бог свідок, як нелегко йому було примусити себе зробити цей крок назад... Ні, цілих три!..

У Нижньому він «подружив» з поліцією, точніше, з Лапою, тамтешнім поліцеймейстером, й не мав із нею клопоту. А потім була дорога, Москва і знов дорога, вчорашній день... Сьогодні ж мусить йти на побачення до обер-поліцеймейстера Санкт-Петербурга. Хоч знав, що там є земляк, не міг настроїтись на бравий лад. Так ніби він щось відчував для себе зле...

Довго валявся в ліжку, снідав. Михайло вже давно побіг у справах, і він був сам собі господар, ніхто його не квапив, не підганяв. І все ж — куди подінешся! — вдягнувся і вийшов з дому. Місто за ніч асіріло, зблякло. Брудні калюжі, стіни в рудих патьоках, люди якісь похмурі, заспані... Ба, навіть сонце вигулькнуло було з-за хмар і знов пірнуло в сиву їх клубочинь... Дув вогкий вітер, мружив надльодну воду в Мойці...

Звернув сюди, звернув туди — хотілося втекти кудись, принаймні зайти на іншу вулицю, на інший край, щоб звикнути, щоб примиритись з думкою про неминучість цього візиту. Все! Душа його впиралася й волала пробі... Змусив її притихнути, згорнутися в тремткий клубок з голками навсібіч і рушив прямим шляхом. Чим швидше відбуде це препаскудне дійство, тим менше вистраждає його душа!

Мокрицький мовчки вказав йому на крісло. А дочитавши якийсь папір, звів важко карі, як в Аполлона, очі й спитав байдужим голосом:

— З ким маю честь? І по якому ділу?

— Шевченко я... З'явився, бо велено було мені...

— Шевченко? Тарас Григорович? — перепитав Мокрицький а подивом, й лицем його пройшла легка судома. — Даруйте, я не впізнав... — підвівся. Проте руки не подавав.

Тарас також схопився з крісла.

— Сидіть, сидіть, — спинив його господар. Сів сам. Схопився знову й подав нарешті руку. — Брат написав мені про вас... Де зупинились?

— На Мойці, в домі графа Уварова.

— В самого?

— Ні, в управителя, Михайла Лазаревського.

— А-а, знаю. Милий чоловік!

— Оце прийшов...

— Ви знаєте, потрібно буде з'явитися і до самого графа Шувалова, сиріч до обер-поліцмейстера.

Тарас зітхнув.

— З'явлюся... Коли?

— Про час і день я повідомлю... Тільки... я вам порадив би зголити вашу чудову бороду, щоб граф, бува, не вгледів у ній протест...

— Стрілецький бунт? — спитав Тарас.

— Ви ж знаєте, що бороди у нас не в моді...

— Добре. Зголю крамольну, — з усмішкою сказав Тарас, підводячись. — Носив без злого умислу...

Іван хутенько вийшов із-за столу, провів його аж до дверей.

— Моя дружина хоче на вас хоч глянути, — сказав неофіційно.

— Землячка теж?

— Зі Свічок.

— А-а, я їх знав, бував у них...

— Я повідомлю, коли вас зможе прийняти граф, — подав Мокрицький руку.

На восьмий день, поснідавши чим бог послав, Тарас почав натягувати на себе фрак, — як в Оренбурзі, Федорів! — щоб напести візит сїятельному наглядачеві, який таки соблаговолив його прийняти. У дзеркалі не впізнав себе без звичної вже бороди. Ще добре, що не звеліли зрізати й крамольні вуса, оскільки в них біліла густа солдатська сивина й вказувала, що Оренбурзький окремих кор-
не божий рай, а скоріше, кола цекла, в які попасти легко, а

вирватися із них щастить не кожному з малих й великих грішників. Фрак був тісний, та досвід із мундиром зробив своє, і рядовий Шевченко, як названо його в цидулці, невдовзі був готовий зробити другий печальний крок у напрямі свого минулого життя-буття. Найбільше його кольнуло те «рядовий Шевченко»... Хоч відставний, та все ж солдат, а не художник. Виходить, він не вправся назовсім із солдатчини, лише додав до «рядового» благо-словенне, та все ж гнітюче слово «одставний».

Його зустрів Мокрицький і, привітавшись, — руки при людях знов не подав, — провів до графа у кабінет. Сам тут же вийшов.

— А-а, рядовий Шевченко! — всміхнувся обер-поліцмейстер, ще зовсім молодий генерал. — Сідайте, прошу. Як вам у Петербурзі? Вже звикли?

Тарас присів на край стільця.

— Ходжу та все милуюся, ваше сіятельство. І згадую...

— Згадати є що, мабуть? — примружив очі генерал.

— Було всього...

— Чим думаєте зайнятися?

— Гравіруванням.

— Ви ж живописець начебто?

— За десять років служби...

— Так, так... Сумна історія... Прощу вас, будьте стримані.

Ви прощені, і вам дозволено жить у столиці, проте... такий наказ, — розвів руками генерал, — під поліцейським наглядом. Ми постарасьмося не набридати, але ж і ви, прошу вас, поведітьтеся так, щоб не було причини нам зустрічатися. Принаймні тут... — всміхнувся. — Радий був познайомитися!..

Тарас устав, вклонився і мовчки вийшов.

Біля дверей його чекав Мокрицький.

— Ну як?

— На диво, мирно погомоніли, — сказав Тарас.

Іван розплився в усмішці. Напевно, тут без нього не обійшлося. Не кожного приймають так у кабінеті самого обер-поліцмейстера.

— Маруся жде. Зайдете? Це зовсім поряд...

— Дякую. Зайду, — не змусив себе упрошувати. — Шувалов, хоч і ввічливий, та поліцейський... Навіщо він сказав мені про нагляд!.. Тепер усі здаватимуться...

— У цьому вам і відповідь. Аби завжди і всюди ви пам'ятали: стежать! Страх — зброя влади...

Справді, землячка ждала його й хотіла йому зробити хоча б малу присмівність — вдяглась у все українське й наготувала українських страв. А гарна ж була яка!

Не стримався і, замість ручки, як тут годиться, поцілував у теплу пружну щічку.

— Де ви викоупсте таких жінок! — оглянувся на чоловіка. — Ти, Максимович, Семен...

— Якби я знала, що нежонаті, заждала б вас... — всміхнулась ясно жінка. — Бо мій Іван не бачить...

— Та бачу, бачу, серденько! — обняв Мокрицький жінку, й Тарас подумав: добре, що не пішла за нього в Нижньому Тетяся Піунова!.. Воістину, немає зла, щоб на добро не вийшло...

— Іване, ти піклуйся гостем, — викрутилася. — Преси до столу...

— Спершу омити маю руки, — сказав Тарас. — Я ж був...

— Тарасе, ви невинуваті! — мовив на те Мокрицький з по-смішкою. — Він тільки що порозмовляв із графом... — додав, аби й дружина їх зрозуміла.

— Толстой теж граф... — сказав Тарас. — Із обер-поліцейстером!

— Казала ж я тобі, Іване, не влазь у це негарне діло... — підтримала його Маруся у свій, жіночий спосіб.

— А хто б тоді зустрів його по-людськи? — кивнув на гостя. — Шувалов, може? Знаєш, які у нас там звичаї, який народ!..

— Покажтеся! — зітхнула жінка скрушно. — Бо все холоне... Любите ви пампушки, вареники?

— А де вони?!

Жартуючи, помили руки й сіли за стіл, накритий вишитим півнями обрусом...

Найтяжче йому було ступити останній крок, зробити який впросила його графиня Анастасія Іванівна. Йї він не міг відмовити.

Одягши знову Федорів тіснящий фрак, пішов туди, куди його привезли казенним коштом з Києва у квітні сорок сьомого. Ще й, мов на сміх, замало не того ж дня. Цей збіг обставин скрашував йому візит, принаймні бачив у тому шарм. Знав, що давно домовлено, що о такій годяні князь буде в себе у кабінеті й чекатиме його... Ну, це вже трохи з «шарму», що Долгоруков його чекатиме! Йому лише сказали, точніше, передали графинею, що зволють його прийняти о цій порі. І все ж ішов, як на заріз, все уповільнюючи ходу.

Де Мойка злилась з каналом, він ледь було не повернув голоблі й не втік кудись на набережну Неви; уже скресала крига і нуртувала важка і чорна, як ніч, вода. Примусив себе піти в бік Ланцюгового хиткого мосту через Фонтанку.

Ще здалеку побачив той будинок, і ті ворота, і той парадний сіренький вхід, в який ввійти так легко, а вийти... Ні, сьогодні його ніхто не стане затримувати чи не пускати — своє відбув, — а все ж, а все ж...

Фонтанка також здибилася, взялась горбам, тріщинами та ополонками... Згадав, як він два тижні тому чкурнув бридливо звідси, й лише зітхнув. Що на роду написано, того, як видно, не обминеш...

У дверях, вже всередині, його спитав синьомундирий вартовий, до кого йде. Почувши, що до князя, він мимоволі виструнчився.

— Вас ждуть, — спитав, — чи ви самі?

— Домовлено. Шевченко я...

— Проходьте!

Ті ж парадні сходи, і дзеркало, й пастушки... Боже милий, невже минуло аж одинадцять літ!.. Та ще яких!.. Він тут тоді проходив — чубатий і молодий, а зараз — дід... Ще й ноги тягне сходами... Проте живий, з не зламанною душею, такий, як був!..

— Заходь, заходь... — звів очі на нього князь. — Шевченко?

— Так, ваше сіятельство.

— Тобі було достатньо десятка літ, щоб зрозуміти хибність того шляху, яким пішов? Дивись мені, Шевченко!.. Як тільки щось, знов одягнеш мундир солдата. Або... Ти чуєш далекий дзвін? То голос Петропавлівської. У ній тобі завжди знайдеться місце, як візьмешся знов за своє! Збагнув?

— Так точно.

— Добре... Із Петербурга рік ні ногою!.. Ясно? Тепер гуляй. Я сподіваюся, що на Неві приємніше, ніж на Уралі!.. — пожартував.

Тарас злегка вклонився і з миром вийшов.

Аж за Фонтанкою згадав наказ не виїздити рік з Петербурга. То не впускали, іроди, а нині вже не випускають! Драма, чи пак трагедія, переросла в комедію!.. Театр життя... І в ньому нам відведена нікчемна роль маріонеток, німих ляльок!..

... Два місяці не міг ніяк узятись за роботу. Ходив на виставки та в Ермітаж, уроки брав у Йордана, замовив мідну дошку, а діло ані з місця. Художник без майстерні, що птаха без гнізда... І знову йому прийшла на поміч його свята заступниця... Він розповів свою біду, вона уважно вислухала й пообіцяла допомогти. Тим паче, він у неї з графом на поруках і має, власне, жити в одному домі з ними...

Йому дали кімнату в будинку Академії ба, майже дві! Кімнату з антресолями, де можна спати, їсти, писати вірші, бо сам собі в своїй господі!.. Вперше... В сорок чотири роки!..

Ходив по тій кімнаті, вслухаючись у власні кроки, й душа його роздвоювалася. З одного боку — радість, а з другого... Він на поруках... Вільний, а на поруках! Так, ніби пес на прив'язі, а ця майстерня — будка... Вікном у сад. Маленький, протезелений. Якась пташина цівкає. І видно небо, хмари... Жаль, що не буде сонця, та то пусте... Вже має де прихилити голову. У гостях, кажуть, добре... Найперше йому потрібен робочий стіл. Отут, звичайно, біля вікна... Якийсь стілець, щоб сісти, і ще один — прийняти гостя... На антресолях, щоб спати, ліжко... І стіл також... Ой, скільки всього потрібно!.. А що було б, коли б приїхав з жінкою?.. Химерна штука — доля. Гадаєш іноді, що повернулась до тебе спиною, аж то — лицем...

— Куди нести? — почувлось у коридорі.

— Сюди, сюди!.. — поспішно озвався Федір, служник майстерень, теж відставний, старий солдат.

Щось гупнуло, хтось буркнув басом лайку, і відчинились двері.

— Чи тут живе художник Тарас Шевченко? — з'явилася у них широка усмішка його нового друга і земляка — художника Честахівського.

— Тут, Грицю, тут!

— Я чув, що в тебе нема стола для праці...

— Таки нема.

— Несіть сюди! — гукнув Грицько у коридор і розчинив рішуче двері.

— Диванчик теж вам не завадить? — спитав Микешин, входячи вслід за столом, якого внесли два служники. З цим юним скульптором Тарас зустрівся в сім'ї Толетих.

— Приніс, то матимеш на чому сісти, — сказав Тарас, радіючи, що менше буде клопоту — при безгрошів'ї — з меблями. Десь купити ліжко — й матиме своє житло. Для праці є термометр, стінний годинник...

— Де ставити? — спитав Микешин, вносячи удвох з Григорієм свій подарунок.

— Мабуть, під ліву стінку...

— До столу ближче треба... — протяг Грицько. — Щоб гість із нього дістав спокійно чарку...

— Без чарки меблі тріскаються, — підтримав гру Михайло. Так звали скульптора. Тарас, аби не плутати із Лазаревським, вживав до нього більш прізвище, хоча воно було незвичне вельми.

— Я в церкві чув, що пити гріх, — дражнився.

— А ми з хрестом, з молитвою, — не угавав Григорій. Дістав з кишені пляшку й поставив її на стіл. — Зі входинами вас, дорогий Григоровичу.

Як служники, одержавши за труд, почовпали в свою кімнату, що тут була неподалік, Микешин з Честахівським пішли по закусь. Стомлено Тарас присів на ще міцний диванчик, торкнувся стола долонею... Віднині тут його робітня... Як довго він до неї йшов!.. Як тяжко вона йому далася, ця благодать!.. Тепер він може жити як заманеться, вставати хоч посеред ночі; нікому не звітуючи, ні в кого не питаючи, трудитись тут... І що найбільше гріє — він в Академії!.. Нехай не жрець, та все ж в самому храмі!.. Про це не смів мріяти, коли бродив довкола форту чи нудив світом у тісняві брудних казарм... А може, це лише жорстокий солдатський сон?.. Ні. Він не знав Микешина та Честахівського, а сниться те, що знаєш, що пережив. Не сон, не сон!.. Ось зводиться, йде до вікна, до сходів на антресолі... Вві сні не можна діяти на власний розсуд...

— Федоре! — гукнув у двері.

— Що вам? — озвався той.

— Ти є?

— А де б я дівся!..

— У тебе чарка знайдеться? — спитав, аби спитати.

— Було б що в неї лити...

Узяв чарчину й знову сів на диван. І Федір не міг йому наснитися... Гаряча хвиля радості хлюпнула в душу. Вільний!..

Тихенько, так, що й не почув, ввійшов Михайло Лазаревський. Вручив мольберт.

— Спасибі, — сказав Тарас.

— Це я, щоб ти живопису не забував... Що там? — кивнув на стелю-антресоль.

— Ще порожньо, як у пустелі!.. Знаєш, я тільки що злякався, чи це не сон...

— І треба ж так замордувать людину!.. — зітхнув Михайло скрушно. — Туди тобі потрібно ліжко, письмовий стіл, ще столик — для умивання, ну й два стільці, — вказав великим пальцем на антресоль. — Те я беру на себе.

— Спасибі! — обняв Тарас товариша. — Для мене це — що темний ліс. Як здумаю!..

— Отут поставим ширму, щоб прикривала сходи... Сюди стільці... Якись картини... А на вікно...

— Мені потрібне світло!

— Так зробимо, щоб кози ситі і сіно ціле. Можна легкі гардини...

— Ні, бог мені тебе послав!

— Та й ти не кимось посланий для нас усіх... Роби свою роботу, а ми свою, — сказав Михайло твердо, мов наказав.

— О, й гості в хату! — вбіг Честахівський. — Добрий у тебе нюх, — поклав на стіл пакунки, хліб. — Освятимо нову оселю батькову!

— А чи не рано, отче?

— Якраз пора. Коли Тарас засяде за акватинту, до нього буде не підступитись з чаркою. Знаю це по собі.

— А що? — сказав Тарас Михайлові. — Сей муж рече правдиво, й гріх буде не послухатися його поради.

— Згоден, — всміхнувся Лазаревський.

Із посудом й стільцем, притиснутим до боку, ввійшов Микешин.

— Здрастуйте!.. — кивнув він Лазаревському. — О! Ви мольберт вже принесли, а я збирався...

— Чим я віддячу вам, мої сердечні друзи! — радів Тарас старанням товаришів.

— Не потерпай. Ми не задарма, — мовив йому Григорій. — Хочемо на новосіллі випити!

Жартуючи, накрили стіл, вместилися довкола нього, випили по першій чарці за щастя в домі цьому. Й не згледілись, як перейшли на інші теми. Нині боліла всім найдужче воля покріпачених. Щоправда, різні люди від неї ждали для себе різних наслідків. Пани — одних, селяни — зовсім інших. Десь угорі, біля царя, варилося поволі діло, а по імперії повзли чутки, утворювалися комісії та комітети, — таки з панів! — і кожен, хто брав слово, — все ті ж пани, — відстоював своє добро й готовий був пустити селян лише з душею. То тут, то там спалахували селянські бунти, й влада гасила їх, як завжди, людською кров'ю...

— Не зможу я спокійно жити, поки брати мої в неволі! — сказав Тарас Микешину, який радів, що він нарешті матиме у цій майстерні спокій. — Це підло!..

— Чим можемо допомогти?.. — розвів руками скульптор.

— Коли усі мовчатимуть, дадуть таку народу волю, що він ухопиться за сокири — й сторіками проллється кров!

— Тихіше... Ви ж під наглядом... А тут будь-хто підслухать може у коридорі...— спинив його Микешин, що жив на третім поверсі.

— А й справді, ти б, Тарасе, пошанувався,— сказав Михайло Лазаревський.— Гарячим серцем не підсобиш, тут треба тільки розум...

Григорій мовив скрушно:

— Вже й хата є, а ти лихий, Тарасе... Радіти б слід!

— Радіти? — спитав Тарас.— Я, справді, тішусь хатою... Бо свій куток... Та що мені робити в ньому?

— Як що? Писати і малювати!

— Який художник з мене — я знаю й сам. Три місяці ось байдуюю... А щодо віршів і повістей...

Дістав листи з кишені й поклав на стіл.

— Від кого? — спитав Григорій.

— Можеш читати вголос!

Григорій так поволі та обережно виймав з конверта аркуш, що він не витримав — схопив листа і прочитав одразу суть, найголовніше в ньому:

— «Я обіцяв Вам одверто висловити свою думку про цей Ваш твір. Виконую свою обіцянку: я не раджу Вам друкувати цю повість. Вона незрівняно нижча Вашого величезного поетичного таланту, особливо друга половина. Ви лірик, елегіст; Ваш гумор невеселий, а жарти не завжди дотепні...» Ось так, панове, з повістями!..— зітхнув Тарас.

— І хто ж це пише? — глухо спитав Михайло Лазаревський.

— Аксаков. Це тобі не жарти... На прозі він, як кажуть, собаку з'їв...

— Та плюнь ти, батьку! — гнівно гукнув Григорій.— Що там він розуміє!..

— В листі високо ставиться твоя поезія...— несміливо хотів утішити Лазаревський.

— А другий лист — про неї,— сказав Тарас.— Від Куліша...

Попритихали. Куліш у цьому ділі для них був визнаним авторитетом.

— То ось що пише мені, панове, Пантелеймон: «Що ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити? Чи не можна б їх огласити мирові? Присядь же, братику, да помізкуй над ними своєю здоровою головою, щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипати духовної пашні землякам, а не з половиною. У нас-бо родить господь хліб на всяку душу вдосить, то й не привикли наші уста до висівок. Пошануй,, брате, громаду і себе самого перед громадою...»

— Якась мана...— озвався Лазаревський.— Це пише тобі Куліш?

Тарас подав йому листа.

— Його рука...

— Мо', блекоти об'ївся, коли писав? — сказав Григорій, схоплюючись.

— Ні. Скільки ми знайомі, Пантелеймон напоучас, і що, і як мені писати. Для нього я ще й досі темний, простий мужик...

— А ви згадайте, як приймає вас Петербург, — сказав Микешин тихо. — Як говорилося про вас на учті в графа, що відбулася на вашу честь...

— А раптом правду каже Пантелеймон?.. — спитав Тарас схвильовано.

— Порви й забудь! — гукнув Григорій. — Вірші, в яких кукіль з половою, не переписують, не вчать напам'ять, плачучи, за них не йдуть на муки, як ти ходив!

Підбіг, обняв Тараса й поцілував у хмурий лоб. Михайли його підтримали.

Велике щастя мати незаздрих, щирих друзів на цій землі!..

...У серпні добра доля, що поверталася і так, і сяк до нього, послала ще одного із давніх друзів-братчиків.

Тарас трудився саме в своїй уже обжитій майстерні-хаті в Академії, коли ввійшов ставний, високий чоловік і, зупинившись біля дверей, сказав:

— Здоров, Тарасе...

Як не вдивлявся — не впізнавав. Здавалось, ніби бачив цей лоб, цей ніс і губи, в яких блукала усмішка...

— Не признаєш?

— Пробачте, не пригадую...

— А ще казав, що будемо укупі жити...

Дивно, і голос чув, і рухи рук знайомі... Життя його так кидало й стількох стрічать доводилося, що, певно, вже всі люди не поміщалися в його сердешній пам'яті...

— Ні... Хоч убийте, не впізнаю!.. — розвів руками.

— Невже я так змінився?.. — зітхнув прибулець. — Сумно...

— Хто ж ви такий, добродію?

— Микола Костомаров...

Це ж, справді, він!.. Заплакавши, Тарас підбіг до друга й союзника по каземату, обняв його й поцілував. Микола теж розчулився. То одягав, то знову знімав маленькі окуляри.

— Змінився й ти, Тарасе...

— Як не дивлюсь у дзеркало, то ніби й ні. Лиш притомився трохи...

— Мені прийшлося тяжко у Петропавловській. За рік отой постарів на десять літ... А потім жив у Саратові...

— Жаль, я тебе там не застав!

— А я приїхав у Нижній Новгород, — тебе ж таки побачити, — а там мені і кажуть, що ти подався в Петербург.

— Тепер звеліли звідси не виїздити аж цілий рік.

— Чому?

— Не знаю. Мабуть, цареві журно буде, як відлучусь.

— Ти все жартуєш з царствуючими особами!.. Забув свій «Сон»?

...Обок його
Цариця небога,
Моя опеньок засушений,
Тонка, довгонога...

— Мені цей «жарт» і новий цар ніяк забути не може, — зітхнув Тарас. — Аж двічі моє ім'я викреслював зі списку амністованих. Образив матір, каже!..

— Воно таки...

— Не матір, а царицю!

Помовчали. Микола сів на диван, а він ходив майстернею, уговтуючи гіркі ще й досі спомини.

— Не муч себе, — сказав Микола тихо. — Минулося, і слава богу...

— Минулося? — перепитав. — А хто живе під наглядом і на поруках? Ні, не художник! А відставний солдат Шевченко! Як сказано в усіх паперах...

— Тобі хіба не все одно? Аби на волі...

— Воля!.. Поет не може себе відчутти вільним, коли народ в неволі. Або тоді він не поет!

— Тарасе, ти нагадуєш мені одного чоловіка, — зняв окуляри Костомаров.

— Кого?

— Миколу Чернишевського.

— Ти з ним знайомий?

— Близько. Він із Саратова.

— Станевич та Сераковський мене хотіли з ним познайомити, ще в перші дні... А потім якось...

— Завтра я маю бути в нього. Підеш зі мною?

— Треба, — сказав Тарас. — По власних норах сидючи, ми не добудем волі.

— Він теж за те, щоб всі гуртом. Цікавився не раз тобою, Братством святих Кирила та Мефодія...

— Виходить, ми знайомі?! — зрадів Тарас. Він не любив нав'язуватись, іти туди, куди його не просять. Ця риса ще поглибилася, коли його «сердечний друг» Сапожников, з яким вони так гарно пливли по Волзі з Астрахані, у Петербурзі не побажав прийняти, оскільки вже збирався... сідять обідати.

— Не знаю, чи доходили його статті в оту закаспійську Тмуторокань, а я твої поезії йому читав, розказував, який ти є і що ти значиш для України.

— Бувало, що й доходили, — сказав Тарас. — Здається, у «Современнике» читав його чудові «Нариси гоголівського періоду російської літератури»...

— Тоді сам бог велить вам стрітись і побалакати! — сказав Микола весело. — А поки що ходімо десь пообідаємо. Коли б ти знав, який я радий нині!.. Без тебе, правду мовлячи, усі ми тут почувалися, немов без батька діти чи тіло без голови... Пройдемося вдвох Петербургом!..

— А де Гулак Микола, наш побратим? — спитав Тарас.

— Сидів три роки у Шліссельбурзькій, а зараз живе в Пермі, під поліцейським наглядом.

— Дісталось йому, сердезі...

Вийшли в залите сонцем місто, на набережну Нєви.

— Ще трохи помордують царі народ,— сказав Тарас задумливо,— й мовчатимуть хіба одні ці сфінкси... Закінчується пора мовчання, гряде час дії!..

Коли почув на другий день, що їдуть у Поварський провулок, розхвилювався. Тут поряд Загородний проспект і той будинок, де він учився й жив у Ширясва, де довго й тяжко марив своєю волею.

— Стій! — зупинив узятий на Васильєвському екіпаж.— Ми тут зійдем...

Розплачуючись, Микола глянув з подивом і запитав:

— Задумав спершу зайти до бога, а вже тоді до Чернишевського?

Храм Володимира, біля якого вони зійшли, за двадцять літ нітрохи не змінився, все, як було... Хіба дерева виростили...

— Тут поряд я, ще кріпаком, шість років жив, працював і вчився в одного маляра...

— Цікаво. Де?

— Он, бачиш, той будинок... І на горіщі мале віконце...

— Тяжко тобі було?

— Та вже ж не з медом... Правда, ішов сюди і звідси весело. Сюди — від пана, із козачків, а звідси — на волю і в Академію!.. І досі жаль мене бере,— всміхнувся,— що я три дні, вже вільним, був кріпаком...

— Не знав?

Кивнув і рвучко пішов у бік Стременної, якою — мимо церкви — був найкоротший шлях до провулка, де жив Микола Чернишевський.

Він одчинив їм двері, так ніби ждав когось до себе.

— О! Костомаров! — вигукнув.— Заходь, заходь, Івановичу...

— Я не один... Прошу любити й жалувати. Тарас Шевченко!..

— Справді?! — зрадів господар.— Здрастуйте! — подав привітно руку.— Я чув, що ви приїхали, й чекав нагоди...

— Поки ви церемонились та придивлялись здалеку один до одного... — почав було якусь розумну думку Костомаров.

— Ти знаєш: я під наглядом,— сказав Тарас, не давши йому її скінчити.

— Прошу, прошу до кабінету! — втрутився Чернишевський.— У мене Сераковський... І ми в розмові саме торкнулися таких питань, які найкраще знає Тарас Григорович...

Зигмунд підвівся, виструнчився.

— Не пнися так, мосьпане,— штрикнув Тарас його під бік,— бо всі ми тут рядові.

— Хто зна, хто зна...— всміхнувся той у пишні русі вуса.

— Прошу сідати. Ми ось,— повів розмову Чернишевський,— із паном Зигмундом не помирилися в одному пункті!..

— Дозволь мені сказати! — схопився знову Сераковський.

— Будь ласка...

— Ти з Правобережжя?

Тарас кивнув.

— Як ставляться у вас в селі до шляхти?

— Ненавидять.

— Що я казав! — всміхнувся Зигмунд переможно.

— А до панів, які свої, українці? — спитав Тараса Чернишевський.

— Ненавидять.

— Проте не так, як шляхту?

— Ще більш.

— Чому?

— Бо ці свої, із козаків, що продалися цареві, шляхті.

— Отже, не в тому суть, що ті поляки чи українці, а що пани?

— Звичайно.

— Неправда! — крикнув Сераковський. — Він це навмисне каже, щоб підіграти твоїм думкам.

— По-перше, я не знаю його думок, — сказав Тарас розважливо, — по-друге, ти — за волю, й тому тебе вважаю братом, хоч ти й поляк.

— Чудово! — відкинувся у кріслі Чернишевський. — Я так і думав... Зигмунде, здавайся! Тарас Григорович засвідчив, так би мовити, із перших уст. Він сам, я знаю, був кріпаком.

— Ну, добре... — сів Сераковський. — Проте скажи, Тарасе, чому в твоїх поемах б'ють не своїх, а все поляків?

— Шляхту! — сказав Тарас. — Б'ють тих, хто прагнув огнем і мечем тримати у неволі козацьке наше плем'я. На Запорозькій Січі, як кажуть нам літописи, були й поляки.

— Правда, — підтримав Костомаров. — Татари навіть. І росіяни...

— Їх що єдвало? — рвучко подався до нього Чернишевський.

— Жага до волі! — палко сказав Тарас.

— Ось ми й дійшли до головного, — зняв Чернишевський окуляри й знов одягнув. — Жага до волі може з'єднати всіх. Ні віра, ні національність не здатні стати на перешкоді! Спасибі вам... — торкнувся руки Тарасової. — Сократівно! — гукнув, ураз прислухавшись до кроків за дверима. — Зайди і глянь, будь ласка, який в нас гість... Тарас Григорович Шевченко!

Ввійшла гарненька жінка, з очима, як в газелі.

Тарас підвівся і гречно поцілував їй руку.

— Ми ждали вас уже давно, — всмінулася. — Коли повірити на слово пану Костомарову, то ви з Миколою Гавриловичем по духу — діоскури, Поллукс і Кастор...

— Тільки що було тому підтвердження, — всміхнувся Костомаров.

— Будь ласка, Олю, чаю, — сказав господар лагідно. Провів її ласкавим, довгим поглядом. Тоді зітхнув...

— Єдиний твій, Миколо, великий гріх... — озвався, як Ольга вийшла, Костомаров.— Не дай господь, щось станеться, як жити їй з малими дітьми...

— Я попередив її про це, коли просив руки, — сказав серйозно Чернишевський.

— І не злякалася? — спитав Тарас.

— Як бачите...

— Бувають же такі жінки!

— Ви, певно, неодружені?

— Ніхто не йде за мене, — сказав Тарас.— Боятися ніби...

— Бо ви поет-громадянин, поет-трибун! — запально мовив Чернишевський.— Ми ось з Миколою Івановичем ще у Саратові читали ваші вірші й захоплювалися могутнім духом, відданістю простим, робочим людям, своїй землі. Якби було можливо, я в дисертації назвав би вас як приклад служіння правді, волі, народові, якого душить подвійний гніт... А ось і чай!.. — всміхнувся.— Гадаю, ви, Григоровичу, не оминатимете наш «Современник»?

— І нашу хату, — приязно сказала Ольга.

— Дякую. Не омину і те, і те!

— Нам є про що поговорити, — багатозначно мовив господар дому.

— Правда...

— Без мене тільки! Добре? — на грудях склав благально руки Костомаров.— Я хочу ще пожити у Петербурзі...

— То, може, й ви?..

— Ні,— різко сказав Тарас.— Я не люблю так ніжно Санкт-Петербург.

— Чудово.

— Ти в Тарасові не сумнівайся, — озвався тихо Зигмунд до Чернишевського.— Він — криця...

В ніжних напівпрозорих чашечках вже парував гарячий брунатний чай...

...Те, що жага до волі, об'єднуючи, долає все, Тарас укотре впевнився, зустрівшись з негром Олдріджем. Ще на виставі, де Айра грав Отелло, він розумів найменший порух трагіка і, хоч не знав ні слова з мови п'єси, відчув душею, серцем, що це — Шекспір, і саме той, якого він любив давно й незмінно. Цей не фарбований, а справжній негр Отелло ще в першій дії всіх полонив, хто був присутній в залі, а з ним зробив таку велику метаморфозу, що він, старий та сивий, вітав так палко високу гру, аж весь театр звернув на те увагу. Коли ж прийшли й сказали, щоб він прибув до віцепрезидента, бо там англійський трагік, покинув працю, поспіхом одягся в фрак — вже мав свого! — й побіг на перший поверх, де жив Толстой.

Айра вже, певно, знав про нього, бо встав йому назустріч, подав велику руку.

— Спасибі вам за овації, — всміхнувся білозубо.— Я вчора вас примітив і грав для вас.

Катруся, що перекладала, аж посміхнулася.

— Це вам спасибі, Айро! — гукнув Тарас. — Ви грали так, що все в мені перевернулося. Живий Шекспір!

— Ви любите цього поета?

— Люблю?.. Я з ним не розлучався в казармі навіть!

— О, ви військовий?

— Та ні. Мене були заслали...

— За що?

— Бо прагнув волі...

— Собі?

— Всім людям...

Айра обняв його. Одвів на вільний простір зали й промовив сумно, з гнівом, що пробивався з суму:

— Я, брате, жив в Америці, де негри й досі в рабстві, де на дверях театрів висять таблички «Собакам і неграм входити заборонено»!.. Я знаю, що таке неволя, дискримінація, сваволя тих, хто має гроші й владу!..

Коли замовк, Катруся щось йому сказала, й він стрепенувся, глянув на друга з подивом:

— Це правда?

— Що?

— Що ви були також рабом?

— Аж двадцять чотири роки.

— А скільки ви були в солдатах?

— Ще десять...

— Тридцять чотири роки рабства!.. А волі?

— Десять...

— І ви за цей короткий час змогли не тільки стати поетом і художником, але й зажити слави в свого народу?!

Тарас розвів руками.

Олдрідж обняв його й поцілував:

— Як добре, що ми з тобою стрілися!..

— Я радий теж. Ти, Айро, мені як брат!

— І ти мені!

— В нас був колись чудовий звичай, у козаків, братання на все життя...

— О, ти козак? А що це?

— Люди волі, борці з усяким гнобленням, несправедливістю...

— І я — козак! — ударив Айра себе рукою в груди. — Ми — козаки!

— Ти зможеш днями прийти в мою майстерню, що в цьому ж домі? Хочу намалювати твоє лице, на пам'ять...

— О'кей! Прийду. Ось Катя мені покаже шлях. Гарзд?

— І я, і я! — підбігла її сестра. — Ми вдвох підемо з вами!

— Куди це ви зібралися? — спитала господиня.

— Тарас Григорович малюватиме Айру, — сказала Катя. —

Можна нам подивитися?

— Звичайно. Ім же без вас, сор'ок, не обійтися... Панове! Всіх прошу до столу!

— То я чекатиму на тебе, Айро, — сказав Тарас.

Актор кивнув, засяявши разком зубів.

Прийшов Микешин, ще хтось, і всі бажали бачити й вітати гостя з Англії, Отелло в плоті й крові.

За кілька днів у супроводі двох юних леді Олдрідж прийшов до нього. Ледь привітавшись, оббіг майстерню і «кабінет» на антресолях, погмикав, щось пробурмотів і запитав:

— Ти тут і живеш? Чи в тебе є квартира?

— Нема. Це все.

— Як видно, ти благородніший, ніж я гадав... Коли митець і в старості живе, як ти, у нього совість чиста!..

— Совість — душа митця. Нема її — він мертвий, — сказав Тарас.

— А тут довкола не твій народ?

— Ні, мій далеко звідси, на півдні...

— Й мій на півдні... Ти, мабуть, чув про Африку?

— Так.

— Там народ мій, брате...

Він спохмурнів, замислився, а далі тихо-тихо завів якусь тягучу й печально-рідну пісню. У ній було щось схоже на український мелос, на ту журу, що співом сплива і в нас з душі народу...

— Айро, — сказав Тарас, як гість замовк, — ти знаєш, у нас пісні подібні!.. Ось геть така...

Ой не шуми, луже, зелений байраче!..

Не плач, не журися, молодий козаче!..

Молодша леді схлипнула, й Тарас замовк.

— І справді... — промовив Айра вражено. — Де ви, де ми, а схожі...

— Біда в усіх однакова... людська біда... — зітхнув Тарас. — Ну, Айро, до праці час. Ударимо об землю лихом і — за труди!.. Сідай отут. — Подав стілець. — Ви, дівоньки, тут, на дивані!.. А я до столу ближче...

Айра сів на стілець, набрав значної пози, так ніби він наймний був полководцем, і підморгнув маленьким леді. Ті усміхнулися.

— Не дмися так... -- сказав Тарас.

— Я хочу бути схожим на короля!

— Навіщо воно тобі?

— Аби мене боялися, як королів.

— Не буде діла, Айро, лице розумне в тебе...

Він так зітхнув, що юні леді пирснули й повсідалися з ногами на дивані, чого собі не дозволяли вдома. Їм явно тут подобалося.

Тим часом Олдрідж набрав нового образу. Він став таким печальним і розчарованим, що сум стікав, здавалося, його лицем...

— Ти можеш, братику, побути самим собою? — спитав Тарас, вже гніваючись.

Актор удав, що геть злякався, і вмить зробився іншим. Це вже сидів зразковий джентльмен, радий допомогти художнику, як тільки міг, і через те комічний теж.

Дівчатка реготали, а маляреві врявався терпець.

— Ну, Айро, ну, голубчику, побудь самим собою!..

— О'кей!

І справді, він присмирнів, замислився... А за хвилину-другу спитав трагічним тоном:

— А хоч співати можна?

— Та вже співай!.. — дозволив Тарас, окреслюючи його лице. Дивлявся в риси, в порухи очей, брів, губ, що не могли застигнути хоча б на мить, і слухав голос його душі, де зрушилося, перемішалось ледь не півсвіту. То він співав гортанно, аж ніби якимось трубно, сумні пісні, то розправляв широкі плечі, зблискував вирластим оком, і пісня його ставала схожа на буй-коня, що вирвався у дикий степ, то сила та вгамовувалася, поволі гасла, гасла й знов оживала ніжним, сумним романсом...

— Айро! — спіймав Тарас себе на тому, що не малює. — Я так не можу... Сльози мені роботу застують...

Тієї ж миті Олдрідж схопився, скрикнув, ніби його ужалили, й почав химерний танець, в якому тіло грало, текло, авивалось. Ритм був такий шалений, що, мов потік, підхоплював усе довкіл, примушував єднатись з ним. Дівчатка аж вищали, впиваючись у кожен рух, розмахуючи руками. Ба, й сам Тарас відчув, як ноги рвуться піти танок!..

Тут Айра враз спинився, вправ на стілець і вдав, що знов позує, що то й не він допіру чинив таке шаленство в майстерні of the artist*, як називав Шевченка, оскільки був неспроможний вимовити його ім'я.

Малюючи, Тарас, спочатку тихо, а потім вже й впівголоса заводив котрусь пісню з тих, що любив, і Айра теж притишувався, вслухався в звуки дивних чужих мелодій. Він схожий був на дитинча, що, нагулявшись, слухало вечірню пісню мамину...

Таким його й намалював. Був певен, що це і є він справжній. Сумний і добрий Айра, великий негр, що став йому як рідний брат, Отелло в плоті й крові...

...Ні, не такою бачилася йому прийдешня зустріч із Кулішем! Його листи у Нижній і в Петербург із хутора біля Борзани, а потім і з Брюсселя пронизані були чуттям братерства, думкою про спільне діло... Й раптом така метаморфоза!.. Щоправда, вже в його листах були якісь ознаки цих перемін... Як не просив Тарас Панька приїхати до нього в Нижній Новгород, — хоча б на день! — не захотів, пославшись на те, що їхня зустріч зашкодить справі. Щепкін не побоявся, а він — бочком, бочком — і гайда на Україну, а потім далі...

Почувши від Семена, що друг його Пантелеймон у місті, Тарас усе покинув й помчав на Вознесенський, щоб обійняти його й дру-

* Митець (англ.).

жину милу, якої він не бачив після весілля, де був не ким-небудь — боярином!..

Із передпокою, де роздягався, почув знайомий голос, і щось здавало в горлі — аж стало важко дихати. Пантелеймон!..

— Хто там прийшов? — з'явилася у дверях пані, яка ледь-ледь нагадувала ту Олександру з хутора біля Борзни.

— Не кажуть... — зітїлилася служниця.

— Чи ти царівна, чи королівна? — спитав Тарас так, як питав у неї колись давно в Мотронівці.

— Тарас... Тарас Григорович?! — схопилася вона рукою за одвірок.

— Я, серце, я!..

Обняв її, поцілував, відчувши смак її сльози.

— Ой, що вони зробили з вами!.. — скрикнула і заридала.

— Нічого... Просто давно не бачилися... — втішав, немов маленьку. — Я ще міцний... А голову то притрусило снігом...

— Чого це ти розплакалася? — ввійшов Панько. — Набридло!..

— Дивись який, — сказав Тарас. — Таку дружину має, ще й вередує!

— Хто це? — нахмурих грізно брови Пантелеймон. Він не змінився майже, хіба що став поважнішим.

— Боярин твій.

— Невже Тарас?..

— А то ж яка личина! — ступив до нього й тричі поцілував. — От ми й зустрілись, брате!..

— Цар безконечно милостивий, — сказав смиренно Пантелеймон.

Тарасові смиренність ця різнула вухо, та був такий щасливий зустріччю, що не надав їй ваги.

— Ну, як там, як на Україні? — спитав обох.

Куліш стелув плечима.

— Все, як було... — сказала Олександра. — Хіба що стало більше дівчат гарненьких... — глянула на чоловіка. Той спохмурнів.

— То це ж чудово! — виручив його Тарас. — Котрась мою буде!

— Ти в Нижньому не одружився?

— Ні, Паньку. Й слава богу! Знайду собі таку, як сам, просту та бідну.

— З бідності не будеш хліба їсти... — сказав Куліш. І спохва- тився. — Прошу в світлицю, гостю дорогий!

О, тут був цвіт громади, її душа й окраса!

— Варваро Яківно... — поцілував пухленьку ручку Карташев- ської.

— Чого це ви, Тарасе, так рідко в нас буваєте? — примружила віясті очі. — Мо', кимось захопилися?..

— Вгадали. Звати мою любаску преніжно — Акватинта...

— Так ми й повіримо, що ви весь час у праці.

— Варваро, дай же й іншим хоч привітатися, — спинив сестру Макаров. Подав Тарасу руку. — Ну, як тобі Пантелеймон? — спи- тав тихенько.

- А хіба що?
- Вже з усіма встиг посваритись...
- О, й Вася тут! — зрадів Тарас.
- Не Вася, а... Василь Михайлович, — поправив його Куліш, що підійшов.
- Ну що ти, Пантелеймоне!.. — скривився Білозерський. — Для нього я до смерті буду Васею, і це моє найбільше щастя.
- Йй-богу, я... — почав Тарас виправдуватися. — Гадав, що ми...
- Не слухайте його, Тарасе, — прийшла на поміч Олександра. — Панько від того злиться...
- То не жіноче діло! — спинив її Пантелеймон. І до Тараса: — Вибач, коли не так щось мовив... Як хочемо, щоб нас сторонні поважали, то мусимо самі себе пошанувати... — Відвів його в куток вітальні, де не було нікого, й продовжив думку: — Надто вже ми прості, з усяким запанібрата!..
- Хіба це зле?
- Напевно. Ти в чому ходиш? Кажуть, що у кожусі та шапці-бирці.
- Правда.
- Ну ось! Поет, художник, а вдягнений, немов пастух!
- Це нині навіть в моді, — всміхнувся Тарас. — Та й, врешті-решт, не шапка вірші пише, а голова...
- Хто зна, хто зна... — протяг Куліш. — Твої останні вірші... Ті ж «Неофіти»...
- Що ти до них вчепився? — різко спитав Тарас. — Я довго так не писав поезій, що міг забути, як воно... Та й інші люди кажуть, що добра річ...
- Ти слухай, що я кажу, — похмуро спинив Куліш. — Ніхто тобі так не порадить!.. Знаю, що тут тебе вславляють і друзі, і вороги...
- Про ворогів, їй-богу, хтось набрехав, — сказав Тарас. — Ще й досі немає дозволу на видання хоча б старих поезій.
- Крім нас, — розвів руками, — усі, Тарасе, тут вороги!..
- Виходить, що вороги мене з неволі вирвали? — не скоро спитав Тарас. — А друзі за десять років не обізвалися до мене й словом?
- Мій лист тобі нашкодив би.
- Найперш — тобі?
- Мені також... Тебе спіймали волею, як рибу на черв'яка.
- Не будь смішний! Хто витяг мене з того болота, розжився тільки на неприємності.
- Я чув, що ти вчащася до «Современника».
- То й що?
- Панаєв і Некрасов — мої смертельні недруги.
- У тому, Паньку, твоя вина. Ти не збагнув, напевно, що в нас і в них один і той же ворог.
- Який?
- Твій «безконечно милостивий»!..

Куліш нахмурих брови і мовив скрушно:

— Бачу, що я таки даремно не дочекався тебе в столиці...
Встигли тобі забити баки!..

— Ніхто мені не забивав, — сказав Тарас. — Згадай різдво у Гулака...

— Невже тебе нічому не навчила твоя солдатська каторга?

— Навчила... Краще бачити, де друзі, де вороги.

— То як же ти пішов з поклоном до Чернишевського!

— З поклоном? Я? — перепитав Тарас, обурившись. — Цареві й то не кланявся!..

— З двох зол ти вибрав гірше — семінариста *.

— Я вибрав — друга по боротьбі, захисника знедолених, який торує безстрашно шлях...

— На каторгу, — не дав йому домовити Пантелеймон.

— А ми хіба не ним ішли у молодості? — спитав Тарас, помовчавши.

— Були дурні.

— Ні, Паньку, чесні й совісні!

— За що усім нам знівечили життя...

— «Но где, скажи, когда была Без жертв искуплена свобода?»

Хто це сказав? Рилсєв!

— А де вона, свобода? — спитав Куліш зловтішно. — Ми в Києві чи в Петербурзі?

— Коли жадають волі, за неї йдуть на муки й смерть — вона прийде!.. Тут є якась не знана нам закономірність...

— Нам мало так зосталось жити.

— Народ безсмертний!..

— Можна і нам до вас? — прийшли Варвара Яківна і господиня. — Ми їх ждемо, ми нудимося без компліментів; вони ж собі бесідують!

— Варваро, тут не жіноче діло, — підколупнула пані Кулішиха. Як видно, в них з Пантелеймоном немає миру й злагоди.

— Хто прочитав оповідання Марка Вовчка, сиріч Марії Олександрівни, той впевнився, що всяке діло жінкам під силу, серденько, — сказав Тарас.

— Ви не один закоханий в пані Маркович... — багатозначно мовила Варвара Яківна й зиркнула на Куліша.

— Я — особливо, серденько.

— Чому?

— Бо ще не бачив її саму, а тільки душу — ніжну й за всіх скорблящу...

— Тілом вона ще ліпша, — хмикнула. — Принаймні так вважають чоловіки...

— Напевно, стіл уже накрили, — заметушився Пантелеймон. — Сьогодні в нас такий-бо гість! Не гріх по чарці випити. Не виділися дванадцять літ!..

Вже за столом, піднісши руку з чаркою, ударив найбільчіше.

* Чернишевський вчився в семінарії.

— Панове, прошу випити за нашого Тараса-воїна, що повернувся з далеких меж держави по доброті царя-отця! Тепер ми в змозі, — дякуючи таки ж цареві, — не тільки так писати, як то велить нам совість, а й видавати. Може, нескромно мовлю, коли скажу, що руки мені сьверблять привести в належний стан розхристану козацьку музу...

— Паньку, побійся бога! — мовила його дружина.

— П'яненко навіть музу, — підвищив голос, — найкращого з поетів наших усіх часів. Хай вибачає за ці слова, бо мовлені вони єдино, щоб наш народ звеличився...

— Для цього конче треба принизити його окрасу? — спитав Василь.

— Я все сказав, — велично закінчив тост незрушний Пантелеймон. — За гостя!

— Він заздрить вам, як заздрив колись Сальєрі Моцарту, — шепнула, цокаючись з Тарасом, пані Карташевська. — Й від того дужче й дужче втрачає глузд...

— Жаль... Він талант!.. Усе, за що не візьметься...

— До дна, до дна! — гримів господар, змушуючи всіх пити так, як він бажав...

...Не тільки кажуть, світу, що у вікні. Допоки Куліш вагався й вередував, Кожанчиков віддав складати новий «Кобзар»... І тут втрутився синьомундирий всевладний шеф жандармів — наклав ведмежу лапу. «Підбурлива його поезія. Заборонити!..» Оце тобі цар-батечко й ласкаві його опричники!.. Так, ніби клятий Микола-Тормоз і не вмирав, а й досі благополучно царствує. Достойний син катюги батька!..

Коли йому принесли цю новину, найперше, про що подумав, — гроші. Як добре, що він не взяв їх у видавця і не потратив! Кліпав би тепер очима...

А потім душу виповнила липка журба. Не сподівався, що імператор його зустріне, як рідний брат, і все ж гадав, що вірші йому дозволять видати. Хоч ті, які були друковані й допущені колись цензурою. Аж ні!.. Михайло Лазаревський звістив йому невдачу і, не знайшовши чим утішити, подався геть...

Різець валився з холодних рук. Надворі гуляла рання віхола, й з вікна нещадно дуло — аж сніг білів на підвіконні...

Та забіліли сніги, забіліли білі.

Ще й дібровонька, ще й дібровонька...

Художника вони ще якимось терплять. Малюй собі. Щоправда, під наглядом начальства Академії... А вірші — зась!.. Якби нисав їм оди та панегірики, то мав би все — і славу, й гроші, й твори в кількох томах, як дехто... Шерега книг у золоті!.. Шекспіра так не видавали, мабуть... Чи ти не заздриш?.. Заздрити чужій біді? Немисліє і слабосилля в усі часи бундючилися, ховалися в блискучі лати!..

Відчув, що змерз. Підвівся, з жалем глянув на дошку з «Притчею про робітників на винограднику», яку йому весь час

кортіло полішити, джирцювати, хоч та була давно готова, й пішов нагору. Може, там трохи затишніше... Та й мав нагальне діло — писати листи. Сьогодні настрої саме як для листів. Колись, як вів щоденник, гасив у ньому тугу. Тепер же — хоч напише комусь листа... За весь цей час, відколи у Петербурзі, з душі зненацька вихлюпнувся один лиш вірш; ще влітку...

На вавціні пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івава сина годувать...

Це, власне, сон про волю. Чекання волі... Де вона? Не випускають із рук пани. Все радяться, хитрують, тягнуть... Така у них натура вовча... Скільки його помучили, як випускали із тих солдатів!.. І в Нижньому держали кілька місяців... Тепер примкнули, як пса, в столиці. Вірші його також тримають на ланцюгу. Підбурливі!..

Прийняв книжки і сів до столу. Мабуть, в його душі немає вже живого місця — стільки туди жбурнули каменів!.. Панько й собі... Розхристана, п'яненко муза, каже... Він ще тоді у Києві, хотів її позастібати, витверезити на свій манір!.. Ні кроку від етнографії! На хутір всі, на хутір! Наїстись сала й ждати!.. Чого діждешся сидячи? Без боротьби, без праці й жертв в ім'я народу, волі!.. Вже й так хто хоче, той і скубне. В Москві затіяли нову газету, слов'янську нби, «Парус». Вже видали «універсал», в якому всіх згадали, крім українців. Нема таких і не було!.. А Максимович, — учений муж, знавець слов'янства й рідної таки ж історії, — не вчув зневаги в тому і просить слати вірші в ганчірку ту, почеплену на щоглу мракобісся й самодержавства!..

Вмочив перо, підсунув чистий аркуш... Ні, спершу він напише лист Марії, його дружині дивній, щоб зм'якшити узяту болем душу й не вдарити занадто боліче наївного анахорета. Вона його не позабула, передала йому привіт... Землячка справжня, щира!.. Ось наче бачить її лице, поставу, рухи...

«Спасибі Вам, моє серце єдине, за Ваше щиро ласкаве привітання. Я думав, що Ви давно вже в Москві сумуєте, аж бачу, що Ви тепер по Михайловій горі походжаєте, на сині гори поглядаєте, з Дніпром розмовляєте та й мене, сірому одинокого на чужині, не забуваєте. Спасибі ж Вам ще раз, моє серце єдине.

Якби ще Ви згадали про те, що я просив Вас в Москві, та заходилися гарненько коло сего святого діла, то ще було б так. А Ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж Вам нагадую. Я Вас просив, щоб Ви мене оженяли. Оженіть, будьте ласкаві, а то як Ви не ожените, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині...»

Зітхнув, оглянув свою оселю вбогу, як сирота, й торкнувся знов пером паперу:

«На те літо, як бог pomoже, я буду в Києві на Михайловій горі, а Ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте

мою заквітчану княгиню, а я піду погулять та й зустріну її...»

Він уявив ту гору, і ту вербу, і дівчину, яку Марія... От би знайшла на себе схожу!.. Весняний тихий вечір... У небі повний місяць, і солов'ї витьохкують... А зір, а зір!..

Прогнавши миле видиво, закінчив мерщій листа й переписав до нього «Сон». Хай прочитає... Може, на ці рядки впаде рососою чистою її сльоза — й не буде для нього щастя більшого!..

І справді, лист до Михайла Олександровича потому вийшов стриманішим, хоча по суті своїй одвертм, безкомпромісним. З «Парусом», який пливе кудись назад, а не вперед, поетам не по дорозі. Поет — провісник, лицар прийдешніх днів і волі!.. Вже й рік кінчається, а щось її не видно, одні чутки... Раніше хоч про цю «велику милість» всі говорили, а нині вже попритихали. Благо, яке творять обіцянками, переростає поволі в зло... А може, пани навмисне вигадали підступну гру у визволення селян, щоб пригасити жагу до волі, вбити бунти майбутні в зародку!..

Схопився з місця біля стола, жбурнув перо, яким збирався писати адресу Максимовича... Вони морочать голови та похихікують собі в кулак, а ми ждемо, а ми різцями бавимося тоді, коли потрібно братись за сокири!..

Сів знову, взяв перо й папір, відчувши в них потребу, як спраглий подорожній в ковтку води. Прислухався до власного сства, до перших тихих поштовхів думок, рядків, що стовпилися в його душі, мов перед боєм воїни, і розчинив фортечну браму...

Я не нездужаю, ніраку,
А щось таке бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі...

Відчув, що дух йому забило гнівом та хвилюванням. Відкинувся на спинку, стомлено заплющив очі... Й знов стрепенувся, вгледівши царя Миколу, ніби він знову був на святі у Петергофі... Погана яблуня не родить добрих яблук!..

Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспять собі небога
До суду божого страшного!

Хвилюючись, перечитав написане, промацав кожну думку і кожне слово... Добре!.. Лише кінця немає, завис і жде... Хіба що так...

А панство буде колыхать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантіїство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Поклав перо і знову перечитав. Аж мурашки йому пробігли спинкою... Коли цей вірш потрапить до Долгорукова, всесильний шеф жандармів од злості лусне!.. Спершу тебе розчавить чоботом за те, що знов, невдячний, «дерзнул» перо піднести на вінценосців!.. Правда... Зітруть на порох... Хоч не показуй друзям — перелякаються... Єдиний, хто зрадіє цьому його творінню, Микола Чернишевський!..

Заклеїв лист і написав адресу. Сховавши вірш до шухляди, узяв конверт і зійшов униз; озувся, вдягся... Думка була ще там, витала довкіл новонародженого його дитяти...

Громадою обух стальть;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходитьсь вже будить!..

Взяв шапку, мить постояв у нерішучості й пішов нагору сходами. Згорнувши аркуш з віршем, встромив у чобіт. Звичка, яку нажив він в Орській, ще знадобиться, стане йому в пригоді. Казарма й тут, країна вся — казарма!.. Хоча фельдфебель інший, та барабан лишився той же, й «тягни посок!» лунає дзвінко й грізно, як і лунав!..

У Петропавловській пробило десяту чи одинадцятую. Десь деренчала шибка. Напевно, знявся вітер... Двором пробігло двоє, долинув сміх... Хтось, мабуть, із художників, що мають тут майстерні чи тут живуть... І він колись був молодим... Та що колись — два роки тому міг написати «я не нездужаю нівроку»! А нині... Лежить, немов підбитий птах, тамус біль у грудях і бореться з самотиною, з темрявою, з передчуттям ще більших бід... Він завжди жив на людях і завжди прагнув трошки побути самому, вслухатися в своє ество і не підозрював, що є на світі мука самотини. Щоправда, вже в триклятім Третім відділі відчув її холодний подих. Та був тоді здоровий і молодий, та мав ще свіжі спогоди про Україну, з якої вихром вихопили його жандарми... Боже, чи то йому ще доведеться на ній пожити, повеселити печальний зір красою її степів, долин та гір, блакиттю її Дніпра!..

Тоді, два роки тому, він затужив, заплакав серцем змученим за рідним краєм!.. Мабуть, нема людині щастя на чужині... Народ, земля, які дали тобі життя і душу, притягують, немов магніт, тривожать, спонукують до вороття, і відстань тут безсила... А ще коли у душу, спраглу й зболену, дихне весна, усміхнеться сонце з неба й заграс марш веселий, дзвінкий капіж!..

...Провівши Айру Олдріджа, — міністр двора не побажав продовжити із ним контракт, — Тарас ще дужче засумував. Де б не ходив, що б не робив, ввижалася йому дорога, коні, що відміряють ногами шлях... Надворі тріщав мороз, вихрили білі віхоли,

а він крізь них виразно бачив садки в цвіту, ошатні білі хати... Неначе там, на Україні його далекій, завжди була весна... Воістину і дим вітчизни нам солодкий і приємний!..

Уранці Федір йому подав цидулку від Карташевської, принесену її слугою.

«Батьку! Прийдіть до нас — та неодмінно! — сьогодні ввечері. Не пожалкує! Варвара К.»

Біда йому, та й годі. Вже ледь не рік, як він у Петербурзі, а й досі ще гостює то тут, то там. По ресторанах його вітають радо, бо він туди з'являється щоразу з кимось іншим, так ніби водить до них навмисне своїх численних приятелів та шанувальників. Комусь прибуток з того, а він лиш гас безцінний час...

Поклав цидулку й взявся до дошки, де вже вимальовувалося чудове тріо Соколова, що мало назву «Приятелі». Вже чувся досить вневнено у цій важкій роботі, і справа йшла коли й не зовсім весело, то хоч принаймні споро, без мук учнівства. Господи, як славно бути майстром, творцем нового!..

Втягнув повітря носом. І що воно так по-весняному приємно пахне серед кислот, з якими він працює над акватинтою?.. А-а, це послання Варвари Яківни!.. Який сюрприз сьогодні приготувала вона йому? Земляк якийсь, напевно, із меценатствуючих... Або вдовичка-пані, яка не проти того, щоб ошчасливити його особу нині, прісно, і... далі видно буде!.. Він каже їм, Варварі й Олександрі, що візьме тільки наймичку, — не вірять, знай підшуковують йому із пань. І сміх і гріх!.. Ні, треба таки піти. Тим паче, вже увечері після трудів... У домі Карташевських збираються цікаві люди, і він там вже давненько свій чоловік, приходять без попереджень, як до рідні. Буває, що у потребі, коли немає за що купити щось на обід. На жаль, і тут нестача грошей, злидні над ним весь час звисають, як чорна хмара... Добре, що він сюди приїхав сам, не одружився в Нижньому! Нещасний був би... Може, колись Андрій у Переяславі і правду йому сказав, що ліпше жити весь вік бурлакою... Коли б не ця самотина!.. Вдень ще с'як-так, а ніч прийде, навалиться на тіло й душу темрявою — хоч вовком вий... Це поки він здоровий. А занедужає, не приведи господь, та зляже... Тоді біда!..

Прогнав зусиллям волі сумні думки і, щоб вони до нього не повернулися, устав з-за столу, вийшов у коридор і попросив, щоб Федір зігрів для нього чаю та щось купив на снідання.

Увечері причепурився, вдягнув свій фрак — Варвара каже: треба! — й пішов на міст через Неву. Не гаявся, бо йти таки далеко — аж за Фонтанку й Загородний проспект. На візника не мав полтини. Можна було б позичити, та вже і так старий вояка Федір бурчить на нього... Благо, водохресні морози зменшилися, і йти було приємно. Міг заразом помилуватись містом, бо тиждень весь трудився денно й нічно над «Приятелями» за Соколовим. Вибрав картину цю, бо в ній показано його народ, важку, тужливу пісню... Сидять і так співають, що бачиш душу їхню, яка нуртує, прагне на волю й простір, ніби ріка під льодом...

Вже за Фонтанкою де взявся вітер, лапятий сніг. Сліпило очі, вуса пообмерзали... Господи, хоча б за чимось путнім ішов сюди!..

Його давно чекали. Не встиг торкнутись давоника, як відчинились двері, й сама Варвара Яківна в усій своїй звабливості метнулася допомагати йому виборсуватися з-під снігу й одягу.

— Чи ви, бува, не перекинулися з саньми у сніг? — заохкала.

— Я чоловік обачливий — йшов пішака.

— Аж з-за Неви, з Васильєвського?!

— Весь день сидів. Дай, думаю, пройдуся трохи...

— Знала б, прислала б коней!

— Дякую...

Дістав хустину, витер лице, чоло. А вуса мусив вимочити, чим розсмішив Варвару.

— Чого так тихо в залі? Нема нікого? Світиться...

— Ждуть вас.

— Мене? — стенув плечима. — Здається, я сьогодні не імениник...

— Хто зна, хто зна... — всміхнулася. Взяла його за лікоть і повела.

У залі справді досить було людей. Знайомі й незнайомі.

— Добрийвечір! — вклонився всім. Кудіш чогось скривився. А Білозерський поспішно встав.

— Григоровичу, дозвольте вам представити, — промовила Варвара Яківна, — вам добре знану пані Марію Олександрівну!

Йому назустріч рушила геть молода, прегарна жінка й сказала тихо:

— Здрастуйте... Я так давно чекала на мить оцю!..

Тарас знітився. Хто вона?.. І раптом вгледів на мармурово-білій її руці браслет, який улітку вони купили в складчину, і він послав Марку Вовчку...

— Марія?! Донечка моя єдина!..

Забувши про етикет, обняв її, поцілував.

— Догався... — протяг Куліш.

— Глянь, Паньку, яка у мене доня! — радів Тарас. — Я знав, що дуже гарна. Та щоб така-а!..

Марія тихо плакала. Всміхаючись, ковтала сльози радості.

— Дозвольте й нам... — несміливо озвався басом ставний чорнявий чоловік.

— Панас, напевно?

— Виріс? — всміхнувся той оксамитово.

Тарас обняв товарища по тій біді, що впала на них у сорок сьомому.

— То це з-за тебе ми всі страждали? — пожартував.

Маркович звів широкі чорні брови:

— Не розумію...

— Нас узяли, щоб вислати тебе в Орел, аби тобі спіймалася оця жар-птиця!.. — глянув у бік Марії.

- Я ж не просився, — збагнув Маркович. — Бібіков...
- Дізнайся він, яку цим вчинком користь приніс культурі нашій, вдавився б нишком!
- А хто, хто перший видрукував оповідання Марка Вовчка? — підбіг Куліш.
- Ти, Паньку, й дяка тобі за це.
- А кажуть, що ти її хрещений батько!..
- Справді... — зітхнув Тарас.
- Якби не ви, не ваші твори тобто, — прийшла йому на поміч Марія Олександрівна, — хто зна, чи я взялася б за перо. Ви розбудили в мені любов до ближнього й жагу творити, словом обороняти людей простих, нещасних!
- Це те, про що найдужче благав я в бога, бродячи поза Уралом, — сказав Тарас. — І виблагав! Почув-таки і зжалився над нашим краєм...
- Послухаєш твоєї мови, — сказав Куліш ображено, — то може здатися, що до появи Марка Вовчка ніхто і пальцем не ворухнув...
- Твої «Записки» славні, і «Чорна рада»... Тільки так, як вона, ця мила й мужня жінка, ніхто не зміг, — чи не посмів! — розкрити всю ганебність рабства, витягнути на білий світ панів-тиранів.
- Що не зроблю, то все на власну голову... — зітхнув Куліш, жартуючи. Щоправда, в тому жарті було гіркоти більше, ніж веселості. — Коли б знаття...
- То й книжки не друкував би? — спитав Тарас, відчувши, що це вже щира правда.
- Гадаєш, я не дбаю про наш розвій, про долю України?.. — нахмурився Пантелеймон.
- І стало раптом тихо.
- Ну, що там діється на Україні? — не витримав Тарас мовчання.
- Всі волі ждуть, — сказав Маркович.
- Народ, мов тісто, бродить, — підтримала його Марія. — Як не дадуть...
- То сам візьме! — рубнув Тарас рукою. — Колись це ж мусить статися!..
- Цар волю дасть, — примирливо сказав Куліш. — Він не такий, як Миколай...
- Ат, всі вони!.. — почав Тарас і спохватився. Варвара Яківна його просила якомсь, щоб він в її салоні утримувався від слів, що всім завдати можуть лиха. — Помазаники господні...
- Ви не були ще, батьку, на Україні, відколи?..
- Ні, Маріє, не випускають звідси. На рік взяли підписку про мій невіїзд... Пішки уже пішов би!..
- Як вам живеться тут? Коли читатимемо новий «Кобзар»?
- Та, мабуть, як свисне рак... Тягають по комітетах. Півроку вже...
- Невесело... — сказав Маркович.
- І все ж — на волі!

— Страшно було в солдатах? Це ж десять літ!..

— Жахливий сон... А як-то тим, що служать всі двадцять п'ять! — з журбою сказав Тарас.— Нещасні люди, каторжники казарм і муштри... Це ще один смертельний гріх володарів!.. Пардон, Варваро Яківно, не буду більше...

— Можна прийти до вас, поглянути, як ви живете? — спитала лагідно Марія Олександрівна.

— Зробіть таку велику ласку,— приклав до серця руку.— Хоч там немає, власне, й на що дивитися...

— Гніздо орла, в яке ходитимуть колись на прощу люди... — сказав Василь Михайлович, що досі мовчки слухав.

— А що, він правду говорить,— підтримала його сестра Олександра і глянула на чоловіка.

Куліш скривився.

— Може, ми заспіваєм ліпше? — гукнув Тарас, не знаючи, як повестися у цій пригоді.

— «Зіроньку!» — ступила до нього пані Олександра, згадавши, певно, як він навчав її цієї пісні під час весілля.— Знаєте, як він співає!..

Тарас обняв її за плечі, дав тон, примружився, мов поринаючи у дивний світ, і заспівав, засумував за милим рідним краєм:

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечірняя,

Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!..

...Коли прийшов Микешин і сповістив, запрошуючи, що в нього пині на іменинах будуть Марко Вовчок і Тургенєв, Тарас зрадів і водночас злякався. Ні, не Тургенєва, що вже давно, відчув Тарас, шукав нагоди з ним познайомитися, а сам себе, точніше, нової зустрічі з цією диво-жінкою. Так, і його, як мовиться, не оминула чаша сія!.. Єдине, чим відрізнявся від Куліша й Тургенєва, що не ходив слідом за нею, не набридав, ба, навіть не натякнув Марії Олександрівні на свій трагікомічний душевний стан. Комічним було його приєднання до сонму залиціальників, які обсіли його чарівну доню і послідовницю. А те, що він зустрів — на-решті! — жінку, яку шукав даремно усе життя, було його трагедією. Зустрів уже чужою, дружиною старого друга, матір'ю його дитини!.. А бог же — був упевнений — створив її для нього і не послав йому її в покуту за слово правди-докору, промовлене в пориві гніву й відчаю!.. Тепер їх звів, знущаючись, показуючи свою всесильність... Чи для спокуси, господи? Щоб розтоптать, принизити людину в ньому й на сміх перетворити поста в звіра, рикаючого на лісовій галявині в чеканні змаги з іншим таким же звіром!..

Годинник вже показував фатальний час, а він сидів, замислившись, біля своїх готових майже «Приятелів». Не працював, боровся сам з собою, аби прийти в майстерню, куди збираються сьогодні друзі з нагоди дня народження Михайла Йосиповича Микешина, людиною, а не оленем... І досі чув, хоча минуло вже днів п'ятнадцять, її ходу, її ласкаву мову в цих непривітних

стінах... Вона прийшла із Опанасом, дивилася, як гравірує, як пригощає гостей наливкою, що земляки прислали йому з Борзни, і як читає вірші, написані ще на засланні... Чарівна, звабна, мудра!.. Хоч він тому противився, зійшла нагору, глянула й зітхнула важко. Певно, їй не сподобалася його майстерня-келія, його спартанське житло. А може?.. Ні! Про це не смій і думати!..

Вже півгодина його там ждуть. Гадають, що загордився, увірував у ті слова, що кажуть йому цінителі його таланту... Спершу було це — ніби червневий дощ на висохлу від спеки землю, потім відчув незручність, нині ж уже ледь терпить, відаючи, що людям дуже хочеться, щоб рідне слово, мовлене його вустами, линуло по всій землі. Прокинулися!..

Рішуче встав, пішов нагору перевдягатися. І тут, коли побачив перо й папір, схотілося хтозна-чому вручить Марії Олександрівні написаний про неї вірш. На згадку про першу їхню зустріч!

Сів, вивів крупно «Марку Вовчку. На спомин 24 січня 1859 року». Сам твір переписав дрібними. Поставив дату, підпис і рвучко встав. Тепер він може сміливо йти. Вірш був отим чарівним колом, що відділяло його надійно од всіх споку.

Його зустріли докорами. Не жарт — годину ждали.

— Спокутую свою провину, — сказав, вітаючись найперш із винуватцем поважного цього зібрання.

— Чим і коли? — спитав Микешин коротко.

Тут підійшла Марія, і він не встиг відповісти.

— Добридень, — вклонився їй, взяв подану привітно руку й, нагнувшись, гречно поцілував.

— Ми, вас ждучи, оглянули скульптури і малюнки, — мовила без тіні докору чи невдоволення.

— І як?

— Чудові просто!

— Справді, він молодець...

— Я змудилася в тому Немирові й тепер вбираю в себе містецький світ, неначе губка воду... О! Я ж хотіла вас познайомити!..

Оглянулася і підвела його до вишукано одягненого довгообразого стрункого пана.

— Оце Іван Сергійович, а це Тарас Шевченко, — всміхнулася ясним весняним сонечком.

— Тургенєв, — стис Тарасу руку Іван Сергійович. — Мені приємно вельми.

— Мені також.

— Про вас я чув багато, і все хороше...

— І я про вас. Микола Чернишевський!..

Іван Сергійович враз спохмурнів:

— Він надто нетерплячий і запальний. Ви знаєте, я відійшов останнім часом від «Современника».

— А жаль.

— Вони вас втягнуть в якусь біду. Ви б краще побереглись. Я чув, що й так вам перепало...

— Дивно,— сказав Тарас, роздумуючи уголос.— Гадав, що ви не марно колись сиділи на гауптвахті...

Іван Сергійович почервонів.

— Є шлях прямий, а є в обхід — мета ж одна,— промовив, беручи в свідки Марію Олександрівну.

— Йдучи в обхід, забути можна і про мету. Чи заблукати на манівцях,— сказав Тарас.

— У мене добра пам'ять,— не залишився в боргу Іван Сергійович.

— Панове, скільки можна мені чекати, щоб привітатись із земляком! — втрутилась саме вчасно Варвара Яківна, що теж прийшла здоровити хоч молодого, та вже відомого в мистецьких колах скульптора.

— Пробачте! Ми тут трошки погомоніли...— сказав Тарас.

— Я чув, у вас збираються цікаві люди...— озвався і Тургенєв.

— О, ми були б щасливі прийняти вас!

— Спасибі,— вклонився він Варварі.— Прийду обов'язково. Марія Олександрівна покаже мені дорогу...

Марія зашарілася і стала ще гарнішою. Варвара це помітила, зітхнула скрушно. Досі вона була окрасою громади українців, які жили в Санкт-Петербурзі. У кожного своя біда...

Тарас вловив ласкавий довгий погляд, яким осяяв доню його Тургенєв, і спалахнув. Щоправда, тільки внутрішньо, не давши ревності явити світу, людям його чуття. Звичайно, будь він батьком не по перу, а справжнім!..

— Я теж хотів би внести свою посильну лепту в становлення культури й мови вашої. Народ ваш ніжний, мужній, він заслуговує на кращу долю,— сказав йому тим часом Іван Сергійович.— Дружити можна з рівним, а не з підлеглим.

— І Чернишевський вважає так.

— Не згадуйте мені про нього!.. Я маю власну думку і власний шлях...

Микешин приніс вино у келихах.

— Прошу, панове! Вибачте, що так, на скору руку...

— Оскільки ви ще не жонатий, сам бог велів приймати гостей у стилі *à la hâte*,— утішила його Варвара Яківна.— Це ж скільки вам?

— Двадцять чотири...

— І вже сягнули таких вершин!.. Григоровичу, а ви в свої двадцять чотири вже ким були? — спитала у Тараса, не відаючи, як нетактовно чинить.

— Був кріпаком.

— Пробачте...— зашарілася.

— Я не зрікаюся страшних тих днів,— сказав Тарас.— Вони завжди зі мною. Як оберіг од всіх спокус...

— Так, ви поет народний,— озвався й Іван Сергійович.

— Це зле?

— Вважаю, що навпаки — велика честь! Ми тільки-тільки прагнемо, а ви — одразу, з перших своїх рядків...

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рјдами?..

Чудово! Й так пророче... Цензура ще не дозволила новий «Кобзар»?*

— Не знаю, чи й діждуся... Головін мені підпакостив тим виданням *. Гукаля в Третій відділ й питали, як потрапили мої «злочинні» вірші до нього в Лейпціг...

— О tempoга, о mores **, як мовили в давнину!..— гукнув Микешин.

— Часи жандармські, звичаї самодержавні,— сказав Тарас. Варвара аж звинулася і відійшла.

— Михайле, будь здоровий! — підніс Тарас свій келих. — Живи й твори, мій соколе, та так, щоб славна була тобою вся Біла Русь!

— Спасибі. Я постараюсь, батьку...

Як випили, заговорили про молодих, про те, що тьма царизму не владна вже над душами нових людей.

— Історія це вам не рак, назад не йде,— обняв Тарас Михайла.

— Всього бува...— сказав Іван Сергійович.

— То тільки так здається, що повторилося добро чи зло. Насправді ж людство рухається лише вперед, і рухові тому ніколи немає впину...

Тарас замовк, й ніхто йому не заперечив.

— Ви прочитали б нам щось з нового,— тихо сказав Тургенєв.

— А чим збиравсь покутувати своє запізнення? — спитав Михайло.

— Віршем. Таки новим... Присвяченим Марку Вовчку. Дозволиш, доню?

— Що ви! Хіба я варта... Господи!..

Дістав з кишені аркуш і розгорнув.

— На спомин про нашу першу зустріч... Михайле, вже мені пробач...— Передихнув і став читать, хвилюючись:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голодне. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!

*Йдеться про збірник «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг, 1859).

** О часи, о звичаї! (Латин.)

Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думо назову.

Замовк. І довго-довго стояла мертва тиша... Подав Марії аркуш. Вона взяла навпамацки, бо сльози вщерть наповнили її великі й гарні до болю очі...

— Вибачте... Я мушу йти...— промовив, відчувши враз, що серце його не витримає цього прощання...

...З весною, з першим дощиком прийшла журба. Майстерня йому тісною стала, немов зробилась меншою, і щось тягло в широкий світ, на простір, під небеса. Можливо, в ньому збуджувався селянський дух чи озивалась буйна козацька кров. Весна — час сіяння і час походів... Тут він даремно марнує вік, якого вже лишилося так небагато. Вірші, що написав, — чотири за цілий рік! — офорти, — кілька вдалих! — мізерна частка праці, яку мав намір виконати. «Кобзар» не вийшов друком, невольнича його сердешна муза чекає теж хтозна-чого... А ще — ця клята самотина!.. Є в нього друзі, щирі його прихильники, і все ж він сам. Людині треба мати свою сім'ю, постійне коло рідних, близьких людей, які в біді і в щасті не відійдуть, розділять усе з тобою порівну...

Як вийшов з Академії, вдихнув п'яного вітру, що пах уже корою і талим снігом, — аж голова запаморочилася... Постояв трохи, слухаючи той дивний стан, і рушив понад Невою. Сфінкси були ще в білій паморозі. Можливо, з того боку, де зрідка гріє сонце, вони уже й повідтавали, а тут промерзлий камінь ще міцно снав. Нева також була закута кригою; чорніли лиш промоїни на бистрині... А там уже, напевно, сіють, на Україні, в його селі!.. Рілля лиснить, парує, і нею ходять чорні, як ніч, граки, вишуковують собі поживу... А в небі дзвонять жайворонки!.. Ні, треба було таки поїхати через Кубань та Україну!.. Вернули б звідкись у Оренбург. Не скрізь же так йому щастило б на поліцмейстерів, як пощастило в Нижньому...

Посеред мосту стихився. Любив з його вершини дивитися в широку невську далеч, так ніби в ній був вихід із лабіринту міста, що дужче й дужче його гнітив. Ще поки жив запасом щастя визволення та сподіванням на кращі дні, міг не зважати на прикрасі та безгрошів'я, що почалося вже восени. Тепер відчув: терпінню приходить край. Якщо найближчим часом не дасть цензура дозволу на видання його поезій і він не зможе взяти хоч трохи грошей у видавця, — не матиме за що купити хліба та чаю фунт...

Зітхнув, поправив шапку і рушив далі. Мусить десь пообідати. Так, ненароком начебто. Потрапив саме... Дякую, недавно їв... А втім, якщо так просите...

Всміхаючись своїм думкам, — ще не сприймав трагічно обсілих злиднів, — спинився біля Вершника й згадав, як він уперше його побачив... Коли б не йшов тут, з далечі прожитих літ зринає той весняний день прилучення до Петербурга і той юнак, що жадібно вбирав очима місто своєї долі...

Набережною летіли сани. Снігу було ще досить, хоч він підтав на сонці і потемнів. Зимовий вже де-не-де відсяював вогнями вікон... Гніздо царів!.. Найбільша скверна, серце самодержавства...

Дали йому нарешті дозвіл на Ермітаж — відвідувати і працювати. Рік добивався!.. Мабуть, усе можуть влади спрямоване лише на те, щоб «не пущать», примучувати кожен порив і берегти, яко зніпцю ока, саму себе!.. Одвічний ворог поступу, його гальмо...

Семена він не застав. Обоє у театрі. Тому побрів до Вознесенського проспекту, де жив Куліш. Панько навряд чи вдома... Його нечистий крутить довкіл Марії... Просто якась напасть! Хоча б не з'їхав з глузду... Жаль Олександри, змучилася до краю з ним... А пара ж яка була!..

На щастя, — що то злидні! — прийшов якраз учасно.

— О, теща ваша ще десь підтрибус! — гукнула Олександра. — За стіл зібрались саме...

Нічого їй не сказав. Роздягся, сів до столу. Біля стільця господаря, що залишився вільним. Годилося б спитати про пана Пантелеймона, та не посмів, не стадо духу.

Згодом, коли обід скінчився, вона сама торкнулася цієї рани.

— Так і живу... — зітхнула. — Не жінка і не вдова... Як вовчулака, бродить по Петербургу...

— Може, мені про це поговорити з Пантелеймоном? — спитав Тарас. — Оскільки був боярином...

— Ви ж знаєте його, Тарасе. Зашкодить тільки, — схлипнула. — Може, він переграє, втишиться... Я чула, що Марковичі збираються кудись майнути...

У грудях щось стенулося і залишилось лежати там шматочком льоду. Рвалася, вважай, остання нитка, якою був прив'язаний до Петербурга... Ні, він не бігав, не набридав. Радів, що є вона десь тут, неподалік, що можна її зустріти, що час від часу його убога келія осяюється її небеським сяйвом, і потім довго чується йому і шерех сукні, і голос, що розкажує міські смішні новини й свої домашні та творчі клопоти...

— Ви щось сказали? Знаєте, я нині стала якась така... Щось мовлять, а я не чую... З горя писати навіть розпочала...

— О! Може, з цього пива діждемось дива, — радо вхопився Тарас за соломинку. — Я ще тоді, в Мотронівці, відчув, що ви не просто гарна й розумна дівчина... Якби ви знали, серденько, як я тоді позаздрив Пантелеймону!..

— Справді? — засяяла крізь сльози тиха усмішка.

— Ось хрест святий!

— Треба було сказати про те мені... То, може б, я... Для мене ви були що бог!..

— Боги не крадуть чужих невіст... А вкравши, стають простими смертними...

— Ні, ви щасливим стали б!

— Я став солдатом, серденько... На десять літ...

— На нас усіх лежить якийсь прокляття!

— Самодержавство йому ім'я.

Помовчали. Тарас давно помітив, що Олександра враз замикалася, відсторонялась ніби, коли торкались тем політичних. Може,

це в неї ще відтоді, як розлучили її з Паньком жандарми уже на другім місяці по весіллі...

— Я геть забула про лист Марусі Максимович! — озвалась раптом господиня. — Вона й про вас там каже...

Пішла в свою кімнату й принесла аркуш, списаний йому знайомих почерком.

Узяв із впалим серцем. Можливо, в нього вже є своя княгиня?..

— Читайте тут.

Як завжди, нічого певного. Все словеса, обіцянки та ледве-ледве вловне незадоволення його бажанням взяти собі просту селянку.

— Іхатимете, візьміть мене з собою на Україну...

— А що Панько?

— Він, певно, і не помітить...

— Ой закричить: «Грабують! Проби!» — сказав Тарас. — А може, мені до вас позалицятися, щоб він тримався хати й своєї жінки?

— Кепкуєте! А я гадала...

— Вибачте. Невдало, видно, пожартував... — знітився. — Сидиш один в майстерні... Гаразд. Як буду їхати, то вам скажу.

— Спасибі!

— Хто знає ще, чи пустять мене туди, чи буде за що поїхати.

— Таки лежить прокляття...

— Брила неволі царської, духовне рабство лежить на нас!

А ще — людська байдужість, душевний сон, — аж, може, надто різко сказав Тарас. Підвівся. — Пиду вже, мабуть... Дякую вам за обід!

— Нема за що.

— Е-е, не кажіть! Порою хліба кусень дорожчий учти пишної у ресторані...

— Чи ви, бува, Тарасе, не голодуєте? — нахмурила так мило брівки.

— Ну, що ви! — не признався. — Я ж як-не-як поет, художник!..

— Треба вам одружитися.

— Немає з ким.

— Взяли б собі вдвоицю. Щоб при достатках, гарна і молода. Щоб українка... У мене є вже й на прикметі...

— А скільки в неї кріпацьких душ? — спитав Тарас.

— Та, певно, з двісті.

— Чудово. Взяв би із них Тараса за козачка... — скривився.

— Хороший пан — це благо і для селян...

— «Пан», Олександро! І цим уже все сказано... Маруся мені знайде у Прохорівці просту трудящу дівчину, таку, як сам, і заживем!..

— Дай боже...

Він попрощався й вийшов у березневий вечір. Підмерзло знову. Хрускав грудкастий сніг. Повітря було лунке й прозоре. В небі яскрили зорі. А місяць, мабуть, ще не зійшов... Там, на Україні милій, прокинулася б його сердешна муза, заговорила б на повний голос!.. Поет без краю рідного, без мук і радощів свого

народу, без відчуття його плеча — пропаша сила!.. Що він тут зачерпне, по цих салонах панських?.. Чотири вірші за цілий рік, рік волі!.. Ні, треба, треба їхати!.. Вдихнути вітру рідного, послухать думи трудні своїх людей, припасти до джерела й напитися води живлющої... Не буде грошей, пішки піде додому. З села в село... Як в давнину ходили дяки вандровні, як проходив усе життя Григорій Сковорода... Добутись до України, а там уже!..

Заплющив очі й побачив річку, верби, біленькі хати, що розбрелись, неначе вівці, пагорбом...

— Побережись! — ударило, мов батоном. Промчали коні вихром.

Наддав ходи. Сьогодні, зараз же піде й напише листа Марусі Максимович! Нехай шукає дівчину. Простого роду, квітку його землі, нехитру й щирю душу. А огинатиметься, приїде й сам собі знайде княгиню. Таку, таку!..

Спинився, бо сльози застували йому дорогу...

...Ішов на двір поштовий, як на тортуру. Власне, вже попрощався вчора. Сьогодні ж... Боже праведний, якби ж ти знав, як тяжко йому проводити її в ці мандри!.. Може, щось відчуває його душа... Чи просто зринув спогад про проводи до Рима Васі Штернберга, з яким вони ніколи вже не зустрінуться?.. Відтоді він не полюбляє проводів, розлук, прощань. У них щось є трагічне... Марко Вовчок... Марія... Його єдина доня... Єдиний син! Бо хто із пишучих чоловіків зрівнятих може з нею? Нема таких. У рідній літературі поети й белетристи здебільшого співати люблять дискантом, під солов'я... А треба вить совою, кричать орлом, щоб світ почув, щоб моторошно від того стало світові й щоб він жажнувся долею твого народу!..

Вони уже стояли біля карети, чи диліжанса. Опанас, Марія, малий Богдан... Побачили його і дружно пішли назустріч. Мабуть, рушають хутко.

— Ну, слава богу, встигли! — гукнув Маркович.

— Чогось мені так тяжко... — сказав Тарас. — Неначе оце навіки...

— Ну що ви! Я приїду чи ви до мене, в Дрезден... — озвалася Марія весело.

— Вам, справді, треба глянуть на заграницю, — підтримав її Маркович, що сам не їхав, а проводжав лиш до застави. — Щоб бачити і далі, й глибше...

— Еге, еге... Та хоч би мене пустили на Україну... — зітхнув Тарас.

— Питали?

— Боюсь. Та й грошей іще нема.

— Цензура не «соизволила»?

— Мовчить...

Марія так уважно й глибоко так вдивлялася в його лице, що він відчув, знітився. Ой недарма, ой чує її душа!..

Заграв ріжок. Тривожний, немов подзвін.

— Сідати кличуть, — сказав, ураз заметушившись, Опанас. — Прощайтесь!

Тарас обняв Богданка. Поспіхом, бо той уже душею був у дилжансі, в мандрах.

Марія лишилась з ним віч-на-віч.

— Ну-у, що тобі сказати на добру путь... — озвався, мов з-під землі, ледь чуючи свої слова. — І там про нас не забувай... Вертайся, як тільки зможеш, бо без свого народу немає нам звитяги, нема для чого на світі жить. Йди, як ідеш, не слухай тих, хто схоче збити тебе з дороги правди...

— Я не зйду! Клянуся вам!

— Спасибі.

— Мені вже час... Прощайте!

Вгорнула в білі руки його знімілу голову й поцілувала vroчисто в лоб. Приклалася, мов до ікони!..

Обняв і чоломкнув смачно, щоб пам'ятала, що він жива людина, а не якісь там моці чи дух святійі.

Марія, скільки й видно було, махала йому з вікна.

Побрів поволі вулицею, яка вела на набережню Неви. Вода його втішала, настроювала на філософський, розважний лад. Був сам не свій. Так, ніби з нього вийняли й повезли серце... Бачив її великі, виповнені сльозами очі, й ті сльози тихо скапували йому на душу... Вася йому всміхався з палуби... Й не повернувся!..

— Побережись!!

Сахнувся аж до стіни. Одне це кляте «побережись!» його виводить із рівноваги. Ніби весь час йому нагадує недремне царське око, щоб був обачний, тихий... Добереглись!.. Здасться, далі нікуди!..

Нева текла, велична, біло-чорна — мов королівська мантия...

Знав, розумів, що то вода й крижини, а все ж не міг дивитися на цю «державну» річку. Оскільки мав роботу, примусив себе облишити сумні думки й піти на міст. Олією писав портрет, який йому замовив прямий нащадок Кочубея, що з Іскрою колись давно послали супліку царю Петру про зраду гетьмана Мазени. Завдаток взяв на фарби та прожиття, тепер трудись, небоже, малюй невдатну голову, яку зрубали... таки ж за вірнопідданство! Й таке бува. З царями жарти кепські...

Сонце уже мостилося на ніч. Міст парував, нагрітий, немов димів. Над ним стояв серпанок, в якому все заломлювалося, зміщалося, грало хвилями... Марія вже, мабуть, десь за містом, вже чує пісню жайворонка, струмочків спів... Напевно, по тій дорозі їхатиме, якою він колись прийшов етапом до Петербурга, зимою, в драних чоботах... Бр-р! Страшно згадувати, а як було те пережити!.. Етапом його водили двічі: із Вільна до Петербурга та з Оренбурга в Орську. Не так уже й багато, як для імперії, де кожне слово правди — державний злочин... Возили ще казенним коштом, як благородного. І все бігом, мов на пожежу... Скільки даремно грошей витратили! А їх добуто працею, солоним потом...

— Господи, він тут стоїть, милується собі Невою, а я гасай, розшукуй! — почув знайомий голос. Микешини біг до нього від Академії.

— Знов щось горить, кудись потрібно їхати? — спитав, іще в полоні своїх думок.

— Вас хоче бачити Федір Петрович, віце-президент! Де ви були?

Якесь нагальне діло?

— Звичайно!

— Може, волю дали селянам? Так ніби ще...

— Подати слід прощення.

— Куди, про що?

Микешин схопив його за руку й потяг від сфінксів до Академії.

— Сьогодні Рада буде, й граф просить вас негайно дати прощення про те, щоб Рада вас удостоїла звання академіка гравірування! — гукнув уже біля дверей.

Ця новина його приємно вразила. Він не казав про те нічого графові, графині теж не натякав. Звичайно ж, вона шепнула мужеві, що досить уже Шевченку повіритись ні в сях ні в тих... Ба, він жалівся якось, що офіційно влада його вважає лиш відставним солдатом!.. Свята душа...

— Чого так спішно? Треба ж було подумати та відібрати краще з моїх робіт...

— Ми всі під богом ходимо, — сказав Микешин тихо. — І під царем... Боюсь, що граф пізніше не зможе вам вчинити такої ласки.

— Я чув плітки, що графа жде відставка...

— На жаль, то щира правда. Сам граф сказав мені про це.

— Печально...

— Царська воля!

В майстерні, поки Тарас роздягся, Микешин збігав на антресоли й приніс папір, перо та каламар.

— Мені писати? Чи ви самі?

— Сідай пиши... Будь ласка... А я займусь офортами.

Перебирав свої малюнки, звалені в одну чималу купу на розі його робочого стола, й ставало йому невесело. Так мало, мало зроблено! Відклав «Святе сімейство»... Жбурнув назад... Хіба оцей?.. Нівроку! «Притча про робітників на винограднику», за Рембрандтом...

— А що писати?

— Шапку вже начертав? Тоді пиши... Якби ж воно по-людськи!.. Язык зламати можна на цих крючках чияновницьких...

— Коли скінчили ви Академію?

— У сорок п'ятому.

— А що дасте на розгляд Ради?

— «Притчу про робітників на винограднику» та... «Приятелів» Соколова... — сказав Тарас невпевнено.

— Чудово! Я писатиму, а ви знайдіть відбитки, які виразніші...

— А може?

— Цих достатньо. Коли б я міг утять такі!.. — підвівся. — Прошу автограф, ваше благородіє!

Тарас проглянув — ловко! — вмочив перо і підписав: «Художник Т. Шевченко». Вгорі поставив дату: «16 квітня 1859 р.»

Микешин схопив папір, офорти й побіг здавати: Рада уже збиралася.

Тарас же сів, знеможений, на свій диван. Церата була липка на ньому, аж ніби вогка. Дивно, після повернення із місць свого заслання не годен він хвилюватися, вирішувати раптово щось. Йому стає від того млосно, серце кудись немов дівається, лишаючи замісто себе хоча й не сильний, але тупий, тягучий біль. Не потурає своїй цій слабості — встає і йде на вулицю, де свіжий вітер...

Звівся, вдягнувся й вийшов. Сфінкси хтозна-чого його тягли до себе. Може, тому, що тут колись прожив останні свої хвилини рабства, чекаючи на час, призначений йому для щастя друзями і вчителями, а може, в них знаходив щось притаманне власній буремній долі. Вони також привезені в Санкт-Петербург, і їм так само холодно під нежарким північним сонцем... Правда, вони камінні, мертві... А втім, що знаємо ми про природу світу, про таїну його буття!..

Нева була вже іншою. Текла вже чорно-білою, бо криги стало менше... А на Україні, а на Дніпрі!..

Микешин не дав йому побути на Україні. Прийшов, став мовчки поряд.

— То що, відмовили? — спитав Тарас.

— Та ні... Визнали призначеним вас в академіки і задали програму на це звання... Вхопили шилом патоки!

— І це вже щось, — розважив його Тарас. — З солдатів в академіки! Оце було б незвично. А так усе в порядку. Щоб «осознал» велику честь.

— Толстой також засмучений. «Не встиг, не встиг!..» — скрушається.

— Спасибі вам за вболівання, — обняв Тарас Михайла. — Поїду на Україну!.. А там не має значення, хто я такий за чином.

— Хто зна, хто зна... — сказав Микешин журно. — Чин — це магічна річ! Принаймні в нас, в імперії...

— Я маю чин — кобзарський, і для людей цього достатньо!

— А для жандармів?

— Мені аби на Україну! А там уже, що бог дасть... — сказав Тарас. — Дихну, води нап'юсь дніпрової і...

— Що?

— Не знаю... Буду знов сином волі, правди!..

— Щасливий ви... — сказав Микешин. — Маєте таку любов у серці!..

...Ту першу добру звістку йому приніс Михайло Лазаревський. Сам видавець Кожанчиков сказав йому, що цензор Палаузов схватив рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том перший» і написав про це належний рапорт до комітету.

— І що Дмитро Юхимович? — спитав Тарас.

Сказав, що риба в сітці! Хоч зараз йди й бери завдаток.

— Справді?

Для нього це були не гроші, а зустріч з рідним краєм. За них він міг поїхати й прожити там до осені чи й до зими!..

— Він знає, як ти прагнеш на Україну,— сказав Михайло лагідно. І якось надто тихо.

Тарас хотів спитати його про це, та пригадав, що тут виною не Лазаревський, а серце його натружене, що не витримує раптових змін і потрясінь — чи добрі вони, чи злі... Сів на диван...

— Тарасе, що з тобою?

— Минеться... Ждав так довго... Сьогодні ж подам прошення в Академію про вид на виїзд на Україну!

— Мені б з тобою...

— Ідьмо!

Зітхнувши, він пошкрібся в пухнастих бачках і мовив скрушно:

— Хіба що якось влітку... А нині — справ!..

— О! Іхатиму через Орел, та зазирну до Федора, в його контору! — радо гукнув Тарас.

— Він жде давно, бо знає, що ти збираєшся...

— Дозволять мені поїхати? — спитав ураз, згадавши, що він під наглядом і що його вже рік нікуди не випускають із Петербурга.

— Хтозна... Як Долгоруков скаже...

Тарас схопився з місця і заходив майстернею. Мов звір у клітці. Доля його залежить од того, що спаде на думку шефу синьомундирих чи ще комусь!..

— Чого ото мордуєшся? — спинив його Михайло. — Може, ніщо й не стане на перешкоді. Вже рік минув. Ніхто тебе не зачіпав...

— Забув про книжку в Лейпцігу? Сам Долгоруков...

— Ніби ж ти їм довів. Принаймні більше не викликали у той вертеп...

— А книжка й досі ще у цензурі!

— Гадаєш, це не без жандармів?

— У нас вони куди не тклись. Все обилели, обплутали й вичікують, щоб ухопити чергову жертву!..

Михайло аж оглянувся, втягнув у плечі голову.

Тараса це розвеселило.

— Тут кислота, шкідливі різні винари... Коли б сидів десь хтось із них, то неодмінно чхнув би.

Всміхнувшись ніяково, Михайло глянув скося на мідну дошку та причаювався, яким Тарас гравірував, і мовив другу новину:

— Паптелеймон чкурував таємно із Петербурга...

— Я чув.

— А де з'явився, знаєш? У Дрездені, біля Марії Олександрівни!

— Вже так-таки й біля Марії?

— Принаймні в тому ж місті.

— Геть з глузду з'їхав чоловік.— сказав Тарас. Йому було і жаль Панька, і прикро з того, що розпочате з розмахом таке потрібне, корисне громадське діло, як друкування, полишене на друкаря. Хоч Каменецький розумний, щирий і послідовний

в правді, він без господаря, ким є Куліш, мов кінь стрижений...
— Кажу, піду вже... — ледь-ледь торкнувся його руки Михайло.
— Дякую тобі за вість!
— То взяти у Кожанчикова для тебе гроші?
— Візьми, — мить повагавшись, сказав Тарас. — Без них мені не бути на Україні...

Коли Михайло вийшов, Тарас зітхнув полегшено. Нарешті прояснилося! Точніше, є просвіток. Бо як не дасть князь Долгоруков дозволу, то й гроші не допоможуть йому здолати відстань між Петербургом і милим рідним краєм, де він не був... два-надцять літ!..

Побоювався йти до правління Академії, бо ще не вірив щастю, яке йому всміхнулося, і все ж примусив себе вдягнутися належним чином, пригладить залишки коліс густого чуба й вийти у коридор... І тут йому Зевес послав Меркурія в особі Федора, що, посміхаючись, подав листа.

— Пахтить приємно, — хмикнув. — Напевно, від мадами...

Тарас тицьнув йому монету в руку, схопив конверт і надірвав. Писала йому Маруся Максимович з Михайлової гори! Хоч знов не дуже певно, та все ж, та все ж... Оженить вона його, знайде йому княгиню!..

Це додало рішучості, і він пішов — ледь не побіг — до віцепрезидента.

Граф вислухав його уважно, звелів гукнути писаря і тут же продиктував листа до графа Адлерберга, міністра двора його величності!..

Чекав п'ять днів. Ні звуку! Так, ніби вкинули той лист Толстого не в канцелярію міністра, а в швидкоплинні води ріки Неви. Вже й гроші давно були при ньому і зроблено давно запаси паперу, фарб та пензлів, що знадобляться йому в чарівних мандрах по Україні, яка прибралася весняним цвітом, мов наречена, і жде його, а дозволу все не давали. Робота валилась з рук, книжок і то не міг читати довго: вривалися гіркі думки, припущення, а то й сміливі заміри, що призвели б до хтозна-чого. Стримував себе, як міг, гасив огонь обурення. А на Україні цвіли садки, і солов'ї витьохкували, і розливалися морями ріки, й плугатарі йшли за волами чорними масними борознами, і парубки з дівчатами збирались вечорами біля ставків, щоб упізнати суджених і перелитися в солодкозвучу пісню, підвестись з нею духом над безпросвітністю свого буття в неволі!..

Схопився з ліжка, де він лежав, повержений нудним, важким чеканням, жбурнув журнал, яким хотів розважитись, і збіг униз. Постояв тут, сновидою пройшов від сходів до вікна й, не глянувши в убогий двір, де тільки-тільки з'являлась брость на чорних ще деревах, пішов назад. Спинився біля ширми, що затуляла сходи, й на ній, немов на полотні, побачив синю воду, побрижену весняним рвійним вітром, зелено-жовту кручу, порослу купами дерев, кущів і ген над ними — церкву із чорними очима вікон... Це ж Трахтемірів!..

Видиво одразу щезло. Сів на диван, схопив у руки голову, бажаючи побачити ще якусь картину з-над берегів свого Дніпра, й уже не зміг. Була майстерня, тиха чиясь хода у коридорі й самотина... Не думав і не гадав, як прагнув у сум'ятті казарм, квартир, де надавали йому пристанище, побуть хоч трохи на самоті, що цей оміряний душевний стан буває таким страшним. Ще, може, якби мав право куди завгодно їхати і де завгодно жити, то гостро так не відчував би... Щось скоїлося із ним — постарів чи знемігся, — що став таким нетерпеливим. Чиновники і зла недоля за десять років служби його привчилиждати не днями — місяцями або й роками. А ніні... Може, відчув, що мало йому зосталось жити, що гріх тяжкий так марнувати дні золоті, осінні дні?..

По-молодому звівся і заходив майстернею. Примкнули його на волі, обклали, наче звіра, в оцій норі мисливці од жандармерії!.. Він мусить щось зробити, порвати пуга, вирватися в широкий світ!.. Пожде ще трохи й... Господи, невже і це твоя всоблага воля, невже і ти з жандармами твориш гвалтовність душам своїх людей?.. Мовчиш, мовчиш?.. Бо соромно тобі зізнатись, боже, у цій ганьбі!.. Ісус, твій син, пішов па смерть за скривджених, а торжествують можли, а той, хто був зневажений, ним і лишився, господи!..

Відчув, у серці скуничлося вже стільки болю, гніву, що може раптом вибухнути, немов ядро. Щось мав негайно вдіяти, порятуватись чимось!..

Оглянувшись і не знайшовши виходу, пішов чимдуж нагору і сів за стіл. На вірші не сподівався, то хоч листа напише і в ньому виллє душу, віддасть паперу частку своїх жалів. Чекаючи того дурного виду, чи паспорта, не відповів Марусі, що жде його, — а може, вже й не сама! — в гостину. Напише поки що все так, як є...

Узяв паперу аркуш, вмочив перо й, перш ніж писать, примружив очі й спробував її побачити перед собою... Не зміг. Самі лиш очі глянули на нього так, мов скрикнули, мов пропекли вогнем жагучим душу... Як у Москві, коли вопа співала йому пісні народу, що їм обом був рідний і дорогий... «Мій любий, мій єдиний друже! — почав писати, терпнучи під тим одвічним поглядом. — Спасибі Вам, моє серденько, за Ваше щирє, ласкавє письмо. В той самий день, як я получив його, заходився клопотать о паспорті, та й доої ще не знаю, чи дадуть мені його, чи ні. — Задумався, згадав своє «велике сидіння» в Нижньому і рушив гнівно далі: — Перше в столицю не пускали, а тепєр з цієї смердючої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатись надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать. Утікти хїба нищечком до Вас та, одружившись у Вас, і заховаться. Здається, що я так і зроблю...» Внизу почувлися кроки та скрип дверей.

— Хтє, хто в цій хаті живе?! — гукнув бадьоро Чєстєхівський.

— Я, вовчик-братик! Заходь, зависмо з тобою вдвох!

— Ні, заспівасмо якоїсь, батьку, є новина! — збіг Чєстєхівський на антрєсолі. — Зустрів мене пан Білозерський, котрий Василь Михайлович, і попросив поклякати тебе до нього, аби порадитись... Про що б ти думав? Та про... журнал!

— Про наш журнал? — схопився Тарас на ноги.— Таки одважився Василь на се святеє діло!..

Обняв Грицька й поцілував. За добру вість...

...Як не зрадив, а не одразу побіг на поклик Білозерського. Віддав листа на пошту і вже тоді, прогулюючись, пішов у бік Аптекарського провулка, де жив Василь... чи пак Василь Михайлович, як зауважив йому Куліш... Стривай, а як же без Куліша? Без Костомарова, що й досі ще в Саратові, куди подався торік у серпні служити в комітеті по звільненню селян? А втім, він має вже повернутися — його запрошено посісти кафедру російської історії у Петербурзькому університеті. І вітри повертають на круги свої! Микола знов професор, лише не в Києві, а в Петербурзі... Тринадцять років тому, також у травні, він готувався стати на цю стежу... Які вони були тоді гарячі та молоді!.. Так ніби й досі бачив Хрещатик, двір із садом, що у цвіту... Гуде бджола... Й на них із Костомаровим спадас снігом тихий вишневий цвіт... Тоді ото й сказав Микола про Товариство святих Кирила і Мефодія... Були думки і про журнал, та в скорім часі... Може, хоч нині збудеться та запвітна мрія!..

Його зустріла у передпокої Надія Олександрівна, дружина Білозерського.

— Ви зовсім нас одцуралися,— сказала з милим докором.

— Діла й журба, Надійко! — розвів Тарас руками.— Вам добре, ви родиною...

— То одружіться скоренько.

Немає з ким... Ось вирвусь на Україну і там — нехай каміння з неба! — знайду свою княгиню.

— Ви, мабуть, вельми перебираєте?

— Та ніби й ні... Тут просто нема таких..

Василь не зміг діджатись у кабінеті, прибіг на голос.

— Правда? — спитав Тарас, вітаючись.

— Ви про журнал?

— А то ж про що!

— Ходімо до кабінету,— нахмурих брови Василь Михайлович.— Розмова довга...

Він споважнів, відколи вони не бачилися. А може, важне діло наклало свою печать?..

Господар чемно сам відчинив важкі дубові двері і пропустив його вперед.

Із крісла біля столу підвівся Чернишевський.

— Не сподівалися? — спитав, лукаво мружачись.

— Чому ж,— всміхнувся йому Тарас.— Де добре, чесне діло, там і Микола...

— Власне, я тут, щоб вас побачити.

— Хіба не відасш, де я живу?

— Не всім потрібно знати про наші з вами зустрічі...

— А я зрадив,— втрутився Білозерський.— Сам бог послав його мені порадитись про наш журнал! Прошу, сідайте. Надю! — гукнув.— Будь ласка, чаю!

— З ромом! — додав Тарас. — Якщо, звичайно, можна...

— Ви й досі любите вживати чай із ромом? — спитав Василь Михайлович.

— Ти ж знаєш: я людина твердих і сталих переконань, — по-жартував.

— Ви хоч про це жандармам не признавайтесь, — озвався Чернишевський.

— Колись їм так хотілося оголосити мене п'яницею і волоцюгою, аби довести, що з хама, як не прагни, не буде пана, — сказав Тарас.

— Це на Фонтанці, в Третньому?

— Попов старався, Дубельт...

— І що?

— Не вийшло. Мусили ковтати мене як автора підбурливих, супротицарських віршів...

Принесли чай і пляшку з ромом.

— Налити? — тихо спитав Василь Михайлович.

— Хай трохи згодом, — сказав Тарас. — А то Микола, Гаврилів син, подумас, що я люблю ром більше, ніж наш журнал майбутній...

— Скажу одразу, — мовив Василь врочисто, — це ваш журнал, Григоровичу, для вас іду я на цю голгофу!

— Голгофу? — глухо спитав Тарас.

— Дістати дозвіл — мука, цензура буде все розглядати в луну — страждання знов, з Паньком боротись тяжко, аби не збив на манівці, — це вічний бій Давида і Голіафа!..

— Останній пункт — вузловий, — озвався Чернишевський. — Куліш активний, впертий і не безправний в цьому трудному ділі. Він буде гнуть своєї, вести журнал на хутір і... на поразку. Бо хто в наш час захоче іти назад, тонути в етнографізмі!

— У нас таких деволі, — сказав Тарас. — І в тому зло. Є люди, яким здається, ніби народ наш ніжно-мрійний...

— Хіба ж і ні? — схопився Білозерський. — Та ви самі... у ваших творах!..

— Васю, — спинив його ласкаво. — Я ж не сказав, що це не правда. Правда. Але не вся. У нас тяжка історія, полита кров'ю, вистелена кістками... Й ворожими в тому числі!..

— Так, ваша правда... — втисся Василь у крісло, немов хотів сховатися од всіх майбутніх клопотів.

— Бачиш, журнал повинен кликати не тільки до задумливості та споглядання, а й до рішучих дій.

— Як кажуть, вам і карти в руки, — сказав Василь.

— Я все зроблю, що зможу. Проте цього замало. Важливий тон журналу, його загальний напрямок, мета, якої прагне і до якої кличе він передплатників...

— То, може б, ви взяли кермо? — спитав Василь. — Я вам би рівно допомагав...

— Ні, — встав Тарас. — Журнал з таким редактором у світ ніхто не пустить. Як пустять же через недогляд, то враз

прикриють. А друге, братія пишуца наша — хто в ліс, а хто по дрова. Йї треба час, щоб взяти правильний, єдиний тон. Я для такого діла гарячий надто, а ти — якраз...

— Розумно і переконливо,— підтримав Чернишевський.

— А ваш журнал? — пручався Білозерський.— Некрасов же...

— Панасвський! Ваш буде — Білозерський...

Запала довга тиша. Напевно, Василеві не дуже гріло душу це порівняння, оскільки Петербургом ходили різні брудні плітки про співредакторів журналу «Современник».

— А чай прочах! — сказав Тарас, сьорбнувши з чашки.

Василь хотів гукнути, щоб замінили, але Тарас його спинив:

— Зігрієм ромом, други. Холодний чай не так вганяє старих у піт.

— Хоча й нема між нас старих, пристаємо на цю премудру думку,— сказав Василь.

— Пристанемо,— влив і собі в чай рому Чернишевський.— Ми, смертні, мусим знати, що полюбляють пити великі наші люди!

— Миколо, гріх вам буде...

— У правді нема гріха. Це каже вам поповнч.

— То ви з духовних, а не з дворян? — спитав Тарас.— А я ж то бачу...

— Що? — спохмурнів.

— Свій чоловік!

— А я — не свій? — образився Василь Михайлович.

— Василю, ти, мій голубе, із козаків, що вибилися в якесь там панство. В тобі ще, слава богу, бунтує вільний козацький дух,— утішив його Тарас.

— Спасибі...

— Настане час, коли порядні люди соромитимуться звання дворян,— сказав-подумав Чернишевський.— Цей клас вже так себе зганьбив, що не одмятиса йому вівіки!..

— Ось як дадуть селянам волю, то все лихо забудеться,— сказав Василь Михайлович.

— Ні, перейде в нову, ще гіршу якість. Хто жив чужою працею, і далі нею житиме. Реформа не розв'яже цього гордієвого вузла.

— Його рубати треба,— сказав Тарас.— Сокирою!

— Голос народу — голос божий,— підтримав Чернишевський.— Це розуміли ще старожитні римляни.

— Де ж той народ? — оглянувся Василь Михайлович.

— Ось він — Тарас Шевченко, душа народу, згусток його найкращих якостей!..

— Миколо, гріх сміятися з простих людей!.. — скривився на те Тарас.

— Я не сміюсь.

— А про журнал забули? — гукнув Тарас, згадавши, чого прийшов. Коли його хвалили чи величали, чувся щоразу зле.

— За літо все залагодимо, зберемо силу творчу і грошову, а восени почнемо дружно діло,— сказав Василь Михайлович.— Дасте до першого числа журналу віршів?

— Вважай, що вже їх маєш. Марка Вовчка не омини!

— А кажете, що кепський з вас редактор.

— Ну ось, третина номера уже готова, та ще яка! — всміхнувся Чернишевський.

— Куліш щось дасть і Костомаров...— сказав Тарас.

— Вже ясно, що перша чарка не буде у вас колóm. Про інші можна думати. Та перш за все — добути треба дозвіл на видання! — встав Чернишевський.— Дякую. Мені вже час... Григоровичу, чи не змогли б пройтися зі мною трохи?

— Змогли б,— всміхнувся на те Тарас.— «Для милого друга и сержку из ушка». Здається, так в народі вашим кажуть?

— І роблять так.

— Устами б вашими та пити мед,— нахмурився, згадавши Третій відділ і конфірмацію.

— Я ж не сказав — жандарми,— вловив той настрій Чернишевський.— В Орлових та Долгорукових теж є «дружки» і серед ваших земляків.

— Це правда.

— Принести, може, чаю? — спитав Василь Михайлович, який боявся таких розмов.

— Ні. Ми йдемо. Спасибі,— сказав Тарас. Прощаючись, промовив мрійно: — Чудо!.. Вертаю з України, а в нас — журнал!.. Як у людей...

— Я трупом ляжу, а це зроблю,— врочисто й твердо мовив Василь Михайлович...

...Над Петербургом простерла крила тепла травнева ніч... Не біла ще, а сивувата, наче морський туман. І ліхтарі горіли не скрізь, а тільки то тут, то там. Як вовчі очі... Мойка зітхала сонно, хлопачки в слизьке каміння набережної...

Мовчали довго, слухали, як засинає місто...

Тарас озвався першим, бо не любив мовчання вдвох:

— Я був у вас на Волзі... Могуть, краса!..

— Коли вертались із-за Уралу? — спитав спокійно Чернишевський.

— Відвідав ваш Саратов. Шукав Миколу Костомарова.

— Чи знаєте, що він приїде скоро?

— Чув. Тільки жаль, що ми, напевно, з ним розминемося...

— Збираєтеся на Україну?

— Я там не був аж цілих дванадцять літ!..— не скоро сказав Тарас.

— Шкода, що я не бачив краю вашого... Там, мабуть, рай?

— Едем!..— всміхнувся гірко.— Кріпацькі райські кущі!..

Не називаю її раси,
Тії хатмиочки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повела

І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дятину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають...

— Які страшні й прекрасні вірші! Це, звісно, ваші?

— Писані ще за Уралом,— глухо сказав Тарас.— Наперекір
всьому і всім!..

— Я радий, я щасливий, що познайомився, Тарасе, з вами,—
озвався Чернишевський схвильованим, аж ледь тремтячим голо-
сом.— Було б таких багато, ми визволили б народи наші!..

Тарас промовчав: мимо пройшло якихось двох молодиків, а він
же знав із уст Мокрицького, що до його особи поліція і досі не бай-
дужа. Та й Чернишевським вона також цікавиться...

У Петропавловці пробило одинадцятую.

— На вулиці нам не дадуть поговорити толком,— сказав
Тарас.— Коли б кудись...

— На Марсовому, як у степу, все видно.

— А й справді! На засланні, як треба було погомоніти з кимось
без зайвих вух, ми йшли у степ.

— Чи скоро ви поїдете на Україну? — промовив Чернишев-
ський, як вибрався з тісної набережної на вільний простір Мар-
сового.

— Вже клопочусь об паспорті,— сказав Тарас.— П'ять днів
як подано про це прошення, а від міністра двора нема нічого.
Ви ж знаєте, що Академія йому підлегла?

— Діло це політичне, отже,— як скаже Третій відділ, то так
і буде.

— Жандармське царство!

— Будете на Україні, в народній гуці, вслухайтеся і при-
дивіться, що там... Які ідеї бродять? Чи ще надовго стане терпіння
ждати волі із царських рук? Якої волі прагнуть прості селяни-
кріпаки? Чи змовчат, чи підкоряться, якщо їх звільнять без
землі? — промовив тихо Чернишевський.

— Майже на все я міг би вам і зараз відповісти...— сказав
Тарас.— Та хай уже, як побуваю вдома, на Україні...

— Ви маєте якісь зв'язки з домівкою?

— Я їх ніде й ніколи не поривав. Тим паче тут, у Петербурзі,
де земляків чимало й вони постійно їздять сюди й туди.

— Це все панки. Мене ж цікавить простий народ.

— Мене також,— всміхнувся.— Панки самі не їздять, із ними
слуги різні, з якими я знаходжу спільну мову скоріше, ніж з
панами. А в дворових рідня по селах...

— І все ж самі побачите і більше, й глибше.

— Мабуть...

— Я всіх розпитую, хто побував у селах, у глушині. Чекаю
на Костомарова... Цікаво, що там діється у вас, на Волаї-матінці!..
Все спить чи вже розплющує на волю очі?..

Оглянувшись, Тарас сказав рядками з вірша:

Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її прислав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить!..

— Не скажеш краще! Коротко і просто в ціль. Як постріл!.. «Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру...» Давно ви це написали?

— Торік, десь перед Новим роком.

— Надрукувати б цей вірш у нас, у «Современнике»! Знялася б буря...

— Спробуємо? — спитав Тарас.

— Ні... Розженуть, розгромлять!.. А рано ще... Та й цензор зніме...

— Знаю. Я так сказав, жартуючи, — зітхнув Тарас. — Тирані можуть вдержатися при владі лише тоді, як музам заткнуть роти. І навпаки, та влада, яка так діє, суть тиранія.

— Ви ще й філософ!.. Звідки у вас знання?

— Біда навчила. І вчився сам, де тільки міг.

— Ви, ваш талант і, врешті, ваша доля доводять красномовно, що лад існуючий, який пригнічує народні маси, — знекровлює країну, поступ людства, — сказав суворо Чернишевський. — Ви вирвалися з п'єтми до світла творчості, а скільки там лишилося Шевченків, Ломоносових!..

Від Петропавлівської долинув бій курантів.

— Нагадують, що там нас ждуть, що місце добрим людям завжди знайдеться, — тихо сказав Тарас.

— Про що ви?

— Про фортецю й всевидяще жандармське око.

— А-а... Вас гнітить ця перспектива?

— Ні, швидше злить!.. Поставили на пострах шведам мури, самі ж тим часом мучать у них найкращих своїх людей.

Тут підійшов, хитаючись, худий, тонкий чиновник.

— Це ви? — спитав.

— Ні. Чорт! — пужнув Тарас цікавого.

Той осінив себе хрестом, проте тікати не поспішав.

— Згинь, очмано, а то гукнем квартального! — додав Тарас.

Чиновник позадкував, злякавшись чи вдаючи наляканого, а далі кинувся навітікача.

— У мене ще до вас прохання, — озвався тихо Чернишевський. — Чотири роки тому на Київщині зчинився бунт. Селяни йшли на Корсунь, озбресні хто що схопив... Їх розстріляли...

— Я побуваю у тих місцях, — сказав Тарас. — Мені уже різказували...

— Дізнайтесь якнайбільше. Це знадобиться може. Як свіжий досвід і як урок, з якого слід зробити належні висновки...

— Гарзд.

Невою в сірій нічній імлі пливли вітрила, щогли...

— Міст розвели! — стривожився за нього Чернишевський.

— Нічого. Я вернуся до Білозерських чи погуляю Літнім, як то бувало в молодості, — сказав Тарас.

— Коли ж ви їхатимете?

— Давно готовий. Тільки одержу паспорт, так і на поїзд!

— Певно, ми не побачимося до того часу... Хай вам щастить!

— Спасибі. Правду кажучи... — протяг Тарас, — мені аж страшно їхати... Не могу я дивитися на цю ганьбу!..

— Від того зліші будете.

— У мене й так усе кипить! Ледь стримуюся...

— Мені пора... Дозвольте вас поцілувати! Хто зна, коли побачимося...

Вже попрощавшись, рушили на перехрестя, де мали бути візники. До Поварського звідси шлях не близький.

— Аж заздрю вам... — озвався Чернишевський. — Весна в селі!.. Та ще на півдні, де буйне все, розкішне...

— І рідні мої на панщині...

— Пробачте. Мимоволі завдав вам болю... Повернетесь, то треба буде гуртом над цим подумати...

На розі, де зливалися канал і Мойка, куняв візник.

Потисли мовчки руки. Застукотіли об брук копита, й візок пірнув у туманець, що розпливався із Мойки набережною... І стало тихо-тихо... Як у пустелі...

...Граф Адлерберг не озивався вже двадцять днів. Тарасові терпець давно урвався, і він уже, напевно, без паспорта чкурнув би з Петербурга, якби не стримував його Толстой, що вигадав шлях обхідний для добування виду. Дізнавшись, що президент погодилася уже давно на дозвіл Шевченку виїхати на Україну, він написав записку секретареві її височества, своєму приятелеві, Мюссару, щоб той ще раз звернувся до імператорової сестри. Тарас тим часом поговорив з Мокрицьким. Той обіцяв сприяти, як тільки буде формальний дозвіл її височества Марії Миколаївни.

Сидів і ждав. Вже все було спаковане у чемодан і скриньку, вже попрощався з друзями, — вони були упевнені, що дозвіл ось-ось дадуть! — а віз не зрушив з місця, загруз в багні узгоджень та листувань. Учора Мюссар вернув записку з магічним словом «згодна», й Тарас заніс Мокрицькому листа від Академії з цього ж таки питання. Тепер чекав, що скаже граф Шувалов, столичний обер-поліцеймейстер.

Прокинувся, коли пробило п'яту, й не зміг заснути більше. Лежав, ходив від столу до умивальника, спускався вниз і згодом знову «зносився» на антресолі. Щось мав робити, діяти, а що, не знав. Даремно, мабуть, здався на умовляння старого віце-президента й не втік із Петербурга!.. Гай-гай, колишнього, екс-віце-президента!.. Підписано указ царя про зміщення його з посади. Вже відбулися й проводи, що влаштували йому митці столиці. Ні, власне, то був урочистий вечір на честь Толстого, а провадами

він став тому, що в часі співпав з відставкою... Щоправда, дехто тишить себе надією, що імператор змінить, як кажуть, гнів на милість. Принаймні ще, формально, Толстой і досі видає всіма ділами в Академії...

Проходячи, — укотре вже! — побіля столу, згадав, що в клопотах про вид на виїзд забувся геть відповісти Маркович, яка прислала йому листа з Німеччини. Пригнічений і водночас зрадлий, долив води у каламар, що геть засох, дістав папір, захований уже в шухляду, й схопив перо... Гладенький, чистий аркуш чекав заклично біло, а він не знав, з чого почати... Врешті вмочив перо й поставив дату «25 травня»... Згадав, як їхала вона з столиці, як проводжав. Побачив її лице, великі, гарні очі... І став писати. Швидко, не зупиняючись:

«Спасибі тобі, моя доню любя, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатать не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повіситися часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженюсь і вернуся як умитий в столицю...»

Спинив перо, згадавши ту Марію, сиріч Марусю, що жде його на кручі біля Дніпра, що обіцяла знайти йому вродливу, добру дівчину... Чи то знайшла?.. Там, може, його вже ждуть як «князя» із рушниками, а він тут нудить світом!..

Пустив перо на біле поле аркуша і написав про зустріч свою з Кожанчиковим, про звичай тих книгарів, з якими їм доводиться, на лихо, мати справу, про свій журнал, що матимуть вони цієї осені... Поставив підпис і дописав:

«Як матимете час, то пишіть до мене через Каменецького, бо він знатиме, де я повертаюсь».

Перечитав, дістав конверт і запечатав... Справді, йому полегшало, як поділився бідом з ближнім... Магія пера й паперу!.. Чи спілкування?.. Невже повернеться він з України уже не сам — з дружиною?.. Яка вона?.. Ат, все одно! Аби своя душею, серцем, звичаями, аби було кому на добрі руки покласти сиву голову... О, знову сльози застують йому вікно, конверт, перо... Щоразу, як подумає про суджену свою незнану, ця голубинь печалі, немов туман, виповнює його всього... Вже інші внуки мають, а він усе ще парубок, козак-нетяга, самотина...

Рішуче встав, умився. Чи так, чи так, а на Україні буде! Хрущов уже чекає його в Москві. Хоч пан, а прихилився до нього ніби щиро, в масток свій запросив... Принаймні є попутник. А доведеться їхати без дозволу та подорожної, то пан Хрущов послужить і прикриттям. Він, як не є, а депутат від Харківщини у комітеті по звільненню селян з кріпацтва!..

Узяв листа й спустився вниз. Одягнеться, на пошту сходить — все-таки якась розвага... Коли людина в русі, то й час минає швидше. Він стільки ждав впродовж життя, що це тепер для нього найгірша кара... Може, піти й узяти квиток на поїзд? Не на сьогодні. Завтра о чотирнадцятій відходить поїзд, яким він ще устиг би в Москву до виїзду Хрущова з неї...

Вже був готовий вийти, як хтось спинився біля дверей і, впевнившись, що це його майстерня, постукав різко, владно.

— Ввійдіть! — гукнув.

Гість не примусив себе чекати. Рвучко ввійшов до хати й двері сам причинив. Це був Іван Мокрицький!

— Добридень вам! — всміхнувся.

— Ну як?.. — з завмерлим серцем спитав Тарас.

— Гаразд.

— Є вид? Я можу їхати на Україну?

Іван подав йому папір.

— Спасибі...

— Дружина вас вітає.

— Не знаю, як і дякувати!..

— Побережіться, — тихо сказав Іван. — За вами буде нагляд.

— Еге, еге...

— Як можете, то їдьте швидше, поки граф Адлерберг та Долгоуков не стали цапа, що не дїждались ласки із їхніх рук.

— Узавтра ж!

— Ну й чудово. Я вже піду... Прощайте! — подав праву.

Вийшов, і в хаті знову стало самотньо й тихо. Правда, вже був папір з орлом двоглавим, що дозволяв мандрівку у рідний край!.. На диво, радості не відчував. Спустошений, сів на диван. Лише тепер дійшли до нього слова Іванові про поліцейський нагляд і на Україні!.. Невже він такий страшний для влади? Невже його поезія жила з людьми, будила їх і кликала на боротьбу за волю, коли він сам тягнув носок за Каспієм?.. Виходить, цар з усім жандармським корпусом безсилий проти слова!..

Це відкриття, ця життєдайна думка окрилила його натомлену чеканням душу, влила снагу. Підвісяв, сховав вид-паспорт й пішов нагору взяти у скриньці грошей. Зараз же поїде й купить собі квиток на завтрашній московський поїзд!..

Проводили його Грицько й Михайло Лазаревський. Були сумні. Так ніби він зібрався на край землі.

— Чого носи похнюпили? — спитав Тарас їх весело.

— За кілька днів ти будеш на Україні?.. — зітхнув Михайло.

— Там гарно нині... — журно додав Грицько.

Тарас уперше бачив його в печалі.

— Михайле, ти ж приїдеш погостювати в Гирявку?

— Як справи пустять... Федора знайди в Орлі. Він буде радий.

— Добре.

Вже екіпаж наквапно їхав Невським. Тарас позиркував то в той, то в інший бік і з подивом спіймав себе на тому, що залишає з жалем таке набридле йому останнім часом казенно-панське місто.

— Ще як то там мене зустрінуть!.. — подумав раптом вголос.

— Зустрінуть добре, батьку, не сумнівайся, — сказав Грицько. — На другий раз поїду і я з тобою. Візьмеш?

— Він ще питає!

— Воно б і зараз треба комусь поїхати... — пошкріб Грицько потилицю. — Не докумекали з тобою ми, Матвійовичу...

Михайло глянув ніяково, признаючи свою вину.

— Доїду й сам, — сказав Тарас, потішений словами Честавівського. — Додому ж, на Україну!

— Одружишся? — спитав Грицько.

— Та, мабуть... — розплився в добрій усмішці. — Маруся Максимович...

— Щось часто ти про неї нині згадуєш... — примружив Грицьк віясті сірі очі.

— Ану тебе!.. — не став Тарас виправдуватись. — Приїхали уже, чи що?

— Вокзал! — сказав візник врочисто.

До поїзда ішов, як пан. Михайло був зібрався когось найняти, та Грицьк не дав. Швиденько взяв чемодан, йому залишив скриньку і рушив до перону, де вже чекав на пасажирів поїзд.

Прощатись вийшли на білий світ. Їм, звиклим до скіпажів, вагон здавався бочкою, розпеченою на сонці.

— Щасливої тобі дороги, батьку! — обняв Грицько й поцілував.

Михайло мовчки тицьнувся губами в щоку.

Локомотив тим часом свиснув, чмихнув.

— Рушаймо! — почувся десь попереду.

Тарас ввійшов у «бочку», вона сіпнулась, рипнула, й перон поволі поплив назад. Грицько махав рукою. Михайло лиш кривився. Всміхавсь чи плакав — не розбереш...

Жандарм стояв спокійно під ліхтарем.

Нарешті! Вирвався, виїхав!.. Пливли будинки, вулиці, і кожен стук на рейках лунав для нього весело, мов благовіст!..

Незчувся, коли заснув. Прокинувся — вже світлий день залив усю кімнату. Синицею, що провіщас гостя, постукував ізнов капіж... Він, власне, живе тепер думками та друзями, які його відвідують у цій майстерні-келії. Прикутий хворим серцем та лікарями, він може вільно згадувати, як жив колись. Минуле — благо мислячих самотніх душ. Воно наш скарб, приховане в засіках збіжжя, яке ми в час печалі провіюємо й перебираємо, щоб віділити зерно міцне від куколю...

Солдат приніс сніданок. Хотів йому допомогти вдягнутися, але Тарас не дався — одягся сам. І вмився. І поголився навіть, хоч бритва йому в руці тремтіла, немов жива.

— Ти ось що, Федоре, коли ще силу маєш, — сказав старому хрипко (щось з голосом таке зробилося, що сам його не впізнавав), — сходи, мій голубе, до Афанасьєва, котрий також Сашко Чужбинський, і мов йому, аби прийшов до мене. Є пильне діло, скажеш.

— Сходжу, — озвався Федір. — Поснідали? То пийте ліки.

— Добре.

— Ні, пийте зараз, щоб при мені. Матвійович мене просив простежити.

Налив і випив мовчки. Потерпить це нежитіє до теплих днів і зчинить бунт. Повикидає всі пляшечки з мікстурами та порошки, збере свою мізерію і — на вокзал!..

— Ну й молодець... — всміхнувся Федір лагідно, щасливий тим, що виконав свій нелегкий обов'язок. — Зберу ось посуд, вимию і побіжу покличу вам Олександра батьковича...

— Якщо не зможе зараз, то хай прийде, коли йому зручніше. Я тут весь час...

— Скажу і це.

— Ти щось сьогодні добренький. Приклався зранку?

— Гріх вам, Тарасе, заздрити. Не нюхав навіть. Добрий, бо предвкушаю!.. Вчора дали рубля...

Солдат пішов, мугикаючи якусь нехитру пісеньку. І хату знову вивонила самотина.

Чужбинський прийшов лише за кілька днів. Тарас якраз піддужчав і зійшов униз попрацювати. Мав виконати один портрет. Не так з високих помислів, як на потребу. «Буквар» із'їв всі кошти, а він же був лиш першим із книг для шкіл.

— Пробач, що я загаявся. Також хворів, — сказав Чужбинський, струшуючи із шапки сніг.

— Проходь, сідай. Я зараз... Торкнуся тут... і трошки тут...

— Тобі лежати треба!

— Належуся... До цього, видно, йдеться... А хто за мене зробиць мою роботу?

— Чи мало тут художників! Два рази ледь не збили з ніг, допоки йшов коридором.

— І в кожного своя програма, задана йому з дитинства долею... — сказав Тарас. — І свій талан... Ніхто того не виконає, що випало зробити нам!..

— Ти хворий, ти повинен спочатку видужати, а вже тоді до діла братись.

— Діло — найкращі ліки!

— Тут дме з вікна й підлога, наче з льоду.

— Зате не душно, свіже весь час повітря.

— А ці кислотні випари!

— Назвавсь грибом — лизь у кошіль... Не можна тут без кислоти. Така моя робота.

— Твоя робота, брате, писати вірші.

— Вірші... — зітхнув Тарас. — А де б я жив, хто дав би мені звання, щоб я не був лиш відставним солдатом?

— Це правда... Ще народ наш не може дати тобі за них нічого... Ні звань, ні навіть шматка землі під хату...

— Дай боже, щоб хоч на могилу її дали, — похмуро сказав Тарас. — Не хочу тут лежати...

— Такої! Ще тобі зарано думати про ці діла.

— Хто знає... Іноді поймають душу якісь недобрі передчуття...

Пітьма гнітить, самотність... І хата ця здається склепом...

— Діждись весни і їдь додому, на Україну.

— Варфоломій ніяк не купить ґрунту.

- Ідь просто так. А я слідом.
- Надумав?
- А я такий! — згадав примовку їхню Олександр.— Пригадуєш, як ми з тобою їздили? Ото було!..
- Коли рушаєш?
- Певно, десь на початку червня.
- Я буду біля Канева, вниз по Дніпру. Варфоломій торгує землею...
- Знайду. Поїдем разом на Запорожжя!
- А ще — в Полтаву... — мрійно сказав Тарас.— Там друг Федот Ткаченко підшукує мені чорнявку... Треба ж дружину в хату!
- Звісно. Яка ж то хата без господині...
- Ти бачив план мосі хати? Чи я тобі ще не показував? — Підвіся, щоб знайти той аркуш серед листів, ескізів, відбитків тих офортів, які робив недавно. — Я зараз, зараз... Ось він!.. Черненко мені поміг... У цьому ділі Федір собаку з'їв!.. Ось тут світилиця буде, кімната тут, тут кухня, а це — майстерня... Сиджу, пишу або малюю, а він, старий Славута, до моря котить води!.. За ним луги, гаї дубові, небо... Краса!..
- Чого ж ти плачеш?.. Поставиш хату й житимеш...
- Еге, еге... Тонким зробивсь на сльози... Вже вибачай.
- Це хворість твоя сльозами сходить. Як видужаєш, усе мине.
- Так довго жду того гнізда на кручі, що вже, здається, і не діждусь...
- Сів на диван, знеможений. Вслухався в біль у грудях, що ріс і ріс, розпростувався, немов живий.
- Бачиш, яке ледащо стало... А був козак!.. — озвався журно.— Силу мою розвіяли по тій пустелі, брате... Журба, цинга та ревматизм... Та муштра!.. «Тягни носо-ок!..» Безглуздя...
- Ти, може, ліг би?
- Ляжу... — зітхнув Тарс.— Побудь поблизу сходів, бо ще впаду... Виходжу — світ хитається... Як шхуна в морі...
- Добре. Я йтиму слідом.
- Сторожко, мов серце мав з кристалю, підвіся, рушив...
- Власне, я погукав тебе, Сашко, для того, аби порадитись.. про видання...
- Книжок для шкіл?
- Догадливий...
- Колись казав, що кликатимеш, от я й того...
- Ти знаєш, що хочу я, крім «Букваря», надрукувати ще й «Арифметику», «Історію» свого народу і «Географію» та «Етнографію», — сказав Тарас, коли вже ліг у ліжку.— Та, бачу, сам не встигну... То, може, ти, Степановичу, візьмеш на себе дещо, хоч «Етнографію»?
- Візьму. Принаймні спробую... — озвався скромно Олександр.
- Спасибі!

— Нащо дякуєш? Хіба мені чуже це діло і цей народ, якого ти так рівно прагнеш вивести у світлий день?

— Пробач. Я так, від радості... Ти гарно мовив, брате, — у світлий день... Тут лежачи, я скучив геть за сонцем... Якби піти хоча б в якусь оранжерею і глянути на цвіт дерев!..

— Мені недавно подарували квітучий куц камелії, — гукнув Чужбинський весело. — Пришлю тобі.

— Спасибі. У тебе ж він лише один... Не треба... Як оселюся на кручі біля Дніпра, насію всюди квітів!.. Щоб вся гора мені цвіла, щоб ясно було на ній від цвіту!..

— Я з Ісківців тобі пришлю насіння. У мене там цього добра!..

— Садок ростиме довго. А квіти — враз. За місяць уже цвітуть... Приїдеш на ту красу?

— Аякже!

— Поставим стіл під деревом, — там, певно, є дерева! — і питимемо з тобою чай... Настурція цвіте, майорці... І матіола пахтить, пригріта сонцем, що стомлено лягло спочити ген за Дніпром... А хмари там — інакше соняшники в цвіту!.. Чого ти плачеш?

— Плачу? Тобі здалося... Війка попала в око...

Тарас притих.

— Не віриш, що буде так? — озвався згодом.

— Вірю. Чого б я мав не вірити!..

Мовчали довго, дивлячись кудись убік.

— Я вже піду, — озвався гість неголосно. — Стомив тебе, розбурхав... Прощай!

— Спасибі, що завітав, — підвівся, сів у ліжку. — Подумай, хто б узявся за «Географію»? «Історію» сам напишу...

— Видужуй швидше!

Стежив, як поринає сходами під антресоль Чужбинський, і так хотілося його гукнуть, затримати. Чомусь здалося раптом, що це остання зустріч... Химери! Де він дінеться? Прийде. А ні, самі покличемо чи завітаємо в його квартиру...

І все ж, як двері грюкнули, упало серце. Довго лежав, сумуючи над тим, чого не сталося і що лише відчула його душа. Це, певно, все самотність, її нудьга. Радіє, як хто прийде, надміру й печалиться, розстаючись, так, ніби то назавжди... Прийшов, пішов — не вперше і не востаннє!.. Не сходяться гора з горою, кажуть, а люди інше діло... Поїдуть ось на Україну... А як поставять хату біля Дніпра, на горах, усі його друзяки топтатимуть туди стежки!..

Спочивши трохи, зівся, накинув свиту, взувся в м'які кімнатні чоботи й зійшов униз. Робота — його рятунок. Із нею він уже не сам.

Не взявся до офорта, де треба сили й сили, а сів біля мольберта, з якого хмуρο зирив недомальований автопортрет, точніше, повторення того портрета, який торік на виставці купити зволила її височество княгиня Олена Павлівна. І досі він не збагне, навіщо він їй здався, його портрет?.. А може, їй він сам вже тим цікавий, що висміяв її чванливу родичку, дружину царя Миколи?.. Жінки, жінки!..

Поклав мазок, примружився, щоб зосередити усю увагу на полотні, й відчув, як зноситься його душа... Що не кажіть, а фарбами писати найприємніше!.. Офорт хороше діло, та й акварель чи сепія... І все ж такі художником себе вповні відчуєш лише, коли малюєш на полотні, олійними!..

Стомився швидко. Пензель його не слухався, і через те примусив полишити таку приємну працю. І вкрай потрібну. Гроші за цей портрет, призначений для лотереї, підуть на ті книжки для шкіл, які він має видати і про які сьогодні вони вели розмову з недавнім гостем...

Згадка про Олександра війнула в душу знову холодним духом. Мабуть, щось має статись... Може, Сашко також захворіє? Ще лютий місяць. Холодно і водночас уже волого. А він же теж не бережеться...

Відчув, що змерз. З вікна таки добряче дме. Напевно, вітер з півночі... Якби ж йому з майстерні видно було Неву, її відкритий простір!.. І трошки сонця... Господи, як скучив він за сонцем! Як випаде погожий день, нехай там що, махне рукою на заборону і вийде в світ — поглянути, вдихнути вітру, променів!..

Зиркнув на сіре, з забережнями довкруг вікно й пішов нагору. Бродить отак щодня між ліжком та мольбертом або столом, змагаючись з усім, що прагне його зламати, змусити лягти й чекати тихо хтозна-чого. Невлиний герць, упертий бій!.. А серце йому болить, а в грудях йому пече... Мікстури щось не дуже допомагають. І лікарі його сумні... Коли б писались вірші, то легше йому було б!.. Принаймні так здається йому тепер, оскільки вони не йдуть, не пишуться... Вони приходять з болю... Але душі!.. Біль тіла — завада віршам, творчості... А може, ті його кати з Фонтанки, не справившись з його душею, взялись ламати тіло, щоб вбити так поезію?.. За десять літ зробили з нього діда і прикували хворостями в оцих важких, холодних стінах... Може, тому його пужнули так з України, щоб не ожив, як Прометей, не вирвався з цього пону?..

Упав на ліжку. Потім схопився, сів до столу. Вмочив перо... Ні, вірші так не пишуться... Це стан душі... Картину можна виліпити з мазків, як ліплять гнізда ластівки, а вірша — зась...

Пустельно білів папір. Перо в руці тремтіло. Аж поки впало, крутячись, немов підбитий в польоті птах... О музо! Ти полишила його в юдолі печалі й сліз і десь собі повиялася попід тинами та по шинках?.. А чи в покоях панських, п'яненька, тихо бренькаєш на дзвінкострунній лірі?..

Не обізвалась... Жінка, яка мовчить зяято, страшніша двох сварливих... І що ти тямий у цих жінках!.. Принаймні з музою ми прожили в любові й злагоді вже чверть століття... Відкинь сім літ розлуки на Мангишляці — і стане менше... Справді, він там прожив, не написавши, вважай, рядка. Вже під кінець, як ждав наказу про звільнення, утяв поему про москаля й криницю, точніше, переробив написану ще в Орській фортеці. І все... Зате він там помалював!..

Схопився рвучко й метнувся вниз. До пензлів та мольберта...
За кілька днів йому погіршало в черговий раз, і Лазаревський привів одразу двох ескулапів. Барі й Круневича. Злякався, видно, щирій його друзяка...

— Ну, як ви тут? — спитав Барі. — Лежіть, лежіть!..

— Воюю... — всміхнувся гірко.

— Добре... Допоможіть йому сорочку скинути, — сказав Барі Михайлові.

Той підійшов до ліжка, під руки взяв і посадив. Потому зняв сорочку.

Круневич стежив мовчки, як слухас колега серце, груди. Так само мовчки ступив до ліжка, коли Барі звільнив для нього місце побіля хворого, й почав вистукувати по грудях пальцями та прикладати то тут, то там тендітну жовту трубку.

Тепер Барі похмуро спостерігав.

— Ну що? — спитав Тарас. — Уже ладнати воза чи ще заждать?

Спитав і сам зіщулився, ждучи удару. Навіть на мить забув, що лікарі ніколи не кажуть правди хворому, якщо вона невтішна.

— На Україну тепер найліпше їхати через Москву, по залізниці, — удав Павло Адамович, що не збагнув його питання. — Навіщо вам, батьку, віз!..

— Так, справді, треба їхати на Україну, — сказав Барі. — Там здоровіший клімат. І взагалі...

— А зможу я в такому стані? — журно спитав Тарас.

— Бог дасть, і стан покращає, — сказав Павло Адамович. — Ми з Едуардом Яковичем пропишем знову ліки... Ви питимете та береттиметесь...

— Режим і спокій! — твердо додав Барі. — Не працювать, не хвилюватись зовсім, читати белетристику...

— А воля скоро буде? — спитав Тарас. — Не чули?

— Сьогодні в нас?..

— Чотирнадцяте.

— Заждіть п'ять днів. Річниця воцаріння повинна стати великим днем, — упевнено сказав Барі. — Принаймні ходять такі чутки...

— А звільнять як: з землею чи без землі?

— Хто знає...

— Тягнуть — то без землі. Боятися гніву звільнених, — похмуро сказав Тарас. — Паскуди!..

— Не можна вам хвилюватися, — підбіг Круневич. — Думайте про щось хороше, гарне. Скажімо, луку в квітах... Ви бачили травневу луку, яка цвіте?..

— Так. Панську бачив... І ще — біду, недолю, злидні... Старців з торбами бачив... І байгушів за Каспієм... Як звільнять лише з душею, буде їх на мільйони більше, усі підуть з торбами!..

— Робитимуть, як і робили, в своїх панів, — сказав Круневич тихо.

— А як же — воля, воля?!

— Ви згорите, як будете так хвилюватись,— мовив йому Барі й приклав до лоба руку.

Тарас сіпнувся,— ніби бажав уникнуть доторку,— проте притих.

— Пити по ложці тричі ту ж мікстуру... І беріться! — сказав Барі невдовзі.— Згодні? — спитав уже Круневича.

Павло лише розвів руками. І цей непевний, безсилий жест Тарасові сказав усе. Так, кепські його діла!..

— До літа хоч дотягну? — спитав, аби почути якесь утішне слово.

— Ну що ви, що ви! — обурився Павло Адамович.— Ми ще приїдемо до вас у Канів погостювати!

— Еге, еге... — всміхнувся. Кризь гострий біль у грудях.

— Видужуйте. На днях іще заїдемо,— сказав Барі.

— Спасибі.

Вони зійшли в майстерню, погомоніли троха, пересипаючи розмову ту латиною, і попрощались із Лазаревським. Михайло довго не піднімався на антресолі, хоч не пішов.

— Михайле!

— Гов!

— Ти що там робиш?

— Трохи наводжу лад...

Сказав неправду. Мабуть, почув таке від лікарів, що має сам спочатку перестраждати, а вже тоді з'явитися йому на очі. Щирий, сердечний друг!..

Не кликав більше. Влігся на подушках зручніше і думав тріду думу. Якщо по правді мовити, то рано йому лишати цей білий світ... Він, власне, іще не жив по-людськи, як всі живуть... Нехай не всі, а більшість... Напевно, в цьому способі життя людини є вищий смисл... Гніздо, подружжя, діти... Велике коло вічності!.. Бо кола ці відновлюються у наших дітях... Діти!.. Він бачив їх не раз у снах, своїх дітей... У довгих білих льолях, з блакитними, як цвіт барвінку, поглядами... Ніколи їх не пестив, не обнімав, а тільки бачив здалеку, мов на картині...

— Може, спочити хочеш? — спитав Михайло тихо.— То я піду...

— Задумався і не почув, як ти піднявся. Вибач.

— Я трохи там поприбирав... Ну, на столі...

— Спасибі... Роблю, роблю, і раптом біль!..

— Сказали, що відступає хворість, що скоро зможеш їхати на Україну... На те вони і лікарі!..

— Звичайно,— підтримав гру. На жаль, не чувся краще, а навпаки... — Там, на столі, де ти стоїш, візьми відбиток мого портрета в кожусі й шапці... подай сюди... Спасибі. Хочу глянути, чого йому бракує... Щось муляв мені у ньому...

— Я вже піду.

— Ходи здоровий!..

Слухав важку ходу Михайлову, скрип сходинок та стук дверей і думав зовсім не про офорт. Він теж самотній, його надійний

і добрий друг... Хоч є брати у нього і мати є... Всього себе віддав йому, прикутому в оцій майстерні!..

Дивився в кут кімнати й виразно бачив набережну, якою йде Михайло в свою контору... Вітер зриває з нього сіру стару шинель: він нишком вкладає власні гроші в його діряву касу й тому живе, ледь зводячи кінці з кінцями... Ще й сердиться, коли Тарас щось каже йому про це!..

Прогупав хтось у коридорі, й картина зникла. Знову було вікно, та стіни, та свій портрет на ковдрі — мов на снігу... Сумний портрет. Ні іскорки немає в нім веселості. Журба та дума... Дума... Вона пройшла з ним разом шляхи життя, не кидала його ніде... Якби йому потрібно було назвати музу, назвав би просто — Дума... Без думи нема поезії. Недарма кажуть «бездумний вірш»... Виходить, він не самотній, допоки поряд муза, тривожна дума — крила його душі!.. Смерть чим страшна — згасанням думи, мислі!.. А лікарі вже зараз радять не хвилюватися, не вдумуватися в добро та зло, замкнутися в своїй біді-хворобі, боротися тільки з нею...

Немов почувши його думки, у серці біль подужчав, і стало важче дихати. Здавалось, камінь вклали йому в болящі груди, й він тис, давив, знесилюючи... Враз відступив, лишаючи осклілу пам'ять болю... Отак і може вмерти... Не попросившись з музою, яка була за жінку і за сестру... Прости, моя єдина, що докоряв, що мислив про тебе зле!.. Я думав, ти — натхнення, не відаючи, що ти — Велика Дума, сама душа... Що вірші!.. Крихта твоїх щедрот...

Уставши, взяв олівець зі столу. А на папір не вистачило уже снаги...

Як відпочив, побачив аркуш свого портрета й книжку, яку читав перед приходом Барі й Круневича... Поклав портрет на книжку і на звороті трепетно почав писати тихі, сумні рядки:

Чи не покинуть вам, небого,
Моя сусідовько убога,
Вірші вікчемні віршувать
Та заходиться рштувать
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать...

Заплющив очі стомлено, переважає пекучий приступ болю, що накопився хвилию, а потім втих, розтанув, і став писати далі:

Втомилися, і підтопталися,
І розуму так набралися,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Так, ніби ці його слова були магичні, віщі, все в ньому враз обурилося наближенням кінця життя, думки сплахнули, звихрилися жагою світу, мислення:

Ой не йдімо, не ходімо,
Раю, друже, раю —
Походімо, посидімо —
На сей світ поглянем...

Писав свій жаль за світом, за всім, що мав покинути і що було для нього веселим знаком вічності. Думки лились, складалися в дзвінкі рядки... А далі заметалися, шукаючи йому рятунку то в ліках, то в молитвах щирих богів, й втонули врешті в пінявій червоній хвилі болю...

Отямившись, поволі рушив далі. Не озирався на те, що вже написано, беріг і час, і сили.

...О мій сонутниче святий!
Поки огонь не захолюнув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездопную
Та каламутную
Пероплявем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічну...

Знесилений, поклав отерплу руку біля паперу, який ще був недавно пустельно білий і мовчазний, а нині ніс його страждання й думи, його життя...

Невдовзі з шуму й болю затято зринула велика давня мрія і набула гіркої, ледь усміхненої нової форми:

Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кращу, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

Зронив ослаблі руки на подушки й повторював рядки про хату білу в зеленому гаю Едему, над повноводим Стіксом... На кручі, геть як над Дніпром... І Дума-муза поралася в його обійсті — в запасці та намітці... А може, й краще, що він зостався з нею, не треба буде їм розлучатися при переході у ліпший світ!.. Їх дві було, що полонили серце й зробили з мужа юнака. У Нижньому зайнявся, наче порох, старий солдат, побачивши красу й талант Катрусі Піунової... А в Петербурзі...

Боєм озвався другий спогад... Мо', щоб не те його нещасне сватання...

Прогнав ману. Підвівся важко з ліжка й сховав офорт із віршем в одну з шухляд. Ще рано!.. Він має жити в хаті біля Дніпра, з дружиною із плоті й крові, з дітьми, які прийдуть у цей жорстокий чарівний світ!..

Чотири дні чекав спокійно волі, а вже на п'ятий вранці знетерпеливився. О п'ятій встав, одягся хтозна для чого й ходив по хаті маятником. Душею чув: одурять, потягнуть ще їм звичне й миле рабство. Повипускати з клітки мільйони душ — це вам не жарт! Сьогодні ти господар своїх рабів, а завтра — ти їм ніхто, вони тобі не вклоняться, коли зустрінуть, і ти не зможеш їх за таке зухвальство послати на стайню і відшмагати!..

Бачив десятки, сотні, тисячі вгодованих сердитих пик, що затуляли собою шлях до волі, чув їхній злобний, звіриний рик і переймався відчасм. Хіба вони поступляться, зійдуть набік!..

Аби прогнать те видиво, зійшов униз, сів до мольберта. З темряви густого гла висвітлювалося його лице... Здається, Мікеланджело колись сказав, що він од брили мармуру приймає зайве і залишає те, що потрібне постаті, яку він творить... А тут поіншому. З п'їтьми буття вирізьблюється лише лице, лише душа, що прагне з неї вирватися з останніх сил... З п'їтьми буття... А може, цар не забажав, щоб день його вошестя на престол став днем людської волі?.. Якби вона була насправжня, чесна, він обнародував би свій маніфест сьогодні!.. Боїться — отже, щедроти царські куці... Скоріш би день! В газетах, може, повідомлять...

У Петропавловській пробило сьому. За дві години вже можна буде послати Федора купити газету... Чи хтось прийде й розкаже... Неділя, день вошестя — в церквах поли проголосили б волю... Може, все місто вже про неї знає, один лиш він?..

Поклав палітру, пензля і визирнув у коридор. Нікого. І темно-темно... Правда, з кімнати, де живуть старі солдати, в щілини в'ється світло... Не сплять. Гукнути, може?.. А раптом ще відпочивають? Підтопані такі ж, як він...

На скрип дверей невдовзі з'явився Федір.

— Може, вам щось потрібно?

— Тебе мені сам бог послав! — зрадів Тарас. — Не чув чогось про волю?

— Мовчать...

— До церкви сьогодні йдеш?

— Не знаю... — пошкрібся той у потилиці й примружив хитро очі.

— Ось на тобі полтину, — дістав Тарас з кишені. — За здачу купиш мені газету. Свіжу!

— Таку, аби не пахла?

— Ні, навпаки, щоб пахла фарбою. Це ж, Федоре, не оселедець.

Всміхнувся й вийшов.

Раптом напала втома. А з нею — біль у грудях. Тому побрів нагору, щоб прилягти. Коли домучить цей свій портрет?.. Зосталось трохи... Ех, був би він при силі та при здоров'ї!..

Хитались сходи... Ніби від форту плив до Астрахані... Тоді штормило море. Щоправда, він на radoсах тієї бурі не помічав. Боявся одного тільки: аби вітри їх не пригнали знову на Мангшлак!..

І ліжко йому хиталося. Заплющить очі — й ніби воно пливе... Аж в Астрахані, коли зійшов на берег та глянув на сотні верст ще

спіненої дороги, що відділяла його від форту, повірив волі й радісно жбурнув на землю кашкет солдатський з номером останньої своєї роти!..

Лежав, дивився у сірий сутінок вікна, що починалося, немов вода, біля підлоги, і вдруге плив широкою, неначе море, Волгою... Чув, як гребе машина осінні води річки, як ледь тремтить од гулу й моці корпус, долаючи могутній плин... Схвильований, він записав тоді в журналі, або щоденнику:

«Великий Фультон! І великий Уатт! Ваше молоде, що росте не днями, а годинами дитя в найближчій часі зжере нагайки, престולי і корони, а дипломатами й поміщиками лише закусить, поласус немов школяр льодяниками. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те завершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя. Пророцтво моє безсумнівне»...

Тоді він був і справді немов пророк. Дивився в глиб прийдешнього, де визірвала нова доба, де не було і не могло знайтися місця рабству, царям, панам!.. Аж страшно нині згадувати те одкровення, проникнення у хід буття...

Стрясаючи всю антресоль, піднявся важко Федір і, сапаючи, подав газету.

— Свіжа... Учора тільки спечена...

— Та я ж просив сьогоднішню!

— Сьогоднішніх іще нема... Ця теж смердить... селедцем...

Не став йому доводити. Подякував і відпустив. З кишені в Федора стирчала пляшка, яка була солдатам, що доживали віку при Академії, єдиною на цьому світі втіхою. Вони пили потроху. Й потому ніжно згадували евос дитинство, юність... А службу — ні. Так, ніби тих літ страшних і не було ніколи на їхньому віку...

Все ж Федір приніс йому сніданок, чай.

До полудня, немов на зло, ніхто в майстерню не зазирнув. Хоча була неділя. Як правило, в неділю двері його домівки не зачиняються, а тут... Коли б щось сталось з волею, прибіг би хтось, сказав би... А може, всі на radoцax його забули?..

Сів, скинув ковдру. Вийти та розпитати?.. Були б Толсті!.. Микешин теж, напевно, в своїй майстерні, з царственними особами, в яких із гіпсу голови...

Одягши свиту й чоботи, спустився до майстерні, щоб визирнути у коридор. Пустеля!.. Куди ж Михайло запропастився? Захворів, мабуть... Треба послати Федора, щоб хоч дізнався, що з ним...

Проходячи біля мольберта, зиркнув за звичкою на свій портрет на ньому і вгледів те, чого не міг побачити вже кілька днів. Отут потрібна блискітка, щоб він ожив, осяявся душевним світлом!..

Взяв пензель, швидко вмочив у фарбу й, примружившись, торкнувся ним полотна. Отак, отак!..

Стомився, ніби день малював. Сів на диван. Що діється з його грудьми!.. Як так піде... Ще довго як до весни!.. До березня і то ще майже десяток днів, а до тепла... Дихнути б весняним, добрим

вітром!.. А поки що піднятись треба й випити бридку мікстуру.

Сходи хитались знову. Дивно... Це з ним нове щось — паморочиться у голові... Сказати треба лікарів!.. Ще дасть одну мікстуру чи порошки... Як вирветься на Україну, не питиме ніяких ліків!.. Хіба одні — пахуче, а дійниці просто, молоко...

Відчув той смак і той чарівний запах... Та щоб окраець хліба!.. Ще теплого, хрусткого хліба з печі... Який пекла в неділю мама... Матір він пережив, вона померла в сорок... А батько в сорок та ще чотири... Йому уже... за тиждень буде аж сорок сім!..

Всміхнувся гірко. Випив гірку мікстуру... Чаша його вже надто була гірка!..

Внизу почувалася чиясь хода. Хтось роздягнувся, струсив шинель чи шубу й, повісивши її, неквапно пішов нагору.

Вклякши біля стола, Тарас чекав, дратуючись, що довго так долає сходи той чоловік... Черненко Федір, пан інженер!..

— Що? Воля є?.. Є маніфест?! — спитав, не давши і привітатися. В сумних очах побачив німу недобру відповідь. — Нема?.. Нема... Коли ж вона, та бідна воля, буде?! Не випускають катюги з рук!..

— Я чув, царем підписаний вже маніфест, — сказав поспішно Федір. — Сьогодні вранці...

— Де ж він? Чому його не оголошено?

— Ждуть посту ніби...

— Нащо?

— А щоб народ зустрів велику царську милість не по шинках, а по церквах.

— Бандюги! Це ж, брате, ще півмісяця!.. Я ждав, я знаю, як марудно її чекати, волю!..

— До Петербурга ввели війська й послали по піввзводу до кожної з частин поліції... І... роздали патрони!..

— Це означає: волю дадуть селянам голу; звільнять, та без землі!

— У Польщі бунт.

— І в нас повстануть люди, як взнають, що за волю їм піднесли! — гукнув Тарас. — Як жаль, що я нездужаю!.. А тут, у нас, що діється?

— Всі мовчки ждуть.

— Не славлять уже царя, як батька і визволителя?

— Притихло все, неначе перед грозою...

— Ударить грім, а я отут лежатиму!.. — страждав Тарас. — Я стільки ждав!..

— Одужаєш. До посту ще далеко.

— Ні, я не влежу, встану хоч і з труни!.. Де Чернишевський?

— Мабуть, у Петербурзі...

— Я тут валяюсь...

Бодем йому прошило груди — аж задавленіло в скронях. Хапаючи повітря ротом, ступив до ліжка... Федір його підтримав, поволі вклав, зняв чоботи.

— Не можна тобі отак...— промовив з докором.— Із хворим серцем, Григоровичу, погані жарти...

«З народом теж»,— подумав, а не сказав, не стало сили.

— Збиралася громада наша вчора...— далеко десь розповідав Черненко.— Про батька всі розпитували, бажали швидше видужати... Без тебе ми — розгардіяш... Був Костомаров. Хоче прийти провідати, та все ніяк не вибереться: загруз у тій науці по самі вуха... О, це вони!

— Хто?

— Я замовив тобі обід у Павлової. Борщ з пампушками, печеню та вареники... Сьогодні ж бо свята неділя!

— Дякую...

Коли zostався в кімнаті сам, уже сіріли сутінки. Вікно пришерхло: видно, мороз подужчав на ніч. У Петропавловській пробило шосту... Ще день минув. Тривожний день чекання. Цар святкував своє воцелення на престол, а люди ждали волі, а вся імперія вслухалася у шал осанни, щоб вчути в ній звук поховальний рабству...

Покректуючи і щось бурмочучи собі під ніс, на антресолях піднявся Федір-служка, добув вогню і запалив грубезну свічку.

— Дякую,— сказав Тарас.

— А то, мов сич, у темряві...

— Ти пообідав?

— Лакома, скажу вам, штука оці вареники!

— Вареники. Ну, повтори: ва-ре-ни-ки.

Солдат зітхнув. Бурмочучи, пішов униз. Все поламали в ньому п'яні панове офіцери!.. Перемололи, вичавили... Колісь Мешков й до нього взявся в Орській... Якби такої служби та двадцять п'ять пекельних літ!.. Ще слава богу... Друзям навіки слава, що вирвали його з казарми!.. Як тяжко ждав тієї миті... Й досі згадати страшно... Іроди! Карають швидко, милувати не поспішають — така звірина сутність усіх тиранів. Жаль випускати здобич із гострих кігтів. І, може, трохи страшно. Тиранам завжди страшно тиранства інших — дужчих або хитріших. Причина тисяч даремних жертв — у страхі. Не за державу чи лад, який панує, — за власну владу. Тиран — хижак. На здобич він накидається, вона його драгус, збуджує, а потім, вже примучена, напівжива, — байдужа йому, бридка; він зорить іншу жертву, а цю тримає з остраху. Так, як тримав його, Тараса, в Новопетровському, як нині довго й тяжко не випускає кріпацький люд на волю...

Пробило сьому вечора. Як нудно тягеться в самотині, в чеканні час!.. Коли його, вже відставного рядового, спинили в Нижньому, здалось йому, що зупинився й час... Ат, що там згадувати старе лихе, коли й нового досить!.. Його тоді одного припнули між Оренбургом та Петербургом, а нині припнуті мільйони душ. Чекають миті визволення, страждають невідомістю. Якби-то йшлося лише про час, а то ж зневіра точить, бо люди добре знають своїх панів, свого царя... Добута воля — певна! А подарована...

Дістав рушник і витер піт на лобі. Було так важко дихати... Чаділа свічка. Підвестися б і знять нагар із неї... Коли, коли вже

стане достатньо тепло, щоб відчинити можна було вікно чи й вийти в світ!.. Додушить його зима... Та, в Нижньому, також була не з ліпших...

Дмухнув на свічку і застогнав: у грудях подужчав біль. Заждавши якусь хвилину, поволі встав, пройшов до столу босим і, повагавшись, поправив гніт, щоб не чадів. Хоч він тепер і не боявся темряви, як то було у перші дні хвороби, та все ж при свічці чувся впевненіше. Вогонь — це наче жива душа у хаті... Жива душа... Живлюща і життєдайна... У Нижньому він стрів таку жіночу юну душу... Вона було осяяла його пригасле серце. А потім знову кинула в густу пільму...

Ліг обережно, ніби боявся щось розхлюпати у себе в грудях. Іноді йому здається, — зараз була якраз така химерна мить, — що він ущерть налитий, та й сам скляний. Про це нікому ще не розказував. Боїться. Скажуть, старий почав химерити... Хоча Барі й Круневич питали якось його, чи часто брякне йому лице... Можливо, вони догадуються?..

З вікна подуло, й свічка тихенько тріснула, вогонь схитнувся. Тинню його волосся й лисини на тлі стіни пройшла судомна хвиля... Тінь теж неначе жива душа... Щоправда, хмура, темна... Вона важка, статечна, немов журба... У Нижньому, коли зостався в кімнаті сам, сахався спершу тіні. Не через те, що в ній вбачав якусь ворожу силу чи небезпеку; просто йому здавалося, що й досі ще в казармі, що то ворухнуться, лежить чи йде котрийсь його товариш по тій біді... На пароплаві, коли пливли по Волзі, Сапожников, — сиріч хазяїн фірми і корабля, — так пригощав щоденно всю невелику, але «чесну́ю компанію», що падав з ніг увечері і засинав сном праведника... Було таке, що й мученика... У Петербурзі «парняга» цей не захотів його прийняти якось... Бог з ним. Довіз до Нижнього, й за те спасибі!..

Тінь попливла, погойдуючись, немов його разом із ліжком виносив хтось з майстерні...

Заплющив очі. Чулася важка хода, розмова... Хтось тихо плавав, схлипуючи...

Схопився, сів, спустивши босі поги. Тінь сіла теж... Прислухався. Ніде ні звуку... Свічка горіла рівно... Витер холодний піт. Це хтозна-що!.. Не спав же ніби... Справді, заснути треба, вирватися з полону дум!.. І з болю, що не вгаває в грудях...

Устав, дмухнув на свічку і знову ліг. Навпомацки, в густій і затхлій темряві... Поволі вона зробилась рідшою; предмети, стіни, рама спливли з пільми, мов привиди, й лишилися в цій іпосаті...

Видзвонюючи весняним сміхом, двором пройшла весела юна пара... Дивно, та він ні разу не був отак щасливий... Хіба у Вільні з Ядзею... Та, може, ще з Марусею, яку відбив у друга свого Сошенка... Ні, він її не відбивав, вона сама з них двох його обрала... Гайгай! Коли то все це було!.. Тетяся, або Катруся, у Нижнім Новгороді йому нагадувала собою ту Марусю... Як кажуть, сивина в бо-

роду, а біс у голову!.. Тепер він бачить і розуміє, тоді ж осліп, оглушений її красою, молодістю і, як йому здалося спершу, розумом... Старий друзяка Щепкін тоді, звичайно ж, добре усе збагнув, а не втрутився, змовчав!.. Надто вже делікатний він чоловік... І сильний. Не побоявся вирватися серед зими з Москви в приволзьку Тмурокань, аби обиять піднаглядного, якому в'їзд до столиць заборонили!..

Коли почув про цю монаршу волю, то... Ні, спочатку збіг трапом з пароплава й подався в місто... Не так було. Аж потім прийшов папір із Оренбурга. А спершу Брилкін йому сказав, що жде його поліція і що йому, керуючому конторою, повелено подати негайно звістку, як тільки цей Шевченко прибуде в Нижній Новгород...

...Він не прибув, він прилетів у місто, з якого шлях простилася далі, аж до Москви та Петербурга! За кілька днів він був би уже в Москві...

Слова Миколи Олександровича його підбили, неначе птаха на льоту. Навіщо він поліції? Не втік же, все, як і належить... Хіба що грохи взяв навпростець, минувши свій батальйон в Уральську... Іраклій це передбачав, тому так довго м'явся з квитком на Астрахань і Петербург...

Поснідавши сяк-так, — шматок йому не ліз до горла, — побрів похмуро на пароплав. Він, правду кажучи, не сподівався на цю біду, гадав, що там, у форті, залишив службу, Косарєва, який завзято прагнув зробити з нього фрунтовику, що батальйонне і корпусне начальство лише приснитись може в жахливих снах... Аж ні! Його особу вже тут чекають вищі чини поліції, щоб вволити якусь таємну волю старих отців-мучителів!..

Веселий Нижній Новгород стояв тепер незатишним і незугарним. Сьогодні вранці місто йому здалося казковим, дивним видом, що піднялось над Волгою, а нині все це зблякло, вподобилося до Оренбурга... Мабуть, його, сердегу, змусять вернутися у ту пустельну Скіфію, — яка Овідію здалася б справжнім пеклом, — щоб вислухати іще одне повчання майора Львова, а може, щось і гірше. Він звик уже до того, що всі чудові наміри в покращенні його лихкої долі закінчувалися ще більшим злом. Чому останній — звільнення його в одставку — не може раптом вилитися в Сибір чи навіть каторгу? Безмежні царські милості; й сваволя теж!..

Знайомий «Князь Пожарский» стояв на тому ж місці. Сьогодні він ледь прочалапав останні версти, бо друге колесо не працювало: лопнув якийсь шатун. Не витримав. А він залізний!..

Волга була печальна й сіра. Низькі осінні хмари рябили її дощем, змітали до берегів вітрильники й малі човни... Глибоко тут чи мілко?.. Є ще такий прадавній спосіб розв'язувати тугі вузли... Як повертатися аж за Урал, то, мо', простіше кинутися у чорний вир?..

Намоклий трап був небезпечний, палуба також слизька... Почувши його ходу, з каюти вийшов капітан.

— Коли в Москву? — спитав привітно й сумно. Вони здружилися за довгий місяць плавання.

— Як свисне рак...

— Що сталося?

— Поліція мене вже жде, Васильовичу...

— Ви ж не втекли, квиток у вас законний, — здвигнув плечима Кишкін.

— Законне в нас лиш беззаконня, — сказав Тарас. — До речі, де мій квиток? Я мушу здати Брилкіну, а він віддасть поліції. Такі діла!..

В каюті, куди ввійшли, пан капітан дістав зі столу паспорт, або квиток, і мовчки тицьнув його Тарасові. Той розгорнув, упевнився, що не чужий, а далі взяв свої сакви і вийшов.

— Спасибі вам за хліб, за сіль і за компанію! — подав правницю Кишкіну.

— Що ж буде?

— Ат... Що бог дасть... Чи губернатор...

— Це не годиться... Треба самим подумати...

— За нас жандарми думають. Вони тепер — усьому голова, — сказав Тарас, завдаючи на плечі свої пожитки. — Дякую, що довели! Прощайте!..

У Брилкіна, куди прийшов, мов палігрим, на нього вже чекали.

— Овсянников, — всміхнувся йому назустріч ставний високий чоловік, — Павло Абрамович.

— З поліції?

— Ні. Архітектор і помічник керуючого конторою, — кивнув на Брилкіна. — До речі, я ваш земляк, із Конотопа...

— Славно! — гукнув Тарас. — Колись були прислів'я: «Що не байрак, то і козак», ну а тепер точніше буде мовити: «Що не козак, то мій земляк». Скрізь земляки!

— Якщо не проти, будете у мене жити...

— З радістю, — не став Тарас вдаватись до церемоній. — Коли мене, звичайно, не забере до себе пан поліцмейстер...

— Не забере, — озвався Брилкін. — Лапа свій чоловік. І теж, здається, ваш землячок...

— З Литви, — сказав Павло Абрамович. Він якимось дивно так говорив — неначе гладив. — Треба зайти до нього...

— Спершу придумай слід, як бути, — рішуче мовив Брилкін.

— Є випробуваний в таких випадках спосіб, — звів смішно брови Павло Абрамович. — Хвороба...

— Я здоровий, — сказав Тарас.

— Хороший лікар завжди знайде в людині якусь пристойну хворість...

— А як напише, що прикидаюся, то позичати очей в сірка? Запала тиша.

— Кишкін мені сказав, що ви були в солдатах аж десять літ... — озвався першим Брилкін. — От жартівник!..

— Це правда.

— І ви ні разу не симульнували? — лагідно спитав Павло Абрамович.

— Принижувати себе таким!..

— Ну знаєте! А де ж маневр, солдатська хитрість? — звівся на рівні ноги Брилкін.

— Я не солдат.

— Були ж?

— Не був!

— А мовили, що десять літ... — протяг Павло Абрамович.

— Ходив у формі, службу якусь справляв... Проте не був солдатом! Не дався їм...

— Феноменально! — змахнув руками Брилкін. — Не обламали? Дивно...

— Я ж присягнув.

— Кому?

— Собі.

— І витримали? — звів знову смішно брови Павло Абрамович. — Я так не зміг би...

— Зміг би, — сказав Тарас. — Якби із вами поряд був ваш народ...

— І все ж прошу вас... треба застосувати хитрість, — сказав похмуро Брилкін. — Безглуздо вам повертатися аж в Оренбург!

Тарас промовчав. Справді, це чортзна-що!..

— Все буде якнайкраще... — погладжував його Овсянников. — Прийдуть, напишуть акта, й гуляй собі по Нижньому та клопочись про дозвіл далі їхати... Поліція велике діло! Якщо вона розумна... А Лапа наш і наш Кудлай...

— В обох собачі прізвіща? — спитав Тарас, повеселівши.

— Люди зате хороші...

— Ой-йой!.. — схопивсь за груди.

— Що з вами? — кинувся до нього Брилкін.

— Болить у грудях і голова...

— Гукнути треба лікаря! — підбіг Павло Абрамович.

— І поліцейстера... щоб склали акт...

— Ну ви й артист! — закліпав очима Брилкін. — Я думав, справді...

— Недарма грав на сцені в Новопетровському, — сказав Тарас. — Ми ставили там «Свої люди...» Островського.

— У нас театр не з гірших! — гукнув Павло Абрамович. — Актори є талановиті. Скажімо, Катя Піунова...

— Домовились? — спинив його тираду Брилкін. — То я скажу, Григоровичу, що ви захворіли і лежите в Овсянникова...

— Скажіть! — махнув рукою. — Не гріх відвести підлість хитрстю.

— Господь простить!.. — звів очі гóрі Павло Абрамович. І, посміхнувшись, мовив, як пригорнув: — Ходімо додому, батьку...

На другий день вони зійшлись провести сім'ю Сапожникова в Москву. Обід пройшов так само дружньо й весело, як на «Пожарском». Щоправда, обмаль часу, — їхали вони поштовими, — та важкуватий настрій Олександра Олександровича ущербилі останню їхню зустріч. А може, вся причина була в підлеглих, що теж прийшли. Не кожен з владу маючих, — чи маючих багато грошей! —

в присутності своїх службовців зуміє бути простим веселим смертним, яким був пан Сапожников на пароплаві...

До пошти йшли поволі. Прислуга несла валізи та саквояжі. Сапожников давав останні репорядження щодо Балахни, де будували судна... Тарас тримався з останніх сил, щоб не заплакати. Це ж рушилися усі його чудові плани, зустрічі, омріяне нове життя в столиці!.. Допоки це триватиме?.. Прокляття всім, причетним до цих страждань!..

Сідали не поспішаючи. Мільйон важкий, хоч ти його і не везеш з собою... Поштмейстер теж не квапив, люб'язно дбав, щоб їхалося всьому сімейству зручно, щоб не забули чогось з речей на станції.

— А ви? — спитав Тараса, вловивши, мабуть, його бажання їхати.

— Я погостюю в Нижньому, — зітхнув Тарас. — Таке чудове місто... Куди Москві!

Поштмейстер глянув з подивом, але промовчав.

— Ну-у, будь здоров, Григоровичу! — обняв Сапожников свого похнюпленого супутника і протеже. — Коли не так щось, вибач...

— Спасибі! Все чудово!.. — таки не втримав сльозі Тарас. — Ви ж поцілуйте у Петербурзі мою святу заступницю графиню Анастасію і розкажіть, що тут зі мною сталося!..

— Зроблю, зроблю!.. Прощайте!

Ще поцілунки, сльози, якісь прощальні вигуки...

Нарешті коні рушили, застукотіли об брук колеса, і... він, Тарас, лишився сам. Хоч віддалік стояли Брилкін, Овсянников та ще якісь йому не знані люди, відчув себе таким самотнім, що хоч бери і вий услід каретам, які вже бігли весело у бік Москви. Хтось інший зайняв призначене для нього місце в одній із них!..

Щоб не побачили його невольничих пекучих сліз, пішов куди дивились очі...

...Вже десять днів чекав візиту лікаря та поліцейстера, вони ж не йшли. Забули про «болящого» чи знали, що не втече безпаспортний... Ще добре, що його нові знайомі накидали йому книжок, журналів, що вийшли в світ за всі роки його відсутності в культурнім світі. Спраглий серед пустелі, напевне, так не припадає до джерела, як він припав до того диво-чтива. Ні, ні, не все було достойне хвали й захоплення, та вже сам факт такої зливи творів, прилучення його до них робили геть щасливим. Один «Богдан Хмельницький» Костомарова перетворив два сльотяних осінніх дні в осяяні незгасним сонцем мудрості. Чудова книга! Видно, за десять літ історія як вид науки далеко пішла вперед. І що найрадісніше — вона тепер висвітлює і ті подробиці, які були закопчені густючим димом фіміаму, кадимого з таким старанням порфірородним ідолам!..

Десятий день... Хоча вони йому й не дуже треба, той поліцейстер з лікарем, та все ж тривожно ялось, так, наче він підвішений між Нижнім та Оренбургом... Оце ждання, непевність йому здоров'я збавлять років на п'ять!.. За службу свою солдатську наждався вже по саме годі, душею знидів... Господи, він так жагуче прагне

роботи, дії, руху, а тут його примусили сидіти на ланцюгу і ждати, ждати хтосна-чого!..

Схопився, кинув книжку й пішов шукать господаря. Знайшов його у кабінеті.

— Слухай, Павле Абрамовичу! Дозволь мені намалювати твою парсуну. Посидь хоч, поки прийде ваш Лапа й лікар... Руки сверблять до праці, скучили!..

— Гаразд, малюйте, — скинув високо брови. — Щоб схожий був!

— Як бог дасть, — сказав Тарас. — Принаймні вас по ньому знатимуть нащадки наші... Скажуть: таким він був, Овсянников...

— Тоді малюйте гарним!

— Яка душа — такий портрет. А душу не приховашш...

— Ви чарівник?

— Художник. І в цьому суть!..

Острашений таким прологом, Павло Абрамович не міг спокійно всидіти, весь час його тягло підвестись, глянути, який він є в очах людей, художника.

— Не сіпайтесь, бо вийде в нас одна якась судома, — впиняв Тарас.

— Цікаво ж...

— Душа не зовсім чиста? Є каламуть?

— То ви ще й піп?

— Крий боже!

— Навіщо ж вам борода?

— Для форсу.

— Тепер не в моді бороди.

— Тому й завів. Щоб бачили й непросвіщенні люди, що діють з нашим братом батьки царі.

— Ви — мстивий?

— Ні. Упертий і послідовний... А втім, у нас з Миколою смертельний герць...

— Якщо з царем — ви виграли, оскільки він вже мертвий, а ви живий.

— Є Олександр...

— Ну, цей не схожий зовсім! Всі кажуть так.

— Побачимо...

Розмова була слизька й на тому згасла.

Десь за годину Тарас зітхнув полегшено, поставив дату, підпис і урочисто вручив портрет господареві. Той глянув з острахом, а потім ледь усміхнувся.

— Ну, як душа? — спитав Тарас.

— Нівроку... Спасибі...

— Йду гуляти! Я чесно ждав до двох годин. Посвідчите?

— Ідїть. Портрет посвідчить. Ну, й добра чарка!..

Випогодилося. Аж на бульварі Тарас помітив цю перемену. Місто повеселішало, всміхаючись хрестами храмів. Тут є старі, первинні, ще тих часів, коли смаки й таланти були високі, чисті, а є і «ступа», зведена немов самим Миколою. П'ять товкачів її он

видно... Справді, до чого б він не торкнувся, цей імператор, все набува потворності!.. Виходить, несмак того, хто має владу, розходиться, немов отрута, тонкими жилами усіх мистецтв?.. Жінки і ті якісь безбарвні й немічні... А хоч би тобі одна красуня чи навіть просто звабна!.. По-твому, і тут Микола винен? Ти просто все готовий звалить на Тормоза, як називав цього царя святий вигнанець Іскандер*. Жінки принаймні... Жінки — тонке створіння, квітне лише в теплі, любові, а цей тиран усюди сіяв холод, тупу байдужість ката і солдафона!..

Позаду враз почувся сміх. Дзвінкий, дитячий — паче задзенькотіла весело, радіючи весні, синиця. Оглянувся і вгледів зграйку діток, що наближалася якимось дивним плетивом. Не міг збагнути, чи танцювали вони отак, чи гралися, чи просто йшли, як ходять тільки діти, що вирвалися на вільну волю... А втім, ці юні птахи не знали клітки, пурхали, куди хотіли. Костюми їхні були якісь химерні, мов театральні. Дівчатка всі, — їх трос, — у коротеньких, в дірках, мантильках, що рук їм зовсім не прикривали, на хлопчику ще й капелюх з пір'їною... А на ногах!.. Чиї вони, яка біда їх вигнала напіводягнених на цей бульвар осінній?..

— Не знаєте, де тут кондитерська? — спитав у них.

Спинилися. Чотири милих личка, розчервонілих од бігу й холоду, мов соняшники, осіяли сумний бульвар.

— Тут недалечко, дядю! — озвалась дівчинка, якій було десь, може, років вісім. — Як хочете, ми проведемо.

— Дякую. Як звать тебе?

— Я — Катя.

— Надя, — зробила кніксен меншенька.

— А я — Докійка, — тихо всміхнулась третя.

Хлопчик дивився мовчки. Чистими, як джерело, очима.

— Мене Тарасом кличуть. А як тебе? — присів Тарас до нього.

— Сашко.

— Ведіть мене в кондитерську! Бо страх, як хочеться чогось смачного...

— Там с солодкі пиріжки, — сказала Катя. — Чудо!

— Багато їх?

— Отака гора!

— А ви чиї?

— Арбеньєвські. Наш татко — друга скрипка в театрі Варенцова, — сказала гордо Катя.

— Колега, отже...

— Ви теж музика, дядю?

— Ні. Я художник... О, ми прийшли! Заходьте.

Вони зам'ялися біля дверей, позиркуючи одне на одного, тоді несміливо переступили страшний і звабливий поріг кондитерської і вклякли, причаровані горою диво-ласощів.

Всім пиріжків! гукнув Тарас. — По п'ять на душу.

— Мама!.. зітхнув Сашко і засміявся...

* Герцен

Лапа прийшов-таки. На другий день. Високий, бравий полковник гвардії не схожий був на поліцмейстера, хоч обіймав таку посаду в Нижньому.

— То де тут наш претяжко хворий? — спитав з порога весело. Тарас поклав малюнок та олівець, підвівся.

Тримаючи в своїй руці Тарасову, пан старший поліцмейстер звернувся до лікаря, що увійшов услід за ним:

— По-моєму, ця борода, шановний Август Генріхович...

— Так, це симптом серйозний, — озвався лікар. — Гартвіг! — вклонивсь Тарасові.

— Він хворий геть! — розвів руками Лапа.

— Я, ваше благородіє, такої ж думки. Треба складати акт.

— Пишіть, пишіть. Куди йому вертатися в той Оренбург!..

— Смертельно, — дістав папір і сів до столу лікар. — Не можемо ми взяти гріх на душу...

Хоч розумів всю їхню гру, Тарас і справді раптом відчув себе недужим. Під серцем стало холодно, а потім там, де серце, зробилась пустка...

— Довго я тут хворітиму? — спитав так сумно в лікаря, що той аж звів на нього великі карі очі й сказав у тон:

— Аж доки ваші друзі у Петербурзі не виклопочуть ще більшу царську милість.

— А височайші милості — найкращі ліки жаждушим попасти до столиці! — прорік, піднісши палець, пан поліцмейстер. — Істинно тобі глаголю, сину мій!..

— Павле Вільгельмовичу, ви не були колись ченцем чи ксьондзом? — спитав лукаво Гартвіг.

— Не був. Бо вельми любив пансінок пенкних!.. — зітхнув полковник. — Мама ж моя так мріяла!..

— Сердешна... Акт готовий! — підвівся лікар. — Ваше преосвященство, отут засвідчіть підписом — і можна йти...

— А могорич?! — обурився громоподібно Лапа. — Хазяїн, де шампанське?

Овсянников, що, певно, ждав цієї миті, вінс тацю з пляшкою, яка спітніла, й келихами.

— Пся кров!.. — всміхнувся у шиші вуса пан поліцмейстер. — Хворість потрібно час від часу гарненько змочувати, щоб не взяла над чоловіком гору...

— Павле Вільгельмовичу, ви не були колись моїм колегою? — спитав удруге лікар. — Такі знання...

— Кепкуй, кепкуй — зостанешся без кліситури... — сказав крізь зуби Лапа. І вистрелив у стелю корком...

...Сидів і ждав, прикутий до Волги й Нижнього. Сполохані його листами, санкт-петербурзькі друзі, що вже раділи визволенню його з солдатчини, зітхнувши тяженько, взялися знов до діла. Чи буде цьому кінець?.. Із Нижнього до Оренбурга пішла також депеша: що, мов, та як? Там був новий командуючий, Катенін, родич нової пані Білозерської... Так, так, Василь узяв та й одружився!.. Це ж скільки йому? За тридцять... Пора! Бо зараз як не одружи-

т'ся, то довго буде... Декому вже сорок три, а й досі... Куди б він мав привести жінку — в казарму?.. Справді, не до одруження йому було. Та й де в тому Новопетровському знайти дружину?.. Забути, викинути геть з голови той форт, і ту пустелю, і те життя!..

Бульвар, яким він зник тепер гуляти, стояв уже без листя, прирушений злегка сніжком. На жаль, не встиг до холодів намалювати усі місця цікаві, щоб мати взимку над чим трудитись. Видно, він зазимує в Нижньому, бо й досі ще не знає толком, що сталося й що його чеде попереду. Михайло, слава богу, прислав недавно грошей, і він тепер не почуває себе набридлим гостем. Вже другий місяць, як він «гостює» в Нижньому!.. Перезнайомився із товариством, зник сам, завсідником став у театрі... Є там одна артистка — жива душа, а інші — так собі... Ця Піунова Катя...

— Добри вечір! — почулось знане, рідне.

Задумався і не помітив Шрейдерса, що йшов йому назустріч. Земляк також, із Київського університету.

— А-а, Кость Антонович!.. — зрадів Тарас. — Пробачте, я замислився...

— Про долю людства, певно? — спитав юнак, якому теж було вже десь під тридцять.

— Про жіночку одну гарненьку... — розвів Тарас руками, мов вибачаючись.

Кость усміхнувся. Хоч він служив чиновником для особливих доручень при генерал-губернаторі, а був простий і щирий.

— Це треба також... Може, ви в нас одружитесь?

— Знічев'я, щоб не тратить часу даремно?

— До речі, там прийшов папір із Оренбурга...

— Про мене?

— Так.

— І що в нім? — спитав зчужілим голосом.

— Я не читав. Пішов одразу шукати вас, щоб разом. Папір той у керуючого канцелярією Кадницького...

— Ходімо швидше!

— Встигнемо, — усміхнувся скупко Шрейдерс. — Діла в нас туго рухаються, мов на волах...

По тому, як він стримував його порив побачити мерщій папір, як намагався відволікти увагу й розважити історією з місцевих звичаїв, Тарас збагнув, що Шрейдерс папір читав і що напевно в ньому нема нічого доброго.

— Чому так видно стало? Там щось горить! — сказав Тарас, відчувши раптом острах перед майбутнім, яке його чекало у губернатора.

— Пусте. Якесь контора... Нову поставлять...

Тепер вони обоє не поспішали. А все ж ішли. Бо долю, як і нещадність влади, не оминеш, не обхитруєш. Просто потрібен час, щоб звикнути, щоб набирати сили на ще одну свою біду...

Кадницький був сама люб'язність, ще й схожий зовні на Лазаревського Михайла.

— Радий знайомству з вами, — потис легенько руку. — Я чув про вас багато вельми гарного...

— З листа, який прийшов сьогодні до губернатора? — спитав Тарас.

— Ні, ні, Григоровичу! — зніяковів Кадницький від тих не дуже чемних, колючих слів.

— Пробачте... — сказав Тарас. — Я жду вже цілий місяць того листа й не знаю, що зі мною буде далі.

— Вам заборонено в'їжджати у столиці. А ще — ви маєте перебувати під пильним і таємним наглядом поліції, — подав Кадницький йому папір з гербом і пишним витіюватим підписом.

— Оце така свобода?! — не стримав Тарас обурення. — Давали довго й тяжко, а взяти нема чого!..

— Все ж не казарма... — озвався тихо Шрейдерс.

— І Нижній Новгород — не Оренбург, — додав Кадницький. — Звідси до тих столиць подать рукою!..

— Легше поклопотатись буде. Я часто їжджу в Москву і навіть у Петербург, — промовив Шрейдерс палко. — І будь-яке доручення, що ви дасте...

— Спасибі... Я так хотів, так мріяв про Академію!.. — ледь не заплакав.

Вийшли надвір утрюх. Мовчали. Монарша милість!.. Чадолюбивий, добренький, надія лібералів!.. Отець народу, плакальник його неволі!.. Все лиш обман, гра лицемірів, підлість!..

— Піду додому, мабуть, — сказав Тарас. — Зализувати душевну рану...

— Дуже не побивайтеся, — потис Кадницький руку, затримавши її в своїй. — Хоч ми й маленькі люди, та не дамо вас кривдити.

— Принаймні поки ви в Нижнім Новгороді, — додав від себе Шрейдерс.

Пожежа вже скінчилася. Бульваром слався легкий димок, послаблюючи убоге світло ліхтарів. Сніжок стемнів від диму... Прощай надовго і Петербург, і Академія, і мила серцю акватинта, якою мав оволодіти, аби поширювати прекрасне й мудре межі людей!.. Що він робитиме у цьому місті — доброму, десь вільнодумному, та все ж глибоко провінціальному?.. І на Україну йому не радить їхати Михайло Лазаревський, що розмовляв про нього в сім'ї Толстих... Та й де вона, та Україна! Він мусить тут «хворіти», аби назад не їхати, аж на Урал... Все переплуталося, загальмувалося в його житті, що славно так розпочалося, коли рибальський човен покинув з ним на борту Новопетровський форт... Це він давно вже був би у Петербурзі, ходив би там на виставки та в Ермітаж, стрічався б із земляками, що так його, сердешні, ждуть, з Семеном Артемовським, братами Лазаревськими та Кулішем!..

— Григоровичу, на вас лица немає! Що сталося? — зустрів його Овсянников у передпокої.

— Папір прийшов із Оренбурга... Нев'їзд в столиці, нагляд, та ще й суворий!..

Павло Абрамович не зміг знайти одразу якогось слова втіхи. Поміг Тарасу зняти важкий кожух, струсив і сам повісив.

— Подумати треба, — мовив. — Ходімо в мій кабінет. Там жде нас Брилкін... Може, в три голови ми знайдемо якусь стежину в цьому завалі царському...

Микола Олександрович також стривожився, коли побачив їхні сумні обличчя.

— Знову якась біда? — підвіся.

— Біда та сама, тільки в усій красі, — зітхнув Тарас, сідаючи, бо ноги стали немов чужі.

Овсянников переказав суть діла, й запала довга тиша.

— Тут без царя, звичайно, не обійшлося... — озвався першим Брилкін. — Тому потрібна витримка...

— І хитрий хід, — додав Павло Абрамович. — Ви якось нам казали, — звернувся до Тараса, — що є у вас заступниця, якась графиня...

— Правда. Вона добилась визволення мене з казарми.

— То, може б, ви...

— Ні! Совісно! — рішуче сказав Тарас. — Вона вже й так... Хіба що граф?..

— Він має якийсь стосунок до ваших справ? — втрутився Брилкін.

— Аякже. Віце-президент мосі Академії.

— А президент?

— Сестра царя Марія.

— Ось хід! — гукнув Овсянников. — Пишіть прошення графові, як віце-президентові, щоб вам хоч тимчасово, скажімо, на роки два, дозволили зайнятись акватинтою при Академії мистецтв.

— Не жити, а навчатися, — підтримав його Микола Олександрович. — Якщо ворота замкнено, ідуть у хвіртку, пішечки...

— Подібне щось порадив мені мій друг Михайло, що в Петербурзі, — сказав Тарас. — А він почув таку раду із уст самого графа...

— От бачите! — зрадів Павло Абрамович. — Хоч ми того не відали, а всі зійшлись на думці писати графу.

— Радять мені також не їхати, як тільки можна, до Оренбурга, а тут чекати паспорта...

— Це ми берем на себе, всміхнувся Брилкін. — Лапа не підведе.

— І що б я без вас робив у Нижньому! — гукнув Тарас, розчулений їх співчуттям. — Пропав би!

— І ми без вас пропали б... — врочисто мовив Брилкін. І уточнив: — Без декабристів, Герцена, Шевченка, Чернишевського...

— Ну-у, це вже ви... — зніяковівши, почав Тарас.

— Пишіть листа до графа, — прийшов йому на поміч Павло Абрамович. — І хай господь вам помагає!

Брилкін подав тим часом руку:

— Вже мушу йти... Я вірю, що скоро ви засмутите нижегородців своїм від'їздом у Петербург.

— Устами б вашими та пити мед, Миколо!.. — обняв Тарас людину, яка зустріла і прихистила на цій землі, у місті, що стало йому надійним домом в тяжку годину...

...Сидів, як пес на прив'язі, й ждав із столиці вістки. Послав листи Толстому, Толстій, Михайлу Лазаревському... А вчора — Щепкіну та Кулішу: з проханням, щоб приїхали до нього в Нижній Новгород на тиждень-два... Сидить і жде... Ні, він купається в книжках, журналах! За десять років стільки — по царській милості! — він не пізнав, не прочитав, не осягнув, що нині все вбирає в себе, всмоктує, як ґрунт сухий живлющу воду. Може, воно й на краще, що не приїхав просто у Петербург... З'явився б таким собі пустельником, що ні про що, для інших знане, звичне, не чув і краєм вуха... А так приїде гоголем, як із Сорбонни!.. Бідний Микола Гоголь... Згубив життя велике, зачах... Жаль, що вони не стрілись, не познайомились!.. Тепер уже хіба на тому світі... Тут в Олександра Гранта, англійця тілом і душею, він вперше побачив твори Гоголя у виданні Пантелеймона Куліша та Герценову «Полярную звезду»: обкладинка її кричала профілями п'ятьох великих мучеників, повішених царем Миколою... Як добре було б, щоб вибили медаль на пам'ять про цю мерзенну, страшну подію!.. З одного боку портрети п'яти великомучеників із написом: «Перші російські провісники волі», а на звороті — портрет Миколи-Тормоза і напис: «Не перший російський коронований кат»!..

Вже тут недавно він познайомився з одним із декабристів, Іваном Анненковим, що переїхав після амністії з Сибіру в Нижній. Аж до години ночі вони бесідували про все відверто й щиро, як два вигнанці, воїни свободи й правди...

Нині йому наснилась Орська. Її в'язниця каторжна, в якій сидів сім років тому влітку, після доносу прапорщика, застуканого в чужої жінки... Хурдига та розбурхала його все-світні роздуми. А ще так звані петрашевці, яких слідом за ним заслали в ті забуті богом землі... Теж воїни свободи й правди!.. Микола-цар життя поклав на стримування цієї хвилі мислення, жадання волі. Замучив сотні, тисячі, а не здолав, як і Нерон, нової віри. Вона міцніє, входить в серця людей, спонукує до боротьби!..

Не згледівся, як сів до столу. Давнє, напівзабуте щось розрослося в його душі, шукаючи собі простору, дії. Він не одразу навіть збагнув цей стан. Не відгукнувся радістю. Рука сама знайшла папір, взяла перо, яким учора ввечері писав листи... Всі самодержці схожі, й усі борці за волю подібні теж... Микола-цар — мов рідний син Нерона чи тінь його... Володар, що не стримується народом, стає тираном, звіром... Нерон ним став, і став Микола — російський імператор. Де Рим, а де Санкт-Петербург, та суть одна! Історія внесла лише поправки на час і простір, та на місцеві звичаї, а люди, душі їхні — як і були. Нерон карав провісників нової віри, Микола теж...

Вмочив перо... Аж дивно, отої крилатий душевний стан, що переймав його в хурдизі орській, озвався луною нині... Гадав, що він давно пропав, що вмер, іще не народившись, високий вірш, аж ні — пройшов крізь муштру, недолю, відчай і в добрий час у́став із тліну й попелу!..

Давно вже я сиджу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно...

Тепер він був свідомий свого покликання, того вогню, що не погас, що тлів, як іскра, й нині зайнявся ясно й дужо. Рядки пливли, лягали вслід за пером, ба, навіть випереджаючи на мить перо, народжувалися в його душі, зливаючи в одне тривожне ціле Рим, християн, Санкт-Петербург і тих, хто став на площі біля Петра в німе каре, щоб крикнути на цілий світ про волю...

Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі,
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратять.
Скорбящих радосте! пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!..

Знеможений, схилив на стіл враз обважнілу голову... й побачив скорбну матір, що з божої зробилась просто матір'ю закутого в кайдани сина... Ревів святами, оргіями могутній Рим, гуляв — карав і милував — Нерон, на диво схожий на імператора всія Русі...

Схопившись, знову споро пустяв перо на біле поле аркуша.

...Молю рйдаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово...

Не дописав рядка, заснув.

Чотири дні та ночі тривало чудо творення святої птиці з попелу, в який її перетворив новий Нерон і слуги його завзяті — кати людські. Чотири дні та ночі народжувалась нова поема-пісня в душі, що довго й гірко не озивалася прибитим рідним словом. Коли ж поставив крапку і, повагавшись трохи, нарік своє нове творіння

«Неофітами», підвівся, впав на ліжко, схопився знов і крикнув, мов на пожежу:

— Павло! Павло Абрамович!..

Його ж немає вдома... Він геть забув. А може, їм, нижегородським приятелям, не слід читати поему, в якій сліпий хіба що не вгледить суті справжньої, царя, його сатрапів і тих, хто йде за волю на муки й смерть? Не через те, що в чомусь не довіряє, а щоб не стати приводом для їх турбот, а може, і неприємностей. Цей поліцейський Лапа з усіма ними запанібрата. Та хто сказати може, як доведеться, коли біда, коли до рук йому потрапить донос якогось іще Петрова а чи Ісаєва?..

Підбіг до столу, перегорнув своє нове творіння, своє дитя... Аж дявно! Чотири дні тому поеми ще не було, а зараз — ось вона, у плоті й крові!.. Жива душа, що житиме й торкатиметься душі людей... От хто її послухав би, і зрозумів би, і підказав би, що в ній не так, — старий Михайло Щепкін, земляк і друг! Йому нехай і буде вона присвячена... Приїде в Нижній Новгород, то подарус...

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмищені яшкам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В азійській пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять неправедних
Судом своїм правим...

Накрив рукою аркуші. Таки не варто нею тут похвалитися... Поема ця не для цензури. Як ті, що писані були колись у В'юнищі та Переяславі... Для друку, — якщо дозволять, — щось нашкребе із захлавних записів, які пршслав, оправивши, друзяка Герн. А це своє творіння, новий псалом, пізніше пустить між люди так, у списку, як ходять десь на Україні і в Петербурзі — йому про це сказали! — «Холодний Яр», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Сон», «Єретик», «Великий льох»...

Згорнув, поклав до внутрішньої кишені, — щоб не пом'ялися аркушки, — одяг кожух і вийшов з дому. Як написав поему, то став немовби більшим, аж тісно йому зробилося в своїй кімнаті в домі. Йшов по бульвару, вулицею, що тут була, як Невський у Петербурзі, і відчував себе високим, дужим та молодим. Тепер він знав достеменно, що гнуло його весь час, що, крім обмежень на в'їзд та нагляду, гнітило душу, гнало важкі думки. Він не писав, не був поетом, тим Кобзарем, яким його заслали в Орську!.. Все повернув чи просто не дав прибити: гідність, здоров'я, хист художника і навіть, власне, волю, а музу, ту, що вивела його у перші лави борців зі злом кріпаччини й самодержавства, десь загубив сім років тому в Орській, чи по дорозі з неї до Оренбурга, чи вже в Уральську, в Гур'сві, чи на Каспійським морі, як плив на тої забутий богом Мангишлак... Тепер вона вернулася до нього знов, дихнула в душу силою живого слова!.. Він мов воскрес із мертвих, підняв і скинув камінь, яким його приклали кати-жандарми!..

Всує весь їхній труд. Тепер він може ждати, коли дозволять в'їхати до Петербурга!..

Ріка, що враз відкрилася йому згори широким білим плесом, забила дух. Стояв, дививсь у волзьку сиву далеч, а бачив старий Дніпро, а чув його нескорену, хоча й закуту силу... Він врешті-решт поїде на Україну! Там ждуть його... Принаймні він жадає дихнуть її повітрям, наповнить душу піснею, красою рік, гаїв, степів і словом із мудрих уст народу... Які слова, які пісні, які там люди, господи!..

Оглянувся, чи хто не бачить його сльози. На вулиці ані душі, пустеля. Лиш вітер, ніби граючись, жене легку поземку...

...З усіх, кого запрошував відвідати його, бідаху, в Нижньому, озвався ділом тільки старий Михайло Щепкін. Який там він у біса тобі старий! Юнак, що ради друга сів у поштові сани і крізь мороз, хурделицю помчав з Москви на берег Волги. Чотириста зимових верст!..

Читав його короткого, але такого радісного листа й проймався щастям. Є ще на світі люди — душевні, щирі, справжні!

Толстая теж прислала йому листа. На це ж різдво граф звернеться до президента Марії Миколаївни з проханням клопотатися про страждущого Шевченка, аби йому дозволили в'їзд до столиць й навчання в Академії... Коли ж то він побачить ту Академію, коли обняти зможе свою святу заступницю!..

Не міг удома всидіти. Схопив цидулку Щепкінову й пішов мерщій до Варенцова, директора театру. Той також жде великого Михайла Щепкіна, що дав люб'язну згоду зіграти в кількох виставах! Свято! Різдво різдвом, а Щепкін теж нижегородцям празник!..

У вестибюлі зустрів актрису Піунову, з якою був уже знайомий. Вона також його впізнала.

— Здрастуйте... — озвалась перша.

— Іде!

— Хто?

— Щепкін їде в Нижній! До мене в гості, — чмокнув її тендітну ручку.

— А грати буде?

— Буде! В кількох виставах.

— Як би мені хотілося зіграти з ним!.. — сказала просто, щиро й аж засвітилася від хвилювання.

— А що?.. Ви брали участь у «Москалі-чарівнику»?

— Ні.

— Жаль...

— Я можу швидко вивчити!

— Роль українська...

— Байдуже!

— Не можу вам пообіцяти, — сказав Тарас і тільки тут помітив, що й досі ще тримає в своїй руці її маленьку руку. — Я попрошу, щоб він замовив слово...

— Спасибі! — вся зайнялася радістю. — Ви дуже добрі...

Провів її очима аж до дверей, зітхнув і рушив до Варенцова.

Чекати став ще зранку на третій день, як виїхав гість дорогий до Нижнього. Бродив довкола пошти, не пропускаючи ні тройки з тих, що приїздили. Поштмейстер вже, помітивши його старання, пообіцяв, що сповістить приїзд артиста, і попросив іти додому й чекати там. Не витримав. Надвечір знову вийшов і крізь густу хурделицю прибіг на пошту.

— Ще не було з Москви нікого?

— Дивний ви чоловік,— зітхнув поштмейстер стомлено.— Приїде — де він дінеться... Піде до вас,— я знаю, в дім Овсянникова! — або в готель...

— А може, ви...

— Прогавив? Кого? Михайла Щепкіна?.. Та я його люблю з дитинства!..

— Вибачте... Ми стільки літ не бачилися!..

— Приїде.

— Справжня віхола...

— Дорога тут стовпова; і коні, і ямщики проїдуть її з зав'язаними очима. Чи їм звикать!

— Коли ж чекати?

— Певно, десь аж опівночі... Або й пізніше... Йшли б ви додому спати. Я накажу, щоб підвезли старого під самий дім.

Не мав чого робити — пішов у сніг. А й справді, хвилюється, немов дитина... Виїхав, то буде тут. Він мандрівник бувалий. Гастролю тут, гастролю там!.. За сімдесят прожитих літ... О господи! Йому вже сім десятків... Як час біжить! Не зглянешся, як і старий... Та й нині — вже з базару. Два місяці — й він іменинник знову!.. Так ніби заснув знічев'я у тридцять три й прокинувся в сорок чотири. Пройшов крізь пекло справжнє, а наче й зовсім не жив тих літ, згадати нема чого... Ні, страшно все те згадувати! Жахливий сон... Солдатське нежитіє!.. Чому Куліш не побажав приїхати? Чи побоявся справді дурних розмов дурних людей, чи, запишавшись вельми, погордував?.. А Костомаров? Пише, що довго ждав його у Петербурзі, а сотні верст зробити круга не захотів, як їхав до Саратова... Дива, дива!.. Таки боявся братчики його особи... Нехай... Куди їм дітися, коли приїде у Петербург!..

Підставив спину вітрові. Кожух міцний, не просіче... З трактиру, мимо якого якраз ішов, долинув спів: у когось Ісус уже родився, на дві доби раніше...

І тут згадав, що не обідав, а далі — боже праведний! — що в Брилкіних сьогодні свято — сім літ подружнього життя, і що його запрошено було до них!..

Весь у снігу, вбіг до вітальні.

— Де тут новоодружені? Аделаїдо Олексіївно, Миколо Олександровичу, дозвольте вас привітати!.. Бо поспішаю!..

— Куди?

— Стрічати Щепкіна...

— Ще не приїхав?

— Віхола ж!..

— Ось що, Григоровичу, — сказав господар владно. — Ви роздягайтеся, а я пошлю на пошту хлопця попильнувати гостя і накажу, щоб вів сюди, як тільки той приїде... Іване! — крикнув у передпокій і вийшов сам на розшуки свого гінця.

Аделаїда Олексіївна, — уся в шовках та золоті, — не підійшла, а підпливла.

— Прошу до столу, гостю дорогий, — вклонилася за старожитним звичасм.

— Ось роздягнусь... — зітхнув Тарас.

— Дозвольте вашу шубу чи кобеняк, як ви її звете, Тарасе, понетутешньому, — постав Петро, Миколин брат. — І — повний хід!..

— Не буде сьогодні повного — я гостя жду.

— Тоді малим підемо, — зняв шубу, ніби шкуру із дичини.

— Прошу! — взяла під руку Аделаїда. — Сідайте тут, побіля мене...

— Дякую.

— Іван побіг, — сказав Микола Олександрович, сідаючи по праву руч дружини. — Ви змерзли? Швидше випийте!

— І закусіть!.. — додав Тарас, радіючи теплу, обіду, друзям. — Живіть сто літ, як голуб'ята!.. — підніс високо келих.

Опівночі покинув хату Брилкіних останній гість, а Щепкіна все не було. Івана теж.

— Я буду йти, — сказав Тарас господареві, що вже куняв. Аделаїда Олексіївна пішла раніше спати. — Спасибі вам...

Надворі легше дихалося. Хоч вітер стих, зате мороз подужчав. Сніг аж стріляв під чобітьми. Нелегко йому в дорозі, бідному!.. Не треба, мабуть, було просити в Нижній, а їхати на зустріч з ним під Москву, в село Нікольське, як спершу домовлялися... Туди приїхать згоджувався і Лазаревський!.. Пізно! Старий уже десь під'їздить до Нижнього, Михайло в Петербурзі, Тарас іде до станції, а Катя Піунова... До чого тут Піунова?.. Вона так хоче зіграти з Щепкіним! Тетяну, скажемо, із «Москаля-чарівника». Чим не Тетяна?.. Надто вже молода... Ти й скажеш! Молодість ще не була нікому в такому ділі ганджем...

Станція була безлюдна й тиха. Біля дверей, на лаві сидючи, дрімав Іван.

— Ви Щепкін? — кинувся. — А-а!.. — потягнувся смачно.

— Іди, Ванюшо, спати, — сказав Тарас.

— А ви?

— Чекатиму. Він скоро вже приїде... Ти не проспав, бува, його?

— Ну що ви! Я вибігав на кожен звук.

— Спасибі.

Іван пішов. Затихла його хода... На лавці біля столу хтось смачно с'їв, похропуючи... Ледь-ледь світила лампа...

Щоб не заснути, вийшов. Вдихнув морозу... Гарна в Миколи жіночка... А руки так і в'ються — мов два крила!.. Катруся, ставши жінкою, ще краща буде...

Вслухався: здалось, що чути далекий стугін швидких копит, скрип полозків і срібна пісня дзвоника... І голос в неї гарний. Він

якось чув, співала в якійсь виставі... Та що це з ним! Розм'як, розкис від чарки та від тепла біля чужого вогнища... А втім, бурлака кожен тихенько марить затишком, сім'єю, щастям.

Аж душно стало йому в кожусі. Лізуть такі думки до голови!.. Окнув трохи в Нижньому, побув на волі, межі людьми і настовбурчив пір'я, хвіст розпустив... Жорстокий ти! Хіба я мертвий, чи кам'яний, чи не така ж людина, як всі довкіл?.. На все свій час... Мій час давно сплив за водою пропавших літ!..

— Ви знову тут? — де взявся поштмейстер. — Спали б... Я ж обіцяв.

— Не спиться мені, шановний... Думи спать не дають...

— Хай коні думають, у них на те і голова велика, — пожартував, закутуючись у шубу.

Постояли якусь часину мовчки. З-за хмар з'явився місяць. Ущербний трохи, білий...

— На завтра стихне. Тобто уже сьогодні, — сказав поштмейстер. — Старий погоду нам привезе...

— Якщо приїде...

— Вже дав би звістку досі.

— Міг занедужати в останню мить...

— Тихіше! — схопив його поштмейстер за рукав. — Здається, їдуть... їдуть!

Тарас метнувся вулицею назустріч трійці. Постояв, слухаючи, побіг назад. Поштмейстера вже не було надворі... А дзвоник дужчав, дужчав, перестук ріс, насовувався, мов ураган...

Нарешті коні стали, відсапуючись хмарками духу.

— Як ви тут? — спитав ямщик, звертаючись до пасажирів.

Тарас підбіг, рвонув дверцята.

— Щепкін Михайло є?

— Є, є, землячє! — музикою озався голос, і на мороз, немов ведмідь з барлогу, посунуло щось величезне, кругле і розхвилюване.

Тарас обняв, ковтаючи щасливі сльози, знайшов лице, закутане в хустки та хутра, й поцілував...

...Вже того дня уранці Тарас збагнув, що допустився помилки, домігшись згоди Щепкіна порадувати нижегородців своїм мистецтвом. Не встигли вони поснідати та надивитися один на одного, як увірвався пан Варенцов і досить нецеремонно заволодів чудесним гостем.

— П'ять днів? Щовечора один спектакль. Уранці репетиції. Умови ваші прийнятні.

— Я ж не сказав...

— Ми згодні на будь-які умови. Прошу! Карету подано! — махнув, вклонившись, шапкою.

— З гербом? — всміхнувся Щепкін.

— Ну-у... Просто добрі сани.

— Поїхали? — спитав Тараса Щепкін.

А що було робити! Назвався грибом, то лізь у козуб, кажуть.

Попали саме на репетицію. Директор знав, в яких виставах гратиме великий Щепкін, і трупа вся трудилася вже кілька днів.

Старого стріли оплесками. Він уклонився чемно й сів у партері.

— Граймо! — гукнув акторам Варенцов. — А ви, Семеновичу, візьмете участь у репетиції? — спитав пречемно гостя.

— Сьогодні я подивлюсь, — озвався той неголосно, щоб не завадити своїм колегам. — А завтра вже...

— Чудово.

Тарас, який сидів по інший бік від Щепкіна, відчув чийсь гострий погляд. А-а, це Катруся Піунова питає його зі сцени, чи не забув сказати про неї гостеві!..

— Зверни увагу на те дівча... — шепнув Тарас.

— А що?

— Хотілося б, щоб ти її підтримав...

— Гарненька... Мас здібності?

— Природня, щира, з голосом...

— І?..

— Що?

— Тобі подобається, — всміхнувся гість.

Тарас відчув, що спаленів.

— Ні... Просто так... Просила, щоб попросив... — признався чесно.

Щепкін лише примружився, мов хитрий кіт. Невдової мовив:

— Славна... Вона не знає мови?

— Якої?

— Нашої. Щоб грать Тетяну у «Москалі».

— Сказала, вивчить.

— Треба, щоб ти поміг.

— Я з радістю!

— Ще б пак...

— Йй-богу, я, Семеновичу...

Старий всміхнувся, а далі враз нахмурився і мовив Варенцову:

— Яка актриса!..

— Хто? А-а... Це Піунова Катя.

— Тетяна, справжня тобі Тетяна для «Москаля-чарівника»!..

Я хочу з нею грати. Як ви?..

— Будь ласка! Ми тут, знаєте...

Щепкін ледь підморгнув Тарасові.

— Тарас Григорович пройдеться з нею роллю, аби вимова була українська, справжня. Чи так?

Тарас кивнув.

— Чудово! — схопився з місця Варенцов. — Сьогодні ж вас познайомлю з її вітцем...

— Я з ним давно знайомий, — шепнув Тарасу Щепкін, — і Катю цю колись малою бачив...

— Ну ти й хитрун, Семеновичу! — зрадив Тарас, що так усе складається.

Коли прийшли додому, гість розморився, сонно приліг на ліжко...

— Старість... — зітхнув. — Я тут ударю по Комарницькому, — сказав невинним голосом, — а ти візьми он п'єсу та батька Катриноного, — на перший раз — і йди навчай... Це діло для них трудне...

— Хотів нову поему... — почав Тарас.

— Сьогодні я з дороги,— не дав йому домовити.— Не втямлю — будеш злитися... Поєму ми прочитаєм завтра! Якщо вона написана, то не втече... А дехто...

— Батьку, що ти ото вигадуєш!..

— Коли я, друже, був молодий... такий, як ти...

— Мені вже сорок з гаком!..

— Чудовий вік! Якраз все є: здоров'я, розум, гроші...

— З грошима туго.

— Будуть. Аби було здоров'я... Ну, йди, Григоровичу, а я посплю...

І враз захріп. Лицем округлий, мирний, ще й плямка ротом, наче мала дитина...

Стріла їх Катерина. Кинулася знімати з гостя важкий кожух.

— Я сам, я сам,— відтрутив її Тарас.— Ну, як? Вчиш роль?

— Таке наріччя...

-- Мова, Катрусю, мова!

Чайку́ б нам... Мати в церкві? — озвався Катрин батько.

І діти з нею... Можна...

Не треба чаю, серденько,— сказав Тарас.— Учитимемося, допоки в хаті тихо.

При світлі свічки вона здалась якоюсь аж неземною. Великі очі сяяли, мов дві зорі, волосся...

Струснув химерне видиво й почув слова, які читала смішно актриса-учениця.

— Не так,— торкнувся її руки.— «Уже ви із своєї благопрстойності чи виходите, чи ні, до того мені мало діла; тільки знайте: язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай».

Вона слухняно повторила. Як музику, бо навіть голос його зіграла.

— Серденько, не забувай, що роль жіноча...

— Правда,— всміхнулась просто.— Зараз...

Вона настроїлася, і в хаті в Нижньому враз залунала дзвінка жіноча мова Полтави чи Звенигородки.

— Чудово!.. Тільки казати слід «годілось», а не «годілось».

— А що воно по-нашому?

— «Прилично». «Хотя и не прилично вам так часто сюда ходить».

Чомусь йому весь час здавалось, що ті слова та репліки, які вони вивчали, якимось чином тикалися до нього, й це дратувало.

— «Я не потраплю з вами співати, а може, й пісні такої не знаю, яку ви знаєте».

— Твердише треба. «Знаєте»,— поправив глухо.

Вона всміхнулася і повторила точно. При тому так повела плечем, прикритим хусткою, що серце в нього впало й лишилося десь там лежати. Господи, цього йому ще бракувало!.. Щось схоже з ним уже було. Тоді, коли зустрів Закревську Ганну...

— А що таке «несамовіті»? — спитала дівчина і привела його до тям.

— Ну-у, слово це багато має значень... У цьому ж випадку слід розуміти як «невменяемое».

— Напевно, Финтик так закохався в Таню!
— Ні. Це пародія на модний спів... Чи гру на сцені...
— Правда... — схилила щічку на кулачок. — І в нас вважає дехто, що почуття героїв передавати треба з надривом, в стилі несамовитості...

— Не піддавайся на це хоч ти! — гукнув Тарас, злякавшись за ученицю.

— Що тут таке? — ввійшов господар дому.

— Нічого. Ми бесідуємо про гру в театрі, — мовила йому спокійно Катя.

— А я подумав...

Очі її сяйнули зоряним чарівним блиском.

— Мабуть, я вже піду, — підвівся з стільця Тарас.

— Так скоро? — зламала брівки дівчина.

— У мене ж гість...

— Спасибі вам за протекцію.

Промовчав. Ніби в густім тумані вийшов до передпокою, одяг коужуха, шапку.

— Добраніч вам!..

— Прийдете завтра? — дзенькнуло з небесних сфер.

— Звичайно...

Аж на морозі трохи йому полегшало. Туман розтанув, річі набрали звичних обрисів. Було і страшно, й смішно. Брів молодим, веселим снігом, що осявав грудневий ранній вечір, і відчував у грудях замість серця тендітну білу квітку. Хотілося йому співати, плакати, кричати хтозна-кому й хтозна для чого, щоб поділитись дивом, що сталось з ним. Ото було б, якби гукнув «Ой хмелю» чи «Морозенка» на повен голос!..

Сніг осідав, порипуючи, під чобітьми. Дими вилися вгору — брав морозець. Поблискували свічками вікна... Може, колись і в нього буде своє обійстя, хата і в ній родинний вогник, довкіл якого... жінка в накинутій на плечі хустці, діти, він сам, статечний, неговіркий — як же отець сімейства... Знадвору чути ріпіння, сміх... «Дозвольте заколядувати?..»

Ішов, перейшов місяць по небу;
Щедрий вечір!
Да стрівся місяць з ясною зорькою;
Щедрий вечір!..

Щепкін, напевно, жде господаря, що загуляв... Там є Павло Абрамович, і він не дасть йому скучати... Господи, кутя ж сьогодні! Він геть забув, зустрівши свою зорю... Свою?..

— Нарешті! — гукнув Овсянников, що вийшов його розшукувати.

— Як там наш гість?

— Нівроку. Я виглядаю, чекаю вас, Тарасе, а він собі всміхається... Оце допіру лише сказав, що ви в актриси Піунової.

— Учили роль Тетяни із «Москаля-чарівника».

- Чудово!
- Дай-то боже...
- Вам Піунова не до вподоби?

Не знав, що мовити на дружнє те запитання, і через те промовчав, удавши, що не почув.

Біля будинку на них чекав, прогулюючись, великий гість. Лице його було, мов ясний місяць...

Ішов, перейшов місяць по небу;
Щедрий вечір!..

...Свята — не ідеальний час для розумних бесід. Тим паче для поезії.

Благі пориви сісти і прочитати вголос нову поему вдалося їм здійснити аж на четвертий день по приїзді Щепкіна. У круговерті свята, вистав, навчання Катрі та репетицій їм випала година-друга побути вдвох, і добрий друг, зітхнувши, сам попрохав:

— Ну-у, братику, читай свою поему! Пора. Бо завтра — останній день. Поїду, щоб рік новий зустріти вдома...

— Може, побув би ще?..

— Ні. Бенефіс у мене... Та й тягне щось мене в Москву. Бодай чогось не сталося... Душа болить...

— Химери...

— Бери й читай.

— Я присвятив її тобі.

— Спасибі, — приклав до серця руку. Подумав трохи і проказав схвильовано: — Аж ось коли зажив я слави вічної!..

— Жартуєш?

— Ні. Ти вічний. І я віднині буду скрізь при тобі...

— Побійся бога, батьку! Такий актор!..

— Що толку? Допоки граєш — славний, володар дум, а перестанеш грати або умреш — і все, нема... А ти, твої поезії — як сонце в небі!..

— Що ж ти зі мною робиш, старий лествицю! — гукнув Тарас. — Я ж можу в те повірити і стать нещасним!

— Від того, ким ти станеш, нічого вже не зміниться, — сказав суворо Щепкін. — Поезія твоя — мов джин, якого випустили із глека... Он Гоголь що хотів зробити із «Ревізором», і «Мертві душі» свої палив!.. А залишився Гоголем... Отак і ти, — всміхнувся. — Ти можеш навіть тут одружитися, а слави моєї цим не похитнеш!..

— Твоїї?

— Того, кому присвячено нову твою поему. То як ти її назвав?

— Здається, буде «Неофіти»!..

— Хороша назва. Слухаю...

Тарас дістав з кишені аркуші, розгладив їх і прочитав епіграф, узятий ним із біблії:

— «Сия глаголет господь: сохраните суд и сотворите правду, приближиться спасение мое прийти, и милость моя открытася. Исаия. Глава 5, стих 1». Михайлові Семеновичу Щепкіну на пам'ять 24 грудня 1857 року.

Передихнув і, дивлячись на присмирнілого актора-друга, почав читати з присвяти:

Волюбленяку муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітайш — убогая,
Сира, з тобою
Перепливе вона Лету,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І вратчею стане
Розпінателем народним,
Грядущим тиранам...

— Ти, мов дитя, не відаєш, хто сам єси! — промовив Щепкін з подивом.

Тарас стояв, розбурханий своїм читанням, аркушами, які тримав в обох руках, — щоб не тремтіли, — й проймався знову трепетом, як і тоді, коли писав поему.

— Пробач. Читай. Я слухаю...

Читав про Рим, про християн, що йшли на муки, тортури й смерть заради добра і правди, про імператора, який жорстокість зробив своєю вірою, а бачив пишний Санкт-Петербург, царя Микола, мучеників в'язниць, казарм, сибірських каторг і... матерів, що омивають слізьми трагічну долю своїх синів...

І ти слова його живі
В живу душу прийняла.
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

Поклав на стіл рукопис і важко сів. Помітив краєм ока, що Щепкін дивиться на нього, мов на Брюлловський «Останній день Помпеї».

— Ти не зламався... Навіть не похитнувся!.. Святий огонь поезії не дав залити брудом сатрапам царським!.. — мовив із глибини м'якого крісла Щепкін. — А правду кажучи, я теж боявся...

— Теж? — запитав, отямлюючись.

— Ну, як Куліш, як Максимович...

— Тому й тягнув з читанням, старий хитрюго? — розвеселився. — Міг би мені сказати!

— Звідти ніхто, Тарасе, не повертається таким, як був. Ти — перший!

Помовчали. Мов пом'янули погаслий дух борців за правду й волю...

— Поема справжня. Власне, це алегорія...— озвався знову Щепкін.

— Ти зрозумів?

— Я, братику, прожив життя...— всіхнувся Щепкін.— Треба тобі вертатись швидше у Петербург! А то Куліш...

— Не захотів приїхати,— сказав Тарас.— Підуть розмови, каже... А ти розмов не побоявся!

— То я... Пора збиратись! — схопився з крісла, як молодий. Обняв Тараса й поцілував.— Спасибі!.. Перепиши й пришли мені... Ні, передай. Певніше буде... Як там Тетяна наша? Мабуть, уже тремтить... Ех, що то, брате, молодість!..

Театр був повен. Щепкін! Володар душ!.. Не кріпацьких,— сам з кріпаків,— а тих, що вклав господь людині, щоб розуміла вона красу і мудрість...

Тарас сидів, дивився на те, що діялося на сцені, на Піунову, яка пишалася в яскравій плахті й вишитій рясній сорочці, і так було йому на серці дивно. Хоч сам навчав вимові, хоч чув ці репліки із уст її уже не раз, лунали вони для нього музикою... Талант, талант!.. Так ніби вона і виросла на Україні!.. Солдата й Финтика ледь помічав. Одна вона, здавалося, була на сцені — мила й така реальна, справжня, хоч грала роль...

І тут ввійшов Михайло — Щепкін. Молодший ледь не вдвічі, як на виставах учора й позавчора...

— Здорова була, моя жінко, моя голубко! — обняв Тетяну.— Як поживаєш?..

Достеменно це був полтавський чоловік — довірливий і щиро-сердний, ще й вимовляв так мило, ледь пом'якшено українське «л!»! Де дівся той городничий, що потрясав, немов Юпітер, тупу чиновну братію на цій же сцені два дні тому. Великий маг і чудотворець!..

— Чого ти так довго барився? Я ждала, ждала, та й годі сказала,— залебеділа до нього жіночка, й Тарасові здалось нараз, що то його стосується, що то його так докоряє Катя, що не Чупрун Михайло, а він барився довго...

Заплющив очі, слухаючи її співучий голос, такий знайомий і незнайомий, вже дорогий його душі і ще чужий...

— ...Та й мені їсти хочеться. Чи нема чого? — басує лагідно помолоділий Щепкін.

— Що ж мені на світі робити? Хіба паляниці, абощо?

Неправда ця обурює Тараса, псує йому солодкий настрій. Дружина, що ховає від чоловіка їжу, припасену для залицяльника...

Зал вибухає оплесками, захоплений якимось жестом, мімікою чи інтонацією Михайла Щепкіна. А може, й Піунової. Вона сьогодні на висоті, на злеті... Коли б ще хтось із тих вусатих панів-гусарів та не накинув оком на Катерину!.. О господи, уже ревнує до глядачів, до оплесків, до того, що захоплюються її красою, молодістю!.. Не будь смішним, отямся... Дивись, дивись на друга свого великого, що завтра їде! Виступить ще в одній виставі й з театру прямо — в сани, в морозну ніч, у віхолу, що знов знялась надвечір... Що ро-

бить із глядачами цей чарівник!.. На нього теж, напевно, впливає чар партнерші...

Верталися додому вдвох. По правді кажучи, втекли тихенько, щезли, яко щезає дим. Були з того веселі, мов хлопчачки.

— Ну, як тобі Катруся, не заважала? — спитав Тарас.

— Та що ти! Я вперше грав Чупруна так радісно, й вона була, мій друже, тому виною. Самойлова у порівнянні з нею — солдатка...

— О! Чи ти, бува, не закохався?

— Може... Я о-го-го! — закозирився. — Мені немає навіть сімдесяти!.. Ще одинадцять місяців... — зітхнув і враз постарів, стомлено зачюгав чоботами об мерзлий сніг дороги.

— Як там у тебе сказано, у «Неофітах»? — спитав невдовзі. І сам згадав:

Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоми чесним собором,
Серцем нелукавим...

Пройшовши трохи мовчки, він зупинився і взяв Тараса за рукав:

— А знаєш ти, що серед тих, хто викупляв мене з кріпацтва, був Котляревський, автор тієї п'єси, яку сьогодні грали ми з Піуновою?

Не став чекати відповіді, почовпав далі. Та їх уже наздоганяла юрба палких прихильників його таланту, що не могли не висловити свого захоплення. Старий зітхнув, розвів руками і зупинився...

...Кохання — камінь, який, зірвавшись, летить з гори, змітаючи все на шляху. Кохання — й цвіт, який прибити легко нещирістю або холодним поглядом...

Провівши Щепкіна, мов одірвав щось од душі. Засумував, занудив світом. Може, тому сприяла і заборона їхати йому самому... А може, й те повергло його в журбу, що втратив суть, що зв'язувала з Тетясею, як називали вони із Щепкіним Катрусю Піунову. Тепер він може прийти до неї тільки як залицяльник. А поміж ними стоять батьки і... двадцять сім прожити ним і не прожитих нею буремних літ!..

На масницю, її найперший, веселий день, він запросив свою Катрусю з матір'ю проїхатись на трійці в Бор, на лівий берег Волги. Майбутня теща сіла, як чорна хмара, поряд із ясним сонечком. Тарас вистовивсь навпроти й торкнув легенько кучера:

— Поїхали!

Той усміхнувся, вйокнув на гарних білих коней, і світ поплив, поплив назад!..

— Що чути з Харкова? — спитала старша Піунова.

— Ну, мамочко!.. — обурилася молодша.

— Послав листа директору. І Щепкін теж, — сказав Тарас. Він клопотався долею зорі своєї, прагнучи знайти їй місце в Харківському театрі, бо тут контракт закінчувався.

— Щось довго...

— Діло це непросте. Та й шлях чималий. Поки сюди, туди... І треба ж йому подумать... Коли б він бачив Катю, то вже прислав би згоду!..

Йому сійнули вдячно таким блакитним поглядом, що світ схитнувся. Господи, невже колись!..

— Ви знаєте, що в Харків має їхати і Катин батько? — спитала старша Піунова. — Це врахувати треба в її контракті. Службу ж він тут покине...

— Мамо!..

— А ти помовч, — нахмурилася. — Ще молода втручатися в такі діла.

— Про мене ж, мамо, йдеться.

— То й що! Ти б заспівала краще для Тараса Григоровича.

— Не хочеться... — зітхнула Катя. — Та й горло ще простуджу...

— Співай, співай!

— Якої?

— Що я згадала вранці...

А сани мчали Волгою, а світ стояв довкола такий безмежний, білий, залитий хоч низьким ще, та вже веселим сонцем!.. І з того світу, з маяння розкішних грив, із тупоту копит об лід вродилась пісня-притча, яку він враз запам'ятав:

Меня мленькой он журил-бранил,
Он журил-бранил, добром говорил,
Ай люли-люли, выговаривал,
Не ходи, девка, мелода замуж,
Наберись, девка, ума-разума,
Ума-разума да сундук добра,
Да сундук добра, коробок холста...

Він підспівав, й це не сподобалося майбутній теці. Коли, напившись чаю, вони верталися у Нижній Новгород, вона ще двічі змусила свою, аж, може, надто слухняну доньку співать цю саму пісню. Вже біля двору їхнього, коли його не запросили в хату, він зрозумів, що так, словами пісні, зробили натяк на марність світлх його надій.

І все ж кохання — камінь, який, зірвавшись, летить з гори...

Оглушений тим почуттям, за кілька днів він кинувся, неначе з мосту в воду. Прийшовши в дім до Піунових, випровадив з кімнати матір, що не лишала ніколи їх віч-на-віч, і... не космів сказати, чого прийшов. Натомість повів нікчемну мову про хтозна-що:

— Це правда, що у театрі буде новий директор?

— Кажуть.

— А Варенцов?

— Стомився, певно, з нами, — всміхнулася і почала вдягатися.

— Стривайте... Я...

— Мені вже треба на репетицію.

Схопився з місця, чуючи, як похололо в грудях.

— Не йдіть, прошу вас! Маю щось вам сказати... Кличте сюди батьків!

Вони ввійшли, не почекавши поклику, оскільки десь таїлися неподалік і чули все. Від того аж розгубився: гадав, що, має хвилю, щоб заспокоїтися...

— Послухайте, батько-мати, і ти, Катрусю, вислухай!... — сказав, ледь чуючи свої слова. — Ви знаєте мене давно. Який я є, таким і буду, пізно мені мінятися... Віддайте мені Катрусю!..

Сказав — і сам злякався того, що вдіяв. Господи, вони ж відмовлять зараз — і все, кінець!.. А може, якби пождав ще трохи, та походив, та придивилися до нього батько, мати й сама вона...

Стук каблучків привів його до тями. Вона вдягнулася і хоче йти!

— Куди ж ви? Як же?.. — кинувся.

— Я мушу йти. Там репетиція... Нехай, як батько...

Вибігла, і в хаті стало тихо. Десь за стіною зняли плач, крик брат і сестричка Катині...

— То що ви мені, шановні, відповісте?.. — спитав, хоча і так було вже ясно.

— Для нас усе це так несподівано... — озвався першим батько. — Подумайте слід...

— Йй рано заміж, — кинула похмуро мати. Так ніби він образив її своїм проханням. — Ви чоловік, сказати можна...

— То все пусте, — не дав їй далі мовити отець сімейства. — Якщо сам цар помилював, то що вже тут балакати... Подумаємо! Що наспіх, кажуть, робиться, те насміх родиться...

Не попрощавшись, вийшов. Надворі вже його догнала мати й тицьнула мовчки кожух та шапку.

Допоки йшов додому, — тепер він жив у Шрейдерса, — душею чув, що «думання» — то зволікання... А втім, хто знає... Може, їм справді треба зважитися, обговорити...

Мерзенний стан оце ждання! Людина стає рабом надії. Та ще коли тебе за носа водять хтозна-чому, то й зовсім але... Невже вони чекають вістей із Харкова?..

За кілька днів вона йому наснилася. Власне, було то три подібних снів. Мов одкровення... Спершу він був подумав, що то її остання роль Антуанетти з «Паризьких жебраків», а потім, коли вона постала у білій свиті й червоному, як кров, очіпку, він зрозумів, що йдеться не про Париж. Сліпа, брудна, обірвана, вона тягла до нього худу кістляву руку за подаянням... А потім свитка біла зробилась сірою, забрудненою сухим багном, дірок на ній побільшало, й крізь них світило тіло...

Ходив два дні, обдумував ті віщі сні. Він певен був, що віщі. Йй не через те, що, може, їх чекають злидні, скрута. Було б то надто просто. Смысл десь таївся глибше, і тих глибини йому, напевно, не досягнути...

Зрадів листові з Харкова, немов небесній манні серед пустелі. Директор радий взяти її в театр і просить прислати умови!..

Схопив, побіг до Піунових. Як молодий. Забув, що й ноги йому болять — то на відлигу, то на мороз...

— Добридень вам, паньматко! Де Катерина? — гукнув з порога.

— Каті немає дома, — сухо сказала мати.

— Є новина! Із Харкова...

— Її немає дома,— стояла так, щоб не проходив далі, не роздягався.

— А де ж вона?

— Не знаю.

— Жаль...

— Дали б їй спокій, пане.

— Вона ж сама просила, щоб допоміг...

— Мале — дурне. Прощайте!

Не залишалось нічого іншого, як вийти геть. Похнюпившись, побрів вечірнім містом. Старий, важкий... О люди!.. Мусив їй повідомити. Хоча б листом. Це ж мати, а не вона... А втім, у них в селі казали: «Як хочеш знати, якою буде жінка, поглянь на матір дівчини»... Погана яблуна не родить добрих яблук... Ні, Катя гарна, щира й талановита!.. Вона, напевно, в батька. А він нівроку... Може, ще з цього пива та буде диво?.. Щепкін чомусь у тому впевнений... Ой, знав би, батьку, як тут твояму другу трудно!..

— Добри вечір! — почувось поряд. А-а, Варенцов!

— Як ваш театр? — потис холодну руку.

— Уже не мій... Мирцов тепер директором.

— Нова мітла по-новому почне мести і... вимітять?

— Та ні... Він хитрий, трупу не розганяє...

— А я оце...

— Контракти запропонував, — не слухав і вів своєї пан Варенцов. — Найперша — хто б ви думали? — з ним підписала Тетяся ваша мила, мамзель Катруся Піунова!

— Не може бути!.. Харків...

— Йй-богу, правда! Бачив на власні очі. Я ще сказав, що треба спитать у вас поради.

— І що вона?

— Всміхнулася і підписала.

Збагнув, що це підписано його подальшу долю. Таки не в батька — в матір вона пішла!..

— Прощайте, — вклонився екс-директорові. — Піду...

Здіймалась віхола. По вулиці мела поземка. Вітер шукав шпиринки в одязі — аж дроз проймав... Сплив переписаний недавно вірш Беранже про бідолаху старого парубка... Печальна річ — самотяна... Від неї, видно, вже не втекти!..

...Ждучи приїзду Шрейдерса, в якого жив, бродив його квартирою і почувався побитим псом. Навіщо йому здалася, господи, і ця любов, і ця Тетяся-Катя, і вся її родина!.. Єдина користь, правда, що, збуджений своїм коханням, він знову стрівся з музою і за одним присідом три вірші втяв — у цьому році перші, — про долю, музу й славу. Послав уже їх Щепкіну, щоб знав старий, як він живе. Хтось вклав йому у вуха, що, мов, Тарас у Нижньому знай п'є-гуляє, і за холодну воду не беручись. Знайшовсь і тут друг велій. Не обійшов його увагою, жбурнув багном!..

Стомившись, — ох ці ноги! — ліг на диван, простяг до столу руки і взяв наосліп книжку. Марко Вовчок... Вже якось брався його

читати і — кинув. Щоправда, кинув він Куліша, його велеречиву вступну статтю, чи пак переднє слово... А що ж сам автор? Чим же він завинив, що випхався поперед нього Пантелеймон і настовбурчив пір'я, мов той павич?.. Послав Паньку переписати свою нову поему, а він її, непереписану, завіз, на лихо, в Бельгію. Чому так раптом, що його туди погнало, немов чума? Ще згубить десь «Неофіти». Жаль буде, як пропадуть... «Єретика» ніде нема. Вже всім писав, допитувався... Ну, то в біді, в переполосі... Навіщо він повіз поему в Бельгію?.. Навіщо сам подався із Петербурга, коли ось-ось прибуде туди товариш, якого він так вельми ждав?.. А може, тому й чкурнув? А може, «Неофіти» його злякали?.. Він вірує в царя нового, в мудрість його державну, в розвій культури рідної під царським скіпетром, а тут — варнак у чоботях, кожусі й шапці-бирці, якого десять років солдатчини не вгамонили... Якщо це так, — всміхнувся, — то вже не довго ждати, то вже десь там лід рушив, і він ось-ось одержить право жити в Петербурзі...

Перегорнув переднє слово книжки, а потім для цікавості розкрив її на перших-ліпших сторінках і став читати знехотя...

«Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селу, боже милий! Спом'янула Олеся: було, вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я спитає, декотрий пожартує, інший стане на свій смуток-жаль повістити; і старі гомонять, і молоді, й дітвора бубонить. Було, тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут хто й стрінесться — понурий, неговіркий, печаловитий...»

Зчудований, заглянув далі й вихопив іще шматочок, теж будьякий.

«Положила Горпина дочку в колісці, перехрестила та й пішла, плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — і не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до коліски, за дитину — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

— Тату! — крикнула...»

Заплющив очі й слухав, як серце в груді гукає. Такого він не сподівався тут прочитати... Як пише!.. Як знає мову, побит простих людей... Йому було достатньо кількох рядків, щоб розпізнати в цьому Вовчку значний талантик, якого, може, ще не було в рідній літературі. Він, цей Вовчок, так вражений великим злом кріпаччини, що пише скупо й коротко, немов крізь зуби, зціплені від болю й сліз!..

Вернувся до оповідання, яке натрапило йому на очі першим, й, затамувавши подих, почав читати. Господи, та це ж!..

Не встав, допоки не прочитав усі. Потому поклав на груди книжку й, не стримуючи щасливих сліз, радів новій цій силі, що відгукнулася усім єством на стогін люду, в'ярмленого панамі. Картав себе, що стільки днів він нехтував таким високим словом, що вкрав ці дні у себе. Такі книжки підносять душу, роблять із

нас подобу божу. Хто ж він, цей Мάρко? Де він набрався сили й мужності постать на ало, содіяне народу панством вкупі со імператорами?.. Вовчок... Орел!.. Чудово вчинив Куліш, що видав ці щиро-мудрі розповіді! Аж дивно, як він зважився... Повірів, певно, що цар-отець дасть волю бідним людям, як обіцяє... Тут теж про це говорять... Узавтра має сам губернатор Муравйов відкрити збір комітету, створеного для розгляду питань про звільнення селян. Понаїжджало сьогодні панства!.. Ці звільнять, ці «влаштують побут» своїх нещасних підданців!..

Взяв книжку, знов перегорнув, спиняючись то тут, то там. Ні, враження його, що склалося по двох уривках, точне. Митець правдивий! Перші оповідання — і вже така майстерність. Талант!.. А серце яке велике в нього, боляще за свій народ... Дістане десь адресу і напише йому листа!.. Марко Вовчок... Ніколи не чув такого... Літній чи молодий? З панів чи свій брат, із кріпаків або міщан?..

Хтось подзвонив.

— Заходьте! У нас не замкнено! — гукнув.

Ще дзвонять. Певно, що не почули. Підвівся, книжку поклав на стіл і рушив до передпокою.

Ввійшло якихось двоє молодиків.

— Чи тут живе Шевченко? — спитав один.

— Та ніби тут... — сказав Тарас.

— Гукни його, шановний, — озвався другий.

— Нащо? — спитав Тарас.

— Ми з Києва і хочемо з ним побалакати.

— Прошу! Скидайте одяг, вішайте.

Ввійшли в кімнату. Сіли.

— Я слухаю...

— То ви — Тарас Шевченко? — схонились з місця хлопці.

— З ким маю честь? — всміхнувся.

— Малюга я. Студент недавній медицини.

— А я Волконський. І медик теж.

— Як там наш достославний Київ? Вже одинадцять років, як я не був у ньому...

— Будується, — сказав Малюга. — І волі жде.

— Як милостині? — спитав Тарас і спокхатився. — Куди ж тепер?

— В Іркутськ, — зітхнув Малюга. — Відслужувати за навчання... Почули, що ви у Нижньому, і так схотілося хоч краєм ока глянути на Кобзаря!

— Спасибі... Я тут застряв. Заборонили в'їзд до столиць.

— То їдьте на Україну.

— Як не дозволять, так і зроблю. Хотів спочатку вивчити гравірування...

— О! Ви читаете Марка Вовчка? — зрадів Волконський книжці, немов старій знайомій.

— Вже прочитав. Сьогодні. Чудова книжка й автор — справжній козак!

Студенти презирнулися.

— Це жінка...

— Жінка?! — Згадав свою актрису. — Не може бути!

— Справді, — сказав Малюга. — І прізвище її — Маркóвич. Марія Олександрівна.

— Вона з панів?

— Так.

— Чудеса!

— Ще й ваша палка прихильниця, — додав Волконський. — Принаймні так казали люди, які знайомі з нею...

— А я — її! — гукнув Тарас.

— Козак козака бачить іздалекá, — сказав Малюга весело.

— Я напишу їй, висловлю своє захоплення! Чя ви не знаєте її адреси? — запалювався Тарас.

— Спитайте в Каменецького, повіреного Пантелеймона Куліша у Петербурзі, — сказав Малюга.

— Добру ви принесли мені, братове, звістку! — радів Тарас. — Спасибі.

— Спасибі й вам, що прийняли нас, батьку, — вклонилися йому студенти, вставши. — Ця зустріч нам світитиме усе життя.

— По чарці, може?

— Дякуємо. Нам вже пора...

Провів, потиснув руки. Навіщо їх послали аж у Сибір? Аби боялись потім попасти знову у ті краї?..

Розкрив щоденник і записав сьгоднішню приємну зустріч із земляками. А ще — про автора «Народних оповідань». Сидів потому й думав про цю Марію Олександрівну, перегортав її натхненну книжку... Нема й дві сотні сторінок, а як і стільки сказано!.. І ніби тихо, ніжно... А кожна фраза пече вогнем, волає про неволю і панську кривду!.. Якась там пані, жінка... А він гайнує у Нижнім час. Жде ласки від міністрів та імператора, а муза його мовчить, вже майже вільна муза!.. П'ять днів пішло на «Неофіти» й триптих, а інші де? Ну, переписував свого «Матроса», повість... Невольничка його поезія лежить і досі, мов сирота; не виправлена й не переписана, щоб показати людям!..

Дістав оправлену дбайливо Герном книжку і став її гортати... Війнуло Орським степом, Уралом, Сирдар'єю, Аральським морем... Як воно писалось гірко і зберігалось!.. Він має лиш один примірник, ось цю маленьку книжку, а не дай бог, щось трапиться із цим його неоцінним скарбом?.. Аж стало страшно... Треба переписати!.. До лиха все — страждання та женихання, і хай живе поезія! Невольницька, солдатська муза повинна стати вільною!..

Дістав з шухляди синій цупкий папір поштовий, вмочив перо, подумав і написав-накреслив крупно, ніби нарисувач: «Поезія Тараса Шевченка 1847»...

...Відколи він на волі, багато спить. Так ніби довге її чекання стомило мозок, виснажило. А може, просто душа, напружена впродовж років, ослабла враз при звістці, що муки його скінчилися.

Він спав,— у день народження! — коли хтось лунко і насти- ренно затарабанив у двері.

— Вам лист!

Схопився і відчинив. То був поштар, який мав звичку листи розносити о будь-якій порі доби.

— Вам лист, шановний, а ви спите...— бурчав у вуса, подаючи йому конверт.

Допоки Тарас вернувся в хату, знайшов монету, щоб дати йому на чай, Меркурій нижегородський вже був на вулиці.

По почерку впізнав, що лист від Лазаревського. Недавно ж він йому писав і передав, як повертався у Нижній Шрейдерс... Дивно... А може?..

Сів, підсунув ближче свічку...

«20 лютого 1858 року С.-Петербургу. Сьогодні графиня прислала до мене Сераковського, щоб я з Овсянниковим неодмінно приїхав до неї. Овсянникова я не застав у квартирі і був у неї один, а до Овсянникова зараз же послав листа, що графиня чекає на нас обох неодмінно післязавтра. Графиня прислала за мною, щоб оголосити, що на прохання графа Федора Петровича тобі дозволено жити у Петербурзі (під наглядом поліції) і під керівництвом графа Ф. П. для продовження навчання живопису при Академії мистецтв...»

Заплющив очі. Стомлено впустив папір... Нарешті!.. Під наглядом, та все ж не десь, а в Петербурзі...

Відчув, як сон навалюється на нього, тисне... Вирвався, схопився з місця!.. Рвучко узяв листа й звернув найперш увагу на кілька рядків постскриптуму. Михайло його просив, щоб не казав нікому, аж поки про це об'являть офіційно. Графиня, мов, боїться, аби чогось не вигадали... Жаль... Він уже збирався будити Шрейдерса і поділитись з ним новиною!.. Отже, у нього є, крім друзів, і вороги. Напевно, з них хтось його обмовив перед Михайлом Щепкіним та й перед тими друзями, що в Петербурзі. Куліш писав недавно, що й там якихось грошей не посилають, бо, мов, бояться, щоб не проциндрив. Мабуть, комусь кортить прославити його п'яницею і гуль-тяєм, як це було колись, у сорок сьомому, коли жандарми квапилися довести марність волі — а то й шкідливість! — для кріпака. Тоді весь час допитувалися, чи п'є, чи пише вірші, хильнувши добру чару. Знайомий стиль, ті ж пальці знати...

Перечитав всього листа. О, ще одна причина! Чомусь його вмовляють не залишатись у Нижньому, а їхати до Петербурга. Хіба казав комусь він або писав, що «звикся з Нижнім», що хоче тут і далі жити? Дивно... Та він хотів сьогодні тікати звідси хоч під Москву, в Нікольське! Якби не лист, поїхав би... Вже й книги свої послав через контору транспортів. І в Нижній вже збирався не повертатись; чекав би у Нікольському своєї долі... Михайло ж його вмовляє їхати у Петербург!..

Немов відчувши щось незвичайне, прокинувся його господар і спрямував свої стопи до нього. Лист довелось схвати. Нікому, то нікому!..

— Вже не спите? — ввійшов, закутуючись зі сну в халат.— Вітаю вас з днем ангела! — поцілував.

— Спасибі.

— Дай боже вам здоров'я і добрих віршів скриню!

— Почав писати знову,— сказав Тарас.— Здається, що й не було всіх тих років...

— То покажіть.

— Нехай уже при товаристві. Буде у нас обід?

— Аякже! О п'ятнадцятій. Всі знають, всі готуються відсвяткувати ваш світлий день.

— Ну що б я без вас робив!..— обняв Тарас господаря.— Ви знаєте, колись у давніх еллінів найвищим благом, щастям вважалась дружба. Мудро!.. Писатиму сьогодні лист Михайлу Лазаревському. Передати од вас привіт?

— Звичайно! І Артемовському. Семен, про що б не говорив, на вас звертає. Хоче вам поспівати.

— Добрий козак Семен! Не побоявся мені писати в Новопетровський і гроші слать,— сказав Тарас.— А це, видать, розледачів — не пише...

— Жде в Петербург.

— Вже скоро! — зітхнув Тарас.

— Поїдете сьогодні ввечері, з Климовським?

— Ні. Передумав. Буду чекати тут.

— Ну й славненько! — зрадів господар щиро.— Без вас нам сумно буде... Вітаю ще раз! — обняв і знову поцілував.

На добру дружню учту зібралися лише найближчі приятелі Тараса. І серед них, як це не дивно, були й місцеві поліцейські Кудлай та Лапа. Брилкини прийшли обоє — Петро й Микола... Жіноцтва не запрошували. Нехай їм грець!.. Климовський та Володимиров щось почали було розповідати про свій театр і Піунову, та Шрейдерс їх зупинив:

— Панове, в нас сьогодні Тарасів день!

Ті зрозуміли натяк.

Тим часом Лапа одвів на бік Тараса, кахикнув ніяково в кулак і запитав:

— Таки поїдете в оте Нікольське!.. Може б, ви зачекали трохи?..

— Гаразд.

Полковник скинув високо брови.

— Правда? А то мені писати, щоб там за вами стежили...— скривився бридко.

— Як ви у цім вертепі служите? — спитав Тарас.

— Зіслали теж, із гвардії...

— Григоровичу, просить гостей до столу! — гукнув з їдальні Шрейдерс.

Стіл був накритий просто, по-парубоцькому. Сідали також не за чинами. Тільки «новонародженого» посадили на чільнім місці, поряд з букетом скромних квітів, які хто знає де добув Кудлай... І раптом стало тихо.

— О, добрий ангел пролетів...— сказав Тарас, згадавши свою поему «Тризна» і Яготин. Яка-то тепер княжна Варвара?.. Живе в Москві...

— Дозвольте взяти слово, — підвівся Брилкін.

— Просимо, Миколо Олександровичу! — гукнули дружно, раді його сміливості.

— Налийте всі, — сказав промовець тихо і, зачекавши, почав свій тост: — Сьогодні ми шануємо людину, всім нам рідну і дорогу. П'ять місяців, прожиті з нею в дружбі, на все життя залишаться для нас найкращим спомином. На жаль, ми мало знаємо його художні твори, його поезії, зате чудову душу пізнали в повній мірі, бо він людина щира, відкрита і безпосередня... П'ю за народ, — підніс бокал, — який дав нам, Росії, світові такого сина-велетня!

Тарас отерп од тих високих похвальних слів. Як у тумані бачив чарки, які тяглись до нього, торкався, до них своєю...

— Спасибі... Ви, звичайно, по доброті душевній...

— Все правда! — мовив Лапа. — Я чув про вас багато й читав у «Русской беседі», що ви поет народний і самобутній!

— Куліш по дружбі...

— Дружба... — протяг Кадницький. — Дружба... Вона в мистецтві, кажуть, химерна річ...

— Скоріше, ефемерна, — озвався Фрейліх, місцевий архітектор.

— Здоров'я іменинника! — втрутився Шрейдерс.

Випили, мов навздогін, і почали закушувати.

Були ще тости, жарти, пісні та сміх. Нарешті, за шампанським, Тарас також сказав свій спіч:

— Спасибі вам за цю чудову учту, за честь, яку ви виявили мені! Я щиро вдячний кожному, хто мовив добре слово про іменинника, про мій народ, з яким я, правду кажучи, не розлучався і за Уралом. Тому, напевно, й вижив, бо без свого народу всі ми — билинки в полі, а з ним — дуби, вкорінені у рідну землю. Радий, що вас зустрів на трудній своїй дорозі в Санкт-П'єрбург! Коли б мені бог послав усюди таких людей, як тут сидять, я був би щиро вдячний. Те, що зробили для мене ви, братове, в тяжку годину, не можна висловити словами чи оцінити... Крізь все життя я пронесу у серці всіх, хто зігрів мене у Нижнім Новгороді теплом любові й дружби!.. — Передихнув, оглянув приязно все товариство й мовив: — А на прощання я прочитаю, якщо дозволите, написаний недавно вірш... Він зветься «Доля»...

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
«Учися, серденько, колись
З нас будуть люди», — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.

Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, долецько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя...

Куранти Петропавловської пробили дев'ять... Дивно, та їхній бій для нього немов ланцюг, яким прикутий. Кожна година-ланка з'єднана тим передзвоном... Може, йому болить у грудях, що далять, далять кільця!.. Аж смішно: там, у Нижньому, химерна доля ще раз взяла його на кпини — дала йому в супутники аж до Москви жандарма! Ні, не для супроводу. Попутно. Він когось возив у Вятку і повертався порожняком... А може, так господь йому по-слав пересторогу, нагадування про той далекий червневий шлях од Пітера до Оренбурга?.. Була й приємна зустріч: із Бутаковим, що знову їхав на Сирдар'ю. Гора з горою, кажуть, не зустрічається... У Володимирі перепрягали коней, і він, зайшовши в станцію, зіткнувся із капітаном. Ще й жінку повіз туди... Бр-р!.. Де той сон? Якби йому заснути, то, може, біль утих би... Тоді йому, ще до Володимира, щось сталось з лівим оком. Гадав, мине, а довелося в Москві спинитись аж на півмісяця!.. Окрім царя, щось не бажало його приїзду до Петербурга... От тільки що?..

...Москва його зустріла дощем і мокрим снігом. А Щепкін — радісними обіймами. Засокорив довкола нього, бідкаючись розпухлим оком, мерщій повів до лікаря, з яким Тарас знайомий був ще в Нижньому. І той звелів сидіти тиждень вдома і лікуватися. На другий день навідався, додав ще двос ліків і повторив наказ сидіти в хаті. Господи!..

Стояв похмуро біля вікна, дивився на храм святого Пимона, що тільки й видно йому було, коли влетів Михайло Максимович. Помолоділий, з вусами!..

Обняв, як брата, поцілував.

— Вітаю тебе з приїздом, з волею!

— Сиджу, сам бачиш, знову на гауптвахті, — зітхнув Тарас.

— Що з оком?

— Певно, десь застудив. У Нижньому ще не було... А ти ж тут як?

— П'ять років як одружений.

— І дітки є?

— Немає... — враз посмутнів. — Марія моя, — всміхнувся, — в твої пісні закохана. І жде тебе, як бога. Коли вона при зустрічі попросить, щоб благословив, то не дивуйся...

— Слухай, — обняв Тарас його за плечі, — ти вчений муж, все знаєш... Боги також хворіють?

— Навряд.

— Не можна мені в такому вигляді являтися твоїй жоні Марії! Побачить, що я не бог.

— Веселий ти чоловік. Як і колись...

— Бабу гріє не кожух, а веселий теплий дух. Чував таку примовку?.. Цим духом, брате, й гріємосья...

— Як там було, в солдатчині? — спитав, помовчавши, учений муж.

— Погано.

— Писав? Про прозу знаю. А вірші?

— Теж. Чотири перші роки.

— І малював?

— Потроху... Як мав на чому й чим малювать...

— А заборона?

Шо міг йому відповісти!..

— Всі заборони для того й робляться, щоб їх порушувати, — пожартував.

— Я чув, що сам Микола-цар, власноручно...

— Народ — мій цар, — сказав Тарас. — Йому одному вірю і підкоряюся!

Михайло глянув з подивом і перевів розмову на іншу тему.

Увечері піднявся до нього Щепкін і попросив, ніяковіючи, зійти униз, де у вітальні зібрались гості-друзі й жадають хоч поглянути на знаменитість.

— Іти в такому вигляді? — торкнувся Тарас пов'язки на голові. — Подумають, що я у тій пустелі потурчився, побусурманився.

— Ти ж сам казав, що хочеш щось написати про дєрвіша, — всміхнувся Щепкін. — Руки отак склади і привітайся: «Аллах екбар!»

— Тобі ось смішно, а як мені?

— Сміливо йди. Там люди всі розумні та просвіщенні. Тобі зони сподобаються, — сказав уже серйозно господар дому.

Сходив слідом за ним, мов боячись нових знайомств, уваги. Гостей було душ п'ять чи шість. Разом із домочадцями утворювали маленькі групи. Дружно всі повернулися у їхній бік, коли почули скрип дерев'яних сходинок.

— Дозвольте вам представити, — врочисто мовив Щепкін. — Тарас Шевченко.

Групки умить розпалися, і гості, не приховуючи свою цікавість, пішли назустріч. Тисли по черзі руки.

— Бабст.

— Афанасьєв..

Останній — вже немолодий, з допитливим і важкуватим поглядом — назвався раптом Кетчером.

Тарас затримав руку і запитав:

— Микола Христофорович?

— Так, — усміхнувся Кетчер.

— Перекладач і видавець Шекспіра?

— Він самий! — мовив Щепкін. — Не сумнівайся...

— Готовий вам поцілувати руку, — сказав Тарас схвильовано. — Ця праця ваша мені відкрила чарівний світ! Які думки, герої, стиль!.. Я книги ці возив з собою всюди по Україні, та й за Уралом, куди мені прислали їх як найдорожчий, безцінний скарб.

— Так любите цього поета?

— Обожду!

— Я теж... — всміхнувся Кетчер.

— Недавно я писав у Пітер другові, щоб десь купив і вислав мені у Нижній Новгород його у вашому перекладі.

— І що?

— Це штука, каже, рідкісна і дорога.

— Друкується нове видання. Матимете.

— Не знаю, як і дякувати!..

— Ну, все, — промовив Щепкін. — Зустрілись два шекспіромани, і їм уже ніхто й ніщо не треба...

Тарас, хоч чув ту репліку, узяв під руку Кетчера й відвів набік. Він, може, ждав цієї диво-бесіди десятків літ!..

За кілька днів, коли полегшало і лікарі пообіцяли скоро його звільнити із гауптвахти Пимона, як називав він свою кімнату-келію, Тарас не витримав і ввечері тихцем подався до Рєпніної. Ішов немовби й весело, а як торкнувся дверей її квартири, щось раптом зрушилося в його душі, осунулося, і з тих руїн сплигло колишнє — добре і гіркувате. А ще — чому вона покинула йому писати й не обізвалася до нього в Нижній Новгород?.. Хотів уже вернутися, та перемиг хвилину слабкість і подзвонив.

Зустріла його покоївка.

— До кого ви? — спитала, оглянувши кожуха, шапку й шкапові грубі чоботи.

— Княжна Варвара вдома?

— О цій порі вона нікого...

— Рибонько, піди й скажи Варварі Миколаївні, що хоче бачити її Тарас Шевченко, — сказав, уже дратуючись. — А я тим часом скину свій кобеняк...

Скрививши губи, вона пішла в покої. Невдовзі швидко вийшла княжна Варвара. Та і не та... Спинилася біля дверей, немов об щось спіткнулася...

Він підійшов, гамуючи у горлі сльози, взяв ніжну руку й поцілував. Заплакавши, вона його перехрестила мовчки і відступила, щоб міг пройти.

— Давно в Москві? — спитала, коли об'єс сіли в зручні високі крісла.

— Вже тиждень. З оком щось у дорозі сталося, і лікарі мене із хати не випускали.

— А нині?

— Втік! Семенович і той не знає, що я чкурнув...

Дивилася на нього так, неначе ще не вірила в його реальність. Та і не та...

— Навіщо ця борода? — спитала раптом. — Вибачте...

— Щоб не впізнали у Третім відділі, — пожартував.

Княжна чомусь спашнула й сховала очі.

— Мабуть, ви хтозна-що подумали, — озвалася згодом тихо, — коли я враз не стала писати вам?..

— Якщо казати правду, то й досі я не можу того збагнути... Ви й Лизогуб...

— Орлов обом суворо заборонив. Мені листом, а Лизогубу усно. Від государевого імені граф попередив, щоб взагалі я не втручалася у справи Малоросії. І пригрозив.

— Катюга...

— Бог йому суддя,— смиренно склала руки. Ще й закотила очі, немов хотіла вгледіти когось на небі-стелі. Колись вона не мала такої звички. І, як не дивно, вона потовщала та помолодшала... В очах з'явився якийсь незвичний іскристий блиск... Гай-гай!.. А втім, яке йому до того діло!..

— Дозволили вам жити в Петербурзі?

— На ланцюгу. Сиріч під поглядом поліції.

— Напевне, ви і досі для них страшні...

— А я такий! — звернув на жарт.

Всміхнулася. Так, як колись, в Яготині.

— Ви тут давно?

— Відколи мама вмерла... Я не змогла сама там жити... — схлипнула.

— Пробачте...

— Тут принаймні серед людей... — Взяла хустку, витерла поспішно очі. — Як же ви там жили? — спитала.

— Пропає би, мабуть, щоб не земляк, із чорноморців...

— Бог вам його послав, Тарасе!

Всміхнувся гірко. А капітана Косарева, майора Львова та іже з ними?..

— Може...

— І що ж тепер робитимете, у Петербурзі?

— Вчитимусь гравіруванню. Вже маю дозвіл.

— А вірші ж як?

— На них мені не треба чисісь ласки. Хочу надрукувати новий «Кобзар», у двох томах.

— Ви й там писали?!

— Навіть у казематі...

— І не боялись?

Змовчав. Писав, і все. Від когось чув, що соловей співає з заплющеними очима...

— Давно були на Україні? Як там? — спитав натомість.

— Гірше, аніж колись... Всі волі ждуть, чутки всілякі ходять...

— У Нижньому перед дворянством виступив з правдивим, вільним словом сам губернатор Муравйов — вони ж ні звуку, наче всі геть глухі!

— Господь вкладе у душу їм милосердя...

— Вкласти б їм по ножаці! — вирвалося.

Княжна вдала, що не почувла. Прислухалася до передзвону, що долинав з якоїсь церкви, й перехрестилась тричі малим хрестом. Потому знову глянула на гостя тихим поглядом, хотіла щось сказати і не сказала... Мовчки сидів і він. Колись вони могли добу проговорити, аби лише не заважали... Сумно... Не сподівався знайти в княжні таких разючих перемін. Була міцна і непохитна духом. Гай-гай!..

Устав, злегка вклонився.

— Вже мушу йти... Там Щепкін мене шукає досі по всій Москві...

— Він добрий, — озвалася, немов зрадівши, що вже іде. Не втримувала і для годиться. Напевно, й він для неї перемінився. Чи, навпаки, не став таким, яким би хотілося його побачити нині.

— В Москві ще довго будете?

— Як лікарі...

— Заходьте.

— Спасибі. Ось дозволять мені виходити...

Взяв обережно руку й поцілував. Холодну, мов неживу. Княжна його перехрестила знову.

Аж на підмерзлій вулиці йому здавило горло. Гадав, що десять солдатських літ пройшли повз душу маревом, не зачепивши ніяк її... Ось перша — непоправна! — втрата... А скільки їх ще виявиться на велелюдних старих шляхах, якими йому вернутись треба, щоб далі йти!..

...На другий день відбувся перший «законний» вихід. Щепкін, коли дізнався, що вже Тарас навідався до Рєпніної, оглянув хворе око й махнув рукою:

— Йдемо дивитись місто!

— Хочу до Максимовича, — сказав Тарас. — Від нього віс Києвом, Дніпром, Великим Лугом...

— Архівним пилом... — додав старий.

— Якщо із того пилу виходять на божий світ дослідження, що воскрешають славу мого народу, то я вважаю той пил святим, — сказав Тарас врочисто. — Ти б прочитав його брошуру про Сагайдачного, яку мені він днями подарував!

Уже в прольотці чомусь йому зробилось жаль роботи, яку полишив. Тиждень він переписував і правив вірші, створені ще в перший рік заслання, в далекій Орській. Моторошно і якось щемно торкатись днів тих і тих рядків, що вирвалися крізь заборону, нагляд і дику муштру... А нині, вранці, переписав свій казematський цикл, згадав Фонтанку, братчиків, безсонні ночі й тривожні дні... Як добре, що він писав, що не піддався, як дехто, відчаю і грубій силі церберів царя Миколи!.. Бути самим собою всюди, за будь-яких обставин — ось в чому суть людини, її душі... Щоб міг сказати потім, як він сказав у вірші «Доля»:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою!..

— Га? — стрепенувся Щепкін, що задрімав. — Приїхали?

— Ні, — одізвався кучер.

— Це я у голос думаю, — сказав Тарас. — Звук у пустелі...

— Тут одвикай, тут кожне слово — не горобець; як вилетіло — вже не впіймаєш, — сказав старий з заплученими очима.

— Ищи-свищи! — хихикнув кучер.

Квартира Максимовичів завалена була книжками. З того хаосу мудрості, немов з руїн старого міста-замку, до них дрібненько

вийшов Михайло Олександрович, обняв обох, неначе давно не бачилися, і, роздягнувши, повів у храм — свій кабінет.

— Сиджу над «Русскою беседою», допомагаю редагувати, — кивнув на стос рукописів.

Тарас оглянув шафи, пройшов між скринь та столиків, запруджених ущерть книжками, зітхнув і мовив:

— Славно!.. Чи поживу я хоч рік отак, посеред книг?..

— Приїдеш у Петербург, одружишся, наймеш собі квартиру і заживеш, — сказав Михайло Олександрович.

— Посватався до однієї в Нижньому й схопив нівроку гарбуза... Семенович із нею грав на сцені, — сказав Тарас.

— Не доля, видно. — втішив його господар. — Твоя десь жде та рушники готує.

— А де ж свою ховаш?

— Пішла до церкви.

— Прикро...

— Вона ось-ось повернеться, — дістав годинник. — Служба вже закінчилася. Сідайте, прошу! — швидко звільнив стільці. — В ногах немає правди.

— А в чому с? — озвався Щепкін, вмошуючись.

— Питання це не просте... — протяг Михайло Олександрович.

— Як «бути чи не бути?» у принца Гамлета, — сказав Тарас.

— Коли підходити до нього з боку етики...

— А богослов'я? — спитав лукаво Щепкін.

— Ви ж знаєте, що я не вірю в міфи...

— В народі правда, други, — сказав Тарас. — Інакше він не вижив би в тій круговерті, яку йому послала доля... Пригляньтесь тільки краще — і ви побачите в народі все, що тяжко так шукаєте по цих книжках!

— Не треба перебільшувати, — озвався Максимович. — У ньому також є усього — добра і зла...

— Як і в науці. Правда — поняття вічне, стале.

— Де почерпнув ти такі знання? — спитав не без іронії Михайло Олександрович.

— Все там же, у народі, — сказав Тарас. — Коли народ оспівує борця за правду, істину, він не пояснює, у чому суть тієї правди, — вірить, що знають всі...

— Добридень, — озвалась раптом пауза.

— О, це Маруся уже прийшла! — зрадів Михайло Олександрович.

Тарас підвівся, аби побачити його дружину, — сидів до входу спиною, — і дух йому перехопило. Ну й антикварій, ну й одхопив!..

— Вгадай, Маріє, хто це? — спитав тим часом Максимович. Вона зиркнула пильно і зашарілася.

— Напевно, Тарас Шевченко... — мовила.

— Він, він! — гукнув господар, ніби був не ученим мужем, а школярем.

Тарас ступив до жінки, яка дивилася на нього сяючими очима, взяв мовчки руку й поцілував.

— Михайле, де ти таку знайшов?!

— У Згарі, біля Золотоноші.

— Поїду туди женитися! А втім, такої другої...

— Там є ще кращі, — мовила. — Я вам знайду.

— Ну, все, Тарасе, бути тобі одруженим! — гукнув Михайло Олександрович. — У неї в цьому ділі легка рука.

Марія глянула на чоловіка, і погляд той Тарасу здався не без лукавини. Учений муж нараз притих, де й ділося його школярство.

— Михайле Олександровичу, проси гостей в світлицю, а я скажу, щоб подали нам чаю, — згадала, хто господиня в домі.

П'ючи пахучий домашній чай, Тарас раз по раз ловив її цікавий погляд.

— Може б, ти щось заграла, серденько?.. — спитав несміливо професор.

Мовчки пройшла і сіла за фортепіано. Нахмурила густі, крилаті брови, всміхнулась гостеві й торкнулась ніжно клавішів. Світлицю враз наповнили чарівні знані звуки, яких не чув він багато літ...

Лугом іду, коня веду;
Розвивайся, луже.
Сватай мене, козаченьку,
Люблю тебе дуже...

Заплющив очі й слухав далеку рідну землю... Побачив луг зелений біля В'юнищ, ясу Дніпра, чайний лет, далеку синю гору Монастирища...

Очерет, осока,
Чорні брови в козака!..

Вона вже грала іншої, й він усміхавсь крізь сльози... Не мав і гадки стрітись в Москві з тремтливим променем душі України!..

Тільки вона скінчила грати, він попросив перо й паперу аркуш, присів до столу і написав на згадку їй «Весняний вечір»:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Розчулена таким дарунком, Марія зняла поквалпно з себе маленький зграбний образок на ланцюжку і почепила йому на шию.

— Київський... Торік купила в Лаврі... Нехай хранить вас од усього злого!..

— Ну, нам пора, Григоровичу, — підвівся Щепкін.

Михайло Олександрович також устав. Він був чомусь похмурий, мов занедужав.

— Ще побули б... — Марія благально глянула на вже готових піти гостей.

— Хай іншим разом, доню, — не здався Щепкін. — Тарас іще в Москві побуде з тиждень...

— Еге? — спитала весело.

Тарас кивнув. У ній була якась жагуча сила, що обпікала душу, немов купальське вогнище...

— Нам треба ще до Мокрицького... — прощався Щепкін.

— Дякуємо, що завітали, — кланявся йому господар.

Надворі, вже сідаючи в прольотку, старий зітхнув багатозначно й мовив:

— Якби узяв Тетясю, було б тобі те саме... Мда-а!..

Аполлон Мокрицький прийняв їх радо. Правда, лише старого Щепкіна. Тараса він не впізнав. Ковзнув байдужим поглядом, — величний, гарний, як і колись! — і запросив сідати. Вони прийшли в його майстерню, чи то службовий кабінет. Професор!

— Оце сиджу та й думаю, — всміхнувся Щепкін, — що мені робити з вами?.. Знайомити — так ви давно знайомі...

— З цим паном я не зустрівся, — сказав Мокрицький впевнено.

— Ти придивись...

— Ні. Я ж художник, око мос чіпке.

— А я тебе впізнав одразу, брате, — сказав Тарас.

Мокрицький зморщив лоба, шукаючи, напевно, голос гостя в глибинах пам'яті.

— Пробачте, я...

— Негарно так забувати друзів, — під'юджував його Тарас. — Санкт-Петербург о цій порі, Двірцева набережна Неви, Елькан і ти... А я підходжу, сірий, і з острахом питаю вас, де Академія мистецтв...

Стенув лише плечима.

— А пам'ятаєш, як ти мені прислав записку, щоб я прийшов об одинадцятій в квартиру Карла Павловича?.. Жуковський, Віельгорський і ти в червоній кімнаті Карловій...

— Тарас! Шевченко! — скрикнув.

Мішаючи слова і сльози, вони відновлювали колишню дружбу.

— Скільки ж це ми не бачилися?

— Шістнадцять літ. Відколи ти в Москву поїхав...

— Що робить час!..

— Не так той час, як люди.

— Ти звідкіля?

— З пустелі, що за Каспієм.

— Я чув...

— А ти?

— Учительствую, малюю трохи... Тихо собі живу... — сказав, неначе вибачився за свій добробут, Аполлон. — Куди ж тепер?

— У Петербург. П'ять місяців не дозволяли, тримали в Нижнім Новгороді. Дозволили! Але щоб жив під наглядом...

— Ти ж був знайомий з братом моїм Іваном? Так він керує канцелярією самого обер-поліцмейстера. Я напишу. Він зробить для тебе все, що зможе...

— Не знаю, як і дякувати!

— На жаль, мені вже треба йти. Там учні ждуть. Тарасе, приходи додому! Я покажу тобі ескізи... Васі Штернберга. Семінович мою квартиру знає, розкаже, як її знайти. Пробачте!..

Оглянувся вже на порозі, махнув рукою... Ніби пішов у їхню молодість. Ретельний, щирий, добрий!..

— Цей чоловік колись також зробив усе, щоб визволити мене з кріпаччини, — сказав Тарас.

— А я й не знав... Ніколи навіть словом... — підвівся Щепкін.

— Батьку, з якими я дружив людьми!..

— А з ким вони дружили! — обняв його старий актор.

Як вийшли, московський хмурий березень вже не здавався Тарасові таким сумним, гнітючим. Хоч сонце десь ховалося в суцільній темній хмарі й сніг пролітав, будинки, храми, люди освітлені уже були весняним, теплим тоном... Чарівна все-таки людська, звичайна воля!..

...Великим днем для нього став суботній день напередодні пасхи. Ще в Нижнім Новгороді він полюбив іще одного старого велета Москви-столиці — Сергія Тимофійовича Аксакова. Позаочі, з його двох книг, і з розповідей Михайла Щепкіна. Послав йому свою «Прогулку с удовольствием и не без морали», щоб він сказав, чи варта вона чогось... Тепер удвох із Щепкіним переступили поріг квартири, яка його манила, відколи він у Москві.

Іх стрів Іван Сергійович, один із синів письменника і сам письменник.

— Батько, на жаль, прихворів... — ніяково розвів руками. — Прошу сідати!

— Ваня, дозволь тобі представити мого старого друга...

— Шевченка?

— Так.

Іван подав пухку велику руку.

— Я чув, що ви приїхали. Отець уже про вас питав...

— Я теж хворів.

— Знайомтесь! Це Костянтин, мій старший брат...

До зали ввійшов зарослий, мов старовір, високий муж в боярській якійсь сорочці.

— Здрастуйте, — вклонився всім.

— А це Тарас Шевченко, — додав Іван.

— Печальна жертва Санкт-Петербурга!.. — зітхнув на повні «боярські» груди Костянтин. — Москва б так з вами не повелась...

— Звичайно, — всміхнувся Щепкін. — Що там людину довго мучити в якійсь пустелі!.. Вивели б на Лобне місце, голову — на плаху й ать сокирою!..

— То німці все придумали, аби зганьбити стару Росію, — хмуро сказав Іван. — Москва завжди була глибоковіруюча й гуманна, сиріч людяна. Свої царі — не німці!..

— Я чув, що вас заслали в солдатську службу за Товариство, що прагло об'єднати усіх слов'ян? — сянтав похмуро Костянтин.

— Не зовсім так, — сказав Тарас. — Я написав поему «Сон»...

— Було ж у вас слов'янське братство?

Тарас згадав Фонтанку, Попова — друга щирого, й уник прямої відповіді. Хоча діла то давні, а все ж...

— Бродіння умів і душ, фантазії!..

Брати притьмом презиринулися.

— А Костомаров твердить... — почав було молодший.

— Чого ото ви в'язнете до чоловіка! — втрутився Щепкін. — Мало йому дісталось?

— Ми ж тут свої, — образився вже Костянтин.

— Свої, чужі... — сказав старий. — На пасху всі цілюються, усі брати... А розпинають!..

— Ну, нам, Семеновичу, цього ти міг би не говорити! Ти ж знаєш нас. І друзів наших знаєш...

— Ви благородні люди.

— І нам не байдуже, з ким буде він, поет Шевченко, й ті, хто його шанує і йде за ним, — сказав одверто Костянтин.

— За мною нині йде тільки він, актор Михайло Щепкін, чи я — за ним, — пожартував Тарас, щоб збити врочистий тон.

— Всі малороси, яких ми знаємо, благоговіють перед своїм великим поетом-мучеником, — сказав Іван.

— Спасибі за комплімент...

— Це правда, — підтримав і Костянтин. — Ми впевнені, що вам близька ідея єдності усіх слов'ян, слов'янський дух, слов'янська велич, доля всяя Русі.

— Не турок же... — ухильно сказав Тарас. Ідея «всія Русі» для нього надто пахла самодержавством, синьомундирими захисниками царя й отечества. — Коли б ще волю людям!..

— І воля буде. Із царських рук, — пообіцяв йому Іван.

— Сказав сліпий, побачимо... Та й Україна...

— Нам рятувати треба від німців Русь — ось головне! — схопився з крісла Костянтин. — Від них усі напасті. Європа нас понівечила, перекрутила!..

— Прошу мене пробачити, — ввійшла русява ставна дівчина. — Шевченка й Щепкіна до себе просить батько.

— Йому ж суворо заборонили лікарі! — гукнув Іван.

— На дві хвилини... Він як почув, хто завітав, розхвилювався...

Втрюх увійшли тихенько до кабінету, затіненого густими занавісами, й почули тихий голос:

— Щасливий бачити вас у Москві... в моєму домі...

Звикши до напівтемряви, Тарас уздрів на ліжку шляхетний вид Сергія Тимофійовича.

— І я безмежно радий, що маю честь...

— Як жаль, що я захворів, що лікарі не дозволяють мені... А то б ми з вами!.. Михайле, ти ж покажи йому Москву...

— Показую вже п'ятий день.

— Ну й добре... Ви, Тарасе, заходьте. Може, мені полегшає... А літом ласкаво просимо до нас у село...

Тим часом хтось торкнув Тараса за рукав, і він почав прощатися.

— Видужуйте! Спасибі вам за книги. Я прочитав їх із насолодою.

Освітлена вітальня змусила примружити очі.

— Старість... — зітхнув журливо Щепкін.

— Себе він зовсім не береже, — похмуро буркнув Костянтин. — Працює, мов найнявся.

— Охота гірш неволі, — сказав Тарас. — Творці горіти мусять, інакше буде лише димок.

— Ось так! — промовив до Костянтина молодший брат. — Труд, кажуть мудрі люди, всьому на світі голова.

— Нам час. Прощайте! — мовив Щепкін.

— Григоровичу, ждемо до нас на великдень, — подав Тарасу руку Костянтин. — Ми познайомимо вас з Хомяковим, Кошельовим... Чудові люди!

— Дякую. Зайду, зайду обов'язково!..

— В Кремлі сьогодні будете? — спитав Іван. — Всеношна там — на всю Росію!

— Мороз іде по тілу — так гарно, так глибинно-істинно, — доповнив брата Костянтин. — Підете — не пожалкуєте. Там справжня Русь!..

— Умовили, — всміхнувся братам Тарас.

Перекусивши в Троїцькому трактирі, прийшов додому з наміром лягти поспать, щоб вистояти всеношну. У Щепкіна були в театрі справи, й Тарас міг жити, як заманеться. Добра, звичайно, річ, прогулянки, візити, дружні зустрічі, та... заважкя.

Роззувся, роздягнувся й ліг на диван. За звичкою, узяв зі столу книжку. О! Це ж «Полярная звезда», яку ще вчора йому позичив Микола Щепкін, Михайлів син... П'ять профілів синів Росії, кращих її синів... Вони їй прагли волі, вона ж дала їм вінець терновий мучеників — Росія царсько-панська, Росія рабства. Воля і досі в ній — крамола, державний злочин; слово саме прирівняно до богохульства!.. «Княгиня Катерина Романовна Дашкова...» Це ж подруга імператриці Катерини. І хто ж про неї пише? Сам Герцен!.. Власне, його цікавить імператриця, її «портрет», що впливає з записок фрейліни Дашкової... Цікаво... Ніжна мудрість, що потопила в крові уральську волю Пугачова, добила Січ!..

Об одинадцятій пішов у Кремль. Розбурханий статтею Іскандера, а не впокорений перед лицем всевишнього; в передчутті грядущих бур, а не святого таїнства прилучення до воскресіння із мертвих бога-сина.

Ще на Красній площі попав у вир народу, що тягся в Кремль на головну пасхальну службу Москви-столиці, а може, і вся Русі, як похвалявся Іван Аксаков. Ішли врочисті, стримані, несли паски у кошиках, хустках — хто в чому. Між цих поважних, ситих то тут, то там траплялися прості та зовсім бідні, шмигали діти, підлітки, а парубки тихцем пощипували дівчат, і ті нищали здавлено, закутуючись в рясні хустки... Вгорі стояв великий жовтавий місяць, зорі світили теж... Воістину пресвітлий празник!..

Кремль стугонів од натовпу. Здавалося, сюди сьогодні збилася уся Москва, прочувши, що т у т господь воскресне, що тільки т у т вони усі прилучаться до благодаті. Служилося в усіх церквах, яких було лиш на Соборній площі три чи чотири, линув сумний, іще передпасхальний, спів, горіли грубі свічі й повсюди пахло воском... Підходили якісь пани, одягнені в боярські шуби й шапки, і люди трепетно давали їм дорогу в набиті густо храми... Метляли пишні бороди, розкішні хутра, сукна, цвіли шовки й стояв туманом го-мін...

Опівночі з церков ударив дужий веселий спів, забемкали на всіх дзвіницях дзвони...

Христос воскресє из мертвых,
Смертию смерть поправ
И сущим во гробе
Живот даровав!..

— Христос воскрес! Христос воскрес! — полинуло, неначе хвиля, натовпом, і він здригнувся, зрушився, завирував. Із храмів трохи посліхом посунули ті, що стояли скраю, біля дверей, за ними — густо, весело, хапаючи повітря риб'ячими ротами, — хто був сподобився стояти глибше, біля амвона, а вже за тими, після важкої паузи, пішли попи з кадилами та клір з хорóгвами та образами...

Христос воскресє из мертвых!..

Шаліли дзвони, натовп перешиковувався, даючи вільний простір довкіл церков, щоб ним врочисто рушив великий хресний хід, очолений самим, напевно, патріархом всія Русі... Хтось скрикнув, хтось когось ударив... Ізнявся шум і раптом стих...

Нарешті вся колона з подів, свічок та образів з хорóгвами, сяк-так зібравшись, рушила.

Христос воскресє из мертвых,
Смертию смерть поправ!..

А дзвони б'ють, а натовп переливається, а поліцейські луплять безбожно тих, хто сп'яна чи знічев'я вискакує напереріз процесії... Христос воскрес! Христос воскрес!..

Поволі в співі, в дзвоні процесія пройшла за храм Успенія... Христос воскрес!.. Якийсь дебелий купчик поцілувався, — брат во Христе! — з худим обдертим жебраком і дав йому карбованця... В гурті дівчат та хлопців зірвався сміх, на них хтось шикнув...

Місяць кудись подівся, і зір також не стало видно. Знову підуть дощі та мокрий сніг...

Із-за Архангельського собору з'явились свічі, ризи, блиск образів. За ними, ледь погойдуючись, пливли хорóгви...

— Не налягай! Дорогу! — метнулися городові розширювати живий, рухливий коридор. — Таку твою!..

Христос воскресє из мертвых,
Смертию смерть поправ!..

Тарас якимось чудом лишився поряд із хресним ходом, чув запах воску, ладану, спітнілих тіл. Пова нього пройшли поволи вищі чини духовні, чорні, як ніч, ченці, хороговносці...

Раптом посеред них впізнав одного з братів Аксакових! Ніс Костянтин лик Саваофа — гордо, ледь-ледь задерши голову і виставивши вперед широку, лапату бороду... Проїшов, неначе проплив у рай... Кондова Русь! Єдиновірна, царствена!.. Свій патріарх, свої палати, свої покірні смердя й жінки, замиті по теремах, як то було у добрі старі часи!..

На другий круг у хресний хід вливалися пани, купці, чиновники. Йдучи, співали з півчими й знай осіняли себе хрестом — розмашистим, як їхні душі, здатні пропить за ніч всі гроші, шубу, коней та... кріпаків... Братолюбиві стовпи царя російського, престолу та отечества!..

Коли вільніше стало, де він стояв, пішов од храмів божих у бік воріт. Не може Русь без ідола, без поклоніння. Не сотвори собі кумира — заповідь, якої вона і досі ще не почула, не сприйняла!..

...Прощатися почав уже напередодні свого від'їзду. Михайло Максимович зібрав велику учту, присвячену його особі, прощанню з ним. На ній був цвіт мистецький, вся мисляча, жива Москва.

Тарас прийшов із Щепкіним пізніше всіх. Як видно, йому навмисне назвали час такий, щоб вийшла врочиста зустріч. Вітальня враз притихла, вп'ялась очима в нього, і в тих очах було усе: повага, сум, іронія...

— Добридень вам, панове! — сказав нарешті здавленим від хвилювання голосом. — Пробачте... Ми, здається, спізнались трохи...

— Тарас Григорович Шевченко! — оголосив господар дому, як в історичних драмах, хоч тут його вже знали, вважай, усі. А-а, ні є незнайомі лица...

— Погодін, — представився один із них, вивчаючи його уважним поглядом.

— Професор, академік і видавець, — додав Михайло Максимович.

— А ще — ваш давній шанувальник, — додав відомий учений муж. — Наш «Москвитянин» писав не раз про ваші твори. Навіть, коли про них писати не дозволялося...

— Спасибі. Я...

— Дозвольте й мені, панове, — вліз поміж них усміхнений сивенький старчик. — Я — Шевирьов, Степан Петрович. Прошу любити і шанувати... Хі-хі... Як я шаную, Тарасе, вас, хоч поглядів не поділяю ваших...

— Також професор, академік, відомий критик... — почав було пояснювати господар дому.

— Знаю, — сказав Тарас. Цей монархіст уславився непримирністю до всіх інакомислячих. Дискутував колись з Белінським.

Мусив подати руку.

— А ви мене впізнаєте? — всміхнулися знайомі очі.

— Пан Галаган?

— Він самий,— обняв Тараса земляк, з яким він зустрічався колись не раз.— З поверненням!

— Були в Кремлі? — спитав Іван Аксаков. Тарас кивнув.— І як? Прекрасно, правда?

— Японія...— сказав Тарас, хоч не хотів висловлюватися на цю непевну тему.

Іван Сергійович нічого не зрозумів. А Костянтин, що підійшов тим часом, спитав:

— Узавтра їдете?

— Пора,— розвів Тарас руками.— Там жде мене моя свята заступниця, робота жде...

— Нам буде вас не вистачати.

— Дякую за добре слово...

— А це Петро Іванович Бартенєв, історик, археограф,— знайомив далі Максимович.

Той уклонився мовчки...

За півгодини ввійшла чарівна господиня і запросила усіх до столу.

— Як здумаю, що ви вже їдете, то плакати хочеться...— шепнула вона Тарасові, коли схилився поцілувати руку. В очах її,— великих, ясно-карих,— і справді сяяли росою сльози.

Учта розпочалася теплим напутнім словом Щепкіна.

— Панове, ми сьогодні вшановуємо нам дорогу людину, що незабаром покине нас. За всі ці дні ми полюбили широко простого, милого й талановитого Тараса — гостя нашого. Своїм приїздом він звеселив, осяяв хмурий березень, вселив надію в душі на кращий час не тільки у природі, а й у суспільстві нашому... Нехай же буде добре йому в дорозі і в Петербурзі!

Всі встали й випили по першій чарці на честь заслання, що повертався за одинадцять років із невеселих, трагічних мандрів.

Як почали обідати, Тарас дивився нишком на цих людей, яких він знав давно колись, і тих, з якими оце в Москві зустрівся, і щось таке в його душі творилося, чому не міг знайти одразу й назви. Було і жаль утрачених даремно літ, і радісно, що так його зустріли відомі, славні люди. Не всі вони, звичайно ж, читали те, що він створив, та всі схилили голови перед його стражданням, віддаючи данину його терпінню, мужності та силі волі, як висловився в своїй промові-тості Іван Аксаков тільки що. Старий другака Щепкін, розчулившись, поцілував промовця, чим ще додав олії в огонь поваги та співчуття. Погодін і той сказав коротке слово на честь поета-мученика, що постраждав за щирість, за свій народ. Щоб був не вплив суди царя-надьожу, то мав би повний успіх у товариства...

Останнім встав господар. Гамуючи тремтячі руки й сльози, він прочитав присвячений Шевченку вірш, написаний перед обідом-учтою. Хтось щось спитав Тараса, й він не почув початку, де йшлося про повернення його ж таки з країв далеких...

Ой, як дуже за тобою
Тужила Україна —
Усе тебе вспоминала,
Як та мати сина.
Твої думки туманами
На лугах вставали,
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні соловейком
В садах щебетали...

Не зміг читати більше. Стояв, схиливши голову, й стискав тремтливий аркушик з написаним на ньому віршем... Нарешті рушив далі, вітаючи його на волі, зичачи йому здоров'я, слави й нових пісень...

Обід уже скінчився, і всі по тому віршеві зібралися біля Тараса, вітали, тисли руку, бажали щастя, успіхів...

І раптом — спершу тихо, а потім дужче, дужче — полинула українська мила музика, українська пісня!.. То господиня, сівши за фортепіано, вітала гостя голосом його землі, душею його народу, музикою його небес блакитних...

Ой зйду я на могилу
Та стану-гляну у долину:
Долина глибока, калина висока,
Аж дододу гілля гнеться...

Всю ніч Тарасу снилися її пісні, вона сама, могили, степ, дніпрові сині гори...

А вранці, ледь розвидніло, прощався з домом Щепкіна; і з ним самим. Старий актор зібрався у Ярославль, він — в інший бік, де мав давно вже бути.

До пошти мовчки їхали. Лише коли поклали на дах карети речі, Семенович обняв Тараса, поцілував і мовив:

— Нехай щастить тобі, мій добрий друже!

— Спасибі за все, за все! — розчулено гукнув Тарас.

Ямщик піднявся на передок, взяв батога. І Щепкін запоспішав сідати.

Коні рвонули з місця...

Коли-то знову стрінуться?..

Іхав Москвою вранішньою, а був уже в Санкт-Петербурзі. Правда, не міг побачити його виразно, чітко: за одинадцять років, — та власне, всі тринадцять, — відколи він поїхав на Україну! — геть призабув. Час трудиться — стирає щось, щось вималює на тому місці... Вчора він стрівся з дядьком княжни Варвари, якого часто згадували в Яготині. Пробувши тридцять років на каторзі та на засланні, князь доживає вік у Москві... Сергій Волконський, декабрист, засуджений царем до страти!..

Москва пливла, відходила у тихий, добрий спомин. Старий Михайлів кучер музикав щось собі під ніс. Він знав, що поїзд іще не скоро, й не поспішав...

Раненько мав прийти до Щепкіна Михайло Олександрович і принести «Івана Гуса», якого ніби десь відшукав новий знайомий Бартенєв... Ні «Гуса», ні Михайла!.. Коли добув, то передасть йому у Пітер Галаганом, який узавтра їхатиме...

Вокзал зустрів багатолюдям. Публіка сюди приходила на рандеву, оскільки і сам вокзал, і поїзд, і залізниця були ще всім удивину. Йому казав хтось, що по неділях тут навіть грає музика...

Забравши свою мізерію і попрощавшись з кучером, пішов шукати якусь харчевню, щоб підживитися. Харчі він мав у саквояжі, та шлях був довгий, а поїзд не диліжанс: хто знає, як він їде і де спиняється... Дорогу цю збудовано, коли Тарас тягнув носок за Каспієм, і зараз він уперше мав довіритися огненній силі локомотива. Дива! Узавтра ввечері він буде вже на березі ріки Неви, обніме Лазаревського! Михайло жде. За муки його солдатські господь послав такого друга вірного. М'який, тихенький, навіть сором'язливий, а діло робить вперто, не відступаючи, не даючи спокою іншим...

До поїзда було ще мало не дві години. Добре, що взяв квиток заздалегідь. Семенович потурбувався. Він їздить часто, знає...

— Христос воскрес! — почулось раптом поряд. Звів очі — леле!..

— Як ви тут опинилися?

— Надумала провести вас, — всміхнулася йому Марія. — Ці сухарі учені не догадаються...

— Михайло Олександрович мав підійти до Щепкіна, — сказав Тарас.

— Він був... як ви поїхали, — скривилася, мов укусила кислого.

— Не знаєте, знайшов мого «Єретика», або «Івана Гуса»?

— Так.

— От спасибі за новину!

Ввійшли в приміщення і посідали на вільну лавку. Марія так дивилася на нього сяючими очима, що він одводив погляд.

— Ви теж з панів? — спитав, аби поставити між ними щит.

— Та ні, проста козачка.

— Такими будуть усі мої землячки, коли дамо їм волю... — подумав Тарас уголос. — Бо воля — це як сонце в душі людини. Вільного по ньому видно — світиться...

— Я теж свічусь?

— Ви — сяєте!

— А він казав, що темна...

— Хто?

— Чоловік...

— Він, серденько, недобачас. Прости його.

Сиділи довго мовчки. Нарешті він зиркнув на неї і стрів її сумний і світлий погляд, що проникав у саму душу. Господи!.. Аби здолати чари, спитав грайливим тоном:

— Ви не забули, що обіцяли мені при першій зустрічі?

— Що?

— Оженити мене у Прохоровці або в своєму Згарі.

— Не мудре діло... Жити потому мудро...— мовила.— Приїдете, то оженю! — всміхнулася.

Чомусь од тої усмішки йому зробилось сумно... Де Згар, а де Новопетровський форт!..

— Про мене ви дізналися від Максимовича?

— Ні. Я сама читала і уявляла крізь сльози вас... Ще дівчиною...

У залі раптом почувся рух.

— Напевно, поїзд? Треба мені вже йти... — підвівся.

Вона дістала хусточку і втерла очі. Потім всміхнулася якось гірко і запитала:

— Можна поцілувати вас на прощання?

Тарас не встиг відповісти. Впилася в губи, вирвалася — сама від себе — й швидко пішла з вокзалу.

Поїзд прогуркотів за вікнами, протяжно свиснув, пирхнув і зупинився. Вдарив вокзальний дзвін...

Лежав, лічив удари, що долинали із Петропавлівської, і слухав біль, що не вгавав у грудях...

Уранці забіг його провідати Гриць Честахівський.

— Ну, як? — спитав.

— Як бачиш... Немає волі?

— Кажуть, що буде в піст.

— Пілати!

— Їм не лече.

— Я ждав, я знаю...

— Що я тебе проситиму, — присів Грицько на ліжку, — не переймайся так дуже цим. Ти хворий, тобі одужать треба...

— Коли ж не можу!..

— Вчора дув з півдня вітер... Пахла в саду кора... Що чути від Варфоломія? Вже сторгував той ґрунт побіля Канева?

— Не знаю, — сумно сказав Тарас. — Чи він всього не пише, чи сам нічого там не збагне... А це мовчить...

— Весною поїду я! — рішуче сказав Грицько. — Коли тобі до серця ота земля під Каневом, то буде вона твоєю. Як звати те урочище?

— Гора Чернеча... З неї чудовий вид на Задніпров'я, і сам старий Славутич біля підніжжя тече широко й вільно!..

— Видужуй тільки швидше.

— Не знаю... Щось мені недобре, Грицьку... Думки сумні приходять до голови...

— Ти ліки п'єш?

— Що толку з того!.. Гіршає мені весь час...

— Весна уже не за горами. Вирвешся на Україну — враз оживеш.

— Хоч глянути б з тих гір на світ!.. — зітхнув Тарас.

— Надивишся, — торкнувся його руки. — Якщо до квітня місяця твій брат не купить ґрунту, покину все й поїду!

Притихли. Теплий квітень був ще такий далекий...

— Ти не забув, як ряст цвіте? — спитав Тарас. — А сон-трава!..

— Мені стоять перед очима зелено-сині луки, гаптовані жов-тавим цвітом лотаті...

— І солов'ї... І жайворонки...

— А над водою летять качки!..

Тарасові згадався став, левада, струмок по ній, що навесні вбирався в цвіт і зело; а потім — гори канівські, зелений обшир луків, що за Дніпром...

— Якщо умру, то поховайте на тій горі, де мислив хату ставити, — зненацька сказав Тарас, хоч сам про смерть не думав останні дні.

— Ну, що ти, що ти, батьку! — жахнувся Честахівський. — Ще поживеш...

— Дай боже!.. Кажу на всякий випадок... Не хочеться мені лежати в чужій землі...

— Йй-богу, буду плакати...

— Я ще не вмер, — всміхнувся Тарас йому. — Та й краще мені сьогодні нібито... Вночі про Нижній згадував, і про Москву... Які були надії, а вийшло...

— Гріх тобі гнівити бога, — сказав Грицько. — Книжок он скільки повидавав, став академіком, поезій скільки нових утнув!..

— Все так... А хати не збудував, не одружився і не пожив на рідній своїй землі, — зітхнув Тарас.

— Одружишся і поживеш. А грунт — поїду й тобі куплю! — рішуче сказав Грицько.

— Спасибі.

Хтозна-чому Тарасові враз захотілося обнять Грицька, поцілувати й сказати йому якісь слова прощальні. Були б такими всі земляки!..

— Чого ти так на мене сумно дивишся? — спитав Грицько.

— Не знаю... Якась журба бере за душу...

— Засидівся ти в цій норі. Давай на все начхасмо й гульнемо вдвох по місту на візнику! — схопився.

— Не можу. Груді в мене — немов скляні. Щось там таке... Торкнешся — і розіб'ється...

Грицько погас. Похнюпившись, пройшов до столу та до вікна, постояв там і повернувся.

— Батьку, якби я міг забрати твою хворобу!.. — мовив.

— Я вірю: ти забрав би, — сказав Тарас, розчулений його поривом.

На антресолі піднявся важко Федір і повелів:

— Час умиватися і пити чай!

— То я пішов, — сказав Грицько. Нагнувся, поцілував Тараса в лоб. — Поїду на кілька днів по службі. На тому тижні знов забіжу.

— Прощай.

— Бувай здоровий!

— Грицьку, ти ж не забудь, що я просив...

Лише махнув рукою, пішов униз. Тарас вслухався сторожко в його ходу і ясно бачив, як одягнувся, зиркнув на сходи й вишов... Жаль, не сказав йому хороших, прощальних слів!.. Цей тиждень ще пережити треба... З грудьми — як скло...

У п'ятницю, напередодні його дня ангела, прийшов Микола Костомаров.

— О, ти працюєш! — мовив іще в порозі. — Чому ж не був у мене?

— Нездужаю, — сказав Тарас, поклавши пензлик. — Вчора мені полегшало. А то лежав.

— Що ескулапи?

— Хмуряться, рецепти пишуть, з хати не випускають... Сідай.

— А може, й справді тобі полежать треба?

— Належуся... Ну, як твоя наука?

— З очима зле. Якраз ввійшов у діло, збагнув, руками взявся, а зір все гірше й гірше.

— У кожного своя біда.

— Ти хоч не стань філософом! — пожартував.

— А що... Уже три місяці, як маю час для роздумів, — журливо сказав Тарас. — Удень ще хтось зайде, провідає, погостинить... А ночі — лише мої... Думки, думки!.. Мов заново прожив життя...

— Самотність нас опосіла, брате.

— Вона... Та ще ланцюг жандармський!

— А що хіба? — спитав Микола тихо.

— Вже другий рік купус ґрунт Варфоломій. Ніхто продати не хоче! Підуть питати дозволу, — бо це мені! — й назад, назад...

— Пани тебе бояться.

— А ти казав, що люблять...

— І люблять, і бояться. Як я, скажімо, або Куліш, — всміхнувся.

— На себе ти не наговорюй!

— Ти — світоч, ми ж довкіл — метелики. Кортить наблизитися і страшно, бо згоріти можна... — свої вів Микола.

— Погасну — будете мене топтати ногами...

— Ти не погаснеш.

— Колись же вмеру.

— Фізична смерть для тебе стане новим народженням. Тебе тоді полюблять — не страшно! — всі...

— І шеф жандармів?

— Мовлю про земляків. А владі ти завжди будеш кісткою в неситім горлі.

— Втішив. Тепер і вмерти можна.

— Живи й пиши!

— Писав би, та, видно, вже...

— Казав, що стало краще.

— Борюсь, не можна мені лежати колодою, — сказав Тарас. — Питьма докруг... Пригас — і вже вона насовується з усіх сторін!..

— Це правда, — зітхнув Микола.

- Волі так і не чути? — спитав Тарас.
- Всі кажуть, що вже царем підписана...
- А де ж вона?
- Притримують.
- П'ятьма, п'ятьма... Як хочеться почути хоч про таку!..
- Вже скоро.
- Для мене час тепер, Миколо, стисся: година — день чи й місяць, а день — як рік...
- Ти став-таки філософом!
- Я написав останній вірш...
- Микола притих, зіщулювся. Десь за вікном дзвенів капіж, поцівувала якась пташина...
- Як там Нева, не ожила? — спитав Тарас.
- Ще рано.
- Лишилося чотири дні зимових. І все — весна!..
- Ти сплутав Неву з Дніпром.
- Поїду на Україну! Там поживу, подихаю... Мені б доїхати тільки!..
- Такий слабкий?
- Промовчав. Хіба він знає, що з ним! Болить, і край...
- Дістав годинник, куплений йому Михайлом, незграбно клацнув кришечкою.
- Десята вже... Поглянь на це маленьке диво!..
- Перший?
- Не мав за що раніше, а це купив... Лежиш, не знаєш, котра уже година... А тут — будь ласка!..
- Закрив, сховав. Здалося, що Костомаров лукаво якомсь глянув. Старий, а тішиться, немов дитина...
- Скільки тобі узавтра стукне? — спитав Микола.
- Сорок та ще і сім. З базару їдем, брате!
- Мені вже теж сорок четвертий... Аби тоді був одружився...
- Немає зла, щоб на добро не вийшло, — бадьоро сказав Тарас, втішаючи. — Вмремо, ніхто не плакатиме...
- За мною — так, а за тобою... Краще живи, Тарасе, довго, до сотні літ!
- Велиш, то що мені лишається?.. — всміхнувся, слухаючи, як підступає до серця біль.
- Я завтра прийти не зможу. Отже, прийми моє вітання!
- Звелись обоє, поцілувалися.
- Вже йдеш? Прощай!.. Важливе щось хотів тобі сказати... Бач, геть забув!
- Прийдеш до мене — скажеш. А як нездужатимеш, то я приїду. Ти повідом.
- Гаразд.
- Бувай здоровий!
- Прощай...

І цей пішов. Мов бачив, як він іде академічним коридором, — зсутулений, напівсліпий, — як одчиняє двері і боязко йде до Неви, щоб глянути, чи не збрехав, сказавши, що спить Нева... Морозним

сизим оком вдивляється у нього сфінкс... Як вічність!.. За чотирнадцять років дідами стали ті, що найближче до серця брали долю свого народу. Тоді були завзяті і молоді, а нині — сиві, немічні, принаймні тілом. Духом вони ще дужі!..

З жалем оглянув стіл з розкиданими малюнками, мольберт, палітру й тихо пішов до сходів. Ніс обережно серце, мов кришталеву скриньку, в якій було заховане його життя... Поволі ставив ногу на першу сходинку, яка озвалась глухо, мов їй також боліло... Хитався світ, окреслений одним вікном та стінами, пливли думки, неначе човни Дніпром, покритим нічним туманом...

Ліжку зрадів, як тверді. Стіни, вікно і все довкола поволі втихло, стало на звичне місце. Невже його так підкосили сумні думки?.. Чи втома?.. Чи холод, що повзе з вікна, з підлоги?.. Чи щось у грудях у нього перемінилося?.. Ковтнути б чаю... Ось він, хоч і холодний, стоїть собі на столику, а встати зась... Спочине і зведеться... А може, хтось навідається... Його незмінний Федір теж занедужав. Вчора прислав товариша. Гаврилом кличуть. Також старий солдат... А на ніч Михайло шле свого слугу Івана; в майстерні спить...

Віддихавшись, устав, добувсь до чаю, випив. Палить його сьогодні... Наче довкіл пустеля... Важко йому долати сходинки. Уперше нині пошкодував, що мусить ходити ними... Може, і справді ліпше йому було б в лікарні?.. Днями забіг сюди Жемчужников — не Лев, а брат молодший, Володимир, — і запропонував лягти в лікарню. Взявся добитись навіть місця... І третій брат, Олексій, такий же, здібний... Брати Жемчужникови, Мокрицькі, Лазаревські, Курочкини — щасливі їхні матері!.. О, геть забув, що у Мокрицького, Івана Миколайовича, сьогодні день народження! Торік вони повеселилися в його гостиннім домі!.. А нині...

Сів до столу, вмочив перо і написав вітання. Коротке. Сили йому не вистачило на довгий лист... Зайде Гаврило, то передасть... А ні — Іван Саєнко, слуга Михайлів, з'явиться, пошле його...

Ліг відпочити. Ніби хтось увійшов... Роздягся. Покашлюючи, пішов нагору сходами... Михайло Лазаревський!

— Ну, як ти тут?

— Недавно сімейство ваше згадував...

— Хоч добрим словом?

— Можеш не сумніватися. Найкращим!

— Снідав? І ліки пив? — змінив Михайло тему.

— Як ти ввійшов, мені немов полегшало, — сказав Тарас.

— Сьогодні ти бадьоріший...

— Вже й працював. Зійшов вниз... Аж тут прийшов Микола...

Біда з ним — сліпне. Скільки б він ще зробив!..

— Вниз не ходи. Там холодно, — благав його Михайло.

— Коли ж кортить... Я, може, не написав найкращу свою картину!..

— Ви всі такі скажені?

— Не знаю... Ті принаймні, у кого є мета-зоря...

— Твоя, звичайно ж...
— Воля!
— Цар скоро дасть.
— Тієї волі ніхто не дасть, її добути треба! В царя, у панства вирвати!..

Аж потемніло йому в очах.

— Далека твоя зоря... — зітхнув Михайло. — Довго до неї йти...

— Дійдемо! Не ми — онуки, правнуки... Пожити б нам з тобою на тій землі, на вільних горах капівських, між тих людей веселих!..

Помовчали. Шлях до зорі був довгий, а їхній вік короткий...

— Хоч спом'януть тоді нас добрим словом? — спитав Тарас.

Михайло не відповів. Напевно, він і не чув, замислившись про той далекий прийдешній час. Ніколи він не висловився, не пояснив, чому так ревно дбав, відколи познайомився, про гнаного царем поета, хоч це діяння може... — могло не раз! — для нього зле скінчитися. Ніколи він не говорив високих слів про рідну милу землю, про свій народ... Брати також помовчували й робили діло... Може, у цьому є жертвонний, найвищий смисл!

— Брат Федір прислав листа, тобі привіт у ньому передає, — сказав Михайло тихо. — Він пам'ятає твої слова.

— Які?

— Що ти сказав, прощаючись: «Любіть селян!»

Він геть забув, а Федір, бач, пам'ятає. На добрий ґрунт упали його слова і проросли ділами добрими на користь бідним людям...

— Писатимеш — йому привіт передавай. Скажи, що я до смерті...

Навіщо всі ці слова! Усяке добре діло від влячності, яку висловлюють занадто часто, втрачає свою красу.

— Скажу, що ти запрошуси до себе в гості на гору біля Канева...

— Розумний ти чоловік, Михайле!

— Візьмеш мене керуючим своїм хазяйством?

— Ти ним давно керуєш.

— А в Каневі?

— Надумав їхати на Україну?

— Якщо тобі в пригоді стану... — зніяковів.

— Та я без тебе, немов без рук!

— Спасибі на добрім слові...

— Створимо там справжню Січ, — гукнув Тарас щасливо, — і заживем! Всі рівні, всі — немов брати!..

Знов потемніло йому в очах і стало душно.

— Швидше... квартиру... — мовив. — Вітру!..

Михайло виконав його прохання. Скривившись мученицьки, немов йому самому було недобре, мовчки стояв над ним.

— Вже легше... — тихо сказав Тарас. Ще й усміхнувся.

— Часто таке з тобою робиться? — спитав Михайло журно.

— Сьогодні вдруге.

— Треба гукнуть Круневича або Барі.

— Що толку, — зітхнув Тарас. — Мікстури п'ю, а гіршає... Як сам не збореш хворості, то хтось тобі не допоможе!..

— Колись казав, що Козачковський тобі поміг.

— То ще було до муштри й нудьги в пустелі... Там що два роки міняли роти, а я... сім літ на Мангишлаці!.. Знають царі й жандарми діло. Журба, цинга та ревматизм — не гірше од кулі й шибениці! — дороблять те, що не змогли чи посоромилися зробити вони...

— Поїдеш на Україну, і все мине. Одружишся...

— А ти?

— І я...

— Візьмемо кирпич чорнявих; дітей народять... Весело!..

Примовкли. Бачили своїх дружин, своїх дітей на горах біля Дніпра, самих себе — мов на картині, збоку...

— А як не пустять тебе Шувалов та Долгоруков? — спитав Михайло раптом.

— Чому?

— Забув, як ти вернувся із Наддніпрянщини і як з тобою порозмовляв всесильний шеф жандармів?

— То все у воду кануло.

— Хто знає... Лев Жемчужников мені казав...

— Облиш, Михайле!.. Добре так зажили, — всміхнувся, — а ти згадав жандармів... Цур їм!

— Піду скажу, щоб принесли тобі обід, — помовчавши, торкнувся його руки Михайло. — Ти добре їж, щоб силу мав... до кирпичи.

Кивнув, пішов. Кватирку лишив одчищеною. Старі вони вже парубки, підтоптані...

Встав, зачинив, бо вітер бурхав снігом йому на стіл. І знову ліг... Дівчата-кирпи нехтують коханням їхнім... Думав з неволі вирвать наймичку Варфоломієву — не захотіла, вийшла за молодого... Ткаченко у Полтаві знайшов було хорошу дівчину... Ликеру сам побачив і покохав...

Прогнав зусиллям волі ледь-ледь усміхнену її ману, відчувши, як стискається у грудях серце. Треба про щось веселе думати!.. Як він, скажімо, після арешту й слідства на Україні спочив душею в Гирявці, в святій неньки Лазаревських... Або як... Що веселого було у нього потім, уже в столиці? Чим він повинен гріти душу, що вже не може витримати не тільки горя — згадки про зло, наругу, муки, яких зазнав?..

Прийшов Іван Сасенко, приніс обід.

Увечері, як почало темніти, встав, запалив нову високу свічку й, передчуваючи безсонну ніч, знайшов літопис Самовидця. Давно хотів перечитати, проникнути у суть днів Богданових, в його падіння, злеті... Хоч Костомаров усе детально вивчив і написав чудову книгу у двох томах, хотілося почути ще раз голос того, хто все те бачив на власні очі. Бачив!..

Ліг, розгорнув на будь-якій сторінці... Коли вертався з Києва у Петербург і глянув на Переяслав...

Ні, книжку цю сьогодні йому читати не можна! Веселості в ній не знайдеш, а горя він не витримає. Діла давно минулі — його діла...

У Петропавловській пробило сьому вечора. Дістав годинник, звівся. І в старості в нас залишається щось від дитини... Тішимося хто знає чим... А може, у цьому наше благо, жива душа, не вбита, не розтоптана важким життям?..

Ваяв іншу, легшу, книжку. «Слово о полку Игоревѣ»... «Не льпо ли ны бяшетъ, братие...» Жаль, не зробив перекладу на українську мову... Яка краса, поезія, думки — високі й мужні!.. Щоб не Ликера... Господи, спаси його і заступи від цих печальних спогадів, від цих очей, що зорять йому і досі в душу!..

Сів різко, щоб хоч болем прогнати ману, та груди не одізувалися. Сьогодні, слава богу, йому і справді легше. Як так піде, то, може, він до віторка видужає і, всім на подив, з'явиться у Костомарова. А от і я, панове, не сподівалися? Ото вже буде радості!.. І не пригадує, коли там був... Так само і в Білозерського... Микешин десь завівся. А може, денно й нічно виліплює своїх царів для пам'ятника «Тисячоліття»?.. Грицько приїд, певно; з ним і піде. Самому буде тяжко: просидів стільки в хаті!.. Звичайно, перш ніж їхати на Україну, він має всіх відвідати, побачити й погомоніти. А з Чернишевським треба без зайвих вух... Не буде ж він, Шевченко, сидіти, склавши руки, на Україні! Там діла стане. Навіть коли кріпацтву прийде кінець... Тепер обачним буде. Не дасть себе ввіймати в пастку...

Тільки б йому одужати!..

Внизу почувалась чиясь хода, кахикання. Прийшов Саєнко на ніч. Дарма його прислав Михайло. Гибітиме тут на дивані, в холоді...

— Ще не спите? — піднявся на антресолі. — Чогось, мо', треба?

— Дякую. Усе гаразд. Мені сьогодні краще, — сказав Тарас.

— Гукнете, коли чого...

Зійшов униз, покректуючи, ліг на диван... Бурлака теж. Що воля дасть йому тепер — старому, понівеченому кріпачиною! Служитиме, як і служив, хіба що вже де схоче. І все ж чекає волі, розпитує, коли дадуть!

Чаділа свічка. Мусить устати і зняти нагар зі гнота... Долинув бій курантів із Петропавловської, і він, подумавши, дмухнув на свічку. Треба йому послати, набратись сили. Взавтра придуть його вітати з днем іменин, і всіх потрібно стріти, уважно, чемно вислухати, не зіпсувавши настрою своїм болящим виглядом... Вже сорок сім... Як їхав на Україну два роки тому, чувся при добрій силі... За рік, що тут прожив, утікши від різних там Табачникових, Грибовських та Васильчикових, де й ділося його здоров'я...

Навпомацки дійшов до ліжка й ліг. Відзначив радо: болю не відчуває... Тільки б йому одужати!..

Надворі десь світилося, — чиясь вікно навпроти або ліхтар, — і гола гілка дерева погойдувалася на тій стіні, де двері, немов химерний привид. Сюди-туди... Угору-вниз... Неначе пташка

в клітці. Чи звірина, яку загнали в пастку... На Україні, коли його затримали в саду Михайла Максимовича й не відпустили в Мошнах, Черкасах, Києві, відчув себе затравленим. Звичайно, виду не подавав, а на душі було недобре... Тільки його пустили, рвонув чимдуж із Києва. Як навесні — із Петербурга!.. Хоч круть, хоч верть...

Озався біль у грудях. Якийсь новий. Так ніби щось там рвалося... На щастя, стих. Утома лише з'явилася у всьому тілі... Та порожнеча... Геть, як тоді, коли зустрів у коридорі Федора, й старий солдат... Ні, він відчув раніше, при в'їзді в місто, що відібрали в нього велике щось і світле — побачення із рідним краєм після такої страдницької розлуки. То, мабуть, перше було повернення до Петербурга без звичної в таких випадках радості. І рай, коли він з примуеу, нам здатись може пеклом!..

...На станції взяв візника. Ще гроші мав — позичив Василь Тарновський, виручив. Дивився на Петербург, що пропливав по волі, — візник не гнав, і він його не підганяв, — а серцем був на кручах біля Дніпра... Він кунить там шматок землі, поставить хату, житиме! Це, врешті-решт, його земля, його дідизна, щедро полита кров'ю пращів. Табачникови, Парчевські й іже з ними тому його бояться, що в них нема коріння, а в нього є. Хоч сила в них, та всюди їм увижається останній день Помпеї, яку вони звели на схилах приспаного вулкана, що може враз прокинутися і спелити своїм огненним гнівом велике зло неволі й усіх її недремних стражів... Купить землі своєї, нехай там що, і житиме під рідним небом!..

Сфінкси його зустріли посмішкою, ледь-ледь паруючи в ранкових скісних променях. Вночі, напевно, була роса... А може, вони кепкують з нього, з його нещасних мандрів у рідний край?.. Їм що, вони камінні й вічні! Неволья їхня — тільки мізерна частка того буття, що випало на долю їм. Байдужість — добра зброя камінних душ; для душ живих — дочасна смерть. Старий служака Федір його зустрів у коридорі, неначе ждав чи бачив його приїзд.

— Ну як ви тут, підстрибуєте? — обняв Тарас солдата.

— Ми що... ми тягнем день до вечора... — зам'явся той. — А вас давно чекає наш поліцеймейстер...

— Набатов?

— Так. Звелів негайно бути. Сердитий — жах...

— Майстерню, може, хочуть?..

— Він не казав. Приходив тричі, лаявся, що вас нема.

Тарас заніс до хати чемодан та скриньку. Нова мітла по-новому, видать, мете... Цей князь Гагарін, що замінив Толстого, лад наведе, очистить авгісів стайні!..

— Ідіть хутчій, — озвався Федір. — Дуже він був лихий.

— Ще рано.

— Вже прибігав годину тому. Наче десь щось горить.

Тарас оглянув сумно свою майстерню, підняв малюнок, скинутий на землю протягом, поклав на стіл... Яка не є, а все ж своя, в будинку Академії!..

Брів коридором, ніби на гауптвахту. Хтось привітався, про щось спитав — лише махнув рукою... З огню, як кажуть, та просто в полум'я!.. Це ж поки він знайде квартиру, — та ще таку, щоб можна в ній було займатись гравіруванням! — це ж поки він добуде, чим заплатити... Книга його в цензурі й досі, хоч ще весною ніби все обійшлося добре... Мов вовкулаки, п'ють з нього кров тупі сатрапи царські!.. Ще й досі він має вид на проживання лише на рік. Не як художник, а як солдат колишній, рядовий лінійного батальйону номер один!.. Хоч у відставці, але солдат, замало не каторжанин!..

— Нарешті! — стрів його Набатов. — Зволили-таки прибути до Петербурга! Ви ж мали бути, батечку, ще в тому місяці...

— Не знав, що тут мене так ждуть, — всміхнувся.

— Мені то що... — зітхнув поліцеймейстер. — Моє теляче діло...

— Все князь Гагарін? Може, візьме собі...

— Князь, та не той, — спинив його Набатов. Помовчав, звівся, ще й осмикнув мундир поспішно, ніби перед начальством. — Два тижні вже чекає вас князь Долгоруков!

— А я було подумав... — зітхнув Тарас полегшено.

— Що імператор? — хмуро спитав Набатов. — Ви жартівник...

— Подумав, що квартиру мою беруть.

— Радітимете, як не дадуть квартири... у Третім відділі, — сказав, лукаво глянувши, і засміявся зі свого жарту. — Зараз же ідіть туди, — зробився знову офіціальним. — Такий наказ самого князя Долгорукова!

На всякий випадок знайшов старого Федора й сказав йому, що йде в ту саму хату, де жив у сорок сьомому. Щоб друзі знали, де він, якщо жандарми здумають погратись ним у пильність. Фонтанка це Фонтанка, там не жартують!..

Радість, з якою він сприйняв слова Набатова, що жде його не князь Гагарін, аби забрать майстерню, поволі, та невідступно зменшувалась. Вже на мосту через Неву подумав, що страх його даремний, можливо, був би благом у порівнянні з тим, що на нього чекає в Третім відділі. Туди не кличуть так собі. Його пригода, певно, тому причиною. Примусили молитись богу дурнів, вони й розбили лоба. Та не собі — піднаглядному, де й так уже немало гуль...

Нева текла могутня, чорна, гнівна на береги, закуті в камінь. Вільна колись ріка і досі билась, прагнучи старого русла, простору... «Невы державное теченье...» Гай-гай!..

Пішов по набережній, яку любив. Поседнання ріки й палаців створювало химерний настрій... Правда, тому, хто йде на зустріч з шефом синьомундирих, не до химер... Жандарми й філософія суть вороги. «Не рассуждать!» — чудовий їхній доказ, яким розв'язуються усі проблеми й сумніви. Платон і той позаздрив би!..

Минувши Марсове, ввійшов у Літній безлюдний сад... Пани ще сплять. Вони живуть, як сови, нічним життям... А на Фонтанці? Там сови теж... Щоправда, вони і сплять, а бачать крамоли, змови, замаху. Цареве око!.. Воно, як і всевидяче, все бачить, все... Нехай

їм чорт! Такі думки — тортюра, яка вбиває волю заздалегідь, при-
нижує, руйнує душу. Він не піддається. Просто прийде, послухає
«святе» повчання і вийде... Звісно, якщо дадуть ще вийти... Коли б
Набатов щось знав таке, то не дозволив би собі спартанських
жартів...

На незворушній воді ставка білили сонні лебеді... Ось так при-
йде спокійно... Не думати тепер про те! Що він для них і що вони
для нього!.. За ним стоїть уся Україна, за ними ж — тільки пани
та цар. Народ боїться їх і ненавидить, як злих собак!..

Спинився, сів на лавку. Спокійно... Серце гунає у дзвін гру-
дей... Спадає тихо перший поживклий лист... Оджив своє... Нічого
нема під сонцем вічного. Це знав іще цар Соломон... Микола-цар,
що дописав на вирoku «під найсуворіший нагляд і з заборonoю пи-
сати й малювати», давно в землі. Жив, тремтячи, і вмер, як пес поби-
тий... Ніхто тепер і не згадає добрим чи хоч байдужим словом!..

Рішуче встав.

Його спинив якийсь пихатий молодик, що йшов назустріч
коридором.

— До кого ви?

— Напевно, до головного.

— Вас викликав його сіятельство князь Долгоруков?

— Так.

— Зачекайте у цій кімнаті, — кивнув на двері поряд. — Він
скоро буде.

— Дякую.

Дверей навмисне не зачинив, щоб бачити, коли прибуде все-
сильний князь... Нічого нема під сонцем вічного!.. Не так давно
владарювали в цьому вертепі Орлов та Дубельт... Ба-ба! Один
знайшовся вічний — друг велій Попов Михайло, Максимів син!..

— Не впізнаєте? — спитав, як той уп'явся в нього поглядом,
спинившись біля дверей. — Як кажуть, вашими молитвами!

— Щось не пригадую... — примружив білі вії.

— Я був тоді чубатий і молодий. Улюбленець жінок і муз...

— Шевченко, певно?

— Що-то як давній друг — впізнав-таки! — всміхнувся.

— Я теж, здається, не помолодшав за ці роки, — зітхнув Попов.

— Ви знаєте, що це таке — лінійний батальйон? Та ще в пу-
стелі?

— Мені не сняться крамольні «Сни»... — сказав Попов. — До
речі, в яку халепу ви там ускочили, на Україні?

— На кого бог, на того й люди. Вчули, що я під вашим нагля-
дом, та й ну вислужуватися...

— О! Вже прийшов. Піду слитаю, чи прийме вас... — враз пере-
йшов на шепіт.

Прибіг хвилини за десять.

— Скоріше! Йх сіятельство у добрім гуморі.

Старасться. Озвалась совість чи так начальству лиже колиш-
ній вчитель і літератор?

Князь, справді, стрів не офіційно.

— Що скажеш? — скинув очі.

— Ви повеліли мені прийти, то ви й кажіть...

— Гм... Я, Шевченко, тебе, здається, попереджав, — нахмурих брови. — Жити тобі тихенько треба, а ти свої знову!.. Зажди. Твоє пояснення я прочитав. Допустимо, так і було, — скривився. — Та тільки ще раз трапиться з тобою щось подібне!.. — поклав долоню різко на стос паперів. — Підеш ведмедів пасти!

— Я пас ягнят і знаю, як це робиться, — сказав Тарас, немовби й не зрозумів його погрози.

— Жарти тут недоречні, — буркнув сердито князь.

— А що мені лишається? — спитав Тарас. — Умерти?

— Я не сказав...

— Будь-хто напише супліку, й одразу хап, на допит!

— Іди, — озвався стомлено. — Щоб я про тебе більше отут не чув!..

Попов чекав у коридорі.

— Ну, як? — спитав.

— Роботу пообіцяв...

— Яку? — подався до нього.

— Ведмедів пасти.

Вийшов, адолав мостом Фонтанку й лише тоді відчув, що серце йому оскліло в грудях. Ступить — і враз воно розсиплеться... Проніс його у Літній сад, поставив біля дерева... Вдихнув повітря...

...Перше, що він, приїхавши, зробив по добрій волі, — послав листа Варфоломієві і попросив, щоб той кінчав скоріше діло з купівлею або орендою землі, яка йому припала так до душі. Щоночі снівся йому Дніпро, і темний ліс попід горою, і далеч, що закінчувалася хоч ледь помітною, та все ж існуючою на відстані зіркою ока Михайловою горою...

А друге — стрівся із Чернишевським. Не став чекать нагоди. Створив її на власний розсуд. Знаючи, що ним піклується «недремне око», вийшов задалегідь. Вже біля мосту взяв візника, доїхав до Садової, розрахувався і, наче риба в річку, пірнув у велелюдний Гостиний двір. Блукав по ньому довго, торгуючись за чортзнащо й позиркуючи, чи він тут сам, без тіні. Вже в сутінках подався далі Невським, де більше було людей...

Зустріла його Сократівна.

— Ви в Петербурзі? Здрастуйте!

— За вами скучив, серденько, — пожартував, цілуючи хазяйці руку. — Вдома? — вказав очима на кабінет.

— Працює... Вже цікавився у Костомарова, чи вас немає... — пошепки відповіла. Тут, видно, був культ глави родини й діла, якому він так ревно й самовіддано весь час служив.

— Дозвольте? — ступив Тарас у кабінет.

Чернишевський його одразу і не впізнав. Лише як вийшов із напівтемряви, що купчилася біля дверей, схопився з крісла.

— Здрастуйте! А я про вас хвилину тому думав... Ну, як вам їздилося? — посадовив навпроти себе. — Час як біжить!.. Невже минуло цілих п'ять місяців?.. — наморщив лоба.

— Менше,— сказав Тарас.— Мене було там знову арештували...

— За віщо?

— Богохульство. Що матір божу покриткою назвав... Та, власне, це лиш привід... Я землю там приторгував, щоб хату собі поставити на кручі біля Дніпра, і це комусь прийшлося не по нутру... Ледь вирвався і втік сюди!

— Сиділи довго?

— Тільки був під домашнім та на поруках. Поки велося слідство...

— А потім?

— Ніби виправдали. Й «порадили» тікати швидше у Петербург. І ось я тут! — розвів руками.

— Вислали вас з України,— тихо сказав господар.— Як видно, ви для панства тамошнього і влади persona non grata, сиріч не бажана особа.

— Я трохи там...

— Забули, що під наглядом? — усміхнувся Чернишевський.

— Як подивився на ту мерзоту панську, на ту біду, безправ'я!..

— У Корсуні хоч побували?

— Це встиг... Замало піднять народ — його озброїть треба. Інакше вийде бойня. Як це було у Корсуні чотири роки тому... І — водночас! Мов буря — по всій імперії!.. А так — даремно пролита кров...

— Хтось починати мусить,— озвався Чернишевський.

— Коли надія з'явиться, що всюди їх підтримають.

— Для цього ми й труждасмося...

Помовчали.

— Вони ішли колоною...— сказав Тарас.— Попереду — всі, мов дуби... А їх — впритул, з десятка сажнів, залпом!..

— Як на Сенатській площі...— озвався Чернишевський.— Хоті і мали зброю... Тут є над чим помислити!

— В історії бували випадки й навмисного кровопускання. Щоб збити напругу, виявити проводирів...

— Так, провокацій слід берегтись,— зняв окуляри Чернишевський. Протер хустиною, знов одягнув.— А як вас тут зустріли?

— Покликали у Третій відділ, і сам сіятельний князь Долгоруков погрожував мені ведмедями, сиріч Сибіром,— сказав Тарас.

— А ви казали — виправдали!

— На волі ж... Ти не бійся,— торкнувся його руки.— Я йшов сюди, петляючи аж дві години. Оглянув весь Гостиний двір, поторгувався!..

Господар усміхнувся.

— Це смішно?

— Ні,— відкинувся на спинку крісла Чернишевський.— В родині нашої кажуть, що ви, Григоровичу, страшенно схожі на Гарібальді...

— Спасибі. Гарний чоловік.

— Ви бачились із Костомаровим? — спитав, немов про щось згадавши.

— Ще ні.

— А він живе в Балабинському готелі...

— Що на Садовій? Я ж там блукав допіру!.. І не зайшов.

— У нього щовівторка збираються хороші люди.

— Салон?

— Щось на зразок... Приходьте.

Тарас устав.

— Був радий вас побачити.

— І я, — підвівся Чернишевський. — Над тим, що ми тут говорили, думатиму... Ви будете у цей вівторок?

— Зараз же зайду до нього! — гукнув Тарас.

Прощалися у передпокої, куди, почувши, що гість іде, з'явилася і господиня.

Хтозна-чому, діставшись до Садової, він не пішов одразу до Костомарова. Пройшовся спершу вулицею, в трактирі випив чаю, перекусив... Немов помщався йому за те, що він колись не побажав зробити так і зазирнути в Нижній. Всього сто верст!..

Нарешті, взнавши, де тут живе професор університету, ввійшов без стуку. Звичайно, той і не почув. Сидів при свічці, впершись у грубу книжку носом, зарослий геть волоссям, немов чернець. Всі літописці, певно, були самітниками, фанатиками свого ярма...

— Вони собі читають, а гість стоїть у дверях, як сирота... — сказав Тарас неголосно.

Микола ледь стелювся, проте від книжки погляду не відірвав. Подумав, мабуть, що то йому вчувається чийсь вередливий голос. Тим паче із трактиру виразно линув гомін та музика, що грала її машина.

— Гусар, гусар!.. А кажуть, що тут живе професор... Цей балаган годиться тільки для диких оргій!..

— Хто тут? — одкинув лясно голову.

— Не бійся... Дух Богдана, — пожартував. — Ти написав про мене книгу?..

Професор зблід. У Петербурзі якраз у моду входив спиритизм та медіуми, що викликають духів.

— Я...

— Мудра книга... Добре, що ти не зміг заглянути мені в розбиту душу!..

— Я прагнув...

— Прагнути — лише півділа!.. Випити б!..

— Чого бажаєте?

— Звичайно ж, чаю з ромом!.. Як ми пили колись з тобою в Києві.

— Тарас!.. Ху-у, як ти мене злякав...

— Ото не вір дурницям всяким. Здрастуй! — підняв Миколу а крісла й поцілував.

А той ніяк не міг прийти до тями:

— І голос, голос!.. Немов труба...

— То з переляку тобі здалось, Миколо. Пробач. Напевне, я невдало пожартував.

— Чого ж, дотепно... Справді, коли писав цю книгу, мені не раз ввижалися і ті часи, й ті люди...

— Мені також. Коли водив на шворці справник по Україні...

— На шворці?

— Під арештом...

— Тебе там знову заарештували?!

— Лиш місяць і погуляв на рідній своїй землі.

— За віщо?

— Ат,— махнув Тарас рукою.— Для них ми всі злочинці та варнаки.

— І все ж таки — була якась причина?

— Один нікчемний шляхтич...— почав Тарас розказувати, та передумав.— Ну їх, тих голопузих шляхтичів, приставів, справників і губернаторів!.. Чим ти живеш?

— Наукою.

— У цій харчевні?

— Поряд бібліотека... Та й ніколи мені шукати кращу, ніж ця, квартиру.

— Хочеш, я попрошу Михайла Лазаревського і він знайде?

— Не треба. Я поки тут...

— Професор!..

— Ще не затвердили,— швиденько сказав Микола, немов зрадів, що відшукав причину лишатись тут, не клопотатись новим житлом. І перевів розмову на іншу тему: — Був дома, бачив рідних?

Тарас кивнув.

— Щось написав повеньке?

— Ет... кілька віршів... Буду писать поему!.. Давно ходжу довкола, а не почну: чогось нема, осяйності не вистачає...

— Про що, коли не тасмниця?

— Марія...

— Мати божа?

— Так. Божа покритка...

В кімнаті стало тихо. Лиш за стіною грала машинна музика та хтось кричав, що зовсім ще тверезий.

— Твої путі, Тарасе, як і господні, невідомі...— сказав нарешті Костомаров.— Ти зазираєш туди, куди всім іншим зась...

— Нічого тут нема такого! — гукнув Тарас.— Була звичайна дівчина. Гарненька, чесна...

— Годі! — спинив його Микола і затулив руками вуха.— Спершу ти напиши, а вже тоді... я прочитаю... Звісно, коли господь допустить...

— То що ти будеш читать студентам? — спитав Тарас.

— Історію.

— А я було подумав, що теологію... Бувай!

Вийшов у прохолодну осінню ніч. Побрів додому пішки. Куди йому спішати, хто жде його в сумній, порожній хаті!..

...У листонаді цензура царствуючого ласкаво таки дозволила надрукувати його «Кобзар». І швидко як! Ще не минуло й двох

повних років, як він подав рукопис, а вже вона розглянула. І вилучила не всі рядки, лишила дещо і для складання... Дозволили, щоправда, тільки твори, що вже були друковані до того, як смирений їхній автор попав у Третій відділ...

Переглядав нещасний свій рукопис, і сльози й гнів скипали йому в душі. Ще навесні, у травні, здавалося, що все гаразд, що дозвіл є. Він навіть взяв був гроші під ту майбутню книгу... Тих грошей вже давно нема. Тепер одна надія — на Симиренка. Той обіцяв підтримати, допомогти...

Вбіг Каменецький.

— Глянули?

— Даниле, тут немов свиня порила все, перепаскудила!

— Пусте, пусте... — відсапуючись, втішав його Паньків керуючий друкарнею. — Складати швидше треба і видавати! Бо, не дай бог, одумуються...

— З якої речі?

— Дозвіл нам, власне, дав міністр освіти Ковалевський. А як на це подивиться князь Долгоруков?

— То поспішай!

— Я нишком склав уже третину, — всміхнувся Каменецький. — Щоб пан Куліш не знали... Якби на мене, — раптом він посерйознішав, — то все давно надрукував би й пустив у світ... Нехай би тоді шукали!

— Не голка ж...

— Треба з розумом... Своїми лише людьми... Куліш торік вже був погодився, а далі задки, задки...

— Достатньо нам мороки і з тим, що вийшло в Лейпцігу. Ледь одхрестився.

— Ще скажеш гоп, як перескочив, батьку... — зітхнув Данило. — Треба ловити мить — складати і видавати!

Тарас згорнув рукопис і мовчки віддав Данилові.

— То я побіг! — всміхнувся той. — За кілька днів покличу вас читати коректуру.

— Спасибі, друже...

— Дякуватимете, як вийде книжка! — кивнув уже з порога.

Книжка... Як тяжко їй прийти у світ, коли вона не забавка, а крик душі, людська любов і ненависть!.. На ній лежить прокляття страху можних, підступних, підлих, заздрісних — усіх, хто ссе з пароду кров, вважаючи, що так і має бути. У кожному слові спротиву вони вбачають замах на їхнє благо й дужий здійсмають крик: мов, рушайтесь устої людства, влади! А йдеться в тих словах-громах лише про власну шкуру...

З майстерні Тарас піднявся у «кабінет» і сів до столу. Треба писати листа! До Симиренка. Він обіцяв позичити потрібну суму на видання...

Зітхнув, — ці кляті гроші! — вмочив перо, підсунув чистий аркуш і написав:

«С.-Петербургу, 26 листопада 1859. Добродію Платоне Федоровичу! Сьогодні одержав я свої твори з цензурного комітету, що

дуже постраждали від тривалих тортур. Постраждали так, що видавець погоджується надрукувати їх на умовах, на які я не можу й не маю права погодитися. Вашу благородну пропозицію прийму я нині як благодіяння з глибокою вдячністю. Видання коштуватиме тисячу сто карбованців. Якщо ви погодитеся одержати ваші гроші екземплярами книги, для мене це буде легше. Якщо ж грошима, то я не обіцяю вам повернути раніше, ніж за рік, з десяти відсотком. Робіть, як вам бог на думку покладе. Книга вийде з друкарні до Нового року...»

У грудні Симиренко прислав потрібну суму. А в січні Каменецький приніс йому до хати новий «Кобзар».

— Примірник перший — авторові! — подав, щасливо сяючи, неначе він був автором.

Тарас узяв, не дихаючи, й підвівся... Справді в його руках нова — так довго ждана! — книжка чи це один із мальовничохимерних снів, що почалися іще в саду на Мангишляді?.. Оглянув зовні і розгорнув. Портрет затемний трохи... Здається, після Штернберга його ніхто не малював... А тут Микешин взявся. Тягнув, страждав, вимучував свою модель, а все ж утнув... Це через нього книжка спізнилася ледь не на місяць... Ну, слава богу, вийшла!.. Ще пахне клеєм, фарбою...

— То як? — спитав Данило.

— Спасибі... Дай же, братику, я поцілую тебе за це!

Обняв і тричі поцілував. Данилові аж сльози виступили в очах.

— Чого ти плачеш? — тихо спитав Тарас.

— Від радості... Чи думав я, читаючи десятирічним ту вашу першу книжку, що друкуватиму ці твори сам, що матиму за ці труди цілунок від Кобзаря!..

— Скільки ж це літ сплигло? — спитав Тарас.

— Аж дев'ятнадцять...

— Немало... Десять із них — найкращих! — у небуття...

Помовчали.

— Ви ж там писали, — втішив його Данило. — Із віршів тих та найновіших вийде добрячий том!

— Читав мою «Марію»?

— Могутня, чудова річ! Але, на жаль, — зам'явся, — її ніхто не пустить у другий том...

— Ти віриш, що так було?

— Що я... — скривився.

— І про богів писати треба правду, а не курити їм фіміам, — обняв Тарас Данила.

— Бог — істина...

— Ну, а коли бог — істина, то як же можна вкутувати його в брехню!

— Євангеліє писалось, батьку, гими, хто жив тоді, хто бачив.

— Час очищає правду, висвітлює її з туману пристрастей та боротьби; на відстані вона видніша.

— І нашу правду ліпше колись побачать люди? — спитав Данило журно.

— Як не осліпнуть, плачучи... — сказав Тарас. І спохватився, здумавши, що перед ним людина, якій потрібна відповідь одверта й точна. — Наша велика правда приспана лукавим панством, темрявою, — сказав рішучим голосом. — І нам призначено її збудити, вивести на білий світ! Потому вже не зможуть її зневажити, зробити вигляд, наче її немає і не було.

— Як просто й мудро... — тихо сказав друкар. — Аж зараз я збагнув не тільки серцем, а й розумом велику користь мого труда...

Тарас оглянув ще раз новий «Кобзар», перегорнув, страждаючи від «ям», прорубаних завзятим цензором в його поезіях, і мовив з таким смутком:

— Яка-то буде доля цієї книжки...

— Не бійся, батьку, — світла! — сказав Данило впевнено. — Всі ждуть її, допитуються, коли нарешті вийде. Приходили, відбитки брали — будуть статті, рецензії. Піде ще більша слава про ваш «Кобзар»!

— Не слави прагну — шани своїй землі, народові...

— Чи тут показують новий «Кобзар»? — ввійшов Михайло Лазаревський.

— О! Звідки ти дізнався? — спитав Тарас.

— Сюди йдучи, я стрів Івана, — сказав Данило весело.

— А брат — бігом до мене!.. Ану ж, ану ж... — взяв книжку. — Нарешті! Слава богу...

— Йому подякуй спершу, — вказав Тарас на Каменецького.

— Це правда. Гарна книжка!.. Ще хтось біжить... — прислухався.

І справді, двері рвонуло вихром, і на порозі виріс Гриць Честахівський.

— Вже є?! — спитав захоплено, бо сам побачив книгу в руках Михайлових. — Ура!!

— Тихіше, — сказав Тарас. — Бо поліцейстер іще подумає, що ми пішли в атаку на Академію.

— Заходжу до Данила і дізнаюся, що він поніс Тарасові оцей презент, — взяв книжку. Невдовзі витер сльози, обняв Тараса й поцілував. — Звершилося!..

Останнім прибіг Семен.

— Та тут уже замало не вся громада наша! — гукнув, заповнюючи собою півмайстерні. — А я гадав, що буду першим... Де він, Тарас Шевченко? Подать сюди, я поцілую його премудру голову!

Тим часом Гриць дістав з кишені пляшку, якусь бурлацьку закусь. Потому збігав на антресолі й приніс чарки...

Тарас дивився мовчки, як добрі приятелі його радіють новонародженій, — в тяжких і довгих муках! — давно жаданій книзі, й грудьми його розходився щасливий щем. Укотре

може вигукнути, що друзів йому господь знаходить і посилає щирих! А це велике благо на цій землі, оскверненій користюлюбством, пихою та плазуванням перед чинами й силою, в державі, де не уявляють собі життя без ідолів, що полюбляють понад усе криваві жертви й почесні дохристиянських старих часів...

...І все-таки світ не стоїть на місці! Нехай поволі, людство стає мудрішим, вищим... Як вийшов перший його «Кобзар», було всього — й осанна, і побиття камінням. Тепер же всі редакції — одна поперед одною — роздмухували його пригаслу за стільки літ мовчання літературну славу й возносили в такі небесні сфери, що іноді ставало страшно. У той вогонь Тургенєв, який узявся гаряче за визволення його рідні, підкинув ще й щасливу думку — створити і надрукувати в «Народном чтении» життєпис автора, що вийшов із кріпаків. І покотилися високі, дуже хвили!..

За кілька днів по виході в світ «Кобзаря», коли Тарас обдумував проект своєї хати, в майстерню вбіг Микешин.

— А ось і перша ластівка! — потряс газетою, яку тримав, немов пернач полковницький.

Тарас і дихать перестав.

— Лупцюють?.. Це, певно, «Северная пчела»?..

— Вона. Але не б'є, а хвалить!

— Можна так похвалити...

— Дай боже, батьку, кожному, — впав на диван, відсапався і розгорнув газету. — Послухайте...

— Не може бути, щоб «Северная пчела»... — не вірив ще в прихильність цього видання.

— Часи змінюються, як полюбляли казати римляни! — гукнув Микешин. — Слухайте. «Поспішаємо повідомити наших читачів про вихід у світ поезій малоросійського поета Т. Г. Шевченка, під назвою «Кобзар». Ця невелика, але чудово видана книжка прикрасила б будь-яку, і найбагатшу, літературу: це по-справжньому геніальні твори обдарованого художника. Шевченко — тип чисто народного поета-художника; у ньому, як у Крилові — Русь, відбилася вся Україна — поетична, філософська, життєва і буденна! Чи нам, чи комусь іншому випаде честь написати огляд цієї книги, та ми вважаємо себе в достатній мірі щасливими, оголосивши першими про її вихід. Ціна один карбованець п'ятдесят копійок сріблом. Продається в усіх книгарнях. До книги додано портрет Шевченка, добре виконаний, проте, як нам здається, не зовсім схожий».

— Хто це писав? — спитав Тарас схвильовано.

— Якийсь поганець Блюммер.

— Чому поганець?

— Твердить, що я несхожим вас змалював!.. Виходить, він вас бачив... А ви такого знаєте?

Тарас напружив пам'ять.

— Ні. Певно, якийсь студент...— І раптом спохватився: — Тут справді так написано чи ти місяцями щось додавав? Скажімо, про геніальність...

— Ось хрест святий! Беріть, читайте, радуйтеся,— подав газету.— От же песиголовець — не зовсім схожий, каже!..

За місяць накопився дев'ятий вал.

Надвечір якимось тихо постукав хтось у двері, ледь прочинив і запитав:

— Чи тут живе Шевченко Тарас Григорович?

— Тут, тут! — гукнув Тарас і встав зустріти гостя. Зібрався саме писати листа Варфоломієві, що взяв та й змовк, немов набрав у рот води.

Внизу стояв хлопчина й терпляче ждав, допоки він зійде униз. Вклонившись, подав журнал, який дістав з-за пазухи.

— Вам Добролюбов ось передав.

— Спасибі...

Не встиг розгледіти у негустих ще сутінках, який це номер «Современника», хлопчина зник... О! Третій... Ще березень не наступив, а він уже готовий... Щось є у ньому таке цікаве, що Добролюбов прислав тепер, не дочекавшись виходу журналу в світ?..

Піднявся на антресолі, де вже горіла свічка,— збирався ж писати у Корсунь Варфоломієві,— і сів до столу... Може, надрукували й вони листа-автобіографію, якого він написав до Оболонського, редактора «Народного чтения»? Микола Добролюбов навіщо брав примірник. Він знав про це...

Пробігся змістом. Ось воно!.. Стаття про нього. Знайшов сторінку дев'яносто дев'яту і розгорнув на ній журнал. «Кобзар» Тараса Шевченка. Коштом Платона Самиренка, Санкт-Петербург, 1860 рік».

Заплющив очі. Що в ній, оцій статті?.. На старість він став чомусь боятися всього, що мало якийсь стосунок... Не потерпав за славу свою, підбиту лихом, а ніби мимоволі оберігав аболіле серце... У «Современнике» ніхто не може йому завдати болю!.. Коли вже «Северная пчела»...

Рішуче став читати.

«Поява віршів Шевченка цікава не для самих тільки пристрасних прихильників малоросійської літератури, але й для всякого любителя справжньої поезії...»

За звичкою, читав не вряд,— це буде потім,— а лиш вихоплюючи найголовніше.

«Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності зі змістом і ладом народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом, і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний...»

А ось і лист-життєпис!.. Здається, весь... Ану ж, чи є закінчення?.. «...Скільки років утрачених! скільки цвіту зів'ялого! І що я купив у долі своїми зусиллями не загинути? Мабуть, чи не одне тільки страшне розуміння свого минулого. Воно жахливе, воно тим більше для мене жахливе, що мої рідні брати і сестри, про яких мені тяжко було згадувати у своїй розповіді, ще й досі — кріпаки. Так, шановний пане, вони кріпаки і досі!»

Утер сльозу, що впала йому на вуса... Тургенєв і Чернишевський пообіцяли визволити, вже залучають до цього діла «Товариство для допомоги бідним письменникам та вченим». Він сам не зміг, гуртом здолають... Про волю всіх людей і досі не чуть нічого втішого!..

Зітхнув і рушив далі статтею... Хто ж це її писав? Не сказано... Дарма!.. Звичайно ж, сам Добролюбов. Видна його рука...

«...Ми не маємо сумніву, що Україна захоплено прийме «Кобзаря», давно вже їй, зрештою, знайомого. Він близький до народної пісні, а відомо, що в пісні вилася вся минула доля, весь справжній характер України; пісня і дума становлять там народну святиню, краще добро українського життя, в них горить любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів...»

Не Малоросії, а України!.. Це Добролюбов. Боже, який юнак! Йому ж лише недавно виповнилося двадцять чотири роки... В такому віці колись його самого з кріпацтва викупили... Воістину, скільки років утрачених, скільки цвіту зів'ялого!..

Журнал з його листом редакторові йому прислав сам Оболонський.

А незабаром й журнал «Отечественные записки» надрукував рецензію. Про неї зовсім Тарас не знав, аж поки в Костомарова, в його «гусарським» номері, куди прийшов провідати старого приятеля, не втрапив сам у пастку жарту. Не залишився в боргу Микола, син Іванів, сквитав йому «Богдана»!..

— О, на ловця і звір біжить! — зрадів професор гостеві. — Послухай, що про тебе пише якийсь Варсава... — узяв журнал, закладений паперу смужкою десь на сторінці п'ятдесятій, і розгорнув: — «Талант Шевченка настільки визнаний читаючою публікою, а його твори настільки загальновідомі, що ми не помилились, якщо скажемо, що, на нашу думку, Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним».

— Це ж хто такий? — зникновівши, спитав Тарас. — Не знаю я такого...

— Ти слухай, слухай! — спинив його Микола. Перегорнув сторінку, щось пропускаючи, і став читати знову: — «Які ж духовні потреби задовольняють твори Шевченка? Незалежно від усіх естетичних якостей його віршів, головне, що не тільки приваблює до нього читача, але й ставить поета вище рівня звичайних письменників, це те, що поява Шевченка переможно наносить поразку старим забобонам про зручність і незручність писання тією чи іншою мовою...» — Поглянув скося на слухача, знов

пропустив якісь рядки. — О! слухай, що тут сказано. «Він не належить до тих поетів, які тільки засвоюють собі існуючий спосіб виразу; в нього не підмічене в народі, але й не видумане ним особисто, у нього те, що, може, народ іще й не говорив, але що він може сказати...»

Від тих похвал Тарасові зробилось терико в грудях. І навіть трохи страшно. Ізгарячу так піднесуть, потішаться, а потім глянуть пильно...

Микола ще читав статтю, а він уже дивився в ті дні, коли відвернуться від нього знову, як то було раніше, як нині верне носа від деяких його нових поезій Пантелеймоном...

— Ось так! — всміхнувся, закривши книжку, Костомаров. — Тепер ти мусиш ходити в німбі, голубе, і кожне слово зважувати на терезах свого святого сану.

— А хто такий — Варсава? — спитав Тарас, нахмурившись.

Помовчавши якусь часину, Микола глянув з-під пелехатих дитячих вій і відповів:

— Син Сави... або Григорій Савич Сковорода.

— Сковорода!.. — не зразу збагнув Тарас. — Та він же... Ну, Миколо! — схопився з місця.

— Справді, — всміхнувся мило Костомаров. — Він це мені продиктував під час сеансу спиритичного в салоні мадам Хвостової, куди ти необачно не захотів зі мною, другом твоїм, піти...

Тарас обняв товариша й поцілував. Ні, світ таки перемінився, виріс і помудрішав!..

...Зимою ще він якось пожалкував, що Лазаревський, який займався всіма його ділами, живе далеко вельми, і той не змусив себе просити двічі. За кілька днів потому, як приписався Тарас утретє на Морській, — йому дали свідоцтво знову лише на рік і знову як рядовому, що у відставці! — Михайло рано-вранці прийшов до нього.

— Трудитися? — спитав, подавши руку. Він був сьогодні дивний, так ніби щось приховував, приборігав, хоч страшно йому кортіло звільнитися від новини.

— Така робота в мене, — сказав Тарас. — Штрих до штриха, штрих до штриха...

— Писати вірші легше?

— Не знаю... Вірші — немов молитва... — Поклав різець, замислився. — Вони, як спалах духу...

— Великдень?

— Так. То празник... А це, — кивнув на дошку, — щоденний труд...

— Вже гроші є, тебе друкують всюди — покинув би марудне діло, — тихо сказав Михайло.

— Що ти! Сидіти, склавши руки, й чекати віршів?

— Нащо... Читай, гуляй, роби візити, мисли, вишукуй теми...

— Вони мене самі знаходять, просяться, щоб написав... Аж смішно: скімлять іноді, як цуценята... Крім того, я — художник. Коли б ти знав, як я тужив за фарбами в отій пустелі!..

— Істинно... Тоді малюй... Вгадай, що́ я прийшов тобі сказати? — таки не втерпів.

— Скажеш.

— А ти вгадай!

— Ну-у... що в якійсь газеті з'явилась ще рецензія на мій «Кобзар»...

— Ні... Я живу віднині не на Морській, а на Васильєвському?

— Де?

— Тут, на П'ятій лінії, навпроти Академії.

— Спасибі, — мовив глухо, — ти справжній друг.

Помовчали.

— Листа послали панові твоїх братів? — спитав Михайло згодом.

— Давно.

— Немає відповіді?.. Хто підписав?

— Сам голова пан Ковалевський, Тургенєв, Чернишевський, Ляненков, Нікітенко, всі інші члени комітету.

— Повинен, мусить зважити той Фліорковський! Такі особи вславлені...

— Та пан цей, мабуть, про них не чув. Чи ти не знаєш шляхти!..

— Піду, — зітхнув Михайло, — наводить лад. Обідать будеш тепер у нас! Приходь у дім Вороніна... О! Геть забув. Тобі ось лист. — дістав конверт з кишені. — О п'ятій жду!

Лист був з Михайлової гори, де й досі жив Максимович. І починався він якось дивно, ніби старий учений ураз здитинився чи перевчився:

«Тарасові Григоровичу Шевченку, мостивому співвітчизникові моєму і приятелеві моєму вельми любому, ознаймую сим моїм листом, іж всеблагий отець усіх благоволив сього року лютеня 22 дня звеселити старість мою, дарувавши мені первородного сина Олексія...»

Не міг читати далі: кров шугонула в голову. В Михайла син!.. В Марії син... Ще в лютому прийшов у світ син Олексій... У лютому... Можливо, вони тому і не приїхали до нього в Київ, як він просив?.. Він був у них у червні...

Із гуркотом зі столу впала дошка, яку почав сьогодні гравірувати.

— Що тут таке? — ввійшов одразу ж Федір.

— Ось скинув ненароком...

— А я подумав — вдарив хтось із гармати чи гримнув грім.

— Таж гримнув... з ясного неба... — тихо сказав Тарас.

Як Федір вийшов, він дочитав листа з Михайлової гори, висукуючи у ньому слів Маріїних, і, не знайшовши, пішов чомусь на антресолі. Знайшов книжки Михайлові, які сам автор йому колись подарував, і став вивчати, ніби у них була першопричина «благовоління божого» до Максимовича. Ще у Мошнах кривився, читаючи переклад «Слова о полку Ігоревім», і тут вчепився найперш у нього.

Чи не так би співать лучче,
О Велесів славний внуче:
Іржуть коні за Сулою,
А в Києві дзвечить слава;
Трублять труби над Десною,
У Путивлі стоять стяги...

Ну, хоч іди навприсядки! Трагічна пісня з танцем...
Читав, і злість його поймала. Господи! Знавець чудовий старовини, а не збагнув, що це велична дума, високий епос!..

То княгиня Ярославна
У Путивлі на сті
Заридала, загукала,
Як зозулька на зорі...

Схопив у руки голову і впав на ліжку... «...Всеблагий отець усіх благоволив сього року лютеня 22 дня звеселити старість мою, дарувавши мені первородного сина Олексія...»

Діждавшись вечора, взяв Максимовичів переклад «Слова» й пішов на суд третейський до Костомарова. Той жив тепер близьенько. Хотів почути з професорських учених уст, чи він не помиляється стосовно тону «Слова»... А ще, по правді кажучи, боявся сам лишитись дома, де все йому ввижались чужа далека Прохорівка, гора, садок, Марія і... первородний син Олексій. Чомусь йому здавалося, що немовлятко, всіма забуте, плаче, що щось йому загрожує... Якась мана!..

На вулиці той голос стих. А на Дев'ятій лінії, де жив Микола, й видіння щезло. Добре-таки зробив, що вийшов з дому: вулиця — хороший лікар...

Микола був, на жаль, не сам. У кабінеті, куди його ввела Миколина старенька мати, сидів юнак.

— Князь Церетелі,— представився, схопившись, він. Стрункий, високий, гарний.

Тарас зиркнув на Костомарова, який іще не так давно противився знайомству з родиною графа Толстого, і той додав поспішно:

— Грузинський князь... А це — Тарас Шевченко! — всміхнувся юнакові.

Той аж стеленуся. Потім зів'яв, притих. Напевно, він уявляв його собі Фархадом чи ще якимсь богатирем.

— Ви живете постійно у Петербурзі? — спитав Тарас.

— Навчаюся в університеті.

— Він мій студент,— втрутився Костомаров.— Між іншим, Грузія теж православна. Чи не з четвертого століття?

— Так,— мовив Церетелі.— Хоча були в нас християни і в першому столітті...

— Звідки вам це відомо? За усними переказами? Чи є письмові свідчення?

— Звичайно, є.

— Давно у вас писемність? — спитав Тарас.

— З часів іще дохристиянських. Якщо легендам вірити. А з п'ятого століття — точно.

— Уже в дванадцятому, коли жила і правила Тамара, в них повний розквіт літератури! — сказав Микола, знявши і знов одягнувши окуляри.

— Геть, як у нас...

— У нас? — спитав здивовано. — В дванадцятому столітті? Щось ти...

— А «Слово о полку Ігоревім»!

— В цей час у нас з'явилися Хонелі, Руставелі, Шавтелі, Чахрухадзе, — промовив гордо князь Церетелі.

— Чому ж про них нічого тут не знають? — спитав Тарас. — Чи вас минуле ваше вже не цікавить?

— На це не можна просто відповісти... — зам'явся Церетелі. — Причин багато... Тільки про них, напевно, краще не говорити...

— Ми теж лише на ноги зводимося, — не скоро сказав Тарас. — Орда, шляхетська Польща, царські великі й щедрі милості... Аж шість століть! Подумайте страшно...

— А в нас — постійні війни з магометанами...

— Причини ніби різні, а суть одна, — сказав Тарас. — Миколо, як багато спільного у їхнього народу з нашим! І доля у нас одна...

— Живемо на перехрестях, — зітхнув професор.

— Мамо, та що ж це ви! — метнувся Тарас допомагати старенькій неньці, що несла чай.

— Кріпаччина прибила нас. І, звісно, самодержавство, його чиновницько-жандармська зграя, — гнівно сказав Тарас, коли старенька вийшла. — Приїдеш у рідний край, а там таке твориться, що кров скипає в серці!.. Худобу й то шанують більше, як той нещасний простий народ!..

— І в нас те ж саме, — тихо сказав студент.

— Коли недавно в Корсуні стріляли залпами в повсталий люд, примусили стать на коліна... — заскреготів Тарас зубами. — Ординці, турки, шляхта нас не змогли поставити впродовж століть!.. — кипів Тарас. — А тут якийсь собачник, синьомундирий кривавий кат!..

До третьої години ночі тривала та палка сердечна бесіда. І розійшлися вони із молодим, та мудрим князем друзями. На все життя...

...Вже цілий місяць носив у серці «Слово о полку Ігоревім». Писав потроху вірші і малював, а «Слово» йому не йшло з-перед очей. Він бачив, немов живі, картини й сцени, вималювані в поемі, чув голоси, дзвін зброї, крики вражених, виття вовків і клекіт орлій... Проте не чув, не бачив найголовнішого — співця-поета, голосу його дзвінкого, самої пісні, і через те не міг до столу сісти й почати свою роботу. Думав переспівати чи перекласти цей вічний твір своїх далеких прадідів, вернувши йому життя не тільки у кабінетах вчених, аматорів старовини, а й в кожній хаті краю, де пролунали вперше натхненні й мудрі його рядки. Був переконаний, що пісня ця була епічним твором, доступним людям, діючим, а не

сказанням княжним, написаним для грамотіїв. Хотів, щоб люди знали свій дух, свою безсмертну душу від тих великих і славних днів, а не лише від Хмеля чи Наливайка...

Рішуче сів до столу, підсунув білий аркуш. «Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе...» Не ліпо!.. Щось у мові цій було від стилю канцеляриств... Чи навпаки!.. Мистецтво, література повинні мислити і говорити ясно, доступно всім, на кого вони спрямовані, кому служити прагнуть в ім'я людського поступу. Оцим «не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе» хтось так сховав найвищий твір дванадцятого століття од власного свого народу, що й досі ще народ не взяв його назад у душу. Лежить під снудом тяжких століть «перл драгоценный»!..

Хтось увійшов і важко став підніматися.

Що, Федоре? — впізнав ходу.

— Вам лист.

— Спасибі.

— Обідатимете у Лазаревського? Бо маю діло на Петербурзькій стороні...

— Я пан тепер! Обідаю, як всі порядні люди, — сказав Тарас.

— Ну й слава богу... — зітхнув старий вояка й пішов униз.

Писав з Полтавщини Пантелеймон, що вже подався в мандри по Україні. Чого це він надумав прислати листа? Згадав нарешті, змилювався!.. А стиль! «Високоповажний добродію Тарасе Григор'євичу!» Не може по-людськи, просто... Об чім же лист?

«Полтавці, зазвавши мене до себе на бенкет, жалкували, що ви до них торік не завітали. Скільки не було там на бенкеті річей поважних, то знай, Ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині. Пили не раз за Ваше здоров'я і просили мене благати Вас, щоб Ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що нігде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут-бо не то пани та паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим «Кобзарем», наче з яким скарбом дорогим, носиться, та хутко вже й книжок їм буде не треба, бо повітверджували всі Ваші стихи напам'ять і, тривайте, чи не по «Кобзареві» вже й богу моляться...»

Заплющив очі, слухаючи, як серце стислось в грудях від хвилювання. Цей лист, точніше, те, що спонукало його писати Пантелеймона Куліша, було йому дорожче усіх рецензій. Люди, яким призначено його «Кобзар», признали думки та слъози, вилиті рядками віршів, трепетно взяли до серця!.. Куліш і той не витримав. Хоча й не без іронії, а написав душевний лист, потішив його найвищою з усіх похвал... Колись, десь двадцять років тому, він написав молитву до України, в якій просив за думи свої, народжені на чужині для неї, й вона почула, щиро їх привітала. Як і тепер, по довгій, сумній розлуці...

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!..

Немає в нього, крім цих, дітей... Нема кого привезти на Україну, навчить її любити більш од життя...

Сховав листа в шухляду. Спасибі тим полтавцям! Не за хвалу — за відчуття його душі, за відгук на біль його і на його надію... Він має, мусить їхати у рідний край, бо тут журба задушить, попри повагу й славу, що збільшується із кожним днем!.. Що особиста слава у порівнянні з безслав'ям рідного народу, землі, яка просякла кров'ю одчайних, мужніх мучеників за волю!.. Без України нема йому натхнення, нема життя... У цьому році — червень уже зайшов — утяв лише п'ять віршів... І муза його покинула!.. Ні, треба швидше їхати. Чого там возиться Варфоломій? Купляв би вже скоріше... Господи, чи він діждеться тієї днини, миті, коли на призьбі сяде біля своєї хати, зітхне й крізь сльози гляне на широченний старий Дніпро, на луки і ліс удалечі, на миле синє небо!.. Послав уже Варфоломієві проект-малюнок хати, сам бачив її у снах — на горах біля Дніпра, у білім шумі цвіту... Й тоді, напевно, цвіли сади, як Ігор-князь ішов у степ, як падали од стріл ворожих русичі... І Ярославна зорйла Сейм, і луки, і степ за ними в буйстві весняних барв... І теплий легіт-вітер приносив їй на крилах сум... І серце її стискалося в передчутті біди в степу, і сльози синьо скапували на білі щоки, ніби роса на цвіт...

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додас...

Схопив перо і записав, тремтячи від хвилювання. Перечитав плач Ярославни в «Слові» й поволі рушив далі:

«Полечу,— каже,— зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани...»

Перечитав... Почати слід було б з «Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие», бо «Плач» це ніби вставка, де інший ключ та інший тон. Не взяти б його фальшиво, не перенести б на всю поему... «Не лѣпо ли...»

Та Ярославна не поступалась місцем, не сходила із заборолу в Путивлі-граді!..

І квилить, плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:

«Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо мєє милє,
Ти ханові меташь стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Мєє веселіє украв,
В степу на тирсі розібрав...»

Відкинувшись на спинку, слухав плач Ярославни, що вже зажив новим життям, злетівши з його душі згизцею. Його було лиш половина, та він вже був — почутий, ось тут записаний!.. Від нього терпко віяло старою Руссю, віруванням, які народжувалися ще в племенах, десь на зорі народу... Все «Слово» — то відгомін, можливо, навіть останній сплеск язичества у християнській, княжій, новій Русі. Тому-то в ньому стільки пахощів і таїни, тому в душі від нього щось озивається вже незабгненне й для нас самих, проте живе... Ми носимо в собі безсмертну душу своїх дідів і прадідів, далеких наших пращурів, бо ми — нащадки їхні, продовження того життя, його одвічна і вічна суть...

Сумус, квилить, плаче рано
В Путівлі-граді Ярослава...

Як дописав «Плач Ярославни», відчув зненацька острах. Сьогодні ж бо торкнувся духу предків, переступив невидимий поріг буття! Незнаний автор «Слова» воскрес у ньому, зринув з п'ятьми віків, набув нового голосу. Що скаже він, почувши власну пісню, чи прийме, чи впізнає у ній себе?.. Він, може, нині тихо сидить на горах київських — з мечем при боці, думний... Сивий чи молодий?.. Славетний і не названий ніде ніким, він — всюди, де живе безсмертний його народ, де чути рідну мову і рідну пісню!..

Рвучко поклав перо, підвівся. Так ніби хтось його покликав крізь далину... Ні, треба мершій додому!.. Митець, одірваний від краю рідного й свого народу, — суть пустоцвіт, суть річка без джерела чи без коріння дерево!.. У цій кам'яній пущі не зможе він заврунитись, заселеніти, бо тут не світить сонце душі народу. Має, як той співець, сидіти, десь на рідних горах, бачити свою ріку, своє високе й синє, мов цвіт барвінку, небо!..

І плаче, плаче Ярослава
В Путівлі на валу, на брамі...

За ним ніхто ніде не плаче... Не шле йому на море сліз, не просить вітру дужого, щоб не метав на нього гострі стріли!.. Сумно... А десь же є призначена йому Даждбогом лада, подружжє його сдине, прєєвітла доля його людська!..

...Шукав її далеко, людей просив її знайти, а виявилось, що тут вона, з ним поряд. Його чарівна люба, його зоря!..

Він бачив її не раз у Карташевських, та не звертав уваги. А тут, на дачі в Стрельні, його немов осяяло! Можливо, йому поміг квітучий луг, і сонячний липневий день, і діти, з якими він приїшов сюди, гуляючи...

Стомився й сів на схилі рову, а Надя з Манею, немов пташата, пурхнули у різнотрав'я луки. Як час біжить!.. Із матір'ю цих двох дівчаток він познайомився в Мотронівці під час весілля, де був боярином у Куліша. Учив її співати. Обох сестер — Надію та Олександрю... Тепер вони — поважні, пишні панії, — радіють його відвідинам, хоч він також уже не схожий зовсім на пишнучубого того поета, що чарував їх віршами й піснями бідного свого народу зимою сорок сьомого...

На нього сплюється всілякі квіти, дзвенить дитячий щасливий сміх, тупочуть дрібно ніжки, і знову тихо... Лічить комусь літа зозуля... На осокорі каркає лискучо-чорний великий крук... І вітер віє з півдня, із України... Може, вже сторгував ту землю, що біля Канева, Варфоломій. Там, пише, є галявина посеред лісу, й вода кринична, й повно грушок та яблунь диких — ростиме сад... Там, може, він доспіває «Слово», що тут не йде, хоч сядь та й плач!..

Він чує, як скрадаються до нього діти, а виду не подає... Пошикуючи одна на одну, дівчатка Надині, пардон, Надії Михайлівни Забіли, кладуть йому на плечі квіти і, засміявшись, тікають геть. Він схоплюється, немов злякавшись, свариться на них суворо пальцем... І раптом бачить... дівчину, що йде до нього лугом, у повені червоно-жовтих квітів! Корсет на ній блакитний, строката плахта... Коси на пишні груди падають, мов перевесла... Хода легка і граціозна... Ввижається? Чи справді йде до нього така краса?.. Гойдаються жовтець і смілка...

— Добридень вам, — озвалася чарівне мрево, й усмішка ледь доторкнулася вишневих уст. — Надіє, Маню!

Діти прибігли вмить, вчепилися у плахту ручками. Мадонна...

— Ви, здається, у Карташевських служите?.. — спитав Тарас. Вона кивнула. — Здрастуйте!..

— Вони поїхали й мене лишали служити тут, — зітхнула.

— Як кличуть вас?

— Ликерою.

— А я Тарас... Григорович.

Запала довга тиша. Дівчатка й ті примовкли, позиркуючи то на Ликеру, то на ураз зняковілого старого дядька Кобзаря.

— Казали пані, щоб ви вже йшли обідати, — озвалася Ликера першою.

У неї був присмний чистий голос. Співає, мабуть, гарно...

— Спасибі...

— Ми, Ликеро, не нагулялися! — гукнула Маня.

— Мама звеліла йти, — погладила голівку їй натрудженою рукою.

І той звичайний жіночий жест щось сколихнув йому в душі, щось воскресив давно забуте... Мати, уже смертельно хвора, торкнулася отак рукою!.. Довго потому чув, тиняючись по бур'янах, її тепло, її шершаві пальці...

— Ходім, ходім! — тягла його за полу Надя.

— Вибачте... — отямивсь. Взяв за руку дівчинку й пішов слухняно лугом.

Ликера йшла праворуч, із Манею. Хтось гляне збоку, скаже: одна сім'я...

Зиркнув краєчком ока і здивувався: як він міг не помітити її краси, її п'янокі молодості?..

— Ви звідкіля? — спитав Ликеру тихо.

— З-під Ніжина.

— Батьки в селі?

— Я сирота.

— Кріпачка?

— Так. Мій пан Микола Якович.

— Макаров? — радо спитав Тарас, бо то був добрий приятель.

— Еге...

Вона похнюпилася, припникла, ніби згадка про лана й стан її кріпацький прибили в ній людську веселість, молодість.

— Вже скоро буде воля, — сказав Тарас.

Промовчала. Не вірить теж. Ніхто уже не сподівається на ту хиренну волю. Тому-то й він клопочеться про викуп своїх братів...

— Чи так, чи так, а воля скоро буде! — промовив різко. Аж налякав сердешну дівчину. Тому додав, хоч, мабуть, і не до речі: — Я теж колись був кріпаком...

— І що? — спитала лише очима.

— Викупили.

— А що таке «був кріпаком»? — спитала раптом Надя.

— Це, рибонько, коли людина живе, як пес, на прив'язі, й шанують її, мов пса, — сказав Тарас.

— Ти жив у будці? — весело спитала Маня.

Ликера осміхнулася. І якимось так, що він аж дихать перестав. Лице її мов засвітилося, заграло сонцем...

— Де я лишень не жив!.. — озвався. — Тому-то й хочу пожити у власній хаті... Купую землю побіля Канева, щоб там поставити хату, — сказав уже Ликері. — Людині треба мати своє гніздо...

— Хіба людина — пташечка? — спитала Надя.

— Ох ти ж, моє малесеньке! — підняв високо дівчинку. — І все тобі потрібно знати...

Обід не був парадним, та все ж, за давнім звичасм, не без врочистості.

Тарасові дісталось місце по праву руч господині, й він з нього добре бачив, як вносили нові й нові наїдки проворні слуги. Власне, він помічав сьогодні одну лише Ликеру, що подавала блюда панам на стіл.

— Як вам, Григоровичу, зелений борщ? — спитала Кулішиха. — Такий, як в нас, на Україні?

— Спасибі. Добрий борщик!.. Хто ж це варив? Чи не Ликера?

— Що ви, у нас є кухар, — мовила її сестра Надія.

Вона сиділа пишна та величава. І хоч була не набагато старша від Олександрі, здавалась тут паньматкою для всіх присутніх.

Тим часом, щось приймаючи, Ликера нахилилася між ним та господинею, і він побачив збоку звабливий обрис її грудей, руки та шиї...

— Правда, що ви купили землю десь біля Канева? — спитала Олександра.

— Ще не купив... Якась мара весь час стає на перешкоді, — сказав Тарас.

— А в пані, яку ми вам єдали, землі своєї вдосталь... — зітхнула господиня. — Всього там є!

— Чого ж, приємна жіночка... — сказав Тарас. — Хоч має ваду... Сестри презирнулися.

— Яку? — спитала старша.

— Вона — графиня.

— Титули ніколи ще не йшли за гандж...

— Колись від них одхрещуватимуться, — сказав Тарас.

— Так то колись, — всміхнулася господиня. — А поки що...

— Візьму собі таку, як сам. Кріпачку. Одну хоч визволю, спасу нещасну душу...

— Свою зате погубите.

— І плоттю, й духом я син і брат народу нашого, що в безталанні гибіє; то як же я у ньому душу погублю!..

— Беріть печеню, прошу, — по довгій паузі звернулася до нього пані господиня.

Сестра її чомусь ховала очі. Змінилася за ці роки.

Ликера внесла блюдо на перемену. Пройшла, поставила, мов молода чарівна жриця, зібрала зайвий посуд і винесла, неначе скарб...

Він зупинив її в уяві, перевдягнув і посадив на вільне місце поряд із Олександрою. Та стрепенулась, заметушилася.

— Беріть варенички, пані Ликеро! З сиром... Сама доглянула.

— Я не голодна. Дякую...

— Не погордуйте, — кидас слівце й Надія. — Може, у вашім домі й ліпші...

Ликера бере ловкенько, виделкою, надкушує лише скрасчку й великодушно мовить:

— Смачні, смачні... Учора ми обідали в графів Толстих, то Анастасія Іванівна...

— Чому це ви всміхастесь? — спитала його Надія. — Згадали якусь смішну історію?

— Ні. Уявив...

— То розкажіть.

— Хай потім. Іще не час...

— Беріть узвар. Із наших груш, мотронівських,— припрошувала люб'язна пані Олександра.

Він брав і їв, гамуючи у грудях сміх...

...З коханням не жартують, як і з вогнем. Та сценка, що уявив Тарас під час обіду в Стрельні, не йшла йому із голови. А ще картина луку з Ликерою посеред квітів... А ще — вони з дівчатками вертають із прогулянки... Де б він не був, що б не робив, стояли перед очима ті дачні дивні видива, її лице, постава, коси, усмішка!.. Він навіть чув Ликерин голос, коли вона була за двадцять верст від нього. В її устах слова забарвлювалися, ставали зовсім іншими, так ніби їм передавалась частка її душі. Душа ж дівоча, змучена сирітством, рабством, була якась туманна і таємнича. Може, не міг її пізнати, бо насторожувалася і замикалася, як тільки він підходив, а може, в ній бродило все, влягалось, як то буває в молодості...

На третім тижні він зрозумів, що любить її всім серцем і що без неї йому не буде щастя на цій землі!.. Згадав Катрусю, Нижній і засмутився. Холодом йому війнуло в душу. Ликера гарна і молода, а він... За Каспієм та за Уралом розвіялася його весела молодість, найкращі його літа!..

У Стрельну їхав з острахом. Плив пароплавом то надто швидко, то ніби геть на місці... Від моря йшов, як не своїми... Господи, навіщо ти в любові змішав печаль і радість, порив і страх, велике й нице, щастя і найтрагічніше, що є в житті!..

На луці шукав очима марно її, дівчаток. Трави стояли щіткою. Ще де-не-де яскрів жовтець... На яворі охрипло каркав лискучий крук. Наврочить йому, поганець!..

Любу свою застав на ганку — мов солов'я в калині. Сиділа й тьохкала, неначе знала, що він летить, що серце вже круг неї в'ється:

Де мій милий чоряобривий
Коня напуває?..

Забувши свої літа, підкрався і налякав:

— А де ж твій милий?

Зойкнула, та не втекла, всміхнулася своєю диво-усмішкою.

— Що пані?

— Снідають.

— Ходімо в сад.

— Не можу...

— Чому? — нахмурих брови.

— Робота є — витрушувати доріжки, — зітхнула.

— Важко тобі у них? — кивнув на дім.

— Підлогу мию, воду ношу цеберками, доріжки чищу та килими, ще й подаю обідати...

— Що платять тобі за це?

— На місяць два карбованці.

Сів поряд. Наймичка і сирота... Якраз така, яку хотів узяти собі дружиною, порятувати, визволити, зробити, у міру сил, щасливою...

— У тебе є хтось із рідні?

— Не знаю... Були колись... Я змалку все при панах...

— А хочеться тобі на волю?

— Певно... Хоча й боюсь...

— Од волі нема на світі кращого! — промовив палко. — Досі, як пригадаю той день, ту мить, коли мені вручили вольну, від щастя плакати хочеться!..

З великих карих її очей скотилася важка сльоза. Вона й розбила його страхи, прогнала останні сумніви.

— Поклич мені, будь ласка, пані Олександрю.

— На рандеву? — всміхнулася.

— Ні, діло маю. Хочу поговорити.

— А пан Куліш?..

Ревнує вона, чи що? Його ніхто ніколи не ревнував!.. Хіба княжна Варвара, в Яготині...

— Куліш такий упевнений в своїй вродливості й непереможності, що не повірить, навіть коли побачить на власні очі, — пожартував.

Вона звелася швидко — мов здогадалася, про що він хоче поговорити, — й пішла у дім, як попливла. Дивився вслід, і холод знов підступив йому до серця. Така ж бо гарна і молода! Відмовить йому як стій...

— Чого це ви не йдете в хату? — сполохала його думки, поставши в дверях, Олександра. Відколи горшки побили з Пантелеймоном, вона, як хмара, ходить.

— Хотів із вами погомоніти о важнім ділі...

— Добре. Пройдемо в сад?

Йшли мовчки. Вже, коли ніхто не міг їх чути, Тарас сказав:

— Приїхав оце Ликеру сватать.

— Ликеру? — стала, немов спіткнулась об ті слова. — Ликеру?.. Це кепський жарт!

— Я не жартую. Хочу просити вас допомогти мені у цьому ділі...

В саду так стало тихо, що чути було джмеля на квітці.

— Ні, ви берете мене на кпини, — мовила. — Це ж нісенітниця!..

— Чому? Вона така ж людина, як я, як ви...

— Напевно... — скривилась Олександра. — Проте для вас, Григоровичу, потрібна жінка не будь-яка — розумна, чесна, вихована!..

— Ликера знає грамоту і не дурна, охайно ходить...

— Що ви про неї знаєте! — зірвалася Олександра. — Вона пуста, розбещена...

— Я не помітив.

— Можете спитати тут усякого, — скривила губи в посмішці, — і вам напевно скажуть, що всі лакеї носять їй у кишнях м'ясо із панських кухонь...

— Гарна!

— Вам це байдуже?

-- Гірше, якби пани приносили. Ці бугаї... Пробачте!

Вона мовчала довго. Йшла поряд з ним алеєю, не сміючи підвести зір.

— Як жінка, вона, звичайно, звабна... Хоч не красуня,— мовила.— Проте цього замало, щоб стати вам дружиною. Заждіть! — спинила його протест.— Ви з нею не зможете піти в театр або в салон на вечір, бо скрізь вона...

— Якщо проста, то й не людина? — спанхнув Тарас.— Навчиться панських штучок! В салонах тих красуються такі дурепи...

— Згодна. Є і дурні,— всміхнулась Олександра.— Та вам розумну треба. Щоб не ганьбила ім'я Шевченка, знаного по всій Русі!

— Таку, як ви?

Промовчала. Йшла, похиливши голову, немов несла на плечах камінь.

— Я не хотів образити вас, Олександро... — тихо сказав Тарас.

— Нема образи в цьому,— всміхнулась гірко.— Справді, якби була я вільна... — почервоніла.

— Я знав, що вашим коштом я мав поїхати у вічний Рим,— признався.

— Хто вам сказав? Пантелсеймон? — нахмурилася.

— Забіла Віктор... Треба мені женитися,— торкнувся її руки.

— Ви любите її?

— Люблю.

— Така на світі несправедливість...

— Мені вже сорок сьомий, а й досі без домівки та без сім'ї...

Спинились біля лавочки. Проте не сіли. Мовчки, мов відпливаючи кудись одне від одного, дивилися в зелену далеч лугу.

— То я піду... — сказала тихо Олександра й оглянулася на двір, де чистила доріжки наймичка.

— Пришліть сюди Ликеру.

— Заждете, поки вмисться? — сяйнула гострим поглядом.

— Йй добре й так.

— Звичайно!..

Коли пішла, він сів на лавку. Що то ще скаже пан Макаров? Він на словах розумник і демократ... Пообіцяв зайти до Герцена і передати йому «Кобзар»...

— Ось вода.

— Яка вода? — стенувся.

— Просили ж...

— А-а! Спасибі,— взяв кварту й випив.— Дякую... Сядь біля мене.

Сіла і склала руки на фартусі. Мовчали. Як-то важко сказати це єдине слово, зважитися на невідоме, нове життя!..

— Підеш за мене? — видушив крізь чорний страх.

— Піду,— сказала просто.

Оглушений тим найсвятішим словом, він нахилився, делійно взяв Ликерину шорстку, засмаглу руку й поцілував.

На них уже чекали.

— Ликеро, йди доводь доріжки до пуття, — звеліла господиня. Тарас хотів був заступитися, але згадав, що він іще на те не має права. Коли Ликера вийшла, оголосив:

— Люблю Ликеру й хочу на ній женитися!

— Ви їй про це сказали? — спитала Надія Михайлівна.

— Так. І вона дала вже згоду.

— Господи! — звела вона до стелі руки. — Та ви ж її не знаєте! Ледача, геть розбецена, підступна, хитра!..

— Легко того ганьбити, кого ніхто не захистить, — похмуро сказав Тарас. — Як сирота, то й вітер в очі!..

— Справді вона така, я не ганьблю. Благаю вас, Григоровичу, облиште цю затію! Знайдете іншу, будете щасливі з нею!..

— Нині я вже знайшов, — уперто сказав Тарас. — Прошу вас вважати її мою нареченою.

— Та з вас сміятиметься весь Петербург! Поет узяв покоївку!.. Із хама, скажуть злі язики, не може бути пана!..

— А я в пани й не пнуся!

— Облиш його, Надіє, — втрутилась Олександра. — В Ликери є господар!..

— Макарову я напишу, — сказав Тарас рішуче. — А ви, ласкаві будьте, допоможіть мені й Ликері подбать про все, що треба. У мене ж тут нема, крім вас, нікого!..

Потому вийшов, зірвав з куща шипшини рожеву свіжу квітку й подав її Ликері.

— Візьми й носи. Хай бачать, що наречена!..

...Не знав, що є таке велике щастя — ходити по крамниціях і вибирати дарунки для милої своєї дівчини! Тримать ці речі, думати про те, як прийме вона, подякує!.. А згодом — боже праведний! — ще й поцілує!.. Купив коралі, хустку; хотів каблучки взяти, але не знав, який потрібен розмір!.. Послав учора Федора з листом у Стрельну, щоб відпустили на день Ликеру в місто купити дещо. Всує! Тепер ось їде за нею сам. А може, то й на краще! Побуде довше з милою, погмонить. Він, справді, мало знає свою майбутню жіночку. Не жарти. Це ж на все життя!.. За рік в них знайдеться синок чи донька!.. Мати!.. Це ж можна з глузду з'їхати, коли побачиш рідне своє дитя!..

На луці вже трава лежала скошена й пахтіла так, що голова йшла обертом!.. А чорний крук сидів на тому ж дереві й натужно каркав. Кажуть, вони живуть по триста років. Нащо?.. Цей, може, бачив Хмеля, клював козацькі трупи на незліченних полях боїв!..

— Киш! Киш!

І оком не поведе. Таки старий, бувалий!.. Накаркає йому біди!.. Що вброн! Людей боятись треба, у людях все добро і зло!..

Ликера його побачила ще віддаля, пішла йому назустріч, і той звичайний вчинок підніс його на крилах щастя.

— Здрастуй! — хотів її поцілувати в щічку.

Вона уникла спритно і подала для поцілунку руку. Ще й озирнулася на двір та ближню дачу... Пишається, що наречена, що їй цілують руки, неначе пані!..

— Заплющ-но очі,— мовив.— Не хитрувать! Ще, ще...

Коралі й хустка ніжно лягли на плечі й шию.

— Ой! — скрикнула.— Це все мені?

— А то кому ж...— нахмурився.— Хіба у мене дві наречені...

— Дякую!

— Носи здорова. Пані Надія дома?

— Сердиться, що ви мене просили в місто...

— Того й прибув. Поїдемо наступним рейсом. Треба ж тобі одержу справити...

Вона притихла. Боязко пішла за ним до хати.

— Чого це ви ховаєте від нареченого його невісту? — жартував, вітаючись з Надією Михайлівною.— Хіба він вовк!..

— За неї я відповідаю,— сказала та похмуро.— Щось ставеться, тоді на мене впаде вина.

— То ви мені, паньматко, не довіряєте? Я ж не джигун безсовісний, не пустобрех...

— Ат, всі однакові!

— Паньматко, тиждень тому — ну, може, трохи більше,— ви так захоплювалися моїм талантом, розумом...— ще намагався втриматися у тоні жарту.— Й раптом...

— Розумний так не зробіть, як ви зробили,— буркнула.— Чи мало вам було дівчат!..

— Гадаєте, що я не маю права на власний розсуд вибрати собі дружину! Я ж не кріпак...

— Ви раб своєї пристрасті. Сліпий, глухий...

— Дай боже кожному такого рабства! — мовив і взяв за руку дівчину, яка стояла мовчки, ні пари з уст. Кріпачка й пані!..— Хочу поїхати з нею в місто, купити дещо з одягу,— сказав, уже ледь стримуючи своє обурення.

— Саму її не відпущу.

— То ви поїдьте з нами.

— Часу не маю. Діти і все таке...

В кімнаті стало тихо. Тарас аж чув, як кров йому зі дзвоном авлялась з грудей до голови...

— Ну-у... а були б ми вінчані, то відпустили б?...— мовив, неначе був далеко десь від себе.

— Звичайно. Я не мала б права тоді її тримати...

Ах лицеміри! Богом спішать прикрити свою духовну видість...

Ступив до столу, де був папір, перо й чорнило,— певно, листа зібралася писати Макарову! — і, щоб не вибухнуло від болю серце, хлюпнув той біль на біле поле віршем:

Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Рабш, невольники недужі!

Заступи, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його — ми люде!
Моя ти любо! усміхнись
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Подай мені...

Зчахаючи, він дописав свій гнівний вірш і вкляк, не відаючи, що з ним робити далі. Сховати нишком чи прочитать?.. Кому?.. Навіщо?.. Жодна з них не збагне... Як жаль, що й мила його Ликера не зможе ще принаймні кілька років озватися душею, серцем, розумом на цю його молитву!..

Згорнув поволі аркушик і заховав. Нехай пожде...

— То, може, ви дозволите піти Ликері зі мною в сад? Нам треба поговорити... — спитав з гіркою посмішкою.

— Та йдіть уже, — всміхнулась. — Поговоріть... Любов та добра злагода!

— Ходім, Ликеро, — мовив, як міг, спокійніше. — У нас свої турботи...

В альтанці, де вони знайшли пристанище, було не зовсім затишно. Сиділи, власне, мов на белебні; тільки й того, що тінь та лавочки.

— Ходімо десь... — устав Тарас.

— Тут добре, — не зрозуміла його Ликера. Сіла зручніше, так, щоб видно було доріжку, що йшла пова сад до луку й моря. — Гарно!..

Скорився. Сів навпроти, щоб надивитися на цілий тиждень. Зможе приїхати знову аж у неділю.

— Мій брат троюрідний Варфоломій купує для мене землю в Каневі, — почав неквапно бесіду.

— В самому місті? — глянула на нього ледь стривожено.

— Ні. На горі між Каневом та Пекарями... Вид на Дніпро й на лівий берег!..

— Що ми на тій землі робитимем?

— Поставим хату, сад розведем і житимемо, — здвигнув плечима.

— Зроду не працювала в полі.

— І я, — зітхнув. — Хіба в дитинстві трохи. Та й то... Не мав кебети до хліборобства!

— Здасте в оренду землю?

— Ні. Може, дасть нам раду сестра Ярина...

— Лучче зостатись тут, у Петербурзі, — мовила Ликера тихо й твердо.

Він розгубився навіть. Ще не доводилось од неї чути думки, в якій було б таке глибоке переконання.

— У гостях, як кажуть, добре, а вдома ліпше, серденько,— сказав спокійно, м'яко.— Там наш народ, земля дідів і прадідів...

— А тут — столиця, люди.

— І що тобі, Ликеро, від тих людей!..

— Так хочеться вдягнутись гарно, вийти, узять ландо й проїхатися...

— Хіба ж ти пані?

— Ви ж пан, то й я за вами стану панею,— всміхнулась мило.

Що він міг їй на це сказати!.. Доводити, що він не пан, що серцем він, як був простим, то ним лишився й досі?..

На стежці за парканом почувся сміх, якийсь веселий гомін. Ликера випросталася, прибрала позу «панську»...

— Що там таке? — спитав Тарас.

— То заздрісники мої з двірні,— сказала.— Й пани, що тут на дачі.

— Чого вони? — нахмурився.

— Сміються з нас.

— Чому, з якої речі?

— Що пан бере покоївку собі за жінку.

— Звідки вони про те дізналися?

— Я похвалилась декому... Та й пані вас на кпини брала перед людьми...

— Ходімо звідси!

— Думатимуть, що ми втекли, злякались їх... Хай дивляться. Мо', повилазять! — визвірилася. І стала враз якась чужа й негарна. Всміхнулась роблено, а далі сіла поряд і чмокнула його в щоку. Знай наших!

Ця гра в любов на публіку геть зіпсувала Тарасу настрої.

— Треба тебе забрати звідси,— сказав похмуро.— В багні цьому...

— Без дозволу не маю права,— мовила.— Не вільна ж я...

— Твій пан не схоче, серденько, щоб ти, моя невіста, була кріпачкою,— дасть вольну. Ось побачиш!

Ликера зашарілася. Схопилася з лавки, сіла. До неї щось гукнули зі стежки за парканом...

— Ходімо в хату,— звівся.— Помислимо, як припинити це лицедійство дачне...

— Ми скоро повертаємось у Петербург. Учора про це казала пані.

— Гаразд,— дав їй пройти.— А там і пан Микола пришле листа із батьківським благословенням...

Ликера не озвалася. Всміхнулась тільки криво й пішла вперед стежиною, посипаною морським піском...

...Уперше вона прийшла до нього, щоб повідомити чудову вість. Знайшла сама майстерню і враз постала сонцем в його похмурій келії.

— Добридень...

— Федоре! — гукнув Тарас, не тямлячи себе від радості. — Це ж молода моя прийшла!.. Неси мерщій хоч чаю!

Федір вклонився чемно молодій і підморгнув Тарасові. Потому сьез.

— Сідай, сідай, Ликеро, ось на дивані... — заметушився Тарас, не вірячи, що це йому не сниться. — Стомилася, йдучи сюди?

— А я не йшла — приїхала, — нахмурила так мило брівки. — Нині мені сказали, що я вже вільна...

Рвучко Тарас ступив до неї й поцілував.

— Чого ж сумна? Макаров, твій колишній пан...

— А знаєте, що я — козачка, вільна?

— Віднині ти...

— Я не була кріпачкою! — аж тупнула вона ногою. — Мене пани взяли у двір малою, мов кріпосну... — заплакала. — А вчора вдень, як узялися писати вольну, виявилось, що я не панська...

Мовчки узяв її за плечі й посадовив. Сів поряд сам. Оце тобі, мій голубе, й свої пани!.. Взяли сирітку в рабство, ізмилосердились!..

— Тепер ти вільна, отже, і жити можеш вільно, де забажаєш, — мовив, щоб зняти гнів із серця. — Знайду тобі квартиру, і там живи. Допоки не обвінчаємось...

— А пан?..

— Ти вільна, вільна! Знаєш, тут, в Академії, і я колись одержав волю! Це добрий знак... — схопився Тарас на ноги. — Федоре!

— Несу, несу, — почувось із коридора.

Тарас метнувся до столу, згорнув папір, малюнки на дальній край.

— Влаштуємо маленький бал!.. Ликера вільна, Федоре!

— Поздоровляю, — вніс тацю з чашками старий солдат. — На волі ліпше любиться...

— Такої! Ти, Ликеро, розворушила й камінь, — сказав Тарас. — Наш Федір жінок давно, як не злюбив...

— Чому?

— Бо дуже кохав одну, зрадливу, — промовив старий солдат. — Не дай вам бог!..

Як Федір по щось пішов, Ликера раптом хмикнула:

— Такий старий, а теж...

— Він, рибонько, колись також був молодий, — зітхнув Тарас. — Можливо, якби не та, зрадлива, то й Федір мав би нині свою сім'ю, притулок на старість літ...

— Це ваш лакей? — спитала так, мов прицілялася до того, хто їй слугуватиме, як стане пансю.

— Ні, — надто різко сказав Тарас. І схаменувся, пом'якшив тон: — Він, серденько, мені у дечім просто допомагає. А я йому грошима. Так і живемо — два відставні солдати...

— То ви солдат? А Кулішиха каже, що сибіряка...

Всміхнувся у вуса.

— Дуже панам не хочеться, щоб ми побрались,— мовив,— ото вони й ганьблять мене перед тобою.

Хотів сказати, що їй також дісталося із тих же вуст, та передумав: досить і так в болоті бабралася, що розвело лукаве панство в своїх домах. Нехай тепер вияснюється її душа, вертається у рідний світ!..

Тим часом Федір весело вніс самовар, а потім різні ласощі. Вклонившись дамі, виструнчився:

— Прошу. Чай подано!

Тарас подав стільця Ликері, заждав, допоки сяде, і запросив усе ще виструнченого солдата:

— Сідайте, батьку, з нами!

Ликері це не сподобалося. Напевно, їй здалося, що цим запрошенням Тарас вернув її, сердешну, з князів у грязь...

А Федір аж втер сльозу ребром долоні.

— Гарна у вас дружина буде,— сказав, сідаючи на край стільця.— Поштива, тиха, лагідна...

— Не захвалить... А ось і мій боярин! — побачив уже в майстерні Михайла Лазаревського.

— Хліб-сіль...

— Сідай до нас!

Михайло, зашарівшись, найперше припав до ручки, яку йому було охоче подано, а потім вже привітався з рештою.

— Поможеш мені знайти кімнату для нареченої? — спитав Тарас.— Вона вже вільна, й треба її забрати з того содому панського.

— Вважай, що вже допомагаю,— всміхнувся Михайло.— Маю таку в запасі. Можемо хоч і сьогодні глянути...

— Це управитель моїх маєтків, серденько,— сказав Тарас Ликері.

— У вас маєтки? Де вони?

— Ось тут і там,— вказав на антресолі.— Та в голові...

Ликері жарт не сподобався. І друг його прийшов на допомогу.

— Йому належить нині вся Україна!

— Як то?

— Ну-у, славний він на всю Україну.

— Зі слави хліба не їдять,— сказала чийсь слова Ликера. І підвелася.— Вже мушу йти. Спасибі за чаювання...

— Надвечір я забіжу, підем дивитись хату,— сказав Тарас уже на набережній, саджаючи в ландо Ликеру.

— Пане, куди везти? — спитав візник.

— За Мойку, в Малу Міщанську.

Навіть не озирнулася. Хоч він стояв, аж поки видно було між люди та екіпажів її голівку зі стрічкою.

Увечері була сумна й неговірка. Вдяглася, вийшла до екіпажа, яким Тарас приїхав, і мовчки сіла. Знать би, про що вона замисли-

лася!.. А може, ліпше того не знати? Жінки... Ах, що ти тямиш у цьому ділі! Хто звікував у парі, та й то чужі бувають, а тут...

— Щось невесела моя невіста нині...— зітхнув Тарас.— Нездужається?

— Страху нагнали пані,— озвалася-таки Ликера.— Служи, як служиш, кажуть... Квартира та, мовляв, сільце для пташки...

— Силувати тебе ніхто не буде,— сказав Тарас.— Як скучиш за наймитуванням, підеш назад. До волі теж людині треба звикнути!..

— А скільки мені її лишилося? Якийсь там місяць-другий...— сказала зло.

— Вважаєш шлюб неволею? — спитав Тарас.— Зі мною шлюб?..

— Не знаю,— відповіла й згорнулась знову, немов їжак.

Михайло їх уже чекав біля будинку, де напивав кімнату для нареченої. Боярин знав свої обов'язки і діло знав: потурбувався, щоб не далеко жила Ликера від Академії.

Хазяйка їх зустріла радо, сипнула компліментами:

— Прошу, прошу!.. Це наречена ваша? Яка красуня! Господи, бувають же такі вродливі й милі... Вам у палатах жити!..

— Покажіть свої «палати»,— спинив Тарас той фейєрверк.

— Ось ця і ця кімнати,— повідчиняла двері.— Звичайно, вам з прислугою?

— Ні.

— Я хотіла б, щоб із прислугою,— втрутилася Ликера.

— З прислугою воно зручніше. І мало що дорожче,— підтримала її хазяйка.— Я дам хорошу дівчину...

— Кріпачку?

— Так. Не думайте, що ми з якихось... Просто, був неврожай в маєтку... З прислугою й кімната ліпша...

— Ні,— мовив твердо. Всміхнувся до Ликери, яка була, мов хмара перед грозою: — Побачить хочу, серденько, яка ти в мене чепурненька... Ціна? — звернувся знову до господині.

— Про це я сам домовлюся,— сказав Михайло.— Діло мое таке...

Надворі вже гуляв осінній вітер, хоч тільки-тільки як розпочався вересень.

— Не холодно тобі, Ликеро? — потурбувався, бо нещодавно вона хворіла.

— Ні.

— Мо', заїдемо до мене в гості?

— Треба уже додому їхати. На мене там чекають...

— Хто?

— Молодий і некупий.

— Ти зле жартуєш, серденько. Шануйся, бо...

— Не бійтеся,— захихотіла,— цього добра вам вистачить!..

Аби було здоров'я...

Хоч сам не був святий та божий, груба ця простота його до болю вразила. Він розгубився навіть, не знаючи, як поведетися і що сказати милій своїй майбутній парі.

— Ликеро, жінка повинна бути скромна, — сказав не скоро. — Мати ж!.. Пани й неволя нівечать народу душу...

— То ви ще й піп? — прискалила лукаво очі. — Стій, стій! — гукнула до візника, що їхав неподалік. — Чи, може, ви бажаєте, щоб я за Мойку тьопала, аби поглянути, чи я проворна? — підколупнула.

Тарас спинив той екіпаж, поміг їй сісти й дав візникові гроші.

— В Малу Міщанську!

Важко побрів до сфінксів набережною. У світлі двох ліхтарів обличчя одного з них йому здалось насмішкуватим...

...Збулось нарешті давнє його бажання! Хоч протягли довгенько, та все ж ніде не ділися — розглянули його роботи і надали йому звання статечне академіка. На урочистих зборах, під звуки труб, затвердили й оголосили це попереднє рішення, і він із зали вийшов не рядовим, що у відставці, а академіком і титулярним радником.

Як був, у фракці, кинувся мерщій порадувати свою Ликеру любов, що вже жила тут поряд і готувала собі весільний одяг.

Вона і справді зраділа вельми. Власне, не так йому, як фраку, в якому ще ніколи його не бачила.

— А ви, Тарасе, у цій одежині ну чистий пан! — сплеснула вона руками. — А не збрехала пані Кулішиха, розповідаючи, що на весіллі в неї ви теж були у фракці...

-- Сьогодні, серденько, великий день! — промовив урочисто.

— Великдень був весною, — поправила його Ликера зверхньо, як нерозумну малу дитину. — Нині вже до покрови йдеться...

— Великий день в моїм житті, — терпляче продовжив він. — Сьогодні став академіком! Ось тільки що...

— То вже не треба буде із Петербурга їхати? — по-своєму це сприйняла Ликера.

Нахмурився. Йому ще мало тих перепон, йому її супротиву лиш бракувало!

— Звання й чини не можуть нам замінити душу, — озвався глухо. — Житимемо на Україні.

У повній тиші чути було, як ходить хтось за стіною. Ніби важкий, великий маятник...

— Там хоч сусіди будуть? — озвалася Ликера журно.

— Хіба в пустелі житимемо? Народ довкіл...

— Я про панів питаю.

— Пани... пани... — тримався, як тільки міг. — Це зілля — немов пирій... Побудуть якийсь там час!..

— А нас вони прийматимуть?

Нічого не відповів. Поганого їй не хотів казати, а доброго не мав чого. Прокляте рабство! В'їлося людині в душу, виростило в ній лиш одне бажання — зробитись тим, хто понукав роками, хто був тобі смертельним, лютим ворогом.

Ну, як ти тут? Вже звикла? — спитав натомість. — Носять тобі обіди?

— Спасибі,— буркнула. Схопила нишком якусь сорочку з крісла, сховала в шафу.

Тарас оглянув хату і не впізнав. Так ніби хтось навмисне усе в ній зрушив з місця, порозкидав...

Ковтнувши суху, колючу слину,— як хвилювався, йому чомусь пересихало в горлі,— ступив до столу й узяв графин. Здалось на мить, що в ньому вода зелена...

— Скільки вона стоїть?

— Хто знає... Хазяйка ще наливала...

— Важко перемінити? — зиркнув спідлоба.— Може, води не стало в Пітері?.. А я ж тебе просив, Ликеро, щоб ти була охайна та чепурна...

— Овва!

— Нечепурна дружина не треба навіть циганові.

— Казала ж я, щоб узяли з прислугою!

— Хіба тобі самій прибрати важко? Для себе ж...

— Я наприбиралася за двадцять літ! По-людському тепер пожити хочу.

— А я тобі про що кажу? — удав Тарас, що не збагнув затаєного в її словах.— Якщо людина дужа і молода, то їй за виграшки навести лад у хаті...

Промовчала. Накинула на плечі хустку й стала біля вікна. Струнка, жадана, мила, як божий день, що пригасав, поймаючись осіннім вогким холодом!..

За кілька днів прийшов сумирний, тихий. Велике діло — якась вода в графині! Узяв би нишком і поміняв... Де їй було навчитися хазяйнувати в хаті, коли вона ніколи її не мала?.. Та й, власне, просто могла забути, не подивитися...

Хазяйка дому чмихнула, коли його побачила, і провела лукавим, довгим поглядом. Про воду, певно, знає... А може?.. В тому погляді помітив він зневагу і співчуття... О господи! Невже йому судилося й крізь це пройти?..

Хоча пробило першу, Ликера ще вилежувалася. Щоправда, вже в халаті, який він їй недавно подарував. У хаті був хаос, руїна — зроду не довелося йому такого бачити!.. Постіль не прибрана, в калюжі біля графина — з волоссям гребінь, поряд брудні панчохи...

Заплющив очі, слухаючи, як кров гуде у скронях. Стис кулаки...

— Не хочу я такої жінки! — крикнув.

— І ти мені не треба, старий шкарбун! — хихикнула. Бочком, бочком шмигнула з хати.— Поїдеш сам у свій нікчемний Канів!..

Стояв, якби закам'янів. Останнє слово зойкнуло луною в мозку й згасло десь у глибинах його ества...

Відчувши ноги, рушив, немов сновида, в двері. Невже кінець? Фіаско знову?.. Може, ще перемелеться... Навести лад у хаті — не мудре діло... А лад в душі?.. Ти хочеш, щоб у простої дівчини, яка зросла серед двірні й набачилася там усього, були високі принципи й гармонія краси душі та тіла?.. Принаймні... Ти ж чотири

роки був козачком при панові. Хіба забув?.. Душа народу, вічна її цнота... В усі часи пани розбещували народну душу, знищували у ній святе! Раб має бути ницим, інакше він не схоче жити в рабстві...

Нева його зустріла вітром, бризками. Могутня і таємнича, вона несла широко води, звихрюючись побіля мосту... Сфінкси були похмурі, наче аж невдоволені. Камінні їхні лица... Та дай їм спокій, сфінксам! Ти тільки що необережним словом розруйнував до половини зведену останню, може, вежу людського щастя!.. Пусте. Як кажуть, чубляться, бо любляться. Коли на кожну сварку між молодятами... Старий шкарбун!.. Душею я молодий... Душею? А треба їй твоя душа?.. Ну, як же! Ми з нею одного роду-племіні...

Хтось, ідучи назустріч, зняв капелюха і привітався. Ого! Забрів на Стрілку... Колись вони з Сошенком любили тут гуляти... Смішний, тоді він бідкався, що Петропавловська, — яка сьогодні — мов на долоні, — не для таких, як він, нещасних кріпаків!.. Тепер він має право, йому не раз обіцяно у ній достойне місце...

Пішов назад. Поставили посеред міста пугало!.. Можливо, тому він тут не побував з Ликерою... Чи ж то вона вже заспокоїлася, пожалкувала, що так його образила?.. Старий шкарбун... Це ж треба таке сказати!..

Всміхнувся. Ось почекай, одружимося, то не тієї ти заспіваєш! При силі ще, хвалити бога... Може, сидить і плаче? Кинув їй у лице такі слова!..

До сліз йому зробилось жаль Ликери. Забув, лихий, що сирота, що наймичка, що, може, їй не випало на долю й крихти щастя!..

Наддав ходи. Як часто ми, жадаючи від інших ласки, щирості, самі стаєм жорстокими в своїх вимогах!.. А потім ще й хизуємось сумлінням чистим, впертістю у досяганні істини, що нам тоді здавалася незаперечною. А судді хто?..

Хазяйка дому стріла його колючим поглядом. Не пропустила, коли хотів пройти в «свою» кімнату.

— Її немає! — крикнула.

— Гуляти вийшла?

— Кобто... Забрала все й поїхала.

— Куди?

— А це вже, батечку, її саму спитайте, — підколупнула. — Може, коханця має...

Вибіг на вечорову вулицю, облізлу й сіру, наче стара шинель. День згас уже, а ніч ще десь барилася. Осіння ніч...

На перехресті взяв візника й поїхав на Малу Міщанську, у дім Астаф'євої, де проживала вона раніше, коли служила в Забілі-Білозерській.

Як розповів, що за біда його сюди пригнала, Забіла сполошилася і водночас зраділа.

— Немає в нас, Григоровичу, і не було. Казала ж вам...

— Образялася,— зітхнув Тарас.— Накинувсь ледь не з кулаками!.. Зірвався...

— Скажу вам вашу ж прімовку: немає зла, щоб на добро не вийшло.

— Що доброго в самотині!.. Та ще коли, як кажуть, їдеш з ярмарку...— сказав Тарас печально. Й відчув, що груди стали немов скляні.— Будь ласка, дайте ковток води...— протяг отерплу руку.— Із серцем щось...

Знайшов її на другий день. Там, де й шукав: прийшла, коли вже він поїхав до Академії.

— Вони не хочуть прийняти вас,— ввійшла в світлицю пані, яка сама ходила його послом.

— Чому?

— Не знаю. Каже: старий, бридкий, та ще й сердитий!..

— Я ж попросив пробачення...

— Не прийняли, не зволили,— сміялася Забіла в очі.

— Я напишу!

— Будь ласка. Ось вам папір, перо, чорнило... Я віднесу. Це ж так пікантно — служити своїй покоївці!..

Вернулася вона не скоро, але — бог змилювався! — із відповіддю Ликери.

— Ну, що? — подався до папірця, який тримала в руці Забіла.

— Сблаговолили прислати це послання! — вручила йому вричисто.— Примусили чекати вас — писали вельми трудно...

Він розгорнув поспішно і прочитав, не вірячи своїм очам: «Послухай, Тарас! Твоїх записок тут ніхто не потребує. У нас в сортирі паперу й так достатньо».

— Це... це вона писала?!

— А хто ж іще...

Світ почорнів, обвуглився.

Затис в руці той папірець і важко встав... Похитуючись, ступив чомусь холодною, як лід підлогою і скрикнув — щось йому рвонуло груди!..

Отямившись, збагнув, що він у себе на антресолі. Лежить не в ліжку, а на підлозі, з якої тягне холодом, немов зі склепу... Спробував поворушитись — груди озвались болем. Дихав і то ледь-ледь, бо кожен глибокий вдих відлунював у тій болючій пустці. Почулись кроки...

— Що тут? — спитав Сасенко.

Ледве добув із горла голос:

— Ходи сюди... Упав ось...

— Може, добуть вогню і запалити свічку?

— Мені б підвестись...

Згодом відчув, як дужі руки взяли його й підніесли... Так батько брав заснулого біля кабиці й вкладав на сіно в клуні або на полик в хаті... От тільки біль!..

— Нап'єтесь, може, ліків? — страждав над ним Сасенко. Уже горіла свічка, і видно було схвильоване його лице.

— То дай... — озвався тихо. Знав по собі, як важко бачити чужі страждання й не мати сили допомогти... Ох ті пекельні ночі біля малого Дмитрика, що згас в Новопетровському!..

Слухняно випив ліки й ліг, удаючи, ніби йому полегшало.

— Йди спи, Іване, — мовив. — А свічка нехай горить... Вже ранок, мабуть, скоро...

— Який там сон... — махнув Іван рукою. Проте пішов. — Гукайте, коли чого!.. — озвався вже з майстерні.

— Гаразд. Ти спи...

Біль не вгавав. Помітив, що він навально збільшувався, коли лягав, тому підтягся трохи й сів, мов у кріслі. Що там у нього в грудях сталось?.. Якби заснути... Дихать стає все важче, ковток повітря коштує йому страждань... Чи скоро ранок?.. Забув, куди поклав годинника, й тепер мав ждати дзвону із Петропавлівської... Без неї, бач, не обійтись... Заснути б!.. Даремно, мабуть, не попросив Івана дмухнути на свічку. Може, в п'ятьмі заснув би швидше... Самому йому не встати...

— Мамо!.. — покликав раптом матір і сам злякався.

— Ти все не спиш? — озвалася. — Співала ж тобі «Котка»...

— Я вже старий, нездужаю...

— Для мене ти сьогодні лиш народився... Принесла бабка погодувати — а очі в тебе сині, немов барвінок...

— Вони тепер уже не ті...

— Я пам'ятаю сині...

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько...

Сльоза скотилася йому щокою, вусами...

Першим прийшов його повіншувати із днем народження Михайло Лазаревський. По тому, як розширилися в сердеги очі, Тарас збагнув, що вигляд у нього нині кепський. Та й біль у грудях не відпускав...

— Ну як тут наш новонароджений? — спитав Михайло весело. — Готовий приймать здоровлення?

Нагнувся, поцілував у щоку.

— Недобре мені сьогодні, брате... — сказав Тарас. — Погіршало мспі вночі...

— Я вже послав за лікарем.

— Ти напиши Варфоломієві, що зле...

Замовк, оскільки кожне слово відлунювало у грудях болем.

— Приліг би... — ледь не плакав над ним Михайло. — Учора ж ти...

— Не можу лягти — болить... А де ж той Едвард Якович? Чув голос свій, мов за стіною, далеко десь.

— Михайле!

— Я тут.

— Ти ж напиши... Де ж той Барі?.. Вогонь у грудях...

Кроків він не почув. І перших слів.

Побачив уже обличчя лікаря, який схилився над ним, щоб вислухати.

— Як ви? — спитав Барі.

— Підстрибую... — всміхнувся. — З ночі пекучий біль у грудях.

Барі нахмурич брови, приклав до вуха трубку. Не довго й слухав. Випростався, сказав щось Лазаревському й став готувати мушку. Коли поклав на груди, Тарас відчув полегкість. Не став питати, що з ним. Хоч не хотілось вірити, відчув, що справді пора настала «риштувати вози в далеку дорогу»!..

— Прийшла депеша з Харкова, — сказав Михайло тихо. — Вітають із днем народження, бажають щастя...

— Дякую...

— З Москви також, Михайло Щепкін...

— Добрий він чоловік...

— І з Нижнього.

— Спасибі всім...

Відчув, що очі йому стуляє спізнілий сон.

— Хтось відчинить квартиру... Й дайте ковток води... — озвався знову здалеку.

Коли заплющив очі, долинув голос матері, якого він згадав лише сьогодні...

Ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота...

Хотів гукнути матір, та побоявся сполохати її «Котка».

Став дрімоту сон питати:
— Де ми будем ночувати?..

Коли б іще побачити її лице... А душі мають лица?.. Інакше як впізнати свою рідню, померлих друзів?.. Чи то Брюллов за муки свої в Ісаакійському попав у рай?.. А як нема нічого, окрім життя, на цьому світі білому?! Є добра пам'ять, діло, що ти зробив... І є народ — безсмертя твоє і всіх!..

Там, де хата теплесенька,
Де дитина малесенька...

Побачити б її лице!.. Бо як її впізнає у сонні душі?..

Біль розбудив. А може, він і не спав, а тільки марив, змучений... У грудях клекотіло, так ніби там кипіло щось...

Над ним стояв Микешин. Щось говорив, тис руку... Оглушений нестерпним болем, не чув тих слів. Напевно, поздоровляв... Були тут ще Василь та Олександр — брати Михайла Лазаревського. Похмурі всі, стривожені... О, тут і Лев Жемчужников!..

Кивнув йому і запитав, ледь чуючи свій незнайомий голос:

— Є маніфест? Дали вже людям волю?..

— Немає.

— Вмру й не знайому...

Та що ти, батьку! Лікар мені сказав...

— Чи душі мають лица?

Присутні перезирнулися.

— Зустріну там Брюллова, Жуковського...

— Ти нас усіх ще переживеш! — кризь сльози гукнув Жемчужников.

— А де Барі?

— От-от прийде, — сказав Михайло Лазаревський.

— Пробачте, що зіпсував так іменини...

— Видужаєте, то надолужимо! — утішив його Микешин.

У Петропавловській пробило третю.

— Волі ще не чувати? Що кажуть твої царі й вельможі? — всміхнувся до Микешина.

— Мої — мовчать. У них із гіпсу голови...

— У бронзі знову мовитимуть: «Шануйте нас, бо ми великі й славні!..» Де ж той Барі?..

Біль розбирав, напочувався, мов хвилі в морі. Мушка уже не діяла. Йому дали мікстуру...

Мов кризь туман із болю, побачив знову лікаря. Він щось питав... Напружився й почув його, дав відповідь, що впала, як у воду, у той туман...

Невдовзі відчув полегкість. Груди йому отерпли раптом, здерв'яніли.

— А де Барі?

— У нього ж ти не один, і гірші є, — сказав Михайло, щоб підбадьорити. — Ти будеш уже одужувати...

Хоч знав, що це пусті слова, на диво, йому хотілося повірить їм.

— Коли б мені діждатись квітня, рушив би на Україну... І не вернувся б!..

— Землю ще ж не купили, — сказав Василь.

— Пожив би поки в приятелів...

— Обрид тобі так Петербург? — спитав Михайло. — Славлять тебе, друкують...

— Слава, як коліскова пісня, нагонить сон... Додому треба їхати, у свій народ!..

— Поїдемо, Тарасе, вдвох, — сказав Василь. — Я буду вам за джуру.

— Для цього ти, Василю, вже заважкий, — всміхнувся. — На побратима тягнеш... Якби мені додому, я там ураз одужав би!..

— А так, а так... — погоджувався із ним Михайло. І тільки очі були у нього сумні-сумні...

Увечері прийшли Барі й Круневич. Похмуро, мовчки вислухали по черзі груди й мовчки зійшли униз.

— Консиліум... — сказав Василь... — Щоб двоє таких знавців та не здолали якусь там хворість!..

Йому ж тм часом гіршало. Як вислуховували, то повертали сюди-туди й збудили біль, що задрімав...

Вернулися два ескулапи. Глянув на них Тарас і, не спіймавши погляду, все зрозумів.

— Давати й далі ліки, — сказав Барі Михайлові. — Поставим другу мушку...

— Це криза, пік хвороби, — озвався і Круневич. — Узавтра буде краще...

— Весною ми поїдемо на Україну, — сказав Василь. — Дозво-
лите?

— По-моєму, — стенив Барі плечима, — це буде лиш на ко-
ристь...

— Принаймні не зашкодить, — підтримав його Круневич.

Вони пішли. Михайло, що проводжав, вернувся з телегра-
мою.

— Тебе здоровлять знову!

— Читай...

— «Петербург, Академія мистецтв, Тарасу Шевченку. Батьку! Полтавці поздоровляють любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку, орле сизий! Полтавська громада».

— Спасибі, що не забувають... — не скоро сказав Тарас. Чи біль, чи сльози йому здавили горло. Воістину: я сплю, а серце мое не спить! Він тут нездужас вже третій місяць, а вірші його мандрують по Україні, знаходять вірних друзів, а може, й послідовників ним розпочатих великих справ...

— Ви, мабуть, хочете побуть самі? — спитав Василь.

— Заснути б...

— Поспи, поспи, — торкнувся його чола Михайло, — Ми там, внизу, посидимо.

— Ідїть додому, — тихо сказав Тарас. — Іван побуде...

— Вранці я забіжу, — не міг ніяк лишити його Михайло. Не помічав, що сльози тихо скапують йому з очей, виблискують у бороді.

— Спасибі тобі за все, Михайле, — сказав Тарас. — Не мав я жінки, зате господь мене сподобив другом таким, як ти, братами твоїми милими...

— То вранці я забіжу...

Кивнув йому, всміхнувся крізь біль і жаль. Провів його очима, поєлухав добре знану його ходу... Хотів назад гукнути і щось сказати важливе, та голос десь подівся!.. Ат, все одно... Важливі нині тільки життя і смерть... Не через те, що він боїться смерті, — вмирати всім не хочеться, — а через малість зробленого для України, для волі й долі рідного свого народу. Може, якби відчув, що мало так лишилося на світі жити, і засередив усю свою увагу і силу всю на основному, то мав би більші успіхи... Або не мав би й того, що в... І все-таки, якщо признатись щиро, згайновано часу немало. І мало так написано за ці роки поезій... А в них же, в них його найбільша сила!.. Малюнки що — подивляться, похвалять чи погудять і йдуть собі... Поезія ж — огненний меч, що захищає правду й карає зло!.. Невидима і всепроникна зброя, що множитья в серцях людей, гуртує їх у легіони мислячих і небайдужих. А там, де думка і совість, там — перемога істини!..

У Петропавловській куранти били північ. Розпочиналася нова доба... Для нього ж ці удари розпочинали і сорок восьме коло його

життя!.. Аж сорок восьме... Лиш сорок восьме... Мало це чи багато? Старість чи тільки зрілість?.. Дід он прожив удвічі більше!.. А батько й мати?.. А Катерина — його сестра...

Потріскуючи, спливала свічка, танула... Чомусь йому здалось пророчим її горіння, і він дмухнув, аби не дати вогникові дійти кінця і згаснути в калюжці лою. Біль пронизав од того руху груди, затьмарив мозок!..

Уже в п'ятмі вслухався, як затухає, зменшується гаряча хвиля... Тихо, немов скрадаючись, вернулась думка... Дивно, але думки, його нічні самотні й щирі думи тамують біль...

Двором, куди виходило його вікно, пробіг хтось, хруськаючи тонким льодком. Минулий день був теплий, ледь не весняний, а ніч, видать, із морозцем... Як там не с, а по зимі!..

Почувся сміх. Жіночий, схожий вельми... Та цур йому! Минуло вже півроку, а він, той сміх Ликерин, не затихає в його душі... Йому здається іноді, що винен сам, що мав би так повестися, аби дрібне не затулило суті, а чорна хмара рабства не заступила їм сонця волі... Он Лев Жемчужников узяв просту, кріпачку, а як живуть!.. А скільки тобі лишилося того життя?.. Хто знає... Можливо, в тій любові, в тому одруженні і переміні було його здоров'я, його літа... Він відчував, він намагався вирватися з цього старого склепу, із Петербурга, з жандармських рук на волю, на Україну, на крутолюбий берег свого Дніпра!.. На жаль, вона, його остання люба, не зрозуміла його душі, не піднялася серцем своїм жіночим над напівсонним розумом і марнотою світу, в якому гірко виросла і розцвіла... Обох згубила, бідна... Вона, можливо, і не збагне, ким мала стати і ким не стала по пустоті своїй душевній, а він відчув від того дня, що в грудях носить камінь, який весь час зростав і важчав... Дивно: була любов, а став холодний камінь...

Бр-р! Як тут вогко й холодно!.. Як душать стіни, темрява!..

Добув вогню і запалив, тремтячи й задихаючись, низьку застиглу свічку.

Пробило першу ночі. Коли б поспати трохи... А сон не йде, а думка б'ється-в'ється, неначе зігнана з гнізда пташина... Може, вона помітила тінь чорних крил?.. Та ніби ж йому полегшало... Біль ледве-ледве жевріє... Як і тоді, коли з'явився він біля серця вперше, в безсонні ночі страдницького кохання...

...Идучи з обіду, бачив ключ журавлів. Летіли в сірім небі й кричали тужно... Сфінкси їх провели байдужим камінним зором, а він, Тарас, прикутий до Фонтанки, ледь не заплакав, дивлячись на їхній лет... Чого вони, сердешні, так припізналися, хто не пускав?..

Тепер сидів у темній своїй майстерні, а думкою летів на південь, туди, де ясно й тепло, де золотом горять гаї і терпко пахне яблуками й отавою... Він не просив ще дозволу поїхати на Україну, та з дочого вже зрозумів, що й академік Тарас Шевченко на ланцюгу в синьомундирих і що йому не вільно їхати куди захоче, і жити там, де прагне його душа...

А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи бити
Заросли тернами...

Згадався вірш, написаний ще того року, як викупили його з кріпацтва. Минуло ледь не чверть століття, власне, життя його минуло, а й досі між ним і рідним краєм — тернистий шлях!..

Узяв портрет зі столу. Тут він ще дужий і молодий. Зі свічкою в одній руці й пером у другій... Влітку зробив офорт... Тоді вже його поймала туга за втраченими давно літами. Мов відчував, що незабаром кинуть йому в обличчя, як звинувачення, що він старий...

Лише тепер побачив, що написав «Плач Ярославни» на цьому ж таки офорті. Попав під руку, видно... Як вірші йдуть, то пише де завгодно. Було, й на стінах просто... Було, було!..

— Дозвольте?

— А-а! Заходь, заходь, Миколо, — устав назустріч Гербелью. — А я оце сиджу собі та й згадую свою далеку молодість...

— Я пам'ятаю вас молодим, у Ніжині, — подав Микола руку. — Таким, як я оце тепер... Й ви написали мені в альбом: «За думою дума роєм вилітає...» Який я був тоді щасливий!..

— А нині я щасливий, що ти прийшов, — обняв Тарас хоч молодого віком, але старого приятеля.

— Хіба вже хтось вам показав?

— Що?

— Таж «Кобзар» російською... А я хотів вам особисто!..

— Ні, ще не бачив.

— Справді? — засіяв Гербель. — Ось він! — дістав із саквояжа. — Ласкаво прошу...

Дивно було тримати в руках свою на іншій мові книжку. Все те і ніби якесь чуже... Перекладали Крестовський, Курочкин, Берг, Мей, Плещеев, Михайлов і, найбільше, звичайно, Гербель, сам видавець.

— Спасибі тобі і всім, — розчулено сказав Тарас.

— Це наш святий обов'язок. І щастя! — мовив Гербель. — Дозвольте, я тут напишу...

Присів до столу, узяв перо.

— Тарасу Григоровичу Шевченку, — казав уголос те, що писав, — від шанувальника його таланту й перекладача та видавця його творів Миколи Гербеля... А що це у вас таке? — узяв офорт із «Плачем Ярославни».

— Почав переклад «Слова о полку Ігоревім»...

— Давно?

— Ще влітку.

— Скільки вже переклали?

Лише махнув рукою. Щоб не Ликера, точніше, щоб не його любов до неї, то, може, все зробив би... А втім, не тільки його невдале сватання та женихання тому виною...

— А землю вже купили біля Дніпра?

— Ще ні. Не хочуть мені продати панки-ляшки. Купую вже більше року...

— Справді, це хтозна-що! А ви купіть на брата або сестру.

— Вже пробував. І нині брат Варфоломій в одному місці моститься... — сказав Тарас. — Поїду на Україну... Оце дивлюся, що б вам подарувати...

— Автограф!

Усміхнувся, узяв із купи аркушів рукопис вірша, написаного не так давно, й подав Миколі Гербелью. Той ухопив і став читати вголос:

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посіджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присвятяся діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишій та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малій
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний!..

Замовк. Дістав хустину і витер очі.

— Жінки, жінки! — озвався. — Все зло від них!

— І наші матері були жінками... — тихо сказав Тарас.

Помовчали. Микола нишком перечитав іще раз вірш, згорнув ласкаво аркушик і заховав собі в кишеню.

— Дякую. Я став сьогодні багатим! — усміхнувся. — До речі, ви пам'ятаєте, з ким приїздили в Ніжин, коли ми з вами стрілися? То він прибув у Петербург, питав про вас.

— Чужбинський?

— Еге.

Тарас нахмурився.

— А чи читали його паскудну оду цареві й зброї, що він вмів у «Русском инвалиде» чотири роки тому?

— В «Санкт-Петербурзьких ведомостях», — поправив чемно Гербель.

— Читали, отже? Підлість, та ще яка!

— Не перший і не останній!..

— Я ж з ним дружив, — сказав Тарас. — А цим лестивим описом він ніби плюнув мені у саму душу!.. Солдатові, в страшній пустелі!..

— Хто з нас, Григоровичу, не без гріха!..

— Поет не має права на гріх відступництва. Інакше він не поет.

— Як точно й страшно сказано!..

Тарас промовчав. Згадував готель «Царьград» в Чернігові, де він платив своїми й за Олександра, що мав незборну пристрасть

до самовара, й Новопетровський забутий богом форт, де прочитав довжезний вірш Чужбинського...

— То я піду, — сказав Микола тихо, помітивши його задуму. — Дякую за подарунок.

— Спасибі й вам за книжку! — обняв Тарас за плечі і так провів аж до дверей.

Вернувшись, сів на диван й узяв «Кобзарь», що пах приємно фарбою...

За кілька днів і справді пан Афанасєв, він же Чужбинський, прийшов провідати старого друга. Став у порозі, руки розкинув крилами і запитав:

— Не впізнаєш, Григоровичу?

— Ні.

— Та не може бути! Невже я так перемінився?

— Напевно.

— Я — Чужбинський. Тепер впізнав? — пішов до столу, не опускаючи своїх рук-крил.

— Ні, ні! Сюди не можна! — спинив Тарас його порив. — Кислоти тут шкідливі! Сідайте там, біля дверей.

Чужбинський сів, знітившись, — Тарасові аж стало жаль бідаху, — дістав хустку й витер спітнілий лоб.

— Гадав, що ми... — озвався, — що наші мандри, бесіди...

— Я теж гадав... — сказав Тарас похмуро, не полишаючи різця і дошки. — Гарні були часи.

— Ти не забув? — зрадів Чужбинський. — Ісківці, поїздку в Ніжин, Київ...

— А ви?.. Сидіть, сидіть! Тут небезпечно.

Чужбинський, що був подався до столу, вернувся, сів, а далі встав.

— Як вам живеться нині? — спитав теж сухо, офіційно.

— Спасибі, добре.

— Вас одностаино хвалять, підносять... Можна і запишатися...

— Звичайно.

Тиша, яка запала раптом, була важка, неначе мерала, сира земля.

— Я вже піду... — непевно сказав Чужбинський.

— Дякую, що завітали.

— Пробачте...

— Йдіть здорові...

Як зачинились двері й затихли кроки у коридорі, Тарас поклав різець на стіл. Щось підмивало його вернути товариша, сказати, що це був тільки жарт, що він йому прощає дурний той вірш, що хто з нас, правду кажучи, не без гріха, — як тут сказав недавно Микола Гербель, — та він не встав і не побіг. Всепрощення не менший гріх, ніж зрада та плазування в ногах у сильних світу!.. Постарів теж Олександр... Це ж скільки вони не бачилися? Аж чотирнадцять років!.. Волосся, правда, у нього густе і чорне... Борідка також... Господи, навіщо ти так роз'єднав старих і добрих друзів?.. Ти ж заповів прощати ближнім малі гріхи... Цей гріх —

тяжкий!.. А ти спитав, дізнався, що спонукало його вчинить і як велось потому твоєму приятелю і землякові? Можливо, він покаявся, і бог йому простив колишню слабість?..

Заплакало дощем вікно. Майстерня миттю виповнилася густим осіннім мороком, що брав за душу, серце стискав журбою...

...Про те, що Лев Жемчужников вернувся із Парижа й тепер живе неподалік, Тарас почув од Куліша. Приніс надвечір коректуру в його друкарню, де мала вийти «Катерина», аж тут Панько. На диво, був привітний, і навіть дружній. Може, його так гарно стріли на Україні, що він собі дозволив віднині бути великодушним.

— Наш спільний друг у Пітері...

— Хто?

— Лев Михайлович.

— Четвертий брат Жемчужникових?

— Еге,— всміхнувся.— Вчора я слово дав вас познайомити...

— То познайом!

— Не можна ж так,— здвигнув плечима,— зразу... Хай при нагоді...

— Де він живе?

Куліш назвав адресу. І враз додав, заскалившись:

— В його родині ти цар і бог... Всі люди трійці моляться, вони ж — Тарасові, четвертому...

— І де в тобі та злість береться, Пантелеймоне!.. — сказав Тарас.— Та в нас роботи стільки, що вистачило б на добру сотню таких, як ми, Шевченків і Кулішів...

— Шевченків і Кулішів! — скривився Пантелеймон.— Ти й тут попереду,— пожартував, хоч видно було й сліпому, що цей ранжир помулює йому всерйоз.

— Став навпаки.

— Куліш і... не звучить!.. Як коректура?

— Вчитав.

— На днях дадуть і «Гамалію». Дозволили, то треба швидше пускати в світ!

— Хіба я проти...

— Ну, будь здоров, бо в мене тут ще справ та справ! Служу тобі... — всміхнувся. А чи заплакав серцем. Хіба збагнеш цього Панька!..

Хоч був ще тільки жовтень, а вечір уже стояв зимовий, сніжний. Вітер гуляв проспектами й нахабно ліз під щови, неначе унтер з обшуком... Як не старається забути ті тяжкі роки, вони живуть у ньому, приходять снами, спогадами чи навіть образами — як цього разу. Добре, що одягнувся тепло, в кожух та шапку-бирку, не пропаде. Ця осінь якась холодна вельми. А може, сам став мерзляком... І справді, він почав боятись холоду, шукать тепла. Це старість чи якась хвороба?.. Бр-р-р!..

На Морській взяв візника, закутався і так дістався дому.

Майстерня стріла тишею, що виповняє пустоту й оселі літніх парубків. Грубка була уже ледь тепла й товщина гріла руки.

Темрява стояла затхла, кисла: сьогодні він гравірував. Для гравера в майстерні жити кепсько. Та ще в такій, де спальня на антресолях... Вже був найняв квартиру, куди привести мав молоду, і дров купив на зиму... Забути все, з корінням вирвать, витравити!..

Сів на диван, бо підкосились ноги. Солдатський ще ревматизм дає про себе знати, нагадує, що він не спить, а лиш дрімає... Господи, яка гнітюча штука самотина!.. Ці вечори, ці ночі... Щось скажеш мимоволі чи запитаєш, і ті слова потонуть страшно в тиші, не одізвуться відповіддю, не вродять іншу думку...

Стягнув холодну шапку, струсив її. За звичкою, бо сніг не йшов сьогодні. Пробило десять... Треба було не йти додому, побути десь серед людей... Напитись навіть!.. Боже, не допусти ганьби такої! Привід завжди знайдеться — горя в усіх достатньо. А ще журба, невдачі, біль... Несть їм числа!..

Рішуче встав, оглянувся. Холодний склеп... Піти хіба до Льва Жемчужникова? Коли то ще Куліш надумас їх познайомити!.. Навмисне зволікатиме, аби Тарас не заступив його собою в душі людини, що прихилилася до упослідженого народу, відчула в ньому силу її красу духовну, навіть взяла собі дружиною його дочку-невольницю... Ні, він повинен зараз же побачить їх, обняти!..

На набережній, якою йшов, тяглась легка поземка, крутило снігом на перехрестях. Нева ще не замерзла, текла широко й чорно, погойдуючи стрункі вітрильники, які терпляче ждали, коли почнуть розводити міст. Все дужче пахло морем...

До Дев'ятнадцятої лінії діставсь, коли пробило вже одинадцять. Одне вікно світилося, і, визначивши, що це його, Жемчужникова, Тарас піднявся й постукав тихо в двері. Потому вдруге, втретє. Почулася чиясь хода, невдовзі стукнув засув...

Він увійшов і вгледів гарну жіночку, що, затуляючи рукою свічку, з острахом вп'ялась у нього поглядом.

— Я думала, що чоловік...

— Аж це земляк! — всміхнувся.

— Невже... Тарас Григорович?

— Він самий. Добрий вечір!

Не стямився, як обнялися й поцілувалися, мов давні добрі друзі.

— А як же ви мене впізнали, серденько? — спитав уже в вітальні, сідаючи в зручне глибоке крісло.

— Ви геть такий, як на портреті, який Куліш привіз у Париж для літографії.

Вона так легко вимовила трудне останнє слово, що не повірив би, якби не знав, в її просте походження. Заскімлило десь біля серця...

— А де Левко? Пробачте, Лев Михайлович... — спитав аж надто вже по-родинному як для знайомства.

— Для вас — Левко, — всміхнулася. — Коли б ви знали, як він вас полюбив!

— Мене чи вірші? — хитро спитав Тарас, згадавши, як сестра Толстої бесідувала з Ликерою.

— А то хіба не все одно? — подивувалася Левкова жіночка. — І книжка у вас «Кобзар», і вас повсюди звать Кобзарем... — загнала його в куток.

Йому така поразка була приємною. Проста селянська дівчина за кілька років оволоділа принаймні мінімумом потрібних знань, щоб стати другом, а не лише дружиною, освіченому художнику. Чому ж так всі стривожилися і возопили, як він посватався до Полусмакової? В Ликери гострий розум. От тільки...

— Ваші вірші Левка мого, як він сам каже, переродили, душу його вдихнули в тіло, — розповідала до болю гарна господиня. Бувають же такі вродливі люди!..

— Пробачте, я не хотів... — сказав Тарас.

— Чого, Григоровичу, ви не хотіли? — нахмурила рівненські чорні брівки. Як видно, тут не пожартуєш...

— А як вас звати?

— Ольга. Левко мене так називає. А я була Килиною...

— І як же ви в Парижі, не знаючи, пробачте, мови їхньої?.. — спитав Тарас.

— Навчилася. Мене Левко почав одразу вчити, як тільки ми повінчались... Вибачте. На діток треба глянути, — схопилася з крісла.

— Хоч краєм ока можна?.. — спитав, також підводячись.

— Будь ласка! Ви одружені?

— Ні... Скільки їх?

— Вже двійко, — всміхнулася.

Дитяча була простора, й ліжечка у ній пливли, немов човни широким чистим ставом...

Відавши йому свічник, Ольга пройшла навшпиньки, вкрила і повернулася.

— Мої перлинки... — мовила таким щасливим тоном, що затремтів йому в руці веселий вогник свічки.

Вони сиділи в кріслах і розмовляли жваво, коли прийшов додому Левко Михайлович.

— О! — тільки й мовив, вгледівши, що в домі гість.

— Не впізнаєш? — спитала Ольга.

— Ревнощі мені заслали очі, — всміхнувся Лев.

— А я такий!.. — сказав Тарас.

— Шевченко?!

Вони зійшлись серед вітальні й поцілувались тричі, неначе добрі друзі, які давно не бачилися. Аж сльози виступили обом в очах.

— Поплачемо? — спитав Тарас.

— Возрадуємося! — гукнув господар. — Жінко, неси нам каву чи щось таке!

— Коли вже нести, то — щось таке... — всміхнувся. — Ми ж козаки... І ти козак! По духу і по ділах, — обняв Левка. — Спасибі тобі за все!

— То дяка вам...

— Кажі мені, як брату, «ти». Нас побратала, Левку, любов до правди й волі!.. Гаразд?

Жемчужників лише кивнув.

З'явився стोलик, пляшка, якісь наїдки. Що то, як в домі є жіночі руки!..

— Згадав сумне? — помітив його журбу господар.

— Хотів недавно взяти собі дружину...

— І що?

Махнув рукою.

— Прошу, прошу до столу, — запоспішав, аби змінити тему, тактовний Лев Михайлович.

Прийшла Килина-Ольга, й вони утрюх взялись до пляшки французького якогось трунку, що дивно пах.

А в Петербурзі стояла мерзла осіння ніч, дув з моря вітер, воду вганяв назад у чорну, тугу Неву, й кричали десь на набережній: «Побережись!..»

...Нарешті чадолюбивий і мудрий цар Олександр дозволив новий журнал «Основу»! Минуло тільки десь трохи більше року, як подали прошення, а він вже дав свою високу згоду, благословив. Тепер пора було до діла братися, творити те велике диво. Жоден із сотворителів не мав у цьому досвіду й не уявляв, з якого боку братися, а слід було якнайскоріше зробити перший номер і далі йти.

Микола Чернишевський немов дививсь у воду, коли казав, — іще торік весною! — що пильнуватись найбільше слід Пантелеймона Куліша. Від нього суть добро і зло «Основи». Добро, бо він сам міг заповнювати наполовину всі номери, а зло — що круто і войовниче потяг журнал на манівці, до хутора, вважаючи, що саме там народжується і визріває нова Україна, виплекана на старожитніх звичаях та добродесностях...

Це зібрання фундаторів та авторів було гаряче вельми. Слова, які раніше розносив вітер та випадкові гості, віднині мали переліватись у справжнє діло, в книги, що розлетяться птахами по Україні...

Василь Михайлович виймав раз по раз хусточку і витирив на лобі піт. Так, нелегка ти, шапка редактора!..

— Не можемо ми, браття, бігти за «Современником»! — гримів Куліш. — Не можемо. Хай вибачить мені наш гість, — зиркнув на Чернишевського, підкресливши таким звертанням, що той не має права голосу, — та я глибоко впевнений, що мусимо вести часопис своїм шляхом, осібним. Народ наш ще ледь прокидається, і він од нас одвернеться, якщо ми дуже побіжимо...

— Для цього ви й даєте «Листи із хутора»? — спитав Тургенев тихо. — Цей мужичок...

— Полупанок! — сказав Тарас, не витримавши. — А може, й пан, що затаївсь на хуторі.

— Цей хуторянин — що божий глас, оракул, — докінчив думку Іван Сергійович.

— Складеться швидко враження, що під його сопілку... — хотів було сказати щось Чернишевський. Але Куліш його одразу ж перебив:

— Вам не збагнути, вибачте, українську душу.

— Дивно... — всіхнувся той. — Шевченкову я розумію...

— Він виріс на чужині, його душа...

— Спиніться, Пантелеймоне! — гукнув Чужбинський. — Так ви...

— Не заважай! — одбився Куліш сердито. — Ми масмо не про Шевченка дбати, а про народ та рідний край.

— А він хіба не частка того народу, не дух його? — втрутився і Костомаров.

— Я можу тут сказати слово правди? — спитав Куліш у повній тиші. Йому ніхто не відповів. — Спасибі, що дозволяєте... — скрикнувся в гострій посмішці. — Шевченко — син народу, великий син. Ніхто цього, панове, не заперечусь...

— Ми збилися з шляху, яким сюди прийшли, — сказав Тарас. — Народжується новий журнал, і зараз тут вирішується, яким він буде... Мусимо іти вперед, від хутора, а не на хутір. Ти ось сказав, Пантелеймоне Олександровичу, що дбати маємо ми про народ... Це правда. То як же ми, про нього чесно дбаючи, почнем журналом кликати його назад, у темряву та забобони, коли і так, сердешний, він там засидівся через неволю? Задкують тільки раки... А ми ж, панове, вільне козацьке плем'я, що пронесло дух волі та світло знань і по землі Росії!.. Ти ж це читав, ти знаєш...

— А що за це одержали? Кріпацтво, — хмуро сказав Куліш.

— То інша мова. Йдеться про майбуття, про визволення не тільки душ, а й помислів. Часопис наш повинен бути на висоті подій та дум, що визначають поступ. І гріх було б, розпочинаючи таке велике діло, не використати усе, що є найкращого, скажімо, досвід «Современника»...

— Гіркий це досвід, — сказав Куліш.

— То як для кого, Паньку. Для декого журнал і справді гіркий редьки...

— Оскільки в нас один часопис поки що, — озвався знову Костомаров, — то в ньому масмо вмщати усе цікаве та необхідне. Відтак наш диспут, власне, втрачає сенс...

— Програма все ж повинна бути, — сказав редактор Білозерський. — Без неї важко тримати курс, як кораблю без компаса...

Розмова враз, хтозна-чому, розпалася на кілька менших. Купками дискутували далі, й редакція — вона ж квартира Білозерських — перетворилася на невеликий шарварок, де шуму було багато, а діла трохи.

— Як там твої перлинки, жіночка? — спитав Тарас Жемчужникова, також запрошеного на зібрання.

— Спасибі. Усе гаразд.

Чужбинський пройшов повз них, вклонившись. Якийсь нещасний, схудлий... Чи не захворів часом?.. А може, так карається отим

гріхом і карою, що відбулась при зустрічі. Як там не є, а він зробив немало, принаймні як етнограф...

— Обід! Прошу до столу! — збирав господар знову своїх гостей. За ним пливла, мов лебідь, його дружина мила, що погарнішала і роздобріла, як народила сина...

Прощаючись, Тарас не зміг утриматись, щоб не заглянути і до дитячої, куди пішла Надія Олександрівна.

— А як тут мій хрещеник? — спитав тихенько. — Виріс за кілька днів, що я не був?

— Аякже!..

Хлопчик лежав, розкинувши широко ручки, і плямкав ротом.

— Скільки це вже йому?

— Дев'ятий місяць.

— Скоро вже побіжить...

Кімната враз розмилася йому в очах...

Поспішно вийшов до передпокою і мовчки став одягатися. На сходах вгледів, що йде не сам. Чужбинський ступав з ним поряд, як по льоду.

Внизу спитав несміливо:

— Куди ви? Додому?

— Ні. Піду до Вольфа Невським...

— До Невського нам по дорозі.

— То й добре...

Йшли якусь часину мовчки, понастовбурчувавшись, як горобці. Нарешті Тарас не витримав і запитав:

— Що діється на Україні?

— Всі волі ждуть.

— Всі?

— Так. Пани зі страхом. А кріпаки з надією. Не чути про маніфест?

— Нема нічого певного, — зітхнув Тарас. — Щось схоже, що не дадуть землі народу.

— Певно. То ж капітал, багатство панське...

— Як кажуть, ворон воронові очей не виклює... Коли б народ сам визволився, то мав би й землю!..

Якийсь панок оглянувся на ті слова.

— Писали там, за Каспієм? — спитав Чужбинський.

— Трохи.

— Чому ж «Кобзар» без тих поезій вийшов?

— Цензура. Й так ще слава богу!.. Тягали більше року по комітетах. Ви ж бачили, як покалічили усе й старе.

— Гадав, що то самі ви...

— Такої! З глузду я ще не з'їхав.

— Вибачте...

Зелений міст одкрився раптом простором, серед якого стрімили тільки його чотири вежки.

— То, може, й ви зайдете? — спитав Тарас, спиняючись біля кондитерської.

— Зайду.

У Вольфа було народу мало, й вони, вмостившись осторонь, замовили собі по склянці чаю з ромом.

— Марка Вовчка читали? — спитав Тарас, згадавши, як він сюди заходив з Марією та Опанасом.

— Так... проглядав...

— Візьміть і прочитайте. Шекспір у прозі! — вигукнув ледь не на всю кондитерську. Притишив голос і розповів, як Кулішеве переднє слово збило його колісь із пантелику і як він потім відкрив для себе чари Марка Вовчка.

Чужбинський зашарівся, і, може, це штовхнуло Тараса мовити про те, що стало між них марою:

— Певно, ви здивувалися, що я вас так ото зустрів?

— Якщо по правді...

— В душу мені колісь ви плюнули.

— Я?!

— Ще страждаючи в отій пустелі, я прочитав ваш вірнопідданийський довжезний вірш...

— А-а!.. То було потьмарення... Здалось мені, що новий цар... Хоч соромно, а не поправиш. Що написано пером, того не виволочеш і волом!..

Це каяття присміє було Тарасові. Не сумнівався в щирості, бо знав-таки Чужбинського, з ним солі з'їв нехай не пуд, а все ж не мало.

— Добре, — поклав свою долоню йому на руку, яка біліла знічено на скатертині. — Вважатимемо, що ти спіткнувся, але не впав...

— Йй-богу, я!..

— Став могорич, — всміхнувся, бо й сам зрадив. — Ще склянку чаю з ромом!

Життя, вважай, проживши, не знав, яке то щастя вернути в серце друга, розбити лід відчуженості...

...Читання, яке відбутись мало в залі Пасажу, розбурхало Тарасу душу. За всі свої замало не сорок сім він ще ніколи не виступав, немов актор, при публіці, не уявляв, що саме слід читати. Вистави в Новопетровському, в яких він грав, не йшли ні в яке порівняння з цим нововведеним літературним дійством у центрі Петербурга...

Ще зранку вліз у груди біль, якраз побіля серця... Ні, страху він не відчував. Було щось інше, глибше. Він намагався спершу його збагнути, визначити, а потім кинув цей безнадійний замір і став себе настроювати на героїчно-байдужий лад. У «Петербурзьких ведомостях» вже повідомили, хто виступає, народ розмів одразу всі геть квитки, й тепер одне лишилося — іти й читати. Може, якби читав у Києві або ж у Каневі, де мав поставити хату і доживати віку, він так, напевно, не мордувався б, знаючи, що всі збагнуть прочитане, візьмуть у серце. Як їй, санкт-петербурзькій публіці, донести те, про що його поезія, за що болить скорботна його душа!..

Отретій зайшов Семен. Великий, гарний, всепоглинаючий своїм могутнім голосом.

— Чого це ти так зажурився? — гукнув з порога.

— Маю іти в Пасаж, на публіку, — зітхнув Тарас.

— То й що? Я ледве не кожен день...

— Ти — лицедій, а я поет...

— То й що?

— А раптом виявиться, що я писав не так, не те...

— Та хто ж у всій Росії від тебе пише ліпше! — впав на диван.

— Ти не суддя, бо ти мій друг, Семене...

— Такої! — знов підвівся. — Хто це сказав: «Платон мій друг, а істина — ще більший друг»?

— Напевно, Арістотель.

— О! Мудрий був чоловік, — підніс угору палець. — А ще сказав великий грек, що... треба нам пообідати.

— Де?

— В земляка, по-нашому.

— Гаразд. А поки я збиратимуся, ти заспівай впівголоса якоїсь пісні... Просить чогось душа...

Семен притих, замислився. А потім мовив сумно:

— Сьогодні раптом зринула одна з дитинства... Де не ходжу, що не роблю, бринить у серці...

Скинув густі широкі брови і заспівав:

Гей же, да журба мене скрутила,
Да журба мене асушила, да гей!
Гей же, за чужими волами ходячи
Да чужі вози мажучи, да гей!
Гей же, ой крикнули журавлі,
Да ходячи по ріллі, да гей!..

— Чого ти плачеш? — вгледів сльозу в очах Тарасових.

— Цю пісню батько колись співав, вмираючи...

Чути було, як б'ється в шиби колючий сніг...

— За чужими волами ходячи да чужі вози мажучи!.. — зітхнув Тарас.

— Така вже доля наша... — додав Семен.

Одягшись мовчки, вийшли на білий світ. Сніжок трусив ліниво, сонно. Іноді зривався вітер, кидав його в обличчя. Осінь...

Пасаж зустрів вогнями та велелюддям. Багато було таких, що не дістали раніш квитків, і прагли зараз якось пройти до зали. Дивно. Читання тільки розпочалися, а вже на них такий великий попит, ніби на італійську оперу...

Як і було домовлено, ввійшов з бічного входу, роздягся, — тут уже висіло кілька всіляких шуб, — і в супроводі Михайла Федорова, секретаря Літфонду, пройшов у ту кімнату, з якої мали вони виходити на кін читати твори.

Вже всі були на місці, крім Достоєвського.

— Добри вечір! — сказав Тарас якимось дивним голосом. Чи тут була така акустика, чи сталось щось із ним самим. Весь день болить десь там, де серце...

— Здрастуйте,— ступив йому назустріч Майков.— Вже бачили новий «Кобзар», російський?

— Аякже. Гербель мені приніс, подарував.

— У «Светоче» вже є рецензія.

— «Семейный круг» теж відгукнувся. Здрастуйте! — подав Полонський руку.— Пішла, пішла, Тарасе, слава по Русі!

Писемський, що проглядав газету біля підсвічника з трьома свічками, гмикнув.

— І слава, други милі, буває різна,— мовив, коли відчув, що всі на нього дивляться.— Лиха і добра...

— Тобто? — нахмурич брови Майков.

— Розбійник теж буває славним...

— Щось я тебе, Олексю Теофілаковичу, не розумію,— сказав Полонський.— Ніби тебе взяли й перемінили...

— Все змінюється — нам кажуть мудрі! — не втерпів Бенедиктов, що був між них найстарший.

— І ви? — всміхнувся Майков.

— І я... Причім, хоч як не дивно, у кращий бік...

— Це так,— підтримав його Тарас.— Я й досі ще пам'ятаю переклад ваш із Барб'є, «На новий рік», який почув на Волзі...

— Панове, починаємо! — ввійшов Михайло Федоров.

— А Достоевський? — спитав Тарас.

— Прийде. Почнемо з вас, Володимире Григоровичу,— вклонився Бенедиктову.

— Ну що ж...— підвівся той.— Але, панове, як *primus inter pares!*.. Як перший серед рівних,— додав, зиркнувши на Тараса.

Невдовзі зала вибухнула тривалим шквалом оплесків. А потім враз притихла, й полився рівний голос, який читав палкі й співучі вірші.

Вбіг Достоевський.

— Вибачте... Здається, я припізнився трохи...

Подав Тарасу руку, а потім іншим. Писемський загородив себе газетою, удавши, що не вгледів і не почув появи Достоевського. Той уклонивсь газеті і відійшов.

— Читас Бенедиктов? — спитав Тараса.— Як ви, не боїтеся? А я тремчу... Вже нерви геть... Жахи ночами сняться...

— Мені також — бій барабана,— сказав Тарас.

— Жандарми діло знають.

— Царі незгірш...

Нахмурившись, Федір Михайлович бочком, бочком пішов у темний закут і затаївся в кріслі.

За Бенедиктовим читав Полонський...

Тарас, як висловився дотепний Майков, був на десерт.

Виходив на кін напружений, але спокійний. Всіх прийняли сердечно, щиро. Чим же він може викликати несприйняття...

Шквал оплесків його спинив за кроків п'ять од кафедри. Здавалось, море, збурившись, влилось дев'ятим валом у невелику пасажну залу...

— Шевченку слава!

— Мученикові за волю слава!

— Віват! Віват!..

Далі він вже не чув окремих слів — усе втонуло в бурі, що оді-
звалася у нього в грудях болем, густою млостю... Потім із шуму
моря вирвався бій барабана, крики:

— Тягни носо-ок! Тягни носо-ок!..

Біль, жаль і сльози зринули йому до горла, забили дух.

Схопив лице руками і вибіг з кону...

Його спинив хтось лагідно, подав води... Чув, як об склянку
зуби вистукували йому зорю...

— Ну як?

— Вже ліпше...

— Зможете туди вернутись?

— Треба...

Коли він знову вийшов, його зустріли оплесками і зливою ві-
тань, здоровлень.

Вийняв з кишені аркуш з віршами, ледь розгорнув — так
руки йому тремтіли — й почав читати. Це був уривок із «Гайда-
маків».

Стало, немов у вусі, тихо. Слова його спочатку падали неначе
груддя, в тишу, а потім позливалися в рядки із криці. Голос його
зміцнів, а з ним і тіло. Чувся, як молодий, такий, яким писав
поему. Вже не було довкруг нічого — тільки людські уважні очі,
які світили зорями в напівпільмі. Фрагмент давно скінчився, а він
читав по пам'яті — могутній і молодий!..

Зробив коротку паузу, яку заповнив новий прибій овацій, ков-
нув води зі склянки, яку йому завбачливо подав Михайло Федоров,
і знову став читати.

Вже інший твір, гарячий, немовби тільки вихоплений з його
душі:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтишню, сиротамя,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду,
А ще, може, й славу...

Передихнув, утер сльозу, що впала йому на щоку, і закінчив,
неначе палку молитву богів:

Привітай же, моя пенько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дятину!..

Стояла довго тиша.

А далі щось таке зчинилося у переповненій людьми й чуттями залі, що він знецімивсь знову...

Лежав у темі з розплющеними очима й не розумів, що сталося. Біль десь пропав... Поворушивсь, а потім сів і звісив ноги — хоч би тобі озвався!.. Не знав, чи сон, чи спогад про не такі й далекі веселі дні, та щось його зцілило, порятувало... Може, він задрімав, і це йому лиш мариться, снується в сні?..

Добув вогню і запалив спокійно, твердо свічку. Таки не сон!..

У Петропавловській пробило п'яту ранку. Проїхав набережною — стук ледве-ледве чувся — якийсь квапливий вершник... Все наяву!.. І дихать стало легше. Лиш дзвін стоїть у вухах. Напевно, ще від хвилювання, яке згадав...

В Україну ідїть, діти!
В нашу Україну!..

Купив брат землю чи не купив?.. — три дні зими осталося...

А вже весна, а вже краса!..

Встав. На ногах похитувало, мов тополину, проте ні болю в грудях, ні страху впасти не відчував. Як гарно, коли здоровий, коли ніщо ніде не допікає болем, не привертає весь час думки!..

Знайшов домашню свитку, вдягнувся. Взувся в такі ж, домашні, чоботи.

Краса!.. І тепло, й зручно... Як у раю... Даремно писав той вірш, останній... Всіх ошукав!.. Міцний козак, здолав хворобу, видужав!..

Проїшов і сів до столу. Взяв чистий білий аркуш, поклав перед собою, тоді поглянув, чи є перо й чорнило в каламарі. Все є, все жде його руки, його думок... Поїде на Україну, й вона його благословить на труд новий, на пісню, якої ще не проспівав... Сьогодні що, неділя? То, може, буде той маніфест?.. Боятися — отже, воля там не така, якої ждуть! З добром ідуть на люди, несуть, як хліб, а зло таять, приховують. Державне зло!.. Брати й сестра не витримали — взяли від пана волю без клаптя ґрунту. Просив же їх заждати, допоки пан дасть згоду продати землі — послухалися чужої ради. Дико... А може, їм терпець урвався? Може, теж не могли в неволі далі жити, як він колись!..

Відчувши серце, стихився, прогнав думки, що кожен раз розбурхували його до дна, як буря море. Треба поберегтися, видужати, щоб сили стало вибратися із Петербурга. Весна, дорога воля вдихнуть снаги в зболіле тіло, душу йому окрилять радістю!..

Схотілось пити. Рано ще, жаль будить Івана... А може, він уже не спить?..

— Чи є там хто? — навмисне спитав неголосно, щоб не почув, якщо не встав.

— Обоє тут. Щось треба?

— Будь ласка, склянку чаю...

— Зараз піду поставлю самовар, — озвався і Гаврило. У нього був прихриплий бас, в Івана ж — тенор; ніжний, ледь не жіночий. І сам він тихий, лагідний, немов травневий погожий день... Чи

вечір... Коли хрущі, та білий цвіт, та зорі високо в чистім небі...

Ой і зійди, зійди, ти, зіронько вечіряня!
Ой і вижди, вижди, дівчинонько моя вірняя...

Зітхнув.

Не виїде, нема кому виходити... Хіба Федот Ткаченко знайде в Полтаві...

Серце озвалось знову.

Серце... Душа... Вона в собі вмещає весь білий світ, за все бо-
лить... Найбільше диво світу!..

Бездушний — отже, як неживий...

Із пам'яті сплигло лице Оксанине, її великі очі... Сльози-
нини, наче перли, стоять у них... Чого ти плачеш, мила моя
єдина, вірна моя любов?.. Я ще живий, я нині вже одужую, зби-
раюся в далеку путь, до тебе, на Україну... Не плач, а то і я
заплачу... Отак, отак... У тебе гарна усмішка... Ти знову в
сльози...

— Ви чай з вершками питимете? — спитав Іван ізнизу.

— Який дасте...

Вурчать цівки в дійниці, двором, як дим, розходитьс я дух
молока... І мама тихо й лагідно говорять щось до корови... Батько
вигонить вівці... Туп-туп, туп-туп... «Тягни носо-ок! Тягни носо-
ок!» Б'є барабан...

Підхоплюється і бачить темно-русу кудлату голову, що підні-
мається на антресолі.

— То ви вже встали, ходите?..

— Пора, Іване, — мовив, як міг, бадьоріше. — Удома в нас роз-
квітли, мабуть, котики...

— Авжеж, авжеж... І сніг підтанув довкруг дерев... — зітхнув
Іван.

— Весна-красна!..

Взяв склянку з чаєм, жадібно ковтнув гарячого, пахкого трунку
й одразу сів, знесилений.

— Пустеля...

— Що?

— Спалило мені всередині...

— І так ще диво, батьку, — сказав Іван, який не вмів прихову-
вати свої думки. — Був поліцейстер вчора, про вас питав, то лікар
йому сказав... Ой, вибачте!..

— Одуримо, Іване, всіх... Піддужаю і — на Україну!

— Дай боже...

— Та, будь ласка, тут прибери, а я зійду в майстерню...

Допивши чай, поставив склянку й раптом згадав слова Іванові
про поліцейстера. Це й досі він під наглядом! На прив'язі, на лан-
цюгу!..

— Що з вами? Ви...

— Пусте, пусте, Іване... — намацав стіл рукою, обперся,
встав. — Збиратись швидше треба...

— Куди?

— Додому!.. Ти тут поприбирай, а я піду складати свою мізерію,— запоспішав.— Там верболіз уже цвіте... По кручах біля Дніпра...

Хитавою, як човен, твердю дістався сходів і зупинився, щоб перевести подих. Заплющив очі... Вітер йому війнув в обпалене, сухе лице... Дніпровий свіжий вітер... З гори окинув далеч — аж до лісів на обрії, провів очима чайку, що линула понад водою збуреного низовим вітром плеса, й оглянувся на вкритий тирсою козацький степ... Безкраї сизі хвилі котилися поміж могил до моря, і в них тонули і виринали вершники, пливли, мов щогли, піки... Сіяло сонце, линули хмарки, стогами білими...

Ступив на першу сходинку, на другу, третю... З мрева з'явилися очі... Сльози стоять у них... Не міг уже впізнати, чиї вони: потьмарилося йому в очах... Чув шум Дніпра, свист вітру, рокіт грому... Квилила чайка...

Обертом йшла голова. Так ніби він на човні посеред хвиль на збуреному до дна Дніпрі... Побачив верби, шарпані сердитим, дужим вітром... І місяця, що виринав із хмари жовтавим колом...

Тріснув на кручі дуб й, розчахнутий, упав на чорні трави!..

Ступив ще раз — у бурю, у сотворіння світу, що йшов на зміну сушому...

І раптом синя блискавка сяйнула в очі!..

Падаючи, почув квиління чайки, що завмирало в стихлій далечині...

1981—1983 рр.

ПРО АВТОРА

Шевчук Василь Андрійович народився 30 квітня 1932 року в селі Бараші Ємільчинського району Житомирської області в сім'ї селянина.

Закінчивши середню школу, 1950 року вступає на відділення української мови й літератури філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. З 1955 року працював у редакції журналу «Піонерія», на кіностудії ім. О. П. Довженка, в редакціях газети «Літературна Україна» та «Романів і повістей» видавництва «Дніпро».

У 1951 році в «Альманасі молодих» надрукував перші ліричні поезії. Тоді ж у журналі «Барвінок» — кілька дитячих віршів, що започаткували збірку «У труді зростаємо», яка вийшла 1953 року. Згодом з'явилися друком поетичні книжки для дітей «Гілка яблуні» (1955), «Довгоногі косарі» (1959), «На зеленому роздоллі» (1968), науково-популярний нарис «Синочок сонця» (1960), повість «Горобиної ночі» (1960), збірка оповідань «Як Андрійко біди позбувся» (1965).

У 1958 році виходить у світ збірка лірики В. Шевчука «Ходімо весну зустрічати!». Потім повісті «Зелений шум» (1963), «Вітрила» (1964), «Трублять лебеді над Славутичем» (1967).

Етапною книгою для В. Шевчука став роман про Григорія Сковороду «Предтеча», який з'явився першим виданням 1969 року під назвою «Григорій Сковорода». Потім було ще три видання, з них одне російською мовою. Роман мав широкий розголос серед критики й читацької громадськості, й, можливо, це надихнуло автора на цілу серію історичних та історико-біографічних творів. Так, він пише і 1972 року видає роман «Побратими, або Пригоди двох запорожців на суходолі, в морі та під водою». 1980 року виходить роман-дослідження В. Шевчука «Велесич», в якому подано нову концепцію прочитання перлини давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Одночасно В. Шевчук робить віршованій переспів пам'ятки, що 1982 року з'являється окремою книжкою і стає в ряд кращих поетичних інтерпретацій «Слова».

Історичну серію продовжує і коротка трилогія «Під вічним небом» (1985), до якої входять психологічні і водночас документально вивірені твори про Сократа, молодого Г. Сковороду та Ганді.

Після сучасного роману «Злам» (1982), в якому висвітлено зсередини, психологічно, труди та дні творчої інтелігенції, В. Шевчук повертається до історичної теми і пише та видає діалогію про Т. Г. Шевченка «Сия волі»

(1984) й «Терновий світ» (1986). Власне, вона була почата ще двадцять років тому повістю про дитинство Кобзаря «Вітрила» й продовжена у певній мірі романом «Фенікс» (1988). У цих творах розповідається про весь життєвий шлях Тараса Григоровича Шевченка.

У дилогії, що нині має назву «Син волі», події подано через сприймання великого Кобзаря. Читаючи, ми ніби стаємо свідками його не тільки зовнішнього, а й внутрішнього, духовного життя. Цьому сприяє і побудова твору — асоціативна, із ретроспекціями.

Ще 1982 року В. Шевчук опублікував у журналі «Дніпро» драматичну поему «У затінку біля Хрещатика», а в «Літературній Україні» уривок із драматичної поеми «Князь Кий». Тепер ці та інші поетичні драми виходять окремою книжкою «Русь первоцвітна».

В. Шевчук — лауреат премії ім. Андрія Головка за 1986 р.

ЗМІСТ

Книга перша

СИН ВОЛІ

5

Книга друга

ТЕРНОВИЙ СВІТ

323

Про автора

713

Литературно-художественное издание

ШЕВЧУК Василий Андреевич
СЫН ВОЛИ

Роман в двух книгах

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Художис оформлення *Я. М. Яковенка*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *Т. М. Мацапура*

Коректор *В. М. Барташ*

ИБ № 4498

Здано до складання 31.03.88.

Підписано до друку 08.09.88.

Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 45. Умовн. фарбовідб. 45.

Обл.-вид. арк. 53,540. Тираж 65 000 пр.

Зам. 8-689. Ціна 3 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро». 252604, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Шевчук В. А.
Ш37 Син волі: Роман у двох книгах. — К.: Дніпро, 1989. — 715 с.
ISBN 5—308—00290—8

До історико-біографічного роману відомого українського радянського письменника увійшли книги «Син волі» і «Теряний світ». Це повний художній життєпис Т. Г. Шевченка. Труді і дії Кобзаря показані на тлі широкої панорами суспільного руху в Росії і на Україні першої половини минулого століття.

Ш $\frac{4702640201-021}{M205(04)-89}$ 21.89

ББК 84Ук7-44

**ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

**Основні видання
до 175-річчя з дня народження
Т. Г. Шевченка**

Готуються до друку

1989 рік

ДОЛЯ

**Книга про Тараса Шевченка
в образах і фактах**

Збірник

Присвячено життю і творчості великого українського народного поета (1814—1861), упорядковано з уривків автобіографічних творів письменника — поезій, повістей, щоденника; з листів його друзів; з фрагментів спогадів про Кобзаря, поданих у хронологічному порядку. До книжки вміщено фотографії, репродукції з картин, графіка Т. Шевченка та його друзів художників.

Документи епохи, в яку жив поет, дають образне уявлення про його час, оточення, побут, географію його місцеперебування.

БОЛЬШАКОВ Л. Н.

ВСЕ ОН ИЗВЕДАЛ...

**Тарас Шевченко:
поиски и находки**

Книги нашего земляка, почти полвека живущего в краю былой неволи Тараса Шевченко и посвятившего свое творчество исследованию непрочитанных страниц его биографии, широко известны на Украине, они не залеживаются на полках книжных магазинов. Вышедшая в издательстве тетралогия («Лета невольничьи», «Ехал поэт из ссылки...», «Добро, что нет его превыше...», «Поиск заветного») удостоена Республиканской премии имени П. Г. Тычины «Чувство семьи единой».

Увлекательные повести, составляющие книгу, раскрывают новые страницы жизни великого Кобзаря, основанные на неизвестных архивных источниках, обнаруженных автором в многочисленных поездках по местам жизни Т. Г. Шевченко.

ФУРНІКА В. П.
КОБЗАР ЗА ГІМАЛАЯМИ
(Творчість Т. Г. Шевченка
в Індії та Республіці Шрі-Ланка).

У книжці зібрано багатогранний документальний матеріал про засвоєння творчості Т. Г. Шевченка в Індії та Республіці Шрі-Ланка. Автор на численних прикладах розкриває вплив поезії Кобзаря на літературне і культурне життя індійського народу.

ШЕВЧЕНКО І СВІТ

Збірник

У збірнику висвітлюються питання світового визнання Т. Г. Шевченка. Автори простежують, як відкривали, сприймали, перекладали, інтерпретували творчість геніального українського поета в слов'янському світі, Західній Європі, Латинській Америці та інших регіонах. Це перший збірник у радянському літературознавстві, який розкриває шляхи Шевченка до інтернаціональної аудиторії.

